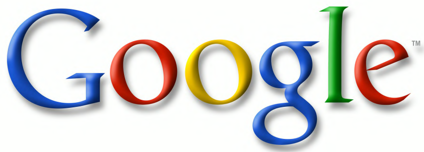
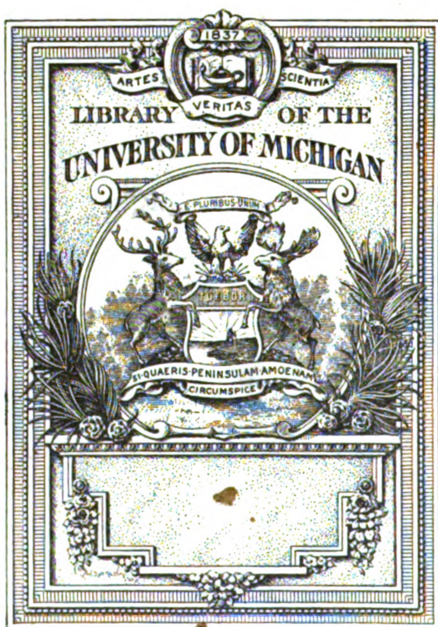

1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
E PLURIBUS UNUM
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

Historisk Tidsskrift,

Sjette Række,

udgivet

af

den danske historiske Forening,

ved dens Bestyrelse.

Redigeret

af

C. F. Bricka,
Foreningens Sekretær.

Femte Bind.

Kjøbenhavn.
Bianco Lunos Kgl. Hof-Bogtrykkeri (F. Dreyer).
1894—95.

Indhold.

Side

Litteratur og Kritik.

Smaastykker.

En Familiehistorie fra det 18. Aarhundredes Midte.

Af

P. M. Stolpe.

I Danske Kancellis Journaler for 1745 findes følgende Uddrag af en Ansøgning: „Christen Schousboe, Studiosus af Odense, andrager, at han i tvende Aar har informeret nu afg. Oberstlieutenant Sehesteds til Broholm, hans liden yngste Søn; og imidlertid er imellem Supplikanten og Oberstlieutenantens Datter Anna Beata Sehested stiftet Ægtekjærlighed, hvorudi de have forsyndet sig og kommen hinanden for nær, hvorfor Supplikanten for sig og hende beder, at Hans Majestæt vil overse med denne Mishandling og ej taale, at vedkommende handle alt for haardt med dem og faa Magt at gjøre denne Kjærlighed til intet; og om vedkommende skulde indgive nogen Memorial om at forbyde deres Hjærters trofaste Forening, det da maatte komme til deres Erklæring“ [1]).

Uagtet et naivt plumpt Udtryk for Elskovsforholdet, som staar der for Kancelliskriverens egen Regning, faar man gjennem den troskyldige Tone et bestemt Indtryk af, at en usædvanlig dyb og øm Følelse har præget For-

[1]) Supl. Prot. 1745. I Nr. 983.

holdet mellem de elskende; der lægger sig straks et sympatetisk Skjær over dem, som forstærkes, naar man forfølger Sagen i dens Udvikling og Afslutning. Det Strejflys af Romantik, som kastes ind i Rokokotiden med dens strængt afpælede Standsforskjel og Forældre- og Familiemyndighedens haarde Tugt, giver dog ikke alene Sagen sin Interesse. Man faar at se Statsmagten først træde op som Familiemyndighedens allierede og haardt og truende sætte Lovgivningen i Bevægelse for tilsidst at brydes i sin Modstand mod Kjærlighedens ungdomsstærke Magt og stille sig paa de elskendes Side. I denne Storm i et Glas Vand ligesom afspejler sig Brydningen mellem gammel og ny Tid. Skjønt Materialet foreligger noget mangelfuldt i Arkiverne, hvor de originale Skrivelser, naar undtages de tjenstlige Ekspeditioner, for største Delen maa erstattes af Journaluddrag, skjønt de handlende Personer kun optræde i Memorialernes officielle Klædebon, hvis pyntelige Form hvert Øjeblik truer med at sprænges af deres Lidenskab, og skjønt private Udtalelser, der kunde oprede Handlingens skjulte Traade, fattes, er der dog nok tilbage til at kaste Livets varme Skjær over Hovedpersonernes Skikkelser og afvinde Sagen Interesse[1]).

Herregaarden Broholm paa Fyn ejedes fra 1730 af Oberstlieutenant Niels Sehested, Søn af Jens Sehested til Holmegaard og Sofie Gyldenstjerne; hans Hustru Elisabeth Skeel, Datter af Besidderen af Stamhuset Birkelse, Anders Skeel til Mullerup og Sofie Amalia Vind, havde

[1]) Begivenheden er i sine Hovedtræk meddelt hos V. S. Skeel, Optegnelser om Familien Skeel S. 296 og i Stampes Erklæringer VI S. 308.

arvet Gaarden efter en ugift Farbroder. Af Ægtefællernes talrige Børneflok [1]), syv Sønner og seks Døtre, vare tre Sønner og tre Døtre i Live, da de i 1743 som Hovmester for deres yngste Barn, den otteaarige Holger, antog Student Christian Schousboe. Denne var en Søn af Præsten i Ejsing ved Limfjorden, Fynboen Hans Schousboe og Maren Pedersdatter; 1724 mistede han sin Fader, og Moderen ægtede Præsten i Lemvig Hans Frandsen Rosenberg, som 1733 blev Provst i Skodborg Herred [2]). Han har gaaet i Viborg Skole, hvorfra han blev Student 1742 [3]); næste Aar var han paa Broholm i Færd med at undervise den lille Holger i hans Kristendom. Den Formodning ligger nær, at hans Antagelse er foranlediget af, at Familien Sehested fra gammel Tid var Herregaardsejer i hans Fødeegn. Niels Sehesteds Fader ejede, som sagt, Holmegaard, hans Broder Frederik Rydhave [4]). Han forstod snart at gjøre sig yndet baade hos Herren og Fruen, men endnu mere hos den næstældste Datter Anna Beata. Han var da henved 23, hun vel 19 eller 20 Aar gammel [5]). Mellem dem udviklede sig efterhaanden under det daglige Samliv et inder-

---

[1]) V. S. Skeel p. anf. St.; Danske Herregaarde VIII. Broholm; Kirkehist. Saml. 3. R. II S. 616 ff.

[2]) Wibergs Præstehist. I S. 308; II S. 302.

[3]) Universitetets Matrikul.

[4]) O. Nielsen, Hist. top. Efterretn. om Skodborg og Vandfuld Hrdr. S. 235 ff.; Danske Herregaarde XX, Rydhave.

[5]) Chr. Schousboe maa være født i anden Halvdel af Aaret 1720; se Benzons Stamtavler i Rigsarkivet: Gyldenfeldt; jfr. Univ. Matr. Angivelsen af Anna Beatas Fødselsaar varierer mellem 1723 og 1725. Rimeligvis er hun født først i 1725, da Gislev Kirkebog anfører, at hun er døbt 20. April 1725. Se Personalhist. Tidsskr. 2. R. IV S. 143, jfr. sm. Tidsskr. IV S. 328 og 330.

ligt Kjærlighedsforhold. I Løbet af 1744 har det ført til en Fortrolighed imellem dem, hvis Følger ikke i Længden kunde skjules. Om Udviklingen af Forholdet: „denne deres Hjærters trofaste Forening“, har Schousboe udtalt sig i Udtryk, som bære Vidne om deres Følelses Dybde, dens Alvor og Sandhed. Atter og atter kommer han tilbage til, at da de havde fattet Tilbøjelighed for hinanden, besluttede de at leve og dø sammen. De betragtede deres Forhold som „en ærlig og kjærlig Ægteforening“, en hemmelig Trolovelse, som for dem havde Ægteskabets bindende og uopløselige Karakter; deres højeste Ønske og Attraa var at fuldbyrde denne deres „for Guds hellige Ansigt indgangne og i Liv og Død uopløselige Ægteskabsforening“.

Den 3die Maj 1745 døde Niels Sehested. Da han lukkede sine Øjne, vidste han intet om Datterens Ulykke, men meget kort efter er det kommet for en Dag. Som et Lyn maa det være slaaet ned i den højadelige Familiekreds, der var beslægtet og besvogret med Landets første Familier. Skandalen har været uhyre, og efter Tidens og Standens Anskuelser vilde den eneste rimelige Udvej af Forlegenheden: Ægteskabet med den borgerlige Mand, være en Tort fuldt saa stor som den, der alt var tilføjet. Man forstaar fuldt vel den Sorg og Harme, som har fyldt Fru Sehesteds Hjærte, om man end ikke kan billige den Haardhed, hun viste imod Datteren, eller de Udtryk, som muligt krænket Moderfølelse, men mest vistnok Familiestoltheden forleder hende til. Naar de elskende have ment ved Taarer og de ydmygste og indstændigste Bønner at kunne afbede deres Forseelse eller bevæge hende til Naade og Medlidenhed, ja muligvis endog have troet, at deres Fejltrin skulde bane Vejen

for Opnaaelsen af deres inderligste Ønske: at fuldbyrde Ægteskabet, have de taget storligen fejl. Heller ikke andres Forbønner have frugtet; sikkert nok have disse andre ikke været de adelige Frænder[1]). Moderen blev uforsonlig og ubevægelig, og snart skulde det klarligen vise sig, hvor vidt hun vilde gaa i sin Forbitrelse. Schousboe har naturligvis straks maattet forlade Broholm. Forinden eller straks efter har han forsøgt paa at bortføre sin elskede. Et Brev fra ham af 17de Maj blev opsnappet og Forehavendet forhindret[2]). Det har været tunge Dage for alle, mest dog for den ulykkelige Anna Beata. Hvor voldsomt man er faret frem imod hende, er der Vidnesbyrd nok om. Moderen selv siger, at hun med hendes Sjælesørgers og mange adeliges Attester kan bevidne, at Datteren har forsikret, at hun i Stedet for Kjærlighed nu bar et evindeligt Had imod sin Æreskjænder, og at hun har givet hende Ed og Løfte paa aldrig at ville ægte ham[3]). Præsten i Gudme — Sognet, hvori Broholm ligger — bevidner under Embedssegl, at hun for ham har „med mange dyre Forpligter kontesteret en evig Aversion for hans Person, som saa skammelig og ilde havde forført hende“[4]). Endelig fortæller Fru Sehesteds Broder Holger Sehested, da Amtmand over Nordborg og Ærø, som var gift med Regidse Sophie Baronesse Gyldenkrone, at hans Søsterdatter for hans

[1]) Schousboes Mem. af 4/11 45 nedenfor.

[2]) Erklæring af 22/10 73 fra de Sehestedske Arvinger, Fynske Reg. 1773 Nr. 114, Indlæg; Fru Sehesteds Mem. af 11/12 45 nedenfor. Brevet omtales som notarialiter verificeret; rimeligvis har man gjort det for at bruge det imod ham ved Sagsanlæg.

[3]) Sm. Mem. samt Mem. af 1/6 46 ndf.

[4]) H. D. Holsts Attest af 1/6 46, Oversekr. Brevbog 1746 Nr. 141, Indlæg.

Kone havde forsikret aldrig at ville ægte ham, men han tilføjer dog tvivlende: „Om hun dette haver ment, ved Gud“[1]). Stridige Følelser kunne vel i disse Dage have omtumlet Anna Beatas forpinte Sind, men Udtalelser og Løfter som de ovenberørte — hvis de da ere faldne, som de berettes — kunne dog næppe antages at være fremkaldte uden ved en stærk Tvang, af hvad Natur den nu end har været. Ganske anderledes lyder det fra hende senere, da hendes Sind er kommet til Ro under venligsindede Omgivelser, og hun er bleven unddragen Familiens Paavirkning. Da ytrer hun i en Henvendelse til Kongen, at hendes Moder ikke kunde tillægge Schousboe noget et ærekjært Menneske uanstændigt, kalder ham en Person, som efter hendes Tanker besidder de rette adelige Kvaliteter og beder som sit højeste Ønske og Attraa om at maatte fuldbyrde deres Ægteskab[2]).

Schousboe tog foreløbig Ophold i Odense, hvorfra han endnu i Maj Maaned rettede den ovenfor anførte Ansøgning til Kongen om at tage dem i Beskyttelse, men Konseillet resolverede, at den kunde henlægges. En ny Ansøgning fra ham af 5. Juni om Tilladelse til Ægteskab afvistes af Kancelliet[3]), thi imidlertid havde Fru Sehested sat sig i Bevægelse, og baade rammende og truende Lyn

[1]) Skriv. af $^{1}/_{12}$ 45 Oversekr. Brevb. 1745 Nr. 402, Indlæg; V. S. Skeel p. a. St. S. 298—99. H. Skeels og Hustrus Dagbøger have velvillig været mig udlaante af Frøken, Konventualinde A. C. Ch. Skeel, men indeholde ingen som helst Hentydning til Familien paa Broholm; derimod have Baronesse G.s Dagbøger stor Interesse ved det Indblik, de give i en fintdannet, gudhengiven Kvindes Sjæleliv, et lidenskabeligt, næsten sygelig omfindtligt Sind med stærke religiøse Rørelser.

[2]) Hendes Memorial af $^{29}/_{1}$ 46 nedenfor.

[3]) Supl. Prot. I Nr. 983 med Kons. Resol. af $^{3}/_{6}$ og Kanc.s af $^{21}/_{6}$.

fore ud fra det danske Olymp. Familien paa Broholm var ingenlunde rolig efter Schousboes Fjærnelse. Rygtet fortalte, at han skulde have faaet Vielsesbrev fra Kancelliet. Han skulde have tilsneget sig det ved med Udeladelse af Familienavnet at nævne sin Brud „Nielsdatter“ efter hendes Fader[1]). Denne Trafik skal ikke have været ualmindelig. Nærmest har man vel haft i Minde det Vielsesbrev, som Fr. Rostgaards Datter Fru v. d. Maase faa Aar i Forvejen netop paa denne Maade havde skaffet til Veje for sig og sine Børns Informator Oluf Bruun[2]). Det var dog kun Fostre af en opskræmmet Fantasi, men det tyder paa, at der har været noget ved den unge Mand, som har voldt Uro. Man har følt, at Studenten, som „med grædende Taarer og vemodigt Hjærte“ gjorde Knæfald for den stolte Adelsfrue og bad hende ikke opofre ham og hendes Datter til evindelig Skjændsel, i al sin borgerlige Ringhed kunde blive farlig, at han vilde sætte sin Viljes utæmmelige Kraft ind paa trods „deres ubarmhjærtige Modstandere“ at hjemføre den, som han havde lovet at følge i Liv og Død.

Fru Schesteds fyndige Memorial[3]) lyder saaledes:

Stormægtigste Monark,
Allernaadigste Arve-Herre og Konge!

Min Sorg og Bedrøvelse er saa stor, at ingen uden Gud i Himlen og Deres Majestæt kan trøste og redde mig. Det har behaget Gud ikke alene at bortkalde min gode salig Mand d. 3. Maj og sat mig udi den bedrøvelige Enkestand, som

[1]) Fru Sehesteds Mem. af 5/6 45 ndf.
[2]) Chr. Bruun, Fr. Rostgaard I S. 421; jfr. Frdg. af 7. Septbr. 1736.
[3]) Fynske Reg. 1745 Nr. 47, Indlæg.

fører allehaande Bekymringer med sig; men derhos møder mig en anden Hjærtesorg med min ene Datter Anna Beata Sehested, idet hun paa en meget uanstændig Maade har ladet sig forføre af en Student Christen Schousboe, som min sal. Mand og jeg havde antaget til at informere en vores liden Søn udi hans Kristendom. Som spargeres, skal han og allerede have faaet af Kancelliet Vielsesbrev, formodende uden at nævne Tilnavnene, men alene Faderens Døbenavne.

Allernaadigste Konge! skal slig staa ved Magt, maa enhver, der har Børn, frygte. Langt fra jeg undskylder min Datter (som er paa de Aar, hun burde bedre at have set sig for), men naar man har en udi sit Brød, som skal lære sine Børn deres Kristendom, forlader man sig og til, at han selv skulde vide, hvad Gudsfrygt fører med sig. Jeg indflyer da udi allerdybeste Underdanighed til Deres Kongl. Majestæts store Mildhed og Naade: at denne Karl maatte blive afstraffet og min Datter sat paa Bornholm for sin Livstid uden at nyde noget af sit, enten Fædrenearv eller efter min Død, men ikkun hendes nødtørftige Ophold. Hvad Bekostning paa begge Dele kan være, betaler jeg med Hjærtens gode Vilje, og min Livstid skal bede Gud velsigne Deres Kongl. Majestæt og lægge Aar til saa naadig og retfærdig en Konge. Der jeg udi dybeste Devotion forbliver

Deres Kongl. Majestæt,
Min allernaadigste Arve-Herre og Konges

allerunderdanigste Tjenerinde
Sl. Niels Sehesteds Enke
Elisabeth Scheell.

Broholm d. 5 Juni 1745.

Kancellikollegiet mente, at det maatte forblive ved Lands Lov og Ret, men Lovens 6. 13. 10 foreskrev, at naar en fornem Mands Datter forsaa sig saaledes, maatte hendes Værge, saafremt han og næste Frænder ikke vilde benaade hende, lade hende fængsle og forvare for Livstid

og annamme til sig, nyde og beholde hendes Gods, saa længe hun holdtes i Fængsel, men ved hendes Død skulde det straks igjen komme til hendes næste og rette Arvinger eller Ægtebørn. Den, med hvem hun havde forset sig, skulde agtes som Mindremand, med mindre han med hendes Værges og Frænders Samtykke ægtede hende. Denne Artikel er i det væsentlige optaget efter Frederik II's Gaardsret af 1562 § 16 og Kallundborgske Reces af 1576 § 12 [1]). Det var, som bekjendt, efter disse Love, at Kongens Retterting 1599 dømte Frederik Rosenkrands til Tab af Æren og Rigborg Brokkenhus til livsvarigt Fængsel [2]). Om man end vil indrømme Datidens Anskuelser om Familiemyndigheden en stor Ret, synes dog Anvendelsen af disse Bestemmelser, som vare overleverede fra meget ændrede Samfundsforhold, særdeles haard. Men man blev ikke staaende derved. Da Sagen foredroges for Kongen i Konseillet paa Fredensborg, faldt der 18. Juni [3]) følgende skarpe Resolution: „Med ham forholdes efter Loven, Forordning og Reskripter. Hun kan bringes til Bornholm og gjøres arveløs. Dog skal Stiftamtmanden determinere noget aarlig, som hende gives som sømmelig Underholdning hendes Livstid. En ny Forordning, at deslige Informatores skal dømmes til næste Fæstning deres Livstid." Den 1ste Juli udstedtes i Henhold hertil et aabent Brev [4]), hvorved det bevilgedes Fru Sehested at lade sin Datter „paa vort Land Born-

---

[1]) V. A. Secher, Corpus constitutionum Daniæ I S. 189—90, II S. 40—41; V. A. Secher & Chr. Støchel, Forarbejderne til Chr. V. danske Lov II S. 221.

[2]) Historisk Tidsskrift 4. R. IV S. 502—11, 4. R. V S. 218—19.

[3]) Supl. Prot. 1745 I Nr. 1086 har ved en Fejlskrivning 12. Juni. Kanc. Prot. 1745 S. 211 har den rette Datum.

[4]) Fynske Reg. 1745 N. 47.

holm hensætte for hendes Livstid og gjøres arveløs og ikkun at nyde nødtørftigt Ophold". Samtidig gik der Ordre [1]) til Fyns Stiftamtmand, Grev Christian Rantzau til Brahesborg at bestemme. hvad der skulde gives hende til sømmelig Underholdning, hvorhos han skulde tilkjendegive Fruen, at hun kunde lade Chr. Schousboe „paa lovlig Maade for sit ugudelige Forhold aktionere og tiltale". Men ikke nok hermed; under 9. Juli udkom en Forordning, ifølge hvilken de Informatorer, som besvangrede de dem til Undervisning betroede Pigebørn, saafremt de ikke benaadedes af Pigens Forældre, Værge og næste Frænder og ægtede hende, skulde foruden Lovens Mindremandsstraf dømmes til at arbejde i Jærn i den nærmeste Fæstning deres Livstid. Man forbauses over disse haarde Bestemmelser. Med Bevillingens Udtryk „arveløs" tør man vel formode, at der er tilsigtet en blot Anvendelse af Lovens 6. 13. 10, men dette staar dog i Strid med de paafølgende Kjendsgjerninger; i ethvert Tilfælde har man i Udførelsen vendt den imod Anna Beata paa en utilbørlig Maade. Lovens Bestemmelse om, at den skyldige Kvindes Værge skulde beholde Godset til hendes Død, skete nemlig Fyldest paa den Maade, at der til Sikkerhed for Betalingen af de 200 Rdl., hvortil Stiftamtmanden 9. August fastsatte hendes aarlige Underhold, blev staaende 4000 Rdl. i Broholm. Dette skete paa Skiftet efter Niels Sehested, som forestodes af Amtmand over Nyborg og Tranekjær Amter Thedorus Lente Adeler til Lykkesholm som Skifteforvalter, og hvor Boets øvrige Formue udlagdes, saaledes at Enken fik Halvdelen, 53,338 Rdl., tre Sønner hver 13,334 Rdl. og to Døtre hver

[1]) Fynske Tegn. 1745 Nr. 32.

6,667 Rdl.[1]). At denne Afgjørelse saaledes fandt Sted straks, stemmer med, hvad Fru Sehested udtaler som sin Mening med Ansøgningen, nemlig at Datterens Fædrene- og Mødrenearv skulde hjemfalde til hendes retmæssige Arvinger — for Øjeblikket Moder og Sødskende[2]), men derom staar der intet i Bevillingen af 1. Juli. Man gav saaledes faktisk denne tilbagevirkende Kraft, idet man uddelte hendes Fædrenearv, som var falden og saaledes bleven hendes Ejendom før Bevillingens Emanation. Hvis dette nu ikke er en aabenbar Retskrænkelse fra Skifteforvalterens Side, men Bevillingens sande Mening, staa vi overfor et Tilfælde, hvor Følgerne af Moderens Arveløshed vilde kunne komme til at ramme det ægte Afkom, som hun i Tilfælde af paafølgende Benaadning kunde faa. Men dette gaar ud over Lovens 6. 13. 10 og nærmer sig til den Arveløshed, som rammer ikke alene Individet, men ogsaa dets Afkom, og som Loven ellers kun kjender i 5. 2. 74, der udelukker Drabsmandens Arvinger fra Arv efter den dræbte[3]). Og nu den mærkelige Forordning af 9. Juli, som fastsætter en skærpet Straf for Informatorer, der forse sig overfor de dem betroede Pigebørn, men som umiddelbart er fremkaldt ved et Tilfælde, hvor Pigebarnet ikke havde været betroet vedkommende Informator. Tænkte man sig Forordningen udkommen før Schousboes Forseelse, vilde den ikke have kunnet ramme ham. Intet Under, at han stedse kunde staa i den Formening, at Fru Sehested i sin Klage falskelig havde beskyldt ham for at have været Datterens In-

[1]) J. P. Colbjørnsens Votum i Højesterets Voteringsprot. 1775 Litr A. S. 263 ff.

[2]) Memorial af 11/12 45 ndf.

[3]) J. H. Deuntzer, Den nordiske Familie- og Arveret, Kbhvn. 1874 S. 92—93.

formator. Om Sandsynligheden af en Misforstaaelse af Forholdet fra Regeringens Side mere senere. Om der paa den Tid, som i Grundene til Forordningen antydes, er forekommet Tilfælde, hvor Informatorer have benyttet denne Vej for at nøde Familier til at give dem Pigebarnet til Ægte og derved opnaa Befordring, kan ikke siges. I en Skrivelse af 26. Juni, hvormed Oversekretær for Danske Kancelli, Gehejmeraad Johan Ludvig Holstein sender det af ham personlig affattede Udkast til Forordningen til Højesterets Justitiarius's og Generalprokurørens Betænkning, siges, at Kongen har observeret, at sligt en og anden Gang er passeret [1]). Herpaa kunde ogsaa tyde den i Cirkulæret til Biskopperne af 9. Maj 1738 indeholdte Bestemmelse, at den Informator, som forførte en til hans Undervisning betroet Kvinde, aldrig maatte stedes til Præste-, Degne- eller Skolekald [2]). Muligvis kan Fru v. d. Maases ovenfor berørte Ægteskabshistorie uagtet al sin Forskjellighed have staaet for Kongen ved denne Lejlighed. At Sagen fik dette Udfald, og at man ikke, som Kancellikollegiet vilde, lod den gaa sin Gang efter Lovens Bydende, skyldes utvivlsomt i sidste Instants Kongens umiddelbare Indgriben. Det er forstaaeligt nok, at den fromme Monark med den stærke Sædeligheds- og Autoritetsfølelse er bleven særlig oprørt over denne Begivenhed, som beskæmmede en af Landets første Familier, og som efter hans Opfattelse, naar man ikke tog den med Strænghed, maatte virke nedbrydende paa al Autoritet mellem Forældre og Børn, mellem Herskab og Tyende, i Familie- og Husforhold. Netop ud

[1]) Oversekr. Brevbog 1745 Nr. 183; Sjæl. Reg. 1745 Nr. 251, Indlæg; E. Holm, Danmarks-Norges Hist. under Kristian VI S. 303.
[2]) Sjæl. Tegn. 1738 Nr. 229.

fra Betragtningen af „de onde Suiter“, „den farlige Consequence“, som det kunde faa i Forholdet mellem Husbond og Tyende, argumenterer saa vel Fru Sehested som Holger Skeel og Grev Rantzau atter og atter imod Eftergivenhed overfor Ønsket om Ægteskabstilladelse. Standsforskjellen har ogsaa vejet tungt i Vægtskaalen. Kongen har vist sympatiseret med Fru Sehested, naar hun gjentagende hævder den Tesis, at Gud, som er en Ordens Gud, selv har sat Forskjel mellem Folk. Desværre! Regeringens Afgjørelser ved denne Lejlighed gjøre Indtryk af mere at være den uoverlagte Vredes end den besindige Overvejelses Frugter, og Vreden har fejlet i Bedømmelsen af Kjendsgjerningerne. Vistnok derfor vil man i det følgende se en vis Reaktion fra Regeringens Side gjøre sig gjældende, lidt Gnavenhed overfor Familiens Fordringer, mere Hensyntagen til Gunst for de elskende.

Paa Broholm ere Regeringens Foranstaltninger blevne modtagne med udelt Tilfredshed. Det begyndte Skifte løb ikke af uden en lille Disput. Enken havde med den ældste Søn, Lieutenant Anders Sehesteds Samtykke ønsket at sidde i uskiftet Bo, men Børnenes Morbroder Holger Skeel holdt for bedst, at Skifte fandt Sted[1]) Den ældste Broder var af Skifteforvalteren bleven beskikket som Værge for sine Sødskende Elisabeth, Jens og Holger. Dette fandt Holger Skeel mindre heldigt, og støttede af deres Svoger Oberstlieutenant Johan Frederik Cicignon til Nakkebølle, som var gift med den ældste Søster Sophia Amalia[2]), protesterede Børnene derimod, dels fordi Broderens egen Interesse ved Taksationen af

---

[1]) Supl. Prot. 1745 I Nr. 882.
[2]) Danske Herregaarde IV, Nakkebølle.

Godset Karsholm i Skaane[1]), hvor han ventedes at blive etableret, let vilde kollidere med deres, dels fordi han „fremfor de elskedes af deres Moder og i al Ting fulgtes“. Morbroderen beskikkedes da til Værge for Sønnerne og Kurator for den attenaarige Frøken Elisabeth[2]). Den 6te Septbr. udlagdes Boet som ovenfor omtalt, og man blev enig om at udsætte 300 Rdl. for at udføre Sagen mod Schousboe, hvad der dog aldrig skete[3]). Vistnok sidst i Juli havde Anna Beata født et Barn, som kom til at bære Faderens Navn Christian. Den Ydmygelse at staa aabenbar Skrifte og høre sit Navn nævnt fra Prædikestolen fritog et Kongebrev af 23. August hende for, men dette var ingen særlig Gunst; det var en Dispensation som meget hyppig gaves imod en Gave efter Midler og Lejlighed til et Hospital[4]). I September blev Anna Beata og hendes Barn overførte til Bornholm af en Person, som foreviste Kommandanten, Oberst Jørgen Kruse Bevillingen af 1. Juli og fra Fru Sehested bad ham tage hende under sin Opsigt og tillige advarede ham om, at Schousboe efter al Formodning vilde komme til Øen. Oberst Kruse har ikke været fornøjet med det overdragne Hverv. Han vidste ikke, hvorledes han skulde behandle Fangen; der var ingen

---

[1]) Dette Gods havde Niels Sehested arvet ved sin Moders Død 1730; V. S. Skeel p. a. St. S. 296.

[2]) Supl. Prot. 1745 II Nr. 333; Fynske Tegn. 1745 Nr. 46 & 47. Lengnick (Sehested, Numsen) kalder hende Elisabeth Birgitte, i Danske Herregaarde XX, Rydhave, kaldes hun Elisabeth Sophie; men efter Gislev Kirkebog er hun døbt 18. Marts 1727 som Lisbeth Marie, se Personalhist. Tidsskr. 2. R. IV S. 143, sammenholdt med Kirkehist. Samlinger 3. R. II S. 616 ff.

[3]) Colbjørnsens Votum p. a. St.

[4]) Supl. Prot. 1745 II Nr. 305; Fynske Reg. 1745 Nr. 74; Frd. om Kirkedisciplin af 23. Decbr. 1735 § 4.

speciel Befaling derom som ved andre Arrestanter. Og hvorledes skulde han, hvis Schousboe kom til Øen, forholde sig for at hindre videre Uheld, som deraf kunde flyde for Familien[1])? Paa hans Spørgsmaal derom lød Danske Kancellis Svar, at Formodningen var for, at Moderen havde villet, at Datteren ikke anderledes skulde behandles end som en Person, der var i fri Arrest. Forespørgslen angaaende Schousboe lodes ubesvaret[2]).

Imidlertid var Schousboe flyttet til Kjøbenhavn, hvor han kastede sig paa det juridiske Studium; men han var ingenlunde til Sinds at opgive sit Maal. Den Frygt, man nærede for, at han skulde komme til Bornholm, var vel begrundet. Har det end ikke, som man troede, været hans Hensigt at bortføre sin elskede, kunde Længslen efter at se hende og meddele hende Trøst og Haab af sin Viljes Styrke, Ønsket om at lade hende føle, at hun ikke var glemt af ham, som hun var forstødt af sin Moder, og om at træffe Aftaler for Fremtiden, være Grunde nok til hans Beslutning, som han ikke kan have lagt Skjul paa. Han forstod at holde sine Modstandere i Aande. I den langvarige Memorial-Duel, som paafulgte mellem ham og Fru Sehested, sekunderedes hun af højbaarne Frænder og Venner, han af sin elskede og Præsten i Rønne Jens Buchhave, i hvem hun havde fundet en trofast Ven. Med Interesse ser man de modstridende Anskuelser bryde sig og Hjærtets Følelser ofte paa rørende Maade lægge sig for Dagen, idet de kæmpe

[1]) Supl. Prot. 1745 II Nr. 779. I Krigskancelliet: Oversekr. Haandskrivelser: Kruses Skr. af 30/9 45, Koncept til Overkrigssekr. Skr. af 16/10 og 9/11 45.

[2]) Oversekr. Brevbog 1745, Nr. 330 af 8/11.

med den devote Stil, hvormed man ventede at naa den fromme Konges Øre og Hjærte. Schousboes første Memorial[1]) lyder:

Stormægtigste Monark,
Allernaadigste Arve-Herre og Konge!

Siden jeg sustinerede mine examina academica haver jeg i 2de Aar opholdt mig hos afgangne Oberstlieutenant Niels Sehested til Broholm i Fyn som Informator i Videnskaberne for hans yngste Søn. Imidlertid hændtes det, at bemeldte Oberstlieutenants Datter Anna Beata Sehested, hun i sin Alders 22de Aar og jeg i min 26de, indgik med hverandre et uopløseligt Ægteskabsforbund, hvilken vores Ægteforening, som vi haabe efter alvorlig Bøn og Guds Paakaldelse at være konfirmeret i Himlen, formedelst det syndige Kjøds Skrøbelighed ved den daglige Omgængelse tog saa vidt Overhaand, før end den efter den kristne Kirkes Skik og Anordning blev offentlig konfirmeret paa Jorden, at hun ved mig blev frugtsommelig. Saa haver hendes Fru Moder for at hindre bemeldte vores Ægteskabs Fuldbyrdelse til begge vores ynkelige Fordærvelse udvirket af Deres Kongl. Majestæt den allernaadigste Tilladelse, hvorefter hun ej alene har gjort bemeldte hendes Datter arveløs, men endogsaa forsendt hende med sit uskyldige Barn til Bornholm hendes Livstid, hvor meget vi end begge med grædende Taarer og vemodige Hjærter søgte paa det allerydmygste og indstændigste baade selv og ved andre at afbede vores Forseelse og bevæge hende saa vidt til Naade og en kristen Medlidenhed imod os, at hun i Overensstemmelse med Guds og Deres Kongl. Majestæts allernaadigste Lov vilde tillade os at fuldbyrde vores Ægteskab og ej opofre os begge til en evindelig Skjændsel for den Forseelse, som hos Gud er forladelig. Men som hun har bevist sig uforsonlig og aldeles ubevægelig til ringeste Medlidenhed imod os, bønfalder

[1]) Oversekr. Brevbog 1746 Nr. 141 Indlæg med Rantzaus Erklæring af 15/12 45; Supl. Prot. 1745 II Nr. 905 med Resol af 8/11 & 11/11 og 20/12 & 23/12 45.

jeg i dybeste Underdanighed, at Deres Kongl. Majestæt af Højkongelig Naade og Barmhjærtighed imod alle sine fortrængte og undertrykte Undersaatter dog allernaadigst tillader mig i Anledning af Lovens Bydende 3die Bogs 16de Kap. 3die Artikel i allerdybeste Underdanighed at andrage, at da bemeldte min forlovede Anna Beata Sehested var fornøjet med min Person og haabede ved Guds og Deres Kongl. Majestæts Naade at kunne leve i et fornøjeligt og kristeligt Ægteskab med mig, og jeg agter mig lykkelig at nyde hendes Person alene i Henseende til de Dyder, Gud har nedlagt hos hende, og haaber i Henseende til min saa vel i Hænde havende som ventendes Arv ved Guds og Deres Kongl. Majestæts Naade at kunne forsørge hende i den civile Stand paa anstændig Maade til Nødtørftighed, saa er det ej vitterligt, at bemeldte Fru Oberstlieutenantinde Sehested har kunnet haft anden Aarsag til at hindre vores Ægteskab end denne, at jeg alene var Studiosus og en Provstesøn, som hun agtede uværdig til at ægte hendes Datter. Vel maa jeg med største Hjærtens Vemodighed i allerdybeste Underdanighed bekjende, at vi have syndet og mishandlet, idet vores indbyrdes Ægtekjærlighed formedelst Naturens dybe Fordærvelse gik videre end sømmeligt eller tilladeligt, men da den barmhjærtige Gud i Himlen lader sig afbede og forbarmer sig over sine faldne Børn, saa nedkaster jeg mig i allerdybeste Underdanighed for Deres Kongl. Majestæts Naadetrone som en bestandig Tilflugt og Beskjærmelse for alle sine undertrykte og fortrængte Undersaatter med allerunderdanigst Bøn og Begjæring, at Deres Kongl. Majestæt som Landsens fromme og naadige Fader allernaadigst vil forlade og tilgive Anna Beata Sehested og mig bemeldte vores begangne Forseelse, som vi forlængst haabe at være afbedet og forladt i Himlen, og i Naade tillade os at fuldbyrde vores uforanderlige Ægtekjærlighed ved et kristeligt Ægteskab. For hvilken Højkongelige Naade og Miskundhed Deres Kongl. Majestæt visselig kan vente al Naade og Bønhørelse af den naadige og barmhjærtige Gud, hvorom vi aldrig skal aflade at bede, som jeg med uafladelige Forbønner for

Deres Kongl. Majestæt og ganske Højkongelige Arvehus i allerdybeste Underdanighed stedsevarende forbliver

Stormægtigste Monark
Allernaadigste Arve-Herre og Konge
Deres kongelige Majestæts

allerunderdanigste ringe tro
Undersaat og Forbeder
Christian Schousboe.

Kjøbenhavn
den 4. November 1745.

Efter det af Schousboe paaberaabte Lovsted skulde Forældres eller Værges Forbud imod „hemmelig Trolovelse“ ikke gjælde, naar de ikke havde nogen skjellig eller lovlig Aarsag til at forhindre det. Skjønt Kancellikollegiet afviste Ansøgningen, viste Regeringens mildere Sindsstemning sig nu i, at Konseillet beordrede den sendt til Stiftamtmand Rantzau, for at han kunde forhøre, om Fruen var tilfreds dermed. I hendes nedenstaaende Svar[1]), hvis Grunde han fuldt ud billigede, imødegaar hun Punkt for Punkt Schousboes Ansøgning med mange ufornødent stærke og haanlige, næsten vrængende Ord.

Deres Højgrevelig Excellence,
Højvelbaarne Herr Gehejme-Konferentsraad
og Stiftsbefalingsmand!

Med megen Forundring ser jeg af den allerunderdanigste Memorial til Hans Kongl. Majestæt fra Studenten Christian Schousboe, hvor dristig han understaar sig at overløbe Hans Kongl. Majestæt angaaende min Datter Anna Beata Sehested og det, efter at det haver behaget vores allernaadigste Konge af faderlig Naade og Milde for sine Undersaatter, Forældre til

[1]) Oversekr. Brevbog 1746 Nr. 141. Indlæg.

nogenledes Sikkerhed og Børn til en Afsky for sligt et liderligt Forhold, som hun haver vist, at tillade mig at sætte hende paa Bornholm for sin Livstid, mens endog siden allernaadigst haver ladet udgaa en Forordning til Afskræk for dem, som herefter vilde forføre Godtfolks Børn, glemme den Troskab og Skyldighed, de deres Husbonder ere pligtige udi deres Tjeneste, ligesom bemeldte Christian Schousboe udi min salig Mands Tjeneste forøvet haver; thi hvad kan være skammeligere, end at han, som var antagen at undervise mine Børn udi Gudsfrygt og kristelige Dyder, haver liderlig forført min Datter til et forargeligt og skarnagtigt Forhold til min yderste Sorg og Bedrøvelse, ja nu saa ugrundet tør understaa sig at citere Hans Kongl. Majestæts hellige og højpriselige Lov, hvis Bydende aldrig kan komme Christian Schousboe eller saadanne skarnagtige ligesindede til Nytte, i Henseende samme ved en senere allernaadigst udgangen Forordning er ophævet[1]). For det første kan C. Schousboe aldrig bevise, før end han forførte min Datter, nogensinde at have begjært hende til Ægte enten af min salig Mand eller af mig. For det 2det kan jeg med hendes Sjælesørgers og mange adeliges Attester bevidne, at min Datter Anna Beata haver kontesteret, hun imod denne hendes Æreskjænder i Steden for Kjærlighed nu imod ham bar en evindelig Had, hvilket Vidnesbyrd lidet rimer sig med Christian Schousboes falskeligen angivne Forening. For det 3die mener jeg at kunne have lovlig Aarsag til at nægte ham det, om saa var sket, det vilde være af en farlig Consequence, om hvilken Tjenestekarl der vilde begjære sin Husbonds Datter, af hvad Stand han end maatte være, han ingen skjellig eller lovlig Aarsag maatte have at nægte ham sin Datter, langt mere da Gud, som er Ordens Gud, selv haver sat Forskjel mellem Folk. Havde C. Schousboe, som han foregiver, alvorligen paakaldt Gud, da han fik Tanke til min Datter, var han nok bleven hindret i sit onde Forsæt og bedre betænkt sig, det ikke vel lod sig gjøre, han kunde vente at faa hende til Ægte med sine Forældres Vilje, langt

[1]) Her maa hentydes til Bevillingen af 1. Juli.

mindre paa saa uanstændig, syndig og forargelig en Maade at forføre hende. Hvad sig angaar, han melder, jeg skal have gjort hende arveløs, det staar ej i min Magt, derfore jeg udi min allerunderdanigste Memorial til Hans Kongl. Majestæt, om at hun maatte sættes paa Bornholm, tillige supplicerede, at hende aarlig maatte tillægges det, hun behøvede til sin Subsistance, og hendes Fædrene- som ventendes Mødrenearv at hjemfalde hendes retmæssige Arvinger. Hans Kongl. Majestæt haver af Højkongelig Naade anbefalet Deres Excellence at ordinere, hvad hun dertil kunde behøve, saa hende aarlig blev tillagt 200 Rdl. Jeg formoder da Deres Højgrevelige Excellence haver den Godhed for mig højtbedrøvede Enke og forestiller min Sag paa det allerbedste, saa som jeg lige saa vel er Deres Majestæts Undersaat som C. Schousboe. Jeg haver derfor til min allernaadigste Konge og Herre den faste Tilflugt, at det forbliver ved den engang fattede allernaadigste Resolution: bemeldte min Datter forbliver andre ligesindede til Afsky hendes Livstid paa Bornholm; og tillige føjer denne Kongelige Naade til den anden: at anbefale Kommandanten Generalmajor Kruse sammesteds at have flittig Indseende med, hun ej enten selv eller ved andres Hjælp echapperer derfra; thi var der ej bleven nøjere efterset, havde maaske C. Schousboe, før end hun kom derhen, formasteligen bortført hende, som nu bønfalder Deres Kongl. Majestæt om deres saakaldede kjærlige Forening, da den Dyd, han saa højt elsker hos hende, alene bestaar udi den Arv, hende kan tilfalde. Jeg forbliver med al optænkelig Højtagtning

Deres Højgrevelige Excellences
Hr. Gehejmekonferentsraads
og Stiftsbefalingsmands

ydmyge Tjenerinde
Sl. N. Sehesteds El. Scheell.

Broholm
d. 11. Decbr. 1745.

Er man alt bleven frastødt ved den Ligegyldighed, hvormed hun sendte sit Barn til Bornholm uden at oplyse, hvorledes hun skulde behandles, men overlod det til Kancelliets Formodninger, bliver man det end mere ved dette Brevs hadefulde Insinuationer, dets ufordulgte Glæde over den kongelige Naade og Frygten for ikke at have Datteren tilstrækkelig vel forvaret. Da hun var bange for, at hendes Brev ikke skulde gjøre den tilsigtede Virkning, havde hun forinden faaet sin Broder Holger Skeel til at henvende sig til J. L. Holstein og bede ham gjøre sit til, at Schousboe ikke fik Ægteskabsbevilling, og at det forbødes ham at komme til Bornholm. I det Brev, som han, halv uvillig som det synes, 1. Decbr. skrev derom til Holstein, fremhæver han de „onde Suiter for andre, som have Børn, om disse fik Tilladelse at komme i Ægteskab sammen“ [1]). Stiftamtmand Rantzau, hvis Erklæring indfordredes, gjorde sig i anderledes stærke Ord til Familiens Talerør [2]). Ordren er fornøden, siger han, „da det er venteligt, at bemeldte Schousboe ingen Flid eller Bekostning sparer for at blive Anna Beata Sehested mægtig; og var det af værste Eksempel og Consequence for ædel og uædel, om en Domestik ikke maatte nægtes sin Husbonds Datter, og langt mere om han ved en saa ugudelig og skammelig Gjerning skulde bane sig Vejen dertil. Og foruden dette, saa har Christian Schousboe et almindeligt ondt Rygte paa sig, ihvorvel jeg ikke kjender ham af Person; saa Familien gjør sig allerunderdanigst forvisset om at blive befriet for ham, og at Eders Kongl. Majestæt stiller den

[1]) Oversekr. Brevbog 1745 Nr. 402, Indlæg; Supl. Prot. 1745 II Nr. 1076 med Resol. 13/12, 27/12, 30/12 45.
[2]) Erklæring af 22/12 45 smstds.

allernaadigste Ordre hos Kommandanten, at han ikke ved List, Magt eller Korruption faar sit Forsæt videre fuldført." Der foreligger ellers intet ufordelagtigt om Schousboes Vandel. Da Rantzau tilmed udtaler sig med en vis Forbeholdenhed, tør man ikke fæste for megen Lid til et Rygte, som maatte være vel hørt i de ham ugunstige adelige Kredse. Overfor al den iltre Hidsighed, hvormed Fyns Adel drog i Leding imod den enlige Student, optraadte J. L. Holstein med en velgjørende Kølighed. Den 31te Decbr.[1]) lod han Skeel vide, at Schousboes Ansøgning var afslaaet — det var sket d. 23de —, men hvad Forbudet mod Besøget paa Bornholm angik, da var det en Sag, „som ved den ved samme Sag ergangne Kongelige allernaadigste Befaling vil have sit Forblivende"; med andre Ord: Bevillingen af 1. Juli maatte være dem nok.

Fra Begyndelsen af 1746 har man en Ansøgning fra Anna Beata. Dens stilfærdige og smukke Ord, dens vemodsfulde resignerede Tone gjør den til Perlen i denne Udveksling af Memorialer. Med Hensyn til hendes Følelser overfor Schousboe maa den da have fjærnet enhver Tvivl hos Regeringen, hvis en saadan har været til Stede. Den meddeles her tillige med en varmtfølende og hensynsfuldt holdt Anbefaling fra Pastor Buchhave og en ny Ansøgning fra Schousboe[2]).

Stormægtigste, Allernaadigste
Arve-Konge og Herre!

Dersom jeg ikke vidste og med hin Kvinde af Tekoa[3]) kunde sige: som en Guds Engel saa er og min Herre og

---

[1]) Oversekr. Brevbog 1745 Nr. 402.
[2]) Oversekr. Brevbog 1746 Nr. 141. Indlæg: Supl. Prot. 1746 I Nr. 810.
[3]) 2den Samuels Bog. 14. Kapitel.

Konge til at høre det gode og det onde, saa maatte den forsmædelig Udlændighed, hvorudi min Ungdoms Daarlighed har styrtet mig, vel saaledes nedbøje mig, at jeg som en udstødt, der med Esau søgte Omvendelse hos min egen Moder med Graad og Bøn, men saa langt fra fandt den, at hun jo meget mere ved sin allerunderdanigste gjorte Forestilling erhvervede Deres Kongl. Majestæts høje Konfirmation til min Udlændighed og tillige Arveløsgjørelse, maatte blues ved at fremsende denne min allerunderdanigste Ansøgning til Deres Kongl. Majestæt; men dette giver mig Frimodighed, at om der er ingen Naade og Barmhjærtighed at finde for en falden Barn og Synder hos Fader eller Moder, da dog hos Deres Kongl. Majestæt som Landets fromme Fader, og jeg ved tillige, Guds Ord og Orden er den eneste Regel og Rettesnor, hvorefter Deres Kongl. Majestæt i alle Ting fører sin højstpriselige Regering, saa giver det mig tillige Fortrøstning om en naadig Bønhørelse, da jeg haaber, intet derved skulde være derimod, men meget mere grundet og bygget paa samme. Min Forseelse kjender og bekjender jeg at være stor, da jeg, som Hjærtet blev henvendt til at forlove mig med Christian Schousboe, der som Hovmester informerede min yngste Broder, blev i denne min Kjærlighed saaledes forblindet, at jeg i Haab desto snarere at vinde mine Forældres Samtykke og Bifald, tilstedte ham en usømmelig Frihed og ved ham svangergjort; men dette uagtet saa vel som den store Yndest, mine Forældre tilforn bar for denne Person, saa greb dog min Moder til saa haard en Ekstremitet med mig efter min salig Faders Død, da hun dog saa lidet som nogen anden kan i det øvrige have mindste at udsætte paa Personen eller tillægge ham noget et ærekjært Menneske uanstændigt uden dette aleneste, at han ikke er af Adel. At forklejne den Stand, som Gud og Lykken har ladet mig fødes af, det være langt fra, men om denne Stand skulde efter Guds eget Ord og Orden kunne hindre et fast og besluttet Ægteskab med saadan en Person, der som bevisligt besidder efter mine Tanker de rette adelige Kvaliteter og derhos er født og kommen af anselige og fornemme Folk, det underkaster jeg i dybeste Underdanighed min allernaadigste Konges højstmilde

Censur, og i Fald Guds Ord og Orden ikke er mig imod, saa lever jeg i den allerunderdanigste Forhaabning, at Deres Kongl. Majestæt ikke forbyder det, Gud i sit Ord maatte tillade, men allernaadigst bevilger mig igjen at oprejses ved den, jeg er falden, og til min og mit uskyldige Barns Redresse at fuldbyrde det mellem os besluttede og fastsatte Ægteskab som mit højeste Ønske og Attraa. Vil da min Moder fremture i sin Uforsonlighed og Vrede og fremdeles vise sig saa haard og ubarmhjærtig, at hun ikke vil lade det se, som den forbarmende Gud tilsiger alle faldne Syndere, der ikke blive liggende i deres Syndeleje, men ved en sand Omvendelse staa op deraf, hvorudi vi og vil haabe for hans Søns Skyld at være delagtige, saa skal det ikke falde mig tungt at leve og dø paa Bornholm, naar jeg allernaadigst maatte tillades at nyde min Fædrenearv, som var mig tilfalden, længe førend mit nærværende Svangerskab enten blev bekjendt, eller i Mangel af Kapitalens Udbetalning da aarlig at nyde Renter af samme min Arvekapital for mig og mit Barn, saa længe jeg eller han lever. Stormægtigste Monark, hvis højstpriselige Regering noksom beviser, at Deres Kongl. Majestæt ikke anser nogens Person imod en fattig og foragter ikke en faderløses underdanige Begjæring, men udretter den elendiges Sag og de fattiges Ret, jeg faderløse og forladte Barn venter en naadig Bønhøring fra Deres Kongl. Majestæts ømme faderlige Hjærte og i allerdybeste Underdanighed lever og dør

Stormægtigste, Allernaadigste
Arve-Konge og Herre
Deres Kongl. Majestæts

allerunderdanigste og ringeste
tro Undersaat og Tjenerinde
Anna Beatha Sehested.

Rønne d. 29.
Januar 1746.

Da Velbaarne Fru Sehested, Frue til Broholm i Fyn, har oversendt efter Deres Majestæts Kongl. allernaadigste Tilladelse her til Bornholm sin Datter Anna Beata Sehested som til nogen Straf for begangne Ungdomsforseelse, og af mig er begjært en Attest om hendes Forhold og Opførsel, da kan jeg som Menighedens Sjælesørger i Rønne ej andet vidne, end at jo ovenmeldte Fru Sehesteds Datter Anna Beata Sehested lever et meget stille og kristeligt Levned og opfører sig i al Ærbarhed, som hendes Stand og Vilkaar efter Lejligheden anstaar; men som hun inderlig af Hjærtet fortryder sin Ungdoms Daarlighed og med taarefulde Øjne beklager sin Fru Moders altfor ilde Medfart imod mange hjærtelige Afbigter, som hun endnu erbyder sig at gjøre, saa ønsker hun med stor Længsel og mange grædende Taarer, dem jeg har set af hende, at maatte ved Hans Kongl. Majestæts Naade blive kopuleret til den Person, hun har forset sig med. Og til sligt er 2de Ting, som driver hende; ikke fordi hun er kommen til et fremmed Sted, men til Dels den Kjærlighed, hun bærer til Personen, som med hende er skyldig i denne sorgfulde Tilstand, hvem hun bekjender at aldrig vil forlade, i hvad de endog vilde gjøre hende, og til Dels det kjære Barn, hun har avlet ved ham; thi skulde hun dø fra sit Barn, saa var Barnet meget ilde faren: det havde da intet at opholdes og fødes med, ja maaske intet Menneske tage sig af det uden blotte og vildfremmede for Medlidenhed. Altsaa var det at ønske, at den høje og naadigste Gud, som tager unge og vildfarende Børn og Syndere til Naade, maatte bevæge Deres Kongl. Majestæts Hjærte til nogen Lindring i Straffen og allernaadigst tillade, at disse tvende Personer maatte komme i Ægteskab sammen.

Rønne d. 17. Januar 1746.

J. Buchhaue.

Stormægtigste Monark,
Allernaadigste Arve-Konge og Herre!

Da det ej hidindtil har allernaadigst behaget Deres Kongl. Majestæt i Naade at anse mine allerunderdanigste Ansøgninger om at nyde Deres Kongl. Majestæts allernaadigste Bevilling og Tilladelse til at ægte Anna Beata Sehested, som (desværre) under vores indbyrdes og kjærlig Ægteforening i hendes Alders 22de Aar ved mig blev besvangret formedelst det syndige Kjøds Skrøbelighed, før end vores indgangne Ægteforening, som vi efter alvorlig Bøn og Guds Paakaldelse haaber forlængst skal være konfirmeret i Himlen, blev ved den offentlige Kopulation stadfæstet paa Jorden, saa finder jeg i allerunderdanigste Betragtning af Deres Kongl. Majestæts allerhøjst bekjendte Naade og Retfærdighed ligesom Anledning at haabe, at Deres Kongl. Majestæt som Landets fromme og naadigste Fader af Højkongelig og kristelig Naade havde forladt og tilgivet Anna Beata Sehested og mig bemeldte vores begangne Forseelse, som vi haabe at være forladt og tilgivet af den barmhjærtige Gud i Himlen, og saaledes allernaadigst tilladt os som alle andre Deres Kongl. Majestæts Undersaatter i Overensstemmelse med Guds og Deres Kongl. Majestæts allernaadigste Lov at have fuldbyrdet vores efter Guds alvise Raad indgangne og uopløselige Ægteforening til vores fælles Barns Opdragelse, dersom Kontraparterne herimod ej havde understaaet sig at forebringe andet, end mulig i sig selv bevises kan. Men da det er den alvidende Gud bekjendt, at sligt ej er sket af nogen utugtig Løsagtighed, men under en ærlig og kjærlig Ægteforening i begge vores myndige Aar, det ogsaa er vitterligt, at jeg aldrig har været hendes Informator, og haaber, at ingen i anden Maade kan paasige nogen af os noget uanstændigt, hvis Urigtighed jo kan bevises, fordrister jeg mig atter i allerdybeste Underdanighed at bønfalde, at Deres Kongl. Majestæt dog allernaadigst vil forlade og tilgive bemeldte Anna Beata Sehested og mig og allernaadigst tillade os som andre Deres Kongl. Majestæts Undersaatter at fuldbyrde vores for Guds hellige Ansigt indgangne og i Liv og Død uopløselige Ægteskabsforening til vores uskyldige Barns

anstændige Opdragelse. I allerunderdanigste Forventning om en naadig Bønhørelse lever jeg med uafladelige Forbønner i allerdybeste Underdanighed

Deres Kongl. Majestæts

allerunderdanigste tro Undersaat og Forbeder
Christian Schousboe.

Kjøbenhavn d.
25. Februar 1746.

Disse Ansøgninger lod man rolig ligge; først 2. Maj resolverede Kancellikollegiet, at Sagen skulde indstilles til Kongen, men videre kom den dog ikke den Gang[1]). Tiden har Schousboe benyttet til at besøge Anna Beata paa Bornholm. Han har faaet hende til at henvende sig til Moderen med Bøn om at give sin Billigelse til Ægteskabet, hvad der har foranlediget Fru Sehested til at indgive følgende Ansøgning[2]):

Stormægtigste Monark,
Allernaadigste Arve-Konge og Herre!

Jeg maa atter nedlægge denne allerunderdanigste Supplik for Eders Kongl. Majestæts Fødder angaaende min ulykkelige Datter Anna Beata Sehested. Jeg takker først i dybeste Underdanighed for den høje Kongl. Naade, at hun til en Afstraffelse blev ført til Bornholm at forblive sin Livstid og at gjøres arveløs, imod at hun fik til hendes nødvendig Opholdelse noget tillagt, som og af Hans Højgrevelige Excellence Stiftsbefalingsmand Greve af Rantzau blev reguleret til 200 Rdl. Men allernaadigste Konge, som Studenten Christian Schousboe ej alene har understaaet sig at besøge hende paa Bornholm, men og holder ved at ville ægte hende, ja faa hende til at begjære af mig min Konsens derudi imod hendes gjorte Ed og Løfte

[1]) Supl. Prot. 1746 I Nr. 810: Kanc. Prot., Kollegiets Møde 3. Maj.
[2]) Oversekr. Brevbog 1746 Nr. 141, Indlæg.

aldrig at ville gjøre det, hvorpaa følger Sognepræstens Attest[1]), saa haver jeg min Tilflugt til Deres Kongl. Majestæt som en retfærdig og retsindig Konge, at bemeldte Student een Gang for alle maatte anbefales ej mere at indkomme med Memorialer derom, men den Højkongelige Naade endog tillægges, at Kommandanten Oberst Kruse maatte allernaadigst anbefales, at bemeldte Christian Schousboe ej turde komme til Bornholm, saa længe min Datter levede. Jeg vidner for Gud, at uanset Gud, som er Ordens Gud og derfor har gjort Forskjel paa Folk, den, der er imellem bemeldte Anna Beata Sehested og Christian Schousboe, ikke er det, som driver mig til denne min allerunderdanigste Ansøgning, thi hun kan desværre ej gjøre mig, hendes bedrøvede Moder, større Spot og Sorg, end alt er sket; men skulde sligt autoriseres ved et Ægteskab, maatte jo hver, som haver Børn, frygte, ingen Undseelse mere var enten hos Tjenestefolk eller andre at søge at forføre Ungdommen i den Tanke, at der ingen Straf var til og kun en Overgang, derfor nok i Tiden skulde vide at maintenere deres Onde og komme til de Midler, Forældrene kunde efterlade deres Børn, som alene er Christian Schousboes Afsigter. Jeg bønfalder da i allerdybeste Underdanighed til Deres Kongl. Majestæts Naade og Clemence, at jeg maa blive bønhørt, mig til nogen Soulagement i min Sorg og andre til en Afsky Forældre paa denne Maade her efter at bedrøve. Gud for sin Barmhjærtigheds Skyld velsigne Deres Kongl. Majestæt med langvarig Helbred af alle Undersaatterne til Trøst og Glæde. Det ønskes i dybeste Submission af

Deres Kongelige Majestæts
Min Allernaadigste Arve-
Herres og Konges

allerunderdanigste
Tjenerinde
sal. N. Sehesteds El. Scheell.

Broholm
d. 1. Juni 1746.

[1]) Den ovenfor nævnte Attest fra Pastor Holst i Gudme.

Svaret herpaa kom hurtigt, idet Kongen selv 10. Juni resolverede, at Schousboe ikke maatte indkomme med flere Memorialer herom, og at Kommandant Kruse skulde beordres, ikke at lade ham komme til Bornholm, saa længe Anna Beata levede[1]). Herom udfærdigedes saa Ordre til Kommandanten, rigtignok en Smule for sent[2]). Denne Afgjørelse, som er saa forskjellig fra Holdningen i den sidste Tid, tyder paa, at to Viljer her krydse hinanden. Fru Sehesteds Memorial er ikke optagen i Kancelliets Journaler eller refereret i Konseillets Møder, ligesom Kongens Resolution ikke heller omtales som fattet i et saadant. Det kan deraf formodes, at Memorialen er indleveret umiddelbart til Kongen og altsaa afgjort efter hans Ordre uden Referat i Konseillet[3]). „De ubarmhjærtige Modstandere“ kunde saaledes synes at have sejret paa alle Punkter. Men Schousboe gav ingenlunde tabt; det mærkelige sker, at han trods den kongelige Resolution allerede 8. Juli paany indgav en Ansøgning, og at denne behandledes ganske paa samme Maade som tidligere, idet Konseillet sendte den til Stiftamtmandens Erklæring. Hans Memorial, som kun kjendes af et Journal-Uddrag, slaar fast, hvad allerede Fru Sehesteds sidste har vist, at man efterhaanden glider fra Striden om Standsforskjellen over i Pengespørgsmaalet som Tyngdepunkt. Det hedder nemlig i Uddraget[4]): „Paa det Hans Majestæt kan erfare, at Forseelsen ikke har timelig Fordel eller Ære til Grund, og at Supplikanten ej anholder

---

1) Supl. Prot. 1746 I Nr. 810.

2) Oversekr. Brevbog 1746 Nr. 141; Ordre af 23. Juni til Kruse i Krigskanc.s Ekspeditioner.

3) Jfr. E. Holm p. a. St. S. 299, hvad der siges om Kongens Forhandlingsmaade.

4) Supl. Prot p. a. Sted.

om Ægteskab i den Henseende at blive hendes Midler raadig, men alene til sin Samvittigheds Frelse og det uskyldige Barns kristelige og ærlige Opdragelse, saa deklarerer Supplikanten, at han vil overgive hendes Midler og frasige sig paa hendes Vegne hendes Arv, dog alt paa Hans Majestæts Godtbefindende." Hans Tilbud frugtede dog ikke. Memorialen vendte tilbage fra sin Rundtur til Grev Rantzau og Fru Sehested med de gamle Talemaader om den farlige Consequence; man korser sig over den Dumdristighed saa ofte at overløbe Kongen med ublu og ubillige Ansøgninger, og Fruen beder paany om det samme som i sin forrige Ansøgning, hvis heldige Resultat hun ikke synes at have kjendt; Schousboes nye pegede ved sin Tilstedeværelse jo ogsaa i en helt modsat Retning. Konseillets Afvisning i Henhold til Kongens Resolution faldt 11. August, faa Dage efter Kong Christians Død. Da Schousboe 23. September ansøgte om, at han endog i hendes Fængsel maatte nyde Anna Beata til Ægte, blev han afvist[1]).

Nu syntes da alle Sunde lukkede, men saa kommer netop Omslaget. Om Aarsagerne dertil kan man kun have Formodninger, om end temmelig velgrundede. Handlingens Gang ligger jo kun fremme i de officielle Skrivelser; hvad der er foregaaet bag Kulisserne for at hidføre Afgjørelsen, kan kun skimtes. Tronskiftet har vist haft sin Del deri, uagtet den sidste Afvisning falder et Par Maaneder inde i Frederik Vs Regeringstid. Dette kan dog forklares. Hvad der i Christian VIs Naturel har angivet hans Stilling til Sagen, er tidligere paapeget. Hvor meget end Sønnens personlige Anskuelse kan have

[1]) Supl. Prot. p. a. St. med Resol. af $^{13}/_{10}$; Kabinetsarkivets Memorialprot. Nr. 730 S. 304.

afveget fra Faderens — og Frederik V. vides jo at have haft et blødt, til Medlidenhed tilbøjeligt Sind —, kunde det dog synes lidet pietetsfuldt straks at lade Faderens Afgjørelser falde. Lod man derimod nogen Tid gaa hen, vilde en udvist Naade tage sig bedre ud. Naar man under Sagens senere Gang har sporet en ikke helt umedgjørlig Holdning fra Konseillets Side, idet det læmpede, holdt igjen og indhentede Erklæringer, kan man med Grund antage, at J. L. Holstein her har været det mildnende Element, thi nu blev det ham, som tog Sagen i sin Haand og førte de elskende i Havn. Naar Holger Skeel i hint Brev, som fik en noget spids delvis Afvisning fra Holsteins Side, sluttede med at udtale Forvisning om, at Holstein som en hel oplyst Herre saa Tingen bedre an, end han den kunde demonstrere, saa fik man nu at vide, hvordan han saa Tingen an, da han ikke mere var bunden af Kong Christians strænge Opfattelse. Aarsagen til Holsteins Optræden kan have været en naturlig Medfølelse, og derhos Følelsen af, at man dog fra først af var faret for haardt frem, idet man havde forestillet sig Sagen værre, end den var. Et tydeligt Vink herom faar man i den Memorial, som Schousboe indgav 14. April 1747 [1]). Heri siger denne, at han har erfaret af et fra Gehejmeraad Holstein til hans Stiffader, Provst Rosenberg skrevet Brev, at Fru Sehested vrangelig har forestillet Kongen Sagen, idet hun har meldt, at Datteren var under hans Information, hvad han med Tingsvidne

[1]) Memorialen findes i to hinanden supplerende Uddrag i Kabinetsarkivets Memorialbog Nr. 139 S. 56 og Supl. Prot. 1747 I Nr. 1099 med Resol. af 5/5 og 2/6 & 30/6. I Memorialbogen er glemt et Par Ord, hvorfor ovenfor er indsat Ordene „skrevet Brev". Efter Sammenhængen kan her kun være Tale om en Ytring, skriftlig eller mundtlig, fra Holstein til Rosenberg.

kan bevise ej at være Sandhed. Denne Udtalelse maa være paalidelig; Schousboe kan ikke i en Skrivelse, som netop skulde læses af Holstein, i hvis Hænder hans Skjæbne laa, have forvansket dennes Ytringer. Hvorledes, af hvem og overhovedet om Sagen i sin Tid har været forestillet mundtlig for Kongen, kan ikke oplyses; men Fruens ovenfor meddelte Ansøgning af 5. Juni 1745 kan vanskelig forstaas paa den angivne Maade. Hun siger udtrykkelig, at Schousboe var antagen til at informere hendes Søn, hvad der da gjentages i Bevillingen af 1. Juli. Ansøgningens senere almindelige Ytring: „naar man har en udi sit Brød, som skal lære sine Børn deres Kristendom", kan dog muligvis have givet Anledning til Misforstaaelse. Hvorledes nu end dette forholder sig, synes det sikkert, at en fejl Opfattelse har medvirket til Regeringens Strænghed, og at Holstein nu har søgt saa vidt muligt at gjøre det godt igjen. Det passer godt ind i det Billede, som man har af Holsteins elskværdige og samvittighedsfulde Personlighed, Manden, om hvem det siges, at han var villig til at tale godt for og hjælpe enhver, hvori han kunde, og at han gjorde mere, end han talede, og holdt mere, end han lovede[1]). I sin Memorial tilbød Schousboe, at Fru Sehested maatte disponere over Datterens Arv, og bad derhos — betegnende for, hvor sikker han nu følte sig — om at maatte for sin tilkommende Hustrus „Ekstraktions og Families Skyld konfereres en liden Sted i Rangen, med hvad Karakter Hans Majestæt for godt befinder", hvilken han tilbød at betale af egne Midler. Den var ledsaget af Pastor Buchhaves Anbefaling og Bevidnelse om, at Anna Beata intet heller

[1]) Ny kgl. Samling in 4to Nr. 2025. jfr. E. Holm p. a. St. S. 301.

ønskede end at maatte ægte Schousboe, og at hun aldrig vilde forlade ham, hvad hendes Familie endog vilde gjøre hende. Memorialen blev fra Kongens Kabinet sendt til Kancelliet med Paategning om, at Kongen vilde, at der herom skulde gives en Erklæring og herpaa gjøres Forestilling. Konseillet henstillede 2. Juni Sagen til Fru Sehesteds Afgjørelse, og uden som sædvanlig at indhente Stiftamtmandens Betænkning tilskrev Holstein hende følgende Brev[1]), som ikke utydelig lader fornemme, at her kun var Valget mellem Eftergivenhed eller Kongens Unaade.

Højædle og velbyrdige Frue!

Christian Schousboe, som har avlet Barn med Fruens Datter Anna Beata Sehested, er nu atter indkommen med en allerunderdanigst Memorial om Tilladelse at ægte hende, hvortil han beretter at finde sig bevæget af den Kjærlighed, de bære til hverandre, og til at forekomme hendes og Barns Spot og Vanære, da han, i Fald saadan Tilladelse ham allernaadigst akkorderes, deklarerer, at Fruen ikke alene maa disponere over hendes Datters Fædrene-, men endog over den ventendes Mødrenearv. Paa denne Memorial har det allernaadigst behaget Hans Majestæt, da samme allerunderdanigst blev refereret, at resolvere, det Fruen skulde fornemmes, om Hun paa disse Konditioner er fornøjet med, at dem blev tilladt at komme i Ægteskab sammen. Altsaa maatte det behage Fruen herom at meddele mig sine Tanker for at blive Hans Majestæt til en nærmere Kongelig Resolutions Erholdelse for Supplikanten allerunderdanigst forestillet.

Jeg forbliver med megen Konsideration &

J. L. v. Holstein.

Kancelliet d. 10. Juni 1747.

[1]) Oversekr. Brevbog 1747 Nr. 124.

Dette Brev har truffet Fru Sehested i Feststemning. Den aldrende Frue — hun var født 1696 — stod i Begreb med at skjænke Haand og Hjærte til en gammel Søofficer, Casper v. Wessel. Hun havde ikke set paa, om hendes tilkommende var af gammel Adel — hans Adelsbrev var fra 1720 —, heller ikke tænkt paa, om hans „Afsigter“ vare af samme Art som dem, hun tillagde Schousboe, thi han var temmelig forgjældet. Wessels Forhistorie er kortelig denne[1]). Han var født 1693, yngste Broder til Peter Tordenskjold. Fra sit 11te Aar for han til Søs, indtraadte i ung Alder i Søetaten, blev Kapitajn 1716, deltog i flere af Broderens Foretagender i den svenske Krig, hvor han viste sig som en rask og uforfærdet, men næppe mere end jævnt dygtig Søofficer; han synes at have manglet tilstrækkelig Sømandskundskab. De Sejre, som Sejrskjorten, han var født med, varslede om, skulde han snarest vinde paa Landjorden. 1720 adledes han og tog Afsked fra Søetaten med Karakter af Schoutbynacht for Aaret efter at ægte den 14 Aar ældre Edel Katharina Kaas, Enke efter Overkrigssekretær Valentin v. Eickstedt, som bragte ham Herregaarden Ravnstrup i Sydsjælland[2]). Ved dette Ægteskab blev han Stiffader til den ved Hofrevolutionen 1772 virksomme Hofmand Hans Henrik v. Eickstedt. Under Datidens vanskelige Landboforhold med lave Kornpriser og stadig gjenkommende Misvækst og Kvægsyge gik det imidlertid saaledes til Agters for ham, at han

[1]) P. Rothe, Peter Tordenskjolds Levned III S. 291—94; B. Moe, Tidsskrift for norsk Personalhistorie I S. 223 ff; Brasch, Vemmetoftes Historie III S. 90—95; Kirkehist. Samlinger 3. R. II S. 619.

[2]) Danske Herregaarde V, Ravnstrup; Dansk biogr. Lexikon IV S. 461.

1740) maatte sælge Godset. Han gik derfra med Gjæld, hans Kone døde 1742, og han tog Ophold i Næstved med en Stifdatter. Han var saa trængende, at da Gehejmeraad Karl Adolf Plessen som Kurator for Venmetofte Kloster oprettede en Plads for ham som Kuratorernes faste Fuldmægtig, maatte han laane Penge af ham for at komme bort fra Næstved. Uagtet det lidt komiske Lys, som hans Ægteskabshistorier kaste over ham, har Wessel været en brav og retskaffen Mand. Derfor taler Plessens Venskab, hans gode Forhold til hans Stifbørn og Svogeren, Generalmajor Henrik Bielke Kaas til Boltinggaard paa Fyn, ligesom hans Embedsbreve skulle vidne om hans Orden og Nøjagtighed, men tillige om Mangel paa Ævne til at gjøre sin Myndighed gjældende. Embede under Marinen søgte han forgjæves; der var ikke Plads for den gamle Søofficer, som i 26 Aar havde været udenfor Tjeneste. Da fik hans Svoger Kaas, som maa have været godt inde i Forholdene paa Broholm, en Idee, der kronedes med Held, idet han gav ham Anvisning paa Ægteskab med Fru Sehested. Wessel styrede Kursen til Fyn; Sagen var afgjort i en Haandevending. Næppe ankommen til Broholm kunde han 17. Maj melde Plessen, at hans „Hjærte var bleven bunden til Ægtekjærlighed“. Det Forbehold tog dog hans Brud, at han maatte blive Admiral, hvad der gav Prædikat af Excellence. Det fik Plessen ordnet. Den 4. August stod Brylluppet. Maanedsdagen derefter fik Wessel Karakter af Viceadmiral.

Uagtet den forestaaende glædelige Begivenhed har Mindet om Fangen paa Bornholm ikke vakt blidere Følelser til Live. Fruens Svar til Holstein er ikke bevaret, men dets omtrentlige Ordlyd kjendes fra flere Sider[1]).

[1]) Colbjørnsens og Juels Vota p. a. St., jfr. Fynske Reg. 1747 Nr. 81.

Det har været knapt, kort og tørt som fra en, der finder sig i det uundgaaelige; hun svarede 30. Juni, at det tilhører Hans Majestæt at bevise Naade og eftergive Overtrædelser mod Loven, og naar Kongen vil uddele Naade, tilkommer det enhver tro Undersaat hermed at være fornøjet — og intet mere, ikke et Ord om Tilgivelse. Hun var dog ellers ikke i sine Memorialer tilbageholdende i sine Følelsesudbrud. Den 7. Juli udgik Bevilling[1]) til Ægteskabet dog saaledes, at Moderen efter Schousboes eget Tilbud skulde „være forbeholden at disponere over denne hendes Datters saa vel Fædrene- som ventendes Mødrenearv“. Hvad Betydning man maatte tillægge dette Forbehold, ja derom have Giveren og Modtageren haft meget divergerende Meninger, men Bevillingens Ord give ingen Nøgle til Spørgsmaalets Løsning. Efter Modtagelsen af Bevillingen sendte Schousboe følgende Taksigelsesbrev[2]) til Holstein, som vidner om, hvor stor en Del denne har haft i det lykkelige Udfald:

Deres Excellence.
Højvelbaarne
Naadigste Herre!

Førend jeg understaar mig at melde noget andet, maa jeg først aflægge min underdanigste Taksigelse for Deres Excellence for den særdeles Naade, som Deres Excellence har bevist mig og Kjæreste Anna Beatha Sehested, idet vi ved Deres Excellences Naade og højformaaende Hjælp har bragt det saa vidt, at Hans Kongl. Majestæt allernaadigst har tilladt og resolveret, at vi maa træde i Ægteskab med hverandre, hvoraf vi kjendelig erfare, at det er Deres Excellences største Fornøjelse at gjøre vel mod alle og særdeles at hjælpe de for-

---

[1]) Fynske Reg. 1747 Nr. 81.
[2]) Krigskanc. Ekspeditioner: Supl. Prot. 1747 II Nr. 218.

trængte; thi erkjende vi den Naade med saa megen større Reconnaissance, som vi derved ser vores fornemste Ønske opfyldt; og kunde min og Kjærestes Lyksalighed naa en større Fuldkommenhed, dersom vi maatte forsikres om Deres Excellences fremdeles Naade, den vi i Underdanighed af Hjærtet tilønske os, ligesom jeg og herved underdanigst beder, at Deres Excellence vilde bevise mig den særdeles store Naade ved sin høje Foranstaltning at mage det saaledes, at Ordre fra Krigskancelliet maatte udstedes til Herr Generalmajor Kruse paa Bornholm om min Kjærestes Frihed, samt at det var mig allernaadigst tilladt sammesteds at indfinde mig.

Hvorudinden jeg forventer en naadig Resolution og Bønhøring og i dybeste Soumission lever og dør

Deres Excellences,
Højvelbaarne
Naadigste Herres

allerunderdanigste og ydmygste
Tjener
Christian Schousboe.

Kjøbenhavn
d. 18. Juli 1747.

Ordre om Fangens Løsladelse og Tilladelse for Schousboe til at besøge hende paafulgte 19. August [1]), og endelig kunde han efter to tunge Aars ofte fortvivlede Kampe tiltræde sin Bryllupsrejse og med Sejrsbudskabet i sin Haand træde frem for sin Brud. De viedes i Hjemmet 15. September [2]).

Hermed ender Anna Beata Sehesteds og Christian Schousboes Roman, men vi kunne dog ikke slutte uden at forfølge til Ende Udviklingen af de Tilstande, som

[1]) Krigskanc. Ekspeditioner.
[2]) Rønne Kirkebog i Provindsarkivet.

Fejltrin, Fejl og Misgreb fra alle Sider havde skabt, og de Konflikter, som den forstyrrede Ligevægt førte med sig. Der vil derved tillige kastes noget Lys over Hovedpersonernes gjensidige Forhold.

De unge Ægtefolk besluttede at slaa sig til Ro i Rønne. Schousboe havde saa megen Formue, at han kunde ernære sin Familie. Naar vi slutte fra Forholdet til Pastor Buchhave, har hans Hustru vidst under sit Fangenskab at skaffe sig en Vennekreds; han selv er bleven en yndet Gjæst og snart uundværlig for Generalmajor Kruse. Han hjalp ham med hans Forretninger, Udfærdigelsen af de mange Tjenesteordrer i det vidtløftige Kommandantskab, som næsten vare Kruse uoverkommelige, da han manglede en Adjutant. Dertil kunde han nemlig ikke bruge Officererne af Militsen, da de ikke kunde leve af deres Gage, men maatte ernære sig af deres Jordbrug eller borgerlige Forretninger. Her aabnede sig nu Udsigt til en Vej for Schousboe. Han tilbød uden Vederlag at forrette Adjutanttjeneste, naar han maatte faa Karakter af Lieutenant og Udsigt til ved forefaldende Vacance at blive emplojeret. Kruse ansøgte da derom, idet han roste ham som et meget fornuftigt Menneske, der førte et ordentligt Liv, viste stor Lyst til den militære Stand og var fuldkommen skikket til den foreslaaede Adjutantcharge, saa vel hvad Pennen som Tjenesten angik. Den 19. Septbr. 1748 udnævntes han da til Adjutant med Karakter af Lieutenant af Infanteriet[1]). Han havde saaledes opnaaet sit Ønske om at faa Sted i Rangen. Den militære Bane, som han næsten tilfældig var kommen ind paa, vedblev han at følge.

[1]) Krigskanc. refererede Sager $^{8}/_{9}$ 48. Kruses Skrivelser af $^{2}/_{9}$ til Overkrigssekr. og Kongen.

Ved gjensidigt Testament af 23. Juli 1749, som konfirmeredes 13. Marts 1750, oprettede Admiral Wessel og Frue Broholm til Stamhus for de Sehesteder. Dets Værdi, anslaaet til 40000 Rdl., tillige med Boets øvrige Midler med Undtagelse af 300 Rdl., som Wessel sikrede sin Slægt, skulde deles mellem „vore Børn, som ere vore Arvinger“. Amtmanden — den samme Th. Adeler, som havde forvaltet Skiftet efter Niels Sehested — indhentede indvilgende Erklæringer fra alle Børnene „undtagen fra en Datter og hendes Mand, som bor paa Bornholm, siden det vilde taget alt for lang Tid bort at faa deres Betænkende desangaaende tilvejebragt[1])“. Mulige Indsigelser fra deres Side vare dermed afskaarne. Dernæst skred Fru Wessel til Udøvelsen af den Ret, hun mente at have til at disponere over sin Datters Arvemidler, idet hun 11. Maj anordnede, at Fru Schousboe i Fædrenearv skulde have 200 Rdl. aarlig i Rente af de 4000 Rdl., som i sin Tid vare afsatte til hende, og i Mødrenearv efter Fruens og Wessels Død Renten af en lige saa stor Sum. Af Kapitalen maatte Schousboe ikke nogensinde faa „mindste Skilling“, men den skulde udbetales hans Kone eller Børn, hvis de overlevede ham; i modsat Fald tilfaldt de 8000 Rdl. de andre Sehestedske Arvinger. Ikke før 9. Oktbr. 1755 indsendte Fru Wessel Dispositionen til kongelig Konfirmation, hvilken erhvervedes 7. Novbr. s. A.[2]). Hun taler her om sin „ulykkelige Datter“ og siger, at hun har gjort Dispositionen, „som den moderlige Kjærlighed og Billigheden det udfordrer“ — Følelser, som helst burde været uomtalte ved en Anordning, der berøvede hendes Datter den større Del af sin Arv. Naar

[1]) Fynske Reg. 1750 Nr. 23 med Indlæg.
[2]) Fynske Reg. 1755 Nr. 130 med Indlæg.

hun haabede derved at forekomme al Uenighed og Splid efter sin Død, skulde dette Haab ikke gaa i Opfyldelse.

Hos Fru Wessel er der dog i hendes sidste Dage kommet venligere Følelser frem, thi hun og Mand skjænkede 20. Septbr. 1759 et af Schousboes Børn en Gave af 2000 Rdl., ja der siges endogsaa, at hun skal have fortrudt sin Disposition og lovet at være dem lige saa god som sine andre Børn, men at disse havde hindret hende i at forandre den. En mildnende Indflydelse paa hende har vist den godmodige og rettænkende Wessel haft, som synes med en gammel Sømands Jævnmodighed at have laveret mellem Familieskjærene. Han stod i venlig Forbindelse med Schousboe; i et Brev, som han 4. Marts 1762 skrev til denne, der fra 1760 var Major i Bornholms Milits, stedse uden Gage[1]), og 11. Juli 1761 var bleven adlet med Navnet „af Gyldenfeldt“, værger han sig imod at have haft Del i sin Frues Disposition og fortsætter: „Jeg vil ingen Ros have, men nok, Gud ved, hvad jeg for Deres Frue har gjort, og hvad jeg og den salig Frue derfor har maattet fordrage af hendes Venner og Børn. Af mit og Frues konfirmerede Testament er at se de Forpligter, jeg har indgaaet, som og til Punkt og Prikke skal efterkommes, da jeg under den ene lige saa godt som den anden“[2]). Man kan mulig heraf slutte, at Moderens Haardhed overfor Datteren for en Del har haft sin Grund i Svaghed overfor hendes adelige Omgivelser og de andre Børn. Deres Holdning overfor Gyldenfeldt har, i det mindste naar man kom

---

[1]) Skrivelse af $^{25}/_{5}$ 61 fra Schousboe til J. L. Holstein i Lensarkivet: I en Skriv. af $^{2}/_{5}$ 61 smstds. siger han, at hans Kone „og en Del af mine egne nær beslægtede ere af og i adelige Familier“.

[2]) Colbjørnsens Votum p. a. St.

ind paa Arvespørgsmaalet, været fjendtlig, skjønt der en Gang synes at have været i Færd med at udvikle sig et bedre Forhold; seks af de Børn, som vare fødte i hans Ægteskab, bleve opkaldte efter hans Kones nære Frænder, og til Holstein skriver han 1761, at Familien nu har fattet Venskab til ham og er fornøjet med ham[1]). Fru Wessel var død i Aaret 1760[2]). Hendes Mand delte da alt hendes Bohave mellem de andre Børn, afstod Broholm til sin ældste Stifsøn Anders Sehested og flyttede til Nyborg. Her har han vel lært Gyldenfeldt at kjende, som fra 24. Maj 1762 var Kommandant i Korsør, men desuagtet — i det mindste senere — har haft Bolig i Nyborg[3]). Da Gyldenfeldt efter Admiral Wessels Død 9. Septbr. 1768 indfandt sig ved Registreringen af Boet, blev han bortvist af de andre Arvinger, hvorefter de uagtet hans Protest lod sig Boet overgive af Rettens Betjente og skiftede indbyrdes[4]). Under den Sag, som Gyldenfeldt 1772 anlagde imod de Sehestedske Arvinger[5]) for at faa afgjort, hvad der rettelig tilkom hans Hustru efter Forældrene, søgte de at beskæmme ham og hans Frue ved deres Vidneførsel, og i en Erklæring[6]), som de fremlagde, betragte de dem ganske *du haut en bas*; de tale om, hvor højst empfindtlig det var dem offenlig at

---

[1]) Lensarkivet p. a. St.

[2]) Kirkehist. Samlinger 3. R. II S. 617. I Benzons Stamtavler og derefter mange Steder er Dodsaaret urigtig angivet til 1754.

[3]) V. S. Skeel p. a. Sted S. 297; Vaupell, Den dansk-norske Hærs Historie II S. 731; i 1. Departm.s aabne Breve 1772 Nr. 383 D kaldes han Chr. G. af vor Stapelstad Nyborg.

[4]) Colbjørnsen p. a. St.

[5]) For at have henledet min Opmærksomhed paa denne Arvesag takker jeg Herr J. Bidstrup i Rigsarkivet.

[6]) Fynske Reg. 1773 Nr. 114, Indlæg: Arvingernes Erklæring af 22/10 73.

maatte forsvare sig imod en Søster, hvis Fejl de ønskede at kunne skjule. Som om det ikke var Familien selv, der havde gjort, hvad den formaaede, for at udsprede den over Alverden! „Hendes Mand“, hedder det videre, „burde efter vore Tanker med hørsommelig Taknemlighed nøjes med det, som var hans Kone af moderlig Ømhed tillagt. Vi tilstaa det, at vi i Steden for det, som nu er sket, ventede Taknemlighed af Majorinde Gyldenfeldt og hendes Mand til en Moder, der i Steden for at benytte sig, som hun havde kunnet, af Lovens Strænghed beviste dem Velgjerninger.“

I Aaret 1772 var Wessels Stifsøn, og altsaa Fru Gyldenfeldts Stifbroder, den ovenfor nævnte H. H. Eickstedt Statsminister, antog sig Gyldenfeldts Sag med stor Varme, fik Arveprinds Frederik til levende at interessere sig for den og udvirkede kongelige Bevillinger af 13. August 1772 og 30. Decbr. 1773 [1]) til, at ikke alene Konfirmationen af 1755 paa Fru Wessels Disposition af 1750, men endogsaa — og det uagtet Kancelliets, Generalprokurør Henrik Stampes og Halvdelen af Gehejmestatsraadets Medlemmers Modstand — Skiftebrevene af 1745 efter Niels Sehested og 1769 efter Admiral Wessel ikke skulde anses som præjudicata eller hindre ham i at faa afgjort, hvad hans Frues sande og rette Arv efter Forældrene og Admiral Wessel burde være. Der var fuld Føje for Gyldenfeldt til om ikke for andet saa for sine Børns Skyld — han havde nu otte — at faa fastslaaet Rækkevidden af den Ret, som hans Svigermoder havde erholdt 1747, og som man havde benyttet til at gjøre et dybt

---

[1]) 1. Departm.s aabne Breve 1772 Nr. 383 D; Fynske Reg. 1773 Nr. 114 med Indlæg; Sjæl. & Fynske Suppliker 1772—73 Nr. 713; H. Stampe p. a. St.

Greb i hans Hustrus Arv. Hos ham og hans Hustru har der ikke kunnet røre sig nogen stærk Følelse af Taknemlighed overfor Moderen. Erindringen om de aarelange Lidelser i Ungdommen, hvis Fjærnelse ikke skyldtes hende, har altid maattet kaste en mørk Skygge imellem dem. Der var ingen Grund til, at de, som en Højesteretsdommer mente, burde kysse deres Moders Støv[1]). Det i Ægteskabsbevillingen indeholdte Forbehold opfattede Gyldenfeldt saaledes, at naar han var bleven enig med sin Svigermoder om, at hun maatte disponere over sin Datters Arvemidler, vilde denne Raadighed ikke sige andet end, at hun maatte sætte dem fast til hans Hustrus bedste Fordel og Nytte, lige som han ikke heller derved vilde have renonceret paa sin Hustrus jura efter hendes Forældre. Efter hans Ansøgning blev der 27. Novbr. 1772 udfærdiget Kommissorium for Gehejmekonferentsraad Ludvig Vilhelm v. Bülow og Kammerjunker Theodosius v. Finecke til at paakjende Fru Gyldenfeldts Krav[2]). Kommissionsdommen af 18. Novbr. 1774, hvis Enkeltheder vi ikke kunne gaa ind paa, gav hende væsentlig Ret og tilkjendte hende omtrent 12000 Rdl. ud over det modtagne, men Højesteretsdommen, som er falden en af Dagene 25.—27. Maj 1775, har vistnok faaet et andet Udfald, thi af tolv voterende var syv hende imod. En af Højesteretsdommerne, den ansete retslærde, Professor Jacob Edvard Colbjørnsen[3]) udtalte sig i sit Votum paa det stærkeste til Gunst for Fru Gyldenfeldt.

[1]) Hielmstiernes Votum p. a. St.

[2]) 1. Departm.s Missiver 1772 Nr. 744 D. Til som Kontrakommissærer at sammentræde med Hovedkommissærerne udnævntes 2. April 1773 Justitsraad Lars Thygesen og Andr. Ch. de Teilmand, Fynske Tegn. 1773 Nr. 3.

[3]) Dansk biogr. Lexikon IV S. 39—40.

Hans Argumentation er denne. Ved med Moderens Samtykke at komme i Ægteskab maatte Frøken Sehested faa alle sine Arverettigheder tilbage. Ved i 1747 at transigere med Schousboe har man ogsaa forudsat, at der var nogen Arv, og altsaa indrømmet, at Frøken Sehested var rehabiliteret i sine Arverettigheder, thi ellers var der intet at transigere om. Meningen med at „disponere" var kun at anordne Administrationen og bestemme Possessionen af Arven. Hvad hendes Sødskende havde faaet for meget paa Skiftet efter Faderen, maatte da likvideres ved Skiftet efter Moderen. Hvad Mødrenearven angik, hævdede han, at Udtrykket i Testamentet af 1750 „Børn, som ere vore Arvinger" kun vilde sige, at alle hendes Børn skulde arve hende, thi Exhæredation var altid saa odieux, at den maatte udtales tydelig og udtrykkelig.

De to Hovedpersoner i dette Drama bleve meget gamle; han døde 21. Maj 1805 som Oberst og Kommandant i Korsør, hans Hustru overlevede ham til 4. April 1808, efter at hun havde set Sønnen Christian, hendes Smertensbarn, gaa forud for hende; han døde ugift 30. Januar 1806 som Oberst i det aggershusiske Infanteri. Denne Fortælling om trofast Kjærligheds Styrke, ukuelig Viljekraft, stiv Adelsstolthed, stræng Familietugt og den absolute Statsmagts patriarkalske, men ikke altid heldige Indgriben har forekommet mig at danne et højst stemningsfuldt og karakteristisk kulturhistorisk Billede fra Rokokotiden, som det var værdt at bevare.

Ere Toveviserne danske eller svenske?

Af

J. Paludan.

I vore gamle Folkeviser besidde Nordens Folk et literært Fælleseje, som neppe nogen anden Nation kan opvise Magen til i Rigdom og Ejendommelighed, og som med god Grund er Gjenstand for vor nationale Stolthed. Det er derfor intet Under, at de nordiske Lande indbyrdes kappes om Æren saavel af at være hele Visedigtningens Vugge som at være den enkelte Vises eller Visegruppes oprindelige Hjemsted. I Danmark spores denne Digtning tidligst; der er den rigest udviklet og først bleven Gjenstand for literær Interesse. Men ogsaa Norge gjør Fordring paa Prioriteten, skjøndt Viser der ere bevarede i ringere Tal og saa godt som ikke opskrevne før over Midten af vort Aarhundrede. Den første Udgiver, Præsten Landstad, vilde i de norske Viser overalt se „Originaler“ til de danske og svenske, fordi hine, der overvejende ere af mythisk og sagnagtigt Indhold, skulde bære et ældre Præg, nærmere beslægtet med oldnordisk Tradition. At denne nogensinde directe skulde have omsat sig i Viseform, benægtes dog af en anden norsk

Forsker, Prof. Gustav Storm [1]); derimod betragter han mange Viser som Efterdigtning efter de heroiske, romantiske og historiske Sagaer, og søger for saa vidt deres Ophav i Norge, paa Island og Færøerne.

For Sverigs Vedkommende synes man enig om, at Folkevisen der er senere og svagere udviklet end i de to andre Lande, og navnlig begynder den originale Digtning ikke før med Folkungetiden, i sidste Halvdel af det 13de Aarhundrede. Men derfor har den ligefuldt indvirket paa Broderlandenes: saaledes udvandrede de saakaldte „Klosterrovsviser“, der behandle Familiebegivenheder i Folkungernes og Algotsønnernes mægtige Ætter, til Norge og især til Danmark, hvor mange af dem nu ere bevarede og paa forskjellig Maade efterdigtedes eller blandede sig med danske Traditioner. Tydeligt spores deres Eftervirkning bl. a. i Visen om Folke Lovmandssøn, der elsker Dronning Helvig og derfor af den skinsyge Konge bliver sat i Spigertønden, medens Dronningen tager sin Død af Sorg over sin Elskers Skjæbne [2]). Det synes oprindelig at være et fremmed Sagn, bl. a. besunget i en skotsk Ballade, der er indvandret til Norden og først knyttet til Kong Magnus Ladelaas, hans Dronning Helvig og Folke, Vestgötalagmanden Algots Søn, som ogsaa er Helten i en af Klosterrovsviserne. Han bortførte nemlig 1288 sin senere Hustru Ingrid og forbrød sig derved mod Magnus Ladelaas's strenge Love om Kvindefred, hvorfor Kongen tog en grum Hævn over Algotsønnernes Slægt, hvis Medlemmer næsten alle maatte rømme Landet eller

[1]) Sagnkredsene om Karl den Store og Didrik af Bern. Christiania 1874.

[2]) Sv. Grundtvig Danm. gamle Folkeviser III No. 178.

bleve fængslede; en af dem, Karl Algotsøn, blev endog halshugget. Vel vides der nu intet om, at Folke, før han bortførte Ingrid, skulde have elsket Dronning Helvig, eller om, at han er bleven henrettet; men det er utvivlsomt, at der ved Navnet Folke Lagmand-(Algots-) søn er tænkt paa Helten i Klosterrovsvisen og ved Dronning Helvig altsaa paa den samtidige svenske Dronning af dette Navn. Sv. Grundtvig søger ogsaa at paavise Muligheden af, at Mindet om Karl Algotsøns tragiske Skjæbne i Traditionen kan være overført paa Broderen Folke, og at Skinsyge fra Kongens Side kan have havt sin Del i hans senere Strenghed mod Algotsønnerne, hvilken forresten tilstrækkelig forklares af tidligere Sammenstød mellem ham og denne overmodige Slægt. Idet nu den først i Sverig sungne Vise om Folke Lovmandssøn og Helvig ogsaa blev hjemme i Danmark, forvexlede man her den svenske Helvig med Valdemar Atterdags Dronning af samme Navn og henførte Visen til det danske Kongepar. Sammenhængen er først udredet af Sv. Grundtvig i Forbindelse med hele den Række af Undersøgelser, hvorigjennem han lader den historiske Kritiks skarpe Dagslys sprede det romantiske Skjær, som Visedigtningen formentlig skulde have lagt over Kong Valdemar Atterdag, hvis Regering i vor Historie jo netop betegner Overgangen fra Riddertidens Poesi til nyere Tiders koldt og praktisk beregnende Politik.

Disse Undersøgelser have ogsaa gjort det af med de af Digterne, fra Heiberg i „Syvsoverdag" til J. P. Jacobsens Gurre-Sange, saa rigt udbyttede Sagn om Kongens rørende Elskov til Tovelille, om den Trolddom, der bandt hans Hu til hende og efter hendes Død til Gurre Slot, og om Valdemars vilde Jagt fra „Gurre til Borre".

Grundtvig oplyser som bekjendt, at det var Valdemar den Store, der havde en Frille ved Navn Tove, og at først Arild Hvitfeldt og Syv ved en Misforstaaelse have overført Tovevisen til Valdemar Atterdag. Men denne Vise er som den rullende Sten, paa hvilken der ikke kan gro Mos: heller ikke i Valdemar den Stores og hans Dronning Sofies Historie har den faaet Lov at falde til Ro. I en interessant Afhandling om „Våra äldsta historiska folkvisor“ [1]) hævder Prof. Schück, at den lige saa vel som Visen om Folke Lovmandssøn turde vise sig at være svensk Ejendom. Han gaar ud fra det ogsaa fra dansk Side, navnlig af Prof. Steenstrup [2]), fremhævede Factum, at Historien ej blot intet kjender til selve den i Visen besungne Begivenhed, men heller ikke bekræfter Folkevisernes Opfattelse af de handlende Personer og deres Character. Derimod gives der et svensk Kongepar af samme Navn, Valdemar Birgersøn og Sofie, Erik Plovpennings Datter, paa hvilket iøvrigt allerede N. M. Petersen i Forbigaaende har henvendt Opmærksomheden [3]), og som efter Prof. Schücks Mening langt bedre skal svare til Visernes Characteristik. Den svenske Valdemar var berygtet for sine Udsvævelser og sit Frillelevnet; efter at være bukket under for det Oprør, hans Brødre Magnus (Ladelaas) og Erik rejste imod hans slette Regering, flygtede han fulgt af sin Hustru til dennes Fædreland Danmark, og skal siden have forskudt Sofie og ægtet sin Frille Kristine. Dette svarer nogenlunde til Visernes Beretning om den slette Forstaaelse mellem Konge og Dron-

[1]) Svensk hist. tidskrift 1891.
[2]) Vore Folkeviser fra Middelalderen 229 ff.
[3]) Bidrag til den danske Litteraturs Historie, v. Secher. I 181—82.

ning efter Toves Død: nogle Opskrifter lade vel Toves Sønner undsige eller dræbe Dronningen, men efter andre forskyder Kongen hende og tager en anden Hustru. Den danske Historie veed derimod intet om et slet Forhold mellem Valdemar I. og Sofie; deres Ægteskab blev først afbrudt ved Kongens Død, hvorefter Sofie giftede sig paany med Landgrev Ludvig af Thüringen, som rigtignok straks forskød hende. Medens der intet historisk sikkert kjendes til den danske Dronning Sofies Character, skal Visens Skildring passe meget vel paa den svenske, der baade skal have været skinsyg og forhadt i Landet; særlig tyder den svenske Rimkrønikes Fremstilling paa, at hendes Ophidselser havde en Hovedskyld i Kongens Strid med sine Brødre, der kostede ham Riget og siden ogsaa Friheden. Endvidere er der et Par Enkeltheder i de islandske Opskrifter af Tovevisen, som synes at støtte Hypothesen om den svenske Afstamning, og til hvilke jeg strax kommer tilbage.

Overfor Prof. Schücks Argumentation ud fra Visen i dens Helhed skal jeg først bemærke, at den vel meget holder sig til Udenværkerne og forbigaar Visens Kjerne og Hovedindhold: Toves Person og Forhold til Konge og Dronning. Hertil kan ikke svares, at dette kun hører Sagnet, ikke Historien til, lige saa lidt den danske som den svenske, og at det derfor er berettiget at se bort derfra under en historisk Bevisførelse. Thi vel er Toves Skjæbne historisk ubekjendt, men hendes Navn, hendes Forhold til Valdemar I. og Tilværelsen af begges ogsaa i Visen omtalte Søn Kristoffer er saa godt afhjemlet, som man for hine fjerne Tider kan forlange, nemlig ved den ikke 100 Aar senere Knytlingasaga, hvis Forfatter vistnok har sine Efterretninger fra et Ophold ved Val-

demar I.s og Sofies egen Søns, Valdemar Sejrs, Hof. Prof. Schücks Forklaring er nu den, at en svensk Vise om Valdemar Birgersøn og Sofie er indvandret til Danmark og overført paa Valdemar I. og hans Dronning, og da man her vidste, at vor Valdemar havde havt en Frille ved Navn Tove, indførtes hendes Navn i Stedet for det tilsvarende svenske. Men dette tilsvarende svenske Navn er en ren Hypothese; Valdemar Birgersøn havde uden Tvivl Friller nok, men ingen, om hvem der vides noget, som i mindste Maade passer med Visen, allermindst da om den, han siden skal have ægtet, og som der vel nærmest maatte tænkes paa, nemlig Kristine. Visen er jo dog først og fremmest en Vise om Tove, ikke om Valdemar og Sofie, og det synes da paa Forhaand rimeligst, at Sagn og Vise er opstaaet i det Land, som virkelig har havt en Tove, der „var Konningens Frille“, ikke i det, hvor enhver saadan historisk Tilknytning mangler, selv om visse Biomstændigheder og Bipersoner skulde passe bedre ind i dettes Historie.

Men det sidste er endda neppe saa aldeles afgjort. Med Hensyn til Skildringen af Kongen lægger Prof. Schück en Vægt paa den svenske Valdemars usædelige Levnet, som slet ikke stemmer med Visen. Ganske vist handler denne om Kongens Forhold til en Frille, endog efter hans Ægteskab, men dette betragtes vistnok med helt andre Øjne nutildags end paa en Tid. da maaske de fleste Kongesønner, endog mange danske Konger, vare uægte fødte, og da Klerken Saxo roser Erik Ejegods Dronning for hendes venlige Behandling af Kongens Friller. Jeg kan aldeles ikke være enig med Prof. Schück om, at Kongen i Viserne „staar som Typen paa en Ægteskabsbryder, der med sin Liderlighed forener en

brutal Grumhed". Det sidste kan da ikke gjælde Tovevisen, men kun Visen om liden Kirsten, som ingen har tænkt paa at henføre til den svenske Valdemar. Tovevisens Opfattelse af Kongen er tvertimod gjennemgaaende sympathetisk; de ældste og bedste Opskrifter tillægge ham end ikke Ønsket om, at Dronningen var død, for at han kunde ægte Tove, og hans senere Uvillie mod eller endog Forskydelse af sin grumme Dronning forekommer ganske berettiget efter hendes Mord paa Tove. Selv om A. D. Jørgensen har Ret i, at Kongen skildres som en noget vaklende og ubestemt Character[1]), saa har hans Forsøg paa at forsone Dronning og Frille jo dog nærmest sin Grund i en tiltalende Sindets Mildhed, og over hans rørende og trofaste Elskov til Tove kaster Poesien sit skjønneste Skjær. Det er en helt anden Personlighed end Valdemar Birgersøn, hvem baade Historie og Digtning nævner med umiskjendelig Ringeagt som en ussel Regent og en fræk Skørlevner, hvis Forførelse af sin Dronnings Søster, den fra et Kloster i Roskilde rømte Nonne Jutta, i Samtidens Øjne paa engang var Blodskam og Helligbrøde[2]), og som kun forskød sin Dronning for frit at kunne leve med løse Kvinder. Med andre Ord, den Folketradition, som har skabt den svenske Rimkrønikes Valdemar, kan ikke være den samme, som har udformet Tovevisens.

Nu Dronningen. Det er sandt nok, at den danske Historie ikke bekræfter det Ry for Skinsyge og Grumhed, som en Række Folkeviser tillægge Dronning Sofie. Sv.

[1]) Bidrag til Nordens Hist. i Middelalderen 108.

[2]) Sml. dog Munch Det norske Folks Historie IV 1, 653, som mener, at Jutta først efter Forførelsen gik i Kloster.

4*

Grundtvig og A. D. Jørgensen have villet hævde dets Rigtighed, men have neppe bragt det videre end til at godtgjøre Muligheden af et historisk Grundlag for den folkelige Opfattelse. Passe nu imidlertid de givne Træk synderlig bedre paa Valdemar Birgersøns Dronning? „Directe grum synes hun ikke at have været", siger Prof. Schück selv; men det er dog vel det, Dronning Sofies Hævn i Visen først og fremmest er. Derimod pustede den svenske Dronning til Spliden mellem Kongen og Hertugerne og skaffede sig derved et forhadt Eftermæle, hvilket nok bliver den væsentligste Overensstemmelse mellem hende og Visernes Dronning Sofie; men dette Eftermæle er grundet paa helt andre Characterfejl, paa hendes Stolthed og hendes skarpe Tunge. At hun nemlig ogsaa skulde have været skinsyg indtil dødeligt Had, ser jeg ingen Antydning af i svenske Kilder. Kongens slette Liv maatte jo nok kunne ophidse endog en Engel; men Rimkrøniken fortæller dog kun, at Efterretningen om Valdemars oprørende Brøde med hendes egen Søster bragte Dronningen til at rødme og blegne og voldte hende en Sorg, hun aldrig forvandt. Det vilde vel have været Tilfældet med enhver normal Kvinde, og derfra er langt til at lade Badstuen hede.

Men endnu staar tilbage en mærkelig Udtalelse i en af Tovevisens islandske Texter, der efter Prof. Schücks Mening gjør det sikkert, at Sofie her er opfattet som svensk Dronning. „Bedre var hun, Tove min, i sin Natsærk, end Du, Sofie, i Dit Sverige!" udbryder Kongen i sin Sorg og Harm over den elskedes Mord. Den anden islandske Text har rigtignok: „end Du, Sofie, med fem Hovedguld", saa det viser sig, at der ikke er Tale om en paa Island fæstnet Tradition. Endda bliver det et

Spørgsmaal, hvordan Ordene skulle forstaas. Kongen taler jo om, hvad der gav hver af de to Kvinder Værd i hans Øjne: for Toves Vedkommende var det kun hendes Person, thi hende elskede han. Sofie havde han derimod ægtet af politiske Hensyn, og hendes Betydning for ham beroede da nærmest paa den Glans, hendes Byrd og Slægtforbindelser kunde lægge over ham og hans Rige, ikke derimod paa den høje Stilling, hun først havde opnaaet gjennem Forbindelsen med ham selv. Det drejer sig her om, hvad hun var som Prinsesse, ikke om, hvad hun blev som Dronning. Med andre Ord, hvis det var den svenske Valdemar, der talte, maatte han efter min Opfattelse tvertimod sige: „end Du, Sofie, i Dit Danevælde“, thi hans Dronning var Datter af Erik Plovpenning. Valdemar den Stores Hustru, hans Medbejler Knud Magnussens Halvsøster, var derimod Datter af en russisk Fyrste og en polsk Prinsesse, der først havde været gift med Magnus Nielsøn og endnu tredie Gang ægtede Kong Sverker I. af Sverig (død 1156). I Sverig havde den unge Sofie vistnok sin Barndoms Tilhold, og derfra synes hun at være bleven trolovet med Valdemar 1154[1]). Saaledes kan den danske, især lidt senere Folketradition meget vel have opfattet hende som svensk Prinsesse, hvad der ses at have været Tilfældet endog med danske Historikere som Hvitfeldt[2]), og altsaa passe den islandske Vises Ord, forekommer det mig, netop bedst i den danske Valdemars Mund.

Der er endnu et Par Biomstændigheder især i de islandske Opskrifter af Tovevisen, som tages til Indtægt

---

[1]) Antiquités russes I 484.
[2]) Sv. Grundtvig D. g. F. III 35—36.

for den svenske Oprindelse. Valdemar I. forskød ikke sin Dronning, hvilket derimod skal have været Tilfældet med Valdemar Birgersøn, som derpaa ifølge den svenske Rimkrønike og de visbyske Graabrødres Annaler[1]) tog en anden Hustru ved Navn Kristine. Om dette andet Ægteskab, som i det hele neppe er sikkert afhjemlet, imidlertid fandt Sted efter en Forskydelse af Dronningen, synes ikke ganske afgjort. Ordene i Kongens Broders, Hertug Bengts, Brev af 1285[2]): „dimissa uxore propria et legitima", maa ganske vist naturligst forstaas om en Forskydelse, men i dette Brev er der ikke Tale om noget efterfølgende andet Ægteskab, kun om Kongens Frilleliv. Baade Suhm og Fryxell[3]) opfatte Sagen, som om Kongen først ægtede Kristine efter Dronning Sofies Død 1286, og det samme synes at være Rimkrønikens Mening[4]). Den visbyske Annal beretter ogsaa kun, at Kongen forlod Riget og gik til Danmark for en vis Kristines Skyld, og det bliver da altid tvivlsomt, om „dimissa uxore" i Hertug Bengts Brev betyder mere end „efter at have sendt sin Hustru fra sig" ɔ: forladt hende. Lad os imidlertid gaa ud fra, at Forskydelsen er historisk, og se paa Visetexterne. Kun een af de danske, og det den yngste og mindst paalidelige, P. Syvs, melder om en saadan Opløsning af Forholdet mellem Konge og Dronning, men den bekræftes af den ene islandske[5]). Den anden islandske Opskrift, den, der ifølge Prof. Schück ogsaa hen-

[1]) Langebek Scriptores I 255.
[2]) Sv. Diplomatarium v. Liljegren I No. 798.
[3]) Historie af Danm. X 918, cfr. 951. Berättelser ur svenska hist. II 60.
[4]) Sv. medeltidens rimkrönikor v. Klemming I, Vers 1126 ff.
[5]) Grundtvig og Sigurðsson Islenzk fornkvæði II No. 53.

tyder til Sverig som Dronningens Fædreland, har derimod Beretningen om, at Kongen tog sig en anden Hustru ved Navn Kristine, men rigtignok, som det synes, efter at have dræbt sin Dronning, „kastet hende ud over Lyrebaandene“ ɔ: ud af Vinduet. Heller ikke her er den islandske Tradition altsaa fast; men det er denne sidste Text, Prof. Schück fortrinsvis lægger til Grund for sin Paavisning af Visens Overensstemmelse med svensk Historie, og den veed altsaa ikke noget om Forskydelsen.

Spørgsmaalet bliver nu, hvilken Grad af Troværdighed der skal tillægges de islandske Opskrifter overfor de danske. Sv. Grundtvig[1]) anser i det hele de islandske Visetexter for særlig ægte og paalidelige, idet de skulle være indvandrede til Island i meget tidlig Tid, inden Aar 1200 (intet Emne senere end Tovevisens er naaet derop), og altsaa i gammel Form. Men de slog aldrig rigtig Rod der oppe, fordi den oldislandske Digtning dengang endnu havde Liv blandt Folket og senere afløstes af Rimurpoesien. De fra Norge og især fra Danmark indførte Folkeviser blev derfor nærmest skriftlig bevarede, og det i en oprindeligere Skikkelse end vi nu selv have dem, uforstyrrede af mundtlig Tradition. Efter A. D. Jørgensen har Følgen af denne mere literære end folkelige Tilegnelse sandsynligvis været, at de lærde Islændere, der opskrev Viserne, i Formen have ført dem tilbage mod den gamle islandske Digtning, medens Indholdet maaske nok er mindre forvansket end de danske, mundtlig overleverede Texters[2]). Steenstrup endelig vil slet ikke tillægge de islandske Viser nogen særlig Oprindelighed[3]).

---

[1]) D. g. F. III XIII.
[2]) Bidrag til Nordens Hist. i Middelalderen 102.
[3]) Vore Folkeviser 7.

Men selv efter Grundtvig og Jørgensen beror den islandske Overleverings Værd altsaa væsentlig paa dens høje Ælde, og Prof. Schück, som netop overalt bekæmper de overdrevne Forestillinger om Folkevisedigtningens Alder, synes da ikke at kunne støtte sig til islandsk Tradition. Tovevisen f. Ex. kan jo saa langtfra være indvandret til Island før 1200, at den efter hans Opfattelse først kan være opstaaet i Sverig, da Valdemar Birgersøns (død 1302) og Sofies Liv allerede var begyndt at omgives af et romantisk Skjær, ɔ: et godt Stykke inde i det 14de Aarhundrede. Derfra har den saa gjort den lange Omvej over Danmark, hvor den overførtes paa helt andre Personer, inden den naaede Island, og de islandske Texter maa da vel være omtrent 200 Aar yngre, end Grundtvig og Jørgensen forudsætte, og neppe mere end halvhundrede Aar ældre end den ældste danske Viseopskrift. Under disse Omstændigheder maatte der en helt ny Bevisførelse til for at godtgjøre, at disse Texter skulde være bevarede ægtere og oprindeligere, jo længere de kom bort fra Visens Fædreland og Ophav. Det maatte paavises, at de udmærkede sig ved særlig indre Sandsynlighed, hvad der maaske nok ogsaa er Tilfældet; men dette kan naturligvis i alt Fald ikke støttes paa deres bedre Overensstemmelse med svensk Historie, saa længe Visens svenske Udspring just er det, der skal bevises. Nu er desuden Forholdet det, at baade Grundtvig og Jørgensen, der lægge saa stor Vægt paa de islandske Opskrifter, af indre Grunde netop anse den af dem for den ældste og bedste, som mindst støtter den svenske Hypothese, og som Prof. Schück sætter i anden Række, — den, der vel nævner Forskydelsen, men hverken Sverig eller Kongens andet Ægteskab, og som slutter saa smukt og vemodigt med Toves Ligfærd:

Leden var lang og Gaden trang.
Selv gik han Valdemar under Baarestang.

Den anden derimod synes mere udtværet og forøget med senere Tilhæng, hvortil Grundtvig udtrykkelig regner de sidste Linier om Kongen, der slaar Sofie ihjel og tager sig en anden Hustru, Kristine. De synes nemlig mistænkelig nær beslægtede med yngre Til- og Efterdigtninger af vore Valdemarsviser, f. Ex. Visen om Kirstinlille af Fyen, hvor en norsk og en svensk Version ende med, at Kongen lader sin Dronning henrette og ægter den uskyldig bagtalte Terne Kirsten[1]). Mærkelig nok have de svenske Texter af selve Tovevisen en noget lignende Slutning, idet Kongen her frelser Tove fra Baalet og sammen med hende forlader sin Dronning og sit Rige. Det passer jo bedre end noget andet med Visbyannalernes Beretning om Valdemar Birgersøn, der opgav sin Part af Riget og drog til Danmark for Kristines Skyld. Men det viser netop ogsaa, hvor forsigtig man maa være med at bygge paa slige ofte tilfældige Sammentræf i Enkeltheder: ingen har heri turdet se et i Sverig selv bevaret taaget Minde om Visens historiske Kjerne, thi dens svenske Former ere temmelig nye Opskrifter efter mundtlig Overlevering, der bære tydelige Spor af at være overførte fra Danmark og paavirkede af Sagnet om Kirstinlille[2]). Muligheden af en lignende Paavirkning tør da heller ikke benægtes for den islandske Texts Vedkommende. Overhovedet

---

[1]) D. g. F. III S. 152.

[2]) Geijer och Afzelius Sv. folkvisor, v. Bergström och Höijer, No. 43 og Anmærkn. — Prof. Schück antyder rigtignok et Forhold mellem Historien og den svenske Text af Kirstinlille-Visen, men overfører det ikke paa de svenske Tovetexter, der dog for saa vidt staa Historien nærmere, som de lade Dronningen beholde Livet.

turde det være en betænkelig Omstændighed ved den svenske Hypothese, at ethvert Spor af en beslægtet digterisk Tradition i den Grad er udslettet i det Land, der skulde være dens egentlige Hjem, at ikke blot Tovevisen er laant fra Danmark, men at den endog ved Indvandringen til Sverig har tabt de ogsaa til svensk Historie knyttede Navne, Valdemar og Sofie, men bevaret det kun i Danmarks Historie hjemlede Navn Tove.

Selv om nu Visen oprindelig havde handlet om Valdemar Birgersøn og hans Dronning, er det ikke dermed givet, at den er svensk. Den kunde derfor godt være lagt i Danmark, hvor Kongeparret levede landflygtigt i adskillige Aar, og ikke usandsynligt netop paa den Tid, da Ægteskabet opløstes, og Kongen for Alvor overgav sig til sine Laster. Naar den formentlige Forskydelse har fundet Sted, veed man jo ikke; den nævnes først 1285, lige før Dronningens Død. Men allerede efter det forgjæves Forligsmøde ved Götaelven 1276 flygtede Valdemar ifølge Suhm til Danmark og søgte Hjælp hos Erik Glipping. 1277 daterer han et Brev fra Kjøbenhavn, og s. A. beretter Suhm, at Dronning Sofie kom herned[1]). Senere vendte han vel tilbage til Sverig, men søgte efter sin endelige Thronfrasigelse atter til Danmark 1279, ifølge Visbyannalerne for Kristines Skyld, og levede sagtens mest her indtil sin Fængsling 1288. Disse Begivenheder maa jo dog have gjort et vist Indtryk ogsaa i Danmark, saa meget mere som Dronningen var dansk af Fødsel, og der mangler ikke Exempler paa Viser om svenske Forhold, der paa en eller anden Maade berøre Danmark, som sandsynligvis ere digtede her nede. Saaledes den

[1]) Sv. Diplomatarium No. 630. Hist af Danm. X 734. 749. 795.

om Slaget ved Lena; maaske ogsaa den om Kong Birger og hans Brødre, hvor, netop som ved Valdemar Birgersøn, Kongens senere Landflygtighed i Danmark foruden hans dobbelte Svogerskab med Erik Menved kan have fristet en dansk Digter til at behandle det svenske Emne.

Enten nu Visen maatte være indvandret til os eller ej, forekommer den Formodning mig lidet sandsynlig, at den i Tidens Løb skulde være overført paa den danske Valdemar og Sofie og have optaget Toves Navn. Det turde være et meget sjældent Tilfælde, at den folkelige Tradition saaledes knytter en fremmed Vise til Personer, hvis Levetid ligger over 100 Aar forud for Visens Opstaaen eller Indvandring. En blot Navnelighed er her ikke nok; de paagjældende Personer maatte i alt Fald enten gjennem Historien eller gjennem Sagn og Digtning have holdt sig levende i Folkets Minde, og det med netop de Charactertræk, der svarede til, hvad den fremmede Vise beretter. Men at Historien ikke tillægger Valdemar I. og Sofie saadanne Charactertræk er jo anerkjendt, og hvad Digtningen angaar, saa mener Prof. Schück selv, at vore øvrige „Valdemarsviser“ (Kirstenvisen og dens Aflæggere) heller ikke bero paa gammel dansk Overlevering, men netop ere opstaaede under Paavirkning af det typiske Præg, Konge og Dronning først have faaet ved Misforstaaelse af den svenske Tovevise. At undersøge denne Paastands Berettigelse for hver enkelt af de paagjældende Visers Vedkommende finder jeg ingen Anledning til, da den staar og falder med Opfattelsen af Tovevisens Nationalitet og Tid.

Jeg kan saaledes ingenlunde finde, at Tovevisens Indhold gjør dens svenske Udspring sandsynligt, end sige ubestrideligt. Lad os da undersøge, om ydre Grunde

skulde nøde os til at antage en slig Overflytning. At Visen ikke i alle sine Omstændigheder bekræftes af den danske Historie, er jo ikke andet, end hvad der gjælder samtlige vore historiske Viser, ogsaa dem, som dog intet Menneske vilde falde paa at tilskrive fremmed Oprindelse. Dagmarviserne f. Ex., og især Bengerdvisen, stemme i deres Skildring af vedkommende Dronninger og i adskillige Biomstændigheder ikke en Smule bedre med de paalidelige historiske Efterretninger end Sofieviserne. Det samme er naturligvis Forholdet med Viser, der angaa svensk Historie. I Visen om Kong Birger og hans Brødre straffer Kongen sin onde Dronning med Baal og Brand, medens Sandheden er, at Dronning Margrete overlevede Kong Birger i 20 Aar. Ingen betvivler dog Visens Rod i Sverigs Historie, fordi Digteren her paa egen Haand øver poetisk Retfærdighed; men saa maa han ogsaa have Lov at gjøre det samme i visse Opskrifter af Tove- og Kirstenvisen saa vel som i dennes Aflægger, Visen om Ludselil („Kong Valdemar og hans Søsterdatter"), der lader Dronning Sofie lide samme Død, som hun havde beredt liden Kirsten (denne sidste Vises Indhold er iøvrigt urigtigt gjengivet af Steenstrup og efter ham af Schück)[1]. Endelig have vi jo i den før omtalte Vise om Folke Lovmandssøn en fuldstændig Parallel til Prof. Schücks Hypothese om Tovevisens Indvandring fra Sverig til Danmark og Tilknytning til andre historiske Personer af samme Navn; kun at Visen ved at overføres paa Valdemar Atterdag er ført ned ad, ikke op ad i Tiden. Men Historien veed lige saa lidt om et slet Forhold mellem Magnus Ladelaas og Dronning Helvig som mellem Valdemar I. og Sofie,

[1]) D. g. F. III No. 127. Steenstrup Vore Folkeviser 241.

og det er ganske uhistorisk, at Helvig skulde være død af Sorg over sin Elsker; hun levede hele 35 Aar efter Kongen. Snarere er der Grund til at tro, at Valdemar Atterdag og hans Dronning Helvig ikke levede godt sammen[1]). Naar det alligevel ikke har mødt Modsigelse, at Grundtvig løser denne Vise ud af sin Forbindelse med Valdemar Atterdag og henfører den til Magnus Ladelaas, er Hovedgrunden den, at Heltens, Folke Lovmandssøns, Navn utvivlsomt hører Sverigs Historie til. Men det er netop denne Støtte for en tilsvarende Overførelse af Tovevisen, som aldeles savnes: Tovenavnet findes i vor, ikke i Sverigs Historie; Bipersonerne, Konge og Dronning, passe efter mit Skjøn lige godt — eller lige lidt — ind paa begge Steder, og de mere underordnede Enkeltheder, som unægtelig kunde tyde paa svensk Udspring: Omtalen af Dronningens Fædreland, Forskydelsen og Kongens andet Ægteskab, kunne, som jeg har søgt at vise, dels tolkes forskjelligt, dels bero de paa tvivlsomme Textstykker.

Fra svensk Side er der aldrig som fra norsk gjort Krav paa Prioriteten med Hensyn til Folkevisedigtning i det hele, og ingen har stillet sig mere kritisk end netop Prof. Schück overfor de svenske Folkevisers Ælde og Oprindelighed. Denne lærde og skarpsindige Forskers Undersøgelser angaaende vort Nabolands Literatur have ikke alene indirecte Betydning for vor egen, men paa flere Punkter har han ogsaa lejlighedsvis beskjæftiget sig med denne, og bl. a. just med Hensyn til Folkeviserne bragt Resultater frem, for hvilke vi maa være ham taknemlige.

---

[1]) Sml. dog Reinhardt Valdemar Atterdag 503 ff. og Art. Helvig i Dansk biogr. Lex.

Men i det her foreliggende Tilfælde tror jeg rigtignok, at et let forstaaeligt Ønske om at hævde sit eget Fædreland saa stor en Del i Folkevisedigtningen som muligt, i alt Fald ubevidst, noget har paavirket hans Opfattelse af Tovevisen. Kunde det lykkes at føre denne over til Sverig, saa vilde den føje sig ind som Led i en historisk Visekreds om de svenske Folkunger svarende til den, vi eje om Valdemarerne. Prof. Schück har selv skabt en vis Formodning for, at Visen om den danske Kongedatters Brudefærd i Sverig maa flyttes 50 Aar længere ned i Tiden, end Grundtvig vil[1], og netop angaar Valdemar Birgersøns og Sofies Bryllup 1260. Hertil vilde da Tovevisen naturligt slutte sig som Fortsættelse, og endelig afsluttes Kredsen med Visen om Kong Birger og hans Brødre. Der er imidlertid den Betænkelighed herved, at alle disse Viser enten udelukkende eller dog i deres ældre Former kun findes i Danmark, og særlig vilde Flytningen af Tovevisen, hvor godt den end maatte passe ind i Folkungkredsen, efterlade et Hul i vor Valdemarskreds, som det ikke kan ventes, at vi Danske skulde lade staa aabent uden at slaa et Slag for vor Ejendomsret.

[1]) D. g. F. III No. 137.

Struensees parti.

Af

L. Koch.

De første år af Christian VII's regeringstid udmærkede sig som bekendt ved den uro, der kom i alle forhold, idet de højere embeder skiftede besiddere med stor hurtighed. Samtiden så heri vidnesbyrd om den unge konges letsindighed og upålidelighed, der benyttedes af ærgerrige mænd, som vilde frem paa andres bekostning, og denne betragtning er endnu den almindelige. Det er også utvivlsomt, at både kongens karakterløshed og hofintrigerne have deres store del i disse års omskiftelighed; men den gang, som vel iøvrigt al tid, havde de mænd, der stræbte at trænge andre fra deres pladser, dog tillige den hensigt at bringe andre principer frem og det håb derved at kunne udrette noget til gavn for staten. Netop fordi det ikke blot er personer, men forskellige anskuelser, der strides, har det sin interesse at betragte de forandringer, der fandt sted, lidt nærmere.

Kongens første regeringsår, 1766, havde bragt Frederik V's yndling A. G. Moltke en brat og temmelig unådig afsked, medens prins Carl af Hessen var bleven kongens alt formaende yndling og havde ægtet

hans søster. I en alder af 22 år var han i løbet af få måneder blevet generallieutenant, kommandør for garden, ridder af Elefanten, felttøjmester, statsminister, præsident i krigsrådet og vicekonge i Norge. Det var intet under, at en så ung mand ikke kunde bære denne storhed, der kom så pludseligt over ham. Han kom i stillinger, hvor han ikke kunde gøre fyldest, han påtog sig over for ældre mænd en beskyttermine, der ikke klædte ham, og, hvad der især blev skæbnesvangert for ham, han viste mangel på menneskekundskab ved at fremdrage mænd, han ikke kunde stole på, og som siden svigtede ham, så han tilsidst kun var omgivet af troløse venner og ubehændige rådgivere [1]).

Dertil kom, at han havde skaffet sig personlige fjender, imellem hvilke kongens forrige overhofmester D. Reventlov var den farligste. Denne var en meget vanskelig mand at komme ud af det med; prinsen havde været uforsigtig nok, ikke blot til at fornærme ham, men også til at rejse uretfærdige beskyldninger mod ham [2]), og Reventlov var ikke den mand, der skånede en uven, når der var lejlighed til at ramme ham. Også den gamle grev Danneskiold Samsøe, som dog vistnok selv skyldte prinsen, at han var bleven kaldet til hoffet igen, modarbejdede ham, vistnok især, fordi han ikke uden grund mente gennem ham at kunne ramme sin modstander Bernstorff. Men desuden var der en kreds mænd, mest militære, der af princip vare modstandere mod hele den måde, hvorpå der hidtil var bleven regeret. I spidsen for dem stod feltmarchal grev St. Germain,

[1]) Danske Mag. V. 3. 8.
[2]) Danske Mag. V. 3. 13.

der 1762 var bleven indkaldt for at føre den danske hær mod Russerne. Siden havde han stået i spidsen for hærbestyrelsen, indtil han 1766 måtte vige for prinsen, medens han dog beholdt sin kommando. Til ham sluttede sig general Peter Elias Gähler, der havde delt hans skæbne, idet han var bleven afskediget fra sin plads i krigsdirektoriet og var bleven udnævnt til viceguvernør i Glückstadt. Endvidere oberst grev F. Gørtz, der i forening med den preussiske gesandt Borche lagde planer til at omstyrte hele ministeriet, og endelig en meget urolig og upålidelig mand, grev Rantzau Ascheberg. Det var især disse mænd, hvem det lykkedes at gøre kongen ked af sin svoger; efter at der længe havde været kulde imellem dem, kom det i Marts 1767 til åbenbar uenighed, og prinsen måtte fortrække. Han rejste med sin hustru til Hessen.

Sejerherrerne delte nu hans mange embeder mellem sig. Reventlov, der utvivlsomt havde gjort, hvad han formåede, for at styrte prinsen, kunde, da dette var sket, ikke længere regnes med til partiet. Måske var det dog hans part af byttet, at hans søstersøn Sperling blev oberst i kavalleriet og havde gode udsigter til at blive prins Carls eftermand som kongens yndling. I det mindste senere omtales Sperling yderst hånligt af Rantzau og Gähler, så det har vel næppe været dem, der have trukket ham frem. St. Germain, Gähler og Gørtz blev medlemmer af krigsdirektoriet, en benævnelse, der atter afløste den i prinsens tid brugte, krigsrådet, og Rantzau blev vicekonge i Norge, hvor Woldemar Schmettau måtte vige pladsen.

Ved hele denne „revolution“ var Bernstorffs stilling bleven stærkt truet, idet næsten alle de mænd, der

vare blevne ansatte, hørte mellem hans erklærede modstandere. Prins Carl havde vist nok voldt ham mange ærgrelser; men når han krydsede Bernstorffs planer eller fremdrog mænd, der vare ham ubehagelige, var det kun af ubesindighed; ti i virkeligheden nærede han den gang, som bestandig senere, den største ærbødighed for ministeren, og der er al grund til at tro det, når der fortælles, at han har forhindret tidligere forsøg på at styrte ham. Bernstorff havde også gjort, hvad han kunde, for at forhindre prinsens fald, der let kunde blive et forspil for hans eget. Det viste sig også snart, at det sejrende parti ikke vilde blive stående ved de opnåede resultater, og kun med møje lykkedes det at fjærne Gørtz, der synes at være bleven benyttet som stormbuk[1]). Han gik som gesandt til Berlin. Men desuagtet havde Bernstorffs stilling aldrig før været så vanskelig som i foråret 1767, da han mellem de højere embedsmænd kun havde få venner, men mange fjender. Også mellem ham og Reventlov, der dog både før og senere vare de bedste venner, var der opstået kulde, fordi Reventlov arbejdede på prins Carls fald. På kongen kunde der ikke bygges, og dronningen har næppe nogensinde havt noget tilovers for Bernstorff, i det mindste gjorde hans modstandere regning på hende og hendes overhofmesterinde, fru Plessen.

Men desuagtet havde Bernstorff langt bedre kort på hånden, end det så ud til. Kort efter at hans modstan-

[1]) Om disse intriger skriver C. Scheel til Ulstrup: „L'état doit souffrir par les intrigues, que l'interêt des particuliers mine; au moin les Danois ont pour eux d'avoir été neutres dans tout ce bruit, oú les Allemands auroient achevés leurs dessins, si la discorde entre eux ne leur avoit été contraire.“ (Arkivet pa Ravnholt.) Ved de sidste ord sigtes uden tvivl til, at St. Germain synes at være bleven nødt til at desavouere Gørtz.

dere tilsyneladende havde fået overtaget, afsluttedes i København d. 22. April den foreløbige traktat om mageskiftet af Oldenborg mod det gottorpske Holsten, og d. 10. Oktober ratificeredes den af kejserinde Catharine. Derved var endelig det første skridt gjort mod det mål, som Bernstorff igennem 16 år havde stræbt til med en i sandhed beundringsværdig udholdenhed. Det var endnu i friskt minde, hvor farligt det kunde blive for Danmark, når en holstensk hertug sad på Ruslands trone, så glæden over, at der nu var udsigt til at bringe denne sag til ende, må have været stor og almindelig, og når denne begivenhed nu blev anledning til en ny „revolution" ved det danske hof, så er denne ikke blot et personskifte, den har en virkelig politisk karakter. Skulde der være udsigt til at føre den nu lykkeligt indledede sag til ende, måtte Bernstorff befries for den endeløse strid med åbenbare og skjulte modstandere her hjemme; ti det var kun til ham, kejserinden havde tillid, og kun med ham, hun vilde forhandle. Allerede inden traktaten ratificeredes, havde den russiske gesandt i København, Filosofow, og C. v. Saldern, der på kejserindens vegne skulde drive underhandlingerne, på mange måder søgt at støtte Bernstorff, der selv søgte deres hjælp, da det gjaldt om at få kongen til at sende Gørtz bort fra København[1]). Der er vel næppe nogen tvivl om, at de russiske statsmænd også have havt fingrene med i spillet ved de forandringer, der skete efter traktatens ratifikation; i det mindste kastede det overvundne parti hele skylden på Saldern, der sikkert også

[1]) Hist. Tidsskr. IV. 3. 109 ff. E. Holm, C. v. Saldern. Danske Mag. V. 3. 104 ff.

på dette tidspunkt havde større indflydelse, end en fremmed gesandt burde have havt; der gik mange rygter om, at han skulde træde i dansk tjeneste og have en høj plads i regeringen. Men hvem det end er, der har drevet værket, vist er det, at udrensningen var så grundig, at den virkelig bragte den ro tilveje, som man hidtil havde savnet, og denne tilstand varede, til Struensee fik magten.

Danneskiold, St. Germain, Reverdil[1]), der antoges at høre til dennes tilhængere, Gørtz, der allerede i foråret var rejst til Berlin som dansk gesandt, uden, som det synes, nogensinde at have tiltrådt denne stilling, og Rantzau afskedigedes alle endnu i 1767, og i begyndelsen af det næste år Sperling og md. Plessen, hvortil senere kom Enevold Brandt, medens Borche kaldtes tilbage af sin konge. Også Reventlov fik sin afsked, men optoges dog kort efter atter i konseillet. Det synes, som om hensigten kun har været at skaffe Bernstorffs ven Schack, hvem han året i forvejen, da han vendte tilbage fra gesandtskabsposten i Stockholm, ikke havde kunnet give en passende ansættelse, pladsen som 1ste deputeret i finanskamret. I det hele styrkede Bernstorff sig ved at ansætte mænd, der vare enige med ham, frem for alle hans gamle ven A. G. Moltke, der blev optaget i konseillet; F. C. Rosenkrantz var alt lidt tidligere blevet medlem af dette, og da der snart blev enighed mellem Bernstorff og Reventlov, måtte regeringen siges nu at være så fast og ensartet som ingensinde tidligere. — En yndling synes kongen

[1]) I sine Memoirer (Paris 1858) s. 99 f. forklarer denne, hvorledes det gik til, at han blev regnet til St. Germains parti. Om dennes vrede mod Bernstorff s. 118.

ikke at have kunnet undvære. Da Sperling forlod hoffet, kom grev Conrad Holck i hans sted. Der var noget faretruende i dette forhold; ti den, der som Holck al tid var om kongen, havde i virkeligheden magten i sin hånd. Holck var letsindig og ødsel, men godmodig, han brød sig mere om forlystelser end om magt, og uagtet mange af Bernstorffs venner så skævt til ham, har han dog næppe nogensinde voldt ministeren betydelige bryderier. — Der var en mand af det faldne parti, der beholdt sin stilling, nemlig Gähler, der blev ved at være medlem af generalitetet. Hvad grunden var til, at man ikke nu som 1766 lod ham følge St. Germain, lader sig ikke oplyse[1]). Gähler var en dannet mand, der forstod at beherske sig; han omgikkes desuden Bernstorff, og dette kan have været grund nok til, at han undgik sine venners skæbne; måske har det været vanskeligt at erstatte ham: Bernstorff måtte også stundom erkende, hvad St. Germain klagede over, at der i Danmark var så få at vælge imellem; men den skånsel, der vistes ham, forandrede ikke hans anskuelser. Gähler var utvivlsomt en dygtig mand; men det er næppe uden grund, når han beskyldes for at have havt lyst til at „melere sig“ i ting, i hvilke han manglede indsigt. Især klagedes der i Struenseetiden fra alle sider over, at han gav sig af med flådens bestyrelse. Han har også gjort forslag til begge kancelliers omordning, ja imellem hans papirer fandtes et udkast til forandring af lovgivningen angående odelsretten

---

[1]) Det er sikkert bagvaskelse, når grev U. A. Holstein antyder et forhold mellem fru Gähler og Holck. (Rigsarkivet, Anecdotes historiques.) Der er intet bevis for, at hendes vandel ikke har været fuldstændig uplettet.

i Norge. Man var ikke vant til, at en militær gav sig af med ting, der lå hans fag så fjærnt.

De principer, som de tre generaler, der især må betragtes som partiets førere, vilde sætte i værk, vare ganske de samme, som lå til grund for Struensees regering 3 år senere. Bekendtskabet mellem dem skrev sig oprindelig fra felttoget i Holsten og Meklenborg 1762. St. Germain og Gähler havde her fået et stærkt indtryk af, hvor ilde de vilde have været stedte, hvis de skulde have ført den danske hær i felten, som den var, og hvor lidt generalitetet var skikket til at udfolde den virksomhed, som hærens bestyrelse må lægge for dagen under krigsforhold. Det var ikke en floskel, når St. Germain den gang udtalte, at der skulde marscheres ind i Meklenborg, om så soldaterne skulde gå barbenede og selv trække kanonerne; men disse ord betegne virkelig den tilstand, hvori han fandt hæren, der dog i 6 år skulde have været på krigsfod. Han og de mænd, der sluttede sig til ham, vilde derfor først og fremmest fremkalde en forandring af hele hærvæsenet; men de indskrænkede sig ikke dertil. De vare vist nok ikke på Rantzau nær egentlige modstandere af Bernstorffs udenrigspolitik. Uagtet St. Germain var bleven et offer for denne, udtaler han sig aldrig mod forbundet med Rusland, tværtimod fraråder han gentagne gange, at der skal tænkes paa at kalde ham tilbage, fordi det kun vil vække kejserindens uvillie. Men de fandt, sikkert ikke uden grund, at Rusland havde benyttet lejligheden til at opnå en utilbørlig indflydelse på Danmarks indre anliggender, og fremfor alt: de betragtede Bernstorff som repræsentanten for det system, der efter deres mening var skyld i, at der i hele statens virksom-

hed var mangel på kraft og dygtighed. Da Gähler 1766 var bleven afskediget, klagede han over, at de overordnede blandede sig for meget i enkeltheder; de underordnede kom derfor aldrig ud over umyndighedstilstanden, de brød sig ikke om deres arbejde, og kongens tjeneste fremmedes ikke. Det var kendskab til formularerne og ikke dygtigheden, der beskyttede en embedsmand mod ubehageligheder. Før dette princip forandredes, kunde pedanteriet ikke afskaffes; alt, hvad der var kort, simpelt, let, klart og fint, vilde være farligt. I 1770, da reformerne begyndte at tage fart, skriver han, at mange nu ønske Bernstorff tilbage; ti hans ministerium havde været dem meget nyttigt, han havde drevet overbærenheden så vidt som muligt, nu bestod samfundet kun af forkælede børn og gavtyve[1]).

Mod alt dette så de kun ét råd, den såkaldte oplyste enevælde. Disse mænd vilde lægge hele magten i kongens egen hånd, han skulde bringes i umiddelbar berøring med folket, fra hvilket han var bleven fjærnet ved hele det efter deres mening langsomt og uheldigt arbejdende regeringsmaskineri; det er den ofte udtalte grundsætning, at alt skal ske for folket, men alt ved kongen, der bærer deres politik. Selvfølgelig er det Frederik II af Preussen, der er deres forbillede. Han havde med rette gjort et stærkt indtryk på sin samtid; selv Christian VII havde så vel som omtrent alle Evropas fyrster ønsket at efterligne ham. Bernstorff havde derimod bestandig havt antipati imod ham, en følelse, den preussiske konge ærligt gengældte. Rantzau betragtede kon-

[1]) Rigsarkivet. Struensee. Breve af 27. Avg. 1766 og 6. Oktbr. 1770. — Hvor i det følgende ingen anden kilde er nævnt, støtter fremstillingen sig paa aktstykker fra den nævnte samling.

gen af Preussen som „skaberens ære og den mest udmærkede af skabningerne", og det er vist nok rigtigt, når det siges, at Preussen var den eneste stat, som Struensee brød sig om at stå sig godt med[1]).

Man kan egentlig ikke undre sig over, at der kunde vågne lyst til at efterligne kongen af Preussen, når man ser hen til, hvad der kunde udrettes i Preussen, og hvad der ikke kunde udrettes i Danmark. Dettes finanser vare 1763 ligeså medtagne af freden som Preussens af den ødelæggende krig, der næsten havde hærget alle dets provinser. Og da denne var endt, lykkedes det i Preussen at bringe agerbruget på fode, ophjælpe fabriksvæsnet, kolonisere øde egne, alt sammen ting, der vare mislykkede i Danmark. Der trængtes her virkelig til fremskridt, og Bernstorffs modstandere havde ikke uret, når de kritiserede den måde, hvorpå man havde forsøgt at gøre sådanne her hjemme, men derimod nok i at give ham skylden for adskilligt, han i virkeligheden ikke bar ansvaret for.

Når der nu skulde rådes bod på manglerne ved det hidtilværende system og tilvejebringes bedre tilstande, da måtte „aristokratiet og anarkiet" knækkes[2]); adelen måtte berøves den magt og særstilling, den hidtil havde havt, samtidig med at der i hele administrationen gennemførtes mere subordination. „I et monarki skal kongen alene være solen, og alle andre kun planeter, der modtage lyset fra ham som et lån og som i et spejl."

---

[1]) Rigsarkivet. Politisk saml. U. A. Holstein, Anecdotes historiques I. 116.

[2]) I sit forhør forklarede Gähler, at aristokrati er, når embederne ej blive givne til de habileste, anarki, når lovene ej blive fulgte. Derover har han hørt megen klage.

Det er Gähler, der har udtalt de ovenfor anførte ord i et brev til St. Germain, og de her fremsatte grundsætninger komme ofte igen i de to generalers brevvexling. Mærkeligst er dog et brev fra St. Germain, om hvilket man næsten kan sige, at det indeholder programmet for Struensees regering; det er skrevet 6. Oktober 1770, altså 3 uger efter Bernstorffs afskedigelse. — St. Germain var tilfreds med, hvad der var sket, han vilde have ansat netop de samme folk, som nu vare komne i embederne. Men han forstår godt, at sejren ikke endnu er vundet. Skal den blive det, da må man aldrig tabe tronen af syne. Det er ikke sandt, når man har beskyldt ham for at ville skabe en hær, hvormed kongen kunde undertrykke alt, berøve adelen dens privilegier eller endog helt tilintetgøre den og indføre et absolut despoti. Men tronen bør være omgivet med ærlige mænd, og ved embedsbesættelser må der hverken tages hensyn til navn eller anciennitet, men ene til dygtighed; man må ikke være bange for at sætte det yngste medlem af et kollegium i spidsen for dette, når han er den, der er bedst skikket til det. Enhver skal have adgang til kongen, men kun skriftligt, og den, der fører falske klager, skal straffes. Der skal gives love, som passe på alle tilfælde, så at benådninger og undtagelser fra loven blive overflødige. Ministrene må ikke stå i spidsen for kollegierne; ti det er at være part og dommer på samme tid. De skulle kun referere forestillingerne og derefter sige deres mening i konseillet, og kongen skal dømme. Det duer ikke, at ministrene, som hidtil har været skik, forsamle sig, før konseillet holdes hos kongen, og blive enige om, hvorledes de skulle udtale sig. Hver enkelt skal sige sin mening. Alle „disse uværdige sportler“ skulle

afskaffes; der skal indrettes et revisionskammer for finanserne. Hvert kollegium skal afhænge af en minister, som efter at have fået kongens ordre skal befale „déspotiquement“. Kollegierne ere ikke indrettede for at tage initiativ, men kun for at forestille, bevare formerne, udføre enkeltheder og uddele ordrer. Der bør ikke findes andre titler end embedstitler; dog kunde man sælge titler til rige folk. Da kongen trænger dertil, kunde han sælge bønderne friheden. Endelig slutter brevet saaledes: „Det slagne parti vil især den gode dronning tillivs. Våger alle over denne gode fyrstinde, og stræber især at få tilintetgjort det testament, som kongen gjorde før sin udenlandsrejse; ti jeg véd, at det er meget ugunstigt for hende, og man véd ikke, hvad der kan hænde“ [1]).

Enhver, der kender noget til Struensees regering, vil vide. i hvor mange stykker grundlinierne for den her ere dragne, ja marchallens grundsætninger overlevede den; i forordningen om konseillets genoprettelse af 13. Februar 1772 er forholdet mellem ministrene og kollegierne bestemt ganske som angivet i hans skrivelse. Denne forordning skal være forfattet af Rantzau [2]); men det er i så tilfælde sandsynligt, at denne har rådspurgt St. Germain, der den gang var i København, og marchallen har da havt lejlighed til at redde en del af sine grundsætninger og bidraget til, at kongens magt kunde bevares, som han ansá det for rigtigt, uafhængig af kollegierne. — I St. Germains og Gählers brevveksling fremhæves

[1]) Danske Magazin V. 3. 38. 41. Under forhøret sagde Gähler, at han havde spurgt Struensee om det her omtalte testament, og denne havde sagt, at der intet var.

[2]) U. A. Holstein.

især den ene side af det nye system, kongens selvregering; men ved siden heraf gik jo også en vis liberalisme; også denne kommer til orde hos St. Germain så vel som hos Gähler og Rantzau; de vare alle tre venner af bondefriheden. De kunde her også beråbe sig paa at være i god overensstemmelse med forbilledet, Frederik II, som, da han ophævede fællesskabet, med selvfølelse bemærkede, at de monarker, som efterlignede republikanske institutioner, ikke fortjene at beskyldes for despotisme[1]). Men uden tvivl er dog, hvad i og for sig er naturligt, denne det nye systems liberale side af Struensee udviklet på en måde, som hans fornemme og adelige meningsfæller næppe have billiget. Om trykkefriheden findes der ingen udtalelser af dem; men denne blev givet på en tid, da Gähler endnu havde indflydelse, og da han var fuldkommen tilfreds med de tegn, der bebudede, at det gamle system var forladt.

Der kan ikke være tale om, at Struensee skulde have påvirket St. Germain, der aldrig nævner ham og formodentlig slet ikke har kendt ham, før han mod slutningen af hans regering kom til København. Men er da det modsatte tilfældet, så at vi må sige, at Danmark i Struenseetiden blev regeret efter St. Germains principer, om end selvfølgellg modificerede af dem, der udførte dem? For så vidt Gähler og Rantzau havde indflydelse, kan der uden betænkning svares ja derpå; ti de vedkendte sig begge at være St. Germains disciple. Dennes principer kunde Struensee ganske vist være bleven bekendt med på mange måder; ti de næredes af mange statsmænd hele Evropa over. Men St. Germain

---

[1]) Oeuvres VI. Mémoires 85.

udtaler jo ikke abstrakte principer, men han giver regler for, hvorledes disse skulle bringes i anvendelse netop i Danmark, og disse regler følges af Struensee. Det er heller ikke vanskeligt at påvise vejen, hvorpå de ere komne til ham. Rantzau var hans politiske læremester, og vi kunne være forvissede om, at denne har gengivet, hvad han har modtaget af St. Germain. Da så Gähler i den første tid var hans bedste medarbejder, mødte han her de samme grundsætninger fra en anden side. Det tør vist ikke nægtes, at St. Germain gennem sine to disciple har øvet en indflydelse på Struensee, som hidtil er bleven overset, og som denne måske heller ikke har været sig selv bevidst.

Rantzau var iøvrigt ikke den eneste af dem, der regnedes til partiet, eller ligaen, som de selv kalde det, med hvem Struensee stod i forbindelse. Han var som bekendt en ungdomsven af Brandt, og dette venskab kølnedes aldrig hos Struensee. Endnu kort før sit fald skrev denne til ham, at ingen anden havde del i den tillid, han viste ham. „De er“, siger han, „den eneste, som besidder mine hemmeligheder, og til hvem jeg uden forbehold udtaler mig om alle ting“, en udtalelse, der vist nok, da Brandts papirer faldt i inkvisitionskommissionens hænder, kom ham dyrt til at stå. Brandt var i høj grad en fusentast; men han har utvivlsomt havt egenskaber, der gjorde hans omgang tiltrækkende; fru Gähler siger om ham, at han har megen ånd, og det er ikke umuligt, at også han kan have havt indflydelse på Struensee. Han var jo vel kendt med hoffet længe før nogen drømte om, at Struensee kunde komme til at spille en rolle ved det. Gähler gjorde det første bekendtskab med Struensee, da han under et ophold i

Altona 1766 søgte hjælp hos ham mod tandpine. De korresponderede i årene 1767 og 68; men Struensees breve handle aldeles ikke om politik. De ere fremkaldte ved, at Gähler ønskede at ansætte hans broder, der var professor i Liegnitz, som lærer ved artilleriskolen i København, hvilken plan dog strandede på den preussiske konges utilbøjelighed til at afskedige ham. Oberst Falkenskiold var 1767 i Rusland; men det er utvivlsomt, at også han delte det styrtede partis anskuelser. Han havde jo havt god lejlighed til at se en regering, der var anderledes energisk end den danske, og han hørte mellem St. Germains beundrere. Også han var en gammel bekendt af Struensee. Selv påstod han, at han kun havde været to gange i hans hus og skrevet et brev til ham. De havde dog jævnligt truffet hinanden i Rantzaus hus, hvor Falkenskiold kom. Endelig skulle vi endnu nævne grev U. A. Holstein. Han havde 1762 været dansk gesandt i Meklenborg og var der kommen i berøring med St. Germain og Gähler, og det har utvivlsomt været dem, han skyldte, at han 1764 blev medlem af krigsdirektoriet; han blev 1766 afskediget tillige med St. Germain og ansattes som amtmand i Tønder. Også han havde et par år boet i Altona, og det er sandsynligt, at han har kendt Struensee; vist er det derimod, at hans kone, født Buchwald, kendte Brandt særdeles godt, og det var især denne, der drog ham til København, hvor han først var bestemt til at være første deputeret i finanskollegiet, hvilket han dog hurtigt blev ked af, da han ikke var tilfreds med dets organisation og forretningsgang. Men hans situation var så sikker, at han ikke derved faldt i unåde, men derimod ansattes som overpræsident i København. Han delte misfornøjelsen

med regeringssystemet; men partifællerne vare ikke tilfredse med ham, fordi både han og hans hustru tillige vare beundrere af Bernstorff, med hvis brodersøn han stod i en levende brevveksling.

Det parti, hvis hovedpersoner og anskuelser ovenfor ere omtalte, var 1767 slået aldeles til jorden og spredt for alle vinde. St. Germain drog først til Hamborg, derfra til Worms, Reverdil til Schweitz, Rantzau og Brandt til Holsten, hvorfra den sidste gik til Paris. Danneskiold, der her var kommet i et selskab, hvor han dårligt passede, vendte tilbage til Århus; Gørtz blev i Tyskland. Gähler, der sad ene tilbage, følte sig meget utryg og ventede snart at komme til at dele sine venners skæbne. Han rådførte sig bestandig med St. Germain, for hvem han nærede den største hengivenhed og beundring. Han kalder ham den ærværdige patriark i Worms og beundrer hans indsigt og kraftige villie. Det er også utvivlsomt, at han var en mand af ånd og med betydelig handlekraft. Der skal ikke her udtales nogen mening om, hvor vidt han, hvis han havde fået tid og der ikke allevegne fra var bleven lagt ham hindringer i vejen, kunde have gennemført en armeorganisation, der havde givet Danmark en kampdygtig hær. Men som politiker var han opfyldt af teorier, der i og for sig indeholdt uforenelige modsætninger; det var, som det nok som viste sig, umuligt at gøre de enevældige konger virkelig selvregerende. De mellemled mellem dem og deres folk, som man afskaffede, opstod som af sig selv under nye former, og i stedet for selvregerende konger fik man enevældige ministre. Der var kun én Frederik II i Evropa. Her delte marchallen dog kun de den gang almindelige anskuelser; men det er vanske-

ligt at fatte. at han kunde tro, at en sådan regering lod sig indføre i det land, hvor Christian VII var konge. Vel anede han lige så lidt som andre, hvorledes det i virkeligheden stod til med kongen; men han måtte dog af egen erfaring kende hans upålidelighed. Når han aldrig hentyder til de vanskeligheder. som kunde møde fra denne side. da kan der måske søges en undskyldning deri. at kongen havde sat pris på ham, og at marchallen, der i det hele har havt en betydelig magt over de mennesker, han kom i berøring med, øvede en gavnlig virkning også på ham[1]). Der er unægtelig noget overlegent ved St. Germain; det viser sig også i den ro, hvormed han tog sin forvisning; han klager sig aldrig over at være sat ud af virksomhed, han erkender, at det var nødvendigt af hensyn til Rusland, og at hans stilling i Danmark var vanskelig, både fordi han var fremmed, og fordi han var katolik. Men det er utvivlsomt, at det ikke blot skyldes Struensees ubesindighed og ukyndighed, at forsøget på at virkeliggøre hans ideer strandede; det samme vilde være sket også under en dygtigere og kyndigere fører.

St. Germain satte pris på, at Gähler havde beholdt sit embede, og han vilde gøre, hvad han kunde, for at man ikke skulde finde et påskud til at afskedige ham. Således lovede han at påtage sig skylden for en memoire om bondefriheden, som Gähler havde skrevet og nu frygtede for vilde skade ham, hvis dette blev bekendt. Men han havde kun lidt tro til, at det vilde nytte noget; den gode sag var tabt, og Gähler gjorde klogest i at tænke på sig selv og holde sig til Bernstorff

---

[1]) Danske Mag. V. 3. 10.

og Saldern, så byggede man ham nok en gylden bro, når han, hvad ventelig snart vilde ske, fik sin afsked. Det lå både St. Germain og Gähler meget på hjærtet at redde Frederiksværk fabrik og dens ejer Classen fra de farer, der truede den. St. Germain påstår, at det har været hans største forseelse, at han beskyldtes for at have begunstiget Classen, hvad han til visse også havde gjort i høj grad, idet han havde sluttet en kontrakt med ham, hvorefter ikke blot Frederiksværk, men også Hammermøllen overlodes ham omtrent for intet, medens staten samtidig forpligtede sig til at modtage store våbenleverancer fra fabrikerne. Alt dette blev nu omgjort; der nedsattes en kommission, der ledede s af Reventlov og Schimmelmann, af hvilke ingen var Classens venner; men når de skulde varetage statens tarv, kunde de heller ikke billige de trufne arrangementer. Classen måtte udlevere Hammermøllen, der blev købt for 70000 rd. af Schimmelmann, medens han vel beholdt Frederiksværk, men måtte betale 100,000 rd. derfor, uden at staten var forpligtet til at købe hos ham[1]). Classen var en dygtigere forretningsmand end måske nogen anden, Schimmelmann undtagen, her i landet på denne tid, men han var meget tilbøjelig til at lade staten betale ham det mest mulige. Det er uden tvivl den ualmindelige energi, hvormed han oparbejdede sin fabrik, der har vundet ham St. Germains og Gählers velvillie. Denne sidste klager ved en anden lejlighed over, at alt fortæres og spredes i dette land. Det var jo i virkeligheden også den slaphed og mangel på handlekraft, der lagde sig for dagen både i offentlige og private foretagender, der var

---

[1]) Nyrop, J. F. Classen. 161 ff.

det bedste forsvar for den „reformsyge", modpartiet påstod, at mænd som Gähler og St. Germain vare angrebne af.

Classen fandt sig i at modtage de tilbudte vilkår, formodentlig i håb om, at kom tid, kom råd, et håb, der heller ikke beskæmmedes. Men hans to velyndere betragtede hans sag som tabt og mente, at det var forbi med Frederiksværk. St. Germain rådede Gähler til slet ikke at give sig af med fabriken, men lade rentekamret om at ordne dens forhold til staten. Gähler har dog ikke holdt op at tale Classens sag, hvor han kunde. Han sagde til Schimmelmanns søn, at selv om hans fader gav 100,000 rd. for Hammermøllen, vilde han dog få den billigere end Classen, når han havde fået den for intet, idet denne vilde have været bundet til visse leverancer og priser. Classen viste også på en smuk måde, at han ikke glemte, hvad han skyldte Gähler; da ulykken kom over denne, tilstod han ham og hans hustru en pension, uagtet dette næppe har været velset af dem, der den gang vare komne til magten. — Da sagen med fabrikerne var kommet i orden, skrev Gähler til St. Germain: „Frederiksværk vil snart være en ørken. Classen må afskedige sine arbejdere og forvandle sig til agerdyrker." Det er vel et spørgsmål, om det er alvor eller ironi, når han efter at have fortalt, at Schimmelmann havde købt geværfabriken, siger: „Vi ville få gode geværer, derom kan der ingen tvivl være". I det mindste røber det næppe tillid til de resultater, Schimmelmann vilde opnå, når han 1769 taler om, hvor ivrigt han arbejder på finansvæsnets ordning, og så tilføjer: „Jeg vil ønske, at han må bringe os Saturns tider tilbage; men jeg takker Gud, at det ikke er mig, der har fået dette

hverv.“ — Der er i senere tider givet for lidt agt på den indflydelse, Schimmelmann havde i Danmark i 20 år. Samtiden gik til den modsatte yderlighed; den var tilbøjelig til at give ham skyld for meget mere, end han i virkeligheden gjorde. Det parti, der styrtedes 1767, ansâ ham for en af sine farligste fjender, og St. Germain hadede ham. Han skrev 1768 fra Hamborg til Gähler: „Saldern og Schimmelmann have gjort eders nye arméplan; den sidste lader urolig og ilde tilpas; hans ansigt varsler om skræk og ulykke. Jeg beklager ham, fordi han ikke har et bedre udseende“ [1]).

Vare St. Germain og Gähler misfornøjede med den forandring, der var sket, så var Rantzau det endnu mere. Han havde efter sit eget sigende været meget ked af sin stilling som general i Norge. Han kunde have havt lyst til at hænge sig, „hvis der i dette Fandens land havde været et træ, som var stærkt nok til at bære hans store krop“. Han tog også sin afskedigelse fra den gemytlige side; da han juleaften fik posten, der bragte ham den, overgav han forretningerne til sin sekretær med Antonius's ord:

„Seigneur! montez au trône et commandez ici“,

hvorefter han tog afsked med Nordmændene ved prægtige gilder, hvor han drak mange pokaler „à la santé de gammel Norge“. Ingen, siger han, har nedlagt sit embede på en lystigere måde end eksgeneralen af Norge. Men derfor var han ikke tilfreds med at sidde som regimentskommandør i Glückstadt; han vilde, som U. A. Holstein har sagt om ham, frem for enhver pris (se faire jour à tout prix). Man har, siger han, berøvet

[1]) Sa phisionomie annonce la terreur et le malheur. Je le plains bien de ce, qu'il n'a pas une meilleure vue.

kongen hans trofasteste og ivrigste tjenere, af hvilke nogle ere store mænd, men selv de mindste dog have „une teinture de metier et de coup de fusil“, for at give ham i hænderne på en dvask og sløv flok. Især hadede han Saldern; i sommeren 1768 ser det ud til, at der har været tale om at berøve St. Germain hans pension. Rantzau skriver da, at han vilde ønske, han kunde fremstille sig for marchallen med Salderns næse og øren i hånden. Men han skånede heller ikke Bernstorff, Schimmelmann og Reventlov. Den sidste opholdt sig under kongens udenlandsrejse i Holsten. Da Gähler havde udtalt sin forundring over, at man i denne tid ingen bidske resolutioner fik, svarede Rantzau, at det var let forståeligt: „Bæstet (la bête) er i Kiel, og de, som følge den kære rejsende, pleje ikke at bide.“

Rantzau var utvivlsomt en vittig mand; men han var næppe farlig, uagtet han to gange har været med at styrte regeringer. Begge gange troede han vist nok at være føreren, medens han i virkeligheden kun blev benyttet. Som statsmand var han saa naiv, at han for alvor kunde skrive til Gähler, at i stedet for at alliere sig med Rusland skulde Danmark heller se at ødelægge den russiske flåde ved at forene sig med Sverrig, hjælpe dette til at erobre sit Finland og Lifland tilbage og så lade det give os vort Skåne og Bahus. Kongen af Preussen kunde få Pommern i drikkepenge. Vel taler han bestandig om „den gode sag“, som han håber vil sejre; men hans eget talent har næppe forslået til mere end vittigheder og småintriger. Men i disse var han utrættelig. Han anbefalede Gähler en mand ved navn Bielche, der vilde være ham til stor nytte, når han vilde opdage noget til fordel for sig selv eller sagen. De breve, han

skrev til ham, skulde han give til Classen, der vilde afsende dem under forskellige adresser. Ved hoffet søgte han at skaffe sig indflydelse gennem Conrad Holck, hvem han smigrede paa det groveste: han elskede ham, fordi han var „dansk og smuk“, og han agtede ham, fordi han havde ånd og hjærte. En ting opnåede han dog på denne måde. Da kongen skulde rejse udenlands, sendte han Gähler en liste over dem, som han ansá for mest skikkede til at ledsage ham. Gähler skulde vise denne til Holck, hvis han troede, det kunde nytte. Der blev dog kun en af de foreslåede valgt, men denne ene var Struensee, der stod nederst paa listen med den bemærkning: „For ham svarer jeg“. Rantzau sendte Holck en taksigelse, fordi han var bleven antaget. Ved samme lejlighed havde han rost Brandt; men denne spillede ham et slemt puds, da han kort efter gjorde sit bekendte forsøg på at styrte Holck. Rantzau var rasende over dette „gale menneskes“ adfærd. Hvad måtte Holck tænke om ham? Han havde havt i sinde at hilse på kongen, når denne kom igennem Slesvig, ikke for at give ondt af sig, men for at overtale[1]); nu turde han ikke komme; han vilde ikke blive modtaget. Hvad Brandt angik, kunde han kun bestræbe sig for ikke at tale ondt om hans stakkels forstand. Ovenikøbet havde Brandt skrevet til ham i den heroiske toneart, men Rantzau var mest tilbøjelig til at tro, at det var „de 29 forfremmelser, mellem hvilke han ikke var den tredivte“, der havde sat ham feber i blodet. Han eneste trøst var, at han overfor Holck ikke havde rost Brandts hoved, men kun hans hjærte. Han vedblev dog længe at tale

[1]) Non en mordant, mais en persuadant.

ondt om ham; således beskyldte han ham for, at han under sit ophold i Holsten havde hemmeligt været på Schierensee, Salderns gods, „for at slikke bjørnens poter".

I det hele havde Rantzau sine garn ude allevegne, hvor han havde håb om, at der var udsigt til at vinde tilhængere for den gode sag. Han korresponderede med Falkenskiold, der 1768 opholdt sig i Pyrmont; han var kommet efter, „at han rugede over noget og det over noget godt" [1]). Også med Gørtz stod han i forbindelse; men han troede ikke, han havde udsigter i Danmark, da kongen nærede uvillie imod ham [2]). Om Borche forhandler han med Gähler, der tillægger ham ånd og virksomhed. Hertil føjer Rantzau, at han har mange kundskaber og gode forbindelser, men han lægger for mange finesser i alt.

Da Rantzau skaffede Struensee optaget i kongens følge, har det naturligvis været hans hensigt at skaffe sig selv en pålidelig agent og korrespondent ved hoffet. Han fik under rejsen bestandig meddelelser om, hvad der skete; det vides ikke, om disse sendtes ham af Struensee, men det er vel det sandsynligste. Efter de gengivelser af, hvad han på denne måde har bragt i erfaring, som han sendte Gähler, synes disse meddelelser at have været ganske som man kunde vente dem af en underordnet

[1]) Iøvrigt kunde han ikke lide Falkenskiold. Han er „le plus avantageux de tous les hommes, et le plus ingrat. Si vous saviez tout ce, que j'ay fait pour luy, et comment il a negligé vis à vis de moi jusqu'aux procédées les plus communement reçus, vous seriez étonné. Heureusement un homme de cette trempe n'est pas longtems dangereux." Til Gähler 12. Maj 1769.

[2]) Rantzau siger (7. Okt. 1768), at Gørtz ikke har skrevet om „son refus du Roy de Prusse". Derefter synes det, at Frederik II ikke har villet vide af ham som gesandt, medens man ellers har troet, at Bernstorff havde taget udnævnelsen tilbage.

hofbetjent, der gengiver de ting, man talte om i en sådans kreds, deriblandt mange tåbelige rygter. Henimod slutningen af rejsen, da Struensee formodentlig var udnævnt til livlæge, eller det i det mindste var bekendt, at han vilde blive det, mente Rantzau, at han „var blevet, hvad man kan blive“. Så langt var han fra at ane, at dette kun var det første skridt på vejen til magten. Struensee selv har sikkert heller ikke tænkt derpå. Fortællingerne om, at lægen i Altona skulde have siddet og drømt om at komme til at regere et rige, ere kun digtning, der er opstået efter at han havde nået dette. Rantzau mente iøvrigt den gang at spore tegn til, at han nu, da hans skæbne tog en så gunstig vending, ikke længer var den samme overfor sin gamle velgører; men denne mistanke svandt hurtigt igen. Han skrev til Gähler, at han nu vidste, at han kunde stole på „den tavse“, som han bestandig kalder Struensee, og han tilføjer, at havde denne også skuffet ham, vilde han være bleven kapuciner, hvis det ikke var, fordi han ikke godt kunde undvære skjorte.

Da kongen i begyndelsen af året 1769 kom hjem, delte Gähler den almindelige mening, at rejsen havde havt en heldig virkning paa ham; men han beretter tillige St. Germain, at der er den fuldkomneste enighed mellem alle de højere embedsmænd. Det er vel som en trøst, han tilføjer, at Holck står i det bedste forhold til dem alle; ti det var kun igennem ham, reformpartiet havde forbindelse med hoffet; men det er klart, at selv de, som mest ønskede en forandring, endnu den gang ikke øjnede den mindste udsigt til den omvæltning, som allerede det næste år skulde bringe.

På denne tid døde Rantzaus fader, og sønnen

skrev da fra Ascheberg til Gähler: „Han var min ven, og han har selv opdraget mig; disse bånd er stærkere end blodets. Jeg velsigner ham for at have dannet denne karakter, som passer dårligt til disse det 18de århundredes forhold, men som er så skikket til at bevare sjælens højhed, hjærtets følsomhed, åndens stolthed og bevægelighed, fordi den er beskeden og fornøjet.“ Det er ved faderens dødsseng, disse ord skrives af den søn, der ved sin vanvittige ødselhed og sine udsvævelser havde bragt sig selv i de mest tvetydige og mest ydmygende forhold. Han blev forræder mod alle sine venner, hans mod svigtede ham i de afgørende øjeblikke, og dog roser han sig af sjælens højhed, hjærtets følsomhed o. s. v., og der er ingen grund til at tvivle om, at han har troet med rette at kunne tillægge sig disse egenskaber. Hans moral synes kun at have stillet en eneste fordring til ham: at bevare sit humør (gaieté), hvorledes det end gik; når han gjorde dette, var han tilfreds med sig selv. Hans sociale stilling var nu forandret, idet han arvede Ascheberg; men stort bedre blev hans vilkår. ikke. Han skriver selv: „nu er Borthuusernes tid kommet“. Det var en ågerkarlefamilie i København, til hvilken han var i bundløs gæld; han havde, han siger selv „i kongens tjeneste“, tilsat 300,000 rd.

Året 1769 gik iøvrigt hen, uden at der skete nogen kendelig forandring ved hoffet. Rantzau stod stadig i forbindelse med Holck, der vel forsikrede ham om, at kongen ikke var vred på ham, men som ikke gjorde det mindste for at skaffe ham adgang til hoffet. Md. Plessen skrev også til kongen om at komme tilbage; men Rantzau turde ikke håbe, at dette vilde have nogen virkning. Struensee spillede endnu ingen

rolle; han skaffede sig adgang til det fine selskab i overhofmester Fr. Moltkes hus, hvor han betalte entréen ved uden at knurre at tabe 20—30 rd. i spil hver aften, uagtet hele hans indtægt den gang var 1000 rd. om året. Han kom også i Gählers hus. Rantzau opgav dog ikke håbet; men det var til Gähler, han satte sin lid. Den 24. Marts skrev han til denne: „Bølgerne ere komne i bevægelse, uvejret vil snart være der. Jeg elsker bølgerne; men da jeg ikke er ombord, vil jeg overgive roret til en god lods, som jeg kender, og medens han kold og rolig styrer skibet gennem brændingen, vil jeg beskæftige mig med at befri ham for den overflødige last, han har ombord, idet jeg kaster alle ballerne med dårlige varer overbord.“ I Juni spørger han Gähler, om det nu ikke er tid for ham at komme til København; men der skal blot svares ja eller nej, der må ikke en gang tales til Struensee derom. Det er utvivlsomt, at Gähler har svaret nej; ti hvad det end er, der har sat Rantzaus fantasi i bevægelse, så han har troet, at der var rørt vand at fiske i, så har han taget fejl. Endnu i sommeren 1769 var der så stille, som der overhovedet kunde være ved Christian VII's hof, og ingen kunde den gang forudse, at det var den stilhed, der gik forud for stormen. Først hen på efteråret begyndte det at kunne mærkes, at der var noget i gære. Det er åbenbart Struensee og Brandt, som den første deputerede i finanskollegiet, Schack, sigter til, når han for Schimmelmann beklager sig over, at visse unge mænd vinde magt ved hoffet, at de tro, at de have lov til alt og derfor også forsøge og vove alt [1]. Men heller

[1]) 9. Septbr. 1769. Ravnholt.

ikke Schack og Schimmelmann tænke sig, at dette er de første tegn på en total omvæltning.

Men at en sådan forestod, blev mere og mere kendeligt, efter at Struensee i Januar 1770 var blevet dronningens elsker. Inkvisitionskommissionen har udtalt, at Struensee havde erklæret, „at så sandt, som han håbede at blive salig, havde alt, hvad han havde foretaget sig, ikke havt andet øjemærke end at soutenere sig og forekomme en surprise eller intrige“. Kommissionen har vistnok lagt mere ind i Struensees besvarelse af spørgsmålet nr. 470 i hans forhør, end der i virkeligheden ligger i det. Han taler ikke her om sin virksomhed i det hele, men kun om de sikkerhedsforanstaltninger, han foretog i den sidste tid, og som antoges at sigte til kongens afsættelse eller umyndiggørelse. Det er denne mistanke, han afviser[1]). Men når kommissionen giver hans ord et videre omfang, udtaler den sikkert et indtryk, hele forhøret har gjort på den, og dette indtryk er rigtigt. Det må naturligvis ikke opfattes således, som om han slet ingen ærgerrighed havde havt; han var

---

[1]) Forestilling om Falkenskiold 5. Maj 1772. Kommissionen antager dette for sandhed, både fordi tilståelsen er sket den 21. Marts og altså efter den tid, da han var bleven fuldkommen overbevist, at der var liv efter dette, og fordi de senere anstalter vidne om det samme. Slutningen af Struensees svar på spørgsmålet 470 lyder således: Wenn er einige Demarches gethan um sich zu souteniren, sey solches aus der Natur der Sache erstanden, indem ein Jeder glaube in einer solchen Situation es sich schuldig zu seyn solches zu thun, und weil er dazu von der Königin aufgefordert worden sey, die es so wohl für sich als den König gefährlich gehalten, dass eine Veränderung Statt fände. Alle die dahingehörigen Maasregeln haben auch bloss dahin abgezielt eine Surprise oder Intrigue zu verhüten. Dass dies die Wahrheit sey, constatirte Inquisit so wahr, als er seelig zu werden hoffte.

ganske vist kommet til hoffet for at gøre sin lykke. Men da han blev dronningens elsker, har han næppe egentlig betragtet dette som et middel til at opnå større og større magt; men han har meget hurtigt opdaget, at han var kommet i så farlig en stilling, at det var ham umuligt at tåle nogen overmand, hvis han ikke vilde risikere at blive knust; omhuen for hans egen sikkerhed drev ham videre og videre frem og højere og højere op. Formodentlig har også dronningen tilskyndet ham, i det mindste til de første skridt. Hun hadede Holck, og i det hele er det næppe så vist, som det tidt er sagt — også af Struensee selv —, at hun holdt sig helt udenfor politik. Saldern betragtede hende som sin modstander; det er rimeligt nok, at hun mere har havt forkærlighed for eller uvillie mod personerne end været for eller mod de anskuelser, de repræsenterede. Men hendes gunst eller ugunst fik dog også indflydelse på sagernes afgørelse. Selv en mand, der var så godt inde i sagerne som Rantzau, kalder sit parti dronningens. For ligaen i 1767, siger han, stod en feltmarchal i spidsen, og det lovede godt; men nu (1770) anføres den af „en oberst i lang kjole“, og det er endnu bedre. Hermed menes dronningen, der var oberst for det regiment, Rantzau kommanderede.

Allerede i Februar 1770 siges Struensee at være bleven advaret om, at konseillet, når det fik hans skammelige og formastelige levemåde at vide, vilde åbenbare det for kongen, og, siges der, han indså da lettelig, at når kongen fik underretning om den konnexion, han var udi, vilde det tage en skammelig ende med ham[1]). Her sigtes sikkert nok til et sammenstød,

[1]) Inkvisitionskommissionens forestilling om Gähler.

han på denne tid havde med den russiske gesandt Filosofow[1]). Denne forlangte oprejsning og skal tillige have gjort Bernstorff forestillinger om, at Struensees indflydelse på dronningen kunde blive farlig. Hvorledes Bernstorff jævnede denne sag, er ubekendt; hvis Reverdil har ret i, at han har tilbudt Struensee et amt i Holsten, må det vel have været ved denne lejlighed[2]). Struensee har selv benægtet, at han på denne tid havde fattet nogen plan om at styrte ministeriet, og dette er vistnok rigtigt; men han havde her fået det første vink om, at hans forhold til dronningen ikke var forblevet skjult, og hensynet til hans egen sikkerhed måtte tilskynde ham til at fjærne de mænd, der måske endnu, hvis de havde villet, kunde have styrtet ham i ulykke. Han har måske ikke selv næret uvillie mod Bernstorff; men dennes magt og anseelse var så stor, at der ikke kunde ske nogen væsentlig og varig forandring, hvis han ikke ophørte at være minister. Dronningen, der ikke havde glemt, at md. Plessen var blevet hende berøvet, havde intet tilovers for Bernstorff, om det end var Holck, hun frem for alt vilde af med. Men Holcks fald vilde stærkt svække Bernstorffs stilling; ti det var ikke blot kongen, der ikke kunde undvære en favorit, det var lige så nødvendigt for ministrene, at han havde en sådan, på hvem de kunde stole, da han selv var så aldeles upålidelig. Når Struensees planer modnedes, er umuligt at angive; det synes ikke at være for intet, Rantzau kalder ham for den tavse; men efterhånden have de fået den form, at han selv ved Brandts hjælp skulde

[1]) Hist. tidsskr. II. 4. 632.
[2]) Memoirer 165.

indtage Holcks plads, medens Rantzau skulde styrte Bernstorff og formodentlig indtage hans plads [1]). Forandringen skulde ske paa den rejse, som kongen og dronningen agtede at foretage til hertugdømmerne i Juni og Juli måneder. Man vidste godt i København, at der var noget i gære. Etatsråd Wasserschlebe, der var ansat i det tyske kancelli, skrev i Maj til grev Holstein i Tønder: „Måske vil der passere meget hinsides belterne. Der er for megen gæring, til at man kan vente andet" [2]). Men det lader til, at hverken Rantzau eller Gähler har havt rede på, hvad der egentlig skulde gå for sig.

Hoffet opholdt sig på Gottorp fra 23. Juni til 5. Juli. Her var prins Carl dets vært; men hverken han eller hans hustru skal være bleven vel behandlet af dronningen, efter sigende, fordi de ikke vilde tage hensyn nok til Struensee [3]). Prinsen siger med hensyn til disse dage: „Jeg har været øjenvidne til det, som jeg vilde ønske aldrig en gang at have hørt om" [4]). Her samledes nu alle hertugdømmernes højere embedsmænd, kun ikke Rantzau; jeg, skriver han, er den eneste forviste. Han var desuden syg og så meget mismodigt på tingene; han var bange for, at Struensee ikke skulde gå raskt nok tilværks. Dertil kom, at han allerede var betænkelig ved, at det var denne, der kom til at spille den første rolle i det skuespil, der skulde opføres. I Maj måned havde han skrevet til Gähler, at Struensee var

---

[1]) Han skulde „das Ansehen des damaligen Ministeriums balanciren". Struensees forsvarsskrift.

[2]) Urkunden und Materialien. Fortsetzung 487.

[3]) Gählers broder, overpræsidenten i Altona, udtrykker dette således, at dronningen var vred parceque quelqu'un n'avoit cru, n'en avoir pas été assez distingué.

[4]) Reverdil, Mémoires, Paris 1858, 456.

„hans yndling og hans kærlighed“. Men der kunde intet ventes af ham, „hans lænker vare uløselige“. Det eneste råd var en fuldstændig omvæltning; men til at gennemføre denne duede kun han selv og Gähler; han tvivlede ikke om, at denne var en Spartaner; men der var 300 Spartanere ved Termopylæ, og de vare kun to. Endnu den 17. Juni ønskede han, at det var Gähler og ikke Struensee, der var blevet fører[1]).

Der var dog straks efter kongens ankomst til Slesvig sendt et brev fra ham til Rantzau, hvorved denne indbødes til at komme til hoffet. Det bragtes ham af generaladjudanten W. Warnstedt, en broder til kammerherre C. F. Warnstedt, der den gang stod Struensee nær og regnedes med imellem hans partis vigtigste mænd. Warnstedt søgte ham først i Glückstadt og tog derfra til Ascheberg, hvor han traf ham endnu i sengen, hvor han dog lå omhyggelig friseret og pudret. Nu var altså det øjeblik, han så længe havde ventet på, kommet, og hvor opfyldt han var af tanken om, hvad der skulde ske, viser et brev, han den 30. Juni skrev til Gähler. Alle statsforandringer i Danmark, hedder det heri, havde hidtil kun bestået i at afsætte den ene og indsætte den anden og betale både de afsatte og de indsatte med penge og embeder. „Tilfældet giver netop nu et eksempel derpå, i Slesvig ere de tre revolutioner, som have fundet sted i kongens tid, nu samlede i en gruppe: prins Carl, Sperling og Holck.“ „Tro mig, vi må tænke på at gøre kongen til konge og kun tænke på dette. Han er det efter den guddommelige ret og efter menneskelig orden, han kan være det ved sit geni,

---

[1]) Danske magasin V. 3. 40—41.

ved sin ånd, ved sine talenter. Lad os få ham til at ville være det.“ Det skal forhindres, at utro, herskesyge, pedantiske ministre drukne ham i forretningsdetailler, der ere de store sjæles og de gode hoveders fortvivlelse; men der skal dog ikke straks foretages noget nyt, man skal tilbunds søge underretning om statens indre forhold og dens finanser, samt se at få rede på, om vor underhandling om Holsten er et uretfærdighedens mysterium eller et mesterstykke af statskunst; ti enten er den det ene eller det andet. Hvis nu Rantzau var manden for at udføre dette, var det hans plan at komme til Travendal, men kun begynde med at tale om sine private sager og dernæst se at gøre sig uundværlig for kongen og således lidt efter lidt at nærme sig det store mål at gøre kongen til konge. — Dette brev gør dog stærkt indtryk af, at Rantzau nu, da der skulde handles, ikke længer var nær så revolutionær som tre måneder tidligere, da intet mindre kunde gøre det end „en begivenhed, som kuldkaster alt“. Det er gået ham 1770, som det gik 1772, da han blev betænkelig i det afgørende øjeblik. Havde han havt mod til at handle, som han talte, havde han måske endnu kunnet nå at blive den første mand; men dette mod manglede ham både nu og senere, og han måtte erkende den gamle sandhed, at den, som intet vover, heller intet vinder. Hans rolle var udspilt, inden tæppet gik op for den nye scene.

Et par dage efter at hoffet var kommet til Travendal, kørte Struensee om natten til Ascheberg og var der fra kl. 12 til kl. 6 om morgenen. Rantzau fandt ham fuld af tro på fremtiden som en mand, der „er beruset af tillid til, at det rette øjeblik er der“. Han

var vis på, at partiet var vel og uopløselig forenet, og at intet kunde forstyrre dets planer[1]). Rantzau derimod havde mange betænkeligheder; han talte om modpartiets magt og fasthed, om de bagvaskelser, der udspredtes om Struensee, og som vare af den art, at man blot behøvede at underrette den interesserede part derom, for at ødelægge dem, der vare genstand derfor, og endelig foreholdt han ham, at modstanderne ikke ville være bange for at bruge det bulgariske (ɔ: russiske) hofs midler mod ham, hvis alle andre slog fejl. Alt dette lo Struensee kun ad; derimod indrømmede han, at det var en vanskelighed, hvis Rantzaus tilbagekomst skulde fremkalde et brud med Rusland og en standsning af underhandlingerne om Holsten. Det blev af hensyn hertil besluttet, at Rantzau skulde komme til hoffet, men hverken have noget embede, nogen kommando eller nogen løn. Hertil skulde man se at erhverve Bernstorffs samtykke; hvis dette opnåedes, mente man ikke, der var nogen fare på færde. Vægrede han sig, skulde han trues med, at kongen vilde udstede en befaling til Rantzau om at komme, og man vilde forestille ham, hvor stor forskellen var på, om det blev med eller uden ministerens samtykke, han atter viste sig ved hoffet. Man håbede da' at han skulde give efter. — Med vognen, der havde kørt Struensee tilbage til Travendal, fik Rantzau en billet, hvori det loves, at han nu straks skal tage fat på at udføre, hvad de ere blevne enige

---

[1]) Il croit être si sûr, que quand même la mort enleveroit le grand ressort, qui assure tout aujourd'hui, rien n'en seroit derangé. — Struensee forklarede under sit forhor, at le ressort var dronningen.

om[1]). Hele denne underhandling gør indtryk af, at der skulde sættes mod i Rantzau, men at det dog er denne, der har bevirket, at man ikke straks gav sig i lag med at styrte Bernstorff.

I de følgende dage har altså Struensee skullet prøve, om han kunde få bugt med ministeren med det gode; men dette mislykkedes aldeles, Bernstorff vilde ikke gå i snaren, så det blev ham, der kom til at retfærdiggøre hoffets forbindelse med Rantzau i Rusland. Den 13. Juli må denne berette Gähler, at Bernstorff har sagt, at hele det gode forhold til Rusland vilde være forstyrret, hvis kongen kaldte Rantzau tilbage. Man spurgte ham, om det, at denne spiste til aften hos kongen, da kunde have politiske følger, hvortil han — efter Rantzaus beretning — svarede, at han underhandlede, idet han søgte at behage, der var ingen anden måde, hvorpå det var os muligt at underhandle, men det skridt, kongen nu vilde gøre, vilde mishage. — Struensee havde aldeles forfejlet sin hensigt, og han har åbenbart nu villet trodse Bernstorff; ti han opfordrede Rantzau til at komme straks. Men dette vilde denne ikke; han var vred på Struensee og skrev til Gähler: „Jeg tilstår Dem to ting, min kære general! at efter alt det, vore folk gøre og sige, er der kun liden sikkerhed og mindre ære ved at gå ombord med dem.“ Han vilde endnu bestandig ikke komme uden enten med Bernstorffs samtykke eller efter en kongelig ordre.

Det kan ikke oplyses, om en sådan er udstedt, eller

---

[1]) Danske magasin V. 3. 41. – I Rantzaus brev hedder Rusland Bulgarien, Holsten Moldau, kongen sultanen, den ældre Bernstorff le révérendissime muphti, surnommé le mouton, den yngre le petit mouton blanc, Rantzau selv Moldavangi Bacha.

om Rantzau dog har bestemt sig til selv at prøve, om han kunde indvirke paa Bernstorff; men to dage efter var han i Travendal, hvor han ret nød den opsigt, han vakte i kongens forgemak. Han havde derefter en tre timers samtale med Bernstorff, men efter de skældsord at dømme, hvormed han overvælder ham, har den kun været lidet tilfredsstillende. Det er andet steds fra bekendt, at Bernstorff opfordrede ham til at vente i to år; når først traktaten med Rusland var endelig afsluttet, skulde der ikke blive lagt hindringer i vejen for, at han vendte tilbage. Endnu større blev hans forbitrelse, da han nogle dage senere var bleven bekendt med den memoire, hvori Bernstorff advarede kongen imod ham; vreden har bevirket, at han enten ikke har kunnet eller ikke villet forstå den[1]). Han mener med god grund, at Bernstorff ikke har opnået at gøre noget indtryk på kongen og dronningen (monsieur et madame), men, tilføjer han, da planen er at få ham selv til at vige, skal det forsøges, hvad beskyldninger og skræmmebilleder formå[2]). Rantzaus rette tænkemåde kommer åben-

[1]) 21. Juli skriver han til Gähler: Il a présenté de lui même et sans être requis (tidligere havde Rantzau selv ønsket, at der skulde afkræves ham en sådan forklaring), un mémoire, où il dit en termes clairs, que la Moldavie est perdue à jamais, que les Bulgares feront couler des flots de sang, si le Moldavangi revient, il pleurs, il demande, que Madame aye pitié de son enfant et des peuples — tout ceci ses propres termes. — Den, som vil gennemlæse Bernstorffs skrivelse af 18. Juli i Asseburgs Denkwürdigkeiten 424 eller Danske samlinger I. 5. 98, vil se, at Rantzau ikke refererer godt.

[2]) Mais comme le princip est par d'autres motifs de faire desister le mouton de soy même, on tente toutes les voies d'insinuation et de terreur propres à cela. S'il ne cede pas, je repondrai au mémoire, et l'on n'en ira pas moins avant en ce, que l'on s'est proposé, et même le mouton en pourra perdre sa place luy même.

bart frem, når han bliver så vred, at den „gayeté“, som han ellers er så stolt af, ikke længer kan dække den.

Det lykkedes altså ikke partiet at få Bernstorff spændt for sin triumfvogn; men dette øvede i virkeligheden ingen indflydelse på sagens gang. Hoffet besøgte Ascheberg, hvis besidder dog mærkeligt nok ikke var tilstede under besøget[1]). Det blev bestemt, at han skulde ansættes som tredie deputeret i krigsdirektoriet, formodentlig fordi det vilde have set endnu mere påfaldende ud, hvis han var kommet til København uden noget embede. Han selv var meget misfornøjet med, at han skulde ansættes; han kan ikke finde sig i at sidde indelukket nogle timer om dagen for at skrive, og det var et tåbeligt påskud, at man ikke vilde støde Rusland, og en lige så tåbelig indrømmelse til gamle fordomme, at kongen ikke kunde kalde en mand uden at putte ham ind i et eller andet embede. Men trods dette var det med store forventninger, han forlod Slesvig. Han skrev til Gähler: „Nu eller aldrig! alle de forbundne have kun det ene formål, de kende og elske hverandre, hverken misundelse, gunst eller lykke kan adskille dem, da alle disse ting endnu ere forskellige for hver enkelt af dem efter de særegne stillinger, de nyde.“ Dette ser ud, som om han har troet, at Struensee vilde nøjes med dronningens gunst og overlade ham selv magten. Det var jo den gang den almindelige mening, at han var partiets hovedmand, og han har sikkert selv troet det samme. Men det eneste, han med al sin travlhed virkelig havde udrettet for „den gode sag“, var at skaffe Struensee den første beskedne ansættelse ved hoffet. Han havde ret i, at det var

---

[1]) Han siger, at Gähler vil billige hans grunde hertil, men nævner dem ikke.

„oberstenidenlangekjole“, på hvem alt kom an; men hun vilde ikke dele sin magt med Rantzau, men med Struensee. Ved dennes hjælp nåede hun nu, hvad hun i over to år havde ønsket, at skaffe Holck en højst unådig afsked[1]). Hermed var det afgørende slag slået, kongen var i dronningens og Struensees hænder, og Rantzaus hjælp lidet nødvendig. Dertil kom, at har Struensee ikke vidst det før, har han i Travendal lært, at Rantzau let kunde blive en besværlig forbundsfælle. Han meddelte Gähler hans ansættelse i direktoriet, da han vidste, at denne vilde glæde ham, men han tilføjede ønsket om, at Rantzau vilde lægge bånd på sin livlighed (vivacité) især i samtaler, og bad Gähler se ved den indflydelse, han havde på ham, at dæmpe den.

Inden vi forlade Travendal, skal dog endnu general Gählers hustru, Christine Sophie Ahlefeldt, nævnes. Hun var hele tiden i dronningens følge og var en af de få, der ikke hjemsendtes, da hoffet tog til Ascheberg, og det var vistnok den almindelige mening, at hun havde havt sin hånd på hjulet, hvad der også var grunden til, at hun 1772 arresteredes tillige med sin mand. Allerede inkvisitionskommissionen kom dog til det resultat, at hun ikke havde blandet sig i politik, og den brevveksling, hun paa rejsen førte med manden, viser, at dette er rigtigt nok. Den beskyldning, der er gjort

[1]) Je vous demets de toutes vos charges tant à la cour qu'ailleurs, en vous laissant 2000 th. de pension, assignée sur ma caisse particulière; en examinant votre conduite, vous trouverez mes raisons. Tachez par celle, que vous tiendrez à l'avenir, de fair oublier l'impression, qu'elle m'a laissée. Je vous ordonne de me renvoyer le brevet de survivance de Secrétaire des ordres.

mod hende af flere, bl. a. Reverdil, at hun frem for alt tænkte på at skyde sin mand frem, er uretfærdig. Havde hun virkelig havt dette formål, kunde hun mindst af alt have spillet en tilskuerindes rolle i Travendal. Selv sagde hun under sit forhør, at hun aldrig havde blandet sig i politiken, hvis det ikke skulde regnes dertil, at hun, når manden talte om at tage sin afsked, havde frarådet dette, fordi de da intet vilde have at leve af. Hendes breve vidne ikke om, at hun har havt nogen glimrende ånd, men de gøre et tiltalende indtryk af en god, kærlig hustru, der længes efter sin mand, ikke sætter nogen særlig pris på stillingen ved hoffet, men ser jævnt og sundt på alt. Hun har ikke følt sig rigtig tiltalt af Rantzau, hvem hun her første gang så. Da Gähler spurgte hende, hvorledes hun syntes om ham, svarede hun, at han let kunde blænde ved sit vid, hun vilde derfor helst opsætte sin dom. Der går en vis borgerlig tone gennem disse breve, hun takker manden, fordi han har sendt hende 100 rd., og gør regnskab for, hvad hun har brugt sine penge til, og hvor mange hun har tilbage. Hun vil kun nødigt spille ved kongens bord, fordi hun taber. En gang er der gået 36 rd.; hun skriver da: „Du véd ikke, hvor jeg er ked af det; jeg begynder at forstå mig på penges værd“. Det mest tiltalende ved disse breve er dog, at hun ikke taler ondt om noget eneste menneske, ikke engang om overstaldmester Bülows kone, som hun ikke kan lide, og med hvem hun så vidt muligt vil afbryde omgangen, når hun atter kommer til København. Det stemmer godt med det indtryk, disse breve gøre, at da hun blev arresteret, var det hendes største sorg, at hun ikke måtte komme til manden, som hun vidste var syg. Hun bad gentagne gange om at måtte se ham, om så blot

under bevogtning af en officer, og da hun selv opnåede større frihed, var hun utrættelig med henvendelser til formående mænd om at formilde hans fængsel[1]).

D. 24. Avgust kom hoffet atter til Frederiksberg; Rantzau var allerede kommet d. 14de; han fik anvist bolig i Prinsens palæ. Nu skulde der altså arbejdes på at få Bernstorff til selv at tage sin afsked. Efter forskellige beretninger skal det ikke have manglet på de chikaner, Rantzau havde truet med. Da disse ikke gjorde den ønskede virkning, synes man at have besluttet at vise ham, at det nye system, der var kommet til magten, byggede på grundsætninger, der vare så forskellige fra hans, at der ingen plads længer var for ham. D. 4. September udstedtes der 3 kabinetsordrer, af hvilke den ene ophævede censuren, den anden udtalte kongens villie at indskrænke antallet af dem, der benådedes med rang og titler, og den tredie anordnede en undersøgelse angående den mislykkede algierske ekspedition. Da heller ikke dette kunde bevæge Bernstorff til at trække sig tilbage, måtte man gribe til at give ham hans afsked, hvilket skete d. 15. September. Samme dag afskedigedes tre andre højtstående embedsmænd, Hauch, der var deputeret i generalitetet, grev Danneskiold Laurvig, der var oversekretær for marinen, og Gustav Holck, deputeret i finanskamret. Det kunde se ud, som om Bernstorff klamrede sig til et embede, hvor han dog nu kunde gøre ringe nytte; men grunden til, at han gjorde dette, var kun, at han med rette anså sin forbliven for den eneste sikkerhed for, at hans livs store gerning ikke skulde blive spildt, netop som han havde troet at være

[1]) Hvad ondt der fortælles om md. Gähler, f. eks. af Reverdil (Mem. 67), kan kun anses for ubeviste rygter.

målet nær. Da Reverdil 1770 besøgte ham på Wotersen, talte han roligt om alt, hvad der var sket, kun ikke om den holstenske sag. „Med hensyn til alt det andet“, sagde han, „er jeg stærk og resigneret, men at man ødelægger mig 20 års arbejde, netop som det var lykkedes — jeg har ikke mod til at tale derom“ [1]).

Med Bernstorffs afskedigelse begynder Struensees regering, og efter al sandsynlighed var det allerede den gang en fuldstændig eneregering; det parti, som havde smigret sig med at være så fast sammenknyttet, var allerede opløst. Gähler sagde under sit forhør, at han d. 14. September, dagen før Bernstorff fik sin afsked, var kommet til Hirschholm og blevet der om natten. Struensee havde siddet hos ham til kl. 1 uden at tale et ord om, hvad der skulde ske; det var ham en fuldstændig overraskelse, da han den næste dag modtog sin udnævnelse til medlem af konseillet [2]). Til Rantzau, der ligeledes fik plads i konseillet, har Struensee sikkert ikke betroet sig; han kendte jo hans „livlighed i samtalen“. Det sandsynligste bliver, at han den gang allerede har været lige så egenrådig, som han nogensinde blev, kun at dette endnu nogenlunde dækkedes af de hensyn, han endnu tog til sine hidtilværende venner.

Det er ikke her hensigten at fortælle den struenseeske periodes historie; men som det er søgt at påvise, hvorledes de mænd, der dannede „partiet“, fandt hinanden, står det nu kun tilbage at vise, hvorledes de i løbet af et år igen adskiltes. — Gähler havde med levende interesse fulgt begivenhederne

[1]) Reverdil, Mémoires. Paris 1858. 246.
[2]) Struensee har i sit forhør, spørgsmål 314, bekræftet dette.

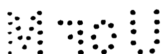
i Holsten, og han var overordentlig tilfreds med, hvad der skete. Rantzau roser han som en åndrig mand med levende fædrelandskærlighed, Brandt har været et offer for sin hengivenhed for kongen. Warnstedt og Struensee synes at være ærlige mænd, hvem kongens vel ligger på sinde. Struensee har både forstand og en fast karakter. Disse fire danne en karré, som lover noget; men hvorledes vil den gennembryde vanskelighedernes, rænkernes og troløshedens falangs?[1]) I Oktober måned er Gähler fuld af iver for det værk, der nu er begyndt. Han nyder den opsigt, det har vakt, at to generaler have mødt i konseillet; dette fænomen har øvet samme virkning, som en komet øver på Tyrkerne. Alle de, der ere af den modsatte religion, have kun den trøst, at dette ikke vil vare længe[2]). St. Germain vilde forbavses, hvis han så, hvorledes der arbejdedes efter hans grundsætninger; det er hans ånd, der er over dem. Kongeparret roses over al måde: „Hvis kongen bliver ved, som han har begyndt, vil De gense en filosofisk, menneskekærlig fyrste, der kun tragter efter, hvad der er godt og ret.“ Dronningen er „skøn som kærligheden og synger som en engel“.

Derimod har Gähler straks følt, at Rantzau var en vanskelig mand at have med at gøre. St. Germain satte ham meget højt; alt, siger han, vilde have stået bedre til, hvis han for nogle år siden havde fået del i regeringen. Han roser sig af at have ansat ham i Norge,

[1]) Til St. Germain 11. Avg. 1770. Om C. F. Warnstedt vil der ikke blive talt i det følgende. Han blev snart bortsendt fra hoffet. Det var Brandts uvenskab, der styrtede ham. Vel vendte han senere atter tilbage, men fik ingen indflydelse.

[2]) Da militærvæsnet al tid havde sorteret umiddelbart under kongen, havde militære ikke før havt plads i konseillet.

hvor han netop havde lejlighed til at lægge sine talenter for dagen, og nu lykønskede han Gähler til at have fået ham til kollega; hans tænkemåde, siger han, er endnu skønnere end hans vid, der ikke kan være mere glimrende. I begyndelsen gik det også godt nok; de fleste troede, ligesom Rantzau selv, at det var ham, der drev værket, alle lykkejægere samlede sig om ham, og han var så søgt, at Gähler næppe kunde komme til at tale med ham. Men dette har ikke varet længe, allerede i Oktober 1770 var han atter i Holsten, og Struensee skrev til ham for at bevæge ham til at vende tilbage til København. Men han svarede, at hvis Struensee har troet, at de nærværende omstændigheder kunde bevæge ham til at komme, kender han ham ikke; han har ingen ærgerrighed, æren vinker ham ikke mere, han har intet ønske om at gøre lykke. Men, tilføjer han, „jeg bevarer i sandhed et latterlig patriotisk hjærte; det er Rantzauernes arvesynd“; kun udsigten til store og skønne forretninger kunde lokke ham; han formaner endvidere til at arbejde på at tilvejebringe et godt forhold mellem kongen og dronningen og ikke at hengive sig til forlystelser, men forfølge de slagne fjender. Når Rantzau hyklede og pralede som i dette brev, var det tegn på, at han var utilfreds: men han kom dog snart igen til København, hvor han i direktoriet fik lejlighed til at lægge for dagen, hvor uskikket han var til arbejde. Gähler beklager sig over, at han med alt sit vid dog har så lidt menneskekundskab, at han er alt for urolig (vif), og at han misbilliger de forholdsregler, som Gähler tager, om han end altid gør det på en spøgende måde. Struensee selv bruger anderledes hårde udtryk om ham. I efteråret 1771 vilde han sætte Falkenskiold og Huth ind i

direktoriet. Han skrev da til Gähler, hvem dette ikke kunde være behageligt, og undskyldte det især med, at Rantzau er aldeles ubrugelig, han bestiller ingen ting, er kun tilskuer, eller rettere, han vilde heller forstyrre end ordne sagernes gang. Man kan være forvisset om, at når Gähler og Struensee dømte således om Rantzau, har han ikke dømt mildere om dem.

Men det gik i grunden Gähler som Rantzau; vejen var bøjet om ad et andet hjørne, end de havde tænkt. Ingen af dem vilde sikkert have deltaget i „ligaen", hvis de havde tænkt sig, at de derved skulde hjælpe Struensee til at blive kabinetsminister. Dertil kom, at denne nu behandlede sine hidtilværende venner overlegent; der var ingen af dem, Brandt undtagen, til hvem han talte om, hvad han havde i sinde. Falkenskiold siger, at han var overordentlig stædig, så ligefremme indvendinger kun havde den følge, at han end mere befæstedes i sine planer. Skulde man undgå at vække hans mistænksomhed og misundelse, måtte man ikke sige ham imod, men indlade sig på hans tanker og efterhånden se at vende dem i en anden retning. Falkenskiold vil have fulgt denne metode; men det er let forståeligt, at de mænd, der vare vante til at betragte sig som Struensees beskyttere, ikke kunde finde sig deri, og de måtte derfor se sig skudte til side, medens andre blev brugte til at udføre ministerens planer. Mellem disse hørte netop Falkenskiold; Rantzau taler lejlighedsvis meget ringeagtende om ham, ligesom han modsatte sig det, da han i Februar 1771 ansattes som oberst[1]). Også Gähler klagede over hans

[1]) Rigsarkivet, Struensee, 23—28. Rantzaus skrivelse er så uklar, at man ikke forstår de grunde, han anfører.

fordringsfuldhed[1]). — En anden mand, som Struensee selv iøvrigt havde lige så lidt tilovers for som hans hidtilværende venner, var U. A. Holstein; dog var det egentlig ikke ham, men hans kone, man var bange for. Hun vilde, mente St. Germain, gøre alt muligt for at få Bernstorff kaldt tilbage, og Rusland skulde nok skyde til. Lykkedes hendes plan, vilde en eksplosion af hundrede bomber ikke gøre så stor virkning som denne begivenhed. Om marchallen har ret i, at hun nærede så vidt gående planer, får stå hen, men vist er det, at hun i en anden henseende virkede opløsende på den lille kreds af mænd, der havde havt behov at holde sammen, hvis det vovespil, der spilledes, skulde lykkes, idet hun satte splid mellem Struensee og Brandt. Hun var den sidstes elskerinde, det var ham, der havde trukket hendes mand til hoffet, og gennem ham fik hun indflydelse på ordningen af hoffets forlystelser. Her beskylder Struensee hende for at have fordærvet hofballerne ved at indføre kunstig dans i stedet for fri lystighed. Når Brandt klagede over, at der blev spillet for højt hazard, var det kun, fordi han og fru Holstein tabte; det var i det hele hende, som ophidsede Brandt mod Struensee[2]). Også Gähler klagede over, at denne farlige dame forstod at blande sig ind i statssager.

Tonen i Gählers breve bliver i sommeren 1771 en hel anden; det forrige års frejdighed og forhåbningsfuldhed er afløst af lutter mismod. Han misunder sin svoger

---

[1]) I et brev til sin broder. Denne svarede: Je ne suis guère surpris des prétentions de Falkenskiold. Il est l'homme à en faire d'autres.

[2]) Struensees og Brandts korrespondance i året 1771. Delvis refereret i Høsts Struensee II, 106—131.

Scheel, der er blevet amtmand i Tønder, og om Struensees broder, der er bleven ansat i finanskollegiet, skriver han, at han har et godt hoved, og han kan behøve det; ti han kender ikke noget klima, hvor et koldt hoved bliver så hurtigt varmt som i vort. I et brev af 29. Juni skriver han: „Struensee er den, som styrer skibet“; det er næsten, som om han først nu, 14 dage før Struensee udnævntes til kabinetsminister, får øjnene op for sagernes rette sammenhæng. Om sig selv siger han samtidig, at hvis han ikke gør noget godt, så kæmper han dog af alle kræfter mod det onde. Var hans helbred bedre, skulde de små sejre, som han vinder, blive større. Det er et galejslaveliv, han fører.

Det havde bestandig været Gählers mening, at de mænd, som 1767 vare blevne forviste, fordi de havde næret lignende planer som dem, der nu virkeliggjordes, skulde kaldes tilbage, St. Germain naturligvis først og fremmest, men også Gørtz og Reverdil. Men Struensee gjorde ingen mine hertil. Den 11. Juni 1771 skriver Gähler, at han nu har ventet forgæves derpå i 7 måneder, og hans utålmodighed voksede naturligvis, jo mere han følte, at han trængte til at støttes af meningsfæller. Af sådanne havde han egentlig ingen andre end udenrigsministeren, grev Osten, der var lige så misfornøjet som han selv, men også havde lige så lidt indflydelse på Struensee. Men kort efter talte denne af egen drift til ham om St. Germain og spurgte, om han ikke troede, han kunde have lyst til at komme tilbage. Det har dog næppe været Struensees mening at ansætte ham; men han havde den gang fattet den plan at inddrage de pensioner, der udbetaltes til mænd, der opholdt sig udenlands. Ikke blot St. Germain og

Reverdil kaldtes tilbage, men også general Huth, der hørte til prins Carls parti, derimod ikke Gørtz, der ingen pension havde. Uden tvivl havde Struensee helst set, at de slet ikke vare komne, så han kunde få et påskud til ikke længer at udbetale pensionerne; men har dette været hans ønske, blev han skuffet, de indfandt sig alle tre.

Gähler underrettede straks St. Germain om Struensees ytringer, og marchallen svarede, at kongens villie var hans lov; men han havde al tid hørt, at kongen skulde have lovet kejserinden af Rusland ikke at kalde ham tilbage uden hendes samtykke; hvis dette var tilfældet, vilde det være farligt at fornærme hende, og skulde han snart igen bortvises, vilde det være ydmygende for kongen og krænkende og ødelæggende for ham selv. Herom talte da Gähler med Struensee, der svarede ham, at „kongen, som har en god hukommelse, ikke huskede noget om denne sag“ (cette anecdote), et svar, der er ret karakteristisk for den måde, hvorpå statssager afgjordes i den sidste tid af Struensees regering. St. Germain måtte da komme, hvis han vilde redde sin pension, men han gjorde det nødigt. Gähler vilde gøre ham en tjeneste, hvis han kunde forhindre, at det blev alvor. Tingenes tilstand syntes ham meget vaklende og sørgelig, og det er skrækkeligt at arbejde som heste og intet udrette. Struensee havde talt om, at St. Germain ikke kunde få Søllerødgård igen, som han tidligere havde havt, og ment, at han i stedet kunde få Bernstorff. Men derpå vilde han ikke indlade sig; det vilde kun ødelægge ham, især da han dog bestandig måtte stå med foden i stigbøjlen. En hytte og 4 marker, som han kan dyrke,

er ham nok. Han kom til København i November og blev vel modtaget ved hoffet, men fik ingen ansættelse.

Gähler derimod blev mere og mere unådig behandlet. Da fodgarden skulde opløses, vilde han ikke fremme denne sag så hurtigt, som Struensee ønskede. Da han fik ordren derom, sammenkaldte han direktoriet til en forhandling, i stedet for at meningen var, at han straks skulde have udfærdiget ordren og udsendt den til de andre medlemmer, for at den derefter kunde forelægges kongen til underskrift. Dette vilde han ikke, fordi kabinetsordren kun var underskrevet af Struensee, medens han forlangte kongens underskrift. Der opstod derved en strid mellem ham og Falkenskiold, der anså det for vigtigt, at forandringen udførtes så hurtigt som muligt, at den ikke, når den blev forud bekendt, skulde fremkalde uroligheder. Struensee var så vred, at han sagde til Falkenskiold: „Gähler keder mig med sin langsomhed. Jeg er meget misfornøjet med hans formaliteter. Vil De sige ham dette fra mig.“ Dette gjorde Falkenskiold, og Gählers ærgrelse er vel ikke blevet mindre ved, at begivenhederne for saa vidt gav hans modstandere medhold, som der virkelig blev uroligheder, da garden juleaften opløstes. Han gav sin harme luft i et brev til sin broder, hvor han klagede over de ubesindigheder og inkonsekvenser, der blev begåede af folk, som kun havde det løseste begreb om tjenesten, og hvis handlinger alle ledede af egennytte eller ulykkelige fordomme. Men der er noget underlig letsindigt hos disse mennesker; få dage efter har han sendt broderen en beretning om de hoffester, der skulde holdes, efter at kongen atter havde taget bolig paa Christiansborg. Broderen takkede for efterretningen og tilføjede, „at der ingen andre hoffer

er, hvor fyrsterne optræde så nedladende og utvunget, hvilket er det sande middel til at gøre sig dem forbundne, som have den lykke at stå dem nær, og til at forene kærlighed med den ærbødighed, man skylder dem“. Disse ord ere skrevne d. 17. Januar. Da var Struensee styrtet, Gähler sad fængslet i Citadellet, og det var andre, der dansede på det hofbal, som denne aften gaves, og som har været mellem de omskrevne fester. Det var Gählers ulykke, at denne katastrofe kom så tidligt. Var den kommet blot nogle uger senere, havde han uden tvivl havt sin afsked.

Rantzau har, som det alt er vist, lige siden han kom til København, stået i et meget køligt forhold til sine tidligere venner. Allerede så tidligt som i efteråret 1770 kunde F. C. Rosenkrantz, der kom i Gählers hus, anse det for muligt ved dennes hjælp at fordrive ham. Det endelige brud mellem ham og Struensee foranledigedes dog ved, at denne ikke vilde tage ham i beskyttelse mod hans kreditorer. En af disse, den alt nævnte Borthuus, erhvervede en dom over ham i en gældssag ved hof- og stadsretten. Det synes, at Rantzau har villet have sin gæld betragtet som en slags prioritetsgæld, så Borthuus skulde holde sig til indtægterne af Ascheberg, medens retten har givet Borthuus medhold i, at gælden var personlig, så han kunde gøre indførsel i debitors ejendele i København eller, som Rantzau udtrykker det, „mich auspfanden wie ein Speckhøker“. Dommen blev konfirmeret af kongen, og da Rantzau skrev til Struensee derom, fik han en meget formel billet fra denne, hvori han lod ham vide, at han havde gjort sig det til regel ikke at foreslå nogen forandring eller lempelse i retskendelser, når der ikke derom forelå et andragende

til kongen i den foreskrevne form. Hvis han nu vilde gøre en undtagelse herfra af hensyn til Rantzau, vilde det se ud som en personlig begunstigelse; men en sådan bør ikke finde sted i retssager. Han råder derfor Rantzau til at henvende sig til kongen; i så tilfælde skulde sagen blive undersøgt og afgjort af vedkommende departement [1]). Der er noget tiltalende ved at se Struensee en måned efter, at han var blevet kabinetsminister, således hævde ens ret for alle. Men Rantzaus adelsstolthed oprørtes ved, at han skulde stilles paa lige fod med en spækhøker, og det af denne parvenu, som han med en vis ret kunde sige skyldte ham sin lykke. Om han har benyttet den af Struensee angivne udvej, vides ikke; er det sket, er dommen endnu en gang bleven stadfæstet; ti d. 6. November lod Borthuus den ved notarius bekendtgøre for Rantzau, der ventede, at han den næste dag skulde gøre indførsel hos ham. Han beklagede sig i et brev til Gähler over, at denne krænkelse skulde ramme ham, ikke fra hans fjenders, men fra hans venners side, og at han var kommet til København, for at man skulde berøve ham hans privilegier og tilføje ham en krænkelse, som han ikke vilde have været udsat for, hvis han var bleven i Glückstadt. Kort efter gik der rygter om, at han skulde afskediges. Han skrev da atter til Struensee og spurgte, om det var sandt. Det var sagt ham, at Borthuus på posthuset havde anmodet om, at man vilde underrette ham om, når Rantzau bestilte heste; når da hans flyttevogn var læsset, vilde Borthuus komme og aflæsse den. Struensees svar kendes kun af et overmåde spydigt gensvar fra Rantzau. Af dette ses, at ministeren

[1]) Danske Magasin V. 3. 44. Struensees brev er dateret 24. August 1771.

havde talt om den nytte, Rantzau gjorde i direktoriet; men denne påstår nu, at han aldeles ingen nytte har gjort. Fremdeles har Struensee slået på, at han måske selv kunde ønske at trække sig tilbage. Situationen var nu for Rantzau den samme som året i forvejen for Bernstorff; man vilde af med ham, men så helst, at han gik frivilligt. Men han havde lært af sin gamle modstander; han svarede Struensee: „Jeg takker Dem for den venskabelige måde, hvorpå De udtaler Dem derom. Men gem dette, til man sender mig bort. Jeg ved ikke, hvad det er at afskedige min herre, eller at knurre, når han afskediger mig.“ Slutningen af hans brev lyder således: „Jeg ler ad dem, som tale ilde til Dem om min forstand, fordi mig synes, at De tænker ringere om den end nogen anden. Jeg ler ligeledes ad dem, som tale ilde til Dem om mit hjærte, fordi jeg mistænker Dem for at tro dem“ [1]). Da Rantzau skrev disse ord, var han allerede dybt inde i komplottet mod Struensee.

Inden vi forlade Rantzau, skal der dog endnu gøres opmærksom på den ejendommelige stilling, han kom i, da han selv efter d. 17. Januar var kongens minister, medens hans fordums fortrolige ven, Gähler, sad på anklagebænken. Hovedbeskyldningen mod ham var, at han fra begyndelsen af havde beskyttet og fremdraget Struensee og været enig med ham i hans planer om at styrte konseillet. Men denne beskyldning var udelukkende bygget på Rantzaus breve til ham. I dem, hedder det, findes den tegning, hvorefter der skulde bygges. Inkvisitionskommissionen vilde gerne have havt fat i hans egne breve, som Rantzau dog erklærede vare brændte;

[1]) Danske Magasin V. 3. 48. Endnu d. 22. November forhandledes der i kancelliet om Rantzaus gældssag. Luxdorphs kalender.

men den mente heller ikke, det behøvedes; det foreliggende viste nok som hans deltagelse i, hvad der var sket, siden intrigerne i Travendal begyndte. Gählers dom var vel ikke hård, det blev ham forbudt at opholde sig i Sælland og på Fyn, men han fik en lille pension. Men det er dog en ejendommelig fremgangsmåde, at inkvisitionskommissionen erklærer ham skyldig og kongen forviser ham, ikke på grund af, hvad han selv har udtalt, men for, hvad kongens daværende minister havde skrevet til ham. Det stiller ikke kommissionens retfærdighed i noget smukt lys, og det er tillige et træk, der bekræfter samtidens dom om Rantzaus troløshed og samvittighedsløshed. St. Germain er den eneste, der har tro til ham[1]), alle andre ere enige om at fælde den hårdeste dom over ham. U. A. Holstein siger, at enkedronningen og prins Frederik, som i Jannar 1772 lagde deres liv i hans hånd, til enhver anden tid ikke vilde have betroet ham deres lille hund. Gähler skrev 1770 om ham: „man har villet drukne ham; men han er bestandig dukket op igen; men nu gælder det ikke om at dukke op, men om at svømme“. Dette er overordentlig træffende; han dukkede også op af den stormflod, der bortrev hele hans parti; men heller ikke den gang formåede han at svømme. Han satte ved sin frække troløshed en plet på sit navn, endnu mørkere end dem, tidligere tider havde mærket det med, og da han kort efter, heldigvis uden at dukke op igen, forlod Danmark, var det vel med en stor pension, men også med så slet et rygte, som få mænd i hans stilling have båret på.

[1]) Det er sikkert aldeles urigtigt, når Reverdil (Mémoires. Paris 1858. s. 63) fortæller, at St. Germain skulde have sagt, at han heller vilde miste sit embede end ansætte Rantzau.

Den eneste af Struensees venner, med hvem han ikke mere eller mindre åbenbart kom i uenighed, var Falkenskiold. Denne hjemkaldtes fra Rusland i foråret 1771. Han vilde ikke have vidst, at det var Struensee, der havde bevirket dette; kongens ordre til ham var paraferet af den daværende kabinetssekretær Schumacher, men ved hjemkomsten fandt han Struensee ved magten og måtte da henvende sig til denne. Men det er afgjort, at han straks sluttede sig til ham, og at han var en af de få, til hvem Struensee havde tillid. Kort efter hans hjemkomst nedlagdes hestgarden. Han selv påstod, at han havde frarådet dette; men mellem Struensees papirer fandtes hans eget forslag til forandringens iværksættelse. Han forklarede da, at da han ikke havde kunnet forhindre planens udførelse, havde han påtaget sig at ordne den på bedste måde; havde han ikke gjort det, havde Struensee selv, og det kunde let være blevet til skade for kongens tjeneste. I Maj 1771 blev han sendt i en hemmelig mission til Rusland, uden at udenrigsministeren, grev Osten, vidste noget derom. Han siger selv, at han gjorde forestillinger derimod, men at Struensee svarede, at kongen længe nok havde været ministrenes slave, og at sagerne nu skulde gå igennem ham selv. I Rusland vil han have udtalt sig meget skarpt om Struensee overfor gesandten, grev Scheel, og attachéen, Dreyer. Han sagde, at Struensee var en discipel af Helvetius, at han regerede absolut som en Macchiavel, at han mishandlede adelen, at det var skammeligt at lade sig behandle således, og at han ikke vilde vende tilbage, men atter indtræde i den russiske hær. Grunden til, at han ikke udførte sit forsæt var kun, at både Scheel, Dreyer og den russiske minister, grev Panin, indstændig

forestillede ham, at han alene var i stand til at bevirke, at den danske gesandt i Stockholm, Güldencrone, fik andre ordrer, og at det derved forhindredes, at Rusland brød med Danmark. Hvor meget heraf er sandt, er ikke godt at oplyse. Vist er det, at når Falkenskiold under forhøret tager så stærkt afstand fra Struensee, stemmer det kun dårligt med, hvad han siden har udtalt i sine erindringer [1]), og hvor meget han end roser sig af, hvad han udrettede i Rusland, så var hans mission mislykket, og hans fremstilling er, som Osten har udtalt, „en supposition, som grunder sig på egenkærlighed". Men denne tilføjer, at det er rigtigt, når han erklærer at han efter hjemkomsten har søgt at overbevise Struensee om nødvendigheden af at bevare den russiske alliance. Falkenskiold udtaler oftere, at han har forudset Struensees fald; men han vilde dog ikke indlade sig med Brandt, da denne talte til ham om sine planer til at styrte ham. Han skal have svaret: „Der er meget at tabe og lidet at vinde; hvorledes tror De, det vil gå os, når vi falde i de andres hænder?" Som bekendt gik det ham ilde nok, da dette skete; han måtte tilbringe tre år på Munkholm. Grunden til, at han blev så meget strængere straffet end Gähler, var vist nok, at han havde vist mangel på ærbødighed mod arveprins Frederik. I anklagen mod ham fremhæves det, at han havde behandlet alle hovmodigt og derved tildraget sig et almindeligt had [2]).

Så vel Falkenskiold som Gähler vare utvivl-

[1]) Se f. eks. den danske overs., s. 97 o. fl. st., hvor han vel kritiserer Struensee, men udtaler sig med megen sympati om hans regeringshandlinger.

[2]) Imellem Falkenskiolds papirer findes kun få og ubetydelige breve. Derimod er der opbevaret et par forsvarsindlæg, en skrivelse fra Osten om hans mission i Rusland m. m.

somt dygtige officerer med langt mere dannelse end de fleste i deres stand og i alle måder vel skikkede til at forestå en større administration. Men der er ingen glæde ved at se dem forsvare deres sag, da de vare blevne anklagede. Det er næppe for hårdt sagt, at de viste stor mangel på moralsk mod. Hvad ovenfor er meddelt om Falkenskiold, væsentlig efter hans egne forsvarsindlæg, vidner derom. Der er kun én bestræbelse, der går igennem det hele, at vise, at han så godt som intet har havt med Struensee at gøre, og at der intet er, af hvad denne har villet, han har sympatiseret med; men dette er vitterlig usandt; han fører et ganske andet sprog i sine memoirer, og hans forklaringer stemme så lidt med Struensees, at det ikke er så underligt tilsidst at se kommissionen spørge ham, „om han ikke endnu vil give Gud og retten ære og tilstå den forbindtlighed, der har været mellem ham og den arresterede grev Struensee". Men hvad der gælder om ham, gælder også om Gähler. Han fortalte i forhørene, at han ikke, før han fik brev fra Travendal, vidste noget om, at Rantzau gik ind og Holck ud; Rantzau havde skrevet så mange ting til ham, og på de fleste havde han ej givet agt eller forstået dem m. m., der ligefrem er usandt. Overfor Rantzaus breve kan denne optræden dog måske undskyldes. Ti Gählers bestræbelse går øjensynligt ud på at få draget Rantzau ind i sagen. Han henviser dommerne til hos denne at søge oplysning om, hvad han selv ikke kan eller ikke vil forklare, og han ytrer flere gange ønsket om, at Rantzau vil fremlægge hans egne breve. Men han følger ganske den samme fremgangsmåde, når han skal forklare udtryk i sine egne breve til St. Germain, til hvilke der fandtes kladder imellem hans papirer. Når han f. eks. i

et sådant fra den tid, da hoffet var i Slesvig, har skrevet, at det var ude med Danmark, når det nye system ej blev fulgt, påstår han, at dette er „sådan tidendestil, hvorved han ikke har tænkt noget videre“. Når han og Falkenskiold skulde give forklaring over de samme punkter, stemmede de ikke overens, hver søgte at bevise, at han havde så lidt del i, hvad der var sket, som muligt; således deres uenighed om fodgardens opløsning, som Gähler vilde gøre det mest, Falkenskiold det mindst mulige ud af. Var partiet ikke opløst før, blev det det grundigt ved disse forhør, hvor enhver kun tænkte på sig selv, men ingen havde mod til at vedkende sig, at der bag ved alle enkelthederne lå et princip, som de dog en gang havde sluttet sig til. Denne holdningsløshed formindsker den medlidenhed, man ellers vilde føle med mænd som Gähler og Falkenskiold. Det bør dog endnu om den første bemærkes, at han i én henseende står renere end både Falkenskiold og de fleste af hans andre ulykkesfæller, idet han ikke har benyttet sin stilling til at gøre sig pengefordel. Han kan med rette sige, at han „ikke har fået en skilling af kongen“.

Der var jo mange flere end de her nævnte, som d. 17. Januar delte skæbne med dem. Den af dem, der snarest kunde siges virkelig at have delt Struensees anskuelser, lægen C. J. Berger, har nylig været genstand for en udtømmende biografi af dr., prof. Jul. Petersen i dette tidsskrifts 6te rækkes 3die bind, hvorfor han her ikke skal omtales. De øvrige ere enten kun tilfældigt komne i forbindelse med Struensee, uden at det vides, om de have delt hans anskuelser, eller de ere så ubetydelige og have havt så lidt med regeringen at gøre, at de kunne forbigås. Selv Struensees broder var kun

optrådt som fagmand i finansvæsnet, og anklagen mod ham, der iøvrigt ikke blev bevist, gik ud på, at han havde gjort sig ulovlig fordel, og var altså ikke af politisk natur.

Det vil være klart, at når der i dette tidsrum tales om partier, menes der noget andet dermed end i vore dage. Partierne nåede ikke uden for hoffets kreds, de bestod kun af officerer, der var ingen menige, opgaven var ikke at vække en stemning i befolkningen, men at vinde den eller dem, der havde magten. Struensee siger i sit forsvarsskrift, at der 1769 var tre partier, Holcks, der støttede sig til ministrene, Fritz Moltkes, der vilde skaffe dronningen magten, og fru Gabels[1]), der vilde bevæge kongen til at regere selv, men som stod i modsætning til dronningen, af hvem fruen mente sig fornærmet. Ikke at tale om, at der vel ellers aldrig er nogen, der har hørt om F. Moltkes parti, er det ret karakteristisk, at Struensee bemærker, at fru Gabels egentlig ikke kunde kaldes et parti, da det kun bestod af hende selv. Både før og længe efter vor tid betragtedes de, der arbejdede for et vist formål, som et parti, enten de vare få eller mange, og fru Gabels er sikkert ikke det eneste, der kun har havt et medlem.

Men selv når man holder sig dette for øje, er det dog mærkeligt, at det struenseeskes parti forsvinder så sporløst 1772, at man næppe kan påvise nogen eneste mand, i det mindste i nogenlunde anselige stillinger, der vedkender sig dets anskuelser eller beklager, at reformerne ere afbrudte, og at den nye regering går i en an-

[1]) Birgitte Sophie Rosenkrantz, gift med C. C. Gabel, deputeret i søetatens kommissariat.

den retning[1]). Den struenseeske episode havde dog ikke blot været et forsøg på at usurpere kongemagten, men gennem hele regeringsmåden viste det sig jo kendeligt, at der lå virkelige principer til grund, og det principer, som ikke blot vare antagne af en lille kreds her hjemme, men anerkendte som de rette af mangfoldige hele Evropa over. Dertil kom, at mange af de enkelte foranstaltninger bevaredes, og at i det mindste en af dem, trykkefriheden, omfattedes med stor kærlighed af mange af de mest oplyste mænd i landet, og de samme betragtede bondefriheden, som Struensee kun delvis havde taet indført, som et mål, der nødvendigvis måtte stræbes til. Det er en selvfølge, at ingen offentlig kunde udtale sympati med Struensee; men der er nu breve og optegnelser nok fra denne tid, som ere kendte, og så vidt vides vil man overalt kun finde misbilligelse af hele hans regering. Det parti, som 1784 kom til magten, og som i det mindste i en henseende optog hans afbrudte gerning, vil lige så lidt vedkende sig ham som det, der havde styrtet ham.

Grunden hertil kan kun være, at det tager tid, inden en statsmand bliver bedømt efter de principer, han har fulgt; samtiden mærker ofte mest de besværligheder, der følge med alle store forandringer, allermest, når disse indføres ubehændigt og voldsomt, og den dømmer snarere om personerne end om grundsætningerne. Ganske vist mildnedes den første forbitrelse mod Struensee ved hans hårde straf; men man mindedes ham dog især som dron-

[1]) Den eneste mig bekendte tilhænger af Struensee er en dr. Fabricius, som ved en kabinetsskrivelse 23. Juli 1777 forvistes til Kristiansø. Guldberg har i kabinetsprotokollen indført følgende bemærkning: „Fabricius er forvirret i hovedet, fuld af politiske griller og ivrig for det struenseeske parti“.

ningens elsker, som den tyske læge, der havde beskæmmet Danmark ved at herske over det, uden så meget som at gøre sig den ulejlighed at lære folkets sprog, og som den vilkårlige, hårde mand, der havde bragt mange i fattigdom og ulykke. Først langt senere fik man øje for, at han i meget havde havt ret, og som sædvanligt slog stemningen så over i den modsatte uretfærdighed.

Struensee blev ikke statsmand, fordi han havde et system, han vilde gennemføre; han blev det, fordi han som dronningens elsker måtte fortrænge dem, der kunde blive ham farlige. Det vilde have været ham umuligt at holde sig, når den tilvante regeringsorden skulde bevares; ti hvor uindskrænket kongen end teoretisk var, indeholdt de gamle institutioner ikke ringe garanti mod vilkårlighed. Det system, hvis tilhængere St. Germain, Gähler og Rantzau vare, passede derimod fortræffeligt for ham, der hverken kunde tåle nogen over- eller ligemand. Det var ikke efter nogen forud lagt plan, men ved omstændighedernes magt, han bestandig dreves videre frem. Hans tilhængere, som ikke havde tænkt sig, at deres teorier skulde virkeliggøres i denne form, blev upålidelige venner eller ligefremme fjender; selv om de billigede de enkelte forholdsregler, misbilligede de måden, hvorpå de udførtes: partiet var opløst, Struensee var, ligesom han har sagt om fru Gabel, sit eget parti. Ved hans fald vilde ingen kendes ved ham, og der er næppe bleven fældet nogen tåre over ham af andre end af den ulykkelige unge dronning, hvis hjærte endnu hængte ved den mand, der havde bragt sorg og skam over hende, men hvem hun også skyldte de få lykkelige dage, hun havde havt i Danmark, i hvilke „hun sang som en engel og var skøn som kærligheden“.

En Brevvexling mellem Andræ og Krieger under Londonerkonferencen 1864.

Udgivet
med orienterende Bemærkninger
af

Poul Andræ.

I en Artikel „Andræ og Krieger“ i Kalenderen „Danmark“ for 1894 bemærker Amtmand Bille, at der under Londonerkonferencen i 1864 „fandt en levende Korrespondance Sted imellem dem“. Bemærkningen er for Andræs Vedkommende mindre rigtig, og forsaavidt uheldig, som den i den givne Forbindelse kunde bibringe den Forestilling, at en Del af den Skyld, som man — med Føie eller uden, ladt usagt — mener at maatte tillægge Krieger for Konferencens uheldige Udfald, maatte bæres ogsaa af Andræ. Efterat nemlig Amtmand Bille har fremhævet den store Uoverensstemmelse mellem Andræs og Kriegers politiske Anskuelser ligefra 1848 til 1863: „Man vil see, hvorledes han (Andræ) paa alle disse Punkter staaer i Modsætning til Krieger, Ordføreren for Juni-Grundloven med dens to Kamre, Eiderpolitikeren paa Basis af Inkorporationen og Garantierne fra 1720—21, Helstatsmand imod sin Villie, uden Andel i Oktoberforfatningen, men Ordfører for den af 18de November, anbefalende den tilsidst i de“ osv., tilføies der umiddelbart efter: „Og dog have de to betydelige Mænd ofte kunnet mødes, og navnlig har dette vistnok været Tilfældet under Londonerkonferencen i 1864, da en levende Korrespondance fandt Sted imellem dem.“ Amtmand Bille henviser

derhos til Forhandlingerne med Hertugen af Cadore i 1870: „Andræ og Krieger have ogsaa været enige[1]) i 1870", og da denne Bemærkning er utvivlsom rigtig, i det mindste forsaavidt som Krieger, om han end i Begyndelsen stillede sig noget afvigende fra Andræ, endte med fuldstændig at dele dennes Opfattelse og blev den virksomste Forkæmper i den daværende Regering til at hævde Danmarks Neutralitet under Krigen i 1870, kunde heri ligge en Formodning for, at Bille ogsaa havde Ret i sin Bemærkning om Enigheden mellem Andræ og Krieger under Londonerkonferencen i 1864.

De, der kjende Andræ, ville nu først vide, at det kun i ringe Grad laa for denne at virke propagerende for sine politiske Anskuelser; bestemt og upaavirket af uvedkommende Hensyn udtalte han sin politiske Overbevisning, naar Anledningen forelaa, men med et „*dixi*" havde han i Reglen frigjort sit Sind og overlod til Vedkommende selv — jeg bortseer fra hans Ministeraar —, hvorvidt de kunde følge hans Mening eller ikke. Man erindre blot hans Forholdstalsvalgmaade, som Andræ, uanseet den ringe Forstaaelse og ofte perfide Angreb paa den herhjemme, selv først følte sig opfordret til at tage Ordet for i 1863, da man ved Behandlingen i Rigsraadet af Valgloven til Novemberforfatningen saa væsentlig vilde indskrænke den. I senere Aar udtalte Andræ sig kun offentlig, forsaavidt han ansaae det som en ligefrem Pligt ikke at tilbageholde sin Mening, idet hans Taushed kunde misforstaas, og selv ved saadanne Leiligheder under væsentlig Hensyn til, om hans Udtalelser kunde antages ogsaa at blive til nogen Nytte, — altfor stolt en Natur til at ville spilde sine Ord paa uforstaaende eller uimodtagelige Øren.

Paa en Korrespondance indlod Andræ sig saare nødig. — hans kjære mathematiske Problemer, hvor Sandheden ubestridelig lod sig lægge for Dagen, tildels undtagen. Man maatte saa at sige fravriste ham et Brev, som var andet end et kort Svar, og det er netop en Anke, som mulig kunde rettes imod Andræ, at han under Kriegers Ophold paa Konferencen ikke mere levende imødekom dennes Ønske om at give sin

[1]) Udhævelsen af mig.

Mening tilkjende — „Deres Taushed er foruroligende", skriver Krieger til ham[1]) —, saa at der kunde hengaa indtil 3 Uger, uden at Krieger modtog nogen Meddelelse fra ham.

Andræs Breve til Krieger under Londonerkonferencen ere ialt kun fire. Som bekendt varede denne i noget over to Maaneder, og under hele dens Gang holdtes Andræ, enten af Krieger selv eller ved sine Forbindelser i Udenrigsministeriet, nøie underrettet om Forhandlingerne paa de enkelte Møder, saa at der ikke har manglet Anledning til at skrive til den Fraværende; dertil kom Begivenhederne paa Krigsskuepladsen — baade Katastrofen ved Dybbøl og den heldige Søkamp ved Helgoland foregik, medens Krieger opholdt sig i London —, de formodede russiske Bestræbelser i Midten af Juni til Bevarelse af Helstaten, og de „skandinaviske Intriguer", som Andræ kaldte dem, og som fyldte ham med saa stor Indignation. Med saa rigt et Stof til Tankeudvexling kan Korrespondancen for Andræs Vedkommende ikke siges at have været „levende".

Hvad dernæst angaar Enigheden, da har det jo i høi Grad Formodningen imod sig, at der blot tilnærmelsesvis skulde have været Overensstemmelse mellem Andræ og Krieger om, hvad der til Danmarks Bedste burde tilstræbes paa Londonerkonferencen, forkastes eller modtages. Man betænke blot Krieger som Forkæmperen alt i den grundlovgivende Rigsforsamling for den nøiest mulige Tilknytning af Slesvig til Kongeriget, hans store Forkjærlighed for denne Landsdel og dens Befolkning, en Interesse, han i Gjerningen saa ofte havde viist Aaringer før han blev Minister, hans stærke skandinaviske Sympathier og ikke mindst hans Overvurdering af vor egen Evne til Modstand: „Havde vi havt Læssøe, er det min fulde Tro, at den preussiske Hær havde været ødelagt" ... „Og dette vil jeg sige: havde vi havt det Skyts, vi burde havt, vilde Dybbøl ikke være taget" [2]). Og i Modsætning hertil Andræ, der ingensinde kunde forlige sig med en dansk Stat

[1]) Citat af Kriegers Brev til Andræ af 15de Juni 1864.
[2]) Citat af Kriegers Brev til Andræ af 20de Juni 1864. Alle Udhævelser i Citater af Brevene ere selvfølgelig saaledes, som de findes i Brevene.

uden som Monarki indtil Elben, der slet ikke forstod, at man ei kunde være lige loyal dansk Statsborger, uanseet om af dansk- eller tysktalende Hjemsted, og i saa Henseende mindedes sine Officersdage paa Akademi og Høiskole, hvor den Tanke ikke opstod hos Nogen, at tillægge det Forskjel, om en Kollega var af dansk- eller tysktalende Herkomst [1]); Andræ fremdeles, der, om han skulde have havt Forkjærlighed for en enkelt Del af Monarkiet, næppe nærede den for Slesvig, mod hvis Klager over en finansiel Prægravation han gjentagende traadte op i Rigsraadet, og som stedse saae med Uvillie paa de skandinaviske Enhedsbestræbelser; og Andræ endelig, som med sine militære Forbindelser — de Meza, Hegermann, Reich og andre høitstaaende Officerer undlod ikke at aflægge ham Besøg, naar de under Krigen vare i Kjøbenhavn, — havde aabent Øie for, hvor lidet forberedte vi havde indladt os paa Krigen, og hvor slet denne blev ledet fra Kjøbenhavn ved Indblanding og Hensyntagen til uvedkommende Indflydelser [2]). Nei, sikkerlig tør det antages, at om Andræ og ikke Krieger havde

[1]) „Andræ paastaar saa tidt, at det blot er de Nationale, som have foranlediget denne Sondring for ikke at sige Had mellem Tydsk (Holstener) og Dansk; i hans Barn- og Ungdom kjendte man det ikke, fra Skagen til Elben var man loyal Dansk, skjøndt man talte Tydsk.“ (Optegnelser af Andræs Hustru fra August 1864.)

[2]) „Andræ har bestandig meget lidt Haab i nogen Retning: han siger bestandig, at vi selv ved vor Politik har forskyldt det Hele, at Krigen er begyndt i Vanvid, fort med Vanvid og vil bringe os Uheld efter Uheld; det hele store dominerende Parti vil ikke faa Oinene op, for det er forsilde.“ (Optegnelser af Andræs Hustru fra Mai 1864.) — Ved den Art Udtalelser af Andræ maa det jo iøvrigt erindres, at de ere fremsatte i hans snævreste Kreds, hvor der havdes fuld Forstaaelse af hans korte, stærke Udtryksmaade, og hvor det vidstes tilstrækkelig underforstaaet, at hvad Skyld Andræ end tillagde Danmark selv ved dets Politik, kunde han selvfølgelig ikke andet end stemple Tysklands Adfærd mod os i 1864 som den mest aabenbare Voldshandling, — vi forskyldte vor Skæbne, ligesom Den forskylder sin, der, skjøndt advaret, gaar forbi Tyren i sin røde Klædning.

været den Ledende blandt de danske Befuldmægtigede paa Londonerkonferencen — en Situation, der for Andræs Vedkommende vel vanskelig kunde have foreligget under et Ministerium Monrad [1]) —, var dennes Udfald bleven et væsentlig andet, — den Forudsætning selvfølgelig in mente, at Regeringen ogsaa havde fulgt Andræs Raad, hvad efter dennes hele Charakter jo havde været ufravigelig Betingelse for, at han vedblivende kunde have beklædt sin Stilling. Og Udfaldet vilde have stillet sig forskjelligt i en dobbelt Retning: Først saaledes, at Andræ med sin stærke Fastholden af det retmæssig Bestaaende ikke havde kunnet indgaa paa noget Forslag, der imod høitideligt indgaaede Traktater gjorde Skaar i det danske Monarkis Integritet indtil Elben [2]), men om et saadant Forhandlingsgrundlag skulde vise sig uopnaaeligt paa Konferencen — hvad Andræ dog meget betvivlede, naar Danmark blot selv fra første Færd stod fast paa sin Ret —, havde foretrukket, „uagtet al min Fredelighed", paa dette Spørgsmaal at lade Konferencen gaa fra hinanden: „At vi godvilligt skulle underskrive vor forsmædelige Tilintetgjørelse, forinden det foreligger konstateret, at Frankrig, Rusland og England — Sverrig tager jeg intet Hensyn til — svigte de høitideligst indgaaede Traktater — Londonerprotokol og slesvigske Garantier tilsammen —, det er dog altfor stærkt!" [3]) Og dernæst saaledes, at dersom en saadan ufravigelig Fastholden af Danmarks traktatmæssige Ret viste sig dog ikke at kunne ligesom tvinge Garantimagterne til for deres eget Ord og Æres Skyld virksomt at støtte os,

---

[1]) „Han" (Krieger) „sagde tillige det var en Skam, at Andræ ikke havde gaaet med til London; havde han villet, kunde han være blevet Nr. 1, og saa kunde de have udrettet Noget, med Quaade var Intet at gjøre." (Optegnelser af Andræs Hustru fra Juli 1864.)

[2]) Londonertraktaten af 8de Mai 1852: „I den hellige og udelelige Treenigheds Navn: Art. II. De høie contraherende Parter, der anerkjende Principet for det Danske Monarkis Integritet som permanent, forpligte sig til" osv.

[3]) Citat af Andræs Brev til Krieger af 24de Mai 1864.

og Konferencen altsaa virkelig maatte briste — og naar det yderligere ved Paakaldelse af en Stormagts bona officia i Henhold til Parisertraktaten eller ved direkte Underhandling med de allierede Krigsmagter fremdeles viste sig, at Rigets Integritet ikke lod sig opretholde, men at en Afstaaelse maatte finde Sted —, Andræ i saa Fald ikke havde fornyet nogen Krig for en Delingslinie i Slesvig, der overfor den store Ulykke af Monarkiets Sønderlemmelse forekom ham af underordnet Betydning, og om hvilken det desuden var hans bestemte Mening, at den ved en Fortsættelse af Kampen under saa ulige Forhold kun kunde skaffes os paa slettere Vilkaar end i Mindelighed tilstræbt. „Er det tilstrækkelig godtgjort, at Voldsherredømme fremtidigt skal være det nye Europas øverste Magt, at Traktater ere uden nogensomhelst Gyldighed — nu ja! saa er det en given Sag, at vi maa bøie os for den tyve Gange Stærkere, og vi kunne da gjøre det uden at have forraadt os selv“ [1]). Saa lidet var Andræ, efterat Garantimagterne ved vor egen Eftergivenhed var løste fra deres traktatmæssige Tilsagn, stemt for en Kamp paa en Delingslinie i Slesvig, „at dens Fastsættelse aldrig bør kunne foranledige den mindste Krig, selv om England 1000 Gange vilde hjælpe os“ [2]), og mindst havde Andræ holdt paa en Linie Sli—Dannevirke, der efter hans Overbevisning ingensinde kunde berede nogen varig Fred. Man betænke i Modsætning hertil atter Krieger, der uanseet al Loyalitet og Fædrelandssind, stod hildet af det nationale Fædrelandsparti, for hvilket Holstens Udskillelse dog vistnok var det inderst nærede Ønske, idet det ikke vilde erkjende, at vi — saaledes som Andræ udtrykte det — maatte „holde paa Holsten for at bevare Slesvig“, og som derfor næppe kan antages at have kæmpet til det Yderste for Danmarks traktatmæssige Ret [3]); og Krieger fremdeles, som

[1]) Citat af det anførte Brev.

[2]) Citat af Andræs Brev til Krieger af 13de Juni 1864.

[3]) Man sammenholde den af Ruslands Befuldmægtigede i Mødet d. 28de Mai afgivne Erklæring: *Si cet auguste Souverain* (Kongen af Danmark) *approuvait les bases de la pacification à conclure, le Cabinet Impérial ne refuserait point son assentiment à une transaction que la Cour de Copenhague aurait librement*

med Hensyn til Spørgsmaalet om en Delingslinie tilskriver Andræ: „Kan jeg ikke faa dem (ɔ: de engelske Vilkaar af 28de Mai med Afstaaelse af Hertugdømmerne indtil Linien Sli—Dannevirke), „vil jeg for min Del have Krigens Fornyelse“ ... „Jeg holder paa, at vi betragte Russells Forslag som vort Ultimatum“ ... „Krigen begynder paany. Vi have efter mit Begreb intet Valg“ [1]).

Ved Andræs Opfattelse af Spørgsmaalet om en Delingslinie bør endnu pointeres, at det for ham stod som utvivlsomt, at vi paa Konferencen slet ikke havde hørt Preussens sidste Ord om en Grænselinie. Dets hele Taktik i denne

---

acceptée. Mais, aussi longtemps que la [les] stipulations du Traité de Londres conserrent pour le Danemark, comme pour les Puissances neutres, leur force obligatoire, le Plénipotentiaire de Russie doit décliner une délibération, selon lui, prematurée, sur le sort futur de territoires dont Sa Majesté le Roi de Danemark n'a pas fait abandon“, med den i det umiddelbart paafølgende Møde (d. 2den Juni) af den første danske Befuldmægtigede oplæste Erklæring: „*S'il en devait être ainsi, si réellement les Puissances de l'Europe veulent abandonner le Traité de Londres*“ osv., og man faar unægtelig ikke Indtrykket af, at der fra dansk Side er viist nogen stærk Iver for Opretholdelsen af Londonertraktaten, thi uden at afvente, om den opstillede Betingelse: „*Si réellement*“ osv. virkelig ogsaa vilde indtræde — hvortil der ifølge den citerede Erklæring af Ruslands Befuldmægtigede i Forbindelse med den af ham oplæste Erklæring af Lord Clarendon i det nærmest foregaaende Møde (d. 17de Mai): „*M. le Comte de Clarendon fait observer que les droits de sa Majesté le Roi de Danemark dans les Duchés ont été reconnus par le Traité de 1852 dans un intérêt Européen, et que quoique les Puissances Allemandes ne considèrent plus ce Traité comme valide entre elles et le Danemark, les autres Puissances signataires le regardent toujours comme réciproquement obligatoire*“, synes at maatte have været al Anledning —, fortsætter den danske Befuldmægtigede, som om Betingelsens Indtrædelse alt var tilstrækkelig konstateret: „*Le Gouvernement Danois accepte donc en principe*“ osv. [Udhævelserne i den franske Text af mig.]

[1]) Citat af Kriegers Breve til Andræ af 29de Mai, 3die og 20de Juni.

Sag forekom ham under Billedet af en Handel. Havde Danmark ikke fastholdt Linien Sli—Dannevirke som Ultimatum, men viist sig villigt til at rykke Grænselinien nogle Mil imod Nord, til Ex. efter Kappel—Husum, vilde Preussen være fulgt efter og havde rykket den af dem opstillede Linie: Aabenraa—Tønder (Højer), et tilsvarende Antal Mil imod Syd; yderligere Imødekommen fra vor Side vilde have bragt Preussen til ny Eftergivenhed, og saaledes kunde man ved gjensidig Indrømmelse være mødtes om en fælles Linie, eller Tvisten havde drejet sig om et kun ganske smalt Bælte. For Andræ stillede det sig som sandsynligt, at vi ved at være gaaede ind paa denne Vei kunde have opnaaet en Linie tæt syd for Flensborg. Saa vidt antydede de allierede Magter vel ikke deres Føielighed paa Konferencen — og naturlig nok, siden Danmark jo ikke gjorde nogen Indrømmelse ud over Sli—Dannevirkelinien —, men gjentagende stillede dog Preussens Befuldmægtigede en Linie tæt nord for Flensborg i Udsigt — en Grænse, der altsaa vilde have ladet os beholde Als og Sundeved —, og vistnok tilføiede den preussiske Befuldmægtigede, at denne Linie „ikke var hans Regerings Linie, men at han alene havde forpligtet sig til at anbefale den i Berlin“, men — som nys bemærket i en Nekrolog over Krieger[1]) — kunde der „dog ikke være nogensomhelst Tvivl om, at, naar han senere flere Gange gjentog den, maatte han ialtfald da have faaet sin Regerings Billigelse dertil“, hvorhos den østerrigske Befuldmægtigede jo positivt udtalte, at han „ifølge sine Instruktioner var bemyndiget til at antage den“. Af Kriegers Breve til Andræ sees ogsaa — og Krieger havde selvfølgelig i saa Henseende de bedste Kilder —, at Keiseren i Paris havde sagt, „at han ikke troede, at vi kunde faa Slilinien, men han troede, at vi kunde faa en Linie umiddelbart syd for Flensborg til Husum; „det var den bedste vi kunde faa. Tag den!““[2]); og dersom man tør fæste Lid til en Bog, som Andræ ved i sin Tid at læse den fandt „høist mærkelig“, men

[1]) Nordisk Tidskrift 1893, 8de Hefte p. 581.
[2]) Citat af Kriegers Brev til Andræ af 3die Juni 1864.

om hvis Tilforladelighed han vistnok paa flere Punkter nærede adskillig Tvivl („En Korrespondents Dagbog“, udgiven af J. J. Hansen, Kbhv. 1872), skal Bismarck i Samtale med J. Hansen i Biarritz d. 13de Oktbr. 1864 have udtalt: „Jeg selv personlig vilde være tilfreds med Flensborg—Tønder Linien. Paa Londonerkonferencen vilde vi (Preussen) maaske have givet Danmark Gjelting—Bredsted Linien. I militær Henseende var vi tilfredse med Slilinien, men derved var ca. 70,000 Tyske gaaet tabt. Danmark stillede sig derimod saaledes i London, at det blev umuligt“ osv.

Amtmand Bille slutter sin Omtale af Londonerkonferencen med den Bemærkning, at „Londonerkonferencens indre danske Historie bliver vistnok aldrig skreven, medmindre Krieger — hvad jeg ikke troer[1]) — skulde have efterladt sig skriftlige Optegnelser derom“. En lignende Bemærkning fremsætter Topsoe i sine talentfuldt skrevne „Politiske Portrætstudier“ (Krieger p. 189) og tilføier, at „Ansvaret i denne Sag synes paa en ubegribelig Maade at fordele sig, at forsvinde, jo mere man søger at trænge ind i det“, men besynderligt vilde det dog være, om ikke en fremtidig Forsker, besjælet alene af Sandheden, skulde formaa at naa til Bunds i et saa nærliggende og skæbnesvangert Afsnit af Danmarks nyeste Historie og vinde fuld Klarhed over, hvorledes Skyld og Ansvar fordeler sig i denne Sag, først og fremmest for den store Feil at lade Konferencen skilles, uden at en Delingslinie var vedtagen.

[1]) De, der have staaet Krieger nær, mene dog anderledes. — En lignende Tvivl nærer Amtmand Bille med Hensyn til Opklaringen af Forhandlingerne med Hertugen af Cadore i 1870: „Cadore-Episoden vil næppe heller blive rigtigt opklaret, thi det er ikke rimeligt, at den danske Underhandler, Grev Frijs-Frijsenborg, derom skulde have nedskrevet Noget.“ Men selv om det havde sin Rigtighed med dette „ikke rimeligt“ — hvad det dog ikke har —, udelukkedes derved jo ikke, at der ad anden Vei kunde være bevaret Oplysning baade om Gangen i disse Forhandlinger og om det forskjellige Standpunkt, som indtoges af Medlemmerne af den daværende Regering med Hensyn til Danmarks Neutralitet.

Det Bidrag til „Londonerkonferencens indre danske Historie“, som jeg, ved hvad der er ladt til min Raadighed, seer mig istand til at give, har jeg ikke villet tilbageholde; og naar jeg har bestemt mig til allerede nu at udgive dette Bidrag, uden iøvrigt at komme ind paa den Sammenstilling, som Amtmand Bille i den berørte Artikel har foretaget af Andræs og Kriegers politiske Personlighed, er Grunden ikke blot den, at jeg kunde ønske saa snart som muligt at modbevise en Legende, der synes i Begreb med at danne sig om en Enighed mellem Andræ og Krieger paa Londonerkonferencen, men nok saa meget, at jeg ved i det sidste Aars Tid at være beskjæftiget med Læsningen af min Faders Breve og Papirer og ved at sætte mig ind i det Afsnit af Danmarks politiske Historie, hvortil dette Efterladenskab knytter sig, er kommen til Erkjendelse af, at den Biografi af Andræ med Bidrag til hans Tids Historie, som jeg paa Grundlag af dette Efterladenskab og endnu mere ved Hjælp af Andræs mundtlige Udtalelser til sine Nærmeste, i Forbindelse med Optegnelser for en lang Aarrække af hans Hustru — Optegnelser, der iøvrigt indtil faa Aar før Andræs Død vare ham ukjendte —, kunde ønske at give, let kunde voxe saaledes i Omfang, at jeg maa ansee det for tvivlsomt, om Helbred og Aar ogsaa ville tillade mig at naa frem til det Tidspunkt af Andræs Liv, hvor Brevvexlingen hører hjemme. Dertil kommer, at hverken min Broder eller jeg har nogen Nærstaaende, til hvem vi med Forvisning om fuld Forstaaelse af og Pietet for denne Arv kunne overdrage den, saa at jeg ogsaa af denne Grund har meent at maatte fravige den Betænkelighed, som jeg ellers kunde nære ved saa snart efter Begges Død — for Kriegers Vedkommende, som bekjendt, uden at efterlade sig Nærbeslægtede — at publicere disse Breve[1]).

Jeg udgiver den stedfundne Brevvexling ganske som den foreligger, alene med Udeladelse af en enkelt Sætning i et Brev fra Krieger (af 20de Juni), der refererer sig til nogle Nulevende, og under samme Hensyn med Udeladelse af nogle

---

[1]) Brevene ere nu af Andræs Arvinger tilstillede Rigsarkivet.

faa (ialt 3) Ord i tvende af Andræs Breve (af 3die og 17de Mai); alle Udhævelser ere selvfølgelig Andræs og Kriegers, saaledes som de findes i Brevene, med enkelt eller dobbelt Streg under de paagjældende Ord; ligeledes er Begges Retskrivning bibeholdt — Andræ var, som det maaske vides, ingen Ven af den moderne Retskrivning — med Tilføielse i kritisk Klamme af enkelte Bogstaver i forkortede Ord, hvis Læsning maaske ellers kunde volde Vanskelighed. Hverken Andræ eller Krieger synes at have gjort Udkast, i hvert Fald ikke bevaret saadanne, til deres Breve; Andræ har vistnok skrevet sine paa lignende Maade, som han udarbeidede sine Taler: siddende i sin Lænestol eftertænkte han, hvad han vilde sige eller skrive, blot noterende for sig de enkelte Momenter.

Til bedre Forstaaelse har jeg i rette Tidsfølge mellem Kriegers Breve indskudt en kort Extrakt af Hovedpunkter i Forhandlingerne paa Konferencen og derved benyttet de „Protokoller over Londonerkonferencens Møder“, der i 1864 ere „trykt som Manuskript for Rigsraadets Medlemmer“. Men forøvrigt kan denne Extrakt, ganske afseet fra Forkortelser af den omstændelige diplomatiske Terminologi (til Ex. blot Statens Navn istedetfor den Befuldmægtigede for den vedkommende Stat) og en Sammentrængen af de spredte ensartede Udtalelser, jo ingenlunde ansees som fyldestgjørende for den, der nærmere vil kjende Forhandlingerne paa Møderne, og saadanne henvises da enten til hint „Manuskript“ eller til Forhandlingerne i Originalsproget, saaledes som disse findes optagne i „Historisk Tidsskrift“, 3. R. 4de Bind (1866).

London, d. 17de April 1864.

Kjære Andræ!

Inden det første Møde holdes af Conferentsen, vil jeg dog melde Dem, hvor aldeles min Forventning hjemmefra — at det Hele ikke fører til Noget — bekræfter sig, saavidt jeg kan dømme.

Først lad mig sige Dem, at selv en saa forsigtig og ængstelig Mand som Quaade troer fuldt og fast, at Alt var gaaet jævnt og efter vort Ønske i alt Væsentligt, hvis Kongen ikke var død. Jeg har jo næret denne Mening, men erkjendt, at jeg ganske vist savnede adskillige, ja mange Momenter til at bedømme, hvorvidt jeg havde Ret; De kan altsaa vide, at Quaades Autoritet her betyder noget for mig.

Men dernæst, siden Kongen er død, — den største Ulykke, der kunde hændes os efter Alles eenstemmige Vidnesbyrd — nu, ja nu er der aldeles ikke nogen Sandsynlighed for, at vi kunne naae noget Resultat paa Conferentsen i dette Øieblik.

Af Sympathier have vi fuldt op, men de hjælpe os ligesaa lidt som de garibaldiske Sympathier hjælpe Venedig. Latour d'Auvergne, en Typus paa en charmant Franskmand i den serieuse Form, siger: „Det er vist endnu for tidligt". Brunnow, der forekommer mig mindre betydelig end hans Rygte, siger: „Der kommer vist ikke Noget ud deraf". Efter tydske Aviser at dømme ville Preussen og Østerrig stille meget vidtgaaende Krav, der omfatte hele Slesvig; Russell paastaaer, at han ikke veed, hvad Preussen-Østerrig ville forlange; ikkun Hertugen af Cambridge sagde igaar til mig, at han troede, at man vilde

komme med en Fordring om en Deling. Vor Stilling vil jo meget afhænge af, hvorvidt Clarendon i Paris opnaaer en Art Overenskomst med Keiseren. Napoleon er meget ivrig for de tre nordiske Kroners Forening paa eet Hoved. Rusland er netop af denne Grund stærkt derimod, fordi det ikke vil unde Frankrig en saadan Allieret i Norden. (Hvad har dog ikke den gamle Napoleon paa sin Samvittighed?) Det forbausede mig, at Lord Clarendon i en Samtale, vi havde med ham, Dagen, før han reiste til Paris, kom frem med det Spørgsmaal, om Folket i Danmark og Sverrig vilde en dynastisk Union, og at han, da vi afviste det, som Noget, der laa udenfor al Betragtning, medmindre *la grande guerre* kom, svarede: „Hm, hm, — det vil jeg dog ikke sige, Rusland samtykker aldrig, men, men . . .“. Wachtmeister, som iøvrigt ikke nu troer paa nogen saadan Skandinavisme — han er en af vore redeligste Venner i det svenske Diplomatie — har fortalt mig, at han for nogle Aar siden til Prinds Christian og Prinds Oscar har udviklet — til begge i Forening vel at mærke — sin Anskuelse. Han vilde, at Sverrig skulde forandre sin Arvefølge og gjengive Kvinderne Arveretten; derpaa skulde Prinds Frederik ægte Prindsesse Lovisa, og Prinds Oscar have Holsteen som Nordens Vasal. Begge syntes tilsyneladende godt derom. Prinds — eller nu Kong Christian har vist alt maattet høre mange eventyrlige skandinaviske Planer. De skal se, der bliver ikke Andet for, end at De maa blive Skandinav, kjære Andræ! Hamiltons Erklæring har jo vakt stor Storm i Stockholm; jeg veed endnu ikke, om Manderstrøm falder. Men jeg frygter, at det i saa Fald bliver Bildt, Sparre etc., som komme ind, og ikke Hamilton; isaafald kunne vi maaskee opleve Blixen som svensk Minister i Kbhvn.

Min Kompliment til Deres Frue. Lad mig høre lidt fra Dem.

Deres hengivne

Fr. K.

Den 20de April 1864.

Londonerkonferencen aabnes, men da den Befuldmægtigede for det tydske Forbund er forhindret i at møde og under Hensyn hertil ligeledes Preussens og Østerrigs Befuldmægtigede, opsættes Prøvelsen af de Spørgsmaal, der skulle være Gjenstand for Konferencens Overveielser, indtil de nævnte Befuldmægtigede ere istand til at deltage, og det næste Møde berammes til d. 25de April.

Protokol No. 1. — Mødet d. 25de April 1864.

England foreslaar, understøttet af de neutrale Magter, en foreløbig Standsning af Fjendtlighederne; Danmark vil muligviis samtykke i at standse disse tillands og tilsøs, dog med Undtagelse af den allerede oprettede Blokade, hvis den østerrigsk-preussiske Hær afholder sig fra at hæve Krigskontributioner i de danske Territorier, som den holder besat

26de April 1864.

Kjære Andræ!

Jeg har intet Væsentligt at melde Dem, men jeg har et meget levende Ønske om at høre Deres Opfattelse af hvad der er foregaaet ved Dybbøl. Er det saa, at vort Artilleri stadig har været saa underlegent selv i denne Stilling, der jo ansaaes for den bedste? Er det saa, at Ministeriet har nægtet Overkommandoen Tilladelse til at trække sig tilbage til Als? Hvad dømmer De om Als-Stillingen? Jeg trænger her i Samtale med forskjellige Mennesker til at have et paalideligt Vidnesbyrd.

De veed formodentlig, at det er paalagt os at tiltræde Forslaget om en Vaabenhvile paa Grundlag af den militære Status quo, med Vedligeholdelse af Blokaden.

Imod Forventning understøttede England, Frankrig og Rusland vor Fordring om Blokadens Opretholdelse, som et Element i den militære Status quo. Det saae ikke ud dertil ved det foreløbige Møde, inden Tydskerne kom, og Latour havde privat sagt, at vor Fordring var billig, men vi vilde ikke finde Soutien. Hvorledes det gaaer næste Gang, har jeg ikke nogen Mening om. Apponyi hjalp os ved Blokadespørgsmaalet ved at spørge, hvad Meningen var, om Blokaden skulde vedblive eller ophøre; Bernstorff var meget gnaven og ubehagelig. Forslaget er taget ad referendum af de tydske Fuldmægtige.

Det er temmelig umiskjendeligt, at Rusland ikke veier stort mere end Sverrig for Tiden. I Frankrig siges det reentud, og det mærkes paa Brunnow, idet han ved Alt, hvad han yttrer, tilføier, at han er saa betaget, saa *abimé* af Begivenhederne, der saa levende minde ham om Sebastopol o. s. v., at han aldeles ikke vil udøve noget Tryk paa os. Alt dreier sig da om, hvorvidt der kan tilveiebringes nogen Enighed mellem England og Frankrig. Og dette betvivles meget; Keiseren hænger stærkt ved sin Congrestanke, og pønser stadig paa den herværende Conferentses Udvidelse og Forflytning; ved hvilke Tryllemidler han da i Paris uden Krig vilde løse de forskjellige Spørgsmaal, ja det tilstaaer jeg gaaer langt over min Horizont. Men Alle bekræfte paa een Gang, at han meget nødig vil have Krig, og at han dog stærkt fastholder sin Congrestanke. I vor Sag har virkeligt Hertugen af Coburg havt adskillig Indflydelse paa ham; det hele Afstemningsproject er efter hans Befaling kastet ud; det kommer ikke fra Drouyn de Lhuys. Hvad synes De om Forbudet mod Shakspearselskabet? Kan det virkelig være nødvendigt?

Lad mig nu see, at De sender Vedel til videre Befordring* et „levende“ Ord; lad mig høre, hvorledes De og Deres Familie har det, lad mig høre Deres rolige og sindige, paalidelige og sagkyndige Dom om Dybbøl og Als, lad mig høre, hvad De ellers har at lægge mig paa Sinde. Har De en virkelig god Idee til Napoleon, saa giv mig den; for nogle Aar siden gav De mig for Spøg et Budskab; i Aar kunde jeg virkeligt have sendt ham et gjennem Lord Clarendon, som gjerne havde bragt det for os. Hils Familien!

Deres hengivne

Fr. Krieger.

De seer dog vel Hall! Hils ham!

* Sender De det direkte, maa De sende det via Gøtheborg-Hull.

---

d. 3die Mai 1864.

Kjære Krieger!

Deres lille Billet af 17de modtog jeg først d. 25de, og da jeg den næstpaafølgende Dag talte med Vedel, fik jeg af ham den Underretning, at Brevene kun een Gang om Ugen gik herfra, og det uheldigvis hver Onsdag (altsaa netop Samtalens Dag), saa jeg først idag har været istand til at svare Dem. Jeg udvikler dette saa omstændeligt, for at kunne berøve Dem ethvert Paaskud til, paa Grund af Forsømmelighed fra min Side, at lade mig seigpines over Maade i den forventningsfulde Spænding, hvormed vi her maa imødesee enhver Yttring fra De Herrer Areopagiter — (Areopagiter!).

I dette Øieblik modtager jeg et nyt lille Brev, for hvilket jeg hjerteligt takker Dem. Det er dateret 26de

April, og har altsaa atter været meget længe paa Veien. Det er heller ikke rosenrødt, skjøndt dog mindre trist end det foregaaende. Ere Udsigterne til, ved Hjælp af Conferencen, at faae en passende Fred, mindre end tilfredsstillende, saa forekommer det mig dog nu klart, at de blive aldeles fortvivlede, hvis Conferencen sluttes uden en definitiv Fred. At der ikke for denne Saison kan ventes Opførelsen af den store europæiske Krig er vist, og at Stykket maaskee henlægges for flere Aar forekommer mig idetmindste ingenlunde usandsynligt. At en speciel Krig for vor Skyld skulde blive begyndt, dersom Conferencen faaer Lov til at ende uden Fred for os, er dog nok ogsaa utroligt. Men blive vi saaledes ladte ene ligeoverfor Tydskland, saa er det klart for mig, at vor Stilling forværres uendeligt med hver Maaned, den forlænges. Preussens og Tydsklands Fordringer vilde stadigt voxe, og, hvad der er det værste, de ville forekomme Andre, selv os inclusive, stedse rimeligere og rimeligere. Derfor Fred, nu, og ingen Tro paa, at Frankrig og England, naar de ikke kunne bringes til nu at gribe til Vaaben for os, senere skulde have nogen Lyst dertil.

Hvad den ulykkelige Dybbøl-Catastrophe angaaer, saa have vi her en Prøve paa den Skjæbne, der alt kunde have rammet os ved Dannevirke. Lykkeligvis opførtes Tragoedien dog kun i formindsket Maalestok. For det første var det i hvert Fald kun en mindre Del af Hæren, 8 à 10,000 Mand, der udsattes for Tilintetgjørelsen, og for det andet var der ikke Tale om en saa godt som umulig Retraite paa 8 à 10 Mile for de sprængte Tropper, men kun om et ganske kort Tilbagetog paa 3 à 4000 Alen. Derfor have vi jo ogsaa kun mistet

circa 5000 Mand og ikke hele Hæren. Den egentlige Skyld for Ulykken er vistnok fordeelt paa Mange. Noget fuldkommen Paalideligt med Hensyn til Ministeriets Deel veed jeg ikke. Kun saa meget er vist, at Ordrerne have været høist tvetydige, og saaledes affattede, at de af den Gerlach'ske (efter Dannevirkehistorien indsatte) Overcommando maatte forstaaes som fuldkommen bindende. Jeg har talt med en saaret, høiere Officier, som var gjennemtrængt af den meest levende Indignation. Han forsikkrer, at det i flere af de sidste Dage var complet Vanvid at rykke i Stillingen, der var fuldstændigt ruineret og saa godt som forsvarsløs. Ingen, paa hvis Dom der kunde lægges mindste Vægt, nærede nogen afvigende Anskuelse. Faa Dage før Catastrophen havde han været i Hovedquarteret og talt med Flere, blandt andet længe med Rosen, som han var fortrolig med. Til ham (Officieren) var der gjentagende sagt, at Overcommandoen paa det meest Indtrængende havde gjort Stillingens sande Beskaffenhed gjældende, og nu ikke kunde sige noget Yderligere, men maatte lade det staae til indtil den 20de. Rosen særligt havde sagt, nu raader jeg Enhver til at tie og gjøre sin Pligt, men skulde Nogen af os være ilive efter Catastrophen, saa haaber jeg, at de Overlevende, naar Krigen er forbi, ville tale høit og tydeligt. I Hæren skal der nu være stor Forbittrelse mod den kjøbenhavnske Presse og de kjøbenhavnske Skraalere, som man troer regjere i Krigsministeriet.

At Preusserne have hurtigere end vi endt Reformen af deres Skytssystem er utvivlsomt. De erindrer nok fra Rigsraadet, at medens vi vare fuldkommen paa det Rene med Feltskytset, gjorde vi endnu stedse Forsøg med

Konstruktionerne af de svære riflede Kanoner. Men Hovedsagen er dog stedse, at ingen Stilling, og allermindst en flygtig befæstet Feltstilling, kan holde sig mere end en begrændset Tid ligeoverfor et alvorligt og med tilstrækkelig Overmagt gjennemført Angreb. — Efter hvad der nu er skeet og efter den Tilstand, hvori Alt paa og ved Als befinder sig, troer jeg ikke paa Muligheden af at holde den mod et energisk Angreb. — Preusserne synes at frygte dette Angreb, men det er ogsaa muligt, at de kun ganske roligt oppebie den fuldstændige Tilendebringelse af deres Batterier, thi efter en stiltiende Overeenskomst synes det som om man paa begge Sider arbeider ugeneert og uforstyrret indtil videre. De veed nok, at jeg har fundet det utroligt, at man med Hensyn til Ruineringen af en eventuel Bro kunde stole paa Pantserskonnerten, som var bestemt til at rende den ned. Ikke fordi jeg tvivlede paa, at Broen fuldstændigt vilde kunne seiles ned, naar Fartøiet naaede den, men fordi jeg troede, at det med stor Lethed kunde skydes isænk længe forinden. Fra en meget paalidelig Haand erfarer jeg nu, at Artilleriet har bragt det til Erkjendelse, selv for Regjeringen her, at Broen ikke paa denne Maade kan naaes, og at det var fornuftigst ganske at opgive ethvert Forsøg med Esbern Snare (troer jeg, den hedder). — Summa Summarum. Ville Preusserne **for Alvor** tage Als, saa kunne de gjøre det i en Haandevending under de nuværende Forhold. Om Regjeringen, naar et Angreb forsøges, vil holde Stillingen, har jeg derimod ikke kunnet faae Vished om. Det vil da med Sikkerhed kunne antages at ville gaae galt.

Til Gjengjæld har man over Hals og Hoved rømmet Fredericia! At jeg i og for sig ikke har det Mindste

mod Rømningen af denne Karikaturfæstning, kan De nok vide, men for Udenforstaaende kommer en saa pludselig udført Foranstaltning lidt overraskende. Hvorfor har man lige indtil de sidste Dage overanstrængt sig i alle Retninger med at ville gjøre det Umulige (indrette den til et virkeligt Forsvar), og hvorfor, naar det endeligt indsees at være Umuligt, skeer Omslaget saa pludseligt, at der ikke gives Tid til en rolig Opgivelse af Pladsen. Imidlertid indrømmer jeg gjerne, at der kan have foreligget Oplysninger, som gjøre Hastværket forsvarligt, skjøndt jeg ikke ganske kan begribe, at de da forties, og skjøndt den Forklaring, at man i første Øieblik efter Dybbøl tabte Hovedet, ligger meget nær, naar man overhovedet indrømmer, at der var et Hoved at tabe.

At Preusserne gjøre sig betalte for Blokaden ved at udskrive Contributioner i Nørre-Jylland, har De vel seet. Det er en fiin Høflighed mod den høie Conference netop at vælge hertil dette Øieblik.

Er det sandt, at den østerrigske Flaade har faaet Lov til at bombardere Kbhvn.?

Havde jeg endnu lidt Plads, saa skuldé jeg udtale mig alvorligt om Skandinavismen. I en vis Betydning, naturligvis den gode, er jeg jo oprigtig Skandinav. Men det er min inderligste og urokkeligste Overbeviisning, at enhver nærmere Forbindelse i dette Øieblik vilde være en Forbandelse for Ideens fornuftige Gjennemførelse. Tro mig, under Overfladen findes **nu** en Samling af Had og Foragt*, som let kan bringes til at blusse op!

Deres hengivne

A.

* for stærkt: læs: Uvillie og Ringeagt.

Tag Delingen med Grændsen tæt syd for Flensborg, men med Fastholdelse af Eideren og af Kongeaaen og med fælleds Udenrigsm[inisterium], Armee og Flaade. En Heelstatsforsamling maa der være, men dens Myndighed er temmelig ligegyldig for den første Tid. De har vel hørt om de sidste skandinaviske Forslag fra C XV —!!

Protokol No. 2. — Mødet d. 4de Mai 1864.

Preussen og Østerrig erklære, at „hvis Danmark vægrer sig ved at hæve Blokaden, bliver enhver Discussion om en Vaabenhvile tillands og tilvands umulig og frugtesløs"; derimod ville de nævnte Magter, „hvis Danmark antager Blokadens samtidige Ophævelse", forpligte sig til „ikke at lægge Hindringer i Veien for Handelen, Communicationen eller Administrationens regelmæssige Gang i de Dele af Jylland, der ere besatte af deres Armeer; til ikke at udskrive Krigscontributioner, men derimod at betale Alt, hvad der maatte blive leveret til de tydske Tropper, hvilke ikkun skulde vedblive at holde deres øieblikkelige strategiske Positioner besatte".

Protokol No. 3. — Mødet d. 9de Mai 1864.

Konferencen bliver enig om en Maaneds Vaabenhvile tillands og tilvands fra d. 12te Mai at regne, paa Vilkaar bl. A., at Danmark samme Dag hæver Blokaden, at de krigførende Parter bevare deres respektive militære Stillinger tillands og tilvands, og at Preussen og Østerrig under Vaabenhvilen forpligte sig saaledes som i Mødet d. 4de Mai anført.

London, d. 10de Mai 1864.

Kjære Andræ!

I samme Time afsluttedes Vaabenhvilen og Niels Juel hævdede sin gamle Ære! Jeg er Dem taknemmelig for Deres Brev; jeg tør ikke idag med den tydske Post svare, som jeg ellers vilde, men jeg sender Dem et Exemplar af de tre „hemmelige" Protokoller; Texten til den igaar vedtagne Maanedshvile vil jo blive offentliggjort strax.

Vedel vil kunne sige Dem, at der ogsaa kan skrives trygt over Gothenborg—Hull og hvilken Dag. Muligt maa det dog sendes gjennem Udenrigsministeriet og den danske Konsul i Gøtheborg, da vort Postvæsens Skjødesløshed maaskee endnu ikke har bragt den direkte Brevforsendelse fra Kbhvn. til London ad denne Vei i Orden. Jeg beder Dem ikke forholde mig Deres Betragtninger over Skandinavismen; jeg vilde ønske, De virkelig var en god Skandinav, ikke blot i den næste Verden, men ogsaa i denne. Hav Uvillie mod C XV, hav Ringeagt mod Manderstrøm*, men hav Velvillie for Normændene og Agtelse for Svenskerne!

Af Deres Yttringer faaer jeg ud, at Gerlach er et Fæ; og hans Stabsofficerer — dog de mortuis nil nisi bene. Fredericia blev for tidligt rømt. — Det er utvivlsomt.

Iøvrigt vil jeg kun sige idag: Tro ikke paa Muligheden af at opnaae det, De skrev til mig, jeg skulde tage. Paa Torsdag ville Tydskerne rimeligviis blive tvungne til at udtale deres foreløbige Fredsvilkaar; de ville nødig komme frem dermed.

Hils Deres Familie! Gamle Pam er maaskee tilsidst den Eneste, af hvem vi kunne vente Noget; hans Sygdomsanfald er ikke hævet endnu, men det gaaer fremad, om end langsomt. Hver Dag siges han død, saa han maa vel endelig komme sig.

Jeg forstaaer ikke ret, hvorfor De har skiftet Mening med Hensyn til Als. Jeg har her i Henhold til Deres Ord prædiket Deres gamle Mening.

Deres hengivne

F. K.

* Maaskee er dog selv dette ufortjent.

London, d. 11te Mai 1864.

Kjære Andræ!

Jeg har været i en svar Fristelse, men mandelig overvundet den; dog er det nærmest Dem, der skal bære Ansvaret. Havde De nogen Anelse om, at det skulde blive Dem, der holdt en beskyttende Haand over det engelske Ministerium, og navnlig over Russell, der næsten indtager Michelsens Standpunkt? Havde De ikke holdt saa stærkt paa Nødvendigheden af at holde Conferentsen ilive — ja hvem veed, hvad der da var skeet. Det er min Overbevisning, at det stod i vor Magt i Mandags at kaste det engelske Ministerium ud. Vi kunde have stillet saadanne Krav, at man her i England ikke ubetinget havde misbilliget det*, men at Tydskerne rimeligvis bestemt havde sagt Nei — det havde Russell ikke kunnet taale, og hele Ministeriet var sunket. Vi havde begjæret Instruxioner eller carte blanche; vi fik den Instrux, der har ført til Vaabenhvile-aftalen; havde vi intet Svar faaet, eller carte blanche — ja det ønskede jeg i Grunden; men jeg er jo dog paa en Maade ret glad over, at Ansvaret er taget fra os; om Experimentet havde bragt os nogen Fordeel, er jo uvist; hvem veed, hvad Derby—Disraeli—Peel fører i sit Skjold!

Imidlertid Situationen vender jo maaskee til en vis Grad tilbage, naar vi komme til Realiteten. Hvad Fortiden angaaer, vil jeg derfor blot sige: Veed De, at Palmerstons Cabinet vilde have optraadt krigerisk, alene, uden Frankrigs Bistand, i Slutningen af Januar, men standsedes af Dronningen; veed De, at Rusland har

* Man fandt sig i Alting, hvis vi blot tilbød Blokadens Ophør.

brugt voldsomme Trudsler imod Sverrig, hvis det sendte Hjælp? Men lad Fortiden foreløbigt hvile. Er det saa, at vi for enhver Pris skulle tage Fred paa Conferentsen, eller rettere — thi det vil vel Ingen sige — hvorlangt vil De gaae for at faa Fred paa Londonerconferentsen? Alternativet er naturligvis at lade Conferentsen briste og saa bede Keiser Napoleon om alene at optage Sagen, som Mediateur. Han er dog den Eneste, hvis Ord der tages noget Hensyn til i Tydskland, og det lader til, at Latour her skal spille en aldeles passiv Rolle; til England tages intet Hensyn, saalænge det ikke erklærer Krig; dertil har Russell bragt det. Det føle alle Englændere, og der begynder virkelig en Mulighed for Krig **for at aftvætte denne Skam**, men denne Mulighed er endnu langt fra Virkelighed. De Bifaldsraab, som Lord Robert Cecil fremkaldte i Fredags, og fremfor alt de Bifaldsraab, der rungede igjennem Huset, da Sir George Grey læste den anden telegrafiske Depeche *The Danes are victorious; Austrian frigate in flames etc., they are almost in english waters*, vare dog efter gamle Tactikeres Sigende noget ganske Usædvanligt, saa usædvanlige, at „*Times*“ er bleven betænkelig og advarer os Danske imod Overmod.

Altsaa udbeder jeg mig Deres yderligere Erklæring:

Sæt, at vi ikkun kunne faae en Personalunion mellem Danmark til Kongeaaen og et tydsk Slesvig-Holsten-Lauenborg; eller

en Deling af Slesvig Nord for Flensborg; **Personal-***union mellem de to nye Hoveddele Holsten-Slesvig og det ganske lidt udvidede Danmark,

* Deres Realunion er uden Mirakler umulig; en fælles Repræsentation er umulig; vil De tage Fællesabsolutisme?

vil De da tage dette (i Forbindelse med at udrede Krigsomkostninger o. s. v., som navnlig ville fordres af Østerrig),

eller vil De ikke da lade det komme an paa, hvad Napoleon vil byde os for en **fuldstændig** Afstaaelse af Holsten + lidt ganske lidt Slesvig til en tydsk Fyrste.

Svar koldblodig, saaledes at De gaaer ind paa Spørgsmaalets **Forudsætning**. (Det skal glæde mig, hvis jeg seer Sagen for mørkt, men jeg troer det ikke saa lige, og i ethvert Fald, bortfalde Forudsætningerne, saa bortfalder og Svaret.)

Situationen her paa Conferentsen kan jo vexle; men hvorledes den er i dette Øieblik, vil De maaskee bedst føle, naar jeg siger Dem, at selv Brunnow omtaler det Alternativ: Afstaaelsen af Holsten og en lille Del af Slesvig til en tydsk Fyrste. Da jeg (med Quaade) under alle mulige Forbehold sagde, at der dog aldrig kunde være Tale om Augustenborgeren, men det maatte da blive Oldenborgeren*, svarede han: Ja jeg veed saamæn ikke engang, „om de Herrer i Frankfurt vilde taale det“; de sige Nei. Jeg svarede noget heftigt, at Europa da ikke var kommet saavidt, at det skulde dandse efter de Frankfurterherrers Pibe. „Mein lieber Herr v. Krieger, es scheint fast so“, svarede han: „Det synes“, vedblev Brunnow, „som Palmerston og jeg ere de Eneste, der ere af en anden Mening, saa vi gjør vel bedst i begge to at trække os tilbage.“ Brunnow selv er aabenbart misfornøiet med sin Regje-

* Ved en Cession fra vor Konge under Stormagternes Sanktion — skal jeg tilføie: Hvis Befolkningen samtykker.

ring, der Ingenting siger ham; han er ikke længere „betroet“, og derfor ofte overladt til sig selv; han har i 14 Dage ikke haft nogen Instrux i vor Sag. Han er altsaa ofte noget forstemt. Mærkeligt er nok gamle Pam den Eneste, han her har Respekt for.

Svar mig nu snarest muligt oprigtigt og praktiskt. Hils Deres Frue og Sønner, item Hall!

Deres hengivne

F. K.

E. Skr.[1])

Vi have nu faaet officiel Underretning om Østerrigs og Preussens Krav. 1) De ville fordre: Slesvigholstenlauenborg, aldeles adskilt fra Danmark under Kong Christian,

2) Rendsborg Forbundsfæstning,

3) En Kanal fra Nordsøen til Kiel. (Jeg kan ikke bestemt sige om Eckernførde eller Kiel tillige som tydsk Flaadestation.)

Om Østerrig alt nu fordrer sine 20 Mill. fl. i Krigsomkostninger, vidste Russell ikke.

Subsidiært (i Virkeligheden principalt) foreslaaer Preussen en ny tydsk Stat af Holsten og det sydlige Slesvig (uden at Grændsen kan opgives). Sandsynligviis for Oldenborgeren, der da afstaaer Oldenborg, for at Preussen kan gjennem Overenskomster med Hannover vinde et Jahdeterrain, der betyder Noget.

De Neutrale ville i bedste Fald anbefale Personalunion med en Deling af Slesvig; de ville ikke sige, hvor Grændsen skal drages.

Gortsh[akow] har skrevet, at Rusland kunde ikke

---

[1]) Denne Efterskrift, der findes paa et særkilt Stykke Papir, maa efter sit Indhold (ligesom ogsaa efter Papirets Beskaffenhed) antages at være medfulgt Kriegers foranstaaende Brev af 11te Mai.

gjøre Noget for Danmark, da Russell ved sine Udtalelser i det polske Spørgsmaal havde svækket Rusland saa stærkt!

Jeg tilføier endnu, at Conferentsens Sprængning, hvis den medfører det nuværende engelske Ministeriums Opløsning, ikke blot kunde faa Betydning for os, forsaavidt Toryerne kunde blive nødsagede til at gjøre Noget for at gjenvinde Englands tabte Indflydelse, men ogsaa fordi Napoleon har personlig Uvillie imod Russell og tildeels Palmerston. Det blotte Factum, at Toryerne kom til Roret, vilde bidrage til en god Forstaaelse imellem England og Frankrig, der ogsaa uden Krig kunde gavne os. Nu har England og Frankrig dyb Mistillid til hinanden, men Napoleon har Tillid til Derby, Malmesbury (den vordende Ambassadeur i Paris) og Udenrigsminister d'Israeli.

Maintenant: Svar, *s'il vous plait.*

Protokol Nr. 4. — Mødet d. 12te Mai 1864.

De tydske Magter erklære, at „førend de kunne indlade sig paa en Forhandling om Betingelserne for Gjenoprettelsen af Freden med Danmark, troe de at burde gjøre opmærksom paa, at de betragte Discussionens Terrain som fuldstændig frit for enhver Begrændsning som Følge af Forpligtelser, der kunne have bestaaet før Krigen imellem deres Regjeringer og Danmark“. De afvise Londonertraktaten som Forhandlingsgrundlag, idet Krigen har ophævet Tydsklands Forpligtelser mod Danmark i Anledning af denne Traktat; heller ikke vil det være de tydske Magter muligt at gaae ind paa Overeenskomsterne af 1851—52 som Grundlag for Fredsforhandlingerne. De neutrale Magter, der ikke kunne gaae ind paa disse Paastande, ønske at kjende Beskaffenheden af den Ordning, som man foreslaaer at sætte istedetfor Londonertraktaten, men de tydske Magter ville ikke fremsætte positive Forslag, førend det foreløbige Spørgsmaal om Londonertraktatens Gyldighed er afgjort.

Kjære Andræ!

I sidste Øieblik før Posten gaaer til Hull faaer jeg Udkast til Protokollen Nr. 4, og sender Dem det tillige med Nr. 3.

13de Mai 1864. Deres hengivne

F. K.

Jeg haaber, De har faaet mit nylig sendte Brev. Lord Russell er under al Critik.

Kjøbenhavn, d. 17de Mai 1864.

Kjære Krieger!

Først og fremmest min oprigtige Tak for de 2 Breve med tilhørende Bilag, skjøndt de jo rigtignok vare utilladeligt sorte. At De gik ind paa Vaabenhvilen, anseer jeg naturligviis for rigtigt, thi selv om dens Forkastelse i gunstigste Tilfælde havde medført et engelsk Tori-Ministerium, saa var det jo dog — som De selv bemærker — overmaade tvivlsomt, hvad et saadant førte i sit Skjold. Saa meget er vist, at det jo langtfra kunde føle sig saa bundet ligeoverfor vor Sag, som det nuværende Ministerium, hvis Tilbøielighed til Krig — for at aftvætte den almindeligt følte Ydmygelse — maaskee dog nok ogsaa turde være, og af Vedkommende maa antages at være, idetmindste ligesaa stor.

Til en bedre Forstaaelse med Frankrig sætter jeg — som jo rigtignok ikke befinder mig i Politikens høie Regioner, men kun indmuret i Nr. 7 paa Østerbro — slet intet Haab. Fra mit Østerbro-Stade forekommer det mig nemlig klart, at det store Spørgsmaalstegn i

Paris deels vil have Fred med Tydskland à tout prix, deels er fuldstændigt gaaet ind i den gamle franske Politik, at ville cajolere Smaamagterne ligeoverfor Preussen og Østerrig og at ville arbeide — vistnok vanvittigt — paa en moderniseret Udgave af Rhinforbundet. — Hermed kunde det jo vel stemme meget skjønt, foreløbigt at gjøre Holsteen + Sydslesvig (til en Grændselinie, som dog nok turde blive mindre gunstig end det nu synes) ganske uafhængigt af Danmark og til et nationalt-demokratisk Mønster-Storhertugdømme. — For mig er dette Danmarks Undergang om føie Tid, og det saa meget desto sikkrere og hurtigere, som Grændselinien blev sydligere. — At den tredie slesvigske Krig vilde følge hurtigt paa den anden, forekommer mig afgjort, naar vor bittreste Fjende har faaet en saa gunstig Stilling paa selve Halvøen. Betingelse over alle andre Betingelser, den virkelige absolute Betingelse, er Kongen af Danmarks Herredømme lige indtil Elben. — Overhovedet maa jeg bemærke, at Valget mellem 1) Kongeriget + Nordslesvig forbundet under samme Konge med Holsteen + Sydslesvig, og 2) Kongeriget + Slesvig til en sydligere Grændselinie med et uafhængigt og afgjort fjendtligt Slesvigholsteen — for mig ikke kan frembyde den fjerneste Anledning til Tvivl, og det selv om Nr. 1 realiseredes under den usleste og urimeligste af alle Former, nemlig reduceret til en blot og bar Personalunion. — Men hvor meget vor Sag vistnok er bleven forværret ved Opgivelsen af den gamle Heelstat, saa kan jeg dog endnu ikke slippe Haabet om, at det maa kunne lykkes at bevare Fælledsskabet for Diplomatie, Flaade og Hær, og skulde dette kunne skee, om endog kun under en nær til Absolu-

tisme grændsende Forfatning for disse Anliggender (en reen Absolutisme er jo umulig i vor Tid), saa var i mine Øine uhyre meget frelst. Der er to Ting, paa hvilke jeg ikke let kan bringes til at troe. Den ene er Realisationen af den tydske Eenhedsstat, og den anden, den nationale Forskjelligheds absolute Uforligelighed med Fælledsskab paa Statens Omraade. Naar den nuværende Nationalitetsruus er dunstet bort, saa vil den fælleds Konge finde det let atter at samle de adsplittede Dele, naar disse blot ikke ere definitivt afgivne til Andre. Og i den nærmeste Tid, hvor de paagjældende nationale Spørgsmaal have saa stor Betydning, vil jo netop den nordligere Grændselinie i Slesvig fremkalde Fred, den sydligere en uafbrudt fortsat Agitation, som vi fuldstændigt ville ligge under for, naar et fjendtligt Slesvig-Holsteen, støttet paa det fanatiserede Tydskland, puster til Ilden af alle Kræfter. Hvor meget det end ligner en Paradox, saa troer jeg det dog rigtigt, at i samme Grad som Forbindelsen ophæves imellem den nordlige og den sydlige Deel af Monarchiet, i samme Grad maa Grændselinien i Slesvig taales nordligere. Med en lykkeligt gjennemført Heelstatsforfatning kunde maaske det hele Slesvig bevares under afgjort dansk (nationalt) Indflydelse, med den nu opnaaelige løsere Forbindelse den nordlige Deel (uden de omtvistede blandede Districter), med et udsondret fjendtligt Slesvig-Holsteen er sandsynligviis hele Slesvig tabt — det vil naturligviis sige om nogle faa Aar ved næste Krig.

At der, uagtet al min Fredelighed, dog er Betingelser, paa hvilke jeg raader til at give det haanligste Afslag, er en Selvfølge. Hertil maa jeg regne Fordringen om 20 fl. Millioner Krigsomkostninger for Østerrig,

og dette naturligviis ikke endda saa meget for de tyve Millioners Skyld, som fordi det vilde indeholde en altfor dyb Krænkelse, og fordi det vilde være Indrømmelsen af det allerfarligste Princip. Den eneste Dæmper paa rovbegjærlige Naboers Plyndringsforsøg er jo dog, at selve Udførelsen af disse er forbunden med ikke ubetydelige Anstrængelser. Og denne Dæmper maa paa ingen Maade tages bort.

Med Hensyn til min Skandinavisme gjør De mig høilig Uret. Jeg nærer mere end Velvillie mod Nordmændene, med hvem vi i henved et halvt Aartusinde have dannet eet Folk. Det samme er naturligviis Tilfældet med vore ældste bortrøvede Danske i Skaane, Halland, Blekinge &c. &c., men jeg indrømmer gjerne, at mine Følelser ere mindre varme for Svenskerne i det Hele, og at de ere mere end kjølige for svensk Politik, og at heller ikke de allersidste Begivenheder i denne Henseende have omvendt mig. Imidlertid ønsker jeg en fornuftig Forbindelse med Norge og Sverrig, det vil sige en saadan, hvori vor Eiendommelighed og nationale Selvstændighed bevares. Kun troer jeg, at aldrig noget Øieblik vilde være ugunstigere til at gjøre Forsøg i denne Retning end netop det nuværende. Alle Fredsbetingelser for os (og dermed tillige for Norden) vilde blive ugunstigere og haardere, naar man troede at kunne glide let hen over Tilintetgjørelsen af det „danske Monarchie“, fordi den resterende Stump kunde finde Plads i et sammenkunstlet „Skandinavien“, og dernæst vilde Forbandelse hvile over selve Forbindelsen, begyndt som integrerende Deel af Fredsværket, ligesom den — sans comparaison — hvilede over Bourbonnerne, fordi deres Throne støttede sig paa Fædrelandets Ydmygelse, lige-

som vort Skandinavien vilde støtte sig paa hvad der i Manges Øine erholdt Udseendet af en ved svensk Forræderie fremkaldt Tilintetgjørelse af vort Fædreland. De kjender naturligviis de sidste utrolige Skridt fra C XV, hans Breve til Kongen og Monrad &c. &c., hvilke, saavidt jeg har kunnet erfare, dog ogsaa ere forekomne vore meest fanatiske Skandinaver at gaae over alle tilladelige Grændser.

Hvad Als angaaer, saa maa Deres Formening om at jeg havde forandret min Anskuelse om dens Fasthed, sandsynligviis beroe paa lidt Misforstaaelse. Nøie erindrer jeg ikke hvad jeg sidst skrev, men det skulde i hvert Fald have været, at, uagtet Stillingens naturlige Fasthed, saa vare Forholdene i den første Tid efter den ulykkelige Dybbøl-Affaire dog saadanne, at den ikke kunde holdes mod et energisk ført Angreb af Preusserne. Med Hensyn til Fredericia veed jeg nu bestemt, at Commandantskabet der aldeles ikke var bleven spurgt om Rømningen, og at man fra Krigsministeriet gav meget bidske og absolute Svar, da der blev bedet om nærmere Forklaring angaaende Ordren om den ufortøvede Opgivelse af Fæstningen.

Den lille Sø-Affaire var jo ret et oplivende Pust og som kom til den allerbeleiligste Tid, ikke blot for vor Marine, der høiligt trængte til den, men ogsaa for Udlandet, hvor man havde gjort saa uhyre Blæst af de to østerrigske Fregatter. Naturam furca pellas ex &c. kan man med Føie sige om os. Ikke saa snart var Efterretningen om denne, dog i og for sig mindre betydelige Træfning (med Overmagt paa vor Side og uden Tab af en eneste blot saaret Officier) bleven bekjendt, førend der opstod en ganske ellevild Jubel, der neppe kunde

have været større ved den virkelige Niels Juels Bedrifter. De tilbagevendte Skibe maatte modtages med uhyre Begeistring og Kongen med Storkorset til Capitain Suenson, der selv meget jevnt og passende sagde til Folk paa Toldboden: „Lad os dog bare ikke gjøre for meget af det". Igaar og idag skulle flere Tusinder af Landhæren være ankomne hertil Byen uden at Nogen har tænkt sig det mindste forpligtet til Anerkjendelse. Vil De forøvrigt ikke spørge Deres engelske Venner, hvorledes det gaaer an, at et fjendtligt Skib under Kamp søger Fristed paa engelsk Grund, og dernæst, naar Faren er forbi, uhindret drager bort.

Pludseligt seer jeg mig ved Enden af Papiret. Jeg faaer derfor neppe Plads til endnu at sende Dem alle de mangfoldige Ønsker og Hilsener fra min Kone og fra Alle her, men fremfor Alle dog fra Deres hengivne

A.

Protokol No. 5. — Mødet d. 17de Mai 1864.

Som Grundlag skikket til at tilveiebringe en fast og varig Fred afgive de tydske Befuldmægtigede en Fælleserklæring, der forlanger „Hertugdømmernes fuldstændige politiske Uafhængighed og deres nøie Sammenslutning ved fælles Institutioner", og Forslaget præciseres nærmere saaledes, at det „tilsigter Hertugdømmernes fuldstændige Autonomi med fælles Institutioner og en fuldstændig saavel politisk som administrativ Uafhængighed". „Hvad Arvespørgsmaalet angaaer, er det forblevet aabent, da Forbundet ikkun har udsat dets Løsning uden at udtale sig over Kongen af Danmarks Rettigheder." England bemærker, at „skjøndt de tydske Magter ikke længere betragte Traktaten af 1852 som gyldig mellem sig og Danmark, ansee de andre undertegnende Magter den bestandig som gjensidig forpligtende", og betragter ligesom Frankrig „Forslaget som havende til Hensigt at tilveiebringe en fuldstændig Adskillelse mellem Hertugdømmerne og den danske Krone, tiltrods for de Forbehold, der ere blevne tagne med Hensyn til Arvespørgsmaalet". Danmark

erklærer „Forslaget for aldeles uantageligt, selv under den Forudsætning, at en Forbundsbeslutning anerkjendte Hs. Maj. Kongen af Danmarks Rettigheder“; det „har ikke ophørt at forudsætte, at de i Vinteren 1851—52 mellem Danmark og de to tydske Stormagter trufne Aftaler vilde danne Grundlaget for Conferencens Forhandlinger“, om det end “ikke ubetinget har udelukket fra Forhandlingerne en paa et andet Grundlag hvilende Overeenskomst“.

Den 18de Mai.

Kjære Andræ!

Idag — en frygtelig Forstyrrelses — Postdag har jeg kun Tid til at sende Dem Prot. Nr. 4 og sige Dem, at den 28de Mai vil enten Forslaget om **fuld** Afstaaelse af Holsten, Lauenborg + Slesvig Syd for Dannevirkelinien* komme til Forhandling eller Conferentsen efter al Sandsynlighed briste. Hvad foretrækker De?

Deres hengivne

F. K.

Tydskerne forlangte igaar om ikke i Ord saa dog i Virkelighed **hele** Slesvigs og Holstens absolute Afstaaelse.

* Den nye Stats Befolkning vælger sin Fyrste. Der paalægges den Servituter sigtende til at forhindre store militære Etablissementer i Kiel og Rendsborg.

Den 24de Mai 1864.

Ved Modtagelsen af Brevpakken fra den 18de Mai 1864.

Kjære Krieger!

Omendskjøndt jeg idag i min Usselhed — Hoved caput, Bryst caput, Hals caput!! &c. &c. — kun kan tilskrive Dem 2 Ord, dersom der ellers skal være noget Haab om, at Brevet kommer med den afgaaende Cou-

reer, og omendskjøndt jeg vel tør stole paa, at De nu har modtaget min sidste Epistel, hvori jeg, saa godt jeg formaaede, udviklede min uforbeholdne Opfattelse af Forholdene — betragtede fra min Lænestol, Østerbro Nr. 7 — saa vilde jeg dog aldrig kunne forsvare, at tilbageholde disse to Ord:

Lad briste!!

At vi godvilligt skulde underskrive vor forsmædelige Tilintetgjørelse forinden det foreligger constateret, at Frankrig, Rusland og England — Sverrig tager jeg intet Hensyn til — svigter de høitideligst indgaaede Tractater — Londonerprotocol og slesvigske Garantier tilsammen — det er dog altfor stærkt!

Er det tilstrækkeligt godtgjort, at Voldsherredømme fremtidigt skal være det nye Europas øverste Magt, at Tractater ere uden nogensomhelst Gyldighed — nu ja! saa er det en given Sag at vi maa bøie os for den tyve Gange Stærkere, og vi kunne da gjøre det uden at have forraadt os selv.

Kongens Herredømme over det hele Monarchie maa indtil da være absolut Betingelse.

Dixi et salvari animam meam!

Deres hengivne

A.

London, d. 27de Mai 1864.

Kjære Andræ!

Tak for Deres Brev! Jeg er nys hjemkommen fra Paris, hvor jeg har fundet i Drouyn et værdigt Sidestykke til Lord John. Om der er mere Villie i Centrum, det

er skjult for mig — og jeg troer i Grunden og for Beust. Dr[ouyn] er kun en Skriverkarl. Jeg har ikke skildret Forholdene sidst for sorte, og derfor gjør det mig ondt, at De i Deres Svar gaaer uden om mine Forudsætninger. Men jeg er glad over, at De nu ikke længere* anseer det for saa let for Preusserne at tage Als. Jeg er ligeledes enig med Dem i, at det skandinaviske Spørgsmaal maa slumre under disse Fredsunderhandlinger — for snart desto stærkere at vaagne.

Jeg gjentager Dem: Londonertractatens Opretholdelse er en Umulighed, en Fællesrepræsentation for hele Monarchiet (fælles Hær, fælles Marine, fælles Finantser) forsaavidt man kan bruge et saa hyperbolisk Udtryk, en **dobbelt** Umulighed.

Andre Udg[aver] af Protokollen er sendt Dem.

I stor Hast

Deres hengivne

F. K.

* d. v. s. da det første Indtryk af Dybbøludfaldet er overvundet i Hæren.

Protokol No. 6. – Mødet den 28de Mai 1864.

Østerrig oplæser et Forslag, i hvilket de allierede Krigsmagter i Forening med det tydske Forbund, efterat Preussens og Østerrigs Fordringer af 17de Mai ere blevne erklærede aldeles uantagelige af Danmark, „selv under Forudsætning af, at en Beslutning af Forbundsdagen indrømmede Hans Majestæt Kongen af Danmarks Successionsrettigheder i Hertugdømmerne". „forlange Hertugdømmerne Slesvigs og Holsteens fuldstændige Adskillelse fra Kongeriget Danmark og deres Forening til een Stat under Arveprinsen af Slesvig-Holsteen-Sønderborg-Augustenborgs Souverainetet". England erklærer, at Elementerne til en fast og varig Fred ikke kunne findes „hverken i Forpligtelserne af 1851—52", „ei heller i Fortolkningen af et dunkelt og indviklet Retsspørgsmaal". „For at forebygge Strid for

Fremtiden og tilfredsstille Tydskland turde det være nødvendigt fuldstændig at adskille Holsteen, Lauenborg og den sydlige Deel af Slesvig fra det danske Monarki." Grændselinien drages ikke nordligere end fra Sliens Munding og langs Danevirkelinien; paa det af Danmark afstaaede Territorium maa det tydske Forbund ikke oprette eller vedligeholde Fæstninger, ei heller indrette befæstede Havne; Statsgjælden opgjøres ved en billig Overenskomst: Østerrig, Preussen og det tydske Forbund afstaa fra enhver Ret til Indblanding i Danmarks indre Anliggender; Danmarks Uafhængighed garanteres af de europæiske Stormagter, og det bør vedtages, at Holsteens, Lauenborgs og den til Holsteen knyttede sydlige Deel af Slesvigs fremtidige Vilkaar ikke bliver ordnet uden deres eget Samtykke. Frankrig støtter dette Mæglingsforslag, der er bygget paa Nationalitetsprincipet. Rusland anerkjender Englands gode Hensigt, „men saalænge som Bestemmelserne i Londonertractaten bevare for Danmark, som for de neutrale Magter, deres obligatoriske Kraft, maa Ruslands Befuldmægtigede vægre sig ved at tage Deel i en efter hans Anskuelse forhastet Raadslagning angaaende Landsdeles fremtidige Vilkaar, paa hvilke Hans Majestæt Kongen af Danmark ikke har givet Afkald". Under den videre Forhandling erklære de danske Befuldmægtigede sig ikke i Stand til allerede nu at discutere Englands Forslag, men love at bringe det til deres Regerings Kundskab. De tydske Magter ville sandsynligviis kunne betragte Lauenborg „som et Erstatningsobject for en Deel af Hertugdømmet Slesvigs nordlige Territorium", men den foreslaaede Demarkationslinie opfylder ikke Hensigten.

London, d. 29de Mai 1864.

Kjære Andræ!

Situationen er nu omsider bleven denne. Efterat Grev Apponyi først i Gaarsmødet havde — paa Tydsklands Vegne — forlangt hele Slesvig og Holsten udleveret til Augustenborgeren (Apponyi var udseet til denne Erklæring for at vise Østerrigs Nullitet, dets absolute Underdanighed —), foreslog den engelske Regjering, støttet af alle de Neutrale (Brunnow, som gammel Diplomat, forudsatte dog for Skinnets Skyld Danmarks Samtykke), at Kongen af Danmark skulde afstaa Lauenborg, Holsten og Sydslesvig indtil Slien og Danne-

virkelinien. Den nye tydske Stat skulde selv raade for sin Skjæbne, men maatte ikke have Forbundsfæstninger eller befæstede Forbundshavne; det lille Danmark, der blev tilbage, skulde garanteres af Stormagterne og være fri for al tydsk Indblanding o. s. v. Vedel har Texten til Erklæringen; naar Protocoludkastet kommer, skal jeg sende Dem det. Jeg kunde nu maaskee bedaare Dem med den Forsikkring, at den nye Stat vilde vælge Kong Christian IX til sin Souverain. Dog — denne Paastand vil *jeg* ikke opstille; der gives *dem*, der ere ikke langtfra at troe derpaa, og det her i London. Jeg kunde trøste Dem med den Forsikkring, at Forslaget vil blive forkastet af Tydskland. Det er ikke usandsynligt; navnlig vil Grændselinien og Servitutspørgsmaalet volde store, maaskee uovervindelige Vanskeligheder. Hvad foretrækker De nu: 1) disse Vilkaar, *eller* 2) Opgivelse af Servituterne og Grændseliniens Oprykning mod Nord, 3) *eller* Krig. Jeg personlig vil, hvis jeg faaer Lov dertil, tage disse Vilkaar. *Kan jeg ikke faae dem*, vil jeg for min Del have *Krigens Fornyelse*. Det *eneste* Punkt, hvor jeg vakler (— men det bekjender jeg *kun til Dem*, og beder om et aldeles fordomsfrit Svar), det er med Hensyn til de militære Servituter, der skulde paalægges den nye Stat. Det forekommer mig stundom, som det mere interesserer Frankrig og Sverrig end os, at der ikke er Forbundsfæstninger eller Forbundskrigshavne i Rendsborg og Kiel. Men paa den anden Side er Sverrigs Interesse ogsaa min, i det Mindste i dette Stykke.

Altsaa jeg maa betragte Krigens Gjenoptagelse som rimelig. *Ere vi beredte?* Nu er De igjen ansvarlig for Krigsministeriet. Iblandt det Gode, som Drouyn sagde, var den smukke Maade, hvorpaa han omtalte vort For-

svar; han sagde meget bestemt, at ikkun dette vort Forsvar havde skaffet vor Sag nogen Popularitet i Frankrig. Dette bekræftedes mig fra de forskjelligste Sider. Men altid kom man tilbage til vort Artillerie! Det er i Grunden utroligt, at netop vi skulde komme i den Grad tilkort, vi som have havt den ene Artilleriofficer efter den anden til Krigsminister eller Directeur i Krigsministeriet. Der have I allesammen et tungt Ansvar — altid opsætte! aldrig tage en Beslutning.

E. Skr. En lang Samtale med Latour d'Auvergne, som paastaaer, at Tydskerne ere rasende, og aldrig ville indrømme Dannevirkelinien [de Tydske ville beholde Landet til Flensborg inclusive] bringer mig til at spørge: Gives der nogen rimelig militær Grændse Syd for Flensborg undtagen netop Slien-Dannevirke?

Min Compliment til Deres Frue og min Hilsen til Sønnerne.

Deres hengivne

Kr.

Hvis Hall — hvad jeg betvivler — har Lyst til at læse Protokollerne, saa lader De ham jo laane dem, ikke sandt!

Protokollen trænger som sædvanligt til adskillig Forbedring for vort Vkde. Tak for Deres Brev! Men forklar mig lidt tydeligere Deres

„Lad briste"

jo før jo heller! Hvad skal briste?

London, d. 1ste Juni.[1])

---

[1]) Disse Linier findes paa et særskilt Stykke Papir, der maa antages at have medfulgt den omhandlede Protokol.

Protokol No. 7. — Mødet d. 2den Juni 1864.

Danmark erklærer, at „dersom de europæiske Magter virkelig ville opgive Londonertractaten“, vil det „for at forebygge en Gjenoptagelse af Fjendtlighederne, ikke modsætte sig en territorial Afstaaelse“ efter en Grændse, der under Forhandlingerne nærmere opgives som „en Linie, der er draget Syd for Ekernførde og Syd for Byen Slesvig, og som derpaa følger Danevirkelinien indtil Frederiksstad“, dog kun under den Forudsætning, at det derved „ikke alene opnaaer Fred, men ogsaa en uafhængig og fuldkommen selvstændig Tilværelse for det Tiloversblevne“, og „paa den Betingelse, at de afstaaede Territoriers fremtidige Skjæbne ikke fastsættes uden deres eget Samtykke“. „Den danske Regjering antager derfor i Principet det af Grev Russell i det foregaaende Møde fremsatte Forslag.“ De tydske Magter formene, at „det først er nødvendigt at komme overeens om en Forlængelse af Vaabenhvilen“, idet den preussiske Befuldmægtigede iøvrigt med Hensyn til det engelske Forslag troer at kunne meddele, at de tydske Befuldmægtigedes Instruktioner „bemyndige dem til at foreslaae en Demarcationslinie, som vilde være at drage mellem Aabenraa og Tønder“, og senere under Discussionen tilføier, at han ikke er bemyndiget til at foreslaae nogen anden Linie end den nævnte, men at han og hans Collega ville „være tilbøielige til at anbefale deres Regjering Antagelsen af en Linie, der skulde udgaae fra Flensborg Fjord, Nord for Byen Flensborg, gaae Nord om Tønder og ende ved Høier, og som skulde indbefatte de frisiske Øer i den Deel af Hertugdømmet, der vilde være at forene med Tyskland“. De danske Befuldmægtigede finde denne Linie uantagelig. De neutrale Magter fastholde den af England foreslaaede Slilinie. Mødet slutter med Discussion om en Forlængelse af Vaabenhvilen, som Preussen ønsker skal være saa udstrakt som mulig ved Opsigelse med 4 Ugers Frist, men som Danmark paa Underhandlingernes nærværende Standpunkt erklærer det vanskeligt at gaa ind paa.

London, d. 3die Juni 64.

Kjære Andræ!

Jeg sender Dem den endelige Protokol over Mødet d. 28de Mai. Vi have (uden Tydskerne) havt en Samtale med de Neutrale d. 1ste Juni*, hvori jeg meget

* D. 31te Mai vare Tydskerne samlede med de Neutrale uden os. Latour var meget brav.

skarpt foreholdt dem det Spørgsmaal, om den europæiske Retsbevidsthed kunde taale det Stød, som Tilsidesættelsen af Londonertractaten og de gamle slesvigske Tractater og Garantier vilde medføre. Alle meente, at da der dog ikke længere existerede nogen europæisk Folkeret, kunde det ikke nytte os at paaberaabe os vore Dokumenter. Min Tiltale var temmelig skarp, men dog høflig. Clarendon svarede bl. A.: De troer, at Europa dog tilsidst vil „skamme sig" (— det var hans Ord, min Tanke); men De tager Feil.

Dermed var Sagen jo afgjort, i Forbindelse med hvad der var skeet i de to foregaaende Møder. Vi afgave da i Mødet den 2den Juni den i vedlagte Protokoludkast optagne Erklæring. Den vil næppe tilfredsstille Dem; men Opgaven er sandelig ikke let, og den er dobbelt vanskelig med en saa ængstelig Mand, som den første Fuldmægtig. Den storartede russiske Comedie, som opførtes af Brunnow og Colleger, er i sin Genre maaske det Allerskandaleuseste. Brunnow har nu kun Øie for hvad han kalder Londonertractatens svage Sider; tving mig ikke til at fremstille dem, siger han hvert Øieblik.

Keiseren har i Paris sagt, at han ikke troede, at vi kunde faa Slielinien, men han troede, at vi kunde faa en Linie umiddelbart Syd for Flensborg til Husum; „det var den bedste, vi kunde faae. Tag den!" Latour har imidlertid hidtil været brav og holdt paa Slie-Dannevirkelinien. Tydskerne ville hidtil kun give os de Districter, hvor der i sin Tid var dansk Kirkesprog, altsaa Nord for Tønder og Flensborg. Men kunne de gaae til Syd for Flensborg, kunne de og gaae til Slien. Dog — jeg troer ikke paa, at de ville gaae Syd for Flens-

borg, og jeg holder paa, at vi betragte Russells Forslag som vort Ultimatum; jeg holder derfor ogsaa paa, at vi ikke tilstaae de 14 Dages Vaabenhvile, medmindre Russell forpligter sig til ikke at anbefale os nye Indrømmelser. Vil han ikke det, saa synes mig, det er ligesaa godt, det Hele brister d. 12te Juni, som at det brister d. 26de Juni.

Deres Ord „lad briste" lyder i mine Øren bestandigt; de have havt en stor Indflydelse paa mig. Jeg kan ikke forstaae dem anderledes end at Conferentsen bør springe i Luften, hvis der fordres det Umulige af os. Jeg seer vel, at De siger, at vi ikke kunne taale den sydligere Grændse, og at vi maae bøie os, naar det er givet, at Europa ingen Ret anerkjender. Men jeg kan ikke troe, at De vil for Alvor sige, at vi, fordi vi ikke staae ved Elben med Forbundslænker om Foden, derfor skulle være aldeles ligegyldige ved Grændsen i Slesvig. Og De veed da saa godt som Nogen, at Europa ikke sætter sig i Bevægelse for den Lade og Forsagte, der Intet vil vove. Men hvad vilde jeg ikke give for at kunne tale med Dem i disse Dage. Det er et alvorligt Moment i vor Historie, det alvorligste, vi have kjendt.

Hils fra Deres hengivne

F. K.

Vil De ikke nok besørge det Indlagte.

Protokol No. 8. — Mødet d. 6te Juni 1864.

Danmark vil samtykke i en Forlængelse af Vaabenhvilen paa 14 Dage fra d. 12te Juni at regne. De neutrale Magter støtte Forslaget, hvorimod Preussen ikke kan indgaa paa en kortere Forlængelse end 2 Maaneder; dog vil den preussiske Befuldmægtigede ei vægre

sig ved at gjøre sin Regjering bekjendt med Forslaget, men troer bestemt at maatte erklære, at „der ikke under nogen Betingelse vil kunne være Spørgsmaal om en fremtidig Forlængelse af Vaabenhvilen paa 14 Dage ad Gangen“.

London, d. 8de Juni 1864.

Kjære Andræ!

Situationen er denne i faa Ord. Vi have tvunget Russell til at fastholde Forslaget af 28de Mai ved at betinge vort Samtykke til 14 Dages Vaabenhvileforlængelse af et Løfte, at den engelske Regjering ikke vilde stille endnu slettere Betingelser. Russell gik ind herpaa, fordi vi havde ham i vor Vold; ellers var han kastet ud i Underhuset. Nu nægte Preusserne en saa kort Forlængelse. Men i denne Maaned maa det afgjøres, om det engelske Parlament vil tillade en activere Optræden fra Englands Side. Jeg lover Intet, men det er nu, at det skal afgjøres. I Frankrig pønses paa den Linie (Cappel—Husum), jeg drog paa Drouyns Kaart, da jeg forudsatte Londonertractatens Opretholdelse. Om vi kunne faae Cappel—Husum, om vi da skulle tage den, afgjør ikke jeg.

Jeg længes efter at høre af Dem; trods alle Meningsforskjelligheder veed De, hvor megen Pris jeg sætter paa Deres Dom, naar jeg blot kan faa Dem til at erkjende Tingenes virkelige Stilling. — Efter Kauffmann har jeg jo aldeles Ret i, at vor Ulykke især bestaaer i den slette Ledelse af Soldaterne i Krigen. Lad Reich dog skaffe os en virkelig Overcommando!

8de Juni.

Deres hengivne

F. Kr.

Den 13de Juni 1864.

Kjære Krieger!

De undrer Dem vist over min lange Taushed, som jeg derfor maa begynde med at forklare. Netop som jeg var i Begreb med at svare paa Deres lille Billet af 27de Maj kom Vedel herind. Jeg vidste jo, at Danmark ikke var gaaet ind paa Russells Forslag, og jeg havde endnu stedse den taabelige Tro, at Personal-Unionen maatte atter komme frem. — Mit „Lad briste“ gik ganske udtrykkeligt paa et af Dem i et Brev af 18de Mai stillet Spørgsmaal, der lød saaledes:

„Den 28de Mai vil enten Forslaget om fuld Afstaaelse af Holst., Lauenb. og Slesv. til Dannevirke komme til Forhandling, eller Conferencen efter al Sandsynlighed briste. Hvad foretrækker De?“

Tænk Dem derfor min Forbauselse og Smerte, da Vedel nu beretter mig Alt, hvad der i de sidste Dage var foregaaet, og meddeler mig det danske Ultimatum til Mødet den 6te Juni. Han var af den bestemte Mening, at Conferencen paa denne Dag vilde briste, og at de Befuldmægtigede da strax vilde vende hjem, saa at der nu ikke længere var Udsigt til, at noget Brev herfra mere vilde kunne naae Dem, selv om jeg endnu, efter den bedøvende Efterretning, jeg netop havde modtaget, kunde have havt Sind til at skrive. Da vi senere fik Udfaldet af Mødet den 6te Juni at vide, saa antoges det almindeligt, at Vaabenstilstanden neppe vilde blive forlænget, og det er derfor først for 2 Dage siden, at der paany er bleven Sikkerhed for at kunne virkeligt ramme Dem med et Brev i selve London. Fordølge det vil jeg imidlertid ikke, at jeg jo nok havde været mere beredt

paa at risikere et forspildt Brev, dersom jeg virkeligt havde havt Noget at skrive.

Men det er destoværre Ulykken, at for **mig** er nu Alt til Ende. Det staaer mig, om muligt, endnu klarere end nogensinde før, at mit Fædreland er fortabt, og jeg er en heel Deel for gammel til at kunne erhverve mig et nyt, allermindst et svensk-skandinavisk. At jeg ikke kan sætte nogen Priis paa at bevare Slie-Dannevirkelinien, naar Resten tabes, kan De nok vide. Tvertimod, forsaavidt dette iøvrigt kunde naaes, betragter jeg det kun som en yderligere Vished for, at den sluttelige Catastrophe maae fremskyndes en heel Deel mere end ellers rimeligt. Aabenraa—Tønder med Resten i Personal-Union — den usleste, absolute, nøgne Personal-Union — var Millioner Gange bedre, ja jeg veed ikke — Gud forlade mig — om ikke Slesvig Holsteen i Personal-Union var at foretrække. Hvad en fornuftig Militærgrændse angaaer, saa er det jo, som De dog nok selv veed, kun Hvis-Hvas! En saadan findes ikke, før man kommer til Lille-Belt, hvilket Brødrene „Hinsidan Sundet“ ganske sikkert forlængst have bemærket. Derimod var det ganske afgjort af stor Vigtighed, dersom man virkeligt kunde forebygge, at Kiel blev Fjendens Orlogshavn. Skeer dette, vil vor næste Deling nemlig kun udfordre et Par Dages Arbeide, og sandsynligviis meget hurtigt blive sat i Scene. Dog, for at gjentage min Mening, naar først Holsteen, Lauenborg + Sydslesvig er fløiten, saa er Grændselinien i selve Slesvig saa ligegyldig, at dens Fastsættelse aldrig bør kunne foranledige den mindste Krig, selv om England tusinde Gange vilde hjælpe os!

Deres Yttring (efter Kauffmann) at vor Ulykke i

Krigen fortrinsviis skulde kunne søges i den slette Overcommando, forstaaer jeg ikke. Tvertimod antager jeg, at selv en Napoleon kun lidet vilde kunne havet nytte under de givne Forhold, medmindre han var begyndt med at arrangere en 18 Fructidor i Hovedstaden, hvorved et Par af vore Directeurer vare blevne jagede i Landflygtighed. At Gerlach ikke var nogen Napoleon vil jeg dog, til yderligere Sikkerhed, strax have indrømmet. Af Kauffmann (der ikke er ganske fri for Phantasie) vil De dog formodenlig have modtaget den Overbeviisning, at vort Artillerie neppe var synderligt overfløiet af Fjendens, skjøndt det ganske vist, ligesom vort Infanterie og Cavalerie, i Antal og Styrke staaer ikke saa lidt tilbage for Preussens + Østerrigs. Lad Kauffmann fortælle Dem om de 40 nye franske Kanoner, der i disse Dage prøves paa Amager.

Har De hørt, at vor fælleds Ven, den gamle, brave P. D. Bruun er død?

Fra Hall kan jeg hilse — Han holder ikke paa Slie—Dannevirke. Tusinde Hilsener fra Alle og først og sidst fra

Deres hengivne

A.

Protokol No. 9. — Mødet d. 9de Juni 1864.

Preussen og Østerrig „antage det danske Forslag om en Forlængelse paa fjorten Dage af Vaabenhvilen, dog paa den Betingelse, at Fornyelsen af Fjendtlighederne den 26de Juni selvfølgelig ikke vil kunne undgaaes, med mindre forinden en antagelig Fred er os [dem] sikkret, eller med mindre der er sluttet en Vaabenstilstand af en længere Varighed paa Vilkaar, som ikke tilstede nogen vilkaarlig Fortolkning“. Den preussiske Befuldmægtigede gjentager at „ville anbefale sin Regjering en sydligere Linie, nemlig den, som vilde

lade Danmark beholde Als og Dybbøl-Stillingen", men at „han endnu ikke er bemyndiget til at foreslaae den, eftersom man fra den anden Side hidindtil Intet har gjort for at komme de tydske Forslag imøde". Den østerrigske Befuldmægtigede erklærer, at „efter hans Instructioner er han bemyndiget til at antage denne Linie". „For at gaae saa vidt som muligt i Indrømmelser, vilde den danske Regjering kunne antage det engelske Forslag af 28de Mai i dets Heelhed; den vilde altsaa navnlig kunne antage den af Grev Russell foreslaaede Grændse, det vil sige: en Demarcationslinie, som gik fra Sliens Munding langs Danevirke til Frederiksstad."

London, d. 15. Juni 1864.

Kjære Andræ!

Deres Taushed er foruroligende — Deres sidste Ord „lad briste" lyder endnu i mine Øren. Hvis det var kommet endnu engang, kunde jeg maaskee have ladet det briste, da Vaabenhvilens Forlængelse blev indrømmet til Gjengjæld, fordi Lord Russell forpligtede sig til ikke at understøtte noget Forslag, der fordrede større Indrømmelser af os end Forslaget af 28de Mai — uden vort eget Samtykke. Dette Samtykke kan jo kun kjøbes ved Tilbud om Vaabenhjælp. For tredie Gang har Frankrig (i forrige Uge) afslaaet Englands Opfordring til i Forening at optræde for Danmark med væbnet Haand. Nu er Spørgsmaalet, om England alene (ɔ: uden Frankrig) vil tilbyde os sin væbnede Bistand og paa hvilke Vilkaar (det bliver enten Voldgift eller en nordligere Grændselinie, hvis det bliver til Noget*). Aspecterne stille sig forskjelligt hver Dag; i Forgaars var det nærmere end igaar — og saaledes vexler det, men det maa inden

* Voldgiftsmanden skulde bestemme Linien inden de ved Grev Bernstorffs Tilbud* og vort Forslag** afstukne Grændser.

* Nord for Flbg.-Tønder.

** Eckernførde-Frederiksstad.

25de Juni briste eller bære, det er i det Mindste mit Begreb.

Jeg beklager, at jeg ikke har hørt Noget fra Dem, til Veiledning eller til Skjærpelse af modstaaende Meninger, den første Betingelse for Udjævning. Hils fra

Deres hengivne

F. Kr.

Protokol No. 10. — Mødet den 18de Juni 1864.

Støttet af Rusland og Frankrig foreslaaer England de krigførende Magter „at appellere til en venskabelig Magt, for at der kan fastsættes en Grændselinie, som hverken maatte gaae Syd for den af Danmark eller Nord for den af de tydske Befuldmægtigede betegnede Linie“. Det vedtages, at de krigførende Magters Befuldmægtigede „skulle af deres respective Hoffer ad telegrafisk Vei begjære Instructioner angaaende de engelske Befuldmægtigedes Forslag“.

London, d. 20de Juni 1864.

Kjære Andræ!

Idag modtog jeg omsider igjen et Brev af Dem af 13de Juni, hvorfor jeg er Dem taknemmelig. De gjorde min Erindring for megen Ære, naar De ved at nedskrive „lad briste“ uden videre Forklaring forudsatte, at jeg kunde huske ordret, i hvilken Form jeg havde beskrevet Stillingen. Jeg skriver jo til Adskillige. Jeg tilstaaer iøvrigt, at De er mig en psychologisk Gaade. Jeg forlanger ikke, at De skal vælge Dem et nyt Fædreland, og mindst et „svensk-skandinaviskt Fædreland“, — men hvad jeg ventede, det var, at De vilde erkjende, omend modstræbende, Tingenes virkelige Stilling. Jeg har for min Deel aldrig havt Lyst til at tale paakryds og

paatvers om, hvad der vilde skee ved Kong Frederik VII.s Død; men jeg er ikke bleven overrasket, det tør jeg sige. Skulde Noget overraske mig, er det, at vi have været saa nær ved Englands Understøttelse, som det bliver mig mere og mere klart, at vi have været i Januar-Febr. Er det ikke mærkeligt, at Nogle af de besindigste Mænd f. Ex. Sir Hamilton Seymour (der nedskrev den berømte Beretning om Samtalen med Keiser Nicolaus i sin Tid) paastaae, at hvis Prinds Albert havde levet, havde han afgjørende besluttet og gjennemført Englands energiske Optræden? Prins Albert gjøre mere Ulykke i sin Grav end levende!

Hvis intet Uventet indtræffer, døer Conferentsen i denne Uge, og Krigen begynder paany. Vi have efter mit Begreb intet Valg.

De kan vel vide, at jeg ikke forlanger Napoleoner af vore Officerer; og jeg skal gjærne udlevere Dem saa mange Directeurer, som De vil, til krigsretlig Behandling.

Men dette vil jeg hævde:

Overbefalingen i Hæren har været slet, reent ud sagt.

Havde vi havt Læssøe, er det min fulde Tro, at den preussiske Hær havde været ødelagt. Den ventede med Skræk et Angreb i den første Tid ved Als, da den havde deelt sig, og Østerrigerne vare langt borte.

Fremdeles vil jeg sige dette:

Havde der været blot en nogenlunde Befaling, da havde den 17de Marts været en Seier, og Beleiringen havde taget mindst 14 Dages længere Tid.

Og dette vil jeg sige:

Havde vi havt det Skyts, vi burde havt, vilde Dybbøl ikke være taget.

Den Passivitet, der har betegnet vor hele Krigsførelse,

har været oprørende. Intet havde været lettere end at gjøre Landgang og tage hele Reden i Flensborg.

Hvorledes De nu med disse Kjendsgjerninger eller Sandsynligheder eller Muligheder* for Øie, vil sige, at det er ligegyldigt, om vi beholde Sundeved og Als eller ikke, det er, jeg tilstaaer det, mig en psychologisk Gaade; og reent ud sagt — det bedrøver mig. Jeg kan ikke finde Leddene i den Betragtningsrække, der kan føre til et saadant Resultat. At det er Dem ligegyldigt, om vi beholde en By som Flensborg, der under Occupationen endnu kan vælge Halvdelen dansksindede Deputerede-Borgere, (og skulle vi have en Handelsby som Flensborg, maa vi have dens Livselementer, Opland, Havn paa Vestkysten o. s. v.) — kjære Andræ, jeg fatter det ikke.

Hils fra

Deres hengivne

F. Kr.

Vi have ikke faaet Protocoludkastet fra sidste Møde.

* Reduceer dem saa meget som De vil!

Protokol No. 11 — Mødet d. 22de Juni 1864.

I de allierede Krigsmagters Navn afgiver Preussen den Erklæring, at „de ere rede til at antage Mægling af en neutral Magt, som ikke er repræsenteret paa Conferencen og følgelig endnu ikke har udtalt sig om Spørgsmaalet, dog paa den Betingelse at deres Forslag om en Vaabenstilstand blive antagne. De kunne imidlertid ikke forud forpligte sig til at ansee sig som endelig bundne ved den Mening, som den mæglende Magt maatte udtale, da Forholdene ikke tillade dem at modtage en Voldgiftskjendelse.“ Danmark finder det umuligt at samtykke i det engelske Voldgiftsforslag, i hvilket det forgjæves har søgt noget virkeligt Princip. England konstaterer med Beklagelse, at dets „Forslag er bleven forkastet af Danmark, og at det ikke er bleven antaget af de allierede Magter“. Frankrig

foreslaaer som en sidste Henstilling en fuldstændig fri Folkeafstemning kommunevis i det omtvistede Bælte af Slesvig, efterat enhver Militærstyrke foreløbig er fjernet. Preussen vil kunne tage dette Forslag ad referendum, men Østerrig troer sig ei i Stand til at kunne tiltræde det. Danmark kan ikke indgaa paa Forslaget, som det „ikke engang kan samtykke i at tage ad referendum“.

Protokol No. 12. — Mødet d. 25de Juni 1864.

Konferencen opløser sig efter Oplæsning af adskillige Erklæringer af dens Medlemmer.

Fjorten Dage senere var Krieger tilbage i Kjøbenhavn (d. 4de Juli). Forinden har han modtaget det sørgelige Budskab om Als's Overrumpling af Preusserne d. 29de Juni, og utvivlsomt har denne Ulykke grebet ham stærkt, ikke mindre end Andræ, hvem den vel mødte mindre uforberedt, men som tog sig den meget nær, og hvem jeg mindes med Taarer i Øiet siddende med en Nærstaaende, der samme Formiddag besøgte ham og kunde meddele nærmere Detailler[1]).

Kun sjeldnere kom Londonerkonferencen og dens Udfald paa Tale ved de Torsdage, hvor Andræ i mere end 30 Aar samledes med Hall og Krieger — og efter sin Svoger Hans Egede Schacks Død i 1859 med dem alene — ved sit Bord. Stundom har dog vistnok Krieger i stille Sind bebreidet sig, at han ikke mere energisk hævdede Andræs Opfattelse om Utilstedeligheden i at lade Konferencen gaa fra hinanden paa Spørgsmaalet

---

[1]) Den varme Følelse, hvormed Andræ omfattede Hæren, kommer oftere til Orde i hans Hustrus Optegnelser, til Ex. fra Slutningen af Januar 1864: „Han endte med at sige: I de senere Aftener gaar jeg aldrig i Seng uden at tænke paa, hvorledes det skal gaa med de Stakler ved Dannevirke; efter en lang Kamp ville de være nødte til at vige, og saa vil Ulykken være den: saadanne uorganiserede Tropper gaa i Ilden saa godt som nogen, men ud af den, retirere med Orden, det kunne de ikke, det bliver en Deroute.“

om, hvor Delingslinien skulde drages i Slesvig; maaskee hans stærke slesvigske Sympathier ikke have været uden Andel i hans Optræden, — han har kunnet fravige den historisk-statsretlige Eidergrændse, men ved en Linie, der satte Skjellet ved Thyra Danebods gamle Vold, har han meent at burde staa fast, og han har mulig troet, om end ganske ubeføiet, at kunne tage Andræs Ord: „Lad briste!“ til Indtægt for dette Standpunkt [1]). Jeg mindes dog

[1]) Man sammenholde hermed, hvad der i den anførte Nekrolog over Krieger er bemærket om dennes Depeche til Regeringen herhjemme af 19de Juni, i hvilken Krieger i Anledning af Lord Russells Voldgiftsforslag paa Konferencens Møde d. 18de Juni telegraferede, „at han vel ikke begjærede, men dog vilde see sig istand til at modtage en fakultativ Bemyndigelse til, hvis det forekom ham hensigtsmæssigt, at gaae ind paa Voldgiftsforslaget, paa den Betingelse, at den nordlige Grændse for det Gebet, der skulde gjøres til Gjenstand for Voldgift, blev en Linie syd for Flensborg over til Husum“, — og om hans Telegram af modsat Indhold, afsendt ligeledes til Regeringen herhjemme, Dagen derefter, d. 20de Juni, om „at han ikke troede det uundgaaelig nødvendigt at stille noget Modforslag“ i Anledning af det nævnte Voldgiftsforslag (Nordisk Tidskrift l. c. pag. 581—82). Netop paa denne Dag har Krieger jo modtaget Andræs længselsfuldt imødeseete Brev af 13de Juni med Oplysning om dette „Lad briste!“, „der lyder i mine Øren bestandigt“, som „hvis det var kommet endnu engang, kunde jeg maaskee have ladet det briste“, og mon en Formodning da ikke tør forsøges med Hensyn til, hvad der kan have bragt Krieger til i Løbet af 24 Timer, tilsyneladende saa umotiveret („den næste Dag fik Krieger Betænkeligheder“, hedder det blot i Nekrologen, l. c. pag. 582), at forandre Mening angaaende Voldgiftsforslaget? Kriegers personlige Standpunkt, at holde paa Linien Sli—Dannevirke som Ultimatum, fremgaaer jo noksom af Brevene, og Ræsonnementet, der d. 20de Juni bringer ham til at see med andre Øine paa Voldgiftsforslaget, „den sidste Mulighed, der stod tilbage for at Konferencen kunde bringe et positivt Resultat“, idet „det“ — saaledes som i Nekrologen bemærket (l. c. pag. 581—82) — „kunde have givet Anledning til videre Forhandlinger, hvorunder man maaske ved gjensidig Imødekommen havde kunnet naa til et Resultat“, synes da at kunne have været følgende: Med samme Føie, som Andræ i sin Egenskab af Helstatsmand ikke vilde have betænkt sig

ingensinde at have hørt Krieger ligefrem indrømme en saadan Miskjendelse af Andræs Ord, — slige Erkjendelser maatte vel ogsaa efter Kriegers Naturel falde ham saare vanskelige; heller ikke mindes jeg at have hørt Andræ, hvor stærkt han end ogsaa overfor Krieger kunde fordømme Danmarks Optræden

---

paa at lade Konferencen briste, dersom denne fastholdt Betingelser, som efter hans Opfattelse vare uforenelige med Danmarks Ret og Danmarks Velfærd, med samme Føie maatte han, Krieger, der ifølge sit nationale Standpunkt ikke kunde see Danmarks Vel i Bevarelsen af Monarkiets Integritet eller — saaledes som han selv udtrykker det — i, at vi „staa ved Elben med Forbundslænker om Foden", men derimod maatte see det i, at Slesvig ei fraskiltes os udover en Linie Sli—Dannevirke, kunne staa fast paa denne Grændse som det Yderste, hvortil Danmark kunde gaa paa Konferencen. Men i slig Transmutation af Andræs Ord laa netop, hvad denne kunde have fordømt med et af sine stærke Udtryk, thi det ufravigelige Standpunkt, som Andræ saa bestemt tilraadede fastholdt til Gunst for Rigets traktatmæssige Ret, kunde selvfølgelig ikke, efterat „Nationalitetsfanen", saaledes som Andræ udtrykte sig, „var stukken ud", overføres paa noget saa Omtvisteligt — man fristes til at sige Individuelt — som en Grændselinie i Slesvig. Og Krieger har næppe ret havt Øie for, at Andræs „Lad briste!" jo ingenlunde var enstydigt med en Fornyelse af Krigen, men kun den „Risico", som Andræ mente maatte løbes for at faa Garantimagternes Stilling overfor Londonertraktaten tilstrækkelig tydeliggjort, saa at vi derefter „uden at have forraadt os selv" kunde søge Freden paa anden Maade; og heller ikke synes Krieger opmærksom for, at naar Andræ saa afgjort ikke vilde have Krigen gjenoptaget paa Sporgsmaalet om en Delingslinie, var det selvfølgelig ingenlunde, fordi han stod ligegyldig overfor en Grændse i Slesvig, men fordi det, som alt berørt, var hans bestemte Overbevisning, at efterat Danmark selv havde opgivet det eneste Grundlag, paa hvilket det kunde holde de neutrale Garantimagter interesserede i sin Skjæbne og haabe deres Intervention, saa kunde en Kamp med den saa mange Gange Stærkere om en Delingslinie umulig berede os denne paa gunstigere Vilkaar end forsøgt ad Forhandlingens Vei. — Kriegers lidt bittre Yttring i Slutningen af Brevet den 20de Juni er saaledes ubeføiet, baade fordi det — for at bruge et Kriegersk Udtryk — jo slet ikke „laa for" at miste „Sundeved

paa Londonerkonferencen, rette Bebreidelser imod netop Krieger for, at han ikke mere virksomt modsatte sig Opløsningen paa en Grændselinie. Takt og Godmodighed afholdt Andræ fra at komme ind paa den Art mere personlige Divergenser, ligesom det i det Hele laa fjærnt for Andræs Maade at diskutere paa at drage sin Opponents Fastholden af en Mening, der var hans egen modsat, stærkere frem; han yndede i sin Misbilligelse det skarpe „Vanvid“, endog „kvadreret Vanvid“, men holdt ganske objektivt, overladende til sin Medtalende, i hvilken Grad han vilde applicere „Vanvidet“ paa sig selv. Hvorledes skulde ogsaa Andræ i modsat Fald have kunnet bevare et nærmere Omgangsforhold med Hall — hvilken iøvrigt paa langt nær var saa regelmæssig en Gjæst i hans Hus som Krieger, der saa at sige aldrig svigtede en Torsdag — eller blandt sine

og Als“, dersom Danmark havde modtaget Freden paa Konferencen, og fordi Andræ jo aldeles ikke havde erklæret det „ligegyldigt, om vi beholde en By som Flensborg“, men kun om Fastsættelsen af Grændselinien i Slesvig udtalt, at den ikke burde kunne foranledige nogen Krig, „selv om England tusinde Gange vilde hjælpe os!“

Hvorvidt et Ræsonnement som det antydede kan have foresvævet Krieger d. 20de Juni og medvirket til den forandrede — man tør vel sige modsatte — Opfattelse (thi uanseet den i Telegrammet af 19de Juni, i Overensstemmelse med Kriegers overfor Ansvar saa ængstelige Natur brugte reserverede Form, maa Krieger dog antages paa denne Dag at have anseet det „uundgaaelig nødvendigt“ at stille Modforslag i Anledning af Lord Russells Voldgiftsforslag), der fandt sit Udtryk i hans ovenanførte Telegram af 20de Juni, tør, som bemærket, udelukkende henstilles som en Formodning, — allerede af den Grund, at der ikke er mig noget Sikkert bekjendt om, hvorvidt Krieger d. 20de Juni har modtaget Andræs ommeldte Brev af 13de Juni (der ligesom de andre formentlig er afsendt med Udenrigsministeriets Kureer, forinden han den samme Dag — fra London Kl. 12 Middag — afsendte sit Telegram til Regeringen herhjemme. For Formodningen synes imidlertid at tale, hvad ovenfor bliver berørt om den Maade, hvorpaa Krieger oftere replicerede til Andræs Udbrud om det Utilgivelige i at lade Konferencen briste paa en Delingslinie.

kjæreste Besøgende til det Sidste henregne til Ex. Reich, der paa et saa væsentligt Punkt havde skuffet hans Forventninger ved i Rigsraadet at stemme for Forfatningen af 18de November. „Ogsaa han viste sig svag“, kunde Andræ sige i Tale til de Nærmeste om ham, og med en vis Bedrøvelse, fordi Reich jo ikke var en Universitetsdannet, af hvis politiske Selvstændighed Andræ ventede sig saa Lidt, men udgaaet fra hans kjære Høiskole og hørende til den lille Kreds af videnskabeligt anlagte Militære, der regelmæssig besøgte ham og nød Godt af hans Omgang. Men ved Andræs Beklagelser over den fordærvelige Novemberforfatning har Reich næppe nogensinde hørt Spørgsmaal om, hvad der havde bevæget ham til at stemme for denne Forfatning.

Af og til bragtes dog Londonerkonferencen paa Bane hine Torsdage, og med et af de nys berørte stærke Udtryk, der kunde bringe Krieger til at replicere: „De fattes Kategorierne, Andræ“, og paa en Maade, som nok mærkedes at være følt, kunde Andræ da udbryde: „Vanvid, Krieger, at lade Konferencen briste paa en Delingslinie“, og Krieger ynde at slaa en saadan Udtalelse hen med det Vage, ikke nærmere Forklarede: „De skrev dog selv, Andræ: Lad briste!“ Jeg mindes da, at Andræ ved en Leilighed afsluttede slig lille Kontrovers med et: „Nu, Krieger, lad os faa Brevene frem“, og efter at Krieger i en Aarrække havde unddraget sig Opfordringen, mødte han for faa Aar siden, da hans tiltagende Øiensvaghed lod ham foretage en afsluttende Ordning af sine Papirer, og overrakte Andræ disse Breve, som, i Forbindelse med Kriegers egne, nu, efter begges Død, tør betragtes som Historiens Eiendom.

Paa en Kommentar til denne Brevvexling udover de Bemærkninger, der alt ere knyttede til den, tør jeg ikke indlade mig; en saadan foreligger ei heller for Andræs Vedkommende, end ikke med det svageste Blyantsmærke i Brevene. Maaskee det dog i denne Sammenhæng og til Belysning af den Dom, som Andræ nærede om Kriegers politiske Personlighed — og ene Andræs Dom ligger det jo indenfor mit Ønske at ud-

tale —, ikke bør lades uanført, at om end der saaledes ogsaa her under Londonerkonferencen viste sig afgjørende Uoverensstemmelse mellem Andræ og Krieger, og denne synes lidet tilbøielig til at have villet dele Andræs Opfattelse, forhindrede et saa afvigende Standpunkt i de store politiske Spørgsmaal ikke, at Krieger hørte til de politiske Personligheder, paa hvilke Andræ i flere Retninger satte særlig Pris. Det var jo ogsaa Andræ, der som Konseilspræsident i 1856 optog Krieger — ikke som slesvigsk, men — som Indenrigsminister i sit Ministerium, ligesom det utvivlsomt skyldtes hans Indflydelse, at Krieger senere, trods sin Ulyst, holdt ud som Minister i mere end 4 Aar (fra Mai 1870 til Juni 1874) med Grev Holstein-Holsteinborg som Konseilspræsident. Ihvorvel nemlig Andræ ofte ikke kunde Andet end forarges over, hvor besynderlig uberørt af Alt, hvad Erfaringen havde lært, Krieger kunde holde fast ved sine — sin Tids og sin Dannelses — politiske Doktriner, og til Ex. udbryde om ham: „Sæt Krieger til at skrive en Forfatning og garanteer ham, at den skal blive vedtagen, ganske saaledes som han skriver den, — og Krieger vil uforandret optage alle de konstitutionelle Utopier", vidste Andræ paa den anden Side, at var Krieger enig med ham i en eller anden Sag og havde lovet at støtte denne — hvad i politiske Spørgsmaal jo ikke var givet alene med Enigheden, thi saamange Traade bandt Krieger fast til „Partiet" og kunde, saaledes som Andræ udtrykte det, bringe ham til at „knibe ud" (d. v. s. forholde sig passiv) —, i saa Fald stod Krieger ogsaa fast og lod sig ikke skræmme af Avisartikler og Folkestemning: „Den Eneste i Ministeriet, i hvem der er Ballast", bemærkede Andræ om ham under Forhandlingerne om Danmarks Neutralitet i 1870, „alle de andre: Rosenørn, Haffner" — end sige Fonnesbech, til hvis Karakterstyrke Andræ satte saa ringe Lid, „lade sig veire hen af Folkevinden", — om Hall og Fenger var der for Andræ ved den Leilighed ikke Tale. Forsaavidt havde Andræ ganske kunnet tiltræde den Anerkjendelse, der nys er udtalt om Krieger, at „havde han end ei gjort Landet andre Tjenester, burde denne alene være

tilstrækkelig til at sikkre ham vor oprigtige Erkjendtlighed" [1]). Hvor høit Andræ, ganske afseet fra Kriegers sjældne Kundskabsfylde og alsidige Dannelse, skattede denne som Menneske, har jo fundet sit Udtryk i den Yttring, som Fru Heiberg i sine Livserindringer — om ikke netop med Andræs egne Ord, dog ganske stemmende med hans Mening, lægger ham i Munden: „De kan have fuld Tro til Kriegers Ridderlighed, hans Takt, hans Venskabs Renhed. En finere, mere taktfuld Natur end hans har jeg aldrig mødt" [2]).

Endnu kunde jeg ønske at berøre, at det Standpunkt, som Andræ fastholdt i Brevene til Krieger, indtog han ikke mindre bestemt, naar der i hine Dage rettedes Opfordring til ham om at udtale sig om den politiske Situation — Leiligheder, der næppe have foreligget ganske sjeldent, thi om det end laa fjernt for Andræ at søge de Styrende, undlod disse ikke under kritiske Forhold at henvende sig til ham.

Saaledes modtog han en Søndagmorgen d. 24de April Besøg af Konseilspræsidenten, Monrad, der ønskede, at han uforbeholdent skulde sige ham sin Mening om Situationen. Vistnok er denne Samtale forekommet Andræ mærkelig, siden han, der saa yderst sjelden gjorde Optegnelser af politisk Natur — fra hele hans Ministertid og indtil Frederik d. VII's Død foreligger der saaledes ikke en eneste, og hvad der fra en senere Tid er ladt tilbage, udgjør kun nogle faa Sider —, har fundet det Umagen værd at optegne dens Momenter, men rigtignok ogsaa ved denne Leilighed i saa aforistisk Form [3]),

---

[1]) Nordisk Tidskrift l. c. p. 582.

[2]) Et Liv gjenoplevet i Erindringen, IV, 223.

[3]) Andræs Momenter lyde saaledes: „Søndagen d. 24de April kom Monrad om Morgenen ud til mig — Høist mærkelig Samtale om Stillingen i det Hele og særligt om Krigsforholdene — Lundbyes Opfattelse — Om Fredericias Opgivelse — Ankjær & Reich — (Bille!!) — Om Betingelserne for en Vaabenhvile (ikke Vaabenstilstand) og for en Fred. Uforbeholden Udtalelse fra min Side — Monrad dog temmelig moderat!"

I samtidige Optegnelser af Andræs Hustru findes Intet bemærket om, hvad Monrad har meddelt Andræ; kun nogle af

at det vilde være umuligt at give dem Indhold, hvis ikke Andræ overfor de Nærmeste havde udtalt sig — selvfølgelig ikke om, hvad Monrad kan have udviklet eller betroet ham, thi ogsaa overfor de Nærmeststaaende, hvad enten Familie eller politiske Venner, var Andræ, som noksom bekjendt, saare diskret —, men derimod om, hvorledes han selv har besvaret et forelagt Spørgsmaal, hvad tilraadet eller forkastet.

Monrad følte sig trykket ved Situationen — faa Dage efter Katastrofen ved Dybbøl og umiddelbart forinden Konferencen skulde begynde sit Arbeide i London — og rettede paany et Spørgsmaal til Andræ, om han ikke nu vilde overtage Styrelsen, — næppe dog med den samme Varme som hin 21de December 1863, da han i stærke Udtryk opfordrede Andræ til „at kaste det Hele overbord: Novemberforfatning, Alt, hvad skeet siden 1858 — det er den eneste Redning,“ og til Andræs Betænkelighed, om han ogsaa kunde vente at finde Støtte hos Nationen ved sligt Forsøg, tvivlende herom, gav til Svar: „Nu, saa meget kan jeg kun sige Dem, Andræ, at jeg i Et og Alt vil gjøre mig til Deres Slave“ [1]). Men end mindre dennesinde end i 1863 turde Andræ, uanseet Fædre-

dennes Udtalelser, i Forbindelse med Monrads Spørgsmaal til Andræ, om han ikke nu vilde overtage Ministeriet („Monrad her hos Andræ idag, han vilde saa gjerne en oprigtig Udtalelse af Andræ og spurgte ham tillige, om nu ei overtage Styrelsen; Andræ raadede ham“ osv. — ganske faa Linier, hvis øvrige Indhold er benyttet i Fremstillingen ovenfor.

[1]) Først mange Aar efterat Samtalen havde fundet Sted, berørte Andræ den for sine Nærmeste. I Erindringer af hans Hustru fra hin Tid findes den ei nævnt med et Ord, og i Andræs egne Optegnelser hedder det ganske kort: „Opfordring fra Monrad om en privat Samtale efter Mødet“ (Rigsraadets Slutningsmøde d. 21de December 1863) — „Sammenkomst i Kultusministeriet — Monrad indrømmer det Ønskelige ved at slaae ind paa en Heelstatspolitik — Opfordrer mig til at danne et Heelstatsministerium — Vil love ubetinget Understøttelse, selv om Ministeriet blev absolutistisk — Min Udvikling af Situationens Enten —Eller — Det nærværende Ministerium [det Hallske] skal tvinges til at gjøre det Fornødne — I modsat Fald: Adieu! Konstitution, Liberalisme, Taler &c. &c. —.“

landssind og sin store Hengivenhed for Kongen, indlade sig paa Noget, som han følte, at Ingen kunde føre til en lykkelig Udgang, og han har neppe heller tillagt Monrads Opfordring ret Alvor, siden den ei berøres i hans Momenter[1]). Derimod har Andræ i sin Indignation over den Uduelighed, hvormed Krigen blev ledet fra Kjøbenhavn, og forarget over Alt, hvad der af høitstaaende Officerer meddeltes ham om Redaktørers og Rigsdagsmænds utilbørlige Indblanding i Krigsstyrelsen, kunnet overtyde Monrad om, at „Lundbye, Ankjær og Rømer var et altfor samvittighedsløst Kløverblad“ — forstaar sig i militær-politisk Forstand — „til at styre i saa farefulde Tider“ [2]), og kunnet hjælpe Monrad til en ny Krigsminister. Resultatet af Samtalen blev forsaavidt den lille Episode, der bragte Lundbye til at kalde Reich fra Fredericia til Kjøbenhavn og tilbyde ham Stillingen som Stabschef hos Hegermann — en Post, som Reich imidlertid „med Mangel paa Tro og Tillid til Sagen“ erklærede ikke at kunne modtage, medmindre han ved Befaling blev tvunget dertil —, og Monrad til under Reichs Nærværelse i Kjøbenhavn at indlede Underhandlinger med denne om Overtagelsen af Krigsministeriet og som Anledning til et Brud med Lundbye at finde „det Felttillæg, Krigsministeriet har tilstaaet sig selv“, . . . „ganske vist en i og for sig lille Grund, men ikke uden stor Malice, da d'Hrr., som ikke ere ganske uden Egennytte, jo ville blive ganske artig skandaliserede“ [3]). Efterat Forhandlingerne med Reich

[1]) Der fattedes overhovedet i hine Dage, hverken fra Meningsfæller eller fra politiske Modstandere, paa Opfordring til Andræ om at indtage en ledende Stilling, ogsaa som Krigsminister. „De har, Hr. Geheimeraad, et mægtigt Navn i Armeen, — bliv vor Krigsminister, og vi skulle tiljuble Dem“, skrev saaledes Reich til ham fra Fredericia d. 1ste April 1864, — faa Uger forinden han selv kaldtes til Kjøbenhavn for at overtage Krigsministeriet.

[2]) Optegnelser af Andræs Hustru fra April 1864.

[3]) Af Reichs Breve til Andræ fra Mai 1864: ogsaa Reich er jo (forlængst) død. I mine egne Optegnelser fra hine Dage hedder det verbis ipsissimis: „Monrad har intrigueret godt med Lundbye's Afskedigelse; først lokkes denne til at kalde Reich til-

havde staaet paa i nogle faa Uger, modtog han efter Samraad med Andræ den tilbudte Ministerstilling, rigtignok med et Suk: „Gud give, at jeg nu var vel ude af det igjen“ [1]), og ved denne Forandring i Krigsstyrelsen blev Hæren, der efter Andræs Mening under hele Krigen fuldt ud gjorde sin Pligt, befriet for en Ledelse fra Hovedstaden, der alt havde voldet Landet saa store Ulykker. Et af Reichs første Skridt var nemlig ikke blot Fjernelsen af den Direktør, som Andræ i sine Breve gjerne saae jaget i Landflygtighed, men ogsaa at tildele „Overkommandoen den fornødne Handlefrihed“ [2]), ogsaa i denne Henseende tilskyndet af Andræ, der erindrede et Ord af sit Idol i saa mange Retninger, Napoleon den Store, om at kun den, der er paa selve Krigsskuepladsen, kan afgjøre, hvorledes Krigen skal føres med de ham underlagte Tropper.

Ogsaa i en anden Retning bragte Samtalen med Monrad et Resultat, idet Andræ „raadede ham til ikke at vente for længe med at modtage Vaabenstilstandsbetingelserne i London, da det var rimeligt, det blev værre og værre“ [3]). Dette Raad er af Andræ vistnok ogsaa bleven givet Reich, siden denne i en af de første Samtaler med Monrad om Overtagelsen af Krigsministeriet gjorde sin „Indtrædelse afhængig af, at der indtraadte Vaaben h v i l e“ [4]).

Ogsaa overfor Hans Majestæt havde Andræ Leilighed til at udtale sin Opfattelse, idet Kongen tvende Gange under Londonerkonferencen kaldte ham til sig. I den første af disse

---

bage, af Finesse foreslaas ham Posten som Stabschef hos Hegermann, Reich konfererer med Fader og afslaaer den endelig, Felttillægget skaffer Lundbye væk og den tilstedeværende Reich indtræder.“ Man vil see, hvor nøie denne Optegnelse, af hvis Form jeg iøvrigt skjønner, at den ikke skyldes nogen Udtalelse af Andræ, stemmer med Bemærkningerne i Reichs egne Breve.

[1]) Reichs Brev til Andræ af 18de Mai 1864.

[2]) Den dansk-tydske Krig 1864, udgivet af Generalstaben, III, pag. 124 (122).

[3]) Optegnelser af Andræs Hustru i April 1864.

[4]) Af Reichs Breve til Andræ fra Mai 1864.

Samtaler, d. 4de Juni, fastholdt Andræ Monarkiets Integritet som den absolute Betingelse for en Overenskomst paa Konferencen: „Er det afgjort, at Ingen vil værne om de klareste Overeenskomster, saa, men først saa, maae vi ubetinget give efter“ [1]).

Ved en senere Leilighed, d. 17de Juni, under Indtrykket af de russiske Depecher, der formodedes at bebude Bistand for en Ordning, som bevarede Monarkiets Integritet paa Betingelse af Hertugdømmernes Forening i Unionsforhold til Kongeriget, havde Andræ Leilighed til at udtale sig om et da foreliggende Alternativ: „Sli—Dannevirke, eller Slesvig Holsteen i Personalunion som Ultimatum“. For Andræ personlig kunde Valget maaskee have stillet sig tvivlsomt, men som Raadgiver for Hans Majestæt nærede han ingen Tvivl: „Jeg gjentager mine tidligere bestemte Forklaringer om Slesvig-Holsteens Umulighed — Denne Udvej er utaalelig, skjøndt for mig ikke synderligt værre end Bortkastelsen af Holsteen-Lauenborg + Sydslesvig — Men for Kongen maa Sagen, og bør den stille sig meget forskjelligt, da den ene Galskab (Eftertragtningen af et udelukkende dansk Danmark) nu engang er det danske Folks, den anden derimod hadet af Alle“ ... „Helst Danmark + Nordslesvig i Personalunion med Holsteen + Sydslesvig, men i hvert Fald“, tilføjede Andræ, „naar en Afstaaelse af det sydlige skal finde Sted, da ingen Krig for at holde paa Sli—Dannevirkegrændsen, der er absolut uholdbar“ [2]).

Vistnok har Andræ til denne Udtalelse føiet et Raad om at tale med Monrad om en nordligere Delingslinie, og det er næppe ubeføiet at antage, at Monrad overfor sine Kolleger i Ministeriet har erklæret at kunne gaa ind paa en saadan og navnlig paa det engelske Voldgiftsforslag paa Konferencens Møde d. 18de Juni, men at en beklagelig Dobbelttydighed i hans Udtalelser i Statsraadet d. 20de samme Maaned har været af afgjørende Betydning med Hensyn til de Instruktioner, der blev

[1]) Af Andræs Optegnelser fra Juni 1864. Udhævelserne selvfølgelig ganske saaledes, som de findes i Optegnelserne.

[2]) Af Andræs Optegnelser fra Juni 1864.

givne de danske Afsendinge i London, og hvorefter den danske Regering fastholdt som sit Ultimatum Lord Russells Forslag af 28de Mai: Linien Sli—Dannevirke som Grændse. Denne Beslutning blev af Ministeriets Medlemmer fraveget alene af Reich, der var saa afgjort stemt for Voldgiftsforslaget af 18de Juni, at han gjorde dettes Antagelse til et Kabinetsspørgsmaal for sit Vedkommende og alene ved Statsraadets Forestillinger om det Umulige i for Tiden at finde en Afløser for ham som Krigsminister lod sig bevæge til at forblive i sin Stilling.

Om Bispedømmet Slesvigs Sognetal i Middelalderen.

Af

P. Lauridsen.

I et tidligere Bind af dette Tidsskrift[1]) have Dhrr. Professor W. Scharling og Rigsarkivar A. D. Jørgensen offentliggjort to Afhandlinger henholdsvis om „Kirketallet og Folketallet i Danmark i det 13de Aarhundrede" og om „Sognetallet i Jylland i Middelalderen". Begge Steder knyttes Undersøgelsen til Knytlingesagas bekendte Meddelelse om Kirketallet i Danmark ved det 13de Aarhundredes Begyndelse, og dens Angivelse, at Slesvig Stift Aar 1200 havde 350 (420) Kirker, medens det 1523 kun havde 226 (250) og saaledes maatte have mistet langt over 100 Kirker, volder de største Vanskeligheder. Alligevel har ingen af de ærede Forfattere ved indtrængende Detailundersøgelser søgt at bevise Rigtigheden eller Urigtigheden af Sagaens Meddelelse. Hver paa sin Vis gaa de uden om en saadan Undersøgelse. Professor Scharling drager Sagaens Ord og Tal i Tvivl, og Rigsarkivaren søger at løse Vanskelighederne ved en Hypothese. Han

[1]) Hist. Tidsskr. 6. R. II. B. S. 264—319. 634—44. Se ligeledes Hist. Tidssk. 5. R. V. B. S. 553. Styffe: Skandinavien under Unionstiden. Stockholm. 1880. Dahlmann: Geschichte von Dännemark. I. S. 100.

mener nemlig, at Sagamanden har forbyttet Tallene for Slesvig og Aarhus Stift, og at der for det første skulde staa ikke 350, men 210 Kirker, hvorved Stiftet fra Aar 1200 til 1523 vilde vinde 15 à 16 Kirker og saaledes holde Skridt med Udviklingen i de andre danske Bispedømmer.

Jeg skal lade denne Opfattelse staa ved sit Værd, og lige saa lidt vil jeg have noget med Knytlingesagas Tal at gøre. Min Opgave er at undersøge, om Sønderjylland i Middelalderens sidste Aarhundreder er bleven ramt af en stor økonomisk og kulturel Tilbagegang, og om denne Tilbagegang skaffer sig Udtryk i Stiftets Kirke- eller Sognetal.

Allerførst maa jeg sige et Par Ord om Kilderne. Det er bekendt nok, at vi for Slesvig Stift have en hel Række ældre Kirkelister, af hvilke enkelte endog foregive at gaa tilbage til Aar 1240. Ingen af disse har virkelig historisk Værd. De ældst kendte („Designatio“ og „Catalogus vetustus“) ere udarbejdede af ukendte Personer formodentlig i Slutningen af det 16de Aarhundrede, andre skyldes saa ukritiske Forfattere som Peter Sax og Heimreich eller ere komne til os gennem Titus Axen og Johannes Mejer. De lide alle under Datidens store Kritikløshed og Tilbøjelighed til fantastisk Overdrivelse af de lidte Tab, og selv om de indeholde adskilligt rigtigt, vilde det dog, i vore Dage og ved en strængt kritisk Redegjørelse, være utilladeligt, ja ligefrem umuligt at lægge dem til Grund for en Undersøgelse. I det følgende vil der altsaa blive taget det mindst mulige Hensyn til disse Lister. — Men i større eller mindre Grad gælder det samme om den Literatur, der er baseret paa dem: altsaa først og fremmest om Johannes Mejers og F. Geerz'

Kort, Outzens forskellige Afhandlinger og delvis ogsaa Pastor H. N. A. Jensens og J. N. Schmidts Redegørelser. De sidstnævnte Forfattere stræbe med ærlig Kritik efter Sandheden, men da de ikke have et eneste sikkert Holdepunkt udenfor disse Lister, og da de uafbrudt maa tumle med en Strøm af upaalidelige Navne, løber deres Fremstilling sluttelig ud i et Virvar, der er ganske haabløst, ligesom deres Kort, trods al anvendt Revision, dele Johannes Mejers Grundfejl og ere ganske ubrugelige, for ikke at sige skadelige. Johannes Mejer har karteret et forlængst undergaaet Land efter nogle urigtige Kirkelister, og det er ubegribeligt, at nogen i vor Tid gider paatage sig Revisionen af et saadant Makværk. Ikke ved nogensomhelst Revision kunne disse opdigtede Kendsgerninger omsættes til historiske Værdier [1]).

Men efter at saaledes en meget væsentlig Del af den herhen hørende Literatur skydes til Side som ubrugelig, kunde det synes mere haabløst end nogensinde at ville fortsætte en Debat, der forlængst er løben ud i Sandet. Dette er dog ikke saaledes. Jeg er i det heldige Tilfælde at kunne fremdrage et Par nye Kilder, der give os fast Grund at staa paa og tillade os med god Sikkerhed at beregne Kirketabet i Slesvig Stift fra ca. 1352 og op til

---

[1]) Kirkelisterne findes aftrykte i Staatsb. Magaz. 4. B. S. 191—200. Westphalen I. S. 1377 flg. og III. S. 303. Cypræi Annal. S. 338. Heimreich: Nordfriesische Chronick. 1666. S. 105, 174 flg. O. H. Moller: Bericht vom Fürstenthum Schleswig. Flensborg. 1767. S. 12. Historisk Tidsskrift. 6. R. I. S. 359 flg. Schmidts Afhandling findes i Annaler f. Nordisk Oldkyndighed og Historie. 1851. S. 161 flg. Jensens i hans Kirchl. Statistik des Herzogth. Schleswig. Flensb. 1840. Sammenlign hermed Dr. R. Hansen: Küstenänderungen im südwestlichen Schleswig. Petermanns Mitteilungen 1893. S. 178 flg. og Tafel 12.

Reformationen eller i de sidste 6 Slægtled af den katholske Tid.

Min Hovedkilde er et yngre Registrum Capituli Slesvicensis, der i Afskrift opbevares i Ulrich Petersens Samlinger i Rigsarkivet; tidligere har jeg raadspurgt det et Par Gange, men ellers synes det at have henligget ganske ubenyttet[1]). Ligesom ved de trykte Udgaver af det ældre Kapitelsregister hos Pontoppidan og Langebek savnes ogsaa her Originalen[2]), Ulrich Petersen har hentet det fra den forsvundne „Gottorfer Buch“[3]), og vi have kun hans Afskrift at holde os til. Denne Afskrift bestaar af 54 tætskrevne Foliosider og bærer følgende Titel: Liber statutorum capituli et reddituum designatio. Statuterne m. m. findes afskrevne paa de første 21 Sider, derefter følger fra S. 21—46 Registrum reddituum, det for os vigtigste Stykke, som i Originalen

---

[1]) Historisk Tidsskrift. 6. R. I. B. S. 368. Anm. Geogr. Tidsskrift. 1887—88, S. 62. For mange Aar siden henledte afdøde Arkivsekretær Matthiessen min Opmærksomhed paa dette Dokument, der opbevares i Kapsel XII. af Ulr. Petersens Samlinger. Af Matthiessens efterladte Papirer kan man se, at han har paatænkt at udgive Registeret, han har afskrevet det flere Gange og samlet en Del Oplysninger saavel om dette som om de ældre hos Pontoppidan og Langebek. — Her som paa andre Punkter i denne Afhandling skylder jeg ham mange værdifulde Oplysninger, dels mundtlige, mens han levede, dels efterladte i hans Samlinger.

[2]) Pontoppidans Aftryk af det ældre Register stammer ligeledes fra Ulr. Petersens Afskrift (Pontoppidan: Annal. eccles. II. S. 181). Og Forlæget til Langebeks Aftryk (S. r. D. VI.) synes over Carstens, Balth. Krysing og Kielmannsegg at kunne forfølges tilbage til Peter Sax paa Drandersum. Originalen er ukendt, og end ikke i denne Henseende have de ældre Aftryk noget forud for det yngre Register.

[3]) Dette ses af en Notits af Ulrich Petersen; midt inde i Registeret skriver han nemlig: „in dem Gottorfer Buch folgen 2 ledige Seiten“.

maa have været pagineret med Bogstaverne fra A til O, og endelig fra S. 47—54 Registrum Capituli Sleswicensis in pecuniis pro memoriis etc. Forfatteren var „procurator capituli", og af de i Texten nævnte Domherrer og af andre Omstændigheder kan man se, at dets Affattelsestid falder mellem Aarene 1440—50, det sidste Afsnit undtagen, der fører Aarstallet 1466 og altsaa ikke kan være nedskrevet før henimod 1470. I Tiden falder det altsaa sammen med den slesvigske Biskops Jordebog (Liber censualis) og er et Vidnesbyrd mere om, at man i Midten af det 15de Aarhundrede, efter de langvarige Krige, de store Oversvømmelser og den derved fremkaldte Forvirring, har været ivrig optaget af at samle og ordne Indtægtsregistrene. De ældste bevarede Skattelister fra Amterne stamme fra samme Tid, og ligesom Liber censualis siges affattet „ex multis antiquis registris et scripturis et ex antiqua observatione"[1]), saaledes hviler det yngre Kapitelsregister ogsaa paa det ældre fra 1352—1407. Dette afskrives ofte ordret, men det yngre foreligger i en langt bedre Redaktion, er langt mere udførligt og slutter sig næsten overalt forklarende og oplysende til den ældre Fremstilling. Det interessante Dokument, der fortjente at udgives, er en af de allervigtigste Kilder til Hertugdømmets ældre Historie og Topografi. Det belyser en Mængde Forhold, men særlig for vort nærværende Emne er det af den største Betydning, thi kun hos det kan man hente klar Besked om den store økonomiske Nedgang, som traf Landet i Ulykkestiden fra 1340 til 1440, om de dybe Mærker, som Krige og Over-

---

[1]) Archiv für Staats- u. Kirchengeschichte. V. B. S. 422.

svømmelser efterlode sig, og om de Tab af Kirker og Sogne, der vare de mest haandgribelige Følger af disse Ulykker.

Troværdige Kilder fra Middelalderen give os ikke tilstrækkelige Oplysninger om Stiftets samlede Kirketal, selv Bispens Jordebog frembyder altfor store Huller til at bruges i statistiske Øjemed, og vi nødes derfor til at tage vort Udgangspunkt ikke ved Begyndelsen, men ved Slutningen af Perioden. Undersøgelsen bliver tilbagegaaende, og det er nødvendigt at fastslaa 3 Hovedpunkter: I. Stiftets Sognetal ved Middelalderens Slutning, II. Antallet af undergaaede Sogne før den Tid og III. nyoprettede Sogne efter det 12te Aarhundrede (eller rettere sagt: efter et saa tidligt Tidspunkt, som Kilderne tillade). Ved at gaa disse Veje er det mit Haab at naa frem til en holdbar Oversigt over Fluktuationerne i Stiftets Sognetal efter Aar 1300.

Med Hensyn til det første Punkt have vi et brugbart Hjælpemiddel i Kathedratikumregisteret 1523 [1]). Dette har vel ikke alle Sognekirkerne, men de manglende kunne let suppleres, og den reviderede Liste lader kun ganske faa og ubetydelige Tvivlsmaal tilbage. Alligevel stemmer dens Antal kun daarligt med de Forfattere, som tidligere have skrevet om Spørgsmaalet. Professor Scharling mener, at Slesvig Stift omkring Aar 1500 maa have haft c. 250 Sognekirker [2]), Dr. Styffe og Rigsarkivar A. D. Jørgensen beregne Sognetallet henholdsvis til 226 og c. 225 [3]), men

---

[1]) Diplomat. Flensborg. II. B. S. 163 flg.
[2]) Histor. Tidsskr. 6. R. II. B. S. 303.
[3]) Histor. Tidsskr. 6. R. II. B. S. 636.

ingen af disse Opgivelser er nøjagtig. 1523 havde Stiftet 234 Sognekirker, hvis vi kunne henregne Stollig i det nuværende Farensted Sogn, Goltoft i Slies- og Fysingherred og Aarup i Lundtoftherred til denne Kategori, ellers 231. I dette Antal er saa ikke medregnet Sct. Jørgens Kapellet i Gettorp og lige saa lidt Strøsand eller Strigsand i Medelby Sogn, uagtet disse findes i Kathedratikumregisteret, heller ikke nogle andre mere tvivlsomme Kapeller, men derimod 3 Sognekirker for Slesvig By (Sct. Peder, Vor Frue og Trinitatis). Hvorledes Antallet forøvrigt naas, vil ses af omstaaende Kirkeliste.

Har nu dette Sognetal været Genstand for større Forandringer i Middelalderens sidste Aarhundreder? Kunne vi paavise stor Afgang og Tilgang, eller maa vi komme til den Overbevisning, at Udviklingen indenfor Stiftet har været normal og holdt Skridt med de andre danske Bispedømmer?

Først ville vi se paa den mulige Nedgang. — Almindelige Overvejelser uden Støtte i historiske Kendsgerninger have ingen Betydning ved en saadan Undersøgelse. I det behandlede Tidsrum fandt Overgangen fra Træ- til Stenkirkerne Sted, denne Omdannelse krævede store Ofre af de sikkert svagt befolkede Sogne, og den Tanke ligger derfor ret nær, at flere Menigheder af økonomiske Grunde kunde have slaaet sig sammen om een fælles Stenkirke. Men herom tier Historien ganske, i hvert Fald for Slesvigs Vedkommende. Alt tyder paa en jævn Vækst af Kirketallet ud fra Herredskirkerne som Egnenes oprindelige Kultussteder, og den katholske Gejstligheds velkendte Konservatisme er vel ogsaa traadt hindrende op imod den Art Sammenlægninger af rent økonomiske Hensyn.

Sognetallets Nedgang maa have dybere liggende og mere bydende Aarsager. Disse maa søges i Landets kulturelle Tilbagegang, i dets materielle Forringelse og i Folkemængdens Formindskelse ved Sot, Oversvømmelser og Krig. Alle tre Landeplager hjemsøgte Provinsen meget haardt i Tidsrummet fra 1340 til 1440. Den sorte Død hærgede Landet 1349—50, de store Krige under Valdemar Atterdag og Erik af Pommern, men navnlig dog Klankampene mellem Ditmarskerne og Friserne fremkaldte en hidtil ukendt økonomisk Nedgang særlig paa Vesterhavssiden, og her kulminerede Ulykkerne i en Række samtidige og yderst voldsomme Stormfloder, der bortrev tætbefolkede Marskstrækninger. Denne materielle Nedgang satte ogsaa dybe Mærker i Stiftets Sognetal, og det ligger i Sagens Natur, at Oversvømmelserne her optræde som den vigtigste Faktor. Historien lærer os, at de Saar, der tilføjes en Befolkning gennem Krig og Pest, heles forholdsvis hurtigt; Nedgangen efterfølges af et kraftigt Opsving, af Fødselsoverskud, der udfylde Hullerne, og en Menneskealder synes ofte tilstrækkelig til at udviske Hærgningernes ydre Spor. Anderledes derimod hvor Befolkningen samtidig mister Grundlaget for sit Ernæringsliv: de dyrkede Arealer, selve Jorden; her er Tabet definitivt, uopretteligt. Den lange Krig mellem Greverne og Erik af Pommern berøvede Stiftet — saa vidt vi bestemt vide — kun een Sognekirke (Ønlev), og denne genvandtes efter nogle Menneskealderes Forløb (Hjortkjær); men de samtidige Oversvømmelser opslugte flere Snese Kirker, og deres Grundstene skjules endnu af Vesterhavets Slikmasser.

Hovedinteressen samler sig altsaa om Kirketallet i Nordfrisland før og efter de store Oversvømmelser. Disse

begyndte lidt efter Midten af det 14de Aarhundrede. Dengang vare de færreste Marskegne forsynede med Havdiger[1]), Husene laa paa Værfter eller Varfer, Sommerdiger beskyttede de udnyttede Arealer, og Befolkningen synes at have boet spredt og trygt over hele Terrainet. Men lidt efter lidt omdannedes Egnens hydrografiske Forhold. Det er sikkert rigtigt, hvad Iwen Knutzen og andre Kronister fortælle om disse Forandringer, idet de paastaa, at de Sandbanker og Dyner, der som Dæmninger laa foran Heverens og andre Aaløbs Munding og i det hele havde muliggjort Marskdannelsen, lidt efter lidt tilintetgjordes og bortskylledes, den daglige Flod trængte direkte ind i Løbene, der omdannedes til Dyb, og selv de indre Marskegne kom atter i umiddelbar Berøring med Havet. Men desuden hvilede næsten hele den slesvigske Marsk paa Moseunderlag, paa „Targ-“ eller Tørvdannelse. Ved egen Dekomposition, ved Overlagets Tryk, ved Afvanding og fortsat Kulturbenyttelse gav dette Underlag efter; der indtraadte en umærkelig, men skæbnesvanger Niveauforandring, en Sænkning, tidt under Havets Flodstand, og uden tilstrækkeligt Digeværn maatte Oversvømmelsesfaren nødvendigvis gaa Haand i Haand med Kulturbenyttelsen. Dette er den dybere liggende Grund til de store Landetab, og højst karakteristisk beskrive de gamle Forfattere Katastrofen som en „Sænkning af Jordlagene“, kun at denne Sænkning var foregaaet før Digebruddene[2]). —

[1]) Se Eckermanns fortrinlige Afhandlinger om det slesvigske Digevæsen i Zeitschrift der Gesellschaft für Schlesw.-Holst.-Lauenb. Geschichte. XXI. og XXII. B. Kiel. 1891—92. Ligeledes Petermanns Mitteilungen. 1893. Tafel 12. O. C. Nerong: Föhr früher und jetzt. Wyck. (1885.) S. 120.

[2]) Se f. Ex. Jonas Høyers Meddelelser i „Bericht vom Fürstenthum Schleswig“, udgivet af O. H. Moller. Flensborg. 1767.

Men samtidig havde Pest og Krige decimeret Befolkningen og brudt dens Modstandsevne. Den havde hverken Arbejdskraft eller Pengemidler til at genvinde de tabte Arealer, selv om disse laa tørre en Del af Døgnet. Digebaandene maatte trækkes ind, og efter kort Tids Forløb forvandledes de frugtbare Marskenge til raa Vadder.

Vi have ingen samtidige Beretninger om disse Vandfloder. Med nogenlunde Sikkerhed vide vi, at ødelæggende Oversvømmelser indtraf 1412, d. 8de Novbr., og 1436, ligeledes i November Maaned, men Tidspunktet for den egentlige Hovedkatastrofe, for den saakaldte „store Menneskedrukning", er meget usikkert. Opgivelserne vakle mellem 1352, 1354 og 1362, og kun støttet til en Notits af Bispen i Ribe henføres den sædvanlig til det sidstnævnte Aar[1]). Alle Beretninger om tidligere Oversvømmelser ere løse Sagn og uden historisk Værdi. — Men endnu mindre have vi samtidige Oplysninger om de foraarsagede Tab. Næsten alt, hvad den trykte Literatur indeholder herom, hviler paa en højst usikker Tradition, paa Overleveringer, der først flere Aarhundreder senere have faaet skreven Form. Lige overfor utrykte ældre Oplysninger have disse derfor ingen Betydning, kun hvor hine ganske svigte os, er det maaske tilladt at minde om dem, og i hvert Fald er det efterfølgende Hovedresultat opbygget ganske uafhængig af denne Tradition.

De ældste mig bekendte Vidnesbyrd om disse Stormfloders Virkninger tilhøre Tiaaret 1440—50. I Hertug Adolfs Proces med Ditmarskerne 1447—48, i de talrige

„28 Karspeln sollen im Fluthe untergangen und in die Erde versunken sein, dasz das salze Wasser darüber gegangen." — Den samme Tanke kommer frem mange andre Steder.

[1]) C. Kusz: Jahrbuch denkwürdiger Naturereignisse. Altona. 1825. S. 20 flg. Kinch: Ribe. I. S. 212.

Klager og Modklager, som denne gav Anledning til, tales af og til om Landetab til Havet; men Aarsagssammenhængen er allerede delvis udvisket og Overleveringen i Færd med at antage fantastiske Former. Saaledes vælte Ditmarskerne Skylden for Landetabet 1352 (eller, som vi mene, 1362) over paa den holstenske Ridder Hr. Siverd Dozenrode, der i det 15de Aarhundredes første Halvdel var Amtmand i Tiele o. a. St. og endnu levede 1436. De sigte ham for 1352 at have gennemstukket Ejderdigerne og derved fremkaldt Oversvømmelserne i Delve og Henstedt Sogne, hvor mange Byer og store Værdier ødelagdes. Hertugen afviser denne Sigtelse imod Hr. Dozenrode som ganske urimelig og tilføjer: Det er 95 Aar siden dette skete, det ligger uden for hans Erindring, han kan ikke finde det sande i deres Klage; men det er bekendt nok, at i de Tider indtraf „overstore" Vandfloder, der i Folkemunde endnu kaldes de „store Menneskedrukninger" (de groten Mandrencke), ligesom der ogsaa efter den Tid er indtruffet andre store Oversvømmelser saavel i hans Omraade langs Ejderen som i Ditmarskernes Land. Derefter hedder det: „Is noch wol waraftichen kennich vnde apenbar, dat in den vorscreuen olden vorledenen tiden grot jammer vnde vnvorwintlike schade schen is van waters nöden, dar vele kerken, kerspele, dorper vnde jeghene in vnsen gebeden ouer vorghan sind vnd noch vnbediket in der zee wüste ryden. Hebben de Ditmerschen, dede in densüluen watersvaren vnde nöden weren, ok lichte schaden mede leden gelyk den vnsen" [1]).

[1]) Gemeinschaftl. Archiv. XXI. 73. Dette Stykke er aftrykt i A. L. J. Michelsen: Urkundenbuch zur Geschichte des Landes Ditmarschen. Altona. 1854. S. 48 flg. og 53.

Men ogsaa de senere Landetab, særlig i Pelvormherred, belyses af disse Akter. Ifølge den gængse Fremstilling skal Pelvorm være løsrevet fra Nordstrand i en Vandflod den 1. Nvbr. 1436, men i Klageskriftet fra 1447 henlægger Hertug Adolf øjensynlig disse Ødelæggelser til en tidligere Tid, idet han sætter dem i Forbindelse med Ditmarskeren Corte Wideriks Røvertogt 1407. Denne udplyndrede Kirkerne, afbrændte det halve Herred og brandskattede Resten til den yderste Penning. Hertugen beregner Skaden til 80000 ℔ og siger, at Landet siden den Tid ligger tildels øde, uinddiget og overskyllet af Havet[1]). Vidnesbyrd om Nedgangen i Nordfrislands Velstand findes ogsaa fra en noget senere Tid. 1469 skriver Erkebispen i Lund, at Dele af Frisland fordum ere blevne ødelagte ved Vandflod og ikke have ydet Tiende eller Jordskyld til Gejstligheden, men nu paabyder han

---

[1]) Claghe Hertoghen Alues ieghen de Dithmerschen. Gemeinsch. Archiv. XXI. 73. „Darna in deme soueden jare (ɔ: 1407) in alle godeshilgen nacht quam ein Ditmersche genomed Corrte Widerik sulff twe vnde ueftigeste Ditmerschen uth deme kerspele Lunden an dat zulue herde Pilworme mid wapene vigendliker wise bynnen vrede vnbeclaged vnde vnuoruolged, brak vnde wan de kercken vnde den kercktorn darsulues, vnde schinde vnde rouede de kercken vnde nam uth den kisten in der kercken in redem golde gelde vnde ware so gud alse sos dusend rinsche Gulden vnde vele mer dar bouen, vnde brachte dat sulue gud, uth der kercken geroued, sulffuerde in dat Land to Dithmerschen. De anderen achteundeueertich Dithmerschen syne helpere vnde mede kerchenbrekere bleuen upp deme torne vnde upp der kercken vnde roueden dar van vnde dar wedder tho dat sulue vnse herde vnde andere vnse bii belegen lande vnde beschedigeden de mid vnuorwindliken scaden, so dat der lande en deel so deger worden vorderuet, dat se noch wüste ryden vnde konden sodder den tyden nicht wedder bediked vnde beseth werden." — Om Ditmarskernes Plyndringer i Ejdersted se A. L. J. Michelsen: Nordfriesland im Mittelalder. Slesvig 1828. S. 257 flg.

atter disse Ydelser[1]), og 1470 skænker Christian I Tilslikningerne i Viriksherred i de Sogne, hvor der ikke længere findes Præster eller Kirker, til Domkirken i Slesvig[2]).

Trods deres Almindelighed ere disse Oplysninger ikke uden Værd, men vi savne dog stadig bestemte Opgivelser, Tabet udtrykt i Tal. For ogsaa at fremskaffe disse maa vi vende os til andre Kilder. — I Aaret 1440 afbrændte Slesvigs Domkirke, i 7 Aar henlaa den som en Ruin, og Domkapitlet, der havde været opløst i Krigstiden, formaaede ikke at genopføre Bygningen ved egne Midler. I sin Nød henvendte det sig til Koncilet i Basel, og den 27de April 1442 udstedte dette et Indulgensbrev[3]) til alle, der vilde bidrage til Kirkens Restauration. Kollekten begrundedes ved Kirkens store Fattigdom, „fremkaldt af de svare Krige, som i den forløbne Tid vare førte i disse Egne, og af Oversvømmelser, ved hvilke **60 Kirkesogne**, der udredede mere end Halvdelen af Domkirkens Indtægter, desværre vare opslugte af det salte Hav“. (Causantibus grauibus gwerris, quæ in illis partibus iam retrofluxis temporibus uiguerunt, ac aquarum inundationi-

[1]) A. L. J. Michelsen: Anførte St. S. 231.

[2]) A. L. J. Michelsen: Anførte St. S. 233. Ifølge Brevet skænker Kongen „dat Hillige Landt, vnde alle opgeworpen lande im Wirkesherde im Strande belegen, dar nene kerkheren, kerken effte kerspele in sin, ... vnser domkerken to Sleswigh to besittende“. — Et Vidnesbyrd om, at Nordfrisland efter 1440 atter kom til Kræfter, er de talrige Dotationer til Kirker og Præster, som forefindes.

[3]) Transsumptum literarum synodi Baselensis de combusta ecclesia Schlesuicensi. Rigsarkivet. Slesvig Stift. Nr. 16. Kopialbog over det slesvigske Domkapitels Brevskaber, udfærdiget af Notarerne Johannes Faust og Johannes Hintze 1579.

bus per quas etiam loca sexaginta parochialium ecclesiarum in quibus plus quam medietas fructuum et prouentuum dictæ Schlesuicensis ecclesiæ consistebat, in mare salsum pro dolor sunt reducta.)

Selvfølgelig stamme disse Oplysninger fra Slesvig. Domkapitlet maa i sin Henvendelse til Synoden have meddelt et Overslag over de lidte Landetab. Dette Overslag er forfattet 1440—41, altsaa paa et Tidspunkt, da Stormflodernes Virkninger endnu enten laa indenfor Mands Minde eller i hvert Fald ikke længere tilbage, end at de slesvigske Domherrer ved Hjælp af deres ældre Indtægtsregistre kunde beregne Tabene og Skaden. Forsaavidt hvile Oplysningerne paa god historisk Grund. Men paa den anden Side maa det ikke overses, at Kapitlet ved en saadan Lejlighed maatte være fristet til at sætte Tabet saa højt som muligt; det er vel ikke utænkeligt, at Tallet kan være afrundet opad til 60, eller at der kunde være medtaget traditionelle Beretninger om endnu ældre og usikre Tab, og den opgivne Sum maa derfor opfattes som et Maximum, der ikke tør overskrides. Op til Aar 1440 kan den slesvigske Vesterhavskyst syd for Vidaa i det højeste have mistet 60 Kirker ved Stormflod og andre Ulykker, og naar Peter Sax tæller 106 tabte Kirker[1]), og naar enkelte Kirkelister fremvise lige saa store Tal, have vi Ret til at betragte disse Meddelelser som Fabel og Opspind.

Men selv disse meget bestemte Tal ere sikkert endnu altfor almindelige. Enhver vil spørge: Hvor laa disse Kirker? Hvad hed de? Og vor næste Opgave bliver derfor at paapege deres topografiske Sted og saa vidt

---

[1]) Westphalen I. S. 1377.

mulig deres Navne. Paa Grundlag af trykte Kilder er dette som sagt ugørligt; men det i Indledningen omtalte yngre Kapitelsregister yder os her en aldeles fortrinlig Hjælp. Det er affattet i det samme Decennium (1440—50) og af den samme Autoritet, eftersom dets Forfatter var Domherre (Procurator Capituli), og efter dets egne Ord skyldes dets Tilblivelse netop den Forvirring i Regnskaberne og den store Nedgang i Indtægterne, som Krig og Stormflod havde fremkaldt i de sidste Menneskealdre. Det omtaler denne Nedgang i Kathedratikum, i Jordskyld (Terragium), i Tiende, i Præbendernes Indtægter; Side op og Side ned markerer det Forskellen mellem før og nu, ja det gaar endnu videre: ved hvert Landafsnit meddeler det Kirketabet i Tal, og ved flere navngiver det disse Kirker. Efter længe og vedholdende at have syslet med dette Register kommer man uvilkaarlig til den Overbevisning, at Domherrernes Indberetning til Baseler Synoden er grundlagt paa dets Opgørelse af Tabene. I det følgende indordnes disse tabte Kirker under Datidens gejstlige Inddeling, der paa Vesterhavssiden bestod af Provstiet i Ejdersted, det „store Provsti“ og Provstierne „Strand“ og „Withaa“.

Provstiet i Ejdersted. Det kan ikke bevises, at den ejderstedske Halvø i den historiske Tid nogensinde har bestaaet af fire Øer: Ejdersted, Everschop, Utholm og Hæfræ (Vesterhever). Det Delta, hvori Ejderen, Trenen, Mildaa, Husumaa og Heverstrømmen skulle have forenet sig og samtidig sønderlemmet Landet i de ovennævnte fire Dele, er et Opspind af det 17de Aarhundredes Kronister, særlig af Peter Sax og Johannes Mejer. Den saakaldte Nordejder, hvorved Halvøen tænktes skilt fra Fastlandsmarsken, har aldrig været til, her løb

indtil 1489 en ubetydelig Aa: Mildaa; denne var i Kong Abels Tid overdiget (Mildedam), og formodningsvis sattes den først ved de senere Stormfloder i Forbindelse med Heverstrømmen gennem forskellige Løb eller Dyb (Moordeep, Leegligheitsdeep o. a.). Lige saa lidt kan der paavises en Havarm mellem Everschop (Gardingherred) og Ejdersted i snevrere Forstand (Tønningherred). Før de store Oversvømmelser kan her i det højeste have løbet en Grænsebæk eller Pril mellem Herrederne, da de Arealer, som hos Kronisterne og hos alle senere Forfattere udfyldes af Nordejderløbet Nr. II, før 1362 vare optagne af en Række senere undergaaede eller delvis undergaaede Sogne [1]).

Bortset fra Øerne Holm og Hæfræ maa de andre Dele af Ejdersted, Strand og Südermarsch have udgjort nogenlunde sammenhængende Strækninger, gennemfurede af Aaløb, Prile og Bække. De fleste af disse Løb overdigedes og forsvandt, andre udvidedes ved Stormfloderne til Dyb med Vadder, og fra disse fortsatte Havet sine Ødelæggelser. Katastrofen synes indledet med Heverens Fremskydning mod Øst. Derved reves Lundebjergherred midt over, og Heveren skar sig helt ind under Gesten ved Landsbyerne Øster- og Vesterhusum, der hurtigt udviklede sig til disse Egnes Købstad og Havneby. Husumaa, der formodningsvis tidligere fandt Afløb imod Syd gennem Mildaa, optoges nu af Heverstrømmen, Moordeep skar sig tværs igennem Lundebjergherred imod Sydøst

[1]) Da Eckermann har accepteret den gamle Opfattelse af Nordejder-Spørgsmaalet, kunde der være Grund til at komme nærmere ind paa Sagen, men dette maa dog udsættes til en anden Lejlighed. Her henvises til C. Kusz' Afhandling i Staatsb. Magaz. III. S. 329 og A. D. Jørgensen: Bidrag til Nordens Historie i Middelalderen. Kbhvn. 1871. S. 64 flg.

og mødte i det nuværende Darrigbølkog et Virvar af andre Dyb, hvis Hovedlinjer løb imod Nordvest op til Heveren og imod Sydøst ned til Mildaa og Treiaa[1]). Det største Ødelæggelsesværk udførtes dog omkring Heverens mellemste Dele. Mod Nord tilintetgjordes Rungholtegnen paa Nordstrand, hvorved denne Ø fik sin bekendte Hesteskoform, og imod Syd skar Havet sig ind mellem Everschop og Tønningherred over de lave Strøg, hvor nu Siversflether-, Altneu- og Offenbülkogene findes.

En nærmere, endsige en kartografisk Redegørelse for disse Forhold før 1362 kan ikke gives. Hovedsagelig ved Hjælp af de senere Inddigninger kunne vi danne os en Forestilling om Landets Udseende efter Midten af det 15de Aarhundrede; men naar Kronisterne og deres Eftersnakkere gaa tilbage til Aar 1200 og fable om en dobbelt Nordejder og Ejdersteds Ødeling ved denne, da er dette kun Efterklang af forvirrede Erindringer om langt yngre Forhold. Om den ældre Tilstand oplyse de intet.

Ifølge det yngre Kapitelsregister havde Provstiet Ejdersted op til Aar 1440 ved Stormflod mistet 7 Sogne foruden Kirken i „Myld“, der synes at have staaet i et særegent Forhold til Provstiet[2]). Sognenavnene meddeles dog ikke paa det citerede Sted, men tidligere ved

---

[1]) Iwen Knutzens Kort. Thott. Nr. 1813. 4°. — Wittemacks Kort over Nordfrisland 1640. Det kgl. Bibliothek. — Peter Sax' Manuskriptkort i hans Samlinger paa det kgl. Bibliothek. — Desuden en Række Dokumenter i Svavsted Arkiv.

[2]) Reg. Cap. Ulrich Petersens Saml. Kaps. XII. „Item septem ecclesie in eadem prepositura sunt submerse, in quibus patitur totidem defectum in procurationibus vel ultra. Item habet quondam ecclesiam Myld eidem prepositure annexam, valentem iiii libr. sterling. Modo submersa est et nil habitur inde.“ (Fol. O.)

Oversigten over det 8de Præbendas Indtægter. Dette Præbenda var oprettet af Kongen, der blandt andet havde skænket det Kongeskatten (Census regis) af Ejdersted. Denne Skat paalignedes sognevis, opkrævedes af de saakaldte Ethingos eller Edsvorne og beregnedes i Skilling og Penning Sterling. Oversigten over Præbendaindtægten indeholder derfor en Sogneliste, som tilmed gaar tilbage til Aar 1352, altsaa til Tiden før Menneskedrukningen. Alligevel er denne ikke noget egentlig nyt. Den findes aftrykt i det ældre Kapitelsregister baade hos Pontoppidan og Langebek, men er begge Steder fuld af Meningsløsheder, Udeladelser, Læse- og Skrivefejl. Det yngre Register gentager denne Liste i en fortrinlig Redaktion, og desuden tilføjer Forfatteren, hvilke Sogne der ere gaaede under eller saa stærkt medtagne, at de ingen Kongeskat kunne yde, og i hans Øjne ere disse to Ting ensbetydende. Sognene nævnes herredsvis; der begyndes med Everschop eller Gardingherred, hvor den første Kirke er Offenbül imod Nordøst og den sidste Kathrinenherd imod Sydvest, derefter gaar han til Tønningherred, begyndende med „Coldenbüttel et Myld", og slutter med Utholm. Det er nødvendigt at lægge Mærke til denne Orden, fordi den sætter os i Stand til at paavise, i hvilket Herred de forsvundne Kirker laa. Med Undtagelse af Myld tilhørte de alle Gardingherred (Everschop) og vare: „Offenbül, Nienbool, Ulsuesbool, Berneke, Jordfleeth, Westermarck et Merne, Oldentetenbol" [1]). Af

[1]) Reg. Cap. Fol. C. — Oversigten over Domkapitlets Præbender og deres Ejendomme indledes med følgende Ord: „Notandum. quod bona prebendalia dominorum canonicorum ecclesie Slesvicensis sunt hec infrascripta, conscripta sub anno domini MCCCLII circa festum assumptionis." — Og dernæst under det

disse betegnes Nr. 1, 5, 6 og 7 som undergaaede, ved Nienbool er denne Vedtegning øjensynlig glemt, medens Ulvesbool og Berneke paa Grund af Ødelæggelsen intet yde.

De to sidstes Beliggenhed er vel kendt. Berneke (Barnekemoor) kom ikke til Kræfter mere, Kirken opføres vel endnu i Kathedratikumregistrene fra 1460 og

---

8de Præbenda: „Excerpta registri Slesvicensis Capituli: Notandum quod octo prebende fundate in ecclesia b. Petri Slesvic. per illustrissimum regem Dacie habent hec communia distribuenda inter personas ipsas pro tempore possidentes. Primo decimas episcopales in Ulsnes. ... Item census regis in prepositura Eydersted et quondam molendinum prope sanctum Petrum in Slesvic. 1352. — Derefter følger Skattelisten fra Ejdersted, og jeg afskriver, hvad der findes om de ødelagde Sogne. — „Parochia Offenbül vii ß sterling de duobus edingis cum viii denariis sterlingorum. Submersa. — Item parochia Nienbool de uno ethingo iii solidos sterling., minus i sterling denar. — Item parochia Ulsuesbool habet tres edingos, unus dedit iiii solidos sterling. cum iii ₰ sterling. et duo alij quilibet ipsorum duos solidos sterling. cum iii ₰ sterling., modo nunc nil dant. — Item parochia Berneke de uno ethingo xviii sterling, modo nil solvitur ibi. — Item parochia Jordfleeth de tribus edingis, unus dedit iii solidos sterling. Alius vii denar. sterlingorum et tertius xv denar. sterling. Submersa est fortassis. — Item in parochia Westermarck et Merne unum ethingum et dedit xxii denar. sterling. Forsan etiam parochiæ submersæ sunt. Sed una villa adhuc in parochia Gherdingh nominatur Merne. — Item parochia Oldentetenbol non habet edingum per se, sed subjacet edingo in Nyentetenbol et dedit annuatim x sterling. Submersa est." (Om Oldentetenbol hedder det endvidere Fol. O: „Prebenda custodis ecclesie Sleswicensis primo habet in præpositura Eyderstede in Oldentetenbüll apud capellam regis xxiiii deymeth, de quibus dantur annuatim xxxvi solidi sterlingorum in festo Michaelis. Modo nil solvitur ibidem.") Endelig hedder det: „Parochia Coldenbüttel et Myld habet duos ethingos s. juratos et dabunt vi sol. sterl. cum dimidio et iii ₰ sterling., modo nisi v sol."

Sammenlign hermed: S. r. D. VI. S. 584—85. — Pontoppidan: Annal. eccles. II. S. 194—95. Jensens Kirchl. Statistik. S. 763 o. fl. a. St. — Archiv für Staats- u. Kirchengeschichte. II. S. 451 flg.

1523, men skal allerede være bleven lukket 1491 og forsvinder siden sporløst af Historien. Derimod er Ulvesbøl endnu Kirkesogn. Før 1352 hørte de altsaa begge til Ejdersted Provsti, Gardingherred, og det er derfor en ren Fabel, naar alle tidligere Forfattere, forførte af Catalogus vetustus, henlægge Ulvesbøl til Nordstrand før 1362, for siden at lade det lande paa Heverens modsatte Bred. Den Art Forestillinger stødte ingen paa en Tid, da man fuldt og fast troede paa, at Havet kunde løfte hele Landskaber op af deres Leje og i pæn Orden aflevere dem paa andre Steder (se f. Ex. Saxos 14de Bog, Peder Sax o. a. Kronister); men i vore Dage skulde man næppe tro det nødvendigt at modsige sligt Nonsens!

Om Offenbül minde endnu Øster- og Vesteroffenbülkogene i Grænsestrøgene mellem Gardingherred og det egentlige Ejdersted. Derimod er Nienbool et helt nyt Navn, der ingensinde tidligere har været nævnt. De ældre Registre have Navnene „Rembul“ [1]) og „Rernbol“, øjensynlig simple Læse- eller Skrivefejl for det forstaaelige Nienbool. Sognet kan kun have været lille og maa søges i Omegnen af Offenbülkogene, ja maaske indeholder „Olde Niekoog“, der inddigedes 1560, endnu en Erindring om det. Jordfleeth (ogsaa kaldet Gondfleth, Ivenfleth,

---

[1]) Paa sit i antiquarisk Henseende saa slette historiske Kort over Hertugdømmernes Vesterhavskyst har F. Geerz lagt Sognet „Rembul“ hen i Nærheden af Mildsted og givet Signatur for en Kirke „mit sicherer Lage“. Mindende om en bekendt Anekdote kunde man indvende: Den er ikke en Kirke „mit sicherer Lage“, eftersom vi aldeles ikke kende dens geografiske Sted, den laa ikke i Südermarsch, men i Gardingherred, og den hed ikke Rembül, men Nienbool! — Slet saa uheldig er han vel ikke alle Vegne, men det er dog baade til at le og græde over, at den Geerz'ske Imitation af Johannes Mejer har kunnet se Lyset i Slutningen af det 19de Aarhundrede.

da Initialen maaske har været utydelig) henvises sædvanlig til Nordkysten af Everschop, til Sivertsflether Kog, og efter Registerets egne Ord maa Sognet eller Sognene „Westermark et Merne“ søges paa Herredets daværende Vestkyst, hvor det omtalte Marne og Marnekog endnu minde om det forsvundne Sogn. Stormfloderne have altsaa berøvet Everschop meget betydelige Arealer, der i Halvmaane-Form omsluttede Herredets yngre Grænser og først i en langt senere Tid delvis atter ere genvundne ved Inddigningerne. — Mylds geografiske Sted kan ikke bestemmes. Det er klart, at Kirken maa have ligget i Nærheden af Coldenbüttel, dog maaske udenfor Tønningherreds Skel, men Ulykken er, at selv dette Herredsskel er det en meget vanskelig og indviklet Sag at bestemme.

Ud over de her nævnte kender Kapitelsregisteret ingen ødelagte Kirker i Ejdersted. Selv Ulstorp i Utholm opføres som Sognekirke, om end Kirkens Helgennavn, Sct. Peter, kort efter, ved Byens Ødelæggelse af Sandflugt, blev det almindelige, ja endogsaa Sønderhoved og Urden (Ording) synes 1440—50 at have hørt til Sognet og kunne altsaa først senere være blevne omdannede til selvstændige Kapeller[1]). Dette maa jeg dog lade staa hen.

Præpositura major. Til det store Provsti hørte hele Fastlandsmarsken fra Ejderen til Søholmaa og desuden Lundenberg Herred i Strand. Dette lille Herred overfylde Kronisterne i den Grad med Kirker, at den ene

---

[1]) Reg. Cap. Fol. D. „Parochia Ulstorp habet iii ethingos, quorum unus ix s., alter x sol., tertius vii sol., quartus vi sol. In Suderhovede unus edingus, qui dat iii sol. cum uno sterling. In Vrden unus edingus, qui solvit v ß. Isti sex quondam dederunt iii marcas.“ — Se forøvrigt Jensen: Kirchl. Statistik, S. 831, Anm. og de der anførte Kilder.

neppe kan faa Plads for den anden. Det kan ingensinde have været stort større end et almindeligt Gestsogn, men ikke des mindre forsynes det med indtil 14 Kirker og Kapeller. En Del af disse nævnes kun ved Helgennavne (Sct. Marie, Sct. Bartholomæus etc.) og ere neppe andet end Fordoblinger, hvis de da ikke ere rene Paahit. Kapitelsregisteret angiver ikke Tallet paa de tabte Kirker, men betegner følgende Sogne som helt eller delvis undergaaede: Wybol[1]) (eller Wybon), Sywertmanrip[2]) og Iuelek[3]). De to første genkendes i Kirkelisternes fordrejede „Wittenbull og Schwartmannriep", men det sidste er gaaet ganske i Glemmebogen. Alligevel er dets Tilværelse hævet over enhver Tvivl. Det omtales i alle

---

[1]) Reg. Cap. Fol. E. — Ved Oversigten over det 6te Præbendas Besiddelser hedder det: „Item in parochia Lundenberghe unum ethingum cum colonis episcopi ibidem ... Item in parochia Capellæ Wybon (hos Pontoppidan: „Wiboli") unum ethingum, qui dedit ii sol. sterl. cum dimidio. Item unum alium qui dabit tantum. Item duos alios ibidem, quorum quilibet dabit tantum. Ista prebenda prout nunc nil aliud habet quam quatuor vel quinque marcas lübicens., que quondam forsan solvebat xii vel xv marc., quæ [quod?] fuit memorabilis parochia. In brevi tempore solvebat viii marcas."

[2]) Reg. Cap. Fol. A. Sammenlign Fol. B. „Vicarie due b. Martini annexe rectori scholarum et organiste, habent xxv solidos annone in Rinkenisz in parochia Swantze. Ante instaurationem istarum vicariarum fuit ibi una vicaria fundata per magistrum Martinum Dacum, que habuit citra septuaginta deymeth in parochia Sywertmanryp, in valore lxx marcarum. Sed post in adhuc in fundatione submersa sunt in diluvio." Den her nævnte Magister Martinus Dacus er formentlig Erik Menveds Kansler, Martinus de Dacia, † 1304.

[3]) Reg. Cap. Fol. E. „7. Præbenda domini Meynardi militis habet curiam in parochia Yuelek cum lxx deymeth in pratis et agris . . . . . Sed prout nunc redditus sunt submersi".

I Script. r. D. VI. S. 576 hedder det: „Ivele cum 70 demat". Hos Pontoppidan (Annal. eccles. II. S. 183): „7. [Prebenda] Ivelex cum 70 demet que valent 3½ pund sterling."

3 Kapitelsregistre, endnu 1511 forekommer Navnet i en Notariatsakt[1]), men er da knyttet til en Hallig ud for Simonsberg Sogn, og selv paa Johannes Mejers Manuskriptkort 1641 over Lundenberg Herred[2]) træffes det som Lokalnavn i Omegnen af Padelek. Sognet maa altsaa have ligget i den sydøstlige Del af Herredet, og efter de store Oversvømmelser er det sandsynligvis bleven erstattet af Padelek, hvis Kirke skal være bygget omkring Aar 1500.

Om Gøsherrederne indeholder Registeret[3]) bestemte Oplysninger. Det siger, at „Wartinghuse“ i Søndergøsherred og „Uvekenbul, Ottesloff et Hyaldelund“ i Nørregøsherred ere undergaaede og øde. „Formodentlig udgjorde de 1 Sognekirke og 3 Kapeller.“ Da Hjoldelund og sikkert ogsaa Ottesloff,

---

[1]) Notariatsakt, udstedt 19/5 1511 af Petrus Buck, perpetuus vicarius eccl. b. Jacobi apostoli Swaffstedensis, angaaende Stridigheder mellem Rødemis paa den ene, Simensberg og Padelek paa den anden Side om Halligen „Jutte“. Pergamentsdokument i Svavsted Arkiv. Dokumentet er stærkt medtaget af Fugtighed og delvis ulæseligt. Stridens Genstand ses af følgende Brudstykker. Det første Vidne erklærer, at han som ung plejede at sejle gennem (et Løb eller Dyb, ulæseligt Navn) paa Ejderen til Rendsborg, og da saa' han, at „vnderwilen ginck der Symensberger onde Padelecker qwik wol mede up der Halghen Iutte, vnde der Rademiszer quick ginck weder vp der Simensberge Halghe Iweleck genömet ... Ocke Reilichsen, de ander tuch, by sostich jaren olt ... erklærer ... al de tit, he denken mocht, hebben de Rademisser de Halge Iutte in ere brukinge vnde etinge gehat ... vnde de Simensberger hebbe en Halge Iweleck genompt“ etc.

[2]) Gl. Kgl. Saml. Fol. 714.

[3]) Reg. Cap. Fol. N. „Sed notandum est, modo in Sundergosherde Wartinghuse et in Norgosherde Uvekenbul, Ottesloff et Hyaldelund submerse et desolate sunt, que forsan fuerunt una ecclesia et tres capelle et sic recepit dampnum iij marcarum lub.“ Foran er fortalt, at Provsten af hver Sognekirke har en Indtægt af 1 Mark og det halve af Kapellerne.

eftersom Navnet har den danske Endelse —lof, —løf, —lev, vare Gestbyer, kunne de ikke være blevne ødelagte ved Stormflod, og Udtrykket „øde“ (desolate) gaar derfor paa dem. Wartinghuse skal have ligget udfor Hatsted Marsk, hvor Beboelsesstederne Store og Lille Ellerbøl endnu betegnes som Rester af Sognet. Dette er dog vist meget usikkert[1]). Uvekenbul er det nuværende Efkebøl nord for Langenhorn. Her ejede baade Bispen og Kapitlet mange Jordejendomme, hvorfor det omtales paa mangfoldige Steder, ligesom vi fra Midten af det 15de Aarhundrede have nogle Adkomst- og Fæstebreve derfra. 1407 synes Kirken endnu at have været til Stede, 1451 blev Kirkeværftet benyttet og havde allerede i lang Tid været benyttet som Byggeplads, 1519 var en Del af Sognet omsluttet af Langenhornkogs Digebaand, medens en Del laa uden for som Halligland[2]).

Marsken omkring Svavsted var Bispegods og omtales derfor ikke i Kapitelsregisteret. Derimod indeholder Bispens Jordebog nogle Meddelelser om de ældre Bebyggelsesforhold langs Trenens og Mildaas nedre Løb. I flere Henseender var denne Egn meget mærkelig. Her faldt ikke alene en politisk Grænse mellem det egentlige Hertugdømme Jylland, Kongens Frisland og Bispelenet, men, som jeg anden Steds har godtgjort, et endnu dybere gaaende ethnografisk Skel, idet Gesten tilhørte Danskerne, de sydlige Marskegne Saxerne og de vestlige Friserne.

---

[1]) Traps Statistik over Slesvig I. S. 287.

[2]) S. r. D. VII. Jensen anf. St. S. 707 Anm. — Testimonium et registrum de bonis episcopalibus in Norgoesherred 1519. Ligeledes et Fæstebrev 1451. Svavsted Arkiv. — I ældre Dokumenter er Navnets Form Uvekenbul, Ovekenbul, Uvekebul, Offkenbul, Ofkebul.

Disse Marskstrækninger vare stærkt befolkede. Her laa fire Sogne, som forsvandt før eller med det 15de Aarhundrede, og da Egnen først inddigedes efter Midten af det nævnte Aarhundrede, maa Beboerne have bygget paa Værfter og „Hamme“. Egnen beherskedes af en befæstet Plads, der indtil 1252 og maaske endnu senere laa i de lave Strøg ved Trenen og kaldtes Mildeborg, men senere flyttedes op paa Gesten til Svavsted. Svavsted Hus nævnes første Gang 1322, og Marsksognene: „Sct. Johannes, Sct. Christine, Sct. Cathrine in der Wisch“ samt Dornebul søgte Thing ved Borgen[1]). Alle disse Sogne ere forsvundne efter Oversvømmelsesperioden, og kun om Sct. Johannes og Dornebul have vi yderligere Efterretninger. Den førstnævnte Kirke har ligget paa et Værft, som endnu kaldes „Kirchhof“, i Nærheden af Gaarden Neulandshof syd for Svavsted og maa

[1]) S. r. D. VII. S. 464. „Item multa loca deserta et in undacione aquarum submersa consueuerunt pertinere ad castrum, videlicet Milde et multa loca de parochia St. Johannis et citra; dixit videlicet pater Johannes & magister decretorum Anderson de Coldenbuttel se audiuisse a parentibus suis, quod a castro Swauestede transeundo per paludes et prata circa Treyam versus Coldenbuttel inter Frisiam et aridam et inde versus Rademisse ad parochiam Mildstede, omnia loca consueuerunt fructificare et decimas dare ad castrum Swauestede, quod castrum antiquitus situatum fuit in loco, qui dicitur Milde circa Treyam, et homines de parochia St. Johannis, St. Cristine et St. Catherine in der Wisch consueuerunt esse de jurisdictione castri et querere placitum suum illic, item parochia ecclesie, que fuit in Dornebul. — Nota eciam, quod temporibus, quibus inhabitabantur paludes spectantes ad castrum, tunc oportebat aduocatos duos dies habere ad tenendum placitum, unum pro inhabitatoribus aride die Mercurii, alium pro inhabitatoribus paludis siue in der Marsch & multi hominum conuenerunt ad hujus modi placita. Dicebatur ab antiquis, quod die sabbati bene quingenti homines consueuerunt venire ad placitum.“

være bleven ødelagt nogle Aartier ind i det 15de Aarhundrede. Dette fremgaar af et Sognevidne fra Süderstapel af 20de Maj 1470. Kirkens Undergang laa da endnu inden for Mands Minde, Beboerne, der alle bære saksiske Navne, navngives, og vi underrettes om, at de efter Oversvømmelsen flyttede op paa Gesten og byggede Landsbyen Drage, „dat do eine wilde heide was". 1460, da Bispens Jordebog affattedes, var Dornebul endnu en Landsby, hvis Beboere forrettede Hovtjeneste paa den nærliggende Bispeborg. — Om de andre Kirker vide vi aldeles intet. Man har gættet paa, at Sct. Cathrine skulde være identisk med Süderstapel, der ogsaa var indviet til denne Helgeninde, men da denne ældgamle Kirke ligger paa en høj Gestø, „altsaa ikke in der Wisch", og da det lige saa lidt er bekendt, at den nogensinde har hørt ind under Svavsted, maa denne Gisning opgives. Derimod er det ikke utænkeligt, at Kirken i Myld, som maa søges i disse Strøg, skjules under et eller andet af de nævnte Helgennavne.

Provstiet i Strand, der omfattede Edoms, Biltring, Pelvorm og Viriks Herreder, samt Øen Før, laa under Domkantoratet. Dette nød af hver Kirke 12 og af hvert Kapel 6 ß Sterling, „dog" — hedder det videre — „ere 24 Sognekirker og Kapeller, samt et Kollegium, nemlig Rungeholt, undergaaede ved Vandflod, og Kantoren lider derved et Tab paa omtrent 30 ℔"[1]). — Om disse store Tab have vi hidtil savnet ethvert sikkert Vidnesbyrd, ja, saa vidt jeg

[1]) Reg. Cap. Fol. O. „Modo xxiiii ecclesie et Capelle cum uno collegio, videlicet Rungeholt, sunt submerse, et cantor patitur defectum earundem ecclesiarum procurationem circiter triginta marcarum."

ved, har det end ikke været bekendt, at Rungholt ligesom Haderslev havde et Kannikekollegium. Kronisterne betegne Byen som Flække og fortælle forøvrigt en Del urimelige Historier om dens Beboeres Ugudelighed, der nedkaldte Himmelens Straf over Øen. Om dens geografiske Sted minder endnu Rungholt Sand ude paa Vadderne.

Men uheldigvis tier Registeret med Navnene paa de øvrige undergaaede Kirker, og ad sikker historisk Vej er det umuligt at hente disse anden Steds fra. Den eneste Kilde, som her kan komme i Betragtning, er „Biskop Nicolaus III Bruns Fortegnelse paa de Kirker, som forgik i den store Menneskedrukning“. Listen er hidtil bleven anset for authentisk og troværdig og benyttet af alle uden Skrupler, men desværre vide vi saare lidet om Forfatteren og endnu mindre om hans efterladte Optegnelser. Ifølge Jensen blev Nicolaus Brun Biskop i Slesvig 1350 og levede endnu 1366, ligeledes omtales hans efterladte Papirer i Historien, men uheldigvis ikke før i Slutningen af det 16de Aarhundrede. I Lyscanders Samlinger[1]) fandtes en „Biskop Clausis Krønike“, der muligvis stammede fra ham; Hamsfort benytter den slesvigske Biskop Nicolaus Bruns „Annotationer“ ved Omtalen af de store Oversvømmelser i Ejdersted, Strand og Risum Moor[2]), og endelig meddeler Cypræus os en Afskrift af hans Fortegnelse over undergaaede Kirker i den store Menneskedrukning 1362[3]). — I mine Øjne er denne Omtale langtfra tilstrækkelig til at give Kirkelisten Rang med historiske Kildeskrifter. Hvad havde Cypræus foran sig?

[1]) Rørdam: Lyskanders Levned. S. 153.
[2]) S. r. D. I. S. 310.
[3]) Cypræi Annal. S. 338—9.

Var det Originalen eller kun en Afskrift eller maaske noget endnu meget ringere? I min Afhandling om Johannes Mejer[1]) har jeg paavist, at der i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede cirkulerede flere ganske falske Kirkelister, som tillagdes saa gamle Bisper som Christiern II i Ribe, Nicolaus I og Johannes II Bockholt i Slesvig. De ere uden ringeste Værd, og da de af Cypræus benyttede Papirer forlængst ere forsvundne, kan det ikke afgøres, om vi ikke her staa overfor et lignende Bedrag. Jeg anser dette for det sandsynligste.

Den frisiske Kronist Jonas Høyer, født 1587 og altsaa ældre end Cypræus, Peter Sax, Joh. Mejer, C. Dankwerth og Heimreich, har en lignende Liste[2]) over Kirketabene paa Nordstrand. Trods en Del Afvigelser maa hans og Cypræi Fortegnelse have en fælles Kilde, men Høyer siger, at de nævnte Kirker gik under allerede Aar 1200, og han taler aldeles ikke om Nicolaus Brun. Noget lignende gælder om en af Heimreich meddelt Kirkeliste, der skal være forfattet af en vis Joh. Christoph. Jeg slutter heraf, at der i Slutningen af det 16de Aarhundrede allerede maa have foreligget flere saadanne Lister, udarbejdede paa Grundlag af Traditionen, og at Biskop Nicolaus Bruns Navn, efter Datidens ukritiske Skik, letsindigt er bleven knyttet til en eller anden Form af disse Fortegnelser.

Det er umuligt at anstille Prøve paa Listens Paalidelighed i det hele. Disse forsvundne Kirkers og Kapellers Navne forekomme ikke i noget historisk Dokument fra Samtiden og synes udslettede med Sognenes Tilintet-

[1]) Hist. Tidsskr. 6. R. I. B. S. 356 flg.
[2]) O. H. Moller: Bericht vom Fürstenthum Schleswig. Flensb. 1767. S. 12.

gørelse. Det Bevismateriel, som Jensen og Schmidt føre i Marken, hentes udelukkende fra disse forskellige Lister (Designatio, Catalogus vetustus, Jonas Høyers Liste o. a.), det naar i heldigste Tilfælde kun tilbage til det 16de Aarhundredes Tradition, ikke til det 14de Aarhundredes Optegnelse, den ene upaalidelige Liste benyttes til at støtte den andens Uvederheftigheder, og Forfatterne bevæge sig saaledes i en Kreds uden nogensinde at faa historisk Fodfæste. Den Art Kritik har ingen Værdi i vore Dage.

Kun paa et eneste Punkt er det muligt at gøre Prøve, og denne falder ikke ud til Kirkelisternes Fordel. Blandt de ødelagte Sogne nævner Nicolaus Brun ogsaa Godmersbøl i Pelvormherred. Af Hertug Adolfs Proces[1]) med Ditmarskerne ses det, at Kirken vel var tilintetgjort 1411, men dens Klenodier: Helgenskrin og Alterkalk, opbevaredes endnu hos en anset Mand paa Egnen, indtil Ditmarskeren Corte Widerik ranede dem tilligemed meget andet. Men ved denne Lejlighed siges det udtrykkeligt, at Godmersbøl Kirke laa ikke i Pelvorm-, men i Viriksherred. Dette strider imod alle Kirkelister, alle Kort og den gængse Opfattelse, men selvfølgelig

---

[1]) Gemeinsch. Archiv. XXI. 73. „Darna in deme elfften jare (ɔ: 1411) in somertiden grep Cortte Widerik bynnen vredes enen mogenaftigen vresen vnsen vndersaten genomed Nonne Mergedsone, de wonaftich was in Pilwormerherde, vnd nam eme sines egenen gudes uppe dredusend lub. marc vnde nam eme dar to eyn hilligen schryn beslagen mid golde vnd suluere, dat he in bewaringe hadde to behoff der kercken Godmersbul in Wirikesherde. Dat schryn an golde vnde an suluere ane dat hillige doem was so gud alse dredusend marc. Ock nam he eme enen kelk behorende to der vorbenomeden kercken. Desse schryn vnde kelk sin noch so wii sind berichted to Lunden in der kercken.“ (Arkivsekretær Matthiessens Afskrift.)

har den ældre Kilde Fortrinet, og vi kunne altsaa heller ikke stole paa Listens Herredsinddeling.

Lige saa lidt stemme dens Tal med det nyere Kapitelsregister. Den anfører 32 undergaaede Kirker i de 4 Herreder, deriblandt 3 (Ilegruf, Brunok og Stintebul), som bestod lige indtil 1634, og saaledes kun for en Tid kunne have været ødelagte. Men selv uden disse bliver der 29 Navne tilbage til 25 Kirker, 4 af disse maa i hvert Fald være urigtige, men hvilke disse ere, kan for Tiden ikke siges.

Trods alle disse Usikkerheder og Fejl er det ikke min Hensigt at frakende Nicolaus Bruns Liste al Betydning. Den er det første og mindst forfalskede Udtryk for Traditionen i det 16de og 17de Aarhundrede og kan indeholde meget sandt og rigtigt. Alligevel har jeg — for i denne Sag endelig en Gang at drage et bestemt Skel mellem det historisk sikre og det traditionelle — ved Affattelsen af omstaaende Kirkeliste foretrukket at betegne de forsvundne, navnløse Kirker ved N. N., i Steden for at indføre Kirkelisternes Navne, hvilket ikke kunde gøres uden Gætteri og stor Vilkaarlighed, og Fordelingen mellem Herrederne er foretagen efter det Forholdstal, der kan uddrages af deres Skattesummer i Kong Valdemars Jordebog. Ifølge denne gav Viriksherred 40, Biltring og Pelvorm Herreder hver 80 og Edomsherred 120 ℔ rent Sølv, en Skatteansættelse, der selvfølgelig hviler paa Herredernes Arealer og Bebyggelsesforhold. Forholdstallene blive altsaa 1 : 2 : 2 : 3. Før Manddrenkelsen havde alle 4 Herreder tilsammen 46 Kirker, og jeg har derfor ment at kunne sætte Viriksherred til 6 Sogne, Biltring og Pelvorm Herreder til henimod det dobbelte og Edomsherred til det 3-dobbelte Antal. Denne

Beregning er kun et Skøn, men den hviler dog paa et historisk Grundlag og giver nogen Vejledning ved Bedømmelsen af de ældre Tilstande. I en Anmærkning under Kirkelisten findes Nicolaus Bruns Navne og Herredsinddeling. — Fra Før haves ikke en eneste historisk Efterretning om undergaaede Sogne.

Withaa Provsti behandles paa samme Maade. Kapitelsregisteret[1]) angiver Tallet paa de tabte Kirker, men ikke deres Navne. Provstiet bestyredes af „Thesaurarien“ og bestod af „Bøkingherrit, Horsbüherrit og Syld“. Hver Sognekirke betalte den gejstlige Tilsynsmand 12 ß Sterling, Kapellerne det halve. Derefter hedder det: „Dog ere 5 Kirker og Kapeller undergaaede ved Stormflod, og derved lides et Tab af omtrent 2 Pund Sterling, og maaske var der fordum paa Sylt 14 Sognekirker, nu 4.“

Det første, her maa lægges Mærke til, er den Adskillelse, Forfatteren gør mellem de ødelagte Kirker, som han kender fra Nedgangen i Kapitlets Indtægter, og de 10 paa Sild, hvorom han ikke har saadanne Oplysninger. 1440—50 havde Øen 4 Kirker, og den slesvigske Domherre véd, historisk set, intet om ødelagte Kirker paa Sild før hans Tid; thi ellers maatte han have taget dem med i Tabsberegningen. Derimod har der allerede dengang existeret traditionelle Beretninger om store Landetab

[1]) Reg. Cap. Fol. O. „Prepositura Withaa habet Bökingherrit, Horsbüherrit et Syld, in quibus habet jurisdictionem et recipit procurationes de qualibet ecclesia xii ß sterling. et de capella vi sol. sterling. Modo v ecclesie et capelle sunt submerse de quibus patitur dampnum citra circiter ii libras sterling., et forsan in Sylt quondam fuerunt xiiii parochie, modo iiii.“

til Havet, og han har fundet dem mærkelige nok til med et vist Forbehold at omtale dem [1]). Alle Oplysninger om denne Øs ældre Storhed opløse sig saaledes i Sagn og Usikkerhed [2]).

Forøvrigt omgives vi her af de samme Vanskeligheder som ved Nordstrand. Det er umuligt at navngive de 5 ødelagte Kirker eller at sige, i hvilket Herred de laa. Nikolaus Bruns Liste har i Bøkingherred: Odmershusen, Spynkebul og Vendal, i Horsbyherred: Wyppenbul, og paa Sild: Stedum og List. Men i denne Fortegnelse savnes Langsundtoft, hvis Tilværelse er historisk bevislig. Desuden maa Odmershusen og Wippenbul anses for ret paalidelige, og i den omstaaende Kirkeliste har jeg derfor kun ladet 2 Navne henstaa i det ubestemte [3]).

Hermed have vi gennemgaaet Hertugdømmets Marskegne, og den samlede Oversigt over de lidte Kirketab i Oversvømmelsesperioden op til 1440 ser saaledes ud:

---

[1]) Sammenlign hermed Hist. Tidsskrift. 6. R. I. B. S. 368. Anm. 1.

[2]) Michelsen: Nordfriesland im Mittelalter. S. 110. Jensen: Kirchl. Statistik. S. 500. Traps Statistik over Slesvig. I. S. 181.

[3]) I Aaret 1650 førtes en Proces om Digevæsenet mellem Horsbolherred paa den ene og Naboherrederne paa den anden Side. Klagernes Advokat, Christian Münden, siger i et af Indlæggene, at Horsbølherred i de sidste 238 Aar havde mistet næsten 6000 Demat Land og 4 Kirker, nemlig Wippenbull, Angertoft, Renstoft, Rickelsbüll og meget af Rødenæs; i 52 Aar havde de været hjemsøgte af 12 Oversvømmelser og i samme Tid maattet foretage to Digeindflytninger (Einsätze). Petrejus: Nachricht vom Tonderschen Deichwesen. 1740. Ggl. kgl. Saml. Jeg anfører denne Udtalelse for at vise Traditionens frodige Vækst. Angertoft og Renstoft ere sikkert rene Paahit; det sidste findes i nogle Kirkelister og hos J. Mejer, det første ingensteds.

I Ejdersted Provsti	. . . .	8	undergaaede Sogne.
- Svavsted Marsk	. . . . .	4	—
- Lundenberg Herred	. . .	3	—
- Gøsherrederne	. . . . . .	4	—
- Strand	. . . .	25	—
- Withaa	. . . .	5	—
	Sum . . .	49	undergaaede Sogne.

Lægges hertil de 10 højst tvivlsomme paa Sild, maa vi 59 som Hovedtal, ja alt eftersom vi henregne Ulvesbøl til de undergaaede Kirker eller ikke, kunne vi endog komme til 60. Dette stemmer altsaa nøjagtig med Indulgensbrevets Angivelse, og jeg formoder, at ligesom Kapitelsregisteret finder Kirketabene paa Sild en Omtale værd, saaledes have ogsaa Domherrerne taget dem med i deres Henvendelse til Synoden. — Alligevel anser jeg dem for uhistoriske, og det faktiske Kirketab kan ikke sættes højere end til 49 (50). Af de undergaaede Kirker kom Hjoldelund (og Ulvesbøl) atter til Kræfter, og det endelige Tab i den store økonomiske og materielle Nedgangsperiode 1340—1440 bliver for Vestkystens Vedkommende altsaa 48 Kirker og Kapeller. Men hertil maa endnu lægges Imminghusen paa Nordstrand, der nedlagdes 1479.

Dog ogsaa i den øvrige Del af Hertugdømmet kunne vi paavise Nedgang i Kirketallet. Saaledes meddeler Kapitelsregisteret, at Kapellerne Arwath og Nybøl i Barvidsyssel[1]) vare øde 1440, Ønlev Kirke i Risherred

[1]) Reg. Cap. Fol. O. „Due capelle sunt ibidem destitute. videlicet Nubol et Arwath valentes vii sol. lub.“ — Sammenlign hermed Heimreich Walters Kirchenhistorie. S. 122 flg., hvor Kirkenavnene Nibol og Dewad forekomme under Barwithsyssel. Ligeledes Jensens Kirchl. Statistik S. 219.

er allerede omtalt, Isted[1]) havde egen Kirke og Præst endnu 1378, Mynnæsby i Svansen var Kirkesogn efter 1231[2]), og Huglæstath ved Krop opføres som Kapel[3]). Med disse Tal bliver den samlede Nedgang i Kirketallet før 1523 altsaa 55 Kirker og Kapeller (foruden 4 Sognekirker i Slesvig By).

Om Tilgangen af Kirker kunne vi fatte os i Korthed. I Landets Hoveddel, der fra umindelige Tider har været beboet af Danske, var Bebyggelsen og Sogneinddelingen afsluttet før det 13de Aarhundrede, og her kunne vi ikke vente og heller ikke paavise nogen Tilgang. Denne maa udelukkende søges i Grænsedistrikterne mod Syd og Vest. I Egnene syd for Dannevirke, i Dänischwold og Bergherred, nedsatte saksiske Indflyttere sig efter Aar 1200 og byggede Kirkerne i Sehested, Gettorp, Slabbenhagen, Jellembæk, Hütten, Bünstorf og Ekernførde. Den sidste nævnes allerede 1288 og de øvrige 1314, men de ere sikkert alle opførte i det 13de Aarhundrede[4]).

I Nordfrisland var Kolonisationen ogsaa afsluttet før Aar 1200, men de store Oversvømmelser, de frygtelige Omvæltninger og Landetab tvang Befolkningen fra Marsken op paa Gestranden, og her fremstod derfor en Række nye Kirker, først som Kapeller under ældre Kirker, senere som selvstændige Sognekirker. Disse ere Niebøl, der menes at have erstattet Langsundtoft, Stedsand, Enge,

[1]) Jensen anf. St. S. 1081, 633.
[2]) Kong Valdemars Jordbog S. 16. Traps Statistik II, S. 645.
[3]) A. D. Jørgensen: Bidrag til Nordens Historie i Middelalderen. S. 92. Anm. o. fl. a. St. Det er maaske dog noget tvivlsomt.
[4]) Sønderj. Aarbøger 1893. S. 262.

Bredsted, Husum[1]) og Padelek. (Om Syderhoved og Ording i Ejdersted tør jeg ikke ytre nogen Mening.) Vi faa altsaa en Tilgang af 14 Kirker mod en Nedgang af 59 (eventuelt 69), og vort Hovedresultat er da dette: I Middelalderens sidste Aarhundreder op til 1523 maa det slesvigske Bispedømme have havt et absolut Tab af 45 (55) Kirker. Efter Saksernes Indvandring i Sydslesvig og før Oversvømmelsesperioden, altsaa i den første Halvdel af det 14de Aarhundrede, maa Stiftet have talt henimod 280 Kirker.

Fortegnelse over Bispedømmets Kirker i Middelalderen.

(Navnene i skarp Klammer [] betegne ældre indgaaede Kirker, som ikke findes i Kathedratikumregisteret 1523, men ere historisk paaviselige. Hvor der staar to Navne ved Siden af hinanden, er det skarpt indklamrede Sognets ældre Navn. De med Stjerne betegnede Navne ere yngre end Aar 1200. Numereringen gælder kun de Aar 1523 bestaaende Kirker. Den ældre kirkelige Inddeling er lagt til Grund.)

Det store Provsti.

Slesvig By.

1. Sct. Peter.
2. Vor Frue.
3. Trinitatis.
[Sct. Oluf.]
[Sct. Clemens.]
[Sct. Jacob.]
[St. Nicolai.]
4. *Sehested.
5. *Jellembæk.
6. *Slabbenhagen.
7. *Gettorp.
8. *Bünstorp.
9. *Ekernførde.
10. Riseby.
11. Koslev.
12. Siseby.
13. Svans.

[1]) Hist. Tidskrift, 6. R. IV. S. 324 flg.

14. Vapenæs.
15. Borgby.
[Mynnæsby.]
16. Haddebod.
17. *Hütten.
18. Krop.
[Huglæstath?]
19. Kampen.
20. Hollingsted.
21. Beveringhusen.
22. Ervede.
23. Süder Stapel.
[Dornebül.]
[Sct. Johannes.]
[Sct. Cathrine.]
[Sct. Christine.]
24. Svavsted.
25. Mildsted.
26. Ostenfjeld.
27. *Husum.
28. Skovby (Skobøl).
29. Hatsted.
30. Olderup.
31. Svesing.
32. Treiaa.
[Wartinghuse.]
33. Fjolde.
34. Threlstorp.
35. Brekling.
36. *Bredsted.
37. Bordlum.
38. Horne.
39. B[i]argum.
40. Hjoldelund.
[Ottesloff.]
[Uvekenbul.]
41. Lundenberg.
42. Simensberg.
43. *Padelek.
[Iuelek.]
[Sywertmanrijp.]
[Wybol.]
44. Lith.
45. Ham.
46. Morsum.
47. *Enge.
48. *Stedsand.
49. Læk.
50. Klægsbøl.
51. Brarup.
52. Humtrup.
53. Ladelund.
54. Karlum.
55. S. Løgum.
56. Medelby.
57. Burkal.
58. Bylderup.
59. Tinglev.
60. Hostrup.
61. Højsted.
62. Ravsted.
63. Aabenraa.
64. Løjt.
65. Ris.
66. [Ønlev.] Hjortkjær.
67. Bjolderup.
68. Felsted.
69. Kliplev.
70. Bjerndrup.
71. Aarup?
72. Kværs.
73. Uge.
74. Ensted.
75. Holbøl.

76. Rinkenæs.
77. Adsbøl.
78. Ullerup.
79. Sottrup.
80. Nybøl.
81. Broager.
82. Dybbøl.
83. Varnæs.

Provstiet i Barvith-syssel.

84. Vor Frue Kirke i Haderslev.
85. Skodborg.
86. Jels.
87. Oxenvad.
88. Sommersted.
89. Jegerup.
90. Magstrup.
91. Hammelev.
92. Vedsted.
[Nybøl.]
[Arwath.]
93. Tyrstrup.
94. Hjerndrup.
95. Fjelstrup.
96. Bjerning.
97. Aller.
98. Hejls.
99. Taps.
100. Vejstrup.
101. Bjært.
102. Stenderup.
103. Dalby.
104. Vonsild.
105. Sest.
106. Øddis.
107. Stepping.
108. Frørup.
109. Gl. Haderslev.
110. Moltrup.
111. Aastrup.
112. Vonsbæk.
113. Starup.
114. Grarup.
115. Øsby.
116. Halk.
117. Vilstrup.
118. Hoptrup.
119. Øster Løgum.

Archidiaconatet.

Flensborg.
120. Vor Frue.
121. Sct. Nicolai.
122. Sct. Johannes.
123. Sct. Gertrud.

124. Bov.
125. Hanved.
126. Valsbøl.
127. N. Haksted.
128. Vanderup.
129. St. Vi.
130. Oversø.
131. [Stenderup.] Siversted.
132. St. Solt.
133. L. Solt.
134. Eggebæk.
135. Jørl.
136. Adelby.
137. Rulskov.
138. Hyrup.
139. Husby.

140. Grumtoft.
141. Munkbrarup.
142. Sørup.
143. Sterup.
144. Stenbjerg.
145. Kværn.
146. Esgrus.
147. Havetofte.
148. Ølsby.
149. Farensted.
150. Stollig.
151. Tomby.
152. Strukstrup.
153. Satrup.
154. Bøl.
155. Tolk.
156. Nybøl.
157. Kalleby.
158. Moldened.
159. Brodersby.
160. Goltoft.
161. Thorsted.
162. Nørre Brarup.
163. Ulsnæs.
164. Borne.
165. Sønder Brarup.
166. Løjt.
167. Ravnkjær.
168. Tøstrup.
169. Gjelting.
170. Kappel.
171. Sct. Michaelis.
[Isted.]

Provstiet i Ejdersted.

[Offenbül.]
[Nienbool.]
172. Ulvesbool.
[Berneke.]
173. Nyentetenbol.
174. Poppenbül.
[Jordfleeth.]
[Westermarck.]
[Merne.]
[Oldentetenbol.]
175. Osterhever.
176. Gardingh.
177. Kathrinenherd.
178. Coldenbüttel.
[Myld.]
179. Widdesword.
180. Oldensword.
181. Tunningh.
182. Kotzenbül.
183. Gr. Alversum.
184. Fullerwirk.
185. Welte.
186. Koton (Kating).
187. [Ulstorp.] Sct. Peter.
188. Süderhovede.
189. [Urden.] Ording.
190. Tatingh.
191. Westerhever.

Provstiet i Strand[1]).

Biltringherred.
192. Esbøl.

[1]) Cypræi Annal. S. 338—39. Kirketabet paa Nordstrand efter Nicolaus III Bruns Liste: Biltringherred. Redimetmann (Capel), Parochia Wolt, Hingstenesse, Habelde, Groden, Veder

193. Rørbek.
194. Volgsbøl.
195. Kønigsbøl.
196. Bupsee.
197. Bupte.
[Imminghusen † 1479.]
198. Osterwold.
199. Westerwold.
200. Grode.
[N. N.]

Edomsherred.

201. Hersbøl.
202. Evensbøl.
203. Odenbøl.
204. Trindermarsch.
205. Gaikebøl.
206. Stintebøl.
207. Brunock.
208. Ilgrof.
209. Buphever.
[Rungholt.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]

Pilwormherred.

210. Pilworm.
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]

Viriksherred.

211. Oland.
[Godmersbøl.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]
[N. N.]

Før og Amrum.

212. Sct. Nicolai.
213. Sct. Johannes.
214. Sct. Laurentius.
215. Sct. Clemens.

Helgoland.

216. Sct. Nicolai.

Hayens, Ockholm, N. N. Edomsherred. Ilegruf, Brunocke, Stuntebul. Halgenis, Nigendam, Rungeholt. Akenbol, Gundermorflot, Uthermorflot, Fedderingmann. Pilwormherred. Hoghe, Walthusum, Heuerdam, Balim, Gotmersbol, Suderwiscke, Norderwiscke, Flendesbol, Siuerds Kapel, Katrine Kirche. Wiriksherred. Parochia Iuenbol, Sudermersck, Nordermersck, Langnes.

Provstiet i Withaa.

217. Horsby (Horsbøl).
218. Emmelsbøl.
219. Klangsbøl.
220. Rødenæs.
221. Nykirke.
222. Aventoft.
223. Riekelsbøl.
[Wippenbøl?]
224. Lindholm.
225. *Niebøl.
226. Dedsbøl.
227. Risum.
228. Fartoft.
229. Dagebøl.
230. Galmsbøl.
[Langsundtoft.]
[Odmershusen?]
[N. N.]
[N. N.]

Sild.

231. Morsum.
232. Rantum.
233. [Eytum.] Westerland.
234. Keitum.

Til Belysning af Bornholmernes Opstand mod de svenske 1658.

De danske Kilder.

Af

M. K. Zahrtmann.

Medens der fra svensk Side foreligger i Trykken udførlige Beretninger af Øjenvidner om Begivenhederne paa Bornholm under Printzenskölds Styrelse samt ved og efter hans Drab i Rønne 8. December 1658, ere de samtidige danske Kilder til Skildringen af Bornholmernes Opstand mod deres svenske Herrer i det nævnte Aar faa og fattige. De tvende, utvivlsomt samtidige Optegnelser, som jeg offenliggjør nedenfor, have, saa vidt det vides, hidtil ikke foreligget trykte.

Den betydningsfuldeste af dem er den Fortegnelse over de i Opstanden mest virksomme Bornholmere, hvilken Landsdommer Peder Olsen afgav til den danske Regering, da han strax efter Opstanden var rejst over til København for paa Bornholmernes Vegne at overgive deres tilbagevundne Ø i Kong Frederik den tredjes Hænder[1]). Den lyder saaledes:

[1]) Skaanske Indlæg 1658.

Jsus * * *

Disse effterskrefnne Borringholmske haffuer (nest Gud) Værit fornemste til samme Lands Erøbring at Vinde till hans Konngl. May^tt i Dannemarck.

Hasle.

1. Her Poffuell Ancker Sougnepræst til Rydskier och Hasle Sougner haffuer Værit baade i Raad och daad till all denne hans Konngl. May^tts tienneste med Toeg, Vagt, Reystning, och endnu flittig besøger Land Vagterne.
2. Jens Kofoed Pederssønn.
3. Niels Gomløse, Byefouget.
4. Riigens Hoffmesters Thienner.
5. Jens Laurssønn, Ridefougett.
6. Aage Svendssønn.
7. Claus Nielsønn.
8. Erland Olluffsøn.
9. Hans Mathisønn tienner Riigens Hoffmester.

Rønne.

10. Borgemester Claus Kam.
11. Hans Christensønn.
12. Villhum Clausønn. NB. hand skød printzenskiold.
13. Skipper Hans Laurssønn.
14. Skipper Jens Jensønn.
15. Anders Staaeke.
16. Morthen Morthensønn.
17. Olluff Anderssønn.
18. Madz Kofoed Pedersønn.
19. Moegens Thiidemand.
20. Hans Kofoed Oelsønn, frjmand.
21. Claus Koefoed Olsønn.

Haffniæ den 29. Decemb. Ano 1658.

Peder Oelss
mppria.

[Udskrift med en anden Haand.]

Boringholm, nogle som fik K. Benaadinger for deris beviste tienist och troeskab.

Exped. 29. 10b.

Vi have her nedtegnet, Peder Olsen selv medregnet, to og tyve Bornholmere, som særlig udmærkede sig i hine Decemberdage 1658, og som derfor indstilledes til at nyde Kongens Naadegaver. Ved at sammenholde denne Fortegnelse med de kongelige Benaadinger, der expederedes 29. December 1658[1]), og som delvis blev tilføjede paa selve Fortegnelsen, kunne vi blandt de to og tyve fremhæve sex, som have haft den betydeligste Del i Bornholms Tilbageerobring fra de svenske.

Forrest staar Præsten Povl Hansen Anker som Opstandens eneste Leder. Først i det følgende Aarhundrede er hans Navn traadt i Skyggen for Navnet paa en af hans Fæller, Jens Pedersen Kofoed, men med Urette. Den foreliggende Fortegnelse slaar uimodsigelig fast, at Povl Anker var Bornholmernes Leder i Opstanden 1658, hvilken han planlagde, og i hvilken han deltog fra først til sidst, virksom i Raad og i Daad frem for alle sine Fæller. Povl Hansen Anker var den Gang en ung Mand omkring de tredive Aar; han var først fire Aar tidligere kommen til Øen som Sognepræst i Hasle og Rutsker. Til Belønning for hans heldige Ledelse af Opstanden skænkede Kong Frederik den tredje ham 11. December 1659 Aa Kirkes Kanonikat, hvormed fulgte Brugsretten til Kannikegaard i Aaker Sogn. Han udnævntes 1685 til Provst for Bornholm og døde i sit Embede 28. Oktober 1697; i sine to Ægteskaber blev han Stamfader til den store bornholmske Slægt Anker (Ancher)[2]).

Af de øvrige fremhæves paa Fortegnelsen ikkun

[1]) Skaanske Registre. VI. Fol. 469—71.

[2]) St. kgl. Bibl.: Kalls Saml. Fol. Nr. 111. — C. F. Bricka: Dansk biografisk Lexikon. Bind I. — Kirkehist. Saml. IV. R. 1. Bind. Kbh. 1890. S. 473.

Villum Klavsen som den, der skød Printzensköld. Han hørte hjemme i Rønne og var gift med en Datter af Byens tidligere Borgmester Peder Hansen Kofoed; for Printzenskölds Drab belønnede Kong Frederik den tredje ham ved 29. December 1658 at tilstaa ham Rabækkegaard i Knudsker for Livstid, fri for Landgilde.

Endnu er der paa Fortegnelsen fire andre, som udmærkedes ved kongelige Benaadinger. Peder Olsen, som hidtil havde været Borgmester i Hasle, beskikkedes 28. December 1658 til at være Landsdommer paa Bornholm med Brugsretten til Gyldensgaard i Østermarker Sogn; desuden tillagdes ham Afgiften af to Gaarde i Nyker og Klemensker (Bjørnegaard) for hans Livstid. Hans Kristensen beskikkedes 29. December til at være Tolder i Rønne og Tingskriver i Vestre- og Nordreherred. Skipper Hans Lauridsen fik samme Dag for sin gjorte Tjeneste Brev paa at nyde Spidlegaard (Spetalsgaard) i Aaker Sogn i sin og sin Hustrus Levetid, kvit og frit. Endelig fik Jens Pedersen Kofoed samme Dag — et kongeligt Fredebrev, som fritog ham for retslig Tiltale angaaende et Drab, han fire Aar i Forvejen havde begaaet. Hermed maatte han foreløbig lade sig nøje. Kong Frederik den tredje betænkte sig i to Aar, inden han 15. December 1660[1]) udnævnte Jens Kofoed til Kaptajn i den bornholmske Milits — for øvrigt en Stilling, som hans Fader og Farbroder tidligere havde beklædt — med en Besolding af 200 Rigsdaler aarlig samt den afgiftsfri Besiddelse af Maglegaard i Østermarker Sogn under hans Tjenestetid.

---

[1]) Rentekammerets Exp. Protokol I. Fol. 56. — Bestallingen trykt i Jul. Bidstrup: Stamtavle Koefoed A. Kbh. 1886. S. 182

Paa Grundlag af den foreliggende Fortegnelse tør det da sluttes, at Præsten Povl Hansen Anker var Opstandens Leder og ihærdigste Deltager, mens Jens Kofoeds Bedrifter, højt regnet, kunne sidestilles med Landsdommer Peder Olsens, Tolder Hans Kristensens, Skipper Hans Lauridsens og Rønneborgeren Villum Klavsens.

Om de øvrige Navne paa Fortegnelsen vides der des værre kun lidet eller intet. To anføres som staaende i Rigens Hofmesters Tjeneste; til Forklaring heraf skal her endnu oplyses, at Rigens Hofmester Joakim Gersdorf havde Bornholm med Hammershus i Forlening fra 1651 til 1658 og lod Øen bestyre af sine undergivne uden selv nogen Sinde at sætte sin Fod paa den.

I den anden, utvivlsomt samtidige Optegnelse, som her sandsynligvis første Gang offenliggjøres, skildres selve Begivenhederne ved og efter Printzenskölds Drab. Den findes i en lille Dagbog, som bærer Titlen: Fortegnelse Paa adskilligt, som sig paa Boringholm haver tildraget[1]). Denne Dagbog er, at dømme efter visse Ordformer, ført af en indfødt Bornholmer; den sidste Indførsel i den er dateret 24. Marts 1685, og Nedskriveren har tydeligvis været bosat paa Øen under Opstanden 1658. Om denne fortæller han følgende:

„An. 1658 d. 8. Dec. om Afftenen bleff Landshøvdingen Johan Printzenskiold skudt til døde udi Rønne aff Hasleboe og deris Medfølgere, og offuer Maaltid i Borge Mester Peder Lauridsens Stue i Rønne, som hand sad offuer Maaltid, udtracht, og ved Jens Søffrensens gard nedskudt, og der effter død hentreched og lagdt i sine Klæder med Støffle og Sporer paa Raadhusit, og samme Afften bleff hans Secretarjus, Ind-

[1]) Den mutilerede Original i Ny kgl. Saml. Fol. Nr. 398 e; en Afskrift i Ny kgl. Saml. Kvart. Nr. 723.

Villum Klavsen som den, der skød Printzensköld. Han hørte hjemme i Rønne og var gift med en Datter af Byens tidligere Borgmester Peder Hansen Kofoed; for Printzenskölds Drab belønnede Kong Frederik den tredje ham ved 29. December 1658 at tilstaa ham Rabækkegaard i Knudsker for Livstid, fri for Landgilde.

Endnu er der paa Fortegnelsen fire andre, som udmærkedes ved kongelige Benaadinger. Peder Olsen, som hidtil havde været Borgmester i Hasle, beskikkedes 28. December 1658 til at være Landsdommer paa Bornholm med Brugsretten til Gyldensgaard i Østermarker Sogn; desuden tillagdes ham Afgiften af to Gaarde i Nyker og Klemensker (Bjørnegaard) for hans Livstid. Hans Kristensen beskikkedes 29. December til at være Tolder i Rønne og Tingskriver i Vestre- og Nordreherred. Skipper Hans Lauridsen fik samme Dag for sin gjorte Tjeneste Brev paa at nyde Spidlegaard (Spetalsgaard) i Aaker Sogn i sin og sin Hustrus Levetid, kvit og frit. Endelig fik Jens Pedersen Kofoed samme Dag — et kongeligt Fredebrev, som fritog ham for retslig Tiltale angaaende et Drab, han fire Aar i Forvejen havde begaaet. Hermed maatte han foreløbig lade sig nøje. Kong Frederik den tredje betænkte sig i to Aar, inden han 15. December 1660[1]) udnævnte Jens Kofoed til Kaptajn i den bornholmske Milits — for øvrigt en Stilling, som hans Fader og Farbroder tidligere havde beklædt — med en Besolding af 200 Rigsdaler aarlig samt den afgiftsfri Besiddelse af Maglegaard i Østermarker Sogn under hans Tjenestetid.

---

[1]) Rentekammerets Exp. Protokol I. Fol. 56. — Bestallingen trykt i Jul. Bidstrup: Stamtavle Koefoed A. Kbh. 1886. S. 182

Paa Grundlag af den foreliggende Fortegnelse tør det da sluttes, at Præsten Povl Hansen Anker var Opstandens Leder og ihærdigste Deltager, mens Jens Kofoeds Bedrifter, højt regnet, kunne sidestilles med Landsdommer Peder Olsens, Tolder Hans Kristensens, Skipper Hans Lauridsens og Rønneborgeren Villum Klavsens.

Om de øvrige Navne paa Fortegnelsen vides der des værre kun lidet eller intet. To anføres som staaende i Rigens Hofmesters Tjeneste; til Forklaring heraf skal her endnu oplyses, at Rigens Hofmester Joakim Gersdorf havde Bornholm med Hammershus i Forlening fra 1651 til 1658 og lod Øen bestyre af sine undergivne uden selv nogen Sinde at sætte sin Fod paa den.

I den anden, utvivlsomt samtidige Optegnelse, som her sandsynligvis første Gang offenliggjøres, skildres selve Begivenhederne ved og efter Printzenskölds Drab. Den findes i en lille Dagbog, som bærer Titlen: Fortegnelse Paa adskilligt, som sig paa Boringholm haver tildraget[1]). Denne Dagbog er, at dømme efter visse Ordformer, ført af en indfødt Bornholmer; den sidste Indførsel i den er dateret 24. Marts 1685, og Nedskriveren har tydeligvis været bosat paa Øen under Opstanden 1658. Om denne fortæller han følgende:

„An. 1658 d. 8. Dec. om Afftenen bleff Landshøvdingen Johan Printzenskiold skudt til døde udi Rønne aff Hasleboe og deris Medfølgere, og offuer Maaltid i Borge Mester Peder Lauridsens Stue i Rønne, som hand sad offuer Maaltid, udtracht, og ved Jens Søffrensens gard nedskudt, og der effter død hentreched og lagdt i sine Klæder med Støffle og Sporer paa Raadhusit, og samme Afften bleff hans Secretarjus, Ind-

[1]) Den mutilerede Original i Ny kgl. Saml. Fol. Nr. 398 e; en Afskrift i Ny kgl. Saml. Kvart. Nr. 723.

spectoren, Stych Leutenant med flere i fengsell indsat sampt Fendrichen og nogle Soldater paa Landet ihiellslagen.

Anno 1658 d. 9. Decembr. bleff Slotted offuerleffuered for Landshabed, og dj Suendske Masered ud og lagde deris Gevehr, og Landfolched, som daa var tillstede, sig det bemechtigede og plyndrede; som sigis at vere Jens Kofoed Pederss og Claus Kam finge Befhalning offuer Slotted og Landet med deris Anhengere, og den 12. Dec. badis igien af Predichestolen for den danske Konge."

I denne Dagbog nævnes saaledes, lige som i Peder Olsens Fortegnelse, Jens Kofoed; meget fortæller den dog ikke om ham. De øvrige samtidige bornholmske Beretninger om Begivenhederne ved og efter Printzenskölds Drab ere endnu mere faamælte, saa at de intet yderligere give. De kunne findes som korte Optegnelser i enkelte Slægtbibler paa bornholmske Bondegaarde; én findes i Aaker Kirkebog[1]). Fælles for dem alle er, at de slet ikke nævne Navnet paa den Mand, som en senere Tid har gjort til Hovedmanden i hele Opstanden, til „Bornholms Befrier": Kaptajn Jens Pedersen Kofoed. Hvis Jens Kofoeds Færd virkelig skulde have fortjent al den Virak, Nutiden ofrer paa den, bliver denne Tavshed særlig paafaldende i den Beretning, Rasmus Pedersen Ravn giver i sin haandskrevne „Bornholms Krønike" (chronica Boringiaca)[2]). Denne, paa andre Punkter meget omstændelige, Krønikeskriver havde nemlig virket paa Øen som Rektor og Degn i over fyrretyve Aar, da han 1671 indsendte sin Krønike til Kong Kristian den femte som et Bønskrift for de af Misvæxt og tunge Militærbyrder haardt hjemsøgte Bornholmere. Han skildrer

[1]) Kirkehist. Saml. IV. R. 1. Bind. Kbh. 1890. S. 471.
[2]) Ny kgl. Saml. Fol. Nr. 398.

heri bl. a. med varme Ord den unge Raadmandssøn fra Svanike Albret Wolfsens heltemodige Kamp og Død mod de svenske Tropper ved Overfaldet paa Nexø den 9. Juni 1645; derimod nævner han ikke Jens Kofoed. Af hvad han fortæller om Opstanden 1658, er her kun Grund til at anføre, at han opgiver Tallet paa de ihjælslagne Svenskere til otte ialt, Printzensköld medregnet, og henlægger deres Drab til den 8. December samt den paafølgende Nat.

De med Jens Kofoed samtidige Bornholmere have saaledes ikke haft mange Ord til overs for hans Færd. Lige overfor Eftertidens Forgudelse af denne Mand er hans Samtids Tavshed talende. Den synes at have ment: jo mindre der tales om ham, des bedre.

Endnu maa en samtidig, ret mærkelig Beretning omtales. Den udgik fra Trykken i København den 28. Januar 1659 som et lille Flyveskrift i Kvart med Titlen: Wiedererlangung der Insul Bornholm. Det er affattet paa tysk og dateret København den 22. December 1658, altsaa kun to Uger efter Printzenskölds Drab, om hvilket den første Efterretning var naaet til Hovedstaden Dagen forud ad Søvejen, rimeligvis overbragt af Bornholmernes Udsending Peder Olsen, som den 20. December var afrejst fra Bornholm. Flyveskriftet fremtræder som den danske Regerings Forsvar for Bornholmernes Opstand og Øens Tilbagevenden under den danske Krone; at dømme efter det tyske Sprog og hele dets Tendens har det været bestemt til Uddeling i fremmede Lande. Det vrimler af lidenskabelige Udtalelser om Svenskernes Barbari, dyriske Vildskab, Jærn- og Slaveaag, for hvilket det drager Kong Karl Gustaf til Regnskab; og den Forbitrelse, som skaffer sig Luft i disse Udbrud, præger

Skriftets Indhold helt igjennem. Det er et Partiindlæg fra den danske Regerings Side, skrevet borte fra Skuepladsen for Opstanden af en med de bornholmske Forhold personlig ukendt Regeringstjener midt under Svenskernes Belejring af København. Baade dets Tendens og Stedet og Tiden for dets Affattelse hindre, at man kan fæste Lid til dets Angivelser; hvor disse kunne jævnføres med paalidelige Vidnesbyrd, vise de sig gjennemgaaende overdrevne, unøjagtige, fulde af Misförstaaelser og af Fejl. Dette vil kun kunne paavises i en indgaaende Skildring af Svenskernes Herredømme paa Bornholm.

For øvrigt finder man i et Flyveskrift af denne Art ikke mange Enkeltheder berørte; om selve Katastrofen meddeles kun, at de sammensvorne Bornholmere skød „Printzen Scholl“ og nogle ham ledsagende Officerer ihjæl den 8. December i den lille By „Rulle“ [Forfatteren kender end ikke Byens ærlige Navn Rønne]; derpaa stormede de det to Mil fra Byen liggende Slot Hammershus og fik det overgivet, hvorved de fik 130 svenske Soldater og nogle Kanoner samt Artilleriofficerer i deres Magt; herefter rensede de hele Øen for Svenskere og gav sig ved deres Afsendinge atter ind under den danske Konges Beskyttelse. Forfatteren er i disse Angivelser lige uheldig som Historiker og som Geograf. Alene Printzensköld blev nedskudt i Rønne den 8. December, mens hans Ledsagere toges til Fanger; derimod dræbtes en svensk Furér med sex Soldater den følgende Nat af Bønderne ude paa Landet [i Følge den ovenfor trykte Dagbog, jævnført med Ravns Chronica]; Hammershus blev ikke stormet, men dets svage svenske Besætning overgav sig uden Sværdslag; hele den svenske Artilleri-

besætning bestod af, siger og skriver, én Lieutenant uden menigt Mandskab [Printzenskölds Brev af 18. November til Kong Karl Gustaf][1]). I det tvetydige Udsagn, at Øen blev renset for Svenskere — „von den Schweden gereiniget“ —, findes ingen Hjemmel for Sagnet om „den store Svineslagtning“.

Alt i alt har dette Flyveskrift kun Værd som et politisk Journalistindlæg i den standende Krig mellem Danmark og Sverig.

Fjærne vi os nu i Tiden fra Opstanden 1658, behøve vi kun at gaa lidt over halvhundrede Aar frem for at træffe paa to meget udførlige bornholmske Beretninger om de ved Opstanden forefaldne Begivenheder, nemlig Prinsenskjoldsvisen og den Relation, som bærer Jens Kofoeds Forfatternavn.

Prinsenskjoldsvisen udgives for at være „forfattet paa Bornholm Aar 1659“. Den kendes tidligst i Afskrifter fra 1720—30[2]) og kan antages at være sunget paa Øen omtrent fra Aarhundredets Begyndelse; den anvendte Melodi, der nu findes nedtegnet i to forskellige Varianter i Frederik Bruns „Bornholmske Melodier“, er derimod tydeligvis langt ældre. Visen er aldeles forbløffende usandfærdig. Vi skylde denne Vise den bekendte Fabel om „den store bornholmske Svineslagtning“, ved hvilken 965 svenske Soldater Natten mellem den 8. og 9. December 1658 skulle være blevne myrdede under deres Søvn rundt om i Øens Bøndergaarde, mens 600 skulle være blevne gjorte til Fanger ved Hammershuses Overgivelse den følgende Dag. Den historisk godtgjorte

[1]) Handlingar rör. Skandinaviens historia. 39. Bind. Stockh. 1858. S. 422.

[2]) Gl. kgl. Saml. Kvart. Nr. 3227 b og Oktav. Nr. 3597.

Sandhed er herimod[1]), at Printzensköld kun førte 120 Mand med sig til Øen og aldrig fik Forstærkning; af disse 120 Mand var endda ved Opstandens Udbrud kun Halvdelen vaabenføre Soldater, de øvrige dels syge, dels uøvede; til at betjene Slottets Kanoner havde Printzensköld maattet antage otte Bornholmere, da han af svenske Artillerister kun havde én Lieutenant. Kommer hertil, at Slottet var i den Grad forfaldent, at han havde maattet udbedre dets Mure med Tørv i Mangel af bedre Materiale, og at han kendte Bornholmernes Hu til Opstand og alt den 18. November forudsaa de kommende Begivenheder og Sandsynligheden af sit eget Fald, da faa vi et Billede af, paa hvor svage Fødder den svenske Besiddelse af Bornholm hvilede, den Gang Opstanden brød løs.

Efter denne Oplysning om, hvorledes Prinsenskjoldsvisen af de virkelig tilstedeværende 120 svenske Soldater gjør 600 Fanger og endda slagter 965,

„som nu kold ere og ganske stiv
og alle er skilt ved deres Liv,"

kan jeg rolig forbigaa det øvrige Indhold af dens 148 Vers i Tavshed. Den afgiver et haandgribeligt Exempel paa, hvor kort et Aaremaal der kræves til Dannelsen af de mest fabelagtige Sagn i Folkemunde. Trods dette var dens Indhold endnu for en Snes Aar siden god Historie; blandt andre har P. N. Skovgaard derpaa bygget sin „Bornholms Saga" (Aalborg 1834) og Frederik Barfod sin Beretning i „Fortællinger af Fædrelandets Historie". Sagndannelsen er ikke helt saa uforklarlig, som den strax kan synes. Der dræbtes nemlig virkelig en Gang 1200

[1]) Handl. rör. Skand. hist. 39. B. S. 422.

Mand svenske Tropper i én Nat paa eller ved Bornholm under Jens Kofoeds egne Øjne, men dette skete først tyve Aar efter Opstanden, nemlig i Natten mellem den 4. og 5. December 1678, da en stor svensk Transportflaade forliste under Bornholms Kyst, hvorved 1200 Mand druknede. I November 1679 led Svenskerne atter et stort Skibbrud under Øen, hvorved omtrent 3000 Mand skulle være omkomne[1]). De ilanddrevne Lig fra disse Skibbrud ere sandsynligvis blevne begravede i store Fællesgrave paa de nærmeste Kirkegaarde. Ved at lade sin livlige Fantasi henføre Fortællingen om disse svenske Mandefald og de svenske Fællesgrave til Aaret 1658 kan den senere Folkesanger være kommet til sin „Lystig Historiske Viise om dend Svendske Herre, som heede Printzens Schiold“.

Sagndannelsen i Prinsenskjoldsvisen lærer os at være forsigtige i at fæste ubetinget Lid til den under Jens Kofoeds Navn gaaende Relation om Opstanden 1658, hvilken snarere synes yngre end ældre end hin Vise. Den findes første Gang omtalt 1735, da Ludvig Holberg gjorde den vide bekendt ved at indføre den noget nær fuldstændig i tredje Bind af sin „Danmarks Riges Historie“. Herfra findes den gjenoptrykt i Thurahs „Beskrivelse over Bornholm“, 1756, og i tredje Bind af Pontoppidans „Den Danske Atlas“, 1767. Holberg havde ikke set det originale Haandskrift til denne Relation og angav ikke, hvorfra han havde den af ham benyttede Afskrift. Selve det originale, af Jens Kofoed selv forfattede Haandskrift er sporløst forsvundet, — om det nogen Sinde har existeret. Der er god Grund til at tvivle herom, da alle de existe-

[1]) Thurah: Beskr. over Bornholm. Kbh. 1756. S. 263—68.

rende Afskrifter synes tagne paa anden, tredje Haand: intet af dem angiver, hvor selve Jens Kofoeds Haandskrift fandtes opbevaret, intet af dem antyder, at Afskriveren har haft dette for sig. Det er lige saa mistænkeligt, at dette værdifulde Dokument, hvilket saa mange have ønsket at eje i Afskrift, har kunnet forsvinde sporløst, som at ingen nogen Sinde synes at have haft det mellem Hænder.

Denne Mistanke til Jens Kofoeds Forfatterskab bestyrkes ogsaa paa anden Vis. Hele Relationens Form vækker Tvivl; den er ingen Indberetning eller sligt, da den intet Steds bærer noget som helst Spor af at være stilet til nogen som helst; den er ingen Dagbog, ført under selve Begivenhederne, da forskellige Dages Begivenheder omtales ud i ét; den kan kun karakteriseres som en Beretning, Jens Kofoed af egen Drift skal have skrevet efter Opstandens Slutning. Men dette er lidet troligt; Jens Kofoed var næppe synderlig skrivekyndig, opdraget som han var i Soldaterlivet. En af hans samtidige, den højest stillede Officer i Bornholms Milits, Major Kristian Makkabæus til Skovsholm, anfører lejlighedsvis, at han (Makkabæus) „som en ukyndig Mand ikke kunde læse eller skrive videre end af Sædvane sit Navn tegne“; Jens Kofoeds Skriveævne var næppe synderlig større. Relationens Underskrift: „Testerer J. Kofoed“, vækker Tvivl, da Jens Kofoeds Underskrift paa andre bevarede Dokumenter bærer hans fulde Navn: Jens Kofoed Pedersen. Relationens Indhold bærer i intet Præg af den Egenskab, der var den fremherskende i Jens Kofoeds Karakter, saaledes som denne kendes; Manglen paa Ævne til at holde sit lidenskabelige Sind i Ave kendetegner Jens Kofoed, baade da han i en Alder af sex og

tyve Aar dræbte en af sine jævnaldrende[1]), og da han, lige fyldt halvtredsindstyve Aar, „som en hidsig og de Svenske spindefjendsk Mand“ vilde „absolut massakrere alle i Land komne“ fra den svenske Flaades Skibbrud under Bornholm 1678 og nægtede „meget stærkt og rude“ at lystre sin Chef, Vicekommandant von Dehns modsatte Ordre[2]). En saa hidsig Krigsmand som Jens Kofoed kan ikke have forfattet den foreliggende Relation. Dette bekræftes yderligere af dennes Sprog; man sammenligne det f. Ex. med Sproget i det ovenfor trykte Udtog af en Dagbog, ført af en med Jens Kofoed samtidig Bornholmer, og man vil let kunne se, at Relationen, i Følge hele dens Sprogmaade, maa henføres til det attende Aarhundrede, i Stedet for til Midten af det syttende. Ganske vist er Relationen os kun overleveret af sildigere Afskrivere; men i deres Penne vil det syttende Aarhundredes Sprogs Særpræg dog ikke kunne være gaaet saa ganske og aldeles til Grunde.

Jeg tror derfor, at denne Relation med Urette bærer Jens Kofoeds Navn; at den er forfattet i den første Tredjedel af det attende Aarhundrede efter den mundtlige Overlevering i Jens Kofoeds Slægt, saaledes at den i sin ældste Affattelse omtaler Jens Kofoed i tredje Person [som i Urnes Afskrift][3]); at saa en eller anden Afskriver, for at gjøre den ydermere troværdig, har til-

[1]) Skaanske Registre VI. Fol. 470. — Jul. Bidstrup: Stamtavle Koefoed A. Kbh. 1886. S. 181.

[2]) Kofoeds Beundrer, Amtmand J. C. Urne, bruger de citerede Udtryk. — Ny kgl. Saml. Kvart. Nr. 726 b. — Atter 1679 havde Kofoed en Tvist med Oberstlieut. Fischer, som synes at have medført hans Arrestation, og hvilken Kong Kristian V. 2. April 1679 forlangte undersøgt og forelagt sig til Afgjørelse. — Gl. kgl. Saml. Kvart. Nr. 3227 b.

[3]) Universitetsbibl. Additamenta. Kvart. Nr. 342.

føjet den bekendte Underskrift: „Testerer J. Kofoed“ [1]), ganske som en Afskriver af Prinsenskjoldsvisen har tilføjet denne den vitterlig usande Bemærkning: „Forfattet paa Bornholm Aar 1659“; og at Relationen senere er yderligere forbedret ved, at Jens Kofoed indføres som skrivende om sig selv i første Person [som i Holbergs Afskrift]. Man tog det nu en Gang ikke saa nøje i forrige Aarhundrede med den Slags „Forbedringer“ af Historien; og medens en Bevægelse gjennem slige Forbedringer i Afskrifterne fra tredje til første Person i Omtalen af Jens Kofoed er let forklarlig, findes der ingen tilfredsstillende Forklaring paa en Bevægelse i modsat Retning fra første til tredje Person.

Vil man nu søge efter den sandsynlige Forfatter af denne Relation, findes der af positive Angivelser kun én, nemlig hos P. N. Skovgaard, som skriver: „Jeg har fuldkommen paalidelig Vished om, at dette Stykke [Relationen] er sammenskrevet af en Præst ved Navn Klemens Tank til Østermariæ“ [2]). Hvor store Fortjenester nu end Skovgaard har indlagt sig af Bornholms Historie og Topografi, knytter der sig dog til hans Navn netop som historisk Skribent Mindet om det mest æreløse Falskneri, dansk Historieskrivning kan fremvise, i det han har søgt at paalyve Kong Kristian den anden Skyld for Fadermord og til den Ende nedskrev paa Pergament i det sextende Aarhundredes Stil en Beretning om et sligt Giftmord paa Kong Hans og nedgravede den i et Blyhylster paa et Sted i Aalborg, hvor Udgravninger

[1]) En Afskrift — Ny kgl. Saml. Fol. Nr. 398 e — lader endog „Niels Gomelos, Jens Kofod, Claus Kam, Poul Ancher“ gjøre deres Saligheds Ed paa Relationens Sandhed.

[2]) Bornholms Saga. Aalborg 1834. S. IV.

snart atter maatte bringe den frem for Dagens Lys. Skovgaards Udsagn er derfor af tvivlsom Værdi. Men naar han er i den Grad forvisset om Relationens Falskhed, at han ganske blind styrter sig hovedkulds ind i Prinsenskjoldsvisens endnu større Usandheder, har han dog vist nok haft vægtige Grunde hertil. Desuden stemmer hans Forfatterangivelse godt overéns med de Slutninger, som man ud af selve Relationen ledes til angaaende Tiden og Stedet for dens Affattelse. Den skriver sig øjensynlig fra en Kreds, der havde staaet Jens Kofoed nær; og det er rimeligt nok, at Kofoeds store Slægt, særlig hans anden Hustru, Elisabet Akeleje, der levede paa Maglegaard i Østermarker Sogn lige til sin Død 1739, kan have henvendt sig til Hr. Klemens Tank, som 1715, fire og tyve Aar efter Kofoeds Død, blev Præst i dette Sogn, for at faa skrevet en Relation om Jens Kofoeds Bedrifter, saaledes som hans Enke endnu mindedes disse efter sin afdøde Ægteherres Fortælling. Nærmere kan Forfatterspørgsmaalet ikke løses.

Selv om Relationen saaledes kun ad Omveje kan føres tilbage til Jens Kofoed, beholder den dog et vist Værd, særlig da de andre danske Kilder ikkun flyde sparsomt. Den giver et Billede af, hvilken Del Jens Kofoed i sit senere Liv har tillagt sig selv i Begivenhederne 1658. Men, som Holberg, at lægge den alene til Grund for en Skildring af disse, er ikke god Historie. Jens Kofoed var selv i høj Grad Part i Sagen, dertil af et opfarende, lidenskabeligt Sind, lidet skikket til at give en upartisk og ædruelig Fremstilling af Opstanden. Ham kan det let tilgives, at han har set Navnet Jens Kofoed hæve sig frem over det hele; men en historisk Forfatter kan det ikke tilgives. Dette bliver klart, saa

snart man sammenligner Relationen med Peder Olsens magre Fortegnelse. Af de to og tyve fortjenstfulde Bornholmere, som ere opførte paa denne, finde kun ti en mere end kneben Plads i Relationen om Jens Kofoeds Bedrifter; Hans Kristensen, hvis Fortjenester hædredes særlig med Tolder- og Tingskriverembederne i Rønne, og Kofoeds Søstermand Villum Klavsen, hvis udmærkede Fortjenester skaffede ham den afgiftsfri Besiddelse af Rabækkegaard for Livstid, nævnes end ikke i Relationen. Denne udfyldes ganske og aldeles af Jens Kofoed, „som for sin Person af yderste Formue haver efterkommet“ Haandhævelsen og Forsvaret af de fattige Bornholmere, som en Kongens Øvrighed kunde gjøre det; og kun i Ny og Næ, i knappe, intetsigende Sætninger, nævner den Præsten Povl Hansen Anker, den Mand, der efter sin Samtids Vidnesbyrd var virksom frem for alle andre fra først til sidst i Bornholms Befrielse som Opstandens Leder og Sjæl. Holberg har ikke haft Jesper Oldfux bag sin Stol, den Gang han afskrev denne Relation som god Historie. Den skyldes det, at Nutiden næsten helt har glemt Povl Anker, hvis Minde som Opstandens Leder dog endnu midt i forrige Aarhundrede levede paa Bornholm[1]).

Senere danske Historikere have dels som Holberg udskrevet Relationen, dels som Skovgaard fulgt Prinsenskjoldsvisen uden at føje noget væsenligt nyt til. Først i Aar har Dr. J. A. Fridericia skænket os en værdifuld Fremstilling, der hviler paa en indgaaende kritisk Jævn-

[1]) „Det fortælles af ældgamle, at de bedste Overlæg og Raad udflode fra Hr. Povl Anker“, skrev J. C. Urne kort efter 1756. — Ny kgl. Saml. Kvart. Nr. 726 b.

førelse af saa vel de danske som de svenske Kilder[1]). Jeg kan imidlertid ikke følge ham i at gjøre Jens Kofoed til den aktive Leder af Opstanden; jeg tror tvert imod i det foregaaende at have givet et fuldgyldigt Bevis for, at ene Povl Anker ejer Æren for at have ledet Opstanden, aktivt i Handling som passivt i Raad, og for, at kun en Række sammenstødende Omstændigheder i forrige Aarhundrede, navnlig Holbergs Fremdragning af den kofoedske Relation, har bragt Jens Kofoeds Navn frem foran første Række. Lige saa lidt kan jeg følge Fridericia i, at Forestillingen om den saakaldte Svineslagtning under sine kolossale Overdrivelser gemmer den historiske Kærne, som næppe kan betvivles, at de ved Hammershuses Overgivelse tilfangetagne svenske Soldater, efter at være fordelte til Arbejde omkring hos Bønderne, bleve aflivede efterhaanden, hvor mange og paa hvad Maade kan nu ikke afgjøres. Paa dette vigtige Punkt maa en nøjere Imødegaaelse endnu være mig tilladt.

Fridericias Fremstilling hviler her paa den svenske Sekretær Taubenfeldts Indberetning fra Malmø af 17. Februar 1659 til Karl Gustaf om, hvad tre fra det bornholmske Fangenskab i samme Maaned bortrømte Svenskere havde meddelt ham[2]). Heri siges, at Bornholmerne have fordelt de ved Hammershuses Overgivelse fængslede svenske Soldater iblandt Bønderne „til at arbejde hos dem, hvilke de efterhaanden, naar det saa dem lyster, tage af Dage og drive dermed deres Kurtzvil“. Fridericia finder denne Beretnings Troværdighed støttet ved en Ytring i et Brev fra en unævnt, skrevet 1659 til

[1]) Adelsvældens sidste Dage. Kbh. 1894. S. 391 ff.
[2]) Handl. rör. Skand. hist. 39. Bind. S. 426.

den nævnte Taubenfeldt, hvori udtales Frygt for, at man i Skaane skal „procedere med os paa den bornholmske Vis". Denne Ytring kan imidlertid, ligesom Forestillingen om Svineslagtningen, fuldt saa vel hentyde til Printzenskölds eget og de syv andre Svenskeres Drab 8. og 9. December, som til senere Myrderier. For disse haves i Virkeligheden kun de tre Flygtningers Udsagn som Hjemmel.

Et fuldt Modbevis mod dette kan nu ikke føres. Vi vide kun, at hele den svenske Besætning paa Øen oprindelig udgjorde 120 Mand, men at Printzensköld 18. November kun kunde mønstre en Garnison af 60 vaabenføre Soldater, mens Resten af Mandskabet var ubrugelig paa Grund af Sygdom og Uduelighed til Vaabentjeneste; at otte Svenskere faldt for Bornholmernes Vaaben inden Slottets Overgivelse; at den Afdeling Rytteri, som den svenske Galiot „Spes" 27. December bragte til Øen, toges til Fange sammen med Skibets Besætning; at de hollandske Skibe, som bragte de danske Tropper til Øen i Januar 1659, førte en Del svenske — i Følge Taubenfeldts nævnte Indberetning en Toldinspektør, to Officerer og omtrent 40 menige Soldater — tilbage til København, medens Printzenskölds Hustru og Børn. Landsskriveren og to Officerer endnu i Februar holdtes fængslede paa Øen sammen med Resten af de menige Soldater; og at af disse i det mindste de førstnævnte sikkert kunne antages senere at være komne tilbage til Sverig[1]). Den kofoedske Relation fortæller kun i al Almindelighed om Fangerne, at de blev overskikkede til Frederik den tredje med den hollandske Flaade, som havde ført den danske Besætning til Bornholm.

---

[1]) (Svensk) Hist. tidskrift. VIII. Stockh. 1888. S. 336.

Det er naturligt, at de svenske Krigsfanger paa Øen ere blevne behandlede haardt, og at enkelte mislykkede Flugtforsøg kunne have ført Flygtningernes Drab med sig. Imidlertid tyder den Omstændighed, at de tre svenske Fanger — en Mand af Hammershuses Garnison, en Rytter af Tropperne og en Mand af Besætningen paa „Spes“ — kunde lykkelig flygte fra Øen, just ikke paa et usædvanlig strængt Fangenskab. I en eller flere af disse Flygtningers Munde fremtræder nu Fortællingen om de til Fangenskabet knyttede Myrderier tydeligvis som gjengivende blotte Rygter, tilmed i en særlig hadefuld Form (se foranstaaende Citat)[1]; den belægges ikke med et eneste Exempel. Slige Rygter spirede frodig frem i hine Krigsdage; allerede 21. December 1658 fortaltes det i København, at Bornholmerne havde „slet paa Landet ihjelslaget alle de Svenske, som der vare“[2]), mens det foreliggende svenske Rygte, i direkte Modstrid hermed, først henlægger Myrderierne til Januar 1659. Ligefrem modbevises kan det, som sagt, ikke; men under Hensyn til, at Bornholmerne under selve Opstandens Ophidselse havde vist sig besindige nok til kun at udgyde nogle faa Svenskeres Blod, kan et sligt Rygte, der ikke finder nogen utvivlsom Støtte andet Steds, ikke bevise, at de samme Bornholmere koldblodigt have myrdet deres værgeløse Fanger, efter at Opstanden var heldig fuldbragt. Et sligt Myrderi vilde vel nok findes omtalt andet Steds i Samtiden, hvis det havde fundet Sted;

---

[1]) Det citerede Stykke om Fangernes Behandling er udeladt i en Afskrift i det svenske Rigsarkiv af Flygtningernes Meddelelser. (Svensk) Hist. tidskr. VIII. S. 335. Den svenske Afskriver har rimeligvis betragtet det som uhjemlede Rygter.

[2]) Hiøring: Leyrs Krantz. Kbh. 1660.

Bornholms Forhold var jo endnu længe Gjenstand for Omtale, inden Øen ved Traktaten i Stockholm 3. Juli 1660 atter knyttedes uadskilleligt til den danske Konge.

De Synspunkter, jeg her har søgt at hævde, ville formenelig vinde i Styrke i en indgaaende Skildring af Begivenhederne paa Bornholm 1658 i Sammenhæng. I Betragtning af det korte Tidsrum, der skiller disse Begivenheder fra vor Tid, er det et besynderligt mystisk Slør, der hidtil har skjult dem for vort Blik. Fridericias nævnte Værk har bragt et langt klarere Dagslys ind over dem end nogen af de hidtidige Monografier. Helt draget til Side er Sløret dog ikke endnu, og jeg haaber at faa Lejlighed til senere at yde min Skærv hertil i en monografisk Fremstilling af Svenskernes Herredømme paa Bornholm. Forud for en saadan maatte der, under de givne Forhold, gaa, hvad her er forsøgt, en Redegjørelse for, hvilken Grad af Troværdighed der tilkommer hver enkelt af de foreliggende danske Kilder.

Litteratur og Kritik.

Das Leben der Prinzessin Charlotte Amélie de la Trémoïlle, Gräfin von Aldenburg (1652—1732). Erzählt von ihr selbst, eingeleitet, übersetzt und erläutert von Reinhard Mosen. Mit Bildniss. Oldenburg und Leipzig (Schulzesche Buchhandlung) 1892. (XIV + 400 SS.)

Af Fødsel og Herkomst var Prinsessen af Trémouille[1]) fransk, og sin Barndom og første Ungdom tilbragte hun hovedsagentlig i Frankrig; men i Tyveaarsalderen kom hun til sin Slægtning og Navnes, den danske Dronnings Hof, som hun først forlod 1680, for som Grev Anton af Aldenburgs Brud at tage Ophold i Tyskland. Hvert af de tre Lande, som hun saaledes har været knyttet til, har i de senere Tider sat hende et litterært Mindesmærke. I Frankrig har Barthélemy udgivet et større Uddrag af hendes Memoirer[2]), i Danmark har Brasch skildret den Episode i hendes Liv, der har knyttet hendes Navn til vort Fædrelands Historie[3]), og nu møder Tyskeren Dr. Mosen med en næsten fuldstændig Udgave af Prinsessens Livserindringer, som ganske vist er en Oversættelse, men som har det Fortrin for den franske Udgave at være langt fyldigere

[1]) Navnet skrives baade Trémouille og Trémoïlle.

[2]) Mémoires de Charlotte Amélie de la Trémoïlle, comtesse d'Altenbourg (1652—1719), publiés pour la première fois & d'après le manuscrit autographe conservé dans les archives de Thouars par Edouard de Barthélemy. Genève 1876. (190 SS.)

[3]) Griffenfelds Kjærlighed til Charlotte Amélie la Trémouille, Prinsesse af Tarent. Af Chr. H. Brasch. Kjøbenhavn 1885. (159 SS.)

og at være udarbejdet paa Grundlag af det originale Manuskript, der ikke findes i Thouars men i Oldenburg. Det er imidlertid ikke blot Historikerne, der have fremdraget Prinsessens bevægede Livshistorie, ogsaa Digterne have beskæftiget sig med den. I Tyskland har Bechstein omtalt hende i sin Roman „der Dunkelgraf", og paa den danske Skueplads opførtes 1855 Frøken Ida Nielsens „Prinsessen af Taranto" [1]). Trods alt dette hører Charlotte Amélie de la Trémouille ikke til Historiens store Skikkelser, lige saa lidt som hun er nogen romantisk Figur. Hun har ikke direkte knyttet sit Navn til nogen af de store Begivenheder, der danne Vendepunkter i Nationernes Liv, og hun var lige til sin Alderdom saa optaget af Kampe, at hun ikke fik Tid til at sværme. Heller ikke vil man i Memoirerne finde noget Bidrag til Samtidens galante Historie; de ere i Ordets egenligste Forstand skrevne in usum delphini. Naar de ikke destomindre frembyde Interesse ogsaa for danske Læsere, saa ligger det i, at Prinsessen under sit Ophold ved det danske Hof og under sin lange Enkestand kom i nær Berøring med Kongehuset og med en Mængde af Datidens bekendte Mænd og Kvinder, til hvis Karakteristik hun giver mangt et Bidrag. Selvfølgelig ere hendes Domme om Personer og Forhold, som de fleste andre Memoireforfatteres, noget ensidige, hun har jo ikke som upartisk Tilskuerinde, men som stærkt interesseret Part overværet de Begivenheder, hun skildrer, men skønt Fremstillingen er subjektiv, mærker man altid en Stræben efter Sandhed. Prinsessen lægger aldrig Skjul paa sine egne Fejl; hun er en energisk og kraftig Personlighed, en helstøbt Karakter, som det nok lønner sig at gøre Bekendtskab med.

Charlotte Amélie er født paa Slottet i Thouars den 3dje Januar 1652 (n. St.). Hendes Fader var Henri Charles de la Trémouille, Fyrste af Tarent. Moderen var Prinsesse Emilie af Hessen Kassel, Datter af Landgrev Wilhelm V og Faster til den senere Dronning Charlotte Amalie af Danmark.

[1]) Se P. Hansen: Den danske Skueplads III. Ved sin Fremkomst blev Stykket, der var indleveret anonymt, tillagt Athalie Schwartz.

Faderen havde kæmpet paa Frondens Side og maatte, samme Aar som Datteren kom til Verden, ty til Holland, i hvis Tjeneste han tidligere havde staaet. Han kom vel efter faa Aars Forløb tilbage, men Barnet forblev hos sin fortræffelige Farmoder, Marie de la Tour d'Auvergne, der indpodede hende den Kærlighed til den reformerte Lære, som hun bevarede gennem hele sit lange Liv[1]). Da Bedstemoderen 1665 døde, rejste den lille Prinsesse til Nederlandene, i hvis Tjeneste Faderen nogle Aar forinden atter var traadt, og her levede hun i 3 Aar med Forældrene, med hvem hun i 1668 fulgte tilbage til Frankrig. Den første Del af Memoirerne, der skildrer Barndomsaarene, er meget tiltalende og sikkert noget af det bedste, Prinsessen har skrevet; men da Pastor Brasch paa Grundlag heraf har givet en udførlig Fremstilling af dette Afsnit af hendes Liv, og da hun i denne Periode slet ikke kom i Berøring med Danmark, er der ikke Grund til her at dvæle længere derved.

Omkring ved 1670 afsvor Prinsessens Fader Protestantismen, og da han søgte at drage sine Børn med over til Katolicismen, blev Charlotte Amélies Stilling snart saa pinlig, at hun med Glæde fulgte sin kongelige Kusines Indbydelse til at tage Ophold ved det danske Hof. I Aaret 1672 forlod hun da sit Fædreland og rejste med sin Moder til Danmark. Faderen havde gjort stærk Modstand mod Datterens Beslutning, men var bleven tvungen til at give efter. Sidst i November kom de to fornemme Damer til Sjælland; de afhentedes i Roskilde af en Gehejmeraad og kørte i kongelige Ekvipager og under Stykkernes Løsning ind i Hovedstaden. Her var der gjort store Anstalter til deres Modtagelse: Byfoged Christian Viborg havde efter kongelig Ordre leveret til Oldfruen paa Slottet 5 gode Senge, som han i Anledning af „Prin-

---

[1]) Naar Prinsessen stadig kalder den reformerte Lære „la religion“, er det ikke, som Udgiveren synes at mene, en Særegenhed ved hendes Stil; brugt absolut har Ordet i den franske Litteratur netop denne Betydning. (Jvf. Littré: Dictionnaire d. l. langue française.)

sesse Tharantas" Ankomst havde laant „paa de Steder i Staden, som vare frie for Sygdom[1])".

Om de første Aar af sit Ophold ved det danske Hof fortæller Prinsessen ikke ret meget. Barthélemy har kun medtaget den Del af Optegnelserne, der vedrører hendes Forhold til Greven af Aldenburg, Brasch har heller ikke kendt mere af dem, Mosen derimod gengiver dem i deres Helhed. Fremstillingen faar ganske vist først Liv og Fylde fra 1679, men ogsaa fra de foregaaende Aar har Prinsessen et og andet at berette. Hun meddeler saaledes, at hendes Moder havde en væsentlig Andel i, at de kongelige Børn døbtes uden Exorcisme, og hun holder Læseren à jour med de vigtigste Begivenheder i Kongefamilien. I korte Træk fortæller hun om den skaanske Fejde, og af og til optræder hun som Øjenvidne; 1675 fulgte hun Dronningen til Wismar, og i de følgende Aar var hun gentagne Gange i Skaane. Enkelte Hofhistorier meddeles; saaledes omtaler hun Agnete Buddes bekendte Forsøg paa at forgive Birgitte Skeel. Til Kongens og Dronningens Karakteristik giver hun flere gode Bidrag, og af Prinsesse Ulrikke Eleonore, Sverigs senere Dronning, giver hun en meget sympatetisk Skildring. Derimod vil man i Memoirerne forgæves lede efter Oplysninger om Prinsessens Forhold til Griffenfeld eller til Prins Jørgen, men de ere jo ogsaa skrevne „en forme d'instruction à son digne fils". At Griffenfeld har attraaet hendes Haand, er der jo ingen Tvivl om, men at Prins Jørgen har omgaaedes med den Tanke at gøre hende til Prinsesse af Danmark, turde være mere tvivlsomt. I hvert Fald har Mme de Sévigné, der i sine Breve har hentydet dertil, ikke Autoritet nok til at være eneste Kilde[2]).

I Optegnelserne fra 1678 omtales Greven af Aldenburg[3]) for første Gang, og det kun ganske flygtigt, men i det følgende Aar spiller han en saa meget desto større Rolle; thi midt i

[1]) Sjæll. Tegn. 1672 Nr. 711. R. Ark.

[2]) Udgiveren, der har benyttet Braschs ovennævnte Værk, giver i et Bilag en Række Uddrag af de af Mme de Sévigné's Breve, som angaa Prinsessen.

[3]) Se Dansk biografisk Lexikon, I.

Juni, kort før han som Danmarks Repræsentant ved Fredsforhandlingerne rejste til Lund, erklærede han Prinsessen sin Kærlighed. Frieriet er ganske morsomt fortalt; den midaldrende Bejler, der allerede var Bedstefader, bruger mange Omsvøb og ender med i forblommede Udtryk at love sin Tilbedte Opfyldelsen af hendes Yndlingsønske: at blive Enke og komme til at bo i Holland. Senere kommer Prinsessen ofte tilbage til dette Ønske, som hun engang i Kaadhed havde ytret; det gik kun altfor snart i Opfyldelse. Hun gav sin hovedrige Frier Haab, og medens han drog til Sverig, fulgte hun med de kongelige Herskaber til Hertugdømmerne. Hoffets Ophold ved Hæren, Fremrykningen mod Hamburg, Modtagelsen af det russiske Gesandtskab og Kongefamiliens daglige Liv skildres ret udførligt. Det synes undertiden at være gaaet noget vildt til, navnlig i Pløn, hvor Kongen og alle de fyrstelige Herrer vare berusede ved alle Maaltider. „De skrækkelige Excesser man dér begik, voldte Hs. Majestæt saa megen Fortrydelse, at han besluttede fremtidig at faste om Søndagen.“ Han havde nemlig fejret Hviledagen med en Middags- og en Aftenrus, hvilket havde været Dronningen, Hertuginden af Pløn og Prinsessen, som eneste Damer mellem en halv Snes stærkt omtaagede Herrer, „en slem Fest“.

I Begyndelsen af Oktober kom Greven af Aldenburg tilbage fra Sverig, og nu begyndte hans Ægteskabsplan at blive almindeligere bekendt, hidtil havde kun Overjægermester Vincents Hahn været inde i Hemmeligheden. Denne kongelige Yndling, hvis Ry ellers ikke er det bedste, faar af Prinsessen et smukt Eftermæle. Hun kalder ham den redeligste Ven, hun har haft, og beklager hans Død som en stor Ulykke, der bedrøvede de fleste, om den end vakte Glæde i visse Kredse. Det varede et halvt Aars Tid, inden Ægteskabet kom i Stand. Dronningen stillede sig i Begyndelsen uvilligt til Partiet, og det var kun efter lang Modstræben, at Prinsessens højfornemme Familie gav sit Minde; thi hvor rig og ansét Greven end var, saa var han dog, som den sidste Greve af Oldenburgs naturlige Søn, kun en Bastard, der ingenlunde var jævnbyrdig med en Prinsesse, hvis Slægt næsten stod lige med

suveræne Fyrstehuse. Derimod optraadte Grevens berømte Svigersøn[1]) Ulrik Frederik Gyldenløve, som her for første Gang nævnes, meget loyalt og gjorde ingen Indvendinger mod at faa en ny Svigermoder. Langt om længe besejredes dog alle Vanskeligheder, og den 29de Maj 1680 fandt Vielsen Sted i Kongens Forgemak; Majestæterne vare tilstede, Dronningen havde selv bundet Kransen og sat den paa Brudens Hoved. Kort efter Brylluppet rejste det nygifte Par til Grevens oldenburgske Godser, hvor det allerede i Juni modtog Besøg af den danske Konge og Dronning samt andre fyrstelige Personer, hvis talrige Følger det var meget vanskeligt at huse. I September foretoges en Rejse til Holland, hvor de ogsaa havde Besiddelser, men da de i Oktober vendte tilbage, var Greven dødssyg, og den 27de s. M. udaandede han paa sit Slot Varel. Prinsessen taler stadig i varme Udtryk om sin Husbond og giver en meget tiltalende Skildring af deres ægteskabelige Lykke. Næppe var Greven død, før hendes Trængselstid begyndte. Svigersønnerne Gyldenløve og Freytag gjorde strax Skridt til at sætte sig i Besiddelse af Arven; efter Prinsessens Fremstilling plyndrede de Boet, og, hvad der var det værste, midt i April belagde Kongen Godserne med Sekvester. Snart efter Grevens Død viste det sig imidlertid, at hans Enke var frugtsommelig, og den 26de Maj 1681[2]) fødte hun den Søn, for hvis Rettigheder hun i en lang Aarrække med virkelig Dygtighed og aldrig svigtende Energi kæmpede en Kamp, der omsider førte til Sejr paa de fleste Punkter.

---

[1]) Greven af Aldenburg havde i sit Ægteskab med Augusta af Wittgenstein 5 Døtre: Antoinette Augusta (1660—1701) g. m. Gyldenløve, Sofie Elisabeth (1661—1730) g. m. Frantz Heinrich, Greve af Freytag, Dorothea Justine (1663—1735) g. m. Anton Wulf, Rigsfriherre af Haxthausen, Louise Charlotte (1661—1732) g. m. [1]) Oberst Christopher Bjelke, [2]) Generalløjtnant Gerhardt v. d. Nath, Wilhelmine Juliane (1665—1745) g. m. Georg Ernst, Greve af Wedel Jarlsberg.

[2]) Saa vel i Mosens som i Barthélemys Udgave nævnes den 26de Maj som den unge Grev Antons Fødselsdag. I Dansk biogr. Lexikon B. I, finder man den 26de eller 27de Juni anført som Datoen for hans Fødsel.

Det vilde føre for vidt her at gaa ind paa Prinsessens meget ensidige Skildring af den vidtløftige Arvesag, der yderligere forvikledes, ved at den danske Konge som Landsherre gjorde Krav gældende. Greven af Oldenburg havde nemlig i sine testamentariske Dispositioner til Fordel for sin naturlige Søn ikke kunnet eller villet gøre noget skarpt Skæl mellem Domæner og Allodialgodser. Prinsessen foretog flere besværlige Rejser til Danmark, men hendes Sag fik ingen Fremgang, skønt Dronningen var gunstig stemt for hende. I Oldenburg blev hun fortrædiget paa saa mange Maader, at hun i 1684 hemmelig med sin Søn rejste til sit Slot Doorwerth i Geldern, der blev hendes fremtidige Hjem; men dette Skridt tog hendes Medformyndere, de to Svigersønner, hende ilde op og anklagede hende for Kejseren [1]), der truede med at fratage hende Formynderskabet. Da fattede Prinsessen en dristig Beslutning; ledsaget af sin trofaste Veninde, Steddatteren Dorothea, der senere blev Dronningens elskede „Dörtgen", drog hun i Vinteren 1685 til Wien og talte selv sin Sag for Leopold I. Lykken stod den Kække bi; hun fik Formyndersagen ordnet, idet Hertug Friederich af Sachsen Gotha beskikkedes som fjerde Formynder, saa at hun ikke mere stod ene overfor Gyldenløve og Freytag, hvis Stilling yderligere svækkedes, da Kejseren forbød sidstnævntes Broder Haro Burchard v. Gödens, østerrigsk Gesandt i den nedersachsiske Kreds, at blande sig i Sagen. Dette Afsnit af Memoirerne, der ganske er forbigaaet i den franske Udgave, er meget livligt fortalt; i Wien kom Prinsessen i Forbindelse med Kejserinden og mange andre fremragende Personer, og hun forstaar at bruge sine Øjne og at skildre det sete. Fra nu af blive imidlertid Optegnelserne mere kortfattede, idet hun kun skildrer de vigtigste Begivenheder, der alle dreje sig om Sønnen, hans Opdragelse og hans Arv. En stor Del af Aaret 1690 er hun i Danmark som Gylden-

[1]) En Genpart af Klageskriftet findes paa det St. kgl. Bibl. i Ny kgl. Saml. 1320. Fol. Dette interessante Aktstykke giver en udførlig Fremstilling af Arvesagen, der selvfølgelig er lige saa ensidig som Prinsessens, men som maa kendes, hvis man vil gaa til Bunds i Sagen.

løves Gæst, men hverken den Gang eller senere, saa længe Kongen og Medformynderne levede, opnaaedes noget Forlig. Først 1708 blev der truffet et for den unge Grev Anton fordelagtigt Arrangement, og 1731 ordnedes Arvesagen endeligt. Saa var Prinsessens Livsgerning til Ende, og den 21de Januar 1732 lukkede hun sine trætte Øjne. Optegnelserne vare sluttede en halv Snes Aar tidligere; de sidste af dem ere allerede noget gammelkoneagtige. Tjenestepigesorger og Husmoderbekymringer danne Hovedindholdet.

Udgiveren af Memoirerne, storhertugelig oldenburgsk Overbibliotekar Dr. R. Mosen, er aabenbart gaaet til Arbejdet med megen Kærlighed til og Interesse for Opgaven. Som ovenfor berørt, er Udgaven ikke en Oversættelse af det Manuskript, som Barthélemy har benyttet. Ved Læsningen af dennes Bearbejdelse fik Dr. Mosen stærk Tvivl om Manuskriptets Ægthed, og ved et Sammenstød af heldige Omstændigheder lykkedes det ham at komme paa Spor efter det oprindelige Haandskrift. I Ludvig Bechsteins Roman „Der Dunkelgraf“ omtales nemlig Prinsessen af Trémouilles Memoirer paa en saadan Maade, at man uvilkaarligt maatte antage, at Forfatteren havde haft et virkeligt Haandskrift for sig. Han var nu imidlertid død, men ved en Henvendelse til hans Søn, Dr. Reinhold Bechstein, Professor i Rostock, erfarede Dr. Mosen, at Memoirerne virkelig existerede og vare i Professorens Eje. Manuskriptet er nu indlemmet i det storhertugelige Bibliotek i Oldenburg.

Memoirerne ere paabegyndte i Begyndelsen af Firserne, uden Tvivl paa Grundlag af ældre Optegnelser; derpaa tyder den store Nøjagtighed, hvormed Datoer og Aarstal gennemgaaende ere angivne. Det synes som om Prinsessen, hvis Helbred stedse var vaklende, har ventet tidligt at blive bortkaldt fra sin inden Fødslen faderløse Søn, og at hun i saa Fald har ønsket, at han skulde kende baade hende og deres fælles Fjender; men efter som Aarene gik, har hun vundet Arbejdet saa kært, at hun har fortsat det i henved 40 Aar. De sidste Optegnelser ere fra 1719. Kun en mindre Del af Manuskriptet stammer fra Prinsessens egen Haand; det meste

er nedskrevet efter Diktat med flere forskellige Haandskrifter; men hele Bogen er paa et temmelig sent Tidspunkt gennemgaaet af Forfatterinden og forsynet med hendes egenhændige Tilføjelser og Rettelser. Alle disse Marginalia ere imidlertid uden videre indførte i Texten i det Manuskript, der findes i Thouars, og som af Barthélemy betegnes som „le manuscrit autographe“; derved fremkommer mange besynderlige Anakronismer; saaledes nævnes Frederik IV under 1678 som Danmarks nuværende Konge, medens Friederich Wilhelm I af Preussen under 1688 betegnes paa lignende Maade, hvad der tager sig ret underligt ud i en Dagbog eller rettere Aarbog. Dr. Mosen har haft Lejlighed til at sammenholde begge Haandskrifterne, og det er lykkedes ham bestemt at paavise, at Familien Trémouilles Manuskript er en Afskrift, og det tilmed en temmelig kritikløs Kopi, af det af ham benyttede. Man kan ikke nægte, at den oldenburgske Overbibliotekar har aflagt en smuk Prøve paa Skarpsindighed og Udholdenhed.

Udgiveren har ikke ladet sig nøje med at levere en omhyggelig Oversættelse af Autobiografien, der dog naturligvis tager sig bedst ud i Originalsproget; han har forsynet den med overmaade mange „Erläuterungen“. Hvert Afsnit begynder med en orienterende Indledning, og Noternes Antal er legio. Medens disse gennemgaaende ere meget grundige, naar Talen er om franske eller tyske Forhold, til hvis Belysning han har fremdraget et stort trykt og utrykt Materiale, saa glipper desværre Grundigheden, naar det gælder om at give Oplysninger om danske Forhold. De personalhistoriske Noter ere hentede fra plumrede og forældede Kilder, Dansk biografisk Lexikon synes derimod slet ikke at være benyttet, og de Karakteristikker, der i Indledningerne gives af forskellige Personer, vare maaske godt Latin for et halvt Aarhundrede siden, men nu ser man adskilligt anderledes paa dem. Det eneste nyere danske Værk, der er benyttet, er Braschs tit nævnte Bog. Navne paa Personer og Lokaliteter ere i Reglen skrevne med Prinsessens Stavemaade, skønt hun naturligvis ofte har rettet sig efter sin egen franske Udtale. Derved ere adskillige Ting blevne uforstaaelige for Udgiveren selv og for Læserne. Saaledes figu-

rerer Oversekretær Thomas Balthasar Jessen under Navnet „Gessen", hvad der er saa meget mærkeligere, som Dr. Mosen har opdaget, at Gensch skjuler sig under Pseudonymet „Jensen". S. 158 hedder det f. Ex. . . . . . übernachteten in Cassen (?) bei dem Kommandanten, dem Gemahl der Tochter des Herrn Monck „Kenckenmeister" und Oberst der Artillerie . . . . Am Dienstag übernachteten wir in Egeschair, einem Hause des Herrn Krage. Det vilde næppe have været synderlig vanskeligt at faa Oplysning om, at det første Nattekvarter var Korsør, hvis Kommandant Wulff Heinrich Kalnein var gift med Oberst og Køkkenmester [1]) Laurids Munks Datter Dorothea, medens det næste var Niels Krabbes Gaard Egeskov paa Fyn. Det vil blive for vidtløftigt at opregne alle Urigtigheder, men et Par Stykker skal dog endnu tages med. Dr. Joh. Lassenius blev aldrig „Hofprediger", han var 2den Præst ved Petri Kirke; Peter Brandt var ikke Overrentemester 1683, saa lidt som Christopher Bjelke 1684 var Generalmajor, Vincents Hahn var født 1632, ikke 1652 o. s. v. Anmelderen har ikke kunnet opspore, hvad det er for et „Krigsdepartement" [2]), hvori Gustav Wilhelm Wedel 1679 præsiderede, ligesom han heller ikke kan tænke sig en „Landdag" afholdt i Danmark 1685. Værst er det imidlertid gaaet ud over Ulrik Frederik Gyldenløve. At Udgiveren erklærer, at hans Moder er ubekendt, faar være, da han gør det godt i et „Nachtrag", men han giver ham den løjerligste Karriere og de besynderligste Familieforhold. Ved Faderens Tronbestigelse bliver han strax Greve af Laurvig og udnævnes derpaa til „Oberst Kämmerer, Obermünzmeister, General-Feldmarschal-Lieutenant, Gouverneur der Provinz und Stadt Bergen" [3]), og det altsammen paa en Tid, da han knap nok var naturaliseret i sin egen Faders Kongerige. Hans første Hustru var „Cæcilie" Grubbe, saa ægtede han Antoinette

---

[1]) Mon der ikke i den franske Original staar Keuckenmeister?

[2]) Saa vel her som andre Steder kan man mærke, at Ankers „Biografiske Data" har været benyttet som Kilde.

[3]) Udgiveren forvexler af og til Ulrik Frederik med Christian Gyldenløve.

Augusta, efter hvis Død han trøstede sig i Sofie „v. Uhrens“ Arme. Det mærkeligste er imidlertid, at Udgiveren har opdaget, at „Hr. Wegener in Kopenhagen“ har givet Barthélemy andre Oplysninger om Gyldenløves ægteskabelige Forhold, men den afdøde Gehejmearkivars korrekte Angivelser betegnes som „nur theilweise richtig“ [1]). Gyldenløves Karakter skildres som „gewissen- und herzlos“, han er kun „ausschweiffend und liederlich“. At Norges berømte Statholder har været i Besiddelse af de to sidste Egenskaber, skal ingenlunde bestrides, men man kan ikke fremstille en historisk Figur blot ved at fremhæve dens Skyggesider. Ogsaa Griffenfeld faar en kort, men paa mange Punkter fejlagtig Biografi.

De her paapegede Fejltagelser burde ganske vist have været undgaaede, og det kan ikke nægtes, at de plette det ellers saa omhyggelig udførte Værk, men de ere paa den anden Side saa iøjnefaldende, at de ikke kunne skade danske Læsere, som sikkert ville have Fornøjelse af at gøre Bekendtskab med den eneste fuldstændige Udgave af Prinsessen af Trémouilles Memoirer. Det er lykkedes Udgiveren at opspore tre Portrætter af Prinsessen; en Gengivelse af et af dem pryder Bogen, der er ret net udstyret, skønt den i saa Henseende ikke kan maale sig med Barthélemys nydelige lille Udgave.

A. Tuxen.

---

[1]) De fejlagtige Angivelser om Gyldenløves Ægteskaber skulle første Gang være indførte i Hübners genealogiske Tabeller, jfr. Hofmans Dsk. Adelsmænd. III. 256. Note e.

Fortegnelse over dansk historisk litteratur fra året 1893

vedrörende Danmarks historie.

Ved **M. Mackeprang.**

I. Tidsskrifter.

Danske Magazin. 5. Række. 3. Bd. 1. H. S. 1—96. Kbh. 4°.

L. Koch. Breve fra slutningen af det 18de århundrede. S. 1—71. — P. C. Bang. Beretning om Nakskovs Overgivelse 1658. S. 71—88. — C. F. Bricka. Fire Breve fra Christiania, skrevne af Johan Frederik Bartholin i Aarene 1763—82. S. 89—96.

Historisk Tidsskrift. 6. Række. 4. Bd. 2. H. S. 205—481. Kbh.

H. Olrik. Studier over Ælnods skrift om Knud den hellige. S. 205—91. — A. Larsen. Hvem anførte den forenede svensk-dansk-preussiske Flaade i Sommeren 1535? S. 292—317. — P. Lauridsen. Om Nordfrisernes Indvandring i Sønderjylland. S. 318—67. — V. Dahlerup. Om Holbergs sidste autobiografi (Epistel nr. 447). S. 368—83. — Litteratur og Kritik. C. St. A. Bille. N. Neergaard: Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie fra 1848 til 1866. 1. Bd. S 384—420. — S. A. E. Hagen. A. Hammerich: Musiken ved Christian den Fjerdes Hof. Et Bidrag til dansk Musikhistorie. S. 420—44. — M. Mackeprang. Fortegnelse over dansk historisk litteratur fra året 1892 vedrörende Danmarks historie. S. 445—63. — Smaastykker. E. Petersen. Hemming Gads Tale mod de Danske. S. 464—73. — Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. 1877—1892. S. 474—79.

Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. II. Række. 8. Bd. Kbh.

Af indholdet fremhæves: J. Lange. Iagttagelser over den plastiske Udsmykning af Christoffer den Andens, Valdemar Atterdags og Margrethes Gravmæler. S. 1—45. — Chr. Bruun. Berengaria

af Portugal, Valdemar II Sejers Dronning. En historisk Undersøgelse. S. 46—120. — J. Kornerup. Valdemar Atterdags og Dronning Helvigs Billeder i Næstveds St. Peders Kirke. S. 191—206. — B. Magnússon Ólsen. Om Are Frode. S. 207—352. — K. Erslev. Hvad vides der om Dronning Berengarias Karaktér? S. 353—71. — A. Fabricius. Nogle Meddelelser om Dronning Bengerd. S. 372—82.

Oversigt over det kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger. Aarg. 1892—93. Kbh.

Af indholdet fremhæves: I 1892. E. Holm. Videnskabernes Selskabs Stiftelse og dets Stiftere. S. 65—80. — I 1893. L. Wimmer. Bemærkninger om Vedelspang-Stenenes Tid. S. 112—33. — H. Møller. Bemærkning om Vedelspang-Stenenes Tid og de to Gnupaer. S. 205—73.

Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udg. af Generalstaben. 6. Bd. 1.—3. H. S. 1—340. Kbh.

Aktstykker vedrørende Perioden fra 1. Januar 1813 indtil Fredsunderhandlingerne med England ultimo Marts s. A. I. Niels Rosenkrantz's egenhændige Breve til Frederik VI. S. 5—63. II. Breve fra Frederik VI til Niels Rosenkrantz. S. 63—66. III. Frederik VI's Brevvexling med Myndighederne i Norge. S. 66—86. IV. Frederik VI's Brevvexling med Myndighederne ved Sydgrænsen. S. 86—116. — Aktstykker fra Perioden 1. April til ultimo Maj 1813, nærmest vedrørende Fredsforsøget med England og dettes Følger. I. Niels Rosenkrantz's egenhændige Breve til Frederik VI. S. 121—47. II. Breve og Indberetninger m. v. særligt vedrørende Fredsforsøget med England. S. 147—81. III. Frederik VI's Brevvexling med Myndighederne ved Sydgrænsen. S. 182—297. IV. Frederik VI's Brevvexling med Myndighederne i Norge. S. 297—330. V. Breve af blandet Indhold. S. 330—40.

Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi. Redaktion: C. Bruun, A. Hovgaard, P. F. Rist. Aarg. 1893. 1.—2. Halvbd. Kbh.

Af indholdet fremhæves: I 1. Halvbd. T. Stein. Billedhuggeren Frederik Gottlieb Hertzog og Dronning Margrethes Monument i Roskilde. Biografisk Skitse. S. 1—12. — J. Martensen. Om Holbergs Diderich Menschenskræk eller Hr. von Donnerburg. S. 13—25. — H. D. Lind. Fra Sømagtens Stortid. S. 26—64. 119—44. — Brudstykker af en Rejsedagbog fra 1802. M af C. L. Løvenskiold. S. 65-105, 172—228. — Provst Hugo Hiorthøys Dagbog paa Togtet til Algier 1770-71. I Udtog ved D. Thrap. S. 106—18. — Kong Frederik den Syvende til Fest i Nordslesvig 1863. M af E. Elberling. S. 229—33. — Fremmede Tropper i Sjælland 1807 og 1808. En Samtidigs Optegnelser. M af T. Hansen. S. 234—44. — H. C. Bering Liisberg. Jakob Jensen Nordmand, Frederik den Tredies Kunstdrejer og Rustmester. Med lidt om Brasiliens Erobring og Københavns Belejring. S. 245—84. — C. L. Tuxen. En Ostindiefarer 1672—75 eller Ober-Chyrurgus Joan Petri Cortenmündes Rejse til Ostindien med det kgl. danske Skib „Oldenburg" i Aarene 1672—75. S. 309—43. — M. Mørk Hansen. Nogle Minder fra Studenterlivet for 50 Aar siden. S. 344—80. — I 2. Halvbd.

J. E. A. Hansen. Professor, Etatsraad J. Wilkens. 1812—1892. S. 1—11. — N. Andersen. Paul Fange. En færøisk Retssag. S. 12—31. — J. Bidstrup. Holberg og Sorø Akademi. Et Bidrag til Akademiets Historie. S. 32—50. — S. Elvius. En Præst som Spion. S. 59—60. — J. Martensen. Om Holbergs Komedier i de 18 Aar, da der ikke gaves Theaterforestillinger i Kjøbenhavn, særligt om Don Ranudo. S. 61—91. — A. Aumont. Fra Theatrets Fortid. Smaa Bidrag til dansk Theaterhistorie. S. 92—108. — S. Jørgensen. Ambrosius Stub og hans Slægt. S. 109—30. — Breve fra Christian Wilster til N. C. L. Abrahams. Ved A. Abrahams. S. 131—49. — Noget af min Biografi, skrevet af Johan Ludvig von Schmidt, Oberst-Lieutenant. S. 150—65. — C. A. Thyregod. Kulturhistoriske Smaatræk fra Jyllands Fortid. Midler til Ungdommens Oplysning. S. 166—72. — C. Krestensen. En dansk Haandværkssvends Oplevelser i Aarhundredets Midte. S. 173—229, 296—315. — Et dansk Fængsel for c. 50 Aar siden. Efter Optegnelser af afdøde Fængselsdirektør Bruun ved J. B. Bruun. S. 230—44. — C. Schrayh. Fra General Eickstedts gamle Dage. Nogle Oplysninger, uddragne af Papirerne i hans Dødsbo. S. 245—56. — A. Ipsen. En Person fra Heibergs „En Sjæl efter Døden". S. 316—20. — Andreas Peter Bernstorffs Selvbiografi for Aarene 1735—1757. Ved L. Bobé. S. 321—29. — J. Forchhammer. Blade af Disputérselskabet „Lycæums" Historie. S. 330—44. — A. Larsen. Soldaterliv under Trediveaarskrigen. (Efter nogle i det danske Rigsarkiv bevarede Klager over Soldaternes Færd i Mecklenburg i Foraaret 1625.) S. 345—57. — Breve til og fra bekjendte Mænd og Kvinder. I. Breve til Balletmester August Bournonville. M af C. Bournonville. S. 375—80.

Danskeren. Tidsskrift for Land og By. Udg. af J. Jungersen, F. Nygård og L. Schrøder. IX. Bd. 4.—6. H. X. Bd. XI. Bd. 1.—3. H. S. 1—192. Kolding.

Af indholdet fremhæves: I IX. Bd. F. Wexelsen. Minder fra Norge om Vilhelm Birkedal. S 193—209. — L. Schrøder. Christian Richardt. (1831—1892.) S. 231—41. — N. J. Laursen. Birkedal i Norge. S. 276—79. — I X. Bd. Breve fra H. Steffens til Baronesse Stampe. Med en Indledning om Thorvaldsens Forhold til Familien paa Nysø. Ved L. Schrøder. S. 1—36. — L. Schrøder. Det dansk-ostindiske Kompagni og Ludvig Holberg. S. 270—89. — Kammerraad Christensen, Hørsholm. S. 289—95. — L. Schrøder. Minder om M. A. Goldschmidt. S. 321—49. — L. Schrøder. H. Sveistrup. S. 352—66. — L. Schrøder. Bøgen og de danske Digtere. S. 375—84. — I XI. Bd. L. Schrøder. Billeder fra Nord-Sjælland. S. 1—24, 120—45. — L. Schrøder. Caroline Amalie. S. 75—113. — L. Schrøder. Bidrag til Oplysning om de daglige Livsforhold i det sekstende Aarhundrede, hentede fra Herluf Trolles og Birgitte Gjøes Brevveksling. S. 114—23. — L. Schrøder. Et Skolejubilæum og to Jubilæumsskrifter. S. 170—82.

Vort Forsvar. 13. Aarg. Kbh. Folio.

Af indholdet fremhæves: O. Vaupell. Generalløjtnant Wörishöffer. Nr. 314. — A. Larsen. Slaget ved Halmstad den 17de August 1676. Nr. 314. — O. Vaupell. Oberst Ernst Emil Schack Thestrup. Nr. 318. — T. Lund. Kjøbenhavns Forsvar 1658—60. Nr. 318—19. — W. Carstensen. Admiral Carl Edvard van Dockum

Nr. 320. — A. Larsen. Kjøbenhavn under Grevens Fejde. Nr. 321—22. — H. L. Møller. Niels Pallesen Rosenkrands. Nr. 324—25. — O. Vaupell. Kampene ved Mysunde. Nr. 324—25, 30. — O. Vaupell. Istedslaget. Nr. 328—29. — En Lægmands Betragtninger over Soldateruddannelsen i Danmark i sidste Fjerdedel af forrige Aarhundrede. Nr. 329—30. — N. T. Nielsen. Minder fra Dybbøldagene. Nr. 329—30. — O. Vaupell. General Carl Wolle. Nr. 332. — O. Vaupell. Billeder af Mindestenene fra Krigen 1848—50 rundt om Flensborg Fjord. Nr. 333, 339. — O. Vaupell. Hans Helgesen. Nr. 334. — To Breve om Fredericiaslaget. Nr. 334. — H. Clausen. Erindringer om Krigen 1864. Nr. 336, 340. — H. W. Harbou. Kampen foran Wismar d. 5. December 1711 og Fursmans jydske Kyradserer. Nr. 337. — O. Vaupell. Sønderjyden Hans Løvenhjelm. Nr. 340.

Tidsskrift for Søvæsen. N. R. 28. Bd. Kbh.

Af indholdet fremhæves: Ved Aarsskiftet. S. 1—17. (Med nekrologer af de i årets løb døde søofficerer.) — C. Trolle. Nautiske Instrumenter ombord og nogle Oplysninger om Det Somilitaire Kaart-Archiv og Bibliothek-Selskab. S. 101—19. (Heri en oversigt over selskabets historie.)

Militær Tidende. Udg. og redigeret af H. Jenssen-Tusch og V. Giersing. 3. Aarg. Aarhus. 4⁰.

Af indholdet fremhæves foruden de talrige officersnekrologer: F. Hartmann. Erindringer fra Krigsaarene 1848—50. Sp. 8—13, 40—45, 93—95, 109—11, 129—34, 182—86, 213—18, 248—53. — H. N. Ramsing. Fæstningen Kjøbenhavns Forfaldstid. Efter trykte Kilder. Sp. 68—72, 101—06. — Portrætter af Officerer, der have tjent i Livgarden. Sp. 118—19. — Halvorsen. Officersuddannelsen i Danmark før og nu. Nogle historiske Meddelelser i Anledning af Officerskolens 25 Aars Jubilæum. Sp. 121—24, 139—43, 153—59. — A. Larsen. Magnus Stenbock og hans Felttog i Pommern og Mecklenburg 1712. Sp. 178—82, 189—93, 205—09, 230—34, 237—42. — 50 Aars Officersjubilæum. Sp. 297 303, 321, 357.

Samlinger til jydsk Historie og Topografi. 2. Række. 3. Bd. S. 379—482. 4. Bd. 1. H. S. 1—116. Aalborg.

Af indholdet fremhæves: I 3. Bd. D. H. Wulff. Bidrag til Aalborg Bys Historie. S. 379—448. — K. Gjerding. Vårstgård og familien Rod. S. 449—65. — I 4. Bd. C. Brønnum. Fabrikanlæggene ved Gudumlund i Slutningen af forrige og i Begyndelsen af dette Aarhundrede. S. 1—114.

Jylland. Maanedsskrift for Litteratur, Kunst og Samfundsspørgsmaal. Redig. af F. v. Jessen. Juli—Septbr. 1892. Aarhus. 4⁰.

Af indholdet fremhæves: S. P. Petersen. Det jydske Kvæg. S. 257—64. — P. Bjerge. Niels Jokum Termansen. En biografisk Skitse. S. 280—85, 89—92. — J. Skjoldborg. Kartemageren og hans Viser. S. 286—88. — E. T. Christensen. Jyske Stednavne. S. 296—98. — C. Neergaard. Sønderjylland. En Afhandling. S. 301—10, 21—35. — C. W. Møller. Fra Steen Blichers Embedsliv. S. 311—13. — P. C. Christensen. Kjæltringeliv i Salling. S. 314—17. — E. T.

Christensen. Den jyske Bondes festlige Sammenkomster, saaledes som de har været holdte i Mands Minde. S. 336—42. — H. F. Feilberg. Jyderne paa den anden side af Vesterhavet. S. 355—61. — C. V. Christensen. Slavekrigen. S. 363—70.

Sønderjydske Aarbøger. 1893. Udg. af H. P. Hanssen-Nørremølle, G. Johannsen og P. Skau. Flensborg.

Af indholdet fremhæves: H. P. Hanssen-Nørremølle. Thomas With. S. 9—11. — P. Lauridsen. Vort Folks Sydgrændse. S. 28—50, 106—48, 253—89. — C. Appel. „Det er slet ikke Lige for Lige." En kort Redegjørelse for Forholdet mellem dansk og prøjsisk Politik paa det nationale Omraade i Sønderjylland. S. 51—88. — H. V. Clausen. Folkesproget i Sønderjylland. S. 89—105. (Fortsat fra årg. 1892.) — A. D. Jørgensen. To gamle herregårde på Haderslev Næs. S. 149—57. — Ved kongens ligfærd igjennem Flensborg 30. nov. 1863. Ved A. D. Jørgensen. — A. D. Jørgensen. Frisernes indvandring i Sønderjylland. S. 177—90. — M. Eskesen. Den sønderjydske Digterinde Anna (Anna Kristjane Lautrup). S. 191—252. — N. N. Oversigt over historisk litteratur fra året 1892 vedrörende Sønderjyllands historie. S. 290—328.

Tímarit hins íslenzka bókmenntafjelags. 13. árg. 1892. Reykjavík.

Af indholdet fremhæves: W. Guðmundsson. Ritsjá nokkurra útlendra bóka um Ísland og íslenzkar bókmenntir. S. 1—81. — Þ. Bjarnason. Fyrir 40 árum. S. 170—258.

Sunnanfari. II. Nr. 7—12. III. Nr. 1—6. Utg. af J. Þorkelsson. Kph. 4°.

Af indholdet fremhæves: I II. Dr. Grímur Thomsen. S. 97—99. — Brynjólfur biskup vitur um svall og drykkjuskap. S. 100—01. — Frá Þjoðfundinum 1851. S. 103—04. — O. Daviðsson. Japetus Steenstrup. S. 105—07. — I III. O. D. Elztu menn sem hafa lifað á Íslandi. S. 6—7, 13—14. — Elztu skaldsögur sem snerta Ísland á útlendúm málum. S. 22—23, 29—31, 36—38. — Eiríkur Briem. S. 25—26.

Personalhistorisk Tidsskrift. 3. R. 2. Bd. Kbh.

Af indholdet fremhæves: J. T. Wegener og C. J. Anker. Biografiske Data om Generalmajorerne W. T. og J. T. Wegener. S. 1—12. — L. Bobé. Fremmede Adelsslægter i Danmark. III. von der Lühe. S. 12—33. — To smaa genealogiske Optegnelser. Mdl. af V. Bang. I. Om Familierne Lund (Wibe) og Whitte. II. Om Familien Flor. S. 34—38. — H. W. Harbou. Jean de la Haye og Johan Heye. Et Par biografiske Notitser, mdl. for at forebygge Forvexling. S. 39—47. — F. C. Sommer. Om Slægten Flors jydske Oprindelse. S. 48—53. — F. C. Sommer. Om Kommerceraad J. A. Løvenstiernes nærmeste Slægt. (Familierne Stuve og Ernst.) S. 54—60. — E. A. Thomle. Nogle Bemærkninger om den norske Familie Floods Genealogi. S. 60—66. — Anecdoter fra 17de og 18de Aarhundrede, optegnede af Etatsraad H. D. Monrad. Mdl. af H. J. Huitfeldt-Kaas. S. 75—102. — F. Krarup. Gabriel Milan og somme af hans Samtidige. S. 102—30. — H. W. Harbou. To Officersfamilier Harboe. S. 131—44. — Hans Jensson Grønbechs

Slægtebog. Mdl. af E. A. Thomle. S. 149—69, 248—88. — E. A. Thomle. Lidt mere om Familien Floods Genealogi. S. 169—70. — Den kjøbenhavnske Urtekræmmerslægt Brask. Optegnelser i en gammel Kalender, mdl. af S. Elvius. S. 170—72. — C. E. A. Schøller. Fremmede Adelsslægter i Danmark. IV. Donop. S. 173—89. — E. A. Thomle. „Naar uddøde den adelige Slægt Gyldenkrantz?“ S. 189—92. — H. J. Huitfeldt-Kaas. Familien Bjerregaard i Norge. S. 193—236. — H. W. Harbou. En Rettelse til Stamtavlen over Damsgaard-Krabberne. S. 236—38. — F. Barfod. En lille efterslæt fra Køge kirke. S. 241—48. — Sjælemessegave-Brev for Hans Rantzou. Mdl. af Thiset. S. 288—89. — Thiset. Om de holstenske Sehesteder og et Par løse Linjer af Slægten Sehested. S. 289—98. — H. W. Harbou. Generalmajor Hans Jørgensen Samsøe. Træk af et Soldaterliv fra Tiden omkring Aar 1700. S. 298—313. — Tillæg. H. F. Grandjean. Dødsfald i Danmark 1892. S. 1—18. — W. Rasch. Dødsfald i Norge 1892. S. 19—38.

Danmark. Illustreret Kalender for 1894. Udg. af Journalistforeningen i Kbh. Kbh.

Af indholdet fremhæves: C. St. A. Bille. Andræ og Krieger. S. 57—74. — P. Hansen. Christian Richardt. S. 104—07. — P. Hansen. Hans Peter Holst. S. 108—12. — G—t.: Prins Wilhelm. S. 113—19. — C—r.: Caspar Frederik Wegener. Nogle Bidrag til hans Karakteristik. S. 120—27. — M. Galschiot. P. V. Grove. S. 173—80.

Skuespillerforeningens Julebog. Ved O. Zinck. Kbh.

Af indholdet fremhæves: P. Schram. En Selvbiografi. S. 1—12. — A. Nyrop. Da min Fader Kammerraad Lange aabnede Casino. S. 23—28. — O. Zinck. Lidt om Kristian Mantzius. S. 29—36. — S. Schandorph. Af Kristian Mantzius' Krønike. S. 37—48. — C. Hostrup. August Bournonville. S. 49—54. — Breve til Karakteristik af Skuespillere. S. 107—58.

Kirkehistoriske Samlinger. 4. Række. 2. Bd. 4. H. S. 561—791. 3. Bd. 1. H. S. 1—208. Kbh.

Af indholdet fremhæves: I 2. bd. H. F. Rørdam. Udsigt over Arbejderne i Danmarks Kirkehistorie siden Reformationen. S. 561—609. — L. Koch. Samlinger til den danske kirkes historie i slutningen af det 18. århundrede. S. 610—40. — Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) Dagbog fra 1651—1663. Ved H. F. Rørdam. S. 641—86. — Bidrag til Enewald Ewalds Levned. Ved V. Bang. S. 687—97. — Bidrag til fynske Kirkers og Præstekalds Historie. Ved H. F. Rørdam. IV. Jordløse og Haastrup Sogne. S. 698—700. V. Præsten Hans Knudsen i Østerhæsinge. S. 701—04. VI. Østrup-Hjadstrup Præstekalds Adkomstbreve. S. 704—20. — Smaastykker. Nogle hidtil ukjendte latinske Vers af Biskop Lage Urne. Mdl. af L. Daae. S. 721—25. Biskop P. Hersleb om Reform i det højere Skolevæsen. Mdl. af V. Bang. S. 726—33. Nogle Analekter om kjøbenhavnske Præster. Ved A. Jantzen. S. 733—38. Bidrag til Svendborg Skoles Historie. S. 738—44. Om Dr theol. Rasmus Fleischer. S. 745—46. To Breve fra Tychonius. Ved V. Bang. S. 746—49. En Landstingsdom af 1572 om Rebning af Præstegaardsjord. S. 749—51. Ringsted Kirkes Brand 1806. S. 751—56. Bidrag

til Thisted Skoles Historie. Ved D. H. Wulff. S. 756—63. Et Brev fra Kansler Christen Friis til Holger Rosenkrands. Ved H. F. Rørdam. S. 763—65. Brev fra Jens Rennord til Grev J. L. Holstein. S. 765—68. Kirkeklokke-Indskrifter. Samlede af J. Jørgensen. S. 768—70. — I 3. bd. H. Olrik. Bidrag til Danmarks kirkehistorie hentede fra Clairvaux og Citeaux. S. 1—25. — H. F. Rørdam. Blade af Waisenhusets ældste Historie. S. 26—96. — Niels Blichers Avtobiografi. Mdl. af C. V. Christensen. S. 97—114. — Uddrag af Biskop Henrik Gerners Synodalmonita. Mdl. af V. Bang. S. 115—39. — Bidrag til fynske Kirkers og Præstekalds Historie. Ved H. F. Rørdam. VII. Brænderup Kirkebog. S. 140—54. VIII. Annekteringer af Stenstrup, Lunde, Ollerup og Kirkeby Sogne. S. 154—70. IX. Præsteembedet paa Strynø. S. 170—78. — Bidrag til Biskop Jesper Brochmands Historie. Ved H. F. Rørdam. S. 179—94. — Smaastykker. Mag. Hans Jensen Viborgs Selvbiografi. S. 195—201. En Dom, afsagt paa Viborg Landemode 1700. S. 201—03. V. Bang. Fra Kirketvangens Tid. S 203—08.

Dansk Kirketidende. Udg. af J. H. Monrad og L. J. Moltesen. 1893. Kbh.

Af indholdet fremhæves: Af C. J. Brandts efterladte Papirer. Nr. 5, 15, 32, 34. — J. H. Monrad. Grundtvig under Koleraen 1853. Nr. 20. — Breve fra A. Ritschl til G. Steenberg. Nr. 47, 49, 52.

Højskolebladet. 18. Aarg. Kolding.

Af indholdet fremhæves: T. Mau. Digteren Ernst Christian Richardt. Nr. 1. — J. G. Pinholt. Om en dansk Sekt. (Dømmerne.) Nr. 2. — S. Müller. Otto Bache. Nr. 3. — En gammel Friskole. Nr. 4. — K. Østergård. Nybygden West Denmark. Nr. 6. — V. Prytz. Jørgen Victor Bloch. En Levnedstegning. Nr. 8—10. — S. Elvius. Poul Dons som Embedsmand. Nr. 10. — M. Agger. Om Forholdene paa det aandelige Livs Omraade i Bøvling i de sidste 50 Aar. Nr. 12. — P. Thomsen. Lars Frederiksen. Nr. 15. — O. O. Barfod. Ludvig Adolf Bødtcher. Nr. 16. — L. Schrøder. Peter Rørdams Slægt, Barndom og Ungdom indtil han kom i Forhold til Grundtvig. Nr. 19—20. 22. — L. Schrøder og K. Jørgensen. Fra Festerne paa Skamlingsbanke 18. Maj 1843 og 18. Maj 1893. Nr. 21. — H. Rosendahl. Johanne Luise Heiberg. Nr. 26—27, 29—31. — H. Lunddahl. Om Jakob Plaetner. Nr. 28. — „Marie“. Nogle smaa Bidrag til gamle Pastor Sveistrups Minde. Nr. 32. — J. Knudsen. Levnedstegning af Jens Bek. Nr. 34—36. — C. Appel. H. Sveistrup. En kort Levnedsskildring. Nr. 40—43. — J. G. Pinholt. Fra Kampene ved Frederikstad 1850. Nr. 51.

Friskolens Tidende. Ugeblad for Hjem og Skole. Udg. af Kl. Berntsen. 1. Aarg. Assens.

Af indholdet fremhæves: Den første Friskoleforening. Nr. 6, 8, 10. — Begtrup. Ingemann og Grundtvig. Nr. 42. — K. Nielsen. For 100 Aar siden. Et Blad af Landsbyskolens Historie. Nr. 44, 46, 48. — F. Nygaard. Fra den grundtvigske Friskoles ældste Tid. Nr. 51—52.

Dania. Tidsskrift for Folkemaal og Folkeminder, udg. for Universitets-Jubilæets danske Samfund af O. Jespersen og Kr. Nyrop. 2. Bd. 2.—3. H. S. 81—288. Kbh.

Af indholdet fremhæves: H. F. Feilberg. Hvorledes opstår sagn i vore dage? S. 81—125. — M. Kristensen. Bidrag til den jyske litteraturs historie. II. Blicher og hans samtid. S. 127—48. — T. Laub. Studier over vore folkemelodiers oprindelse og musikalske bygning. S. 149—80. — H. F. Feilberg. Tallene i folkets brug og tro. S. 185—220. — C. Reimer. Nordfynsk Overtro i Mands Minde. S. 221—28. — J. Schjøtt. Vise om Caroline Mathilde. S. 275—82. — O. Nielsen. Nominativendelsen — i omkring Aar 1200. S. 283. (I olddanske personnavne.)

Aarbog for dansk Kulturhistorie. Udg. af P. Bjerge. 1893. Aarhus. 188 s.

H. F. Feilberg. Spåstikken. S. 1—45. — V. Bang. „Mestermanden". S. 46—94. — H. Nutzhorn. Den første Himmelbjærgsfest. Et historisk tidsbillede. S. 95—125. — J. Nissen. Malt Sogn i vore Oldefædres Tid. Et Foredrag. S. 126—52. — L. Frederiksen. Tidsbillede fra det 18. Århundrede. S. 153—88. (Meddeler Ryslinge bys bylov fra 1736.)

Tilskueren. 10. Aarg. Kbh.

Af indholdet fremhæves: H. Høffding. Mindeord over Hostrup. S. 1—5. — N. Møller og M. Galschiøtt. Fru Heibergs Ridder. S. 76—86. — Heibergiana. S. 405—07. I. H. og „Maurerpigen"; II. H's Censur over „Lord William Russel". — C. St. A. Bille. Skandinavisk Fata Morgana. Brudstykker af endnu ikke nedskrevne Livserindringer. S. 415—20. — Af Professor Chr. Agerskovs Brevsamling. Ved K. Bokkenheuser. S. 552—66. — C. St. A. Bille. En svensk Statsmands Erindringer. S. 835—80.

Tidsskrift for Kunstindustri. 9. Aarg. Kbh. 4⁰.

Af indholdet fremhæves: A. Thiset. Om danske By- og Herredsvaaben. S. 16—28, 128—36, 155—65. (Omhandler kun byvåbnene.) — K. Madsen. Den kgl. Porcellænsfabrik i forrige Aarhundrede. S. 37—115. — E. Hannover. En gammel dansk Haandværker: P. C. Damborg. S. 117—28. — B. Olsen. Den holsteinske Stue i Dansk Folkemuseum. S. 149—55. — A. Clément. Administrator F. H. Müller og Modelmester Luplau. S. 208—10.

Naturen og Mennesket. Illustreret Maanedsskrift for Naturkundskab og Naturbeskrivelse. 9.—10. Bd. Kbh.

Af indholdet fremhæves: I 9. bd. H. N. Rosenkjær. Fra Frihavnen. S. 1—30. (Med efterretninger om slaget pa rheden.) — S. Mørk-Hansen. Af Kemiens Forhistorie. S. 220—36. (Med Efterretninger om Borri.) — M. K. Zahrtmann. Sandflugtsskoven ved Rønne og dens Anlægger. S. 237—53.

Nationaløkonomisk Tidsskrift. Ny Række. 11. Bd. Kbh.

Af indholdet fremhæves: A. Bauer. Nutidsbevægelser i dansk Haandværk og Industri. En Oversigt. S. 1—30. — Vilhelm Arntzen. S. 157—58. — E. Elberling. Jødernes Tal i Danmark. S. 410—20. — A. Bauer. Haandværkerundervisningen i Danmark gennem 50 Aar. S. 449—87.

Haandværkerbladet. Fællesorgan for dansk Haandværk og Industri. 10. Aarg. Kbh. Folio.

Af indholdet fremhæves: Struense og Lavene. Nr. 3—4. — Th. Hüttemeyer. Nr. 5. — Skive tekniske Skoles 25-Aars Virksomhed. Nr. 24. 28. — Den Ipsenske Terrakottafabrik. Nr. 29. — J. R. Lund. Nr. 32. — Zinkstøber L. Rasmussen. Nr. 34. — Chr. Haagensen. Nr. 44. — Mændene fra 48. Nr. 60—62. 64—65, 68, 70, 72—73. 75. 76. — Kammerraad Chr. Petersen. Nr. 68. — Severin Jensen. Nr. 69. — P. F. Lunde. Nr. 76. — Anker Heegaard. Nr. 101.

Vort Landbrug. Et Ugeblad for den danske Bonde. 12. Bd. Kbh.

Af indholdet fremhæves: A. Jakobsen. Folkeskikke i Vendsyssel før og nu. Nr. 2, 9, 24. — P. Hansen. Et Brudstykke af Høravlens Historie i Danmark. Nr. 5—6. — Johan Christian Drewsen. Nr. 22—23.

Illustreret Tidende. XXXIV. Bd. (1. Okt. 1892 — 30. Septbr. 1893). Kbh. Folio.

Af indholdet fremhæves: V. Dahlerup. Ludv. F. A. Wimmer. Nr. 2. — F. Jungersen. Skolebestyrer Niels Christian Møller Bredsdorff. Nr. 3. — P. A. Rosenberg. Fru Agnes Gjørling. Nr. 4. — J. Bardenfleth. Det græske Kongepar. 1867—1892. — Konsul Dreier. Nr. 5. — F. Suenssen. Ebberødgaards Arbejds- og Plejehjem for aandssvage. — Michael Drewsen. Silkeborgs Anlægger. Nr. 6. — V. Guðmundsson. Páll Melsteð. Nr. 7. — E. Bøgh. Kunstnerforeningen af 18de November. Nr. 8. — V. Vedel. Jens Christian Hostrup. Nr. 9. — Kr. Poulsen. Professor Aksel Iversen. — Fra Hostrups Hjem. — K. Bokkenheuser. Professor Christian Agerskov. Nr. 10. — H. Petersen. Mindestøtten ved Grathe Hede. Nr. 11. — P. Bjerge. Henrik Frederik Feilberg. Præst og Folklorist. Nr. 12. — E. v. der Recke. Christian Richardt. — To Veteraner. (E. du Plat og Wörishöffer.) Nr. 14. — C. St. A. Bille. Etatsraad Christian Carl Brix. — J. Petersen. Dr. med. Vilhelm Budde. Nr. 17. — P. Brock. To astronomiske Urmagerarbejder fra det 16de Aarhundrede i Rosenborgsamlingen. Nr. 19. — Gehejmeraad Andræ. — Admiral Carl Edvard van Dockum. Nr. 20. — H. Petersen. Helligaandshuset i Randers. Nr. 21. — H. C. B. Liisberg. Et gammelt Maleri paa Rosenborg. Nr. 22. — M. Thoresen. Professor August V. Saabye. Nr. 25. — Konferensraad Ehlers. — H. E. W.: Marcus Bechs Gaard i Aarhus. — General Kiær. Nr. 28. — F. Beckett. Maleren Kristian Zahrtmann. Nr. 30. — W—d.: Carl Helsted. Nr. 33. -- Gehejmeraad Wegener. — E. Collin. Severin Abrahams. Nr. 34. — L. Moltesen. Skamlingsbanke. Nr. 35. — Kammerherre J. A. Garde. Nr. 36. — V. Andersen. H. P. Holst. Nr. 37. — P. Weilbach. Professor Johan Julius Exner. Nr. 38. — Højesteretsassessor R. C. With. — C. Lehmann. Almindelig Hospital. Nr. 43. — Pastor Ewaldsen. Nr. 44. — P. Weilbach. Etatsraad, Prof. V. Dahlerup. Nr. 45. — Don Fulano. Tivolis Jubilæum. Nr. 46. — Fire Breve fra H. P. Holst's Ungdom. Nr. 50—51. — A. C—n.: N. H. Volkersen. Nr. 50. — A. Thorsøe. Prins Wilhelm af Glücksborg. — A. B. Drachmann. Landinspektør L. Bentzon. Nr. 51. — Don Fulano. Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn. Ryssensten. Nr. 52.

Nordstjærnen. Aarg. 1892—93. (2. Okt. 1892—24. Septbr. 1893). Kbh. Folio.

Af indholdet fremhæves: A.: Professor Hans Peter Duurloo. Nr. 8. — Jens Christian Hostrup. Nr. 11. — Christian Richardt. Nr. 15. — Tivoli og dets Stifter. Nr. 46. — Det tekniske Selskabs Skole. Nr. 51.

II. Særskilt udgivne skrifter.

Salmonsens store illustrerede Konversationslexikon for Norden. 18.—42. H. Kbh. 1. Bd. S. 817—1139. 2. Bd. S. 1—864.

V. Andrén—Benzoëdraaber.

Danmarks Historie i Billeder, udg. af A. Jakobsen. (Med Tekst af *W. Mollerup* under Medvirkning af S. Müller og F. W. Horn.) 11.—16. H. Sp. 61—103. Kbh. Tværfolio.

J. E. F. Clausen. Hvorledes døde Kristoffer I? En historisk kritisk undersøgelse. (Kort Udsigt over det philologisk-historiske Samfunds Virksomhed. Oktbr. 1889—Oktbr. 1891. S. 192—206.)

A. D. Jørgensen. Fortællinger af Nordens Historie. Ved Udv. for Folkeoplysnings Fremme. 1. Del. Indtil Reformationen. 352 s. 2. Del. Den nyere Tid (efter Reformationen). 378 s. Kbh.

A. Larsen. Dansk-norske Heltehistorier. 1536—1648. Kbh. 160 s.

Peder Skram. S. 1—16. — Johan Rantzau. S. 17—34. — Herlof Trolle. S. 35—60. — Daniel Rantzau. S. 61—92. — Otte Rud. S. 93—104. — Frans Brokkenhus. S. 105—16. — Kristian den Fjerde. S. 117—50. — Jørgen Vind. S. 151—60.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1561—65. I Uddrag udg. ved *L. Laursen* af Rigsarkivet. 1. Halvdel. Kbh. 240 s.

T. Lund. Christian den Fjerdes Skib paa Skanderborg Sø. 1. Del. 316 s. 2. Del. 500 s. Kbh.

H. Rørdam. Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder især i det 17. Aarhundrede. 2. Bd. 1. H. S. 1—192. Kbh.

Hertug Ulrik, Kong Christian IV's Søn. S. 1—141. — Nogle Efterretninger af og om den yngre M. Hans Svaning. S. 142—59. — Til Musikens Historie i ældre Tid. S. 160—77. — Kronologiske

Optegnelser af M. Villads Nielsen Brøns. S. 178—87. – Smaastykker. Et Par Rettelser til „Planctus de statu Daniæ". S. 188—90. Gravskrifter over adelige Personer. S. 190—92.

F. Barfod. Danmarks historie fra 1536 til 1670. 4. Bd. Fra 1660 til 1670. (Samt medlemmerne af rigsdagen 1660.) Kbh. S. 1221—1576 + XIII s.

A. D. Jørgensen. Peter Schumacher Griffenfeld. 1. Del. Kbh. 512 s.

J. Juel. En Rejse til Rusland under Tsar Peter. Dagbogsoptegnelser. Med Illustrationer og oplysende Anmærkninger ved *G. L. Grove.* Kbh. 473 + IX s.

E. Holm. Danmark-Norges Historie under Kristian VI (1730—1746). 1. Halvdel. (O. m. t.: Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse [1720—1814].) S. 1—384 + s. 1—48.

N. Neergaard. Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie 1848—66. Med Portræter af ledende politiske Personligheder. 16.—18. H. (2. Bd. S. 1—168.) Kbh.

Den dansk-tydske Krig 1864. Udg. af Generalstaben. III. Del. Kbh. 544 s.

Rigsdags-Aarbog. 1892—93. Udg. af *C. Rasmussen.* 3. Aarg. Kbh. 116 s.

———

Danmark i Skildringer og Billeder af danske Forfattere og Kunstnere, udg. af *M. Galschiøt.* 53.—55. Levering. Kbh. Folio.

J. Jørgensen. København. S. 725—80. Hermed er værket sluttet.

C. Bruun. Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner. 37.—40. Lev. (3. Del. S. 365—556.) Kbh.

Tivoli. Officielt Fest-Album. 1843—1893. Kbh. 52 s. Folio.

V. Seeger. Bidrag til Asminderød og Grønholt Sogns Fattigvæsens Historie i Tidsrummet 1738—1867. (For en stor Del efter utrykte Kilder.) Helsingør. 64 s.

L. Andersen. Asnæs Sogn. En historisk Skildring. Kolding. 16 s.

E. Vedel. Erindringer og Efterretninger om Søbysøgaard. Trykt som Manuskript. Kbh. 35 s.

K. E. Jørgensen. Lammefjordens Tørlægning 1872—1892. Historisk Fremstilling. Kbh. 182 s.

A. P. Gaardboe. Fortidsminder fra Vendsyssel. Historisk-topografiske og kulturhistoriske Brudstykker. Aarhus. 408 s.

Kirkerne i Nørre Herred i Salling opmaalte under Ledelse af *H. Storck* samt undersøgte og beskrevne af *V. Kock.* Kbh. 28 s. + 38 tavler. Folio. (O. m. t.: Sallinglands Kirker. 2. Afd.)

L. J. Bøttiger. Æbeltoft og Omegn (Mols), nærmest til c. 1814. Med det jydske historisk-topogr. Selskabs Støtte. 2. (sidste) H. S. 105—362. Aarhus.

Harsyssels Diplomatarium. En Samling af hidtil utrykte Diplomer fra Tiden før Reformationen. Udg. af *O. Nielsen.* Kbh. 119 s.

C. Dreyer. En liden Beskrivelse over Lemvig samt Skodborg og Vandfuld Herreder i Riber Stift. Paa ny udg. i Udtog af *M. S. Hestbech.* Lemvig. 31 s.

O. Nielsen. Historisk-topografiske Efterretninger om Skodborg og Vandfuld Herreder. 1.—3. H. S. 1—240. Kbh.

Kolding Havn. 1843—1893. Meddelelser fra Havneudvalget i Anledning af Jubilæet. Kolding. 15 s.

O. Bruun. Fra Pionertiden i Esbjerg. Gamle Billeder, retoucherede. Aarhus. 48 s. 4°.

Om Sønderjylland. Skildringer, der i Oversættelse har været indrykkede i „Göteborgs Weckoblad". Helsingør. 66 s.
Ikke i boghandelen.

Þ. Thoroddsen. Landfræðissaga Íslands. Hugmyndir manna um Ísland, náttúruskoðun þess og rannsóknir, fyrr og síðar. 1. H. S. 1—238. *1892.* Reykavík.

N. Andersen. Thorshavn i ældre Tid. (Dimmalætting. Amtstidende for Færøerne. 16. Aarg. Nr. 51—52.)

Dansk biografisk Lexikon, tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537—1814. Udg. af *C. F. Bricka.* 49.—56. H. (7. Bd. I. Hansen—Holmsted.) Kbh. 608 s.

Danske Helgeners Levned. Oversatte af *H. Olrik*. Udg. af Selsk. for hist. Kildeskrifters Oversættelse. 1.—2. H. S. 1—192. Kbh.

Knud Konge. S. 1—110. — Knud Hertug. S. 111—48. — Provst Kjeld. S. 149—66. — Abbed Vilhelm. S. 167—92.

H. R. Hiort-Lorenzen og *A. Thiset*. Danmarks Adels Aarbog. 1894. 11. Aarg. Kbh. XIX + 466 s. 16⁰.

H. Petersen. Danske adelige Sigiller fra Middelalderen. Afbildningerne tegnede af *E. Rondahl*. 3. H. S. 13—20. Tavle XV—XXV. Kbh. Folio. [1328—55.]

Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af *S. B. Smith*. 2. Bd. 1667—1740. 6. H. S. 401—80. Kbh. 4⁰. [1716—26.]

Studenterne fra Kjøbenhavns Universitet og Sorø Akademi 1833. Til Mindefesten i 1893 saml. af Genealogisk Institut. Kbh. 22 s.

Studenterne fra Kjøbenhavns Universitet og Sorø Akademi 1843. Til Mindefesten i 1893 saml. af Genealogisk Institut. Kbh. 16 s.

Fortegnelse over Studenterne fra 1868 ved Jubilæumsfesten d. 3. Oct. 1893. Kbh. 32 s.

Seniorerne i Studenterforeningen fra 1820—1893. Kbh. 17 s.

V. E. Tychsen. Fortifikations-Etaterne og Ingenieurkorpset 1684—1893. Personalhistorisk Oversigt udarbejdet i Anledning af 200-Aarsdagen, den 6te November 1884, for den danske Fortifikations-Etats Oprettelse. Trykt som Manuskript. Kbh. 148 s.

G. Norrie. Fra Midten af 18de Aarhundrede. (Militærlægen. 1. Aarg. S. 182—226.)

Personalhistoriske Oplysninger om danske militærlæger.

V. Richter. Den danske Søetat 1801—1890. Personalhistoriske Meddelelser. Kbh. 136 s.

Ikke i boghandelen.

S. Elvius. Interessenter i Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbager-Compagniet i Kjøbenhavn 1693—1814, samt Urtekræmmere, Isenkræmmere og Sukkerbagere, der have taget Borgerskab der inden Laugets Oprettelse. Arkivundersøgelser, udg. i Anledning af Laugets 200 Aars Jubilæum. Aarhus. 20 s.

A. Bauer. Jydske Haandværkere og Fabrikanter. Skildringer af jydsk Foretagelsesaand og Virkelyst. Aarhus. 98 s.

Bertel Bruun. S. 1—18. — Michael Drewsen. S. 19—30. — C. F. Weiss og N. Stallknecht. S. 31—45. — Charles Mattat. S. 47—56. — Moritz Goldschmidt. S. 57—68. — Joh. Chr. Bjørn. S. 69—86. — Ane Margrethe Berlin. S. 87—98.

A. Dolleris. Danmarks Boghandlere. En personalhistorisk Haandbog. Kbh. 232 s.

J. Vahl. Om nordiske Missionærer. (Nordisk Missionsskrift. 1893. S. 92—96.)

Nyholm. En Legatstamtavle med Oplysning om Slægterne Aaris, Breckling, Debess, Dørr, Holm, Kruuse, Marcher, Meldal, Pade, Palludan, Petri, Piil, Schrøder, Topp m. fl. Udg. af *S. Elvius* og *V. A. Guldbrandsen.* Kbh. 132 s.

A. Hellemann. Genealogiske og personalhistoriske Meddelelser. Kbh. 94 s.

L. Andersen. En Bondeslægts Historie. Et Mindeskrift for Venner. Kolding. 10 s.

G. A. Honnens. Oplysninger om det von Arenstorffske Fideicommis og de til samme hørende Godser Drebkau, Kauchsche og Golschow med Tilbehør i Niederlausitz. Trykt som Manuskript for Familiens Medlemmer. Randers. *1892.* 125 s.

A. L. og *E. M.* Landinspektørerne L. L. Bentzon og L. M. Lauritzen (Tidsskrift for Opmaalings- og Matrikulvæsen. Kbh. 1. Bd. S. 288—92.)

J. Jensen. Stamtavle over Efterkommerne af Simon Bertelsen og Hustrue Karen Simonsdatter paa Steengaard i Ølstykke, 1628—1892. Kbh. 50 s. 4°.

Bille-Ættens Historie. 1. Del af *W. Mollerup.* 10.—13. H. S. 577—790 + 23 s. Kbh.
Hermed er værket sluttet.

L. Andersen. Jørgen Victor Bloch. Kolding. 15 s.

L. J. Moltesen. Frederik Brekling. Et Bidrag til Pietismens Udviklings-Historie. Kbh. 196 s.

J. Hansen. Hans Adolf Brorson og hans Brødre. „Det rare Kløverblad fra Randrup." Livsskildringer og Bidrag til et Tidsbillede. Odense. 400 s.

T. M. Trautner. Vilhelm Christian Budde. (Ugeskrift f. Læger. 4. R. 27. Bd. S. 25—29, jfr. s. 73—80.)

E. van Dockum. Livserindringer. Udg. af *W. Carstensen.* Kbh. 396 s.

H. M. Fenger. Hans Egede. Kbh. 56 s.

J. C. Friborg. En Urtekræmmer. Oplevelser og Optegnelser. Udg. af *S. Elvius.* Aarhus. 126 s.

N. K. Madsen-Stensgaard. Til Minde om Professor Johan Christian Gebauer. Kbh. 27 s.

J. L. Phister. Et Nødværge. Kbh. 32 s.

A. D. Jørgensen. Prof. Phisters og Fru Sødrings Kritik af Fru Heibergs Erindringer. Kbh. 24 s.

Peder Hjort. Et Tilbageblik i Anledning af Hundredaaret efter hans Fødsel. Mindeord fra nærstaaende. Kbh. 144 s.

S. Trier. Stamtavle over Simon Pedersen Holms Efterkommere. Kbh. 14 bl. i tvær-8°.

Ikke i boghandelen.

Klint. Jens Christian Hostrup. Studenten — Digteren — Præsten — Mennesket. Kbh. 40 s.

C. Hostrup. Senere Livserindringer, udg. af *E. Hostrup.* Med et Tillæg af Udgiverinden. Kbh. 230 s.

V. Weylandt og *J. Wolf-Jürgensen.* Slægten Jürgensen (Maugstrup). Næstældste Linje. Trykt som Manuskript. Kbh. 48 s.

E. Hannover. Maleren Christen Købke. En Studie i dansk Kunsthistorie. Udg. af Kunstforeningen i København. Kbh. 174 s. 4°.

L. Koefoed. Til Minde om Johan Mantzius, Grundlæggeren af Birkerød Kostskole, ved Skolens 25 Aars Jubilæum. Kbh. 92 s.

J. Michaelsen. Fra min Samtid. 2. Række. Kbh. 334 s.

F. Rønning. Poul Martin Møller. En Levnedsskildring med et Udvalg af hans Arbejder. Ved Udv. for Folkeoplysningens Fremme. Kbh. 244 s.

Poul Martin Møllers Levned. S. 7—72.

A. Nielsen. Landsbyliv i Trediverne. Barndomsminder. Odense. 262 s.

J. Vahl. Slægtebog over Afkommet af Christjern Nielsen, Borgmester i Varde o. 1500. 10. H. Kbh. 26 s.

B. Jónsson. Um Eggert Ólafsson. Reykjavík. *1892.*

P. Storgaard Pedersen. Lidt Slægtshistorie. Udarbejdet som Manuskript for Familien. Ringkjøbing. 16 s.

E. Quistgaard. Stamtavle over Slægten Quistgaard. Med Biografier og Billeder. Trykt som Manuskript. Kbh. 48 s. + 6 stamtavler.

Hans Christian Rasmussen, Gaardejer i Aasum. Et Blad til Bondestandens Saga. Kbh. 27 s.

F. Uldall. Daniel Henrich Reimer, Klokkestøber i Randers. (Randers Amtsavis. 1893. Nr. 213—14.)

C. Bruun. Paa Hundredaarsdagen efter at det store kongelige Bibliothek blev erklæret for et offentligt Bibliothek ved kgl. Reskript af 15. November 1793. Heri: Johan Rode. Født i Kjøbenhavn 1587, død i Padua 1659. Kbh. 200 s.
Ikke i boghandelen.

C. Schørring. Fru Sofie Schørring. Et lille Mindeskrift. Trykt som Manuskript. Aalborg. 76 s.

F. Nygård. Frederik Sneedorff. Et Mindeskrift. Kbh. 280 s.

H. Stilhoff. Breve fra en dansk Ingenieur. Med en indledende Brevvexling mellem Capt. P. Fr. Rist og Udgiveren. Kbh. 254 s.

J. F. Stockfleth. Nogle Notitser om en Dyrlægevirksomhed i de sidste 54 Aar. (Tidsskrift for Veterinærer. 2. R. 23. Bd. S. 16—19.)

L. Andersen. Til Minde om Hans Sveistrup. Kolding. 43 s.

Thorvaldsen, hans Liv og Værker. Et Billedværk. Med Text af *S. Müller.* 18.—20. H. S. 273—302. Kbh. 4°.
Hermed er værket sluttet.

Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. Paa Herlufsholms Stiftelses Foranstaltning udg. ved *G. L. Wad.* 1. Del. XXXVIII + 339 s. 2. Del. 370 s. Kbh.

A. Wilde. Memoirer 1850—1853. Kbh. 224 s.

Hans Højhed Prinds Wilhelm af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg, General, Ridder af Elefantordenen, Storkors af Dannebroge og Dannebrogsmand. (Militært Tidsskrift. 22. Aarg. S. 531—39.)

N. Bøgh. Christian Winther. Et Livsbillede. I. Nedstamning, Barndom og første Ungdom. Studenteraarene. Kbh. 256 s.

J. Vahl. Elias Östergrén. (Nordisk Missionsskrift. 1893. S. 97—105.)

C. V. Nyholm. Grundtræk af Danmarks Statsforvaltning. 4. forøg. Udg. Kbh. 330 s.

H. Matzen. Forelæsninger over den danske Retshistorie. Offentlig Ret I. Kbh. 195 s.

A. Hude. Danehoffet og dets Plads i Danmarks Statsforfatning. Kbh. 224 s.

H. Matzen. Om Bevisreglerne i den ældste danske Proces. (Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Aarsfest i Anledning af Kongens Fødselsdag. Kbh. 4°. S. 1—110.)

Forarbejderne til Kong Kristian V.s danske Lov, udg. ved *V. A. Secher* og *C. Støchel* af Selsk. for Udg. af Kilder til dansk Historie. 5.—6. H. 2. Bd. S. 1—320. Kbh.

F. Stuckenberg. Fængselsvæsenet i Danmark 1550—1741. En historisk Skildring. Kbh. 190 s.

V. Bang. Nedbrudte Kirker og nedlagte Sogne. En kirkearkæologisk Studie. (Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke. 9. Bd. S. 1—61.)

P. Severinsen. Den danske Kirkes Stilling i den danske Stat. Et Forsøg. Kbh. 88 s. (Smaaskrifter til Belysning af Kirkens Tarv og Trang. Ved Udv. for Kirkesagens Fremme i Kjøbenhavn. VI.)

K. Ottosen. Af den danske Folkeskoles Historie. To Afsnit af: Vort Folkeskolevæsens Oprindelse og Udvikling. Et (utrykt) Folkeskrift. I. Frederik IV.s Skoler. II. Den indbyrdes Undervisnings Metode og Historie. (Vor Ungdom. 1893. S. 473—89.)

J. Larsen. Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784—1818. Kbh. 330 s.

Fra en pædagogisk Rejse i Danmark 1833. Af Provst K. O. Knutzens efterladte Dagbøger. (Vor Ungdom. 1893. S. 315—56, 507—58.)

H. Trier. Af Opdragelsens Historie. Kbh. 479 s. (O. m. t.: Pædagogiske Tids- og Stridsspørgsmaal.)

Af indholdet fremhæves bl. a.: N. F. S. Grundtvig. S. 306—55. — Thomas Rudbeck. S. 446 - 62. — Jean Pio. S. 462—79.

O. Kalkar. Ordbog til det ældre danske Sprog (1300—1700). 21. h. 3. bd. S. 33—112. (Mangefoldelighed—Mjælk.) Kbh.

H. F. Feilberg. Bidrag til en ordbog over jydske almuesmål. Udg. af universitets-jubilæets danske samfund. 10. h. S. 705—74 + XXXI s. (hvimle—håvver.) Kbh.

Hermed er 1. bd. sluttet.

E. Jessen. Dansk etymologisk Ordbog. 2. Part. O—Ø. Kbh. 120 s.

Östnordiska och latinska medeltidsordspråk. Peder Låles ordspråk och en motsvarande svensk samling. Utg. för „Samfund til udg. af gammel nordisk litteratur". II. Kommentar av *A. Kock.* Kbh. *1892.* IV + 445 s.

Niclaus Manuel's Satire om den syge Messe i dansk Bearbejdelse fra Reformationstiden, udg. for Universitetsjubilæets danske Samfund af *S. B. Smith.* Kbh. XLVI + 49 s.

Lettres des Bénédictins de la congrégation de St.-Maur 1701—1741. Publ. d'après les originaux conservés à la Bibliotheque Royale de Copenhague par *E. Gigas.* Copenhague. VIII + 382 s. (O. m. t.: Lettres inédits des divers savants de la fin du XVIIme et du commencement du XVIIIme siècle. T. 2. 2. Partie.)

S. 8—10 og s. 48-49 findes bl. a. to breve til Fredrik Rostgård.

P. Nolsø. Fuglekvad. (Fuglakväje.) Udg. med forklarende Anmærkninger af *J. Jakobsen.* Thorshavn. 26 s.

E. T. Kristensen. Molbo- og Aggerbohistorier samt andre dermed beslægtede fortællinger. Samlede af folkemunde. Viborg. 172 s.

F. Jónsson. Den oldnordiske og oldislandske litteraturs historie. 1. del. Kbh. 650 s.

V. Andersen. Danske Studier. Kbh. 171 s.

Af indholdet fremhæves: Den ziirlige Stiil. Sproglige Iagttagelser fra det 17. og 18. Aarhundredes danske Digtning. S. 54—95. — Den heibergske Skoles Naturopfattelse. S. 96—171.

J. L. Heiberg. En Sjæl efter Døden. En apocalyptisk Comedie. Med Indledning og Noter ved *A. Ipsen.* Kbh. XXXIX + 104 s.

P. Hansen. Den danske Skueplads. Illustreret Theaterhistorie. 22.—27. H. Kbh.

Tegninger af ældre nordisk Architektur. Udg. af *V. Dahlerup, H. J. Holm, O. V. Koch* og *H. Storck.* 2. Saml. 4. Række. 6. H. 3. Saml. 1. Række. 1.—5. H. Kbh. 18 tavler. Folio.

R. Mejborg. Nordiske Bøndergaarde i det XVI. og XVII. Aarhundrede. Tillæg til I. Bind. Kbh. 72 s. 4°.

E. T. Kristensen. Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv, som det er bleven ført i mands minde, samt enkelte oplysende sidestykker fra øerne. 4. Afd. Aarhus. 160 s.

Haandbog i Handelsvidenskaben. Udg. af *C. Haye*. Kbh. XIII + 1272 s.

Af indholdet fremhæves: „Handelens Historie“ (s. 906—87) af prof. J. Steenstrup, hvor der s. 929 f., 956 f. og 977 f. findes en skildring af den danske handel.

Meddelelser om Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlavet 1693—1861 samt Urtekræmmerforeningen 1862—93. Udg. af Urtekræmmerforeningen i Anledning af 200 Aars Festen. Kbh. 284 s.

Meddelelser om Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlauget 1693—1807, Isenkræmmerlauget 1807—1862 og Isenkræmmerforeningen i Kjøbenhavn 1880—1893. Udg. som Manuskript af Isenkræmmerforeningen i Kjøbenhavn. Kbh. 350 s.

A. Bauer. Stolemagerlavet i Kjøbenhavn. 1742—1892. Blade af dets Historie. Udg. i Anledning af Lavets 150-aarige Bestaaen den 27. Februar 1892. Kbh. *1892*. 76 s.

Ikke i boghandelen.

C. Nyrop. Bidrag til dansk Haandværker-Undervisnings Historie ved det tekniske Selskabs halvhundredaarige Jubilæum d. 18. Septbr. 1893. Kbh. 272 s.

Ikke i boghandelen.

L. Schrøder. Danmarks Hjælpekilder og Næringsveje. Skildrede med særligt Hensyn til Banebryderne for deres Udvikling. Trykt som Manuskript. 1. Bd. Kolding. 180 s.

Det forenede Dampskibsselskab 1866—91. Kbh. 172 s. 4°.

Ikke i boghandelen.

A. E. Meinert. Dronning Caroline Amalies kvindelige Plejeforening i dens historiske Udvikling. Udg. i Anledning af Foreningens Halvhundredaars Jubilæum. Kbh. 64 s.

O. Andersen. Meddelelser om ældre danske og norske Seddelpenge før 1736. Med 2 fotolithograferede Bilag. Trykt som Manuskript. Kbh. 35 s.

V. Bergsøe. Danske Medailler og Jetons samt militære Hæderstegn fra 1789—1891. Udg. af den numismatiske Forening i Kjøbenhavn. Kbh. VIII + 219 + 48 s. og 4 tavler. 4°.

J. Petersen. Den danske Lægevidenskab 1700—1750 med Udsigter over de indvirkende Hovedstrømninger i Udlandets samtidige Lægevidenskab. Kbh. 338 s.

Haderup. Om Struensees Medicinalreformer. (Bibliothek for Læger. 7. R. 4. Bd. S. 238—40.)

A. Larsen. Bidrag til det militære Lægevæsens Historie under Christian IV.'s Regering. (Militærlægen. 1. Aarg. S. 169—82.)

H. Degenkolv. Tillæg til Haandbogen „Den danske Flaade 1807—1889". Kbh. 18 s.

C. Soltoft. Officerskolens Ordning og Virksomhed fra dens Oprettelse indtil 1893. Program ved Officerskolens 25-aarige Jubilæum d. 1. Maj 1893. Kbh. 58 s. 4°.

Ikke i boghandelen.

„Fra 48". Udstilling fra Aarene 1848—1850. Arrangeret af Foreningen Fremtiden og Industriforeningen. Katalog. Kbh. 157 s.

Om Periodedeling i den danske Literaturs Historie.

Af

J. Paludan.

N. F. S. Grundtvig udtaler i Verdenskrøniken 1817 (S. 282), at Aarhundrederne i historisk Henseende synes at begynde lidt sent, saa at det 16de fremtræder med Luther 1517, det 17de med Trediveaarskrigen 1618, og det 18de med Freden i Utrecht 1713. Dette vil med andre Ord sige, at skjøndt Chronologi er Historiens Rygrad, kan den rent abstracte, astronomiske Tidsregning efter Aar og Aarhundreder naturligvis aldrig fuldt dække Begivenhedernes pragmatiske Udvikling eller falde ganske sammen med de historiske Tidsafsnit. Den almindelige Bevidsthed er vel stadig tilbøjelig til at sætte Historiens Milepæle ved Aarhundredskifterne, men Videnskaben har før længst opgivet denne udvortes, mechaniske Betragtning og søgt mere rationelle Inddelingsgrunde. Disse blive dog altid vaklende og til en vis Grad vilkaarlige, fordi Aarsager og Virkninger paa saa mangfoldig Maade glide over i hverandre. Det, der træder frem i een Periode, har gjerne sine skjulte Rødder langt tilbage i en anden, og mangen Begivenhed viser ud over sig selv til vidt rækkende fremtidige Følger. Møder

denne Vanskelighed nu allerede i den ydre og politiske Historie, hvor det dog baade er muligt og nødvendigt at tidfæste de enkelte Begivenheder efter Aar og Datum, saa blive Grændserne endnu langt mere flydende i Aandslivets Historie, som mindre beskjæftiger sig med ydre Facta og Forhold end med sjælelige Rørelser og halv ubevidst Udvikling.

Dette er for en Del Grunden til, at der i det mindste for visse Afsnit af vor Literaturs Historie endnu ikke kan siges at være slaaet nogen Periodedeling fast. Overblikket er naturligvis lettest for de fjerneste Tiders Vedkommende, hvor Enkelthedernes Mylder unddrager sig vort Blik, og Helheden viser sig saa at sige i perspectivisk Forkortning. Der er saaledes ingen Tvivl om, at Middelalderen danner en i sig afsluttet Periode, enten man nu vil forsøge at spore dens literære Forudsætninger tilbage til Hedenold, eller man vil datere Danmarks særlige Literatur fra Christendommens og den romerske Kirkes Indflydelse. Heller ikke er det tvivlsomt, at der indenfor Middelalderen maa sættes et Underafsnit omtrent 1250 ved Valdemarstidens Slutning, da Danmark har culmineret baade i politisk, national og literær Henseende, og nu nærmest viser Tilbagegang, skjøndt en skreven Literatur paa Modersmaalet først opstaar ved og efter denne Tid.

Men allerede Grændsen mellem Middelalderen og den nyere Tid er det vanskeligere bestemt at fastsætte. Da Reformationens Indflydelse hos os saa langt overvejer Humanismens, kunne vi vel sige med Grundtvig, at det 16de Aarhundrede fremtræder med Luther c. 1520, hvor ogsaa Kalmarunionens factiske Ophævelse ved det stockholmske Blodbad sætter et Skjel i den politiske

Historie; men de første svage humanistiske Bevægelser, Universitetets Oprettelse og Bogtrykkerkunstens Indførelse, maa dog tages med som Indledning til denne Periode og Varsler om en ny Aand, skjøndt de falde i den katholske Tid og i Slutningen af det 15de Aarhundrede.

Med det næste Grændseskjel begynde Uoverensstemmelserne for Alvor. Den første samlende Behandling af vor Literatur, Nyerup og Rahbeks Bidrag til den danske Digtekunsts Historie, kunne vi se bort fra, da den kun beskjæftiger sig med en enkelt Side, Skjønliteraturen, og indenfor denne ikke forsøger at opstille Perioder, men gaar chronologisk biografisk frem indtil de sidste Bind, der hvert behandle en Konges Regeringstid. Det egentlige Kildeskrift er derimod N. M. Petersens Bidrag til den danske Literaturs Historie, som ogsaa med Hensyn til Inddelingen i det væsentlige ligger til Grund for senere Behandlinger, P. Hansens, Winkel-Horns og vore fleste Literaturhistorier til Skolebrug. Her regnes Reformationsperioden med dens Forberedelse fra 1500 til 1560, og derefter begynder „det lærde Tidsrum“, som atter falder i „Adelsperioden“ 1560—1660, og „Indledning til Holberg“ 1660—1710. Med denne hidtil almindelige Indretning brød først Rosenberg i Nordboernes Aandsliv (III. 25), der indenfor „den gammellutherske Tidsalder“ 1520—1720 lader Aaret 1620 skille Reformationsaarhundredet, „Lutherdommens Kamptid“, fra Orthodoxiens Periode, „Lutherdommens Enevælde“. Jeg skjønner ikke rettere, end at denne Deling ubetinget er at foretrække. Naar N. M. Petersen daterer Reformationens Forberedelse fra Aar 1500, er dette kun et aldeles vilkaarligt Forsøg paa Compromis med Inddelingen efter Aarhundreder, hvorved han paa den ene Side dog hverken opnaar at

faa Universitetets Stiftelse eller Bogtrykkerkunstens Indførelse med indenfor sin Aarstalsramme, medens paa den anden Side Chr. Pedersens betydningsfulde Virksomhed først begynder 1510. Derimod har N. M. Petersen umiskjendeligt Ret i, at der omkring 1560 indtræder et nyt Afsnit i Udviklingen. Da er Reformationen befæstet og den nye Kirke ordnet, især gjennem P. Palladius's indgribende Bestræbelser; Christian III's Bibeloversættelse udkommer 1550, og Hans Thomissen samler 1569 Reformationstidens Psalmedigtning. Samtidig uddør efterhaanden den gamle Slægt, de egentlige Reformatorer, og en ny Generation træder op: 1551 dør Frans Wormordsen, 1552 Peder Laurentzen og i Sverig Olaus Petri og Laurentius Andreæ, 1554 Chr. Pedersen, 1559 Petrus Parvus, Jørgen Sadolin og Reformationens kongelige Beskytter Christian III, som 1560 følges i Graven af Niels og Peder Palladius samt Gustav Vasa i Sverig; endelig dør 1561 „den danske Luther“, Hans Tausen. Hovedfiguren i den danske Kirkes Historie er fra da af Niels Hemmingsen, og med ham begynde de secteriske og afvigende Meninger, mod hvilke Kirken nu maa optage Kampen for Lærens Renhed. I denne Kamp taber den nye Kirke mere og mere sit aandelige Frisind og sit folkelige Præg; den henvender sig ikke længere til hele Menigheden for at vinde den, men lukker sig inde bag sine egne Vægge med sine Lærestridigheder, som ikke ere for Lægmand og de ukyndige, hvis Tro de kun vilde forvirre. Med andre Ord, fra nu af viger den religiøse Bevægelse paa Modersmaalet for lærd Theologi paa Latin; men deraf følger atter, at de religiøse Interesser hos Lægfolk ikke mere sluge alle andre som under Reformationskampene. Der bliver Rum for en ny verdslig Literatur, ikke blot

Digtning, men ogsaa Historieskrivning, hvor Modersmaalet for en Tid atter tager Opsving.

Spørgsmaalet er da, om vi med N. M. Petersen skulle begynde en ny Literaturperiode med 1560, eller blot her sætte et Underafsnit indenfor Reformationsaarhundredet, som vi satte det ved 1250 i Middelalderen Det sidste bliver vistnok det rigtigste. Endnu langt ned i Tiden er det de religiøse Bevægelser, der præge Udviklingen, ogsaa politisk og literært, og som derfor maa lægges til Grund for Inddelingen. Men lige til og ud over Aarhundredets Slutning spores stadig Dønningerne fra Reformationens Kampe, og Humanismens Tankefrihed brydes i ramistisk og kryptocalvinistisk Form med Orthodoxiens voxende Autoritetstvang og aandelige Stilstand. Det er virkelig endnu, hvad Rosenberg kalder en „Lutherdommens Kamptid“, og se vi paa den verdslige Literatur, især Skjønliteraturen, saa viser ogsaa den aabenbart tilbage, ikke fremad. Det er kun en hendøende Efterklang af Middelalderens Folkevise og Rimkrønike, af Reformationens religiøse og moraliserende Satiredigtning, af det gamle kirkelige Drama omsat i den bibelske Skolekomedies Form, ganske uden Spirer til Udvikling i modernere Tidsaand.

Saaledes nødes vi til at opgive N. M. Petersens „lærde Tidsrum“ og „Adelsperiode“ som literaturhistoriske Hovedafsnit. Vistnok have disse Inddelinger deres relative Betydning og historiske Ret: den dogmatiske og latinske Lærdoms Herredømme begynder med 1660, og Adelens literære Indflydelse i sidste Halvdel af det 16de og Begyndelsen af det 17de Aarhundrede betegnes tydelig nok ved Navne som Tyge Brahe, Arild Hvitfeldt og Holger Rosenkrands, Herluf Trolle, Peder Oxe, Christian Friis

den ældre og yngre. Derimod kan man neppe med N. M. Petersen føre den literære Adelsperiode helt ned til Enevælden ligesom den politiske. Den strækker sig kun noget ud over Formynderregeringen, højst til den yngre Kansler Chr. Friis's Død 1639 eller indtil den Tid, da den gamle danske Adel begyndte at forfalde i egoistisk Standsinteresse[1]). Allerede fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede forplantes Lærdommen, som det er paavist af N. M. Petersen selv, overvejende i borgerlige Ætter: Bartholin, Thura, Vandal, Vinding, Worm.

Hovedsagen er imidlertid, at der indenfor det første Afsnit af N. M. Petersens „lærde Tidsrum“, i hans „Adelsperiode“, lader sig paavise et afgjørende Omslag paa alle Aandslivets Omraader og i næsten alle Literaturens Grene, som gjør det nødvendigt at sætte en Tidsgrændse og tage nye Udgangspunkter omtrent ved den første Fjerdedel af det 17de Aarhundrede eller i Aarene 1620—30. Jeg har lagt denne Inddeling til Grund i min Bog om Renaissancebevægelsen i Danmarks Literatur med udførligere Paavisning af, hvorledes der i disse Gjæringsaar mødes to modsatte Strømninger, som danne et aandeligt Vandskjel. Med Trediveaarskrigen, der ryster hele Vest- og Nordeuropa, begynder, som Grundtvig siger, i historisk Henseende det 17de Aarhundrede. Medens den paa den ene Side virker kuende og ødelæggende paa det allerede udviklede aandelige Liv, bringer den dog atter Nationerne i en hidtil ukjendt Vexelvirkning, som fører nye Culturspirer over fra det ene Folk til det andet.

Den første af disse Strømninger, den reactionære,

[1]) Sml. Grundtvig i Roskilde Saga 71 og Gjellerup i Hist. Tidsskr. 6. R. I. 467.

fremkaldtes for Danmarks Vedkommende ved Christian IV's uheldige Deltagelse i Krigen og Rigets hele ulykkelige Tilstand i hans senere Aar. Den træder især frem i Religionen og Aandsvidenskaben. Resterne af Reformationstidens Frisind, Kryptocalvinismen og Ramismen, kunne betragtes som udryddede med Reformationsjubelaaret 1617, da den strenge og mørke lutherske Orthodoxi udsteder sit Sejrsmanifest i Resens Festskrift Lutherus triumphans, ligesom den 1633 faar sin Grundlov i Brochmands Systema universæ theologiæ. Dermed træde ogsaa de øvrige Videnskaber i et bestemt underordnet og tjenende Forhold til Theologien, dyrkes i det latinske Sprog og efter den formelt scholastiske Methode, hvortil Theologerne vare vendte tilbage siden Palladius's Død. De ved Ramismen fremkaldte Forsøg paa en Reform af Undervisningen i friere Aand og med Benyttelse af Modersmaalet standse med Universitetets Novellæ constitutiones 1621 (og Skolereglementet 1632), der i det hele have en reactionær Character, og med dette Aar afslutter derfor ogsaa Dr. H. F. Rørdam sin Fremstilling af den første Periode i Kjøbenhavns Universitets og Videnskabernes Historie. Dog afsætter den modernere Tidsaand et Spor i Oprettelsen af det adelige Akademi i Sorø 1623. Denne forknytte Tid begunstigede heller ikke en Fortsættelse af den nationale og historiske Vækkelse fra Slutningen af Reformationsaarhundredet, Danmarks Stormagtsperiode under Frederik II's og Begyndelsen af Christian IV's Regering. Den havde overlevet sig selv og uddør efterhaanden: Historieskrivningen paa Modersmaalet med Hvitfeldt 1609 og Vedel 1616, den nær beslægtede historiske Digtning i middelalderlig Tone med Lyschander 1624, og 1635 opføres for sidste

Gang en Skolekomedie i gammel Stil, Pontoppidans Tobias.

Saaledes sygner Reformationstidens Aandsliv hen; men samtidig med Reactionen, der synes at føre tilbage mod Middelalderen, spore vi nu paa andre Omraader en Eftervirkning af den syd- og vesteuropæiske Renaissance, som viser fremad i Tiden og bærer nye Spirer i sit Skjød. Aandsvidenskaberne hæmmes ved deres aarhundredlange Forbindelse med Theologien, men de unge Naturvidenskaber, der staa friere, blomstre frodigt op paa moderne empirisk Grundlag, og aldeles samtidig med, at den gamle nationale Digtnings Efterklang svinder, aabner Poesien sig for almeneuropæisk Indflydelse, og vi staa overfor et pludseligt og indgribende Smagsomslag i den skjønne Literatur, til hvilket hverken N. M. Petersen eller Rosenberg have taget Hensyn ved deres Periodedeling, men som i Tiden falder ganske sammen med den sidstes Inddeling og med det Vendepunkt, der er paavist i Aandslivet for øvrigt. Med de tvende Udgaver af Arrebos Psalteroversættelse 1623 og 27 afløses den gamle Folkedigtning af Renaissancens Kunstpoesi, og i Overensstemmelse dermed giver Peder Jensen Roskildes (utrykte) Prosodi ligeledes 1627 den første poetiske Theori. I Dramet betegnes Overgangen til den nye Smag ved Hoffestlighederne 1634 i Anledning af Christian IV's ældste Søns Bryllup, da Laurembergs tvende tyske Sangspil og den første Ballet indføre Renaissancedramet og Operastilen, medens som sagt Fortidens Skolekomedie for sidste Gang vover sig frem for Lyset i det følgende Aar, 1635.

Ligesom Videnskaben ved denne Tid opgiver Modersmaalet, synes altsaa Skjønliteraturen at vende sig bort fra den historiske og nationale Udvikling for at

tilegne sig fremmede Kunstformer. Fortidens historiske Digtning forstummer med Kalmarkrigen og vaagner først igjen med Gerner og Kingo ved den skaanske Krigs Tid, og Poesien indskrænker sig foreløbig til Oversættelse og Efterligning af udenlandske, især tyske Mønstre. Men paa den anden Side medførte Overgangen fra Naturdigtning til Kunstdigtning nødvendigt Beskjæftigelse med Digtningens Theori, og denne ledede atter til Opmærksomhed for Poesiens Materiale, Sproget, og dettes Theori. Den fremmede Indflydelse bar ogsaa nationale Frugter: fra Udlandet forplantedes til os Interessen for Modersmaalets Opdyrkning. Man skrev det maaske mindre frisk og umiddelbart, men man begyndte nu at studere det videnskabeligt, ud fra Oldsproget og Oltidsminderne, og derved forberedtes en Opposition mod Latinens Eneherredømme i Videnskaben. Ole Worms betydningsfulde Virksomhed i denne Henseende siden 1620 er et yderligere Varsel om den nye Tid, der gjærer og dæmrer.

Fra Aar 1620 af spore vi altsaa denne saa tydeligt, at vi her maa begynde et Tidsrum. Hvor langt gaar nu dette? og skulle vi indenfor det søge et Underafsnit ligesom i Middelalderen og Reformationsaarhundredet? Et saadant maatte da utvivlsomt falde ved Enevældens Indførelse 1660, hvor ogsaa N. M. Petersen gaar over fra „Adelsperioden“ til „Indledningen til Holbergs Tidsalder“. Det er jo klart, at her er et afgjørende Vendepunkt i Danmarks politiske Historie, som heller ikke er uden Betydning for Sædernes og Videnskabens Udvikling. Livsanskuelsen begynder at verdsliggjøres; Theologien og Latinen taber noget af sin Overvægt. Navnlig under Griffenfelds Styrelse mærkes i Spørgsmaalet om Religionsfrihed for fremmede Trosbekjendere en Stræben efter at

emancipere Statsret og Politik fra de kirkelige Synspunkter; den regelmæssige Dagspresse grundes ved Bording og Daniel Paulli, og den moderne empiriske og cartesianske Filosofis Principer gjøre sig fra Aarhundredets Midte klarere gjældende, især i Naturvidenskaberne. Fransk Sprog og Smag afløser tysk ved Hoffet, og samtidig styrkes den danske Sprogbevægelse: Hans Ravn og Søren Gullænder udgive Prosodier 1649 og 50, Birgitte Thott oversætter Seneca 1658, Arrebos Hexaëmeron ser Lyset 1661, P. Syvs og Pontoppidans Sprogskrifter 1663 og 68, Islændernes Arbejde for Oldsproget tager Fart, Eddaerne oversættes og blive tilgængelige i Resens Udgave 1665. Men disse sidste Fænomener ere kun konsekvent Udvikling af Culturmomenter, der allerede vare oppe i Periodens Begyndelse, medens den mere verdslige Aand og den franske Indflydelse foreløbig blot ytre sig i lærde og især i fornemme Kredse, men først paa Holbergs Tid kunne siges at gjennemtrænge og omforme Folket og Nationalliteraturen. Indtil da er Videnskaben endnu væsentlig theologisk-latinsk, og i alt Fald indtil Aarhundredets Slutning gaa Digtning og Sprogrøre temmelig ufrit i tysk Ledebaand.

N. M. Petersens „Indledning til Holbergs Tidsalder“ er i og for sig ingen heldig Betegnelse for en literær Periode, der jo helst maa bestemmes ud fra sig selv, ikke i Forhold til noget følgende. I det hele staar han meget vaklende overfor dette Tidsafsnit, som han først regner til 1710 (2. Udg. v. Secher. II. 4) og gjør til en Hovedperiode, der fører over fra „det lærde Tidsrum“ (1560—1660) til „Holbergs Tidsalder“, hvilken imidlertid strax efter dateres fra Aar 1700. Siden opstiller han det, paa Titelbladet til III Bind, som Underafdeling af

„det lærde Tidsrum“, der altsaa nu gaar fra 1560—1710. medens atter paa Titlen til IV Bind „Holbergs Tidsalder“ begynder med 1700. Endelig, i selve Fremstillingen af det 17de Aarhundredes Literatur, opgiver han ganske den antydede Tidsgrændse ved Aar 1660. Det sidste bliver vist naturligst: at behandle Perioden som Enhed uden Underinddeling, og da at føre den fra 1620 ned til 1720. Her danner Afslutningen af den store nordiske Krig et politisk Afsnit, hvorfra ogsaa Prof. Holm begynder sin Danmark-Norges Historie. I religiøs Henseende staar ved den Tid Pietismen udviklet som en Aandsmagt overfor Orthodoxien, og Rationalismen spores, hvorfor Rosenberg her sætter Grændsen for „Lutherdommens Enevælde“. I Videnskaben, især i Naturvidenskaberne. havde Danmark allerede tabt sit europæiske Ry ved og kort efter Slutningen af det 17de Aarhundrede: Thomas Bartholin og Simon Paulli døde 1680, Niels Stensen 1686, O. Borch 1690, Rasmus Bartholin 1698, Peder Syv 1702, Kingo 1703, Ole Rømer 1710, Torfæus 1719. Kun Arne Magnussens Virksomhed strækker sig længere ind i det nye Aarhundrede, og foreløbig bliver der ved Aarhundredskiftet ligesom i forrige Periode under Trediveaarskrigen en Pause i det aandelige Liv, der saa at sige samler Kræfter til ny Udvikling. Denne begynder med Holbergs første historiske Skrifter c. 1711, med Falster 1718 og Højer 1720: den tunge, exclusive Lærdom giver Plads for almindelig Oplysning og finere Smag, et Fremskridt, for hvilket Holberg har Hovedfortjenesten, og som han selv udtrykkelig gjør opmærksom paa i sin Epistel 306. Særlig i den skjønne Literatur betegner Holbergs Optræden med „Peder Paars“ 1719—20 og „Den danske Skueplads“ fra 1722 et afgjørende Omslag.

N. M. Petersens vaklende Tidsgrændse beror vel til Dels paa Ønsket om at begynde med Aarhundredskiftet; men ligesom efter Grundtvig det 18de Aarhundrede i Verdenshistorien begynder med Freden i Utrecht 1713, saaledes begynder det sikkert i Nordens Historie efter Freden i Frederiksborg 1720. Imidlertid maa det indrømmes, at det i særlig Grad gjælder her, hvad der tidligere i Almindelighed er bemærket, at Aarstalsgrændser i Aandslivets Historie altid blive flydende og til en vis Grad blot formelle. N. M. Petersen har Ret i, at den Sædernes Forandring, som træder klart frem i Holbergs Dage, kan spores langt tilbage i forrige Periode, til Dels lige fra Enevældens Indførelse, og det samme gjælder som før omtalt Forudsætningerne for Holbergs Virksomhed til Livsanskuelsens Verdsliggjørelse, Modersmaalets Udvikling og den franske Smags Herredømme. Lige saa krydsende ere Grændselinierne i Skjønliteraturen, hvor ikke blot en Digter som Vilhelm Helt († 1724), men overhovedet alle de Smaapoeter, der skrive i Frederik IV's tidligere Dage, tildels samtidig med Holbergs epokegjørende Reform, efter hele deres Aand endnu høre det 17de Aarhundrede til, medens Sorterups og især den ikke noksom vurderede Reenbergs satirisk polemiske Arbejder, skjøndt de falde i det 18de Aarhundredes allerførste Aar, dog ubetinget maa behandles under Holbergs Tidsalder som de første Varsler om Indtrængen af fransk Smag og Kritik.

Med runde Tal kan imidlertid den holbergske Tidsalder begrændses indenfor de 30 Aar 1720—50. Den er alligevel betydningsfuld nok til at opstilles som et eget Hovedafsnit i vor Literatur, thi i Holberg mødes, som jeg andet Steds har fremhævet, de tre store Hovedfaser,

der betegne Europas literære Udvikling gjennem 200 Aar: med ham naar først Renaissancebevægelsen hos os sit Maal, at skabe en virkelig Nationalliteratur, samtidig med at Renaissancesmagens Afløser, den franske Klassicisme, holder sit Indtog, medens atter dennes Efterfølger, Oplysningstiden, skimtes i Baggrunden. Med Holberg begynder Videnskaben, Historien og Filosofien, saavelsom Digtningen at blive Folkets Ejendom, hvilket faar sit ydre Udtryk i, at Tidsskriftliteraturen paa Modersmaalet træder i Stedet for de tykke latinske Folianter. Den verdslige Literatur tager Magten fra den gudelige, Fornuften og Kritiken fra Troen. Holberg frigjorde os vel ikke fra de fremmede, almeneuropæiske Ideers Indflydelse, thi vort Folkeomraade er for lille til blot at tære paa sit eget Aandsindhold; men han lærte os at søge til Kilderne, til Frankrig og England, i Stedet for at modtage alle nye Former og Tanker paa anden Haand, gjennem Tyskerne, og hvad der er Hovedsagen, han viste os, at det ikke er nok at oversætte og efterligne, men at det gjælder at bearbejde de fremmede Ideer i national Aand og saaledes virkelig gjøre dem til Nationens Eje.

Fra nu af kunne vi følge N. M. Petersens Inddeling, og altsaa fatte os kort om den næste Periode, Oplysningstiden 1750—1800. Dr. Rønning har for sin Behandling af denne foretrukket Benævnelsen „Rationalismens Tidsalder“, men neppe med Ret. Navnet Rationalisme fører Tanken hen paa det religiøse Omraade og betegner kun een Side af den store „Oplysnings“bevægelse, som i dette halve Aarhundrede behersker alt Aandsliv, ogsaa Videnskaben, der mere og mere populariseres, og Digtningen, som alt mere træder i Tidsaandens ydre og

praktiske Formaals Tjeneste. Heller ikke denne Periode har N. M. Petersen underinddelt: den omfatter paa den ene Side for kort et Spand af Aar til at behøve det, og ligger os paa den anden Side saa nær, at Øjet opfatter en broget og stridende Rigdom af Enkeltmomenter, der gjør Overblikket og den faste Orientering vanskelig. Dog kan man vel sige saa meget, at Struensees Styrelse deler Perioden i to Dele: den første, trods den franske Aand og Smag ved Holbergs Akademi i Sorø, nærmest behersket af tyske Oplysnings- og Reformideer, medens i den sidste de franske revolutionære Strømninger mere og mere gjøre sig gjældende i Religion, Videnskab og Politik. Til den første svarer i Digtningen det klopstockske Tidsrum 1750—70, tysk præget med begyndende engelsk Indflydelse (Tullin), medens Periodens anden Del poetisk falder i tvende Afsnit: det Ewald-Wesselske 1770—85, betegnet ved Striden mellem tysk og fransk Smag, ved de literære Selskaber og den gjenvaagnende Interesse for Theatret, — og det Rahbek-P. A. Heibergske 1785—1800. Denne Tredeling benytter Dr. Rønning i sin nævnte Bog, som ogsaa overvejende beskjæftiger sig med Tidens Poesi, skjøndt dens Hovedtitel som sagt mere synes at pege hen til det religiøse og filosofiske Omraade.

Ved Aar 1800 indtræffer nu det sjeldne Tilfælde, at selve Aarhundredskiftet tillige betegner en usædvanlig skarp og bestemt Kløft mellem gammelt og nyt i national og literær Henseende. Oplysningstidens Aandsliv døde hen i Trivialitet, og Literaturen vandedes ud i Tidsskriftartikler og Tendens, da Presseanordningen af 1799, som Kr. Arentzen siger i sin Bog om Baggesen og Oehlenschläger, „satte Punktum for det gamle Aarhundrede, medens Kanontordenen af 2den April 1801

skød det nye ind“, og et poetisk Morgengry dæmrer i Steffens's Forelæsninger og Oehlenschlägers berømte „Digte“ 1802. Efter denne Tid fremkommer ikke et eneste literært Værk af nogen Betydning i den gamle Aand, og med Undtagelse af Baggesen, denne underlige Janusfigur, der vender et Ansigt mod Fortiden, et andet mod Fremtiden, spillede ingen af det forrige Aarhundredes Digtere nogen Rolle i det nye. Rakbek digtede ikke længere, og hans Kritik tabte sin Anseelse; kun gjennem sin Hustru og sit Hus har han Betydning for den nye Tid. Ogsaa Pram stod personlig i Forhold til Oehlenschläger og de unge, men fjern fra deres Digtning; Trøjelerne, Samsøe, Storm, Fasting, N. K. Bredal vare døde, Nordal Brun, Claus Friman, Rein, Zetlitz og Falsen gik til Norge, Heiberg og Malte Bruun vare landsforviste, Thaarup levede som Landmand og traadte kun en enkelt Gang frem overfor Baggesen, ligesaa Th. C. Bruun, medens ogsaa P. H. Friman, Tode og Olufsen forstummede. Endelig døde 1795 Tyge Rothe og Carstens, 1798 Suhm, de sidste Repræsentanter for den ældre, fransk literære Smag, som rækker op mod Holberg. 1799 trak den gamle Æsthetiks Ordfører, Rahbek, sig tilbage fra Universitetet, og 1800 forlod Fortidens eneste betydelige Digter, Baggesen, for lang Tid Danmark, og testamenterede ved Afskedsfesten i Dreyers Klub sin danske Lyra til den unge Oehlenschläger, der s. A. var bleven Student, bl. a. sammen med Grundtvig, og i sin Besvarelse af Universitetets Prisopgave om den nordiske Mythologis poetiske Værd saa at sige havde givet sit og Fremtidens Program. Saa klart som ellers intetsteds staar her paa Aarhundredets Tærskel det svindende gamle og det gryende nye Ansigt til Ansigt, og Fortid

og Fremtid synes virkelig skilte ved en Streg. At dette dog kun er tilsyneladende, følger af Lovene for al historisk Udvikling, som aldrig foregaar i Spring. De nye Ideer have naturligvis deres Forberedelse og deres Rødder i Fortiden, og Forbindelsen med denne brydes aldrig, om end de sammenknyttende Traade kunne være mere eller mindre synlige. Clemens Petersens Bog „Det gamle og det nye i Oehlenschlägers Fremtræden“ (1867) efterviser saaledes klart og godt, hvorledes den nye romantiske Livsanskuelse forberedtes skjult og under Overfladen i Oplysningstiden.

Staar altsaa vort Aarhundrede som en skarpt og klart afgrændset literær Periode, saa giver ogsaa Underinddelingen sig saa temmelig af sig selv, og P. Hansens Literaturhistorie har vist i saa Henseende truffet det rette. Det første Afsnit, Romantikens eller det oehlenschlägerske, hvor det offentlige Liv hviler, den poetiske Interesse ganske overvejer den videnskabelige, og hvor tysk Indflydelse er herskende, strækker sig til 1825. Det næste betegnes ved Heibergs Vaudeviller og Kritik, fransk Smag og hegelsk Filosofi, som dels betinger en større Respect for Virkeligheden, dels en æsthetisk Formdyrkelse, for hvilken Indholdet træder tilbage. Efterhaanden begynde imidlertid de politiske og nationale Oppositionsideer at røre sig (Borchsenius „Fra Fyrrerne“) og indvarsle en ny Tid, som maa regnes fra 1850 (Oehlenschlägers Død, første slesvigske Krig). Det offentlige Liv, Frihedstanken og den skandinaviske Tanke tage nu Hovedinteressen i Beslag og præge ogsaa Literaturen, men Digtningen slaar først ind paa nye Veje med Aaret 1870, der indleder den Gjæringsperiode, hvori vi endnu befinde os.

Saaledes vilde jeg anbefale følgende Leddeling af vor Literaturs Historie til nærmere Drøftelse:

I. Middelalderen, c. 1100—1520.
   1. Literaturens Oprindelse og Væxt gjennem Valdemarstiden til 1250.
   2. Den senere Middelalder, 1250—1520.

II. Reformationsaarhundredet 1520—1620.
   1. Den nye Kirkes Kamptid (til 1536), Befæstelse og Ordning, indtil 1560.
   2. Kryptocalvinisme og Ramisme. Verdslig Literatur paa Modersmaalet, 1560—1620.

III. Orthodoxiens Tid. Sproglig og poetisk Renaissance, 1620—1720.

IV. Holbergs Tidsalder, 1720—50.

V. Oplysningstiden, 1750—1800, eventuelt inddelt i:
   1. Tysk Oplysningsretning. Klopstockianisme, 1750—70.
   2. Fransk revolutionær Retning. Ewald-Wessels (1770—85) og Rahbek-P. A. Heibergs Tid (1785—1800).

VI. Det 19de Aarhundrede.
   1. Oehlenschlägers og Romantikens Tid, 1800—1825.
   2. Den heibergske Skole, 1825—50.
   3. Nationalliberalisme og Skandinavisme. Romantikens Efterklang, 1850—70.

Idet denne Inddeling tager sit Udgangspunkt i Literaturens historiske Udvikling, er det forsøgt at bringe den saa nær som muligt op til runde Tal i den almindelige Chronologi og til Afsnittene i den ydre Historie, og derhos at tage et ligeligt Hensyn til alle Sider af Aandslivet, det politiske og religiøse Liv, Videnskab og Digt-

ning, efter den Grad, hvori disse hver til sin Tid præge Literaturen.

Man kan naturligvis ogsaa tage Sagen mere filosofisk-æsthetisk, idet man ser bort fra det historiske og inddeler efter de literære Begrebers og Formers egen immanente Udvikling. Men denne Fremgangsmaade, som var moderne i den hegelske Periode og til Dels er fulgt i Heibergs Udsigt over den danske skjønne Literatur, vil altid blive temmelig subjectivt vilkaarlig og skiller Literaturen fra Livet, saa den finder neppe mange Tilhængere i vore Dage.

Man kan dernæst fortrinsvis søge sine Inddelingsgrunde indenfor visse enkelte Sider af Aandsliv og Literatur. Saaledes kunne N. M. Petersen — i alt Fald indtil den holbergske Tidsalder — og Rosenberg neppe frikjendes for vel ensidigt at have inddelt efter det videnskabelige og religiøse Livs Udvikling, uden at tage Hensyn til Poesiens, skjøndt deres Fremstilling lige saa fuldt omfatter denne. Aldeles omvendt hos Svenskerne, der indtil den seneste Tid med Forkjærlighed have bearbejdet deres Digtnings Historie, men ladet Videnskabens ligge saa temmelig brak, indtil for nylig Prof. Schück har behandlet begge i Sammenhæng ned til Midten af det 17de Aarhundrede. Følgen heraf er bleven en overvejende æsthetisk Inddeling efter de toneangivende Digtere, for saa vidt Literaturhistorien ikke simpelthen har indskrænket sig til en Række af Biografier. Middelalderen og Reformationen danne ogsaa i Sverig naturlige Afsnit; men Reformationstiden føres af Hammarsköld ned til 1640; saa begynder Stjernhjelms Tidsalder, som gaar til 1730, Dalins Tidsalder til c. 1770, og den gustavianske Tid, betegnet ved Leopold og Kellgren, Thorild og Bellman.

Den videnskabelige Literatur er her ganske ladet ude af Sigte; men ogsaa fra et andet Synspunkt er denne Inddeling bleven angreben af Prof. Nyblom[1]), nemlig som altfor ensidig literær. Saa sandt Literaturen har sin Betydning som Udtryk for Folkets Aandsindhold og Aandsretning til de forskjellige Tider, saa maa den ikke betragtes isoleret, men stilles i den nærmeste Forbindelse med den ydre, historiske og politiske Udvikling, som betinger den literære og atter betinges af den. Nyblom vil derfor afslutte Reformationsperioden med 1611 og behandle Stormagtstiden fra Gustav Adolf til Karl XII's Død 1718 som et samlet Hovedafsnit. De religiøse Kampe ere endte med Upsala Møde 1593, Universitetet gjenoprettes, Gustav Adolf virker ivrigt for Undervisningen og det videnskabelige Liv; i det hele spirer under ham det nationale og aandelige Opsving, som naar sin Fuldendelse under Christina og Kongerne af Huset Pfalz. Den næste Periode falder da sammen med den politiske Frihedstid 1720—70 og indledes ved en Tilnærmelse til fransk Smag og Kritik gjennem Triewald, Düben o. a., medens lidt senere ogsaa engelsk Indflydelse gjør sig gjældende hos Dalin og i Tidsskriftliteraturen, dansk gjennem Holberg. Det følgende gustavianske Tidsrum 1770—1809 betegner den franske Klassicismes Herredømme i svensk Literatur, hvor Bellman indtager en Særstilling, medens Thorilds Følelsesopposition forbereder det literære Omslag, som indtræder samtidig med Gustav IV's Afsættelse og Forfatningsændringen 1809,

[1]) Om periodindelningen inom den svenska literaturhistorien. 1879 (og i Estetiska studier. Ny saml. II. 1884).

da Fosforister og Gøter løfte Romantikens og Nationalitetens Fane mod den gamle, fransk akademiske Retning.

Denne Inddeling giver egentlig kun nye Synspunkter for det 17de og Begyndelsen af det 18de Aarhundredes Vedkommende, netop den Tid, da Orienteringen ogsaa i Danmarks Literaturhistorie er mest vaklende. Den frembyder store Fordele med Hensyn til den sammenlignende Behandling af de nordiske Literaturer, en frugtbar, men stærkt forsømt Side af Literaturhistorien, hvis Fremstilling Rosenberg kun naaede at faa paabegyndt, medens den for de senere Tider blot løselig er antydet af F. Bajer[1]). Nybloms „Stormagtstid“ svarer chronologisk næsten ganske til vor „Orthodoxiens Tidsalder“, om end Udviklingen indenfor denne Ramme falder noget senere i Sverig: den rene Lutherdom kan der neppe siges at være befæstet før ved Synkretismens Overvindelse og Antagelsen af Concordieformelen 1663, medens den poetiske Renaissance først begynder med Stjernhjelm og Rosenhane c. 1640, 20 Aar senere end hos os. Docent Wrangel[2]) vil endog datere den saa langt frem som til Karl X's Tid fra 1654. Nybloms „Frihedstid“ omfatter dernæst vor „holbergske Periode“ og det første Afsnit af „Oplysningstiden“ til 1770, med den begyndende Krydsning af fransk og engelsk Indflydelse; det gustavianske Tidsrum svarer til Resten af Oplysningstiden, som 1809, nogle Aar senere end hos os, gaar over i de romantisk-nationale Strømninger, der indlede vort Aarhundrede. Prof. Warburg har i sin Svensk literaturhistoria til Skolebrug adopteret Nybloms Inddeling, men er i den Anledning bleven

[1]) Om en jemförande nordisk literaturhistoria, i Tidsskriftet Framtiden, utg. af Carl v. Bergen, IV, 1871, 117 ff.

[2]) Carolinska tidehvarfvets komiska diktning, 1888.

kritiseret, navnlig af Prof. Schück[1]). Uden at ville bestride den nødvendige Vexelvirkning mellem den historiske og den literære Udvikling mener Schück dog, at disse ikke falde saaledes chronologisk sammen, at en fælles Periodedeling er mulig. Navnlig ville de literære Eftervirkninger af et foregaaet Omslag i Tænkemaaden og i det offentlige Liv gjerne først vise sig efter nogle Decenniers Forløb. Schück fører derfor i sin store svenske Literaturhistorie ligesom Hammarsköld Humanismens og Reformationens Periode lige ned til 1640, idet han mener, at Videnskabernes Blomstring og Poesiens Gjenfødelse først kan regnes fra Dronning Christinas Regeringstid. Det følgende Tidsrum vil han ikke begynde med den politiske Frihedstid, men først fra den engelske Indflydelse med Dalin c. 1730. Han vender saaledes tilbage til den gamle Periodedeling. Uden at ville fælde nogen Dom i denne Strid mellem svenske lærde finder jeg det dog forsvarligt, hvor der er Tale om en parallel Behandling af svensk og dansk Literatur, at holde sig til Nybloms Inddeling, som ubetinget bedst svarer til den, der efter mit Skjøn bør følges i den danske Literaturs Historie.

[1]) Finsk tidsskr. 1881, 302. Sv. pedagog. tidsskr. 1884.

Den store Votering om den politiske Stilling udadtil i Efteraaret 1718.

Af

Edvard Holm.

Da der for nogen Tid siden i Rigsarkivets første Afdeling efter min Anmodning blev søgt efter et Par Aktstykker, som jeg behøvede til Oplysning om et Punkt i Frederik V's udenrigske Historie, bleve de fundne i en ikke endnu indregistreret Pakke, der tillige indeholdt adskillige andre Akter af Interesse, som ingen tidligere havde benyttet. Deriblandt var ogsaa, som Arkivassistent Laursen gjorde mig opmærksom paa, en Del Betænkninger, som jeg forgjæves havde spurgt efter, da jeg for c. 13 Aar siden skrev mine i Historisk Tidskrifts 5te Rækkes tredje Bind optagne Studier til den store nordiske Krigs Historie, nemlig den Række Udtalelser, som Frederik IV i September 1718 afkrævede en Del højt staaende Embedsmænd og Diplomater for at faa Raad om, hvilken Politik han paa dette Tidspunkt helst skulde følge. Ingen kunde dengang skaffe mig dem, og jeg maatte nøjes med tre af dem, af hvilke den ene, af U. A. Holstein-Holsteinborg, allerede i Forvejen var trykt, den anden, af Etatsraad Newe, fandtes paa Kongens Bibliothek, medens den tredje, hvorpaa der med Blyant var paategnet, at den var af

Kristian Lente, laa i Koncept i Samlingen Danske Kongers Historie i Gehejmearkivet. Jeg udtalte i min ovennævnte Afhandling (S. 623) min Beklagelse over ikke at kunne have flere af disse Betænkninger til min Raadighed. Saameget glædeligere har det været for mig, at omtrent det hele Materiale, der her har Betydning, nu er kommet for Dagen.

Først blot et Par Ord om den politiske Stilling paa det Tidspunkt, hvorom her er Tale. Efter 1716 var der indtraadt et fuldstændigt Brud imellem to af de vigtigste af Karl XII's Fjender, Czar Peter og Kong Georg I af England-Hannover, og medens derfor den samlede Kamp imod Sverige var gaaet i Staa, viste begge disse Fyrster sig villige til at slutte Særfred med Karl XII, naar de kunde opnaa de Fredsvilkaar, de ønskede. Dette Forhold blev for Czar Peters Vedkommende bekjendt over hele Europa, da han den 23. Maj 1718 lod aabne Underhandlinger med Sverige paa den lille Ø Lofø i Ålandsøernes Gruppe. Naturligvis maatte Stillingen under slige Forhold blive i høj Grad betænkelig for Frederik IV. Han saa sig truet med, at Czaren og Karl XII kunde blive enige, og samtidig fik han fra sin Afsending i London, Söhlenthal, Indberetning om, at, hvis Sverige vilde afstaa Georg I Bremen og Verden, var denne rede til at slutte Fred, og at den engelske Konge slet ikke vilde træffe Aftaler med ham selv, førend han saa, om hans Underhandling med Sverige lykkedes. Men medens Forhandlingen paa Ålandsøerne vedblev at staa som en truende Sky mod Øst, begyndte Georg I dog i Sommeren 1718 atter at nærme sig til Danmark-Norge, og han stræbte tydelig at drive Kong Frederik frem til et Brud med Rusland. Den Tanke maatte altsaa alvorlig paa-

tvinge sig Frederik IV, om han skulde følge denne Opfordring, eller om han endnu kunde tænke sig en Samvirken med Rusland og med det dette nær staaende Preussen. Men inden han traf sit Valg, ønskede han at faa Raad af kyndige Mænd og helst af saa mange som muligt. Ved Skrivelse af 12. September 1718 afæskede han derfor følgende 28 Mænd deres Skjøn, nemlig Generaladmiral U. Kr. Gyldenløve, Statholder Karl Ahlefeldt, Grev Kr. D. Reventlow, Grev U. A. Holstein-Holsteinborg, Grev Danneskjold-Laurvig, Grev Schack, Gehejmeraad O. Krabbe, General Scholten, Gehejmeraad Wibe, General Dewitz, Gehejmeraaderne H. H. Ahlefeldt, Kr. Sehestedt, J. G. Holstein, Th. B. Jessen, Kr. Lente, Wulf Blome, Kristoffer Blome, Schøller, Lerche, Ivar Rosenkrantz, Fr. Rantzau, Overlanddrost Kr. Th. Sehestedt, Kammerherre Baron Kr. Rantzau, Kammerherre H. A. Ahlefeldt, Kammerherre, Admiral Gabel, Konferensraad J. Worm, Etatsraad J. Newe og Etatsraad Weise. Hertil føjedes den 15. September Ordrer om det samme til Statsafsendingerne Westphalen (i Petersborg), Meyer (i Berlin), Söhlenthal (i London), Weyberg (i Wien) og Wernicke (i Paris), og den 22. afkrævede Kongen ogsaa Grev Cay Burckardt Ahlefeldt en Udtalelse. Alle disse Mænd fremsatte deres Mening skriftlig hver for sig.

Det er denne Samling Betænkninger, som nu er kommen for en Dag i Rigsarkivet, der fattes kun Schøllers, Lerches og Newes, og Tallet bliver altsaa 31; men hertil kommer en af Grev Callenberg, som slet ikke var bleven anmodet om at ytre sig, men dog faldt paa ogsaa at give sit Bidrag med og paafaldende nok ikke blev afvist.

Foruden de 32, som saaledes haves i Rigsarkivet, maa endnu mærkes, at Newes er paa Kongens Bibliothek,

Ny kgl. Samling 685 c. i Folio. Vi mangle altsaa kun Schøllers og Lerches, et Savn, der næppe har stort at sige. Men det viser sig tillige, at det har været med Urette, at den Koncept til en af disse Betænkninger, der har hørt til Samlingen Danske Kongers Historie, har faaet den Paategning, at den var forfattet af Kr. Lente; den er i Virkeligheden Koncepten til Wibes Betænkning. Derved er der kommet en Fejl ind i min ovennævnte Afhandling S. 623, hvor jeg har fulgt Paategningen og altsaa nævnt Lente som Forfatteren [1]).

De Udtalelser, der nu saaledes foreligge for os, ere af højst forskjelligt Værd. Ikke ganske faa af de Mænd, som Kongen havde henvendt sig til, havde staaet Begivenhederne fjærnt, og deres Vota ere da ogsaa dels meget kortfattede, dels indholdsløse; et af dem, det, som Diplomaten Wernicke har afgivet, er karakteristisk ved sin Slutning, idet Forfatteren finder det passende at ende det med at anmode, om han maa faa sin Lønning udbetalt i rette Tid. Men naar det i det hele har betydelig Interesse at se Kongen vende sig til en saa stor Kreds af Mænd — et vistnok enestaaende Træk i vor Enevældes Historie —, saa stiger denne Interesse ved det Billede, vi her faa af, hvad de Mænd, der kunde vide

[1]) Paa den Fascikel i Rigsarkivet, der indeholder dette Aktstykke, har der fra først af staaet den ganske meningsløse Udskrift „Grosskanzler Grev Reventlows Betænkning angaaende Konjunkturerne 1718"; men dertil er saa føjet med Finn Magnussens Haand: urigtigt Gehraad Lente. Da jeg benyttede det meget omfangsrige Aktstykke til min Afhandling i Hist. Tidsskrift, gjennemlæste jeg kun det af det, der vedrørte Stillingen 1718, og deraf kan man ikke se, om Wibe eller Lente er Forfatteren. Havde jeg læst de tidligere Afsnit igjennem, som ikke angaa den her omhandlede Sag, vilde jeg let have set, at ikke Lente, men Wibe var Forfatteren.

bedst Besked, holdt for at være den rette Politik i et kritisk Øjeblik. Thi det er utvivlsomt, at næsten alle de Mænd, som det gjaldt om, fandtes iblandt de voterende. Ditlev Wibes Betænkning indtager en særegen Stilling. Det er et tykt Hefte, hvori Ministeren som Indledning giver en Oversigt over Kongens Forhold til de forskjellige Magter lige siden Aaret 1700. Man kan finde det overflødigt, at han har bredt sig saaledes, for saa vidt det kun lidet vedrører, hvad det i Øjeblikket gjaldt om; men hans Fremstilling har for Nutidens Læsere virkelig Interesse, den indeholder paa ikke faa Steder hidtil ukjendte Enkeltheder eller Oplysninger om den Politik, der var fulgt, og jeg har derfor tænkt at lade denne Betænkning som et Kildeskrift til den store nordiske Krigs Historie trykke i Danske Magasin. Foruden dette klart affattede og righoldige Aktstykke findes der flere meget vel skrevne og interessante Betænkninger som Kr. D. Reventlows, J. G. Holsteins, H. A. Ahlefeldts, Westphalens, Rosenkrantz's og andre. Adskillige af dem ere fængslende ved de Stemninger og den Opfattelse af Nordens Forhold, som de vidne om.

De Spørgsmaal, som Kongen ved Skrivelsen af 12. September ønskede klarede, vare, om man under de øjeblikkelige „tvivlsomme og epineuse Konjunkturer“ skulde søge at slutte Fred med Sverige og Gottorp, og hvad man i saa Fald skulde opstille som Ultimatum; hvis en saadan Fred ikke kunde opnaas, hvorledes skulde man da bedst kunne sikre sig ved Allianccr og føre Krigen med Sverige til Ende, og hvorledes skulde da de nødvendige Pengemidler lettest kunne skaffes til Veje?

Man faar, naar man læser Betænkningerne igjennem, det tydelige Indtryk, at hvad der gjaldt for at have mest praktisk Værd i Øjeblikket, var Valget af det rette Alliancesystem, da Forbundet imod Sverige maatte anses for at være revnet. Resultatet af Voteringen herom blev, at 21 udtalte sig for en Tilslutning til England-Hannover, 6 for helst at søge Ruslands Forbund. Disse sex vare Kristian Sehestedt, Kr. Rantzau, Danneskjold-Laurvig, de tvende Blomer og Meyer. At Sehestedt stod paa denne Side, stemmer med det Standpunkt, han 1709 stærkt havde stillet sig paa. Derimod overraskes man ved at se, at Wibe, der sædvanlig havde stor Indflydelse paa Sehestedt, var iblandt dem, der holdt paa Tilslutning til England-Hannover. Der falder derved et nyt Lys paa hans Holdning i Slutningen af Krigen. Et Par af dem, der voterede i samme Retning som han, tilraadede tillige at arbejde paa et Ægteskab mellem Kronprins Kristian og en engelsk Prinsesse (saaledes Jessen og Gabel). De, der ikke bestemt udtalte sig for at enes enten med Georg I eller med Czar Peter, bleve staaende ved at gjøre Bemærkninger om, hvor vidt der skulde søges en Særfred med Sverige eller ikke, eller ogsaa dvælede de ved en og anden Side af Forholdene, som de mente, havde særlig Betydning; saaledes fremhævede U. Kr. Gyldenløve stærkt Flaadens slette Tilstand.

Et gjennemgaaende Træk ved næsten alle Udtalelserne er Opfattelsen af, at Staten var ladet i Stikken af Forbundsfællerne, og at den i de sidste Aar næsten ene havde maattet bære Krigens Byrde. Dels hed det, at Sveriges andre Modstandere havde forholdt sig uvirksomme, dels at de havde indladt sig paa separate Underhandlinger med Karl XII og derved givet Görtz Lejlighed

til at drive et for Danmark-Norge farligt Rænkespil; de fleste fandt derfor Stillingen betænkelig nok. Naturligvis blandede der sig Bitterhed i disse Stemninger. August af Sachsen var Gjenstand baade for Uvilje og for Ringeagt, og Czaren saa adskillige meget skjævt til. Forbitrelsen mod ham træder stærkest frem hos Gabel, der begynder sit Votum med følgende pathetiske Ord: „Du skal ingen Omgang have med den blodtørstige, hvorledes skulde jeg da kunne raade til at slutte sig til Czaren (der ligner Nero)?“ Ogsaa blev der henvist til, hvilket Spil han havde drevet 1716, da han sagde sig løs fra Aftalerne om et fælles Angreb paa Sverige, og det var en tilsvarende Uvilje mod Rusland, der brød frem igjennem Kristen Th. Sehestedts Ord, naar han mindede om, hvorledes Moskoviternes Pengebegjærlighed havde vist sig baade ved Tønningen og ved Stettin i Aaret 1713, eller som Callenberg gav Udtryk ved at fremhæve, at Menzikof ikke mindre end Sachseren Flemming søgte at gjøre Danmark al den Skade, de kunde. Der var ganske vist dem, der som Kristian Sehestedt og Danneskjold-Laurvig tillagde et Angreb i Forening med Rusland paa Sverige en saa stor Betydning, at de mente, at der til Trods for Forhandlingen paa Ålandsøerne burde gjøres et Forsøg paa Tilslutning til Czaren; men uagtet der endnu intet vidstes om, hvad der var paa Tale mellem Sverige og Rusland, og man nærmest var tilbøjelig til at tro, at det vilde blive Polen, der kom til at betale Gildet, saa ansaa de fleste dog Forhandlingen paa Ålandsøerne for saa faretruende, at de holdt for, at man maatte opgive Czaren og slutte sig til Georg I. Lad saa være, at ogsaa han havde vist sig upaalidelig, man troede dog, at man lettere vilde kunne komme til Enighed med ham end

med Peter den store. Der var sikkert flere, der ligesom Kristen Th. Schestedt mente, at Spørgsmaalet om Bremens Besiddelse afgjørende vilde skille ham fra Karl XII. De Fordele, man haabede at kunne opnaa ved et nøje Forbund med ham, vare ikke ringe. Man stolede paa, at baade vilde Statens Sydgrænse derved blive sikret, og at man, da den dansk-norske Flaades Materiel vitterlig var i sørgeligt Forfald, vilde kunne vinde en højst værdifuld Hjælp af engelske Krigsskibe; det vilde derved blive muligt baade at blokere Sverige skarpt, at sikre Forbindelsen med Norge og at forsyne dette Land med Levnetsmidler (Scholten). Hertil kom Opfattelsen af, at Kongen ved en Tilslutning til England-Hannover ogsaa vilde komme i Forbindelse med dettes Forbundsfæller, Frankrig, Kejseren og Holland. Det havde nemlig kort i Forvejen (2. Aug. 1718) sluttet den saakaldte Kvadruppelalliance med disse Magter, og vel var denne fremkaldt ved de Forstyrrelser, Spanien dengang havde voldt i Sydeuropa; men disse vare kun *un feu de paille* (Reventlow), der ikke kunde hindre de her forbundne Stater i at gjøre deres Magt gjældende i Norden. Særlig synes flere af de voterende at have lagt Vægt paa den Forbindelse, man ad den Vej vilde opnaa med Kejseren, et Vidnesbyrd om, hvorledes den spanske Arvefølgekrig havde hævet dennes Anseelse.

Opfattelsen af Betydningen ved et Forbund med England-Hannover traadte naturligvis stærkest frem hos dem, der stedse havde været Ruslands svorne Fjender, nemlig J. G. Holstein og General Dewitz, og begge disse Mænd grebe Lejligheden til at beklage sig over, at Kongen ikke det foregaaende Aar (1717), saaledes som de havde tilraadet, havde sluttet en Overenskomst med Georg I,

som han efter deres Mening dengang havde kunnet faa[1]). Den samme Klage kommer frem hos Reventlow, og det endog paa en saa skarp Maade, at hans Votum næppe kunde være behageligt at læse for Kongen; han antyder ligefrem, at efter den Holdning, denne havde vist, var det rimeligt nok, at Kong Georg havde nærmet sig til Sverige. Der ligger en tydelig Bitterhed bag ved disse Ord, der ikke bliver mindre derved, at han et andet Sted i sit Votum minder Kongen om, at han i sin Tid under dennes Besøg ved Hæren i Helsingborg havde forudsagt det Nederlag, som de Danske led udenfor denne By den 10. Marts 1710. Om disse Mænds Beklagelse over, at Kongen i Aaret 1717 havde stødt England-Hannover fra sig, er berettiget, er imidlertid et stort Spørgsmaal. Aktstykkerne tyde bestemt paa, at selv om Frederik IV stillede for store Krav, da han begyndte Forhandlingen, saa laa Ansvaret for, at der ikke kom noget ud af denne, afgjort hos den engelske og den hannoveranske Regering[2]).

Medens det overvejende Flertal af de voterende, som vi have set, var enigt om at tilraade Kongen at give

[1]) Dewitz's Votum viser, at foruden at Söhlenthal i London havde forhandlet om dette Forbund, var der ogsaa i Kjøbenhavn blevet underhandlet derom af Dewitz og J. G. Holstein med den hannoveranske Statsafsending Bothmar.

[2]) Se min Afhandling i Hist. Tidsskr. anf. St. S. 585 ff. Ret interessant er det at se Reventlow ogsaa omtale Grev Callenbergs Sendelse til Preussen for at forhandle med Frederik Vilhelm I om at sælge ham det tidligere Svensk Pommern og Rügen (jvfr. min Afhdl. S. 685 Note). Reventlow mener, at den preussiske Regering ved denne Lejlighed først under Haanden havde ladet et Tilbud blive gjort Frederik IV for senere, naar han bed paa Krogen, at gaa fra det i Haab om, at Kong Frederiks Villighed til at tage imod Opfordringen skulde fjærne Georg I fra ham.

en Overenskomst med Georg I Fortrinet, var der ikke uvigtige Forskjelle i Opfattelsen af den Maade, hvorpaa dette skulde ske. Wibe f. Ex. mente, at Frederik IV, selv om han valgte Forbund med England-Hannover, dog ikke derfor skulde indtage en udfordrende Stilling til Rusland; Gabel derimod havde den modsatte Mening og kritiserede i en Bemærkning om Wibes Votum dennes Forsigtighed som Fejghed, „*welches*, skriver han, *ich Wiben nicht pardonnieren kann, ce qui ne sort pas d'un coeur ferme mais d'un coeur irresolu et craintif*". Han mente, at, hvis man skulde vinde England, maatte man følge det i at stille sig i stærk Modsætning til Rusland. En anden Forskjel viste sig derved, at nogle fandt, at Valget burde gjøres strax, medens andre troede, at det kunde opsættes nogen Tid. Baade J. G. Holstein, Dewitz, Ivar Rosenkrantz og Gabel holdt paa det første, og den sidste af disse foreslog, at Grev Holstein-Holsteinborg saa hurtig som muligt skulde sendes til England for at aabne en Underhandling om et Forbund. Derimod mente Wibe, Kristian Sehestedt og Westphalen, at, hvor lidt man end kunde haabe at faa en „Generalfred" i Stand, burde der dog først gjøres et Forsøg paa at samle de tidligere Forbundsfæller om en saadan. Kristian Sehestedt og hans Navne Overlanddrosten, den tidligere Admiral Kr. Thomesen Sehestedt, vare endog begge af den Mening, at Forholdene, naar man gav Tid lidt, vilde stille sig lysere, end de gjorde i Øjeblikket.

Naturligvis kunde et Forbund med England-Hannover dels bruges til med fælles Kræfter at gaa løs paa Sverige, dels til i Forening at slutte en Særfred, og begge disse Tanker komme frem i Betænkningerne. Men ved Siden deraf rejste sig naturlig det Spørgsmaal — som oven i

Kjøbet Kongen selv havde stillet i sin Skrivelse til dem, hvis Betænkning han ønskede —, om det vilde være fornuftigt eller ikke at søge en Særfred med Sverige og Gottorp. Da de andre Forbundsfæller dels tidligere havde forsøgt dette, dels i Øjeblikket af al Magt arbejdede derpaa, nærede ingen af de voterende Tvivl om, at man var berettiget til at gaa den Vej; derimod vare Meningerne om det hensigtsmæssige deri meget delte. Wibe fraraadede det bestemt. Han troede vistnok, at, naar der først var sluttet Fred imellem de skandinaviske Stater, vilde „Kongen af Danmarks og Kongen af Sveriges Tarv og deres Undersaatters Flor og Velstand bestaa i et godt gjensidigt Forhold imellem dem“; men nu i Øjeblikket vilde det være farligt at nærme sig en „saa hævngjerrig Fjende“, Kongen kunde ikke vente sig Sikkerhed, naar han ikke var støttet ved Alliancer og Garantier.. Baade Gyldenløve, Kristian Sehestedt, Reventlow, Jessen og Cay B. Ahlefeldt havde samme Opfattelse. Reventlow mente saaledes, at det vilde være forgjæves at prøve derpaa, da Sverige hellere vilde gjøre Afstaaelser til andre Magter end lade Danmark slippe for den Kræftskade, som Gottorp var; Kristian Sehestedt havde ganske samme Tanke som Wibe, at en Særfred med Sverige ikke vilde give nogen Tryghed, en saadan kunde man umulig føle over for en saa listig, hævnlysten og mægtig Nabo, der aldrig havde holdt nogen Fred, naar han saa, at der var Lejlighed til at vinde store Fordele; Sehestedt opfattede Sverige som saa godt som uforsonligt, og han var overtydet om, at det vilde begynde Krig igjen, saasnart det saa sit Snit. I Modsætning hertil var der ikke faa andre, saaledes baade Callenberg, Meyer, Rosenkrantz, H. A. Ahlefeldt, H. H. Ahlefeldt og Söhlenthal, der mente,

at der i det mindste under visse Forhold burde underhandles om en Særfred med Sverige.

Et andet Hovedspørgsmaal, som de voterende skulde besvare, var, hvilke Fredsbetingelser man burde arbejde paa at opnaa. Vi forbavses her over at se, hvor stærkt de allerflestes Tanker paa dette Omraade nærmede sig til hverandre. Først viser det sig, at om end nogle faa opstille Kravet paa de skaanske Provinser, mente de dog ikke, at man kunde gjøre det til et Ultimatum. I Virkeligheden var Tanken om at vinde disse Landskaber tilbage opgivet. En enkelt (Westphalen) kunde nok tale om, at man maatte kræve Strækningen fra Svinesund til Helsingborg, naturligvis for at opretholde Landforbindelsen med Norge; men det staar isoleret. Hvad derimod alle vare enige om, at der først og fremmest maatte holdes paa ved en fremtidig Fred, det var, at den tidligere hertugelige Del af Slesvig saavidt muligt bevaredes for Danmark. Herved vilde Kongen nemlig opnaa, at „Gottorp, Sveriges højre Arm,“ blev afvæbnet, dette Gottorp, hvis „Anstiftelse havde voldt den nordiske Krig“ (Cay B. Ahlefeldt); men desuden vilde han derved tilbagevinde et gammelt dansk Land. Kunde, udtalte H. A. Ahlefeldt, denne Del af Slesvig bevares for Kronen, og Hertugen af Gottorp bringes til at anerkjende det imod et Vederlag, vilde han holde det for en saa stor Fordel, at selv om Kongen ikke vandt andet ved Krigen, vilde det opveje alt, hvad denne havde kostet. Og Slesvig burde da efter Rosenkrantz's Mening „inkorporeres paa uopløselig Maade i Kongeriget Danmark“ eller, som Westphalen udtrykker det: „Det hele Hertugdømme Slesvig burde ved en formelig Cession for evig afstaas til Eders kgl. Majestæt, for at dette Stykke af Jylland atter kunde ind-

lemmes i den Provins, hvortil det naturlig hører, som dettes femte Stift eller Gouvernement, og i alle til Kronen Danmark hørende Lande fra Kjøbenhavn og Skagens Rev til Floden Ejder burde alt ordnes paa lige Fod, og særlig burde det hele slesvigske Ridderskab sættes paa dansk Fod.“ Westphalen bruger da ogsaa Navnet Sønderjylland om Slesvig. Kunde man ikke sikre sig den tidligere fyrstelige Del af Slesvig uden Vederlag, maatte et saadant naturligvis gives (Oldenburg og Indløsningsretten til Delmenhorst efter Jessens Forslag), og, hvis det ikke lod sig gjøre at opnaa hele denne Del af Hertugdømmet, maatte Kongen søge at faa nogle Amter til Udvidelse af den kongelige Del eller til Betryggelse af Flensborgs Handel (H. A. Ahlefeldt og Westphalen). Souveræneteten maatte dernæst bortfalde for, hvad Hertugen mulig beholdt. Begge Blomerne troede endog, at man ikke vilde kunne opnaa mere end denne sidste Indrømmelse.

Hvad den gottorpske Del af Holsten angik, som Kongen ogsaa holdt besat, da paastode enkelte, at man ogsaa maatte have det Stykke Land med, om ikke paa anden Maade, saa ved at byde det tidligere Svensk Pommern til Vederlag (Wibe og J. Worm); men de fleste, der udtalte sig om dette Punkt, holdt det for umuligt her at opnaa noget. Derimod kom ved Siden heraf den Tanke frem, der senere i Aarhundredet skulde blive gjort stærkt gjældende fra dansk Side, at det maatte forebygges, at en svensk Konge nogensinde kunde blive Hertug i Holsten. Söhlenthal udtalte som sin Overbevisning, at der ikke var nogen blandt Kongens Undersaatter, uden at han hellere vilde give den sidste Hvid, end han vilde finde sig i, at en svensk Konge tillige herskede i den hertugelige Del af Holsten. Naar man husker paa

den Underhandling, der snart efter (i Aaret 1719) blev ført med Hertugen af Gottorp [1]), er det ikke uden Interesse at se Söhlenthal tillige udtale, at man som et Middel til at afværge en fremtidig Forening af det hertugelige Holsten og Sverige kunde love Karl Frederik, at man, naar han gav Afkald paa sin Del af Hertugdømmet, vilde hjælpe ham imod Prinsesse Ulrika Eleonora og hendes Parti til at blive Konge i Sverige.

Næst Sønderjyllands fuldstændige Gjenforening med Kongeriget stod det for de fleste som det vigtigste, at Svenskerne helt kunde blive fortrængte fra Tyskland. Dette var vistnok allerede sket militært; men det gjaldt om ogsaa at faa det slaaet fast ved Freden. Netop den Stilling, Sverige havde indtaget i Nordtyskland, havde under enhver Tvist med det eller med dets Drabant Gottorp frembudt store Farer for Danmark. Westphalen fremhævede saaledes i sin Betænkning, at saalænge Svenskerne kun havde kunnet angribe Danmark fra Øst, havde de intet kunnet udrette; det var først, efter at de havde faaet fast Fod i Tyskland, at de vare blevne farlige. Han gaar endog saa vidt, at han siger, at alle statskloge Folk havde bebrejdet Kristian IV, at han havde tilladt Sverige at blande sig i de tyske Sager, han burde for at hindre det have forenet sig med Kejseren, ja, om det skulde være, med selve Paven. De forskjellige Ytringer, Betænkningerne indeholde om Vigtigheden af at tilintetgjøre Svenskernes Herredømme i Nordtyskland, have ogsaa den Betydning, at de stærkt vise, at Krigen gjaldt for at have været ganske nødvendig, hvis man skulde kunne frelse sig fra Sveriges Overmagt.

---

[1]) Se min ovennævnte Afhandling S. 654—55.

Særlig Westphalen, der med alle sine Besynderligheder var en glødende dansk Patriot, har med stor Energi udtalt det ved at sige, at hvis Danmark efter Slaget ved Pultawa havde tilladt Sverige at komme til Kræfter, „saa vilde vi nu i Sandhed ikke kæmpe om at vinde nogle tabte Provinser tilbage, men om Hus og Hjem, om Scepter og Trone, thi Kongen af Sverige havde aldrig mere ladet os i Fred, og Gud veed, om vi vilde have været i Stand til at værge os imod det svenske Aag“.

Kunde det ikke lade sig gjøre at faa Svenskerne helt bort fra Tyskland, maatte i det mindste Wismar ingensinde mere gjøres til Fæstning; Bremen og Verden var man sikker paa, at den engelske Konge aldrig vilde give slip paa. Derimod synes der ikke at have været noget stærkt Ønske om at beholde det erobrede Svensk Pommern for Danmark, det laa langt borte, vilde være vanskeligt at værne om og krævede saa store Udgifter til Forsvar, at det intet Overskud vilde give, det var bedre, hvis man f. Ex. kunde bruge det som Vederlag for det hertugelige Holsten. Ogsaa var der dem, som gjerne vilde have det bortbyttet imod Bahus, der blev opfattet som havende stor Betydning for Norges Forsvar.

Ganske almindelig var fremdeles den Opfattelse, at man ved Fredslutningen nødvendigvis maatte sætte igjennem, at Svenskerne gave Afkald paa Sundtoldfriheden. Men hertil føjedes forskjellige Ønsker, der fremkom mere spredt, deriblandt som det interessanteste den for øvrigt temmelig naive Tanke, at man skulde kunne faa fastslaaet en Paragraf om, at Karlskrona skulde ødelægges som Krigshavn. At Tanken om et saadant Fredsvilkaar kunde blive udtalt, er et Vidnesbyrd om, hvor fortrinligt et Valg Svenskerne havde gjort ved at tage

denne By til Flaadestation. De Danske havde den ene Gang efter den anden paa en højst generende Maade faaet at føle, hvor let de svenske Krigsskibe havde ved herfra at naa hen til deres Farvande.

Dengang de fleste af de her omtalte Betænkninger bleve afgivne, var det netop, at den svenske General Armfeldt trængte ind i det nordenfjeldske Norge, og at Karl XII trak Tropper sammen for snart efter at angribe Frederikshald. Saameget mere forbavses man over, at den Fare, der truede Norge, næsten slet ikke nævnes af de voterende. Den eneste af dem, der kom ind derpaa, var U. Kr. Gyldenløve, som ytrede alvorlig Frygt for, at Karl XII ved sit Angreb paa dette Rige skulde blive støttet ved det Misnøje, der dels fandtes hos Soldaterne deroppe over, at de ingen Løn fik, dels hos Befolkningen over, at Soldaterne plyndrede hos dem. Han satte dog sin Lid til „den lykkelige naturelle Aversion, som er Nordmændene saa godt som medfødt imod Sverige".

Efter at de fleste af de her omtalte Betænkninger vare blevne tilsendte Frederik IV, lod han Gabel gjøre et kort Uddrag af dem (i alt af 29), og denne nyttede Lejligheden til at fremsætte kritiske Bemærkninger om flere af dem, saaledes som vi ovenfor have set, at han gjorde med Hensyn til Wibes Votum; han anbefalede tillige Kongen at følge Flertallets Raad om Tilslutning til Georg I, ligesom ogsaa at faa Kronprinsen gift med

en engelsk Prinsesse[1]). Det har ikke ringe Interesse at se Gabel, der Aaret i Forvejen som Overkrigssekretær var stillet i Spidsen for Hærens og Flaadens Styrelse, paa denne Maade træde frem, saa at sige som Kongens fortrolige Raadgiver. Vi have her Begyndelsen til den betydelige Rolle, han senere efter Fredslutningen i flere Aar skulde spille i denne samme Retning og som en Slags Medbejler af Konseillet. Men medens han dengang blev Talsmand for Tilnærmelse til Rusland, er det en helt anden Politik, han, som vi have set, kæmpede for — og det ingenlunde uden Ret — i Aaret 1718. Og naar det netop var den af ham foreslaaede Holstein-Holsteinborg, der kort efter blev sendt til England for at underhandle om Forbund og for tillige at føle sig for, om der kunde tænkes paa det af Gabel stærkt anbefalede Ægteskab imellem Kronprinsen og en engelsk Prinsesse, mærke vi den tydelige Virkning af hans Indflydelse. Det er et nyt, vigtigt Træk af Gabels Liv, som de nu fundne Aktstykker vise os. Men ved Siden af hans Raad have aabenbart de Udtalelser, der vare faldne i mange af Betænkningerne, havt stor Betydning med Hensyn til den Svingning, Kongen foretog over imod England-Hannover, og som, selv om andre Planer nogen Tid krydsede den, dog i det hele blev betegnende for Frederik IV's Politik i den følgende Tid. Ligesom Betænkningerne fremdeles give os et klart Billede af de politiske Meninger og de Lidenskaber, der raadede hos Statens højeste Embedsmænd, saaledes vise de ogsaa, at hvad der i dem blev fremhævet som vigtigst at opnaa ved

---

[1]) Jvfr. med Hensyn til Gabels engelske Sympathier min Afhandling S. 627.

den endelige Fred, det var det, hvorfor der ogsaa blev kæmpet stærkest ved Fredsunderhandlingerne[1]). Vi se endelig, at de to vel kjendte Bestemmelser i Frederiksborgfreden, Forpligtelsen for Sverige til aldrig at blande sig i det slesvigske Spørgsmaal (hvortil snart kom Englands og Frankrigs Garanti) og dets Afkald paa Sundtoldfriheden, vare det, hvorom der havde været saa godt som enstemmig Mening iblandt dem, der voterede i Efteraaret 1718.

[1]) Hvis man kan stole paa, hvad Reventlow siger i sin Betænkning, havde Kongen personlig ment, at Ligevægten i Norden kunde holdes oppe, naar han beholdt Svensk Pommern og den hertugelige Del af Slesvig og Holsten.

Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie.

Af

Johannes C. H. R. Steenstrup.

Et af de Spørgsmaal, som i høi Grad maa beskjæftige Forskerens Fantasi og Tanke, naar han grubler over vore ældste Bebyggelsesforhold og da vender sig mod vore Stednavne, er dette: naar levede de Mænd, hvis Navne endnu saa mærkelig knytte sig til mangfoldige af vore Landsbyer? Naar levede Bjørn, efter hvem Bjørnstorp har Navn, naar Gøtær, om hvem Gørslev minder, naar boede Svend i Svendsmark, og naar ryddede Ubbe sig Jord til Dyrkning i Ubberød? I det Hele tørner Tanken idelig mod Spørgsmaalet om, paa hvilket Tidspunkt vore Stednavne ere opstaaede, om vi skulle betragte dem som fremkomne efterhaanden igjennem meget lange Tidsrum, eller om de kunne anses for nogenledes jævnaldrende. Man kunde endvidere ønske oplyst, om de Stednavne, som henvise til Naturforhold, beskreve den mindre Plet eller lode Karakteren af hele den Egn, hvori Byen ligger, afspeile sig i Navnet; jeg kan maaske udtrykke mig nærmere saaledes, om det er Bopælen og dennes nærmeste Omgivelse, der er bleven betegnet, eller

om Navnet oprindelig har angaaet større Omraader med et vist bestemt Udseende eller af en vis økonomisk Værdi.

Og fremdeles — thi den Forskendes første Pligt er jo altid at have hundrede Spørgsmaal rede — mon vi endnu den Dag idag kunne skimte de Forhold, under hvilke Landsbyerne oprindelig bleve grundede? Saaledes er det jo bekjendt, at Torp i det gamle Sprog betyder en Udflytterby, og derfor gjerne en mindre By, men kan dette Forhold endnu kjendes, eller have Tidernes Omvæltninger og forandrede Vilkaar ikke helt udvisket de gamle Træk? Ligesaa kunde man ønske at vide, om der i ældre Tid fandtes Landsbyer, der ligesom gjorde sig gjældende fremfor andre, ja mulig allerede ved deres Navn betegnede sig som dem, der indehavde en vis Værdighed.

1.

Tanken vender sig naturlig hen mod Kong Valdemars Jordebog som den Kilde, der saa ofte kan bringe Hjælp eller dog veiledende Vink, naar gamle Samfundstilstande skulle udredes. Og her maa særlig Opmærksomheden henledes paa Falsterlisten, fordi det er det eneste Stykke i Jordebogen, som giver en fuldstændig statistisk og topografisk Oversigt over en enkelt Egn eller Landsdel. Uagtet Listen bærer til Overskrift: „Descripcio cuiusdam partis falstrie“, er det sikkert nok, at den ikke omhandler en Del af Falster, men medtager den hele Ø, saa at alle Sogne og Byer findes nævnte. Alle de Sogne, som nu findes paa Falster, ere anførte, og det er meget faa af Falsters nuværende Byer, som Listen ikke nævner — tilmed havde den maaske slet

ikke Grund til at nævne de saaledes savnede, efterdi de dengang ikke vare til; omvendt nævner Listen kun faa Byer, som senere ere forsvundne. Den Begrænsning, som ligger i Titelen, maa derfor forstaaes paa en anden Maade, og mulig har Forfatteren villet angive, at Listen kun giver Oplysning om „en Del“ af Jordegodset paa Falster; den har nemlig til Hovedformaal at opregne Kongens falsterske Gods, og kun delvis medtager den de øvrige Besidderes Eiendomme[1]).

Iøvrigt er Fortegnelsens Indhold ikke til at misforstaa; jeg kan som Prøve hidsætte Følgende:

Brænningy 4 bool, 8 mr. Rex habet 3 mr. et dim. — Asgutsthorp 1 bool, 3 mr. Hastæn habet totum preter 2 oras. — Stangæthorp 1 bool, 4 mr. Bo 5 sol., rex 3 mr. et 7 sol. — Rathwet 2 bool, 4 mr. Rex 2 mr. et 16 sol., Galman oram.

Asthorp 3 bool, 4 mr. Rex habet 15 oras, Galman 9 oras. — Wætring 8 bool, 11 mr. 8 sol. minus. Rex habet 4 mr. et 2 sol., Galman 14 oras, Kiætil gamæl 13 sol. et dim., Frændi æsgisun 7 oras sol. minus, Bo dim. mr. — Morknæsby 6 bool, 8 mr. Rex habet 3 mr. et dim. et 4 sol., Bo pætersun 4 sol., Peter thatæsun mr.

Man vil se, at der strax efter Bynavnet findes en Opgivelse om, hvor mange Bol og hvor mange Mark der fandtes i Byen. Der er anvendt to Maader at angive Jordens Værdi paa; foruden den gamle Bestemmelse efter Bol benyttes den mere fintmærkende Vurdering efter Mark Skyld, det vil sige efter Størrelsen af det Sædekorn, som Jorden kunde modtage. Derefter angives, hvor meget Jord Kongen har, og desuden Navnet paa enkelte Jordeiere med deres Jorders Skyldtal. Det geist-

[1]) Jfr. Joh. Steenstrup, Studier over K. V. Jordebog 421.

lige Gods er helt forbigaaet, og Listen synes i det Hele kun at ville nævne de større Eiendomsbesiddere.

Hovedsagen for vort Formaal er imidlertid Erkjendelsen af, at de to første Tal ved hver By angive Byens samlede Jordskyld eller Vurdering. Og herom kan der aabenbart efter Listens hele Ordning og Indretning ikke være Tvivl. Summen af de derefter anførte Besiddelsers enkelte Tal overstiger desuden ikke det Tal, der er stillet i Spidsen, medens dette derimod flere Gange netop evaluerer Summen af de andre Tal, saaledes at Listen for disse Byers Vedkommende medtager Alt. Derfor henvise de specielle Opgivelser ofte til Totalsummen, saaledes: „Eknæs 1 Bol, 5 Mark. Det Hele er Kongens.“ „Byørnsthorp 1 Bol, 2 Mark. Kongen har 5 Skilling, Johannes hele Resten.“ „Gundrizlef litlæ 6 Bol, 12 Mark. Bispen har næsten det Hele.“ Om denne Tolkning have da ogsaa alle Forfattere været enige [1]).

Hvis man nu gjør Betegnelsesmaaden for de falsterske Byer og særlig Stednavnenes Endelser til Gjenstand for Undersøgelse, vil man se, hvor mærkelig simpelt hele det anvendte System i Grunden er — hvis jeg maa bruge dette noget dristige Udtryk — eller hvor faa Betegnelsesformer der i det Hele ere anvendte. Listen omfatter ialt 110 Byer; hvis vi heraf udskille 18, hvis Navneformer ikke lade sig samle i Grupper eller som kun forekomme een eller to Gange [2]), ville de øvrige kunne opstilles efter Navnenes Endelser i 5 Grupper:

---

[1]) Saaledes Paludan-Müller i Vidensk. Selsk. Skr., 5 R., hist.-phil Afd. IV. 226, Kr. Erslev i Hist. Tidsskr. 4 R. V. 86 f., Steenstrup l. c. 415, 421

[2]) Skærnæ, Ketælscogh, Rathwet, Methæløsæ, Wirky, Eki. Sestopht. Ekæbjargh, Køcæliz, Elkenor, Warløsæ, Rabærgh, Egy, Marbæch, Fiskæbæc, Thingstathæ, Brunætoftæ, Stathagræ.

4	Byer	ende	paa	-næs
8	—	—	—	-ingæ
14	—	—	—	-lef
15	—	—	—	-by
51	—	—	—	-torp

Naar vi dernæst ved Hjælp af det for Byerne opgivne Bol- og Marktal ville søge at finde Gjennemsnitsstørrelsen af Byerne i de her anførte Grupper, og naar vi for at undgaa alle Tilfældigheder holde os til de fire største Grupper, faa vi følgende ud:

	Bol	Mark
-lef	6,8	9,1
-by	6,4	9,2
-ingæ	4,9	7,7
-torp	1,6	3,3

Størrelsesforholdet bliver derfor dette, at i Landsbyernes øverste Række staa de Byer, der ende paa *-lef* og paa *-by*, hvilke indbyrdes kjæmpe om den første Plads. Noget under dem staa Byerne paa *-ingæ*, og sidst Byerne paa *-torp*, hvis Jordtilliggende kun udgjør en Trediedel af, hvad Landsbyerne i første Række sidde inde med.

At der virkelig her er fundet et Væsensmærke ved Landsbyer med de angivne Endelser og ikke noget Tilfældigt, vil fremgaa af, at disse Tal ikke ere fremkomne ved at tage Mellemproportionalen mellem stærkt varierende lave og høie Tal; de enkelte Tal indenfor hver Gruppe have i Virkeligheden en nogenlunde ens Størrelse. Dette vil kunne ses af, at ikkun 2 af de 14 Byer paa *-lef*, hvis Gjennemsnitstal er 9,1 Mark, gaa ned under 8 Mark, kun 4 af Falsters 15 Byer paa *-by* — med Middeltal 9,2 Mark — gaa ned under 8 Mark, kun 2 af de 8 Byer paa *-ingæ* — med Gjennemsnitstal 7,7 Mark — gaa ned

under 5 Mark, kun 8 af de 51 Byer paa *-torp*, med gjennemsnitlig 3,3 Mark, gaa op over 4 Mark. Dette synes uomstødeligt at godtgjøre, at et bestemt Areal eller en vis Jordværdi er eiendommeligt for Byer med visse Navneendelser.

Men disse fire saa stærkt fremtrædende Navnegrupper vise sig yderligere at være dem, der repræsentere Falsters Kirkebyer. Af de 27 Sogne er der kun 4, hvis Navne have anden Endelse end de her omtalte (nemlig Walnæs, Sestopht, Thingstathæ, Stathagræ); de øvrige 23 fordele sig paa følgende Maade:

	samlet Antal	heraf Kirkebyer
Byer paa -lef . . .	14	8
— — -by . . .	15	7
— — -torp . .	51	5
— — -ingæ . .	8	3

Paa den Tid, da Kirkerne byggedes og Sognene opstode, have altsaa de Byer, der ende paa *-lef*, været saa fremtrædende, at adskilligt over en Fjerdedel af Kirkerne blev bygget i dem, medens en Fjerdedel tilfaldt Byerne paa *-by*. Som den tredie i Rækken gjorde Byerne paa *-torp* sig gjældende i Kraft af deres store Mængde, sidst kom Byerne paa *-ingæ*, hvilke imidlertid ere repræsenterede med 3/8 af deres hele Antal, medens kun en Tiendedel af *-torp*'erne ere Kirkebyer.

Endnu Eet giver Falsterlisten os Leilighed til at iagttage, nemlig at alle Byerne paa *-lef* ere sammensatte med et Personnavn, og at det samme gjælder alle Byerne paa *-torp*, medens ingen af Byerne paa *-by* have en Sammensætning med en Persons Navn. Saaledes er det i Virkeligheden for en hel Række Forhold ved den gamle Bebyggelse og Landsbytopographi, at Falsterlisten

aabner vort Øie. Vi faa Oplysning om, at der, hvad Jordtilliggendet angaar, findes bestemte Klasser af Landsbyer, og at enkelte af disse ogsaa paa anden Maade gjøre sig gjældende indenfor Landskabet.

2.

Det var naturligvis en Prøve værdt at se, om dette Forhold skulde kunne forfølges videre for andre Landsdeles Vedkommende eller for senere Tider. Vi maatte opsøge andre Matrikelopgivelser for enkelte Egne, hvor Størrelsen af Landsbyernes Jordtilliggende paa lignende Maade var angivet. Men her blive vi ladte i Stikken af det historiske Materiale. Hverken fra Middelalderen eller fra Reformationsaarhundredet vil det vist være muligt at finde en Kilde, der indeholder en fuldstændig Oplysning for en enkelt Egn om, hvor meget Jord hver By har inde. Det vil ogsaa huskes, at de gamle Skyldsætningsmaader, som vi kjende fra Kong Valdemars Jordebogs Tid og fra andre samtidige Kilder, i de nærmest paafølgende Aarhundreder gik af Brug, og at der, endog indenfor snævrere Omraader og Landskabsdele, fulgtes forskjellige vaklende Bestemmelsesmaader for at angive Jordværdien [1]). Angivelsen efter Landgildens Størrelse var i Middelalderens senere Del og i det 16de og 17de Aarhundrede den mest brugte Betegnelse for en Eiendoms Værdi. Paa Christian IV's Tid benyttedes da

[1]) Jfr. for det 16de Aarhundredes Vedkommende følgende Udtalelse af P. V. Jacobsen, Det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III og Frederik II, 23: Naturligvis følte man [ved Beskatning af Jordbrug] Trangen efter en saavidt muligt ligelig Maalestok for Alle . . . Imidlertid kunde man endnu ligesaalidt

ogsaa Landgilden ved Skattepaaligning, idet man omsatte alle de forskjellige Landgildeydelser efter den i hver Egn brugte Taxt til et bestemt Maal af Rug eller Byg („hart Korn") og saaledes naaede en Vurdering. Men en almindelig Skyldsætning for Landet manglede endnu.

Vi blive med andre Ord nødsagede til at gaa saa langt ned gjennem Tiden som til det Tidspunkt, da Regeringen lod hele Landet ansætte i Hartkorn, til vore ældste Matrikler[1]).

Vi have her i Danmark i Tidernes Løb havt tre Matrikler, der alle hidrøre fra Enevoldskongernes Periode. Efterat Suveræniteten var indført og en vis Lighed i Beskatningen var gjort til Princip, maatte man ønske at have en ny og mere retfærdig Basis for Skattepaaligning. Derfor forlangte Kong Frederik III allerede i Januar 1661, at der indsendtes Extrakter baade af Lenenes, Adelens og Kjøbstædernes Jordebøger, og paa Grundlag af disse udarbeidedes den saakaldte Matrikel af 1664, hvis Protokoller endnu ere bevarede i Matrikelkontoret.

Det er en Selvfølge, at en paa et saadant Grundlag udarbeidet Matrikel maatte blive et meget mangelfuldt Arbeide, der kun midlertidigt kunde gjøre Tjeneste. Derfor tog man da ogsaa sytten Aar senere fat paa en virkelig Skyldsætning, som var grundet paa Opmaaling og Taxering efter en af Ole Rømer og Jens Dinesen

---

dengang som i langt senere Tider finde en saadan Maalestok enten for hele Riget eller for de enkelte Provinser, selv ei engang for de enkelte Herreder.

[1]) Jfr. om disse Chr. Rothe, Beretning om den nye Jordskyldsætnings Historie, Mandix, Landvæsensret, 2den Udg. I. 345 f., Falbe-Hansen og Scharling, Danmarks Statistik IV. 183 f., E. Holm, Danmark-Norges indre Historie 1660—1720 I. 106 f., Veiledende Arkivregistraturer II. 29 f.

fastslaaet Plan. Arbeidet udførtes i Løbet af 7—8 Aar ved særskilte Kommissarier, og Kong Christian V gav sin Stadfæstelse af Matriklen den 8de Mai 1688, efter hvilket Aar den gjerne betegnes, medens den dog først blev sluttet for hele Danmark 1690. Ogsaa de Protokoller, der vedrøre denne Matrikel, bevares i Matrikelkontoret.

Det store Opsving i Landbruget, som fandt Sted i Slutningen af det 18de Aarhundrede, Ophævelsen af Fællesskabet, Udflytningen af Gaardene og alle de andre betydelige Forandringer i Fordelingen af Jorderne og i det Udbytte, man tog af dem, maatte gjøre det høist ønskeligt at faa en ny Matrikulering for Landet. Paa en saadan begyndte man da ogsaa 1806, men Krigene og Landets andre Ulykker bragte ofte Standsning i Arbeidet, saa at den kun langsomt skred frem; Taxationerne afsluttedes først 1826, Beregningerne og Rettelserne 1843. Det var et efter en veloverveiet Plan med største Omhu gjennemført Arbeide, hvoraf vort Land kan være stolt; neppe noget andet Land havde da Mage dertil. Denne — den ny Matrikel — blev gjældende fra 1ste Januar 1844.

Som jeg foran sagde, maatte det være min Opgave at prøve paa, om jeg ved Hjælp af disse Matrikler kunde komme til almindeligere Resultater om Landsbyernes Størrelse i senere Tider. Det viste sig imidlertid snart, at jeg kun kunde anvende den nyeste Matrikel. Ingen af de to ældre Matrikler giver nemlig Oplysning om de enkelte Byers samlede Hartkorn — derimod nok om Sognenes —, og hvis jeg selv skulde sammenlægge Opgivelserne for de enkelte Eiendomme i hver By, vilde det være et saa langvarigt og besværligt Arbeide, at jeg i alt Fald for mit Vedkommende maatte betragte det som

uoverkommeligt. Den ældste Matrikel giver jo desuden et temmelig mangelfuldt Billede af den virkelige Jordværdi, og skulde i det Hele den paalideligste Angivelse af Jordens Værdi omsat i Tal ønskes, maatte den nugjældende Matrikel ubetinget være den bedste. Saaledes maatte jeg da — i alt Fald som et Forsøg — give mig i Lag med den nye Matrikel.

Denne frembyder følgende Materiale. Der findes, som det væsentlige Grundlag for den egentlige Matrikel, særegne Beregningsprotokoller for hvert enkelt Sogn. I disse opføres først de store Herre- eller Sædegaarde, derpaa de enkelte Byer eller Eierlaug og de afsides liggende Gaarde, som ikke ere regnede med til Eierlaugene. Saaledes vil man for at tage et Exempel i Protokollen for Øster Egede Sogn finde Eiendommene opførte under følgende Rubrikker:

Hovedgaarden Jomfruens Egede,
Heiedegaarde,
Atterup By,
Nyerup Gaard og Mølle,
Monsholt Skov og Vænge,
Aas By,
Viverup By.

Indenfor disse Afdelinger opfører Protokollen saa hver enkelt Eiendom, angiver Arealet af hver enkelt af dennes Marker, udregner Hartkornet for den og sammenlægger endelig Eiendommens samlede Areal og Hartkorn. Senere sammenlægges Areal og Hartkorn for den hele By eller for Eierlauget, og i Protokollens Slutning gjentages disse Tal, hvorpaa hele Sognets Areal og Hartkorn sammentælles.

Der blev med stor Imødekommenhed fra Matrikul-

kontorets Side givet mig let Adgang til at benytte hele dette Materiale, saaledes at jeg dér kunde foretage mine Uddrag og Beregninger[1]).

Til Oplysning om min Fremgangsmaade vil jeg bemærke Følgende. For at lette Arbeidet har jeg overalt ved Angivelsen af Byernes Areal kun medtaget de hele Tønder, medens jeg har bortkastet Skjæpper, Fjerdingkar, Album. Tallene vare saa store, at disse Brøker ikke kunde faa den fjerneste Betydning for Helheden, medens Medtagelsen af dem vilde volde et stort Besvær. Jeg har af samme Grund ved Hartkornet kun taget Hensyn til Tønder og Skjæpper; paa Hovedsummen vilde Medtagelsen af Fjerdingkar og Album aldeles ikke kunne faa nogen Indflydelse, der vilde have Betydning i denne Sammenhæng.

Det første Omraade, som jeg gjorde til Gjenstand for Undersøgelse, var Præstø Amt. Jeg valgte denne Egn, fordi den efter al Sandsynlighed vilde frembyde Nutidsforhold, som dog nogenledes kunde afspeile de ældre Tilstande — hvis saadant i det Hele taget var muligt —, medens jeg derimod kunde vente at træffe altfor forandrede Forhold i det i senere Tid saa stærkt opdyrkede Nordøst-Sjælland og endvidere i de Egne, der laa i stor Nærhed af Hovedstaden. Til Præstø Amt, med dets 7 Herreder (deriblandt Møenbo Herred) og 85 Landsogne, knyttede jeg endvidere Falster med dets 2 Herreder og 29 Sogne, idet Falster jo paa Grund af Oplysningerne i Kong Valdemars Jordebog havde en

[1]) Jeg bringer min oprigtige Tak til d'Hrr. Kontorchef, Kammerraad P. G. T. Birk, Fuldmægtig J. E. F. Morup, Assistent A. Buhl samt de øvrige Embedsmænd i Matrikulkontoret, der saa forekommende have hjulpet mig under disse Studier.

særlig Interesse for denne Undersøgelse; jeg maatte jo ogsaa for at undgaa Tilfældigheders Spil vælge et større Omraade med et betydeligere Antal Opgivelser. Af Protokollerne udskrev jeg samtlige Rubrikker (baade Hovedgaarde, større Proprietærgaarde og Byer o. s. v.) ialt halvfjerde Hundrede, jeg ordnede dem i Grupper efter Endelsen, og jeg naaede til det Resultat, der findes paa omstaaende Side. Selvfølgelig lode endnu flere Endelser sig samle i Grupper end de her opførte (saaledes Byerne paa *-bjerg, -næs, -sø*), men de syntes ikke egnede til Benyttelse i denne Undersøgelse, idet Antallet af dem ikke var stort, Størrelsen af deres Omraade syntes vaklende, og Navnenes Etymologi ofte var usikker (mon saaledes en Sø eller en Ø havde givet Byen paa *-ø* Navn? var *-bjerg* oprindelig Bjerg eller Borg?).

Jeg bør bemærke, at paa nogle Steder var Matriklens Angivelse uanvendelig for mit Øiemed, naar den til Ex. slog Sædegaarde og Byer sammen til en Enhed eller samlede flere Byer under en Fællesangivelse.

Da jeg foretog de første Beregninger, var jeg naturligvis noget spændt paa, om jeg ikke vilde komme i den Forlegenhed at maatte træffe et Valg imellem at skulle tage enten Hartkornet eller Arealet til Udgangspunkt, idet Byerne vilde ordne sig forskjelligt i Rækken, efter som jeg anvendte det ene eller det andet Grundlag. Det viste sig imidlertid snart, at der i den Henseende ikke skulde opstaa nogen Tvivl. Det har paa enkelte Afvigelser nær i det Hele været ligegyldigt, om jeg tager Tønder Hartkorn eller Tønder Land til Udgangspunkt; Byendelserne ville, naar man opstiller Rækken, i det Hele komme til at følge i samme Orden og med tilsvarende Afstand efter hinanden. Imidlertid kan der

ikke være Tvivl om, at Hartkornet ubetinget frembyder en paalideligere Maalestok. Et Tilliggende af et større Overdrev vil mangen en Gang kunne frembringe høie, stærkt indvirkende Tal, og især hvor Hedeegne og frugtbart Land mødes, vil Arealet kunne afgive særdeles vaklende Tal. Man vil derfor i det Følgende hovedsagelig finde Hartkornet benyttet.

Det fundne Resultat vil fremgaa af følgende Liste, hvormed jeg sammenstiller Falsterlistens Opgivelser:

	Matriklen 1844		**Falsterlisten c. 1231**	
-løv	1109 Td. Ld.	120 Td. Hk.	6,8 Bol	9,1 Mark Skyld
-by	862 „ „	90 „ „	6,4 „	9,2 „ „
-sted . . .	844 „ „	86 „ „		
-løse . . .	744 „ „	72 „ „		
-inge . . .	739 „ „	80 „ „	4,9 „	7,7 „ „
-mark(e) .	622 „ „	58 „ „		
-bæk . . .	489 „ „	44 „ „		
-torp . . .	468 „ „	45 „ „	1,6 „	3,3 „ „
-skov . . .	421 „ „	37 „ „		
-rød	275 „ „	16 „ „		
-holt . . .	193 „ „	19 „ „		

Ligesom Kong Valdemars Jordebog viste os Byerne med Endelsen *-lef* eller *-løv* som de største (kun i Markskyldberegningen, ikke i Boltallet, staa Byerne paa *-by* en lille Brøk over dem), saaledes træde i Nutiden indenfor det sydsjælland-falsterske Omraade igjen de samme Byer i Spidsen, medens *-by*erne staa i Række nærmest efter. Nederst i Rækken stod i det 13de Aarhundrede *-torp*erne, der ogsaa nuomstunder indtage en beskeden Stilling, hvor talrige de end ere (Endelsen er nu som bekjendt gjerne *-rup*, *-drup*, *-trup*, *-strup*), og den Mellemstilling, som Byerne paa *-inge* havde, indtage de endnu den

Dag idag. Mindst ere de Byer, hvis Endelse erindrer os om Træbevoxning, Byerne paa *-skov*[1]), *-rød*, *-holt*.

Men vi kunne ogsaa opstille en Liste, som alene rummer de falsterske Byer, saaledes som disses Areal og Hartkorn er i Nutiden, og sammenholde den med Opgivelsen fra Kong Valdemars Tid:

	1844		c. 1231	
	Areal	Hartkorn	Bol	Mark Skyld
-by	987 Td.	109 Td. 1 Skp.	6.4	9.2
-løv	930 „	106 „ 5 „	6.8	9.1
-inge	882 „	106 „ 3 „	4.9	7.7
-torp	484 „	50 „ 1 „	1.6	3.3

Heraf fremgaar, at de falsterske Byer paa *-inge* i Løbet af de sex Aarhundreder ere rykkede stærkt hen imod Landskabets Storbyer, og at *-torp*erne, som tidligere kun vurderedes til en Trediedel eller en Fjerdedel af Byerne paa *-lef* og *-by*, nu dog værdsættes til Halvdelen af dem.

Om de forskjellige Feil, der kunne indløbe ved en saadan Statistik som den, jeg her har foretaget, vil jeg opsætte at tale til et senere Tidspunkt, hvor jeg da ogsaa skal søge at forklare, hvorledes det er gaaet til, at vore Landsbyer saa urokkeligt have bevaret et Præg som for tusind Aar siden.

De vundne Resultater maatte opfordre mig til at gaa videre, og der var Grund til at prøve, om andre Dele af Landet vilde give lignende Forhold. Dette har

[1]) Falsterlisten har kun een By paa *-skor* (S. 65): Ketælscogh rex marcam et 5 solidos, en lille, nu ukjendt Besiddelse.

jeg da ogsaa forsøgt, og jeg har valgt følgende Omraader. Jeg gjennemgik for Fyens Vedkommende hele den nordlige, større Del af Landet, nemlig Odense Amt og Vinding Herred af Svendborg Amt (ialt 9 Herreder og 124 Landsogne). I Jylland tog jeg som eet Omraade Landet fra Limfjorden ned til Kalø Vig[1]; det omfatter Aalborg Amt (med Undtagelse af Kjær Herred Nord for Fjorden) og Randers Amt, ialt 18 Herreder og 229 Sogne[2]). Endvidere gjennemgik jeg Aarhus Amt (12 Herreder, 126 Sogne) og som det femte Omraade Veile Amt (9 Herreder, 89 Sogne).

Som alt sagt undgik jeg oprindelig det nordøstlige Sjælland som et Omraade, der formentlig altfor stærkt

[1]) Dette Omraade er noget større end de andre, men *-torp*erne optræde i disse to Amter i et saa overvældende Antal og paatrykke Navnerækken en Ensformighed, som kunde gjøre det ønskeligt — ved at tage et noget større Omraade — at skaffe de andre Endelser tilstrækkelig Repræsentation.

[2]) Jeg bemærker her, at jeg for de to nordlige jydske Omraader og dernæst for Frederiksborg Amt har anvendt en lidt forskjellig Fremgangsmaade, da jeg maatte begrænse den Tid, jeg turde anvende paa disse Studier. Medens jeg ved de fire andre Omraader udskrev af Protokollerne samtlige Rubrikker, for hvilke en Hovedsum angaves, gik jeg her den Vei, at jeg af J. P. Traps „Kongeriget Danmark“ udskrev alle de Byer, hvis Navne bare de Endelser, hvormed jeg i det Hele beskjæftigede mig (ialt en Snes Endelser), hvorpaa jeg efter Matriklen tilføiede Areal og Hartkorn. Traps Liste og Matriklen falde saa nøie sammen, at jeg er vis paa, at denne Ændring i Fremgangsmaaden ikke har havt den fjerneste Indflydelse paa Resultatet. Det maa desuden erindres, at jeg ikke ved denne Statistik giver de absolute Tal i den Forstand, at der netop i vedkommende Amt skulde findes det opgivne Antal Byer med denne Endelse og ikke flere; Matriklen indeholder ret ofte Angivelser, som ikke kunne bruges, idet den slaar to Byer (til Ex. en By og en Torp) eller en større Gaard og en By sammen under samme Sum.

havde skiftet Karakter siden Oldtiden. Imidlertid lokkede denne Landsdels karakteristiske Byendelser mig dog stærkt, og da det jo var interessant at se, hvor store Forrykkelserne i Virkeligheden vare, gjennemgik jeg ogsaa Frederiksborg Amts Matrikel (6 Herreder, 60 Sogne). Endelig vil man finde Oplysninger om Ribe Amt — 8 Herreder, 79 Sogne —, som jeg først havde beregnet sammen med Veile Amt; det viste sig imidlertid nødvendigt at skille det ud derfra, idet Karakteren af Jordsmonet, de udstrakte Heder, ligesom sikkert ogsaa en stærk Opdyrkning i nyere Tid have givet det ejendommelige Forhold. Ialt har jeg saaledes gjennemgaaet 71 Herreder og 821 Sogne, eller Halvdelen af Danmarks Jord. I den Redegjørelse for Resultaterne, som jeg nu skal fremsætte, lader jeg de tvende sidste Omraader, hvis Statistik er givet sammen med de andre Egne paa Hovedlisten S. 331, foreløbig ude af Betragtning og holder mig til de fem første Omraader, hvor man har Grund til at vente mere normale, ensartede Forhold, hvad Bebyggelsen og Opdyrkningens Historie angaar.

Imidlertid vil jeg paa Forhaand udtale, at man naturligvis ikke kan vente, at vore Landsbyer nuomstunder skulle kunne lade sig ordne i mathematisk bestemte Rubrikker, lystrende uden Undtagelse faste Regler. Det vilde jo være at opstille en Theori, hvis Uholdbarhed var selvindlysende og som tidligt vilde falde til Jorden. Vi maa være tilfredse med, om vi uagtet Tidernes Slid og de mange sociale Omdannelser af Samfundet kunne gjenfinde utvivlsomme Spor af de oprindelige Linier, som Bebyggelsen fulgte. Og endvidere beder jeg om, at man vil huske paa, at det Antal Byer, hvormed der indenfor hvert Omraade kan virkes, er forholdsvis lille, og at

naar til Ex. en Byendelse ikkun repræsenteres ved 3—6 Byer, Undtagelser ville faa en stor Indflydelse. Strax at samle alle Kredse til en Enhed maatte paa den anden Side synes lidet heldigt, da Synet paa de forskjellige lokale Eiendommeligheder derved vilde tabes. — Man har under de angivne Forhold, som det synes, langt større Anledning til at undre sig over, at ikke stærkt bølgende Linier komme til at fremtræde. Iøvrigt henviser jeg allerede her til de Forklaringer af tilsyneladende Afvigelser, som ville blive givne i et senere Afsnit, hvor de enkelte Navneendelser blive gjorte til Gjenstand for Undersøgelse[1]).

Af den paa S. 330—31 trykte Hovedliste[2]) vil nu for det Første med Hensyn til Hartkornet ses, at dette ingenlunde over det hele Land har samme Høide i Byer med de samme Endelser, medens dog den samme Endelse i samtlige Kredse ikke vil indtage en meget forskjellig Plads i Rækken. Og overalt kan man udskille tre større Grupper. Den første Gruppe med de største Tal rummer Byerne paa *-løv*, *-by*, *-sted*, *-inge* og *-løse*. Betydeligt under denne Gruppe finde vi den anden Gruppe paa *-torp* og *-skov*; *-torp*erne have gjennemsnitlig 45 Tdr. 2 Skp. Hk., *-skov*erne udvise 41 Tdr. 4 Skp. Hk. Endelig repræsenteres en sidste Gruppe af Endelser paa *-holt* og

---

[1]) Jeg skal her endnu tilføie, at min Kollega Professor Harald Westergaard har vist mig den Velvillie at gjennemse disse Undersøgelser med Hensyn til den fulgte statistiske Fremgangsmaade, og at denne er bleven godkjendt af ham.

[2]) I den første Kolonne indenfor hvert Omraade angives, hvor stort Antallet af Byer med den nævnte Endelse er (forsaavidt Matriklen har havt selvstændige Opgivelser herom, jfr. S. 327 Anm. 2); i de to næste Kolonner opføres Middeltallet for disse Byers Hartkorn og Areal; i den sidste angives, hvor mange af disse Byer der have Kirker.

	Præstø Amt og Falster					Odense Amt (og Vinding Herred, Svendborg Amt)					Aalborg og Randers Amter					Aarhus Amt				
	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirke-byer	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirke-byer	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirke-byer	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirke-byer
		Tdr.	Skp.				Tdr.	Skp.				Tdr.	Skp.				Tdr	Skp.		
-løv . . .	30	120	"	1109	19	25	95	7	913	13	27	77	3	1203	19	16	75	7	839	8
-by . . .	51	90	7	862	20	47	91	3	831	17	36	69	7	1203	18	20	72	"	897	8
-sted . .	7	86	7	844	4	8	91	6	932	5	26	66	3	1239	8	12	64	4	1138	6
-inge . .	24	80	5	739	4	14	109	5	1015	8	24	81	3	1223	17	36	75	6	1274	19
-løse . . .	7	72	6	744	3	6	115	5	1187	5	1	51	4	563	"	"	"	"	"	"
-torp . .	143	45	5	468	12	121	61	7	593	20	241	36	4	774	39	107	35	4	633	10
-skov . .	10	37	6	421	1	6	40	7	576	"	4	58	4	1066	"	5	30	1	552	"
-rød . . .	4	16	4	275	"	7	32	6	333	1	1	34	5	432	"	"	"	"	"	"
-holt . . .	4	19	4	193	1	"	"	"	"	"	3	38	4	614	"	4	36	4	503	"

	Veile Amt					Tilsammen i de anførte fem Omraader					Frederiksborg Amt					Ribe Amt				
	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirkebyer	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirkebyer	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirkebyer	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirkebyer
		Tdr.	Skp.				Tdr.	Skp.				Tdr.	Skp.				Tdr.	Skp.		
-løv . . .	7	91	1	1169	5	105	92	"	1046	64	10	117	6	1306	5	3	56	5	1884	1
-by . . .	13	37	"	805	4	167	72	1	919	67	20	93	7	1090	9	7	22	7	890	"
-sted . .	13	92	1	1196	7	66	80	2	1069	30	3	65	5	911	2	15	71	1	1773	6
-inge . .	10	93	2	1263	4	108	88	1	1102	52	5	66	"	721	2	12	32	2	1254	1
-løse . . .	"	"	"	"	"	14	79	7	831	8	11	140	5	1667	6	"	"	"	"	"
-torp . .	64	62	2	955	10	676	48	2	684	91	75	37	2	465	7	58	38	3	1348	12
-skov . .	6	40	6	1562	"	31	41	4	835	1	"	"	"	"	"	6	41	"	1102	1
-rød . . .	"	"	"	"	"	12	27	7	346	1	29	50	6	669	5	"	"	"	"	"
-holt . .	7	34	2	433	"	18	32	1	435	1	11	48	6	697	1	5	25	5	817	"

-rød med et meget lille Hartkorn. Paa de nedenfor anførte Tabeller vil man finde de tre Gruppers Forhold nærmere anskueliggjort.

Første Gruppe.

Byerne paa *-løv, -by, -sted, -inge* og *-løse*[1]).

Tønder Hartk.	Præstø Amt og Falster	Odense Amt	Aalborg og Randers Amter	Aarhus Amt	Vejle Amt
120-	-løv	—	—	—	—
110-	—	-løse	—	—	—
100-	—	-inge	—	—	—
90-	[-løse] -by	-løv -sted -by	—	—	-inge -sted -løv
80-	-sted -inge	—	-inge	—	—
70-	-løse	—	-løv	-løv -inge -by	—
60-	—	—	-by -sted	-sted	—
50-	—	—	—	—	—
40-	—	—	—	—	—
30-	—	—	—	—	-by

[1]) Det ved Præstø Amt i Parenthes satte *-løse* viser denne Endelses Plads, hvis Byen Ulse udelades (se herom S. 350 f.).

Anden Gruppe.

Byerne paa *-torp* og *-skov.*

Tønder Hartk.	Præstø Amt og Falster	Odense Amt	Aalborg og Randers Amter	Aarhus Amt	Veile Amt
60-	—	-torp	—	—	-torp
50-	—	—	-skov	—	—
40-	-torp	-skov	—	—	-skov
30-	-skov	—	-torp	{ -torp -skov	—

Tredie Gruppe.

Byerne paa *-holt* og *-rød.*

30-	—	-rød	-holt	-holt	-holt
20-	—	—	—	—	—
10-	{ -holt -rød	—	—	—	—

Netop de samme tre Grupper ville findes ved Betragtning af Arealet. Kun maa det huskes, at naar i Hartkornslisten samme Endelse staar nogenledes horizontalt over de forskjellige Omraader, altsaa de jydske saa temmeligt i Niveau med de sjællandsk-fyenske, medfører dette samme Forhold med Nødvendighed, at paa Listerne over Arealet i Jylland Linierne maa stige i Veiret — idet naturligvis den mindre gode Jord i Jylland, Hederne og de magre Egne maa kræve et langt større Areal for at kunne give det samme Hartkorn. Dette udvise da ogsaa Tabellerne med tydelige Træk. Men atter her tegne de tre Grupper sig bestemt:

Første Gruppe.

Byerne paa *-løv, -by, -sted, -inge* og *-løse.*

Tønder Land	Præstø Amt og Falster	Odense Amt	Aalborg og Randers Amter	Aarhus Amt	Veile Amt
1200-	—	—	-sted -inge -løv -by	-inge	-inge
1100-	-løv	-løse	—	-sted	-sted -løv
1000-	—	-inge	—	—	—
900-	—	-sted -løv	—	—	—
800-	-by -sted	-by	—	-by -løv	-by
700-	-løse -inge	—	—	—	—

Anden Gruppe.

Byerne paa *-torp* og *-skov.*

1000-	—	—	-skov	—	-skov 1562 Tdr.
900-	—	—	—	—	-torp
800-	—	—	—	—	—
700-	—	—	-torp	—	—
600-	—	—	—	-torp	—
500-	—	-torp -skov	—	-skov	—
400-	-torp -skov	—	—	—	—

Tredie Gruppe.

Byerne paa *-holt* og *-rød*.

Tønder Land	Præstø Amt og Falster	Odense Amt	Aalborg og Randers Amter	Aarhus Amt	Veile Amt
600-	—	—	-holt	—	—
500-	—	—	—	-holt	—
400-	—	—	—	—	-holt
300-	—	-rød	—	—	—
200-	-rød	—	—	—	—
100-	-holt	—	—	—	—

Naar der spørges, hvorledes Forholdet er ved de Amter, som jeg har skudt tilside, fordi de formentlig ikke kunne betragtes som normalt Jordsmon overfor Bebyggelsesforholdene, da vil man ved at kaste et Blik paa Opgivelserne S. 331 se, at i Virkeligheden udvise Tallene her i de store Træk det samme som ved de fem normale Omraader. Saaledes tegner sig for Frederiksborg Amts Vedkommende igjen den øverste Gruppe bestemt med Byer paa *-løse* (140 Tdr. Hk.), *-løv* (117 Tdr.), *-by* (93 Tdr.), *-inge* (66 Tdr.) og *-sted* (65 Tdr.). Fremdeles staa i anden Gruppe Torperne paa deres gamle Plads (37 Tdr.); Byer paa *-skov* findes ikke. Det er kun den tredie Gruppe, som viser nogen Afvigelse og tilmed den Forskjel, som vi kunde vente, idet *-holt*erne ere rykkede op til 48, og *-rød* til 50 Tdr. Hartkorn. Dette i Forbindelse med det store Antal af disse Byer (*-holt* 11, *-rød* 29) vidner klarlig om, i hvilken Grad Jorden i denne Egn er bleven afklædt sin Skovvæxt for at give Plads for Agerbrug og for Landsbyer, idet talrige nye Byer ere opstaaede i senere Tid og mange

ældre smaa ved Rydning have voxet sig store. Det er af historiske Oplysninger sikkert nok, at Nordøstsjælland var i Oldtid og Middelalder i endnu langt høiere Grad end nu dækket med store Skove, og Adam af Bremen betegner netop det nordlige Sjælland som øde[1]) — en Karakteristik, som for vort Kjendskab til, hvor frugtbart et Jordsmon denne Egn nu indeholder, maa lyde besynderligt, men som altsaa fuldkommen bekræftes af Bebyggelseshistorien.

Vi vende os derpaa til det syvende Omraade, Ribe Amt. Man vil her se, hvorledes Byernes Hartkorn synker over hele Linien. Medens i Præstø og Odense Amter af den første Gruppes Byer ingen har under 72 Tdr. Hartkorn, naaer i det vestjydske Amt slet ingen By op over 71 Tdr. (*-sted* har 71 Tdr., derefter *-løv* 56 Tdr.). Byerne paa *-torp* (38 Tdr.) og *-skov* (41 Tdr.) indtage den sædvanlige lave Stilling, men nedenunder dem findes *-inge* (32 Tdr.) og *-by* (22 Tdr.). Her foreligger aabenbart en særlig vestjydsk eller sydjydsk Eiendommelighed. Allerede paa ovenstaaende Tabel over Hartkornet (S. 332) have vi set, at Veile Amt frembyder det Særegne, at *-by* her betyder en ganske lille Landsby (37 Tdr.). Endnu stærkere viser det sig i Ribe Amt, hvor denne Endelse ikke repræsenterer mere end 22 Tdr. Hk. Altsaa ere Bebyggelser, som man i hele det øvrige Danmark vilde undse sig for at give Betegnelsen af By, her blevne døbte som saadanne. Man bringes ved dette Forhold til at mindes, hvorledes *bú* i Oldsproget betegnede en Gaard, og man kommer i Erindring om lignende eiendommelige Forhold paa Bornholm, hvor Landsbyer ikke

[1]) Adam IV. 5: Seland ... a borea vero, ubi et deserta est, fretum Nordmanniæ.

findes. „Hvad der paa Bornholm kaldes *By*, er kun Samlinger af faa Gaarde; undertiden hører der kun to Gaarde til *Byen* (Elleby, Aaby, Muleby, Tornby etc.), undertiden bæres Bynavnet kun af en eneste Gaard (Bolbygaard etc.)“ [1]).

Det Forhold, hvori de her omtalte Bygrupper staa til hinanden indbyrdes, vil maaske komme endnu tydeligere frem, naar jeg vælger en af Byendelserne til Udgangspunkt og beregner de øvrige i Forhold til den. Det vil være naturligt her at vælge de overalt forekommende, talrige og temmelig ensartet repræsenterede Torper. Hvis jeg altsaa for hvert Omraade gjør Byerne paa *-torp* til Enhed og Sammenligningspunkt, ville de andre Byer stille sig paa følgende Maade i Forhold til dem [2]):

	Præstø Amt og Falster	Odense Amt	Aalborg og Randers Amter	Aarhus Amt	Veile Amt	De fem Omraader tilsammen	Frederiksborg Amt	Ribe Amt
-løv . . .	2,6	1,5	2,1	2,1	1,4	1,9	3,1	1,4
-by . . .	1,9	1,4	1,9	2,0	0,5	1,4	2,5	0,5
-sted . .	1,9	1,4	1,8	1,8	1,4	1,6	1,7	1,8
-inge . .	1,7	1,7	2,2	2,1	1,4	1,8	1,7	0,8
-løse. . .	1,5	1,8	„	„	„	1,6	3,7	„
-torp . .	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
-skov . .	0,8 [0,5]	0,6	1,6 [1,2]	0,8	0,6 [0,5]	0,8	„	1,0 [0,2]
-rød . . .	0,3	0,5	0,9	„	„	0,5	1,3	„
-holt. . .	0,4	„	1,0	1,0	0,5	0,6	1,3	0,6

[1]) E. Vedel, Bornholms Oltidsminder og Oldsager 3.

[2]) De ved *-skov* i Parenthes anbragte Tal angive Endelsens Plads, hvis de fem nedenfor (S. 343 f.) angivne Byer udelades.

Det viser sig saaledes som et Hovedresultat af disse Undersøgelser, at vore Landsbyer lade sig ordne i bestemte Klasser efter de Navnes Endelser, som de bære, hvorved de tillige blive ordnede i Klasser efter deres Jordtilliggendes Størrelse og Værdi. Endnu den Dag idag afspeile vore Landsbyer trods Tidernes Omskiftelser de Forhold, under hvilke de opstode.

Det vilde naturligvis have al Rimelighed imod sig, om den nugjældende Matrikel skulde fremvise Forhold, som ikke fandtes i Matriklerne fra det syttende Aarhundrede. Jeg har foran angivet Grundene, hvorfor jeg ikke har kunnet benytte disse Matrikler, men jeg skal endnu tilføie, at jeg forsøgsvis har sammentalt Angivelser i Matriklen af 1688, og at disse Prøver syntes at godtgjøre, at jeg vilde være naaet til de samme Resultater, hvis jeg havde benyttet denne Matrikels Opgivelser.

Det vil være rigtigt at tilføie her nogle Oplysninger om Enkeltheder i min Fremgangsmaade og derved tillige at belyse, hvad jeg anser for de vigtigste Feilkilder i min Statistik.

Der kan tvistes, om en By, som nærmere betegnes efter Verdenshjørnerne (Øster Kippinge, Vester Kippinge osv.), skal slaaes sammen med sin Navnefælle til een — oprindelig — By eller regnes for to. Her har jeg dog som Hovedregel talt hver By for sig, idet nemlig de to saaledes benævnte Byer meget ofte ere lige gamle, mulig endog liggende langt fra hinanden, saa at Betegnelsen efter Verdenshjørnet er opstaaet for ved Omtale af dem at tydeliggjøre, hvilken der mentes, ikke som Følge af en Deling. Selv hvor en Deling af et ensbenævnt Omraade har fundet Sted, vil denne Deling kunne være foregaaet, da Agerdyrkere delte dette større til Græsning tidligere anvendte Omraade, altsaa netop da Landsbyerne opstode. Kun undtagelsesvis, hvor vitterligt nok en Bys eller Gades vestlige eller østlige Del havde faaet et sær-

ligt Navn, og Adskillelsen maaske end ikke var gjennemført overalt eller Matriklen slog dem sammen til Eet, har jeg regnet de tvende Byer for en Helhed. De samme Regler har jeg fulgt med Hensyn til de ved *øvre* og *nedre*, *store*, *magle* og *lille* nærmere betegnede Byer. At der i de her omtalte Henseender kan være indløbet en og anden Uregelmæssighed i min Statistik, skal jeg gjerne indrømme. Undersøgelserne maatte udstrække sig gjennem et længere Tidsrum, og jeg kunde i flere Henseender først ved at prøve mig frem vinde Erfaring om den rette Arbeidsmaade.

Den værste Feilkilde vil efter min Opfattelse dog foreligge i Navnenes nuværende Form,' der ofte giver en vrang Forestilling om, hvorledes deres oprindelige Udseende har været. Jeg har bestræbt mig for at kjende Navnenes gamle Udseende, og jeg har overalt, hvor der kunde være stærkere Tvivl, søgt at finde Oplysninger; men det følger af sig selv, at alligevel mange Navne have været misvisende. Jeg vil saaledes pege paa den Tilbøielighed til at udvikle parallele Former, som en Egns Stednavne kunne have, nemlig at en Navneendelse omdannes til en anden lydlig nærliggende Endelse, som er stærkt repræsenteret i denne Egn. Naar der ligger forskjellige *-løser* i Nærheden, kan *-lef* eller *-høgh* blive til *-løse*, ligesom et hosliggende *-løf* kan forandre et *-høgh* til en Navnefælle (Gravlev i Hornum Herred hed 1268 Grauelhøu). I Skaane ere Vibre og Æverthe blevne til Veberød, Efverød, fordi der her findes saa mange Byer paa *-rød*.

Der vil her være Grund til at fremsætte nogle Bemærkninger om, hvorfor jeg i det Følgende ikke har taget Hensyn til det østligste af de tre skaanske Landskaber. Medens Halland og Skaane for det Tidsrum, hvorom der her kan blive Tale — den ældste historiske Tid og Jernalderen — sikkert maa betragtes som hørende sammen med de vestligere Lande, er Forholdet derimod anderledes med Hensyn til Bleking. Dette Landskab har havt vexlende Forbindelser i de forhistoriske Tider. I Stenalderen og i Broncealderen synes dets

Mindesmærker og dets Oldsager bestemt at knytte det i Kultur til Skaane og det øvrige Danmark, hvorfor det vel ogsaa i politisk Henseende — i det Omfang, hvori der paa de Tider kunde tales om politisk Henhøren — hørte derhen[1]). Jernalderens Oldtidslevninger vise derimod bestemt hen til Gøtalandene, og dermed stemmer ogsaa den Efterretning, som Wulfstan giver Kong Alfred c. 900, at efter Bornholm havde han til Bagbord Bleking, Møre, Øland og Gulland, og disse Lande høre til Sverige[2]).

Jeg veed ikke af, at de blekingske Stednavne ere gjorte til Gjenstand for Undersøgelse, men saavidt jeg kan se, synes de netop at bevidne det Samme. De her forekommende talrige Navne paa *-måla* (Sigfridsmåla, Busemåla, Ulfsmåla osv.) have saaledes Fæller i Kalmarlen, men knap nok i Skaane[3]). Mest betegnende forekommer det mig dog at være, at de fire karakteristiske danske Endelser *-lef*, *-løse*, *-toft*, *-tved*, der ogsaa i Skaane ere saa hyppigt repræsenterede, saavidt jeg kan se slet ikke findes i Bleking (jeg har benyttet Generalstabskortene og N. H. Sjöborg, Blekings Historia).

Jeg skal nu gaa over til at undergive flere af Byendelserne en nærmere Betragtning.

Nederst i Rækken træffe vi Endelsen **-holt.** Byer af denne Klasse findes baade i Vest og i Øst (Mørkholt, Faurholt, Roholte, Kirkelte, Plegelt, Sletelte osv.). De findes i Tabellen opførte med et Tilliggende af imellem 19 og 38 Tdr. Hartkorn (i Nordsjælland dog 48 Tdr.).

---

1) Se Worsaae, Blekingske Mindesmærker fra Hedenold 43. Montelius i Sveriges Historia I. 73.

2) Jfr. Worsaae l. c., H. Hildebrand, Svenska folket under hednatiden (andra uppl.) 182.

3) Falkman, Ortnamnen i Skåne 73. H. Hildebrand i Månadsblad 1876, 303.

Det er let forstaaeligt, at Byer, der betegnes efter en *Holt*, ikke kunne blive store. *Holt* betyder en lille Skov[1]). Selv om man fulgte Fritzners Forklaring af det oldnordiske *holt*: „tør, ufrugtbar Stengrund, som hæver sig op over den omliggende Jordoverflade og gjerne er bevoxet med Træer“ — hvad der næppe har Gyldighed for Danmarks Vedkommende — vilde det ikke kunne blive en stor By, der opstod paa en saadan Plet. Karakteristisk nok findes der da ogsaa kun 2 Kirkebyer blandt samtlige 34 Navne, nemlig Grønholt (ved Hillerød) og Roholte (i Faxe Herred), men dette sidste Sogn er opstaaet sent; 1370 hed intet Sogn saaledes.

Enkelte svenske Forfattere[2]) have udtalt, at *hult* betyder Løvskov, *skog* derimod Naaleskov, hvortil Andre[3]) dog have knyttet den Bemærkning, at Adskillelsen ikke er konstant, saaledes som det svenske Postlexikon udviser, hvor fem Steder Granhult nævnes. Dette kunde dog være Dannelser fra sildige Tider, da den oprindelige Betydning var glemt. Jeg veed ikke af, at *holt* i Danmark er sammensat med Gran eller Fyr (i Registret til

[1]) Jeg veed ikke af, at der for Danmarks Vedkommende kan findes noget Bevis for, at det skulde betyde en bar Bakke. Oberst Emil Madsen udtaler (Annaler for nordisk Oldkyndighed 1863, 211): Holt synes allevegne at have betegnet Skov. Söderwall anförer i sin Ordbok öfver Svenska Medeltidsspraket ved *hult*, *hylta* kun „liten skog, skogsdunge“. Ivar Aasen har i Norsk Ordbog *holt* baade som Lund, Skovstykke og som stenet Bakke, men han betragter den sidste Betydning af Ordet som en Afgrening af den første.

[2]) Saaledes Hyltén-Cavallius, Wärend och Wirdarne I. 3. Bergström, Södermanlands ortnamn 16. Falkman, Ortnamnen i Skane 49.

[3]) Hildebrand, Sveriges Medeltid I. 47.

Trap's Danmark findes ikke Exempler derpaa), og Bynavnet Lærkeholt (i Øster Horne Herred) er enten ungt — Lærketræet indførtes jo først i forrige Aarhundrede — eller har en hel anden etymologisk Oprindelse. I det Hele synes Stednavne paa *-holt* — Egholt, Risholt, Hesselholt, Bøgholt — nærmest at pege paa Løvtræer. Derimod forekommer det mig tvivlsomt, om H. Knudsen har Ret i sin Udtalelse[1]): „ved Holt forstaar den sjællandske Bonde — om jeg ikke feiler — dog nok især en lav Skov, altsaa enten en Underskov eller en Ungskov".

Ryd som Betegnelse for den fra Skov ryddede Plet, hvor nu en Bebyggelse findes, er som bekjendt meget almindelig i det østlige Danmark og i Skaane, fremdeles i Sverrig saa langt som til Venerns og Vetterns nordlige Bred[2]). Man kan være sikker paa, at Egne, hvor Bynavne paa *-ryd* og *-rød* ere stærkt fremherskende, først sent ere komne under Opdyrkning. En skaansk Iagttager bemærker, at Navnet *-rød* i Skaane forekommer paa saa begrænset et Omraade, at man kan sammenbinde alle Sognenavnene paa *-rød* med Linier og vil da indenfor disse finde saa godt som alle — flere Hundrede — Byer og Gaarde paa *-rød*. Denne Egn, som omfatter en Del af den saakaldte Linnerøds Aas og dens grusblandede Affald, er en af de ufrugtbareste og sikkert nok en af de senest opdyrkede i hele Provinsen. Her er ikke fundet nogen Grav fra Stenalderen, her findes

[1]) Danmark i Middelalderen 37.
[2]) E. Laftman og H. Hildebrand i Manadsblad 1876. 295 f.

ogsaa kun sjeldent Oldsager[1]). Paa lignende Maade paaviser en arkæologisk Undersøger af Bohuslän, hvorledes Gaardnavne paa Ryd altid ligge i Ubygder eller paa Steder, hvor der kun er lidet Agerjord og Egnen sent har lokket til Dyrkning[2]).

Vi have set, hvorledes Nordøstsjælland netop frembyder de samme Forhold. Den sene Opdyrkning har ladet en stor Del Landsbyer paa *-rød* opstaa, og det kraftige Indhug paa Skovene har bragt disse Byers Hartkorn til at stige i Vejret (til 50 Tdr. 6 Skp.). For de to andre østdanske Omraader er Gjennemsnits-Hartkornet kun 24 Tdr. 5 Skp.; i Vest-Danmark findes det ikke i Matriklen[3]) som Byendelse[4]).

Noget høiere op i Rækken naa vi ved Byerne paa **-skov**. De i Listerne anførte 37 Byer have i Gjennemsnits-Hartkorn mellem 30 og 58 Tdr. I det Hele er disse Byers Størrelse lidet varierende, dog er der fem Byer, som svinge sig i Veiret med et meget stort Hartkorn; hvis vi drage dem fra, synker Gjennemsnits-Hartkornet fra 41 Tdr. 4 Skp. til 30 Tdr. 7 Skp. Det vil nu være lærerigt at betragte, hvilke disse fem Byer ere. Bjeverskov, i Sognet og Herredet af samme Navn,

---

[1]) Friherre Arvid Kurck i Manadsblad 1876. Nr. 59—60. Her er bortset fra to Sogne paa *-rød*, som i ældre Tid ikke havde denne Endelse (se ovenfor S. 339).

[2]) Ekhoff i Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns Fornminnen II. 123.

[3]) Dog findes i Randers Amt Eskerød (34 Tdr. 5 Skp.).

[4]) Her kan ogsaa mindes om, at intet af det gamle Danmarks Herredsnavne ender paa *-ryd*. Rythingshæreth i Salingsysæl (Rødding Herred) har intet med Skovryd at gjøre.

staar opført med ikke mindre end 136 Tdr. 3 Skp. Hk. Men nuomstunder findes der ikke Skov paa Byens Omraade, en ubetydelig Skov ligger i Sognets Udkant, og Beboerne gaa paa Skovarbeide i Nabosognet. Leirskov, i Anst Herred (V. for Kolding), staar anført med 129 Tdr. 5 Skp. Hk., men her er nu ikke det mindste Skov. Askov (med den bekjendte Høiskole, i Malt Sogn og Herred, 73 Tdr. Hk.) har ingen Skov, hvorimod der ligger flere mindre Skovstykker i Nærheden som Rester af Fortidens Skove. Egeskov i Veilby Sogn, Elbo Herred (75 Tdr. 4 Skp.), har nu kun en ubetydelig Plet Bøgeskov, og hvad Helberskov (95 Tdr.) i Als Sogn, Hindsted Herred, angaar, findes der Landsbyer i større Nærhed af denne By end den nærmeste Skov. Størstedelen af de andre Byer med det mindre Hartkorn ligger derimod i Skovegne og op ad Skovkanter. Heraf fremgaar da temmelig klart, hvad der er Grunden til, at disse Byer, der bryde ud af Rækkerne, ere blevne saa rige paa Hartkorn; det er simpelthen sket ved, at Landsbyen, som laa ved Skovens Side og fik sit Navn efter den, efterhaanden har trukket sit Grænseskjel ind i Skoven, hvis Træer have maattet bøie Hovedet og overlade Grunden til Ploven og Kornet.

Med denne Paavisning stemmer det nu godt, at af de 37 Byer med Endelsen *-skov* kun to ere Kirkebyer, nemlig Bjeverskov og Leirskov; tilmed gav denne sidste By slet ikke oprindelig Sognet Navn, dette hed Ærstath, Erst Sogn.

Torp opfattedes paa Provinslovenes Tid som en mindre By, især fordi den var opstaaet paa en anden

Byes Mark, jfr. Jydske Lov I. 47: er thorp gørth ut a marc . . oc skil them um hwat til thorp høræer oc hwat til athæl by osv. Derfor giver Anders Sunesøn ogsaa den Definition af Torp, at det er den By, der vides at være opstaaet af en anden (33: unam ex alia constat originem duxisse, jfr. Sk. L. IV. 7). Hvor uforandret dette Forhold, at Torperne kun ere mindre Byer, har bevaret sig til vore Dage, vil fremgaa af den her givne Statistik. Disse Byer holde sig paa samtlige syv Omraader imellem 35 og 62 Tdr. Hk., og Ensartethed er bestemt raadende indenfor hver Kreds; kun faa svinge sig op til store Høider. Med mere end 90 Tdr. Hk. findes saaledes paa samtlige syv Omraader kun 59 Byer eller en Fjortendedel af den hele Mængde. Som Exempel paa denne Ensartethed kan det ogsaa anføres, at i Frederiksborg Amt med Gjennemsnitshartkorn 37 Tdr. 2 Skp. findes af 75 Byer kun 8, som gaa op over 60 Tdr., i Aalborg og Randers Amter, med Middeltal 36 Tdr. 4 Skp., staa af 241 Byer kun 10 med over 90 Tdr., kun 23 med mere end 60 (og under 90) Tdr., i Aarhus Amt med Middeltal 35 Tdr. 4 Skp. gaa af 107 Byer kun 12 op over 60 Tdr. Hk.[1]).

Med Hensyn til Endelsen **-inge** kunde selvfølgelig Tvivl opstaa, om den lod sig betragte som virkeligt Led

---

[1]) Jeg henleder her Opmærksomheden paa den Fortegnelse over de slesvigske Torper, som findes hos Strodtmann, Bedeutung der Ortsnamen im Herzogthum Schleswig (Program fra Flensborg lærde Skole 1833) 26 f. Forfatteren optæller 278 Byer: men bemærkes bør, at hvor samme Navn findes to Gange, nærmere bestemt ved Øvre-, Nedre-, Nørre-, Søndre-, Store-, Lille- osv., tæller Forf. det kun een Gang. Af de 278 Byer ses 50 at være Kirkebyer.

i et sammensat Ord, eller om den ikke var en simpel Afledningsendelse, saaledes at egentlig alene den første Del af Navnet bestemte dette nøiere[1]). Hvis Forholdet var dette, maatte Endelsen jo lige saa vel kunne findes ved et mindre Jordstykke som ved en By. Den udstrakte Anvendelse, som Endelsen *-inge* har i Tydskland, hvor vi kjende den baade som Betegnelse for Landskaber (Thüringen, Lothringen), for større Stæder (Tübingen) og for Landsbyer, kunde synes at vise, at her kun forelaa en Afledningsendelse med vagere Betydning. Paa den anden Side er det vist, at *-ingen* i flere tydske Landskaber er knyttet til Lokaliteter af en bestemt Karakter. Lamprecht har i sine mærkelige Undersøgelser over Mosellandets Bebyggelse da ogsaa kunnet tage særligt Hensyn til Stednavnene paa *-ingen*, og han godtgjør, at denne Endelse tilhører den ældste Tid af Bebyggelsen, vistnok ogsaa især alemanniske Bebyggere[2]).

Det bliver derfor rettest at bedømme Endelsens Værdi i hvert enkelt Land eller Landskab for sig. Vi have desuden set, hvorledes det af Kong Valdemars Jordebog synes at fremgaa, at Landsbyer paa *-inge* have en bestemt Plads i Trinfølgen. Saaledes var der al Grund til at prøve, om ikke Byerne paa *-inge* ogsaa i den nyere Tid fremtræde som en egen Gruppe, og dette har ved den foretagne statistiske Undersøgelse jo fuldt bekræftet sig. Disse Byer udgjøre en egen Kategori;

[1]) Saaledes O. Nielsen i Blandinger, udg. af Universitets-Jubilæets Danske Samfund I. 254 (anderledes i Malt Herred 105). Bellander, Westmanlands härader 80.

[2]) Karl Lamprecht, Deutsches Wirthschaftsleben im Mittelalter I. 1. 153 f. II. 21 f. Undersøgelser over Udbredelsen af Stednavnene paa *-ingen* (med Kort) findes ogsaa hos Seebohm, The english village community, chapter 9.

man finder intetsteds en Bebyggelse af ringe Omfang kaldet *-inge*, det er jævnstore, paa Fyen og i det østlige Jylland endog store Byer.

Hvorledes denne Endelse etymologisk skal tydes, er usikkert. Oberst Emil Madsen har iagttaget, at Benævnelsen især knytter sig til „langstrakte, mere eller mindre udhævede Fordybninger i Jordsmonnet, hvor der enten endnu findes eller tidligere har været Eng", og at disse Stednavne hyppig findes ved „langstrakte Eng- og Mosestrøg". Paa samme Maade er Falkman mest tilbøielig til at forklare de skaanske Stednavne af denne Art, idet han især lægger Vægt paa, at det angelsachsiske *ing* betyder flad Mark ved Bække og Floder, saaledes som Ordets Betydning endnu er i Sydskotland, og at de fleste skaanske Stednavne paa *-inge* ere beliggende i Nærheden af Vandløb [1]).

Ved Landsbyerne med Endelsen **-by** og **-sted** [2]) har jeg ikke særlig Grund til at dvæle, men henviser til de foran trykte Lister.

Bynavnene paa **-løse** have altid vakt Opmærksomhed, og ved Tydningen af dem have mange Tvivl gjort sig gjældende. At tolke dem som sammensatte med *-løs*, fri for, synes slet ikke rimeligt, da til Ex. *Jordløse* ikke synes at kunne mangle Jord og *Sengeløse* har mange

1) E. Madsen, Sjælandske Stednavne, i Ann. f. n. Oldk. 1863, 201. Falkman, Ortnamnen i Skåne 58. Bosworth, Anglo-Saxon Dictionary, ny Udg., har: ing, a meadow, an ing (i Dialekter i N. og Ø.).

2) Her ere selvfølgelig tagne med Byerne Gamst, Store Anst, Sest og lignende, hvor de gamle Navneformer ere Gamsted, Anstath, Seested osv.

Søenge[1]). End mindre synes der at være nogen Rimelighed for at knytte Ordet til *Lod* eller til *at løse*, *indløse*. Meget ofte synes den første Del af Navnet at være Betegnelse for Naturgjenstande (*Jernløse, Stenløse, Jordløse*). Oberst E. Madsen henviser til et angelsachsisk Ord *lǽs*, der betyder Græsgang (*gemǽne lǽs*, Fælled) og ogsaa er gaaet over i ældre Engelsk: *leswe*. Dette Ord synes i Virkeligheden at staa det danske *-løse*, der saa ofte er afslidt til *-else*, meget nær; selv om Ordene ikke ere sproglig identiske, kunne de meget vel være opstaaede af samme Rod[2]).

---

[1]) K. Rygh (Norsk Histor. Tidsskrift I. 112) nævner en Del Navne i Helgeland paa *-løs* og forklarer dem ved hvad der er frit for, mangler. Disse Navne synes især at betegne Gaarde, altsaa i Lighed med det danske Gaardnavn *Brødløs*.

[2]) Dette vil fremgaa af følgende Redegjørelse, som min Kollega Professor Herman Møller, hvem jeg anmodede om at udtale sig om dette Spørgsmaal, velvillig har sendt mig:

Angelsaksisk *lǽs* fem. „pasture“, „pascua“, gen. acc. *lǽswe*, er germansk *lēswā-* fem. Det oprindelige *w*, der foreligger i alle andre Casus, maatte i nom. sing. bortfalde (da *u* i Udlyd svinder efter lang Stavelse, maatte ældre nom. sing. **lǽsu* blive til *lǽs*). At Vocalen *ǽ* i det foreliggende Ord er opstaaet af oprindeligt *ē*, viser de nordengelske Former (cod. Rushw. acc. *léswe*, cod. Lind. *lésua*). Middelengelsk *leswe* (med regelret Forkortning foran to Konsonanter) er opstaaet af acc. sing. *lǽswe*, *léswe*, brugt som nom. sing. Nyengelske Dialekter har Ordet i Formerne *leasow* og *lease*: den første Form er = acc. ags. *lǽswe*, den anden en yngre acc. *lǽse* (middeleng. *lēse* hos Robert af Gloucester), en Analogidannelse efter nom. sing. uden *w*'et.

En Afledning af Ordet er Udsagnsordet ags. *lǽswian* (og *lǽsian*) „to pasture, feed, graze“, middeleng. *leswien* (der vilde være gotisk **lēsvōn*).

At dansk *-løsæ* (*-løse*, *-lse*) er beslægtet med angelsaksisk *lǽs* og har haft samme eller en lignende Betydning som dette Ord, er a priori meget sandsynligt, dog kan de to Ord ikke uden videre identificeres, da til ags. *ǽ* (opstaaet af germ. *ē*)

Særdeles vigtig er følgende Iagttagelse af Oberst Madsen: „Altid findes Navne, som oprindelig have Endelsen *-løse*, i det storformede Terræn, ved ofte vidtudstrakte Moser, Enge og lavtliggende, flade Strøg. Især have disse Navne deres rette Plads i Nærheden af Aaerne, hvor de bekvemmeste naturlige Græsgange findes“ [1]). Dette tror jeg, at Enhver vil sande, som i Terrænet er bekjendt med disse Byer, eller som paa Generalstabens Kort vil nærmere undersøge deres Beliggenhed. Og dermed stemme da ogsaa de Oplysninger, som Matriklen giver om deres Størrelse.

Ved at gjennemgaa disse Byer med Hensyn til deres økonomiske Forhold vil man blive slaaet af den over-

---

maatte svare dansk *ā*. Men det danske Ord kan være en anden Dannelse af samme Rod med samme (eller lignende) Betydning. Den oprindelige Rodstavelse er uden Tvivl *les-*: Rodverbet foreligger i tysk *lesen* („auflesen, sammeln“). ags. *lesan*, nyengelsk *lease* („to gather“), litauisk *lesù* (1 Person sing.) „mit dem Schnabel picken, Körner fressen, Körner mit dem Schnabel auflesen“ (Nesselmann, Wörterbuch der litt. Sprache 358). Det danske *-løsœ* kan være opstaaet af germ. *las-wia-* (*a* maatte ved *u*-Omlyd og *i*-Omlyd blive til dansk *ø*; *w*'et maatte bortfalde allerede paa Grund af Stavelsens Bitone) eller af germ. *lōs-ia-*, af samme Rod. Et germ. *las-wia-* med kort *a* vilde forholde sig til det engelske Ord med oprindeligt *ē*, ligesom f. Ex. tysk *matte* „Wiese“ (= dansk dial. *made*, *maj*. Eng. i Stednavne som f. Ex. *Lønsømade* paa Als) til ags. *mǽd* (opstaaet af germansk *mēdwā-*), nyeng. *meadow*, eller som Stavelsen *vat-* (i oldn. *vatn*, ags. *wæter*, nyeng. *water*, højtysk *wasser*) til *vēt-* (i ags. *wǽt*, nyeng. *wet*, oldn. *vátr*, dansk *vaad*) eller som ags. *lagu*, nyeng. *law*, med *u*-Omlyd oldn. *lög*, dansk *lov*, til lat. *lēx lēgis*. Skulde derimod det danske Ords Vokal være Omlyd af langt *ō*, saa vilde det forholde sig til det engelske Ord som f. Ex. dansk *grøde* til ags. *grǽde* „grass“, „gramen“. (Mange andre Exempler se Noreen, Abriss der urgerm. Lautlehre. 53 f., 41 ff.)

[1]) Annaler f. n. Oldk. 1863, 223.

ordentlige Størrelse af deres Tilliggende. Jeg har undersøgt i Matriklen samtlige de Byer paa *-løse*, som findes i Danmark — altsaa ikke alene dem, som ere optalte i de ovenfor nævnte Amter[1]). Denne Betegnelse tilhører afgjort især det østlige Danmark. Jeg fandt i Landene Øst for Lillebelt 64 Byer med gjennemsnitlig 1203 Tdr. Ld. og 111 Tdr. 6 Skp. Hk. Det er med andre Ord Landets største Byer; med under 80 Tdr. Hk. findes kun 11 Byer; ikkun 10 Byer havde mellem 80—90 Tdr. Disse Byer findes i størst Antal i Holbek Amt (ialt 16), i Frederiksborg Amt (10, med gjennemsnitlig 150 Tdr. Hk.), i Kjøbenhavns (ligeledes 10), Sorø (9) og Præstø Amter (7). Man kan forstaa, at disse store Byer let komme til at udgjøre et Sogn for sig, saa at *løserne* ret ofte ere Kirkebyer; af de 64 Byer have 34 Kirker, eller 53 pCt. I Skaane ere af 19 *løser* 7 Kirkebyer eller 36 pCt.

Man vil have bemærket, at Byerne paa *-løse* efter de foran trykte Lister ikke synes i Præstø Amt og paa Falster at have et saa stort Hartkorn som i de andre Amter. Hvad der her har bragt de 7 Byers Hartkorn saa stærkt ned, er den lille By Ulsø eller Ulse i Faxe Herred, der staar anført for 121 Tdr. Ld. og 14 Tdr. 4 Skp. Hk. — et aldeles enestaaende lille Tilliggende. Jeg har ikke vovet at udslette den af Rækken, idet Byen 1355 skreves Vgløsæ, 1370 Vghløsæ. Da denne By ligger ved en Sø, Ulse-Sø, var det ikke urimeligt at antage, at Endelsen *-løse* skyldtes en af *-sø* hidført Misforstaaelse og var opstaaet under Paavirkning af Byer med temmelig

[1]) Jeg havde herved en god Støtte i det af Pastor F. Selmer i Aarbøger for nord. Oldkyndighed 1884, 48 f. samlede Materiale.

ligelydende Navne (Uggerløse osv.). Tilmed er denne Bys Endelse tidligt bleven stærkt afslebet; thi 1494 skreves Byen Wlsse og i det 16de Aarhundrede idelig Ulsøe og Ulse[1]). Ingen af de Byer, der bære Navnene Uggerløse, Uggeløse, Uvelse, have været underkastede en saa stærk Sammentrækning, og hvor let Overgangen fra den ene Form til den anden kan ske[2]), vil fremgaa af, at Ugglesjø i Skaane 1624 findes skrevet Ugløse[3]). — Udelades Ulse[4]), bliver Gjennemsnitshartkornet for Præstø Amt 91 Tdr. 1 Skp., og Byerne paa *-løse* komme da til at indtage den næstøverste Plads i Rækken.

Om denne Endelse findes paa den jydske Halvø, er vist meget tvivlsomt. Herfor kan i hvert Fald ikke anføres, at nogle Huse i Adelby Sogn ved Flensborg hedde *Vandløs* eller en Gaard i Øsby Sogn ved Haderslev *Børløs* (1783 Børløsgaard)[5]), da intet af disse Navne betegner en Landsby og de formodentlig ikke heller ere gamle. Ligesaalidt kan herhen regnes en By (med Vandmølle) *Brødløs*, der ligger tæt ved Mariager og bestaar af 3 Eiendomme paa ialt 11 Tdr. 5 Skp. Hk.[6]), eller

---

[1]) Rigsarkivet, topogr. Samling, Faxe Herred Nr. 2, 83. Ældste Archivreg. I. 139. Scr. Rer. Dan. VII. 114. Eline Goyes Jordebog 321. Kronens Skøder, ved L. Laursen I. 35, 50, 83, 110, 117.

[2]) Mærkes kan, at Skjenkelse hed 1085 Skenkilsiø, 1379 Schenchilsøø.

[3]) Falkman l. c. 72.

[4]) En anden, noget mistænkelig By er Tyvelse i Sorterup Sogn, Slagelse Herred, med ikkun 438 Tdr. Ld., 49 Tdr. 5 Skp. Hartkorn. Den skrives 1187 og 1204 Thyffløsæ, men 1199 Thywelshøw. Parallelen af Tjuvelse By og Sogn i Tybjerg Herred (1281 Thyffløsæ) kunde her have indvirket.

[5]) Kok, det danske Folkesprog i Sønderjylland II. 107, 429.

[6]) Med de ærværdige, gamle Bynavne paa *-løse* have disse Dannelser aabenbart Intet at gjøre; de ere af mere skjemtsom Natur, og de have aldrig den karakteristiske Forkortelse af

Gaarden *Brødløsgaard* i Sjørslev Sogn (Lysgaard Herred). *Hvalløse* i Galten Herred, Aarhus Amt, synes at kunne sammenstilles med *Valløsa* i Skaane og er vel altsaa en ægte *-løse*[1]). Derimod ere Byerne og Sognene *Øsløs* og *Vesløs* i Vester Han Herred ganske sikkert af anden Oprindelse. Baade er Endelsen en anden (*-løs*, medens den ellers overalt i Danmark hedder *-løse*), og der findes i det øvrige Danmark ingen Byer paa *-løse*, som ere sammensatte med Verdenshjørnernes Navne alene (derimod nok Nørre-Lyndelse, Sønder-Jernløse osv.)[2]).

Det maa endnu nævnes som karakteristisk for Endelsen *-løse*, at den altid er et Bynavn. Det har kunnet hænde, at enkelte Pletter have faaet deres Navn afslebet i Lighed hermed — Oberst Madsen nævner en Eng ved Gavnø *Madeløse*, en Vig paa Seirø *Skagelse Huk*, et Hus i Blidstrup Sogn *Kirkeløse Hus* — men det er tilfældige Ligheder[3]) og Uregelmæssigheder, som ikke kunne paavirke den Hovedregel, at *-løse* er Betegnelse for en By.

Vokalen (*-else*). Johan Nordlander anfører i Anteckningar om några norrländska ortnamn (Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift VII. 171) som Stednavne fra det 16de Aarhundrede en Udjord Brödhlösze i Medelpad, et Ödesgods Grötlöse, et andet Kornlösä, et tredie Laglöse i Jämtland, en lille Ø Smörlös i Ångermanland, og han tilføier, at Navnene synes at antyde, at Folkehumoren her har været paa Spil; man har for Spøg givet Grundordet en anden Forstaaelse end sædvanlig og ladet det faa en Betydning af Mangel paa det, som Bestemmelsesordet angiver.

1) Hvalløse har 563 Tdr. Land, 51 Tdr. 4 Skp. Hartkorn.

2) Øsløs har 2826 Tdr. Land, 105 Tdr. 7 Skp. Hk., Vesløs 1194 Tdr. Ld., 53 Tdr. 3 Skp. Hk.

3) Saadanne ere ogsaa: Birkelse, 1204 Birkils; Longelse, 1231 Lyunghals.

Medens nu *-løser*ne repræsentere saa at sige Rigmændene indenfor det danske Landsbysamfund, er der en anden Endelse, som afgjort angiver Aristokratiet, nemlig Landsbyerne paa **-lef** eller **-løv**. Det er den mest eiendommelige Endelse, som tillige derved, at den altid er sammensat med et Personnavn, frembyder et eget historisk Tilsnit. Den har endvidere som ved Indfødsret et bestemt Tilhold indenfor vort Lands Grænser; kun paa eet enkelt Omraade udenfor Danmark har den fundet en tilsvarende Udbredelse.

Bynavne paa *-lef* forekomme over alle det gamle Danmarks Landskaber, hvorimod de ikke findes hos vore nordlige Naboer Svenske og Nordmænd. Ligesaalidt forekomme de i Landene nærmest Syd for os, hverken i Holsten, Meklenburg eller Hannover, hvorimod der findes et stort Landskab i Hjørnet mellem Elben, Saale og Harzen[1]), det gamle Nordthüringen, hvor Bynavne paa *-leben*, i ældre Tid *-leua*, *-leiba*, fremtræde paa en lige saa karakteristisk Maade som i Danmark, tildels med Navne, der i alt Fald tilsyneladende have danske Paralleler, saaledes Andesleve, Hersleve, Hadisleba, Ingeresleve, Maresleve.

Hvorledes Endelsen er fordelt indenfor de nuværende og tidligere danske Provinser, vil ses af den nedenstaaende Liste[2]). I Sønderjylland findes disse Navne lige ned til

---

[1]) Enkelte Exempler findes tillige i de allernærmeste Egne udenfor dette Omraade, se i det Hele W. Seelmann, Die Ortsnamenendung *-leben* i Jahrbuch d. Vereins f. niederdeutsche Sprachforschung 1886, 7 f. Jfr. ogsaa Sach, Der Ursprung der Stadt Hadersleben 3, 31.

[2]) Jeg har udarbeidet den til Grund liggende Fortegnelse med Benyttelse af Traps Danmark, Seelmanns og Sachs i Anm. 1

Eideren, men forholdsvis sparsommere end i de østligere Landsdele. I Nørrejyllands to sydligste Amter samt Ringkjøbing Amt ere de ligeledes kun faa i Tal[1]), hvorimod de forekomme ret ligelig fordelte i de øvrige Dele af Landet. Paa Bornholm findes intet saadant Navn, medens de i Skaane og tildels Halland optræde som i Østdanmark.

	Kirkebyer	andre
Sjælland	52	28
Fyen	19	15
Laaland	7	2
Falster	6	5
Hjørring Amt . . .	10	9
Thisted — . . .	7	7
Aalborg — . . .	6	4
Viborg — . . .	11	4
Randers — . . .	11	7
Aarhus — . . .	9	9
Veile — . . .	5	2
Ringkjøbing — . . .	„	2
Ribe — . . .	3	1
Sønderjylland	7	18
Skaane	32	36
Halland	8	4
Tilsammen . . .	193	153 i Alt: **346**

Ligesom Falsterlisten viste os Byerne paa *-lef* i første Række, saaledes have de for det nuværende Dan-

anførte Bøger, Styffe, Skandinavien under Unionstiden, Falkman, Ortnamnen i Skåne, Bexell, Hallands historia och beskrifning.

[1]) Strellev i Nørre Horne Herred hed 1203 Strelhøch, 1340 Strellygh. Jvf. Saml. til jydsk Topogr. VIII. 289.

marks Vedkommende i Sjælland langt den første Plads, og i de øvrige Dele af Landet vise de sig ogsaa som meget store Byer. Hvor ensartet Størrelsesforholdene ere, vil fremgaa af, at der paa det sydsjællandske Omraade, hvor Hartkornsgjennemsnittet er 120 Tdr., findes af 30 Byer kun 4 med et Hartkorn under 70 Tdr., i Nordsjælland af 10 Byer med Gjennemsnit 117 Tdr. kun 1 (paa 67 Tdr.) under 89 Tdr., paa Fyen med Gjennemsnit 95 Tdr. gaa 4 af 25 ned under 70, i Nordjylland findes af 27 (à 77 Tdr.) 9 med under 50 Tdr., og lignende Forhold træffes i de sydligere Amter[1]).

Om denne Endelses etymologiske Forklaring synes der nu at være Enighed hos Forskerne[2]). Ordet maa være det samme som det oldnordiske *leif* Arvegods, det gammelsvenske *lef* Levning, Rest, *ætælef* Arvegods, og endvidere det gammeldanske Ord *lef*, der findes i Benævnelsen *kununglef* Krongods, *Sigridlef* Jordegodset,

---

[1]) Jeg bemærker med Hensyn til de her meddelte Lister og den i det Følgende givne Statistik, at de moderne Navne paa *-lev* meget ofte kunne skuffe; man maa nøie passe paa de ældre Former og ikke lade sig vildlede af tilfældig Lydlighed (jfr. S. 339, 354) Jeg har saaledes under Vrads Herred i Aarhus Amt ikke medtaget Asklev i Tem Sogn paa 5 Tdr. 4 Skp. Hk., da Traps „Danmark“ ikke anfører denne Samling Steder som en By, men som en Beboelse, og da Navnets rette Form synes at være As-klev, jfr. Stednavne som Kløv, Kløvested. Egnens hele Karakter gjør ogsaa Betydningen af Kløft, Snævring sandsynlig.

[2]) Oberst Madsen forklarede Endelsen ved Henvisning til angelsachsisk *hláw* Høj, høinet Grund, men dette Ord vilde paa Dansk blive *hlæ* (*læ*), jfr. Dr. F. Dyrlund i Tidskrift for Philologi VII. 97. Flere af de Navne, som formentlig maatte lægge Hindringer i Veien for en Tydning som Arvegods, ere forklarede af Arkivar O. Nielsen. Vesløv kommer ikke af Verdenshjørnet, men af Mandsnavnet Wæsi, Sønderlev skreves 1498 Sønder-liiff. Kjøbelev stammer ikke fra at kjøbe, men fra Mandsnavnet Køpi. Se Blandinger I. 236 f.

som havde tilhørt Sigrid Storraade, og det i forskjellige Aktstykker brugte Udtryk: som er mit rette Fæderne og Oldeleffue (1445), Holm haver været Hr. Eskils Olde Leffue af Arildtid (1475), været i min Faders Være og i hans Oldefaders Lefve (1476), Ooswidh var hendes rette Oldhe lewæ af hedhen høøss (1480), Gaarden kom ud af hans Oldeleffue (1501)[1]). Da nu Bynavnene paa *-lef* altid ere sammensatte med et Personnavn, maa Fortolkningen lyde paa, at Byen er betegnet som vedkommende Persons Arvegods. Paa samme Maade tydes ogsaa sædvanlig de thüringske Navne[2]).

Det forekommer mig dog, at der her kan reises en Indsigelse, eller at en nærmere Bestemmelse vil være fornøden. Man henviser til, at *arfr* paa lignende Maade i Norge brugtes som Betegnelse for en Jordeiendom, paa hvilken Ættens Hovedmand har sit Sæde og som ved hans Død tilfalder Hovedarvingen, hvorfor der til Ex. i Gudbrandsdalen fandtes Blakararfr, Brandsarfr, Gauparfr, Geisarfr osv.[3]). Herved er imidlertid at bemærke, at alle disse Steder jo ere Gaarde, medens der for Danmarks Vedkommende alene er Tale om Byer[4]), saaledes at Parallelen ikke er afgjørende. Det samme Forhold gjenfindes paa Gulland; her findes en Mængde Stednavne, sammensatte med *arf*; men ikke en eneste By, ikke et Sogn ender paa denne Maade, overalt er

---

[1]) Kjøbenhavns Dipl. I. 181, Eline Gøyes Jordebog 90, Ny kirkeh. Saml. II. 532, Molbech, Glossar.

[2]) Förstemann, Namenbuch s. v. *lib*. Seelmann, l. c. 25.

[3]) Fritzner, Ordbog, arfr.

[4]) Det kan overhovedet ikke noksom betones, at man ved Undersøgelser over Stednavne maa holde disse Begreber ude fra hinanden.

det Gaardnavne[1]). Mest Oplysning give vel næsten Forholdene i Dalarne, til hvilke man ogsaa har henvist. Naar saaledes i Aaret 1400 Jowan Dafinsmager og hans Hustru Walburgh Dafinsdotter pantsætte deres Gods Dafinsarwet med Hus, Tomt, Ager og Eng, saa er det Datter og Svigersøn af Dafin, der disponere over en efter ham kaldt Gaard. De gamle Diplomer nævne „ena thækt a coperberghena, son hetir Baambaraarfwit", „Åfrikegarden, med tächter som här effter nämpnes Krokarff, Kolarearff, Gudzomsarff" osv.; de omtale et Hemman Drängsarfvet, en Bergfrälseeiendom Bengtsarfvet osv. Det er som Regel enkelte Eiendomme og Gaarde eller Dele af Eiendomme og Jordstykker, der betegnes saaledes; kun undtagelsesvis findes ogsaa en By benævnt paa denne Maade, saaledes som rimeligt var, da jo en større Gaard kunde drage flere Husmænd til sig eller i Tidens Løb blive udstykket[2]).

Den Parallel, som drages fra disse andre nordiske Stednavne, er derfor ingenlunde afgjørende. I Stedet for *-lef* møder os *-arf*, og endnu mere betydningsfuldt er, at det reale Grundlag er et andet, væsentlig forskjelligt. Det var derfor værd at undersøge, om ikke en anden Tolkning af *-lef* er mulig, ja om den ikke bliver nødvendig.

Det forekommer mig nu, at *-lef* maa have havt — mulig i meget gamle Tider — tillige en anden Betydning end Arv. Saaledes vil jo *kununglef* egentlig ikke sige Arvegods, men derimod Gods, der er bestemt til de

[1]) Se Snöbohms Gottlands land och folk.

[2]) Se de topographiske Registre til Diplomatarium Dalekarlicum. Jfr. A. Erdman, Über die Heimat der Angeln i Skrifter utg. af Human. Vetenskapssamfundet i Upsala I. I. 58.

vexlende Kongers Underhold; det er Krongodset og modsættes Kongens private Arvegods (*patrimonium*). Der er vist Grund til at antage, at Stednavnet *Jarlslef* (Jarlslef hæreth, nu Dronninglund Herred) har en tilsvarende Oprindelse, altsaa af en Besiddelse, der var henlagt til en Jarls Underhold. I den yngre Edda nævnes *Finns leif* og ligesaa Sværdet „*Dáins leif*, er dvergarnir gerðu"; men netop det sidste Udsagn viser, at *-leif* ogsaa kan betyde det Frembragte, Produktet, da det jo dog er høist sandsynligt, at netop Dvergen Dáin har smedet Sværdet[1]). Vi ere saa meget mere berettigede til denne Antagelse, som det tilsvarende Ord i Angelsachsisk *lâf* benyttes paa en lignende Maade. *Lâf* har en Hovedbetydning af Levning, Rest, men det anvendes i Poesi ved Omtale af Vaaben paa den Maade, at hvad der frembragte eller smedede Vaabnet staar i Genitiv derved, se saaledes Beowulf v. 1033: *fêla lâfe*, Filenes Efterladenskab eller Værk, Sværdene, v. 2830: *homera lâfe*, Hamrenes Efterladenskab, Sværdene; *ic eom wrâdra lâf fŷres and feóle*, jeg er Fjenders, Ilds og Fils Værk, siger Sværdet[2]).

Med andre Ord — det Personnavn, som knytter sig til *lâf*, til *leif* og *lef*, behøver ikke med Nødvendighed at være en Arvelader, men kan være en tidligere Besidder, en Ophavsmand, en Producent, en Person, til hvem denne Gjenstand har været særlig „overladt" eller knyttet.

Vi kunne nu vende os til det andet Spørgsmaal, om ikke *-lef* i Bynavnene nødvendig maa forstaas paa en anden Maade end Arv. Her maa man for det Første

[1]) Jfr. Die Edda. übersetzt von Hugo Gering 385.
[2]) Bosworth, Anglo-Saxon Dictionary, lâf.

huske paa, at der ikke er Tale om smaa Besiddelser som Gaarde, men om store Byomraader, som man vanskelig kan tænke sig skulde gaa i Arv. De som Paralleler anførte Stednavne fra Sverige og Norge vise jo, hvor nødig Arv benyttes som Bynavn, og dette maatte vel saa ogsaa gjælde et tilsvarende dansk Udtryk. Fremdeles maatte en Arv jo dog kunne være baade stor og liden; der var ingen Grund til, at Byer paa *-lef* netop skulde repræsentere de meget store eller største Landsbyer. Endvidere var der Sandsynlighed for, at Byer, der betegnedes som Arv, laa tæt op ad hinanden, saaledes som netop *-arf* i Dalarne gjør. Og endelig er det vanskeligt at forstaa, at Byer, der ere Arvegods, især fremtræde som Kirkebyer. Og dog er dette, som jeg nu skal vise, netop Tilfældet[1]).

Paa Kong Valdemars Tid var paa Falster 57 pCt. af Byerne paa *-lef* Kirkebyer (29 pCt. af samtlige Sogne). Hvis vi raadspørge andre Fortegnelser og Oplysninger om gamle Kirkeforhold, ville vi finde, at i Sjælland i det fjortende Aarhundrede 12 pCt. af samtlige Sogne vare benævnte efter Byer paa *-lef*, i Skaane i det femtende Aarhundrede 8,3 pCt. (i Halland 5,8 pCt.), hvilket er meget betydelige Tal, naar man husker, hvor mange forskjellige Byendelser der overhovedet findes[2]). Hvis vi

[1]) Jeg veed ikke af, at dette Forhold er berørt af Andre end Sach, der om de danske og thüringske Byer paa *-lef* bemærker, at den Omstændighed, at de som oftest ved Christendommens Indførelse valgtes til Kirkebyer, taler for deres tidlige Betydning, ligesom ogsaa deres Beliggenhed i let bebyggelige Egne paa velvandet Sletteland viser, at de maa tilhøre den første Kolonisation (Ursprung der Stadt Hadersleben 6).

[2]) Jeg har benyttet Fortegnelserne i Roskilde Bisps Jordebog (i Scriptores Rer. Dan. VII. 109 f.) og Styffe, Skandinavien under Unionstiden.

benytte de nuværende Tilstande, synes Forholdet at stille sig som i følgende Liste:

Der findes af Byer paa *-lef*:

	i Danmark og Sønderjylland	Skaane	Halland
Kirkebyer	153	32	8
andre Byer	113	36	4
	266	68	12

eller med andre Ord, at af Byerne paa *-lef* ere i Danmark og Slesvig 57 pCt., i Skaane 47 pCt., i Halland 66 pCt. Kirkebyer.

Som jeg sagde før, ligge disse Byer ikke tæt ved hinanden, ikke klumpvis i samme Sogn, og dette kan statistisk belyses paa følgende Maade. Jeg kan ikke mindes at have truffet paa mere end to Sogne, der rummede tre Byer paa *-lef*; der kan findes en enkelt Gang to *-lef*er indenfor et Sogn, som har en anden Endelse end *-lef*, men vist er, at af 40 *-lef*er i Skaane og Halland, der ikke ere Sognebyer, ligge kun 7 indenfor Sogne med Endelsen *-lef*, og at af 114 *-lef*er i Danmark og Slesvig, som ikke ere Kirkebyer, ligge kun 18 indenfor Sogne paa *-lef*.

Alle disse Forhold fortjene dog sikkert i høi Grad at komme i Betragtning[1]), naar man skal komme til en

[1]) Den Betydning, som Byerne paa *-løv* have endnu i Nutiden, viser sig ogsaa i, at Landsbyskoler i fremtrædende Grad ligge i disse Byer. Dette staar naturligvis i Forbindelse med de to ovenfor paaviste Forhold, at de ere store Byer og at de jævnlig ere Kirkebyer. I Alt have 71 pCt. af Listernes Byer paa *-løv* en Skole, nemlig i Frederiksborg Amt 8 af 10, i Præstø Amt og Falster 22 af 30, i Odense Amt 16 af 25, i Aalborg og Randers Amter 20 af 27, i Aarhus Amt 12 af 16, i Veile og Ribe Amter 6 af 10.

Forstaaelse af Oprindelsen til den gamle Betegnelsesmaade. Hvis man fortolker *-lef* som Arv, da maa jo vedkommende By og Byomraade engang i Tidernes Løb være faldet i Arv efter en eller anden Mand og saa for Eftertiden — i Grunden rent tilfældigt — være bleven betegnet efter ham. Men det Tidspunkt, da Byen faldt i Arv, maatte være forskjelligt for de enkelte Byer; den ene By maatte være kommet til at hedde saaledes i eet Aarhundrede, den anden maaske i et langt senere. Hvorfor ere endvidere kun disse store Byer blevne betegnede som Arv, og hvorfor ligge de ikke søsterligt ved hinandens Side, hvorfor findes de ikke saa nær ved hinanden, som en større Gaard ligger ved Nabogaarden eller en By ved sin Torp, hvorfor ligge de netop i en Afstand som den, der i det danske Landskab kan betegnes ved Kirketaarnets Afstand fra Kirketaarnet i Nabosognet?

Ligesom *-lef*erne altid ere sammensatte med et Personnavn, og vistnok altid med et Mandsnavn[1]), er det Tilfældet med *-torp*erne, men den Person, efter hvem Torperne have Navn, er jo aabenbart den Mand, som oprindelig anlagde Udflytterstedet eller som stod i Spidsen for den udflyttende Kreds af Mænd. Denne Parallel forekommer mig netop at vise hen til, hvorledes *-lef*erne skulle forstaas. Her er det paa lignende Maade den Mand, som tog dette Omraade i Besiddelse paa et givet Tidspunkt — da Landet ved Indvandring eller Erobring deltes paany. Han blev da Eneeier deraf, eller snarere var han Høvding for den mindre Hob, som her

---

[1]) Jeg er ikke stødt paa noget Stednavn paa *-lef*, der kunde give Formodning om, at Ordets første Del var et Kvindenavn.

bosatte sig, men Tidspunktet har været det samme eller nogenlunde det samme for alle Byerne paa *-lef*. Denne Forklaring undgaar de Tilfældigheder, som Tolkningen som Arv frembyder, og den gjør det forstaaeligt, at disse Byer have et saa stort og ensartet Tilliggende, ligesom at de komme til at have Indflydelse i Landskabet paa langt senere Tider, som vi se det, da Christendommen er trængt ind i Landet og Kirker bygges med Forkjærlighed i disse Byer.

For at forklare mig nærmere vil jeg som Exempel tage en Egn, hvor Byerne paa *-lef* netop ligge saa karakteristisk ved hinandens Side, nemlig Halvøen og Herredet Stevns med de to tilgrænsende Herreder (Bjeverskov og Faxe). Jeg tænker mig altsaa, at paa et givet Tidspunkt er Egnen ved Erobring eller Indvandring paany taget i Besiddelse, omend mangen Plet er bleven uforandret i de gamle Besidderes Værge. Paa selve Halvøen fik da Endre Enderslev, Havar (eller Hathær) Haarlev, Vrapi (eller Hrapi) fik Varpelev, hvorhos Gjorslev[1]) tilfaldt Gyrd og Sigerslev Siger. Frø, Lyder og Hogni (eller Hanef) fik hver sin af de tre Byer Frøslev, Lyderslev og Havnelev, medens Alf overtog Alslev og Juri Jørslev. Længere vestligt bosatte Ulwger sig i Vollerslev og Gøter i Gjørslev. Det er naturligvis kun som en Formodning, at dette fremsættes; men denne anser jeg dog for mere berettiget end de fire Tilfældigheder, som vi ellers — efter den her bekæmpede Antagelse — maatte regne med, og som vi vanskelig kunde forklare. Og disse Tilfældigheder ere: **1.** at Byerne paa *-lef* engang til forskjellige Tider skulde være faldne Arv, **2.** at netop disse Byer ligge i en vis

[1]) Gjorslev er nu en Herregaard, men var tidligere en By.

Afstand fra hinanden, **3.** at alle Byerne (paa 3 nær) i det 10de og 11te Aarhundrede bleve Kirkebyer[1]), og **4.** at netop alle disse Byer besidde et saa høit Hartkorn.

Jeg tror saaledes ved de foran meddelte Undersøgelser at have paavist nogle hidtil oversete Veie, ad hvilke man kan komme til Oplysninger om vor Bebyggelses Historie. Det fortjente sikkert ogsaa at blive undersøgt i andre Lande, hvor lignende Matrikler som de danske maatte foreligge, om ikke Størrelsen og Værdien af Landsbyernes Tilliggende kunde bane Vei til tilsvarende Resultater[2]). Og der kan ganske sikkert ved Hjælp af vore danske Matrikler findes mange andre Oplysninger end dem, som jeg her har fremdraget — i alt Fald mener jeg at have gjort Iagttagelser over flere andre Bynavne og Stedendelser — men jeg har i denne Afhandling ment at burde begrænse mig til de foran gjennemgaaede.

Den foran givne Forklaring af de enkelte Endelsers Forstaaelse vil ogsaa have vist, hvor naturligt det er, at flere af disse Byendelser pege hen paa et bestemt Tilliggende. Ligesom Landboerne nu omstunder have en Række nuancerede Betegnelser for Jordbrugets forskjellige Størrelse — Huse, Boelssteder, Parcelsteder, Gaarde, Proprietærgaarde, Gods osv. — saaledes har man i Fortiden, da Landsbyerne navngaves, fortræffelig vidst at lade Benævnelsen indeholde en Karakteristik af Byens

---

[1]) Hvis vi benytte de ikkun faa Tal, som disse tre Herreder rumme, viser det sig, at af Byer paa *-lev* ere 75 pCt. Kirkebyer, af Byer paa *-sted* 66, *-by* 58, *-inge* 33 pCt.

[2]) Jeg veed ikke af, at dette nogetsteds er blevet prøvet.

økonomiske Værdi. *Torp* var mindre end *By*, som *Holt* var mindre end *Skov*[1]) — derfor pege disse Endelser hver paa sin Maade hen paa et bestemt Omraade. Den, som skulde hugge sig Plads i Skoven, kunde kun vinde et mindre Jordstykke som *Ryd*. Ved *-løf* forstod man det større, til den Enkelte anviste Omraade; ved Vandløbet betegnede *-inge* den jævnstore Bebyggelse, medens derimod *-løse* var Navnet paa hele den vidtstrakte Græsningsslette.

Man vil nu maaske sige: men hvorledes er det muligt, at vore Landsbyer have kunnet i den Grad bevare deres gamle eller oprindelige Forhold, saa at den ene By ikke er voxet paa den andens Bekostning, eller at de i senere Aarhundreder opstaaede Herregaarde og Godser ikke have udskaaret betydelige Dele af Landsbyerne og forvidsket deres gamle Karakter? Fremdeles skulde man jo synes, at mangen Landsby maatte være voxet ved, at Skov er bleven forvandlet til Mark og i det Hele udyrkede Omraader i stor Mængde lagte ind under Ploven. Hertil er nu at svare, at saadanne Forandringer ganske vist i stort Maal ere foregaaede, hvorfor man let vil kunne udpege mærkelige Undtagelser fra det Tal, som ellers tilfalder den enkelte Navneendelse som Middeltal; paa den anden Side ere disse Ændringer dog

[1]) Her kunde jeg ogsaa anføre, at Endelsen *-bæk* — Landsbyen ved det lille Vandløb, der ofte krummer sig stærkt — gjennemgaaende peger paa det mindre Omraade. Jeg har ikke villet medtage denne Endelse i det Foregaaende, men skal her oplyse, at som Regel have Byerne paa *-bæk* et meget beskedent Tilliggende, medens dog enkelte ved en eller anden Begunstigelse have svunget sig op til et stort Hartkorn. Indenfor de syv Omraader findes 45 Byer paa *-bæk*, og de have et Gjennemsnitshartkorn af 43 Tdr. 5 Skp. Hvis vi imidlertid af disse 45 Byer udskyde de 9 største, synker Hartkornet til 30 Tdr. „ Skp.

ikke saa talrige eller stærke, at de kunne rokke synderligt ved den Plads i Rækken, som Endelsen ellers vilde komme til at indtage.

Det laa endvidere i det indtil det 18de Aarhundredes Slutning bestaaende Landsbyfællesskab med alle de dertil knyttede økonomiske Rettigheder og Forpligtelser, at Bymændene vaagede over, at Grænserne for Byens Omraade ikke forrykkedes. Saa kom Udflytningstiden, men Gaarden eller Huset flyttedes jo dog kun ud paa Byens Mark og vedblev endnu at regnes til det samme „Eierlaug" — selv den nyeste Matrikel har ikke gjort Forandring heri — og endnu den Dag idag har Betegnelsen Eierlaug sin stadige Anvendelse i Landmaaler- og Matrikelsproget.

Endelig maa det huskes, at Inddelingen efter Landsbyer og Landsbyfællesskabet jo vare fuldt bestaaende paa den ældste Matrikels Tid, hvorfor denne naturligen ved sin Registrering maatte benytte hin Inddeling. Den næste Matrikel af 1688 fulgte tæt i dens Forgængers Spor; det var let forstaaeligt, at den en Gang fastslaaede Inddeling ogsaa fra Administrationens Side maatte ønskes bevaret, da derved Sammenligning med den ældre Matrikels Opgivelser og den nødvendige Kontrol maatte lettes, og netop de samme Grunde maatte tilskynde til, at man ved Udarbeidelsen af den nyeste Matrikel benyttede denne Inddelingsmaade.

Men mere end alt Andet har dog den eiendommelige Konservatisme virket, som har præget alt, hvad der vedrører vort Landbrug eller vore Landboforhold, saaledes at man under alle de Omskiftelser og hele den Udvikling, som er foregaaet, dog altid har søgt at bevare saa meget af det gamle som vel muligt. Vi have af

Jordebogen fra Kong Valdemars Tid set, at Falster for 600 Aar siden havde de samme Byer som nu, kun en enkelt er i Tidernes Løb forsvunden og kun faa komne til, Sognene da vare de samme som nu, og deres Grænseskjel gik paa de samme Steder, hvor de findes den Dag idag. Det er denne samme Urokkelighed og Standhaftighed, hvorom vore Landsbyer vidne, naar man gjør deres Størrelse, Værdi og Eiendommeligheden af deres Tilliggende til Gjenstand for Undersøgelse.

Underslæb paa Bremerholm under Korfits Ulfeldts Finansstyrelse.

Af

H. D. Lind[1]).

---

11. Juli 1651 led Dina sin Straf som den, der havde fremført løgnagtige Beskyldninger mod Rigshofmesteren Hr. Korfits Ulfeldt; en af de følgende Dage fejrede Ulfeldt denne glædelige Udgang af en lang, pinefuld Periode ved et Gæstebud for Slægt og Venner; — og 14. Juli flygtede han med sin Frue fra Danmark. Grunden til denne Flugt vilde vel de fleste søge i Ulfeldts Harme over den Æreskrænkelse, som Dinas Proces i det hele taget havde været for den højt staaende Adelsmand — og Ulfeldt selv søgte at faa sig selv og andre til at tro, at dette var Hovedmotivet —, men mere indviede vidste at tale om, at et nyt Uvejr truede Rigshofmesteren, og at dette havde været den egentlige Bevæggrund til det skæbnesvangre Skridt. Der var nemlig en Undersøgelse

---

[1]) De trykte Hovedkilder ere naturligvis: Birket Smith, Leo. Kr. Grevinde Ulfeldts Historie og (især) Fridericia, Adelsvældens sidste Dage; men disse Værker citeres dog ikke i det følgende. Sidstnævnte Forfatter har i sin Tid velvilligst henledet min Opmærksomhed paa Revisionskommissionens Protokoller; de findes i Danske Kancellis Arkiv i Rigsarkivet.

i Gang angaaende Ulfeldts Finansstyrelse og da især omfattende hans Delagtighed i Afslutningen af Kontrakter om overordentlig store Leverancer til Søværnet. Længe havde dette Damoklessværd hængt truende over hans Hoved; nu drev det ham til frivillig at søge Landflygtigheden. Sværdet havde været draget i det mindste siden Juli Maaned 1650; da havde han paa Kongens Bud maattet udlevere til Kongens Kammerskriver Kristoffer Gabel alle de Dokumenter, som angik Leverandørernes Fordringer og Afregninger, og disse vare dernæst blevne gennemgaaede af Rentemestrene, af hvilke særlig Peder Vibe havde fulgt Ulfeldts Færd med uvenlige og mistænksomme Øjne; der udfoldedes en ikke ringe Virksomhed; man klassificerede Leverandørernes Fordringer, man extraherede Regnskaber, man omvurderede Leverancerne paa Holmen o. s. v. Ulfeldt selv skildrer denne Travlhed ret malende, idet han omtaler sine „Fjender“: „de søgte efter alle Vegne, om de kunde finde noget udi min Administration, som jeg for kunde kulperes; det var ikke saa ringe en Ordre, jeg havde udgivet, at den jo blev igennem og atter igennem sét, om der intet var at dadle paa. Rentemestrene, som vare under min Kommando, skulde korrigere det, som jeg udi H. kgl. Maj. højlovlig Ihukommelses Tid efter hans Befaling havde forrettet; det, som mere var: Renteskrivere bleve dertil satte, at de mine affaires skulde efterse, hvorved jeg ikke aleneste blev spottet, men endog den salig højlovlige Herre gjordes dermed umyndig; ja, de ny reformateurs vilde og disputere de Afregninger, som d e n n e regerende Herre havde approberet, ikkun formedelst at jeg dennem havde gjort.“ Omsider kunde de ved Undersøgelsen fremkomne Momenter lade sig

sammenstille til en formelig Anklage. Denne skulde, i Følge Rygtet, oprindelig være paatænkt formuleret i 30 Spørgsmaal, som skulde forelægges Ulfeldt til Besvarelse, men den fremkom i Virkeligheden som en kongelig Skrivelse til Rigens Raad, hvori Raadets Betænkning begæredes angaaende Nødvendigheden af de nævnte Regnskabers Inkvirering[1]). Inden Rigsraadet kunde faa Lejlighed til at forhandle om Sagen, havde Ulfeldt, der havde vidst at forskaffe sig en Kopi af Skrivelsen, truffet sine Modforanstaltninger, idet han tog Flugten. Det hedder i Kongens Proposition (af 13. Juli): „Af Tømmer haver han ladet gøre store Livrantser til Holmen for ganske umaadelig og excessiv Pris, saa det synes høj nødig, at baade de og andre Livrantser bliver eftersét, som nu en Tid lang og meget grovere i Rigens Hofmesters Tid end nogen Tid tilforne haver gaaet i Svang og vist er ikke ringe Aarsag til den store Gæld, som vores Regering nu er med betynget.“ Dette blev ligesom et Program for den Fremgangsmaade, man derefter fulgte. Samtidig med, at Rigsraadet bifaldt et Forbud imod, at Ulfeldt afhændede sine Jordejendomme, førend han havde gjort Rede for sin Administration, befaledes (25. Juli) Hr. Niels Trolle, Mogens Høg og Erik Juel at indtræde i Kommission for at undersøge alle de Afregninger, som vare gjorte paa Rigens Vegne siden 1643, og ligeledes alle Leverantssedlerne, „havendes i Agt Kvantiteten, Prisen, med hvis andet dertil hører, saa og hvor det er henkommet til Rigens Nytte og Brug“. Uagtet Kommissionen var befalet at udføre sit Hværv „med forderligste“, blev

---

[1]) Ulfeldt. Høytrengende Æris Forsuar. 103. Af Renteskrivere synes Thomis Thomisen at have været den virksomste. Gigas, Rebolledo. 87. D. Mag. 3. R. IV, 122.

den nødt til „nogen Tid at gøre Forhaling“, da man endnu ikke var færdig med Forarbejderne, med Samlingen og Ordningen af Dokumenterne, en Paastand, som bekræftes ved den Omstændighed, at vi endnu i Oktober se nye skriftlige Vidnesbyrd skaffede til Veje[1]). Endelig var man dog kommet saa vidt, at Kongen ved et nyt Missive af 17. Januar 1652 kunde befale Kommissarierne at give Møde i København 13. Marts for at efterkomme det tidligere Paalæg; men da de saa „med største og muligste Flid“ gav sig i Lag med Arbejdet, stødte de paa en ny Hindring: de fleste Afregninger vare kændte rigtige og bekræftede af Rigshofmesteren med egen Haand, saa at de ej turde befatte sig med dem, hvorfor de udbad sig en ny, specificeret Befaling af Kongen. Denne svarede i et Missive af 22. Marts, som ryddede denne Hindring af Vejen: Alle Afregninger burde gennemgaas uden nogen Persons Anseelse, hvem det ogsaa kunde være, som enten havde givet Ordre til Varernes Levering og Modtagelse eller havde fastsat Prisen derpaa; — de Leverancer dog undtagne, for hvilke der kunde fremvises den afdøde Konges egen Haand og Ordre. I øvrigt burde Kommissionen konferere de Regnskaber, der laa som Bilag ved Afregningerne; det skulde undersøges, om Prisen paa de leverede Varer kunde kaldes billig, eller om der var gjort Forskæl paa Leverandørerne, saa at nogle havde opnaaet højere Priser end andre; endvidere, paa hvilket Tidspunkt denne forhøjede Pris først var begyndt. Endelig, om den skete Betaling var afskrevet paa Af-

---

[1]) 25. Okt. befales flere Leverandører at indlevere Afregning paa, hvad de have leveret, med Oplysning om, efter hvis Ordre Betaling derfor er sket. O. Nielsen, Københavns Diplomatarium V, 346.

regningen, om alt var ført rigtigt til Bogs, og om det havde været nødvendigt at anskaffe saa stor Kvantitet af Varer, som leveret var[1]). Efter denne Anvisning arbejdede derpaa Kommissionen videre, og da alt var lagt til Rette for den, kunde den snart fremlægge en Frugt af Arbejdet, nemlig en Protokol med Udskrift: „Underdanigste Relation om adskillige Afregninger, nemlig: Albert Baltser Berns, Gabriel Marselis, Gødbert og Johan Bram, Gunde Rosenkrans, Hans Pedersen, Hans Eggertsen, Mads Mortensen, Markvor Radebant, Sigfred Fris." Denne Protokol udfærdiges i 3 Eksemplarer, hvoraf dog kun det ene er undertegnet (uden Dags-Angivelse) af de tre Kommissarier, „forblivendes altid K. Maj.s underdanigste Tjenere" [2]). Dermed var Arbejdet dog ingenlunde bragt til Ende; tværtimod var der dobbelt saa meget Materiale tilbage at bearbejde. Da imidlertid Mogens Høg og Erik Juel blev hindrede i at deltage i Undersøgelsen, idet de i Maj skulde være til Stede i Bergen til Herredagen der, befaledes Jørgen Sefeldt 24. April at træde i deres Sted, og det tillodes ham at møde i København først 5. Maj, da han holdtes tilbage af sine Landsdommer-Forretninger. Men dermed synes det hele at være gaaet i Staa; dog blev denne Pavse sandsynligvis benyttet til at skaffe nye Oplysninger[3]). Leverandørerne, som i høj Grad vare interesserede i Sagen og med Spænding

[1]) Sjæll. Tegn. XXXII, 135. 254. 297.

[2]) Desuden findes Udskrifter af de enkelte Leverandørers Afregninger i den store Samling „Afregninger" i Rigsarkivet.

[3]) I et Tømmerregnskab hedder det: „Denne Sum kommer overens med Ekstrakten paa de 5 Aars Tømmer-Udgifters Taksering, paa Penge anslagen, beregnet fra 1643 til 1648, og Hr. Rigens Hofmester skal overgives." Jokum Gersdorf var bleven Rigshofmester i Oktbr. 1652.

imødesaa Resultatet, anholdt i Mellemtiden „nogle Gange“ hos Kongen om, at „de dermed maatte komme til Endskab“, og Kongen befalede da (11. Novbr.) Niels Trolle og Jørgen Sefeldt at fyldestgøre den tidligere Befaling[1]). Den rekonstruerede Kommission forefandt da en af de 3 tidligere Kommissarier paabegyndt Relation, hvori derfor Mogens Høgs og Erik Juels Navne, der vare anførte i Kommissoriet sammen med Missiverne af 25. Juli 1651 og 17. Januar og 22. Marts 1652, udslettedes og erstattedes af Jørgen Sefeldts Navn. Sandsynligvis i Løbet af et halvt Aars Tid blev Kommissionen færdig med denne „Underdanigste Relation om adskillige Afregninger, nemlig: Henrik Møller, Jakob Madsen, Jens Jensen, den runde Kirke, Rasmus Jensen, Jørgen Regelsen om Prisgods, Lavrits Kristensen, Gødbert Bram.“ Relationen forefindes samlet i 2 Eksemplarer, som begge, ligeledes uden Datum, ere egenhændigt underskrevne af Jørgen Sefeldt Kristoffersen og Niels Trolle, uagtet det ene Eksemplar kun kalder sig „Copia“. Arbejdet maa have været færdigt 26. Juli 1653, paa hvilken Dag Kommissionens Resultater ere blevne forelagte Rigsraadet; og 18. Avgust gives et Resumé deraf i „Aabent Patent om Arrest paa Korfits Ulfeldts Indkomst og tilstaaendes Gæld i Danmark og Norge“; Almenheden faar nu et Indblik i, at „Renteriet befindes saaledes at være imod al Herkommen og lovlig Brug forbigangen, at de færreste Kontrakter og Afregninger dér findes at være gjorte. Med Leverantser er saaledes omgaaet, at af Tømmer alene paa 6 Aars Tid fra Ao. 1642 indtil Ao. 1648 opskrives at være leveret næsten for 13 Tønder Guld,

---

[1]) Sjæll. Tegn. XXXII. 318. 322. 439.

uansét, ikke ét Skib deraf er bygt, ikke heller nogen stor Landbygning gjort; mens vel beregnes til et Skib at reparere at være medgangen Tømmer for 36000 Rdlr. og til et andet for 35000 Rdlr. Paa Holmen, som Hr. Korfits Ulfeldt efter sin Ed skulde have Indseende med, er saaledes forholdt, at Tømmer under Tiden ikke før 16 eller 17 Maaneder, efter at det er leveret, er blevet takseret, og for én mere end dobbelt saa højt takseret som for en anden, og at adskilligt 6 Gange dyrere er betalt, end andre det have erbødet at ville levere. Den, som paa Holmen var Materialskriver, havde været Hr. Korfits Ulfeldts egen Tjener og havde ingen kongelig Bestalling" [1]). Dog alt dette er kun Paastande, som vi nu ville lade Kommissarierne forsøge at godtgøre for os, og vi ville derfor høre deres „Relation" om de Aktstykker, som ere blevne dem forelagte til Brug ved Dokumentationen. Vi tage dog først selve Kommissionens Medlemmer lidt i Øjesyn. De hørte alle til „de højædle Herrer Rigens højvise Raad", saaledes som en Renteskriver udtrykte sig om dem; som Rigsraader skulde de nu sanktionere de tidligere Undersøgelser, som kun havde været anstillede af underordnede Embedsmænd. Niels Trolle til Troldholm, Lensmand paa Roskildgaard, var vel Kommissionens Formand og havde formodentlig nærmest faaet dette Hværv af Hensyn til den Stilling, han hidtil havde beklædt; endskønt han havde stærk Tvivl om egen Dygtighed, var han som bekændt i 1645 bleven udnævnt til Rigs-Viceadmiral, men havde netop i Begyndelsen af 1651, efter „nogle Gange" at have ansøgt

---

[1]) Historisk Tidsskrift III, 405. Danske Mag. 3. R. IV, 238, 278. 20. Avg. 1655 var Sagen atter for i Rigsraadet.

Kongen derom, faaet Afsked fra Admiralsbestillingen paa Grund af Svagelighed. Maatte han altsaa betragtes som den marinekyndige Fagmand, kunde der hos de tre andre Rigsraader kun forudsættes Kændskab til den almindelige Statshusholdning og til Rigets Lovgivning. Mogens Høg til Kærsgaard, Lensmand over Silkeborg Len, var bleven Rigsraad 1649 og døde 1661; Erik Juel til Hundsbæk (død 1657) var Lensmand over Aalborghus Len, Landkommissar og tillige Landsdommer i Jylland; Jørgen Sefeldt, Befalingsmand paa Ringsted Kloster, var Landsdommer i Sjælland (død 1662). Dette med Hensyn til deres Dygtighed. Et andet Spørgsmaal er derimod, om de kunde anses for uvildige Dommere, om de forud havde indtaget enten en venskabelig eller en fjendtlig Stilling ligeoverfor Rigshofmesteren. Medens Erik Juel i denne Henseende synes at have været nevtral, maa det antages, at Niels Trolle har nydt Ulfeldts Fortrolighed og altsaa besiddet hans Venskab, hvorimod senere Begivenheder lade formode, at man allerede paa dette Tidspunkt kan forudsætte Uvilje mod Ulfeldt hos Mogens Høg, der 1653 overtog en Ambassade til Sverig mod Hr. Korfits, saa vel som hos Jørgen Sefeldt, hvis Bibliotek Ulfeldt som bekændt tilrev sig under Svenskekrigen; netop med Hensyn til Jørgen Sefeldt kan det bemærkes, at den af ham (og Niels Trolle) redigerede Del af Relationen udmærker sig ved Udtryk, der ere adskilligt skarpere mod Ulfeldt end Udtalelserne i den Del, hvori de 3 først udnævnte Kommissarier referere[1]).

Naar Kommissionen havde faaet Paalæg om at fore-

[1]) Sjæll. Registre 23. 19. Becker, Saml. til Frederik IIIs Hist. I, 14. Bricka, Biografisk Leksikon VIII. 228. Nyt hist. Tidsskrift VI. 204. Erslev, Len og Lensmænd 1596—1660.

tage Undersøgelsen „uden nogen Persons Anseelse“, da maatte dette Paalæg siges at være ikke helt ufornødent. Thi foruden Korfits Ulfeldt selv, hvortil hint Udtryk naturligvis alene sigter, var der en hel Række Personer, af Hensyn til hvilke selv en strængt kriticerende Kommissarius helst vilde undgaa at udtale sin Mening. Saaledes var der Ulfeldts adelige Hjælper i Rentekamret fra 1648 --51, Rentemester Oluf Daa; saaledes de adelige blandt Leverandørerne: Ove Gedde, Hannibal Sehested, Gunde Rosenkrans[1]), Kristoffer Gøje o. fl. Men dernæst maatte flere Mænd af Borgerskabet, som nød almindelig Agtelse og Anseelse, blive ramte af de Oplysninger, vore Rigsraader kunde fremkomme med; og uagtet de høje Herrer vel i Almindelighed ikke led af for stor Finfølelse ligeoverfor de „ufri“ Stænder, kunde Rigsraaderne nok ømme sig ved at røre ved Mænd, hvem Regeringen skyldte Tak for mange beviste Tjenester, og hvis Haandsrækning den heller ikke i Fremtiden ret godt kunde undvære. Dette gælder egentlig alle de i Relationen nævnte borgerlige Leverandører. Albert Baltser Berns var født i København, men var bleven Købmand og dansk Faktor i Hamborg; i Neustadt byggede han Orlogsskibe for Kongen, og i Glykstad havde han oprettet et Tøjhus og Kanonstøberi. Gabriel Marselis den yngre, af hollandsk Æt, var kgl. Faktor i Amsterdam, havde oprettet en Afdeling af Ostindisk Kompagni i Glykstad og havde skaffet Kristian IV Penge. Johan Bram, tysk af Fødsel, var

---

[1]) Denne, der var kommen med paa Relationens sorte Brædt, slipper dog aldeles fri for Antegnelser. — Om Oluf Daa, Biografisk Leksikon IV, 132. Naar en Afregning er kvitteret af Ulfeldt og Kristoffer Gabel, rører Kommissionen ikke ved den.

Borger i København og kgl. Faktor samme Steds, ansees for Datidens største Handelsgeni i Norden; han var Medlem af Admiralitets-Domstolen, af Ostindisk Kompagnis og Hvalfangstkompagniets Bestyrelser. Broderen Gødbert Bram, der fra 1639 var Tolder i Øresund, var ogsaa en driftig Handelsmand. Sigfred Fris havde før 1628 været Renteskriver, fungerede som Mønstringsskriver i Kejserkrigen og var nu øverste Renteskriver; i Kristian IVs sidste Dage tilbød han at levere Tømmer til Holmen, hvilket Tilbud blev modtaget til Renteskriverens store Fordel. Henrik Møller, født i Itzeho, var 1632 bleven Kammerskriver, 1641 Tolder for København og Marts 1651 Generaltoldforvalter i Danmark. Han er ubetinget fremmest i Leverandørernes hele Skare, hvorfor vi ofte ville komme tilbage til ham. Jakob Madsen, født paa Gulland, var den største Købmand paa Kristianshavn, hvor han var Borgmester, og han udmærkede sig særlig som Byggeentreprenør i stor Stil. Jens Jensen, „Borger i København“, er sikkert den J. J. Vissing, der ogsaa senere havde Leverancer til Frederik IIIs Søetat. Rasmus Jensen Helkande drev Skibsbyggeri paa Kristianshavn, men var ogsaa en fornem Handelsmand og Skibsreder, rig nok til at kunne forstrække Kongen med Penge. Lavrits Kristensen, vistnok den senere Raadmand i Kristiania, skal i Følge Relationen have tjent nysnævnte Rasmus Jensen og paa sin Husbonds Vegne gjort Leverancer paa Bremerholm, men han drev ogsaa selvstændig Købmandsforretning i Trælast. Alle disse Mænd give Kommissarierne rig Lejlighed til at fremkomme med kritiske Bemærkninger. Alle de andre, der kunne nævnes, ere kun Baggrundsfigurer og gaa saa godt som fri for Kommissionens videre Tiltale. Saaledes

Markvor Radebant, en Tysker, der havde været Kristian IVs Kammertjener og fungeret som Kammerskriver; Hans Pedersen, sandsynligvis H. P. Bladt, der var Henrik Møllers Svoger og derfor er indkommen i denne Kreds; Hans Eggertsen Stockfleth, Borgmester i Kristiania, og Mads Mortensen, Tolder i Helsingør[1]).

Alle disse Leverandørers Afregninger og „Leverantssedler“ skulde nu gennemsees af Revisionskommissionen. Selv om Renteskriverne have lettet dette Arbejde med Beregninger og Ekstrakter, hvoraf nogle endnu ligge imellem Protokollernes Blade, maa Kommissarierne dog have anvendt megen Tid og Opmærksomhed for at sætte sig ind i alle de mange Enkeltheder; thi hvert Regnskab med tilhørende Bilag maatte revideres, Blad for Blad, Post for Post, og da de samme Fænomener kom stadigt igen, maatte Ensformigheden virke særdeles trættende. At Revisorerne virkelig have haft alle Afregningerne, de omtale, i deres Hænder, er udenfor al Tvivl, nogle af disse Dokumenter forefindes jo endnu; og lige saa

---

[1]) A. B. Berns fik 1640 Tilladelse til at føre en Del Planker igennem Øresund mod at erlægge Told i Planker paa Bremerholm, og til at sejle under dansk Flag igennem Øresund paa Spanien og Italien, mod at give Told og ikke bruge Underfundighed (Sjæll. Reg. 20, 179. 281). — Biografisk Leksikon II, 137. 584 f. VII, 299. Bricka og Fridericia, Kristian IV egh. Breve IV, 284. 302. 294. O. Nielsen, Københavns Beskrivelse IV, 220. 279. 286. V, 189. 428. Meddelelser fra Rentek. Ark. 1872, 172. Sj. Tegn. XXIX, 98. Bruun, Kolberghede 78. Personalhist. Tidsskrift 2. R. IV, 202. 207. Lassen, Børsen. Renteskriveren Jørgen Regelsen aflagde Regnskab over det i Øresund o. a. St. konfiskerede Gods; hans Forhold omtale vi dog ikke, da de ere Bremerholm uvedkommende. Af Personer med Navnet Hans Pedersen kændes endnu 2, der have Tilnavnet Klein (O. Nielsen, l. c., 438), og en, der døde 1645 og var Tolder i Sundet (Egenh. Breve III, 129).

utvivlsomt er det, at Revisorerne have haft Vilje til at referere rigtigt[1]). Der var meget, som de ved Gennemsynet fandt „underligt“, og som derfor ikke kunde undgaa Notat; da de allerfleste Poster paa det nærmeste lignede hverandre, maatte næsten stadigt de samme Antegnelser atter og atter gentages. Kommissarierne trættes dog ikke ved Gentagelserne, men forfriske sig kun en sjælden Gang ved en lille ironisk, halvt humoristisk Bemærkning, naar der viser sig noget saa abnormt, at det kunde friste selv alvorsfulde Rigsraader til at trække paa Smilebaandet. En anden Ting er det, om deres Antegnelser altid ere rigtige; de have i den Henseende reserveret sig alt fornødent, idet de bemærke: „dog herudinden enhver uforgribelig sin Erklæring forbeholden, om noget kunde her antegnes, hvorom vi ikke kunde være ret informeret, eller videre Efterretning til Regnskabernes Oplysning herudinden kunde være, som os ikke er forekommen, — da saadanne Antegnelser saavelsom alle Ting det angaaende til kgl. Maj. og Rigens Raads Census vil have remitteret“. Det vilde dog blive for vidt-

[1]) Til at konferere de bevarede Afregninger med Relationen har der paa Grund af Materialets Omfang ikke været Lejlighed; paa den anden Side vilde Materialets Ufuldstændighed gøre Resultatet usikkert. Til en Prøve ere Relationens Tømmerleverancer for 1646 sammenholdte med Bremerholms Tømmerregnskab for samme Aar (Admiralitets-Ark. Nr. 661. Rigsarkivet). 6 Leverandører findes baade i Relationen og Regnskabet; af f. Eks. Henrik Møllers Leverancer findes der endog 2 flere i Regnskabet end i Relationen; denne har altsaa endda ikke faaet al Ting med. Men derimod savnes i Regnskabet 4 Leverandører, som Relationen anfører, deriblandt Rasmus Jensen med en meget stor Leverance; denne er imidlertid øjensynligt udeladt af Regnskabet, fordi den først blev vurderet i Aaret 1647, men Tømmerregnskabet for dette Aar foreligger kun i Ekstrakt, som ikke opgiver de enkelte Leverancer.

løftigt at følge Kritikken Skridt for Skridt; vi ville derfor kun betragte Relationen fra visse Hovedsynspunkter, som til Dels ere fremsatte i de tidligere meddelte kgl. Befalinger, og vi indskrænke os til at benytte de Conti, som væsentlig angaa Marinen — hvilke dog udgøre Hovedmassen —, altsaa Leverancerne til Bremerholms Tømmerhave, til Materialhuset samme Steds og til Proviantliuset for Københavns Slot; — de ere blevne modtagne og førte paa Regnskab af Søstatens Embedsmænd paa de nævnte 3 Steder, selv om det leverede senere har fundet Anvendelse udenfor Holmens Omraade. Leverancerne til andre Statsmyndigheder end Marinen ere næsten forsvindende.

Af Tømmer, Materialier og Proviant er der i Aarene 1640 til 1649, begge medregnede, leveret af

Albert Baltser Berns	for c.	29000	Rdlr.
Gabriel Marselis	—	148000	—
Gødbert Bram	—	30000	—
Johan Bram	—	26000	—
Gunde Rosenkrans	—	4000	—
Hans Eggertsen	—	4000	—
Mads Mortensen	—	2000	—
Markvor Radebant	—	9000	—
Sigfred Fris	—	51000	—
Henrik Møller	—	692000	—
Jens Jensen	—	25000	—
Jakob Madsen	—	270000	—
Rasmus Jensen	—	409000	—
Lavrits Kristensen	—	11000	—

Alle Leverancernes Sum er 1,710000 Rdlr.

Det er et forbavsende stort Tal; men omsættes Datidens Speciedaler i Nutidens Kronemønt, bliver Tallet endnu større, over 13 Millioner Kroner.

Som Orlogsværft maatte Bremerholm, hvor der til Stadighed blev drevet Skibsbyggeri og Reparation af Orlogsskibene, kræve store Leverancer af Skibstømmer. Relationen viser os da ogsaa, at det af de nævnte Leverandører leverede Tømmers Værdi var i Aaret

1640	c.	46000	Rdlr.
1641	-	132000	—
1642	-	85000	—
1643	-	225000	—
1644	-	155000	—
1645	-	221000	—
1646	-	204000	—
1647	-	235000	—
1648	-	51000	—
1649	-	29000	—
	i alt	1,383000	Rdlr.

eller 11 Millioner Kroner, i Gennemsnit over 1 Million Kroner om Aaret, men saa ulige fordelt, at Leverancerne i de fede Aar 1643—1647 stige gennemsnitlig til 208000 Rdlr. eller langt over 1½ Million Kr. om Aaret, medens Gennemsnitstallet for de magre Aar ikke kan naa 69000 Rdlr. eller 560000 Kroner. Men hermed have vi dog endnu ikke oversét alt, hvad der blev modtaget paa Holmen af Tømmer. Der var mange flere private Tømmerleverandører end de i Relationen nævnte, som supplerede Holmens Beholdninger, og endelig maa de Bidrag, som Rigens Len i Danmark og Norge ydede, ikke forbigaas. Imidlertid kan det vel antages, at de i Relationen kriticerede Leverandører have leveret Broderparten. Hvilken mægtig Forøgelse maatte ikke Orlogsflaaden modtage, naar alt dette Tømmer blev anvendt til Krigsskibes Bygning, samtidigt med, at der byggedes Orlogsskibe i Neustadt, i Norge og andre Steder! Og

dog paastod man, at der i hele den Periode, hvori man svømmede i Tømmer paa Bremerholm, kun blev bygget 2 Pramme og „Den lange Amager“ [1]). Derfor fremkommer Spørgsmaalet af sig selv: har denne store Masse Tømmer virkelig været nødvendig? Kommissarierne have søgt at besvare dette Spørgsmaal paa en ret ejendommelig Maade. Naar Tømmeret var leveret paa Holmen, skulde det selvfølgeligt besigtiges og vurderes, og denne Synsforretning skulde foretages inden 3 Dages Forløb, for at Købmand og Skipper ikke uden Nødvendighed skulde blive opholdte [2]). Kommissarierne opdagede snart, at denne Termin for Vurderingen var bleven overskredet i mangfoldige Tilfælde: af omtrent 230 Poster have over 60 faaet Notater herom. For ikke at tale om en halv Snes Leverancer, der havde maattet vente indtil 14 Dage, havde 20 henligget uvurderede fra 1 til 6 Maaneder, 12—13 fra et halvt til et helt Aar, 15 endnu længere, 1½ Aar, 2 Aar, ja endog 6 Aar, og nogle enkelte vare til en Forandring slet ikke blevne vurderede. Kommissionen kan slet ikke forstaa, hvorledes Leverandørerne efter saa lang Tids Forløb ved Vurderingsforretningen kunde kænde deres Tømmer fra andres eller skælne deres egne forskællige Leverancer fra hverandre. Denne Gaade lod sig let løse, thi det var netop paa hin Tid blevet befalet, at hver Leverandør straks skulde forsyne det af ham leverede Tømmer med sit „Brænde“ ɔ: indbrændte Stempelmærke [3]), og det er

[1]) D. Mag. 3. R. IV, 278. Naar der her omtales et Forbrug af Tømmer for c. 18 Tdr. Guld i 8 Aar, er vistnok dermed ment hele Tilførselen til Holmen, som ovenfor antydet.
[2]) Lind, Kristian IV og hans Mænd paa Bremerholm, 354.
[3]) Sjæll. Tegnelser XXVIII, 290.

da rimeligt, at Leveringsdatoen ogsaa blev tilføjet ved samme Lejlighed. Kommissionens Forbavselse var mere berettiget, naar det fremgik af Leverantssedlerne, at f. Eks. 7 store Leverancer kunde synes af én Mand paa én Dag — hvilket dog kun vil sige, at Synsforretningerne undertegnedes paa én og samme Dag —, eller at nogle Leverancer kunde blive vurderede forholdsvis hurtigt, medens andre, langt tidligere leverede, maatte savne Vurderingen i Aarvis. Men da nu Tømmeret ikke maatte tages i Brug paa Holmen eller anden Steds, førend det var besigtiget, er det klart, at jo længere man lader det trække ud med denne Besigtigelse, des mindre nødvendig Brug har man for det. Ved Hjælp af denne Slutning kommer Kommissionen til det Resultat, at en stor Del af Leverancerne har været aldeles ufornøden. Det maa dog vistnok siges, at Relationen ved at urgere den sent foretagne Vurdering er kommen altfor let til et Bevis. Tømmerets Ufornødenhed maatte kunne dokumenteres med større overbevisende Kraft. Der kunde saaledes være paavist, hvor meget den aarlige Indtægt af Tømmer overskred den budgetterede Sum paa Overslagene over Rigens Indtægt og Udgift. Der findes netop et Overslag for Aar 1642, hvori det hedder: „Alle Slags Tømmer og Planker, som til kgl. Maj.s Skibsflaade paa et Aarstid behøves, er ikke beregnet højere end 26354 Rdlr. NB. beløber nu paa trende Aars Tid over dobbelt saa meget.“ Saaledes beregnet naaede vi dog Tallet 60000. Paa to lidt senere, enslydende Overslag for Aarene 1651 og 1652 anføres Summen til Tømmer til Flaadens Vedligeholdelse lig Udgiftssummen for 1638, „som er det ringeste udi ti Aars Udgift“, nemlig 77000 Rdlr. Herved skal

dog bemærkes, at af disse Overslag[1]) forudsætter det fra 1642, at der for den anførte Sum skaffes Tømmer til Bygningen af 2 nye Orlogsskibe, medens de to andre fra 1651 og 1652 ikke have regnet Tømmer til Nybygninger med i Summen, — hvilket gør Tallet en Del usikkert. Langt mere sikker Grund vilde vi faa under vore Fødder, hvis vi kunde paavise ikke den budgetterede men den virkelige Udgift til Skibsbygningstømmer i de paagældende Aar. Der forefindes for et saadant Øjemed noget Materiale, hvoraf en Del netop er tilvejebragt til Brug ved Kommissariernes Undersøgelser, men ikke er blevet benyttet af dem. Saaledes en Ekstrakt af Udgiften „udi det Aars Tømmerregnskab fra Nyaar 1643 til 10. April 1644, som er salig Gotfred Mikkelsens sidste Regnskab“. Men heri anføres slet intet udtrykkeligt til Skibsbygningen, med mindre det skulde skjule sig i en Post paa 22436 Rdlr. til „Skabelunner, Mersloftet og Nagleboden“. Mindre skuffede blive vi ved at betragte et Overslag fra 1646; her opgives Udgiften til Skibstømmer at have været i Aaret 1644: 79572 Rdlr.; en Flaadeliste, som ligger hos, opregner 45 Skibe. Et fuldstændigt Regnskab for 1646 kan ikke bruges i vort Øjemed, da Tømmerets Pris ikke anføres deri; men det oplyser os dog om, at 53 Skibe ere blevne reparerede paa Holmen dette Aar. I en Ekstrakt „over Tømmer, som er til Udgift skreven udi Hans Numesens Regnskab fra Nyaar 1647 til Aarsdagen 1648,“ findes en Udgift af Tømmer til Søstaten paa 39000 Rdlr., deriblandt til 38

---

[1]) Bruun etc., Danske Samlinger VI, 346 f. Bruun, Curt S. Adelaer, 446. Samling af forskællige Slags Overslag 1632—45, Rigsarkivet.

navngivne Skibes Reparation Tømmer for 16215 Rdlr.[1]). Alle disse Tal, sammenlignede med de ovenfor anførte Leverancers Beløb, give jo meget utilfredsstillende Resultater. Men det fremgaar tillige af Regnskaberne, at Flaadens Reparation krævede ikkun den mindste Del af Tømmerudgiften. Allerede Relationen selv viser, at der i alt er anvendt for 92000 Rdlr. Tømmer udenfor Holmen. Regnskaberne berette nu om saare meget Tømmer, der er udleveret fra Bremerholm til „Landbygninger" i Byen, til de kongelige Slotte og Gaarde, til Befæstning o. s. v. Saa vokse Summerne stærkt. For Aar 1643 bliver Udgiften nu: 221334; for 1644: 109975 foruden, hvad der „er forskikket til Malmø og andre Steder"; for 1646 kan den ikke opgives; for 1647: 105478 Rdlr. Der skal i disse Aar være „forbygt for 15½ Tønde Guld" paa denne Maade, og det uagtet der ikke var opført nogen større Landbygning[2]). Hvorledes det end forholder sig hermed, saa have vi opnaaet Tal, som dog nærme sig noget mere til Leverancernes Summer. Forskællen har maaske sin Oprindelse i, at Regnskaberne have vurderet Tømmeret efter en anden, lavere Skala end Leverandørernes Afregninger. Det have vi altsaa vundet, at de høje Tal nu have i det mindste en vis Sandsynlighed. Men kunne vi ikke naa et Skridt videre? Da Tømmeret, som vi have sét, er forskikket viden om, ogsaa til Provinserne, saa er det maaske dog sandt, hvad Ulfeldt i 1654 fremførte til sit Forsvar, at alt „det meget Tømmer" var sendt til Glykstad. Saa opnaa vi

[1]) Rigsarkivet: Reg. 108 b, 57. Forskællige Slags Overslag 1632—45. Admiralitets-Arkivet, Nr. 661.

[2]) D. Mag. 3. R. IV. 278.

med ét Slag Balance i vore Beregninger, naar alt, hvad der paa Holmen savnes af Tømmer, kan genfindes ved Elben. Det er nu vist, at store Tømmerladninger ere dirigerede fra Norge til Glykstad, og det kan heller ikke nægtes, at der er sendt Tømmer til denne By fra København baade af en privat Entreprenør og med et kongeligt Orlogsskib[1]), men lige saa vist er det, at Tømmerregnskaberne for 1643 og 1647 ikke indeholde Spor af slige Forsendelser fra Holmen, efter at de, vel at mærke, have passeret Bremerholms Regnskaber, ja vi tør paastaa, at Ordet Glykstad ikke er nævnet i Forbindelse med de talrige og store Leverancer, som vor Relation omtaler. Og naar Ulfeldt tillige vil hævde, at Tømmeret altsammen har fundet Vej til Glykstad, da indeholde disse Ord en haandgribelig Overdrivelse, der gendriver sig selv, thi hvilken Ebbe har der da ikke været i Tømmerbeholdningen paa Bremerholm! Og selv om vi ville tage Ulfeldts Forklaringer for gode Varer, vedbliver det Spørgsmaal at være aabent: har saa meget Tømmer været fornødent, eller har man ikke vist en stor Ødselhed paa en Tid, da Sparsommelighed mere end nogen Sinde maatte anbefales som den fornemste Dyd? Til at klare Spørgsmaalet i denne Skikkelse kan Relationen ikke siges at have ydet noget Bidrag.

Derimod stiller Relationen de forhen omtalte „Leverantssedler“ i det klareste Lys, ja hele Kommissionsbetænkningen er i Hovedsagen en Kritik af disse Dokumenter. Leverantssedlen var i Reglen udfærdiget paa et halvt eller et helt Folioark; herpaa har Leverandøren

[1]) D. Mag. 5. R. II, 383. Norske Rigsregistranter, f. Eks. VIII, 282. 296. Egenhændige Breve V, 372. 374. Afregninger H, 117 e.

kortelig angivet den Ordre, i Følge hvilken Tømmeret var bestilt, Skipperen, som transporterede det til Holmen, Leverancens Art og Størrelse samt Tiden for Leveringen, — alt dette underskrevet af Leverandøren. Dernæst tilføjede Vurderingsmændene deres Attest om Synsforretningen, Tømmerskriveren paa Bremerholm sin om Modtagelsen, hvilket bekræftedes af Holmens Admirals Underskrift, og endelig fik Dokumentet Rigshofmesterens egenhændige Paategning, der som oftest lød: „Dette saaledes befales at annammes paa Holmen til Flaadens Fornødenhed og efter Taksten (ɔ: Vurderingen) saaledes skal blive betalt. Korfits Ulfeldt.“ — Saaledes saa en Leverantsseddel fra den Tid ud, naar alt var i Orden med den, men dette er saa sjældent Tilfældet, at Kommissionen bliver næsten helt begejstret ved paa sin Undersøgelses Vej at finde en enkelt Seddel, paa hvilken der intet er at udsætte. Relationen udbryder da: „Med denne Bevis befindes at være omgaaet og medfaret efter den Ordinantse og Forordning, som paa Holmen altid brugeligt var; mens er stor Skade, at saadant ikke er siden altid observeret.“ Derfor blev der Tumleplads nok for Kritikken. Under Tiden vurderedes der kun af en Mestersvend, uagtet hans overordnede, Skibsbygmesteren, ikke var fraværende fra Holmen; under Tiden var der kun én Vurderingsmand, uagtet Tømmerskriverens Instruks foreskrev, at Skriveren selv skulde være til Stede med to forstandige Tømmermænd for at syne og maale Tømmeret; ofte manglede Datum for Vurderingen, saa at man kun havde de opgivne Leveringsterminer at rette sig efter. Med Hensyn til Tømmerskriverne Gotfred Mikkelsens og Hans Numesens[1]) Underskrifter var der

[1]) Bestall. Protokol III, 374. Lind, 349. 350.

den Mærkelighed at paatale, at den første under Tiden erstattedes af hans Hustrus Underskrift (hvorom senere mere), og at der slet ingen Instruktion eller Bestalling var at finde i Danske Kancelli for Hans Numesen; men Relationen tilføjer: „tvivler dog alligevel ikke paa, at han jo burde at rette sig efter den Brug og Sædvane, som for hannem paa Holmen var bleven paabudt at observeres". — Det kunde heller ikke undgaa Paatale, at en Snes Sedler mangle Rigshofmesterens Underskrift; en enkelt Gang har han begyndt paa Attestationen, men har ikke haft Tid til at skrive sit Navn under; men for de andre Tilfælde kan der ikke paavises nogen antagelig Grund. Vi kunne saaledes ikke angive hans hyppige Rejser og „Sygdomsanfald" som det, der har hindret ham i at underskrive, thi andre Sedler netop fra de samme Tidspunkter ere saa heldige at kunne fremvise hans Navn. Men foreligger her en mere tilfældig Forsømmelse, saa er det ikke muligt at antage det samme om den Forsømmelse, Holmens Admiraler Erik Ottesen Orning og Kristoffer Lindenov have udvist ved at lade over Halvdelen af Tømmerbeviserne mangle deres Underskrift; det er sket paa omtrent 130 Beviser af samtlige 230. Dette maa kaldes en grov Pligtforsømmelse, som begge Admiraler ere enige om. Ganske vist indeholde deres respektive Instrukser, der ere enslydende, intet udførligt herom, men der henvises i dem begge til Holmens Artikler af 8. Maj 1625, som jo endnu havde Gyldighed [1]). Heri hedder det (§ 22): „Med Leverantserne skal han (ɔ: Holmens Admiral) have Opsyn, nemlig at

[1]) Bruun, C. Adelaer, 403. Holm- og Arsenal-Artikle, prentet hos Henrik Waldkirch.

intet uden Befaling oplægges eller leveres; om Leverantserne og som til Holmen eller Flaaden sker, skal han erindre, hvad gavnligt og hvad skadeligt er, saa vidt han kan forfare; han skal og intet annamme lade, som ikke godt er, hvo det og befaler, hvorfor han og skal overse og med-underskrive alle Leverantser, som til Holmen sker, og derudi udtrykkelig indføre, hvordanne Varerne ere, paa det enhver sin Gærning kan forsvare." Da denne Mangel paa Admiralens Underskrift breder sig over hele Tidsrummet, er den Indvending allerede paa Forhaand imødegaaet, at Forsømmelsen havde sin Grund i Admiralernes Udkommando eller i den Suspension, som Erik Ottesen maatte lide i 1641, thi i saadanne Tilfælde kunde f. Eks. Overskipperen jo være traadt i Admiralens Sted. Eller har Admiralen med Vilje undladt at attestere, fordi der forelaa en Uorden, som han ikke vilde være Deltager eller Medvider i? Det er bekændt, at Kristoffer Lindenov i 1645 har ytret sin Misfornøjelse med det Fortrin, som blev givet en enkelt af Leverandørerne (Henrik Møller). Dette Admiralernes Forhold forbliver uopklaret. En anden Forsømmelse kan dog ogsaa lægges dem til Last, at de nemlig have undladt at tilholde Holmens Skrivere at indføre Leverantssedlerne i „Holmens Registerbog" [1]), hvilket er forsømt c. 70 Gange. medens omvendt nogle Sedler ere indførte i Registerbogen, som ikke ere blevne præsenterede Kommissionen in originali.

Men netop ved Registerbogen føres vi ind i en ny

[1]) Lind. l. c., 77. 79. Registerskriver paa denne Tid var Klavs Andersen (Lind, l. c., 356, hvor dog Vindskrivere og Registerskrivere ere sammenblandede).

Tankerække, hvori der ikke længere er Tale om Pligtforsømmelse, men om svigagtigt Forhold. „Vi frygte," sige Kommissarierne, „at Bogen ikke er rigtig, eftersom meget derudi findes ordine præ postero indskrevet, og er ingen indbunden Bog; mens mene vist, at der paa Holmen efter Gotfred Mikkelsen og Hans Nunesen maa findes de rette og rigtige Bøger." Og naar Registerbogen senere omtales, tilføjes der: „saadan, som den er". Ved Siden af dette forkastelige dobbelte Bogholderi antager Kommissionen Tilstedeværelsen af dobbelte, ja tredobbelte Afregninger. Der findes nemlig omtrent et halvt Hundrede Beviser, af hvilke to eller tre have indbyrdes fælles Leveringsterminer, og da Leverandøren er den samme, Varernes Art den samme, Tiden og Stedet for Leveringen den samme, er det aldeles umuligt for Revisionen at se, om der virkelig er sket to—tre samtidige Leverancer, eller om det egentlig er kun én Leverance, der som Genganger to eller tre Gange kræver sin Betaling. Saaledes blive Kommissarierne ret naturligt ledede paa den Tanke: „kanske en Part (af disse Leverancer) aldrig ere gjorte". Og Mistanken bestyrkes af flere Momenter. Her er en Mand (Lavrits Kristensen) „Tjener" hos en anden; medens han paa sin Husbondes Vegne besørger Leverancer til Holmen, leverer han ogsaa Tømmer paa sine egne. Kunde her ikke let afstedkommes Forvirring? Henrik Møller og Rasmus Jensen ere et Aar i Kompagni; de gøre Leverancer i Fællesskab, men gøre ogsaa „partikulære" Leverancer hver for sin Regning; oven i Købet synes de at have præsteret særskilte Beviser, hver for sig, for det, de have leveret i Kompagni, og disse Beviser ere „udi Datum sammenblandede"; hvad af disse Bevisers Paalydende er nu leveret og hvad ikke? Det

er saa meget vanskeligere at afgøre, som Tømmerregnskaberne fremvise tilsvarende Gengangere; i Regnskabet for 1643 er der paapeget 2 Poster paa respektive 3846 Rdlr. og 476 Rdlr., som menes at være opførte 2 Gange. — Aar 1643 leverede Henrik Møller, der jo var Tolder i København, Skibstømmer til Holmen af over 88000 Rdlr.s Værdi. Relationen paaviser, at hvis dette Tømmer er indført fra Udlandet, saa har Henrik Møller ikke krævet den befalede Told (Kommissarietolden) deraf, og hvis det er kommet fra Indlandet, burde han i Følge sin Instruks have angivet, hvor det var ind- og udskibet. I de for Kommissionen fremviste Toldbøger findes der imidlertid intet opført som indskibet i Henrik Møllers Navn; det maa da være indskrevet i Bogen under andres Navne, „hvorom han selv bedst véd at gøre den bedste Efterretning“, hvis man ikke maa antage, at der ogsaa paa Toldboden førtes dobbelte Bøger, én officiel med forvanskede Opgivelser og én privat med de virkelige Fakta. — Leverantssedlerne selv kunde have et fordægtigt Udseende, som f. Eks. naar Vurderingsunderskriften faar det Notat: „tvivles og, at det er Tommis Jensens Haand“, eller naar henved 30 Beviser bære Underskriften: „Lisbet, Gotfred Mikkelsens, efter hendes salige Husbondes dødelige Afgang“. Sagen forholder sig saaledes, at Gotfred Mikkelsen fungerede indtil de sidste Dage af Aaret 1643, da han endnu 31. December udstedte et Bevis; han levede noget ind i det nye Aar og jordedes 11. Januar 1644; hans Eftermand i Embedet Hans Numesen begyndte at optage Inventarium over Beholdningerne 13. Januar og havde tilendebragt Arbejdet 9. Februar. At der fra Nyaar 1644 til 13. Januar eller endog 9. Februar har været et Interregnum, hvori Enken Lisbet

Madsdatter underskrev Beviserne paa sin afdøde Mands Vegne, vilde ingen finde besynderligt, men det vækker Kommissariernes største „Undren“, at Interregnet ikke blot strækker sig til 10. April 1644, paa hvilken Tid Lisbet „ej havde med saadant at bestille“, men at hendes Enkestand, med dertil hørende Myndighed til at underskrive per procura, allerede er begyndt 21. December 1641, skønt Manden levede hele 2 Aar derefter[1]). I Anledning af et saadant Bevis fra det følgende Aar kan Kommissionen ikke afholde sig fra en spøgefuld Bemærkning: „Seddelen er dateret 13. Marts og er efter Rigshofmesterens Befaling, dog han ikke blev Hofmester førend 2. April[2]); saa her ses, hun lige saa vel vidste, at Statholder skulde blive Rigshofmester, 19 Dage før det skete, som at hun skulde blive Enke, 3 Fjerdingaar før det skete; som er hel underlig.“ Maatte en slig Underskrift ikke erklæres for ugyldig, — et falsk Flag, hvorunder Bedrageriet sejlede? Og endelig var der Leverancer, som Kommissionen maatte holde for fingerede, da Tidsforholdene i Virkeligheden maatte have hindret deres Effektuering. Om en Leverance, ydet 10. Januar —25. Februar 1645 noteres: „er ikke leveret paa de Tider, Skibene sejlede“; om Leveringsperioden Marts

---

1) Jakob Madsen har særlig benyttet sig af Lisbets Underskrift. I en Ekstrakt af hans Afregninger for 1639—1644 opføres 84423 Rdlr. for Leverancer „kvitterede af Lisbet i Utide“ og 10346 for saadanne, der vare „kvitterede i rette Tid“ af hende (Afregninger J, 8).

2) Herved bekræftes den Datum, som Birket Smith, Leo. Kr. Ulfeldts Historie I, CXVIII og Egenhænd. Breve V, 319 opgive; Fridericia, Danmarks ydre politiske Historie II, 292 og Erslev, Aktstykker til Rigsraadets Historie III, 599 have 1. April.

—Maj s. A.: „de Tider, vores Flaade blev slagen[1]) og Svensken krydsede meget stærkt udi Søen“; Maanederne Juni—Avgust s. A. kaldes de Tider, „der Sundet og Byen var med tvende Armader fjendtlig belagt, og de Svenske krydsede stærk (i) Søen og ingen Tilførsel da vilde tilstede fra sidst in Junio og til midt in Augusto, Freden blev sluttet“ [2]). 7. Februar 1648 „var ej Tiden at sejle, thi Søen var da frossen“ o. s. fr. „Og er højligen at forundre, hvorledes Tømmer skulde paa de Tider (kunne) leveres.“

Det maa dog vel siges, at Kommissarierne i deres Iver for at udfinde Notater have ladet sig forlede til at gaa noget for vidt i deres Paastande. At Bedragerierne virkelig skulde være satte saa meget i System, at der baade paa Toldboden og paa Holmen førtes to Række Hovedbøger, er næppe rimeligt og i ethvert Fald ikke bevist. Heller ikke ses det af Relationen, at Lavrits Kristensens Forhold til sin Husbonde har medført nogen ligefrem Besvigelse, og hvad Forholdet mellem Rasmus Jensen og Henrik Møller angaar, da siger Betænkningen selv om den førstnævnte: „Rasmus Jensen tilskrives intet dette Aar (1642) at have leveret til Tømmerhaven af Aarsag, at hvis Leverantser, som han og Henrik Møller dette Aar tilsammen have gjort, det haver Henrik Møller sig tilskrevet.“ Hvad de dobbelte og tredobbelte Afreg-

[1]) Her maa vel være ment Ove Geddes uheldige Togt i Maj Maaned til Gøteborg (og Norge), paa hvilket „Store Sofia“ sank

[2]) De to Armadaer ere: den svensk-hollandske under Ankarhjelm fra Kattegat og den svenske Hovedflaade under Wrangel og Ryning fra Østersøen. Freden sluttedes 13. Avgust, men selv efter den Tid (18. Avgust) maatte man anmode den svenske Admiral om ikke at forulempe Skibsfarten (Erslev, Aktstykker III. 117).

ninger angaar, da kunde de vel være vanskelige at skælne, naar man, som Kommissionen, kun havde Papirerne for sig, men i Realiteten, ude paa Holmen, kunde vel nok en og samme Leverandør til samme Tid have to à tre Skibsladninger under Losning og have ladet dem vurdere hver for sig; Skipperen maatte jo ikke opholdes ved successiv Afladning. Fænomenet „Lisbet" er og bliver helt mistænkeligt, og Muligheden af en sviggagtig Forskydning af Dateringen kan ikke benægtes; men det er heller ikke umuligt, at den sene Vurdering, der jo var bleven Coutume paa Holmen, kan have forsinket Leverantssedlernes Kvittering af Tømmerskriveren, saa at en Seddel paa en tidligere Levering først blev færdig til Kvittering i Lisbets Enkestand; og Tømmerregnskabet for 1643 viser tillige, at 10. April 1644 netop blev anset for den officielle Endetermin for hendes Myndighed som Tømmerskriver. De store Tal paa de tidligere omtalte Tømmerregnskabers Udgiftsside svække for en stor Del Mistanken om, at „Leverantserne ikke ere gjorte"; og naar det anføres, at Fjenden og Vinteren have umuliggjort Leverancerne, da kan Indvendingen angaaende Fjendens Blokade vel ikke modsiges, skønt Blokaden vistnok ikke altid var lige effektiv; men for Datiden var det blevet et Axiom, at „Vinteren" aldeles ophævede Skibsfarten; September blev allerede kaldet „sent paa Aaret", og først „noget ind i Marts" kunde man tænke paa at røre sig igen[1]).

---

[1]) Det var denne Betragtningsmaade, der havde ført til Katastrofen 13. Oktbr. 1644 (Pros Munds Nederlag). I en Betænkning af 21. Avg. 1645 ytrer Borgerskabet angaaende Defensionen: „af Søen in Decbr., Jan., Febr. og noget in Martio havde man sig næst Guds Beskærmelse ej at befrygte" (Erslev, Aktstykker III.

Men lad saa være, at der muligvis kan findes en eller anden mistænkelig Leverance, hvor vel funderet Mistanken end kunde være; — havde man faaet det hele for en billig Pris, kunde mulige „Fejl“ bedre tilgives. Men Kommissionen er ad forskællig Vej kommen til den Overbevisning, at det modsatte er Tilfældet: Prisen er aldeles „excessiv“, som Kongen havde udtrykt sig i sin Skrivelse. For at finde det Tidspunkt, da den forhøjede Pris indtraadte, er Revisionen gaaet c. 3 Aar længere tilbage i Tiden, end der fordredes i den kongelige Befaling. Man fandt da, at de lavere Vurderingstakster ere blevne fulgte endnu i Aarene 1638—40. Til det Beløb, som var Resultatet af Vurderingen til disse lavere Priser, lagde Rentekamret Tyvendepenge, „formedelst at Sorteringen paa Tømmeret ikke kan træffe éns Lighed udi Bredden og Tykligheden“. Paa det udkomne afkortedes derpaa i Rentekamret 10 Procent som en Art Rabat for en-gros-Købet. Men 1640 begyndte man saa smaat at lade denne Afkortning falde bort; hvad der før var beregnet i Sletdalere (à 80 Skilling), betaltes nu med lige saa mange Rigsdalere (à 96 Skilling); og fra September 1642 ere de høje Priser komne ret i Gang, saa at der nu for den samme Kvalitet opnaaedes indtil 16 Rdlr., og før havde man kun maattet give 6 Sletdalere derfor! Og kunde det endda paavises, at den høje Pris var den almindelige Markedspris, ja, saa maatte man jo finde sig i at betale, hvad Varerne kostede, men — nogle Købmænd opnaaede langt højere Betaling end andre: nøjedes disse for „ret Tømmer“ med 7 à 9 Slet-

173). At den danske Flaade i 1657 trods Storm og Kulde holdt sig i Søen til ind i December (D. Mag. 5. R. III, 115 f.), maa kaldes en ligefrem Bedrift.

daler, saa fik hine 16 à 18 Rdlr.; Krumholter, som man hos nogle kunde faa for 5½, 7, 8½ og 10 Sletdaler, kostede hos andre henholdsvis 15, 18 og 20 Rdlr. Dermed var altsaa Systemet med „privilegerede Leverandører“ i fuld Virksomhed, og „vare saadanne Privilegier ikke aleneste Kronen til stor Skade i adskillige Maader, men endogsaa andre baade ind- og udlændiske Købmænd, som Tømmer havde“, og som Kommissionen et andet Sted kalder „fattige Folk“. Revisionen behandler dette Punkt ret con amore. Kunde det erfares, til hvor stor Værdi de forskællige ude fra indførte Leverancer vare angivne ved Toldklareringen, saa havde man en uforkastelig Maalestok at betjene sig af. Men dette var jo mislykkedes for Henrik Møllers Vedkommende, da Toldbogen for 1643 ikke mentes at være i Orden og for 1646 og 1647 kun gav den Oplysning, at Henrik Møller det første Aar havde indført 13 Skibsladninger paa i alt 596 Læster og det andet benyttet 17 Skibe med en samlet Drægtighed af 658 Læster; men disse Tal egnede sig ikke til at sprede Lys ud over Prisforholdene. Derimod foretages Regnestykket for Sigfred Fris'es Vedkommende. Her erfares først af Toldbogen Ladningens Værdi; hertil lægges den udgivne Tolds Beløb og Halvdelen af Værdien som den calculerede Fragt; Summen af disse 3 Beløb beregnes endvidere Leverandøren „til Profit“. Paa den Maade udkommer for samtlige Renteskriverens Leverancer Tallet 7784 Rdlr., medens Staten i Virkeligheden har maattet betale Tømmeret med 50188, omtrent 7 Gange for dyrt. Det svage Punkt i denne Bevisførelse er Toldbogens mulige Ufuldstændighed; Sigfred Fris kunde have indført mere Tømmer end det, han havde fortoldet. Man udfandt da en anden Metode.

8. Juni 1651 havde Holmens Admiral Kristoffer Lindenov faaet Befaling til at lade 2 af Holmens og 2 af Byens Tømmermænd (ɔ: Mestre) i Fiskalen Peter Knudsen Skaanings og i Sigfred Fris'es egen Nærværelse vurdere det Tømmer af den sidstnævntes Leveringer, som endnu fandtes ubrugt paa Holmen, for at erfare, hvad det billigen der paa Stedet kunde være værdt. De, som tidligere havde vurderet Tømmeret, skulde „paa deres Ed“ forhøres af Admiralen om, hvorledes det tilforn var gaaet til ved samme Tømmers Maaling og Taksering. Alt dette skulde udførligt indberettes til Kongen, saa at han „deraf om al Ting kunde have god Information“ [1]). Det viste sig da, at hvad der endnu var i Behold af Renteskriverens Tømmer, var 1649 blevet vurderet til 3142 Rdlr. og værdsattes nu „af Byens Middel som uvildig“ til — 300 Rdlr.: efter den Beregning var hele Leverancen kun 4790 Rdlr. værd og var bleven betalt næsten 11 Gange for dyrt. Selv om Tømmeret var leveret stykvis, ikke en gros, og der beregnedes Renter fra Leveringsdagen, vilde Totalsummen efter de tidligere Takster fra 1638—40 kun blive 21929, saa Kronen dog led en Skade paa 28262 Rdlr. — Ved at anstille saadanne Beregninger kommer da Kommissionen til det Resultat, at der til de forskællige Leverandører er udbetalt 915000 Rdlr. for Tømmer, som Staten burde have haft 483000 Rdlr. (c. 3³/₄ Million Kroner) billigere. Men det vil ses, at det ikke er alle Leverancer, som have faaet denne Antegnelse, og det er heller ikke alle Leverandører, som anklages for at have forvoldt Staten denne Skade. Af den nævnte Ekstraprofit er der til-

[1]) Sjæll. Tegnelser XXXII, 112.

faldet Albert Baltser Berns c. 4000 Rdlr., Gabriel Marselis 72000, Sigfred Fris 42000, Henrik Møller 250000 og Rasmus Jensen 115000 Rdlr. Disse Mænd have altsaa været saa heldige at kunne indtage den fordelagtige Stilling som „privilegerede Leverandører“.

Et tilsyneladende berettiget Forsvar for de høje Priser kunde søges i Kronens svækkede Pengestatus, som gjorde det temmeligt usikkert, om man i det hele taget fik sin Betaling eller dog Betaling indenfor en rimelig Tidsfrist. Men Relationen betager ganske dette Forsvar sin Kraft; den viser os, at ved Aar 1651 har en meget stor Part af Leverandørerne faaet det meste af den Betaling, der tilkom dem; en Del af deres Fordringer bleve dette Aar tilfredsstillede for de to Tredjedeles Vedkommende med Jordegods. — Henrik Møller gaar ogsaa i denne Henseende i Spidsen. Ikke alene havde han det Held ved Nytaarstid 1643 som Tolder at have 36886 Rdlr. af Kronens Penge (St. Annæ Told- og Lastpenge) mellem Hænder, saa at, „dersom han ikke endskønt for Leverantser er betalt, saa haver han dog ikke forskudt af sin egen Middel“, thi hele hans Fordring dette Aar beløb sig til 33711 Rdlr. Men de følgende Aar faar han endog kontant Betaling for et ikke ringe Beløb, da Kongen ikke vilde „sidde i uskiftet Bo“ med ham[1]). Paa denne og anden Maade havde han 1646 modtaget 24195 Rdlr., hvilke han desværre havde glemt at faa afskrevne paa sine Fordringer. Meget kærkomment maatte det være for ham at faa Betalingen erlagt i „Prisvarer“, — Skibsladninger, som vare kondemnerede i Øresund og andre Steder for Toldsvig. Af disse Varer

[1]) Egenhændige Breve VI, 213.

blev der i 1643—1644 overladt ham et Parti (for 79642 Rdlr.) „af Rigens Hofmester for godt Køb foruden nogen enten Købmands, Kræmmers eller andre deres Vurdering“. Kommissionen fremhæver saadanne Priser som 6 Skilling for et Pund Tobak, 12 Skilling for et Pund Topsukker[1]), 8 Rdlr. for et Sk℔ Stangjærn (og selv forlangte han 10¼ Rdlr. derfor, naar han var Leverandør) og 24 Rdlr. for en Læst spansk Salt (og i Aaret 1646 maatte Borgerne give Marselis 36 Rdlr. for Læsten). „De andre Varer forstaa vi os ikke paa.“ Endogsaa 4 af de konfiskerede Skibe: Kistemageren, Fortuna, Svenske Bøjert og Røde Løve, fik Henrik Møller til nedsat Pris, for 9200 Rdlr., uagtet de vare vurderede paa Holmen til 9750 Rdlr. Over det Jordegods og de Grundejendomme, hvori han ogsaa havde faaet Udlæg, meddeler Relationen følgende Fortegnelse: 15. Maj 1646: en Plads paa Slotspladsen, maalt og takseret for 200 Rdlr. 17. Juni s. A.: en Plads og 2 Huse ved Gæthuset for 1027; en Plads uden Østerport 200. 17. December 1647: et Hus til Barkmølle bag Slottet ved Løngangen og 6 Boder ved St. Anna, (som) skulde være opsat, (tilsammen) 216. 17. Novbr. s. A.: en Plads mellem Børsen og Broen med Bolværk 1200. 6. og 29. Decbr. s. A.: en Mølle ved Vesterport 2000; en Plads ved Provianthuset til Værts- og Boldhus 666½ Rdlr. 16 Sk. 15. April 1650: Nogle Skovparter ved Hjortholms Mølle 800 Rdlr.[2]). Kommis-

[1]) 1635 betaltes Topsukker med 16 til 23 Skilling Pundet, og det var vel ikke blevet billigere i Mellemtiden. Egh. Breve III, 407.

[2]) Om Boldhuset se O. Nielsen, Københavns Beskrivelse IV, 334. 1649 havde Henrik Møller faaet Hjortholms Mølle frit paa Livstid, medens Arvingerne skulde betale en Afgift (Erslev, Len 1596—1660, 55). Her oprettede H. M. en Fabrik for Messingvarer, og her havde han sit Lyststed, hvor han modtog for-

sionen gør derhos følgende karakteristiske Bemærkning: „Vandmøllen, Skovparter, Virum og Jonstrup Vang, dersom de ere forundte Henrik Møller til at bygge og bruge, kan de vel være til Handels og Haandværkers Fortsættelse her i Landet gavnlig; mens saadan Grund arvelig at nyde og beholde, synes at være imod Rigens Fundamentallove, efterdi det er ret, frit Jordegods.“ Angaaende de andre Pladser i og ved Byen var der ikke den Betænkelighed, naar blot ingen anden havde Ret til dem, og naar Henrik Møller brugte dem i Overensstemmelse med de fastsatte Konditioner, der vare særdeles favorable. — Og som Henrik Møller levede under en særlig lykkelig Stjerne, saaledes nød de fleste Leverandører ogsaa godt af Lykkens Solskin; Betaling af Hovedstol og Rente var 25. Maj 1647 blevet alle dem tilsikret, som havde forstrakt Kronen bl. a. med Tømmer, og Betalingen skulde tages af de nypaalagte Skatter[1]), — og dette Løfte havde man ogsaa holdt ligeoverfor Leverandørerne; de bleve „contenterede“, selv om andre maatte savne. Saaledes skriver Rentemester Peder Vibe 22. Februar 1649 fra København: „Baadsfolket og enhver Mand er malcontent uden de Marselis, Hendrik Møller og nogle faa andre, som haver faaet Indvisninger paa de bedste Rigens Intrader, saa at i dette Aar resterer næppelig saa meget, som behøves til Kongens Hofhaltung“ [2]).

---

nemme Gæster som (1658) Frederik III og den svenske Gesandt Coyet (Nyerup, Efterr. om Fr. III, 429). 1650 forpagtede H. M. Jonstrup Mark og Enghave for 300 Dlr. aarlig (Erslev, l. c. 17).

[1]) Erslev, Aktstykker III. 355. 362.

[2]) D. Mag. 5. R. II, 368. Af det ovenfor omtalte Rigens Overslag for 1652 ses, at der af Norges Told var assigneret Henrik Møller 32485 Rdlr., og af St. Anne Contribution og Lastepenge opføres

Vi have endnu ikke betragtet Leverancerne til Materialhuset og til Provianthuset, men om dem kunne vi fatte os i Korthed, da alt, hvad der er sagt om „det meget Tømmer“, ogsaa gælder disse Leveringer. Det drejer sig ogsaa her om beskednere Summer, henholdsvis 131000 og 196000 Rdlr., fordelte paa henholdsvis 50 og 40 Poster. Henrik Møller er ogsaa her Hovedleverandør. Revisionen er mærkelig faamælt, thi der er saa lidt at kontrollere. Paa Beviserne, der udstedtes fra disse 2 Steder, er der ikke som paa Tømmerkvitteringerne en hel Række Underskrifter, men i Almindelighed kun 2: Rigshofmesterens og vedkommende Skrivers, foruden Admiralens Navn, som tillige burde findes paa Materialhusets Sedler, men savnes i 24 Tilfælde, medens de 2 andre Underskrifter naturligvis aldrig mangle. Heller ikke her kan „Lisbet“ undværes, men hun rammes af et Notat som dette: „her gøres én Afregning fra 5. Maj til 5. Avgust 1643 med Gotfred og en anden fra 20. Februar til 24. Avgust med Lisbet paa samme Varer, — hvori hun strækker Terminerne fra begge Enderne videre end hendes Husbond, hvilket synes at give Mistanke til, at kan være tvende Afregninger paa samme Varer. Tilforn var brugeligt paa Holmen, at Rebslageren skulde besigtige Hamp og Kabelgarn og underskrive med Skriveren, at han befinder det dygtigt til Kgl. Maj.s Arbejde, og da underskrev Vejeren ogsaa Bevisen; og var ogsaa brugeligt, at paa hvert Sk℔ Kabelgarn afdrages 1 L℔ til Inddrøgning[1]), — alt hvilket her ej er observeret.“ Om

slet ingen Indtægt, da det ogsaa var Henrik Møller assigneret. — Denne havde 1651 faaet Lønborg Bispegaard overladt for 41829 Rdlr. (Erslev, Len, 69).

[1]) I Drogstuen, hvor Tovværket blev „draget“ igennem kogende Tjære.

Priserne paa det leverede gøres sjældent nogen Bemærkning.

Men al Mistanke, alle Formodninger om Begunstigelse af visse Leverandører, om Statsindkøb til altfor høje Priser, om Leverancer, der slet ikke ere gjorte, men dog betalte, om Leverantssedlers falske eller manglende Underskrifter, om Hovedbøgernes uordentlige Førelse, om Uordenen ved det leveredes altfor sildige Værdsættelse, om Ødselhed i Anvendelsen af Leverancerne o. s. v. tilspidse sig til én stor Mistanke, hvis Braad er vendt mod Hovedpersonen, mod Rigshofmesteren selv. Ulfeldt siger ganske vist, at ingen andre end hans „Fjender" kunde nære Mistanke imod ham. Den næredes dog allerede af Kristian IV selv, som jo ellers var Rigshofmesteren god. Ulfeldt vilde bevise sin Uskyld ved at veksle Kaardestød med „Angiveren", Kristen Thomesen Sehested, men det blev ham ikke tilladt at føre et saadant Bevis. Kongen vilde overbevise sig selv og aflagde (1644) et Besøg paa Provianthuset, da han mente, at Forholdene her ikke vare, som de burde; men han fik dog ikke sin Mistanke bekræftet. Han havde Øje for Mislighederne ved Leverandørvæsenet efter det Ulfeldtske System og skrev: „At nogle faa her i Byen haver al Leverantsen, derpaa er intet at tvivle. I min Ungdom da fik de Leverantsen, som vilde give bedst Køb, og maatte dog bie efter Pengene, indtil man kunde komme dem afsted." Ulfeldt turde i sit Svar ikke benægte Faktum, men erklærede, uden at slaa Øjnene ned, at der leveredes „nu ej møget og det, mindst muligt er". Kongen maa ogsaa have anet Uraad angaaende Forholdene paa Holmen, thi under Ulfeldts Fraværelse fra Landet det næste Aar (1645) træffer han positive For-

anstaltninger for at hindre Uorden og Underslæb, idet han befaler Admiralen der, Kristoffer Lindenov: „Alle Levrantser, som herefter sker paa Holmen, saafremt de, dennem gør, derfor ville være betalet, ville vi, at du skal undertegne og dertil svare, om, hvis leveret vorder, ikke godt og tjenligt er, som det bør at være.“ Tillige skulde Admiralen lade føre rigtig Bog. Det tyder ogsaa paa Mistanke om Forholdet mellem Henrik Møller og Ulfeldt, at Kongen befaler nævnte Tolder at opgive for Rentemestrene alle de Beviser, som Ulfeldt har afgivet for Penge, Rigshofmesteren har oppebaaret hos Henrik Møller. Mistanken glimter frem endnu noget senere (1647), da Kongen har stødt paa 2 „Sedler“, som Rentemestrene vel have hørt noget om, men vistnok aldrig set; thi hvem havde her haft Myndighed nok til at gaa uden om Rentemestrene?[1]). Men samme Aar kommer Omslaget; den gamle, nedbøjede Konge, der trængte til en kraftig Haand, lod nu al Mistanke fare og udstedte 18. November den bekændte „Generalkvittering“; han var nu kommen „i ret Erfaring“; thi Ulfeldt havde „for alle sine Administrationer, intet undertagendes i nogen Maade, gjort Kongen god Rede og Rigtighed“. Kvitteringen skuer ogsaa ud i Fremtiden ved at tilføje: „Skal derfor være i de Maader fri for min saa vel som for alle efterkommende Kongers i Danmark og enhvers Tiltale, saa at du eller dine Arvinger ingen videre til denne Dag for din Administration haver at svare, mens erst hermed fuldkommen derfor kvitteret“[2]). Saaledes var Mistanken

[1]) Æresforsvar, 53. Birket Smith. Sperlings Selvbiografi, 120. Egenhændige Breve V. 530. VI, 33. 261. Hist. Tidsskrift III. 452. Sjæll. Tegnelser XXVIII. 290.

[2]) Allens Papirer Nr. 23 paa Store kgl. Bibliotek.

død og skrinlagt, og hvo skulde tro, at den atter kunde rejse sig af Graven? Og dog gjorde den det. Den vaagnede under det nye Regimente, og Ansvaret blev lagt paa Ulfeldt, og maatte lægges ene paa ham. Kristian IV havde selv erklæret: „Jeg haver, siden Ulfeldt haver været Hofmeister, intet bekymret mig om nogen Købmandshandel“; alt saadant var da lagt i Rigshofmesterens Hænder alene, og vist er det, at Ulfeldt paa dette Omraade har gennemført et Selvherskersystem. Relationen bekræfter tilfulde, hvad Kong Frederik skrev 1653, at de færreste Kontrakter, „imod al Herkommen og lovlig Brug“, vare udfærdigede paa Rentekamret. Før 1643 kunde man dog træffe paa Leverancer, der vare skete „efter Korfits Ulfeldt Statholders og begge Rentemestrenes Begæring“, men siden hint Vendepunkt er Forretningsgangen bleven simplificeret; der behøves nu kun én Underskrift, hvor der før krævedes tre; ja Rigshofmesteren ulejliger sig endog med egenhændigt at nedskrive alle Sanktioner paa Dokumenterne, selv om det volder ham adskilligt Skriveri. Men ved denne personlige Styrelse og personlige Udførelse af Sekretærpligterne hindredes alle uvedkommende i at skaffe sig uberettiget Indblik i Sagerne[1]). Og har han villet være ene om Styret, maa han ogsaa være ene om Ansvaret. Han har Ansvaret for al den Uorden, som gik i Svang paa Bremerholm, den være meget mindre, end den forekommer os. Kommissarierne, der, vel af Hensyn til

[1]) Egenhændige Breve VI, 40. Hist. Tidsskrift III, 405. Betegnende er det, at f. Eks. Brevet om Børsens Overdragelse til Jakob Madsen (17. Decbr. 1647, Lassen, Børsen 54), er egenhændigt skrevet af Ulfeldt selv: det er to hele Foliosider stort (Afregninger K, 18).

Standsfællen, ere meget forsigtige i deres Udtalelser, synes dog at ville gøre dette Ansvar gældende imod Ulfeldt. De fremlægge et Bevis; det er undertegnet af Lisbet, hvilket vækker „billig Suspicion“, men det er ikke underskrevet af Holmens Admiral, hvilket ikke skal gøre Mistanken mindre; og Kommissarierne udbryde: „saa os forundres, at Rigens Hofmester dette vilde underskrive“; det var jo at sanktionere Uordenen. Ligesaa: af de mistænkelige Beviser har Admiralen kun underskrevet en Del, men Rigens Hofmester er bleven „vexeret til at underskrive dem alle“, hvilket Relationen ingenlunde vil anføre til hans Ros. Ogsaa synes Kommissionen at beskylde Ulfeldt for at have haft en for Staten uheldig Indflydelse paa Leverancernes Priser. Om et Bevis paa Tømmer med høj Taksation hedder det: „Naar Rigens Hofmester i Svar paa Oluf Daas Antegnelser herimod agtes, synes os, at det maa være hans Befaling, at det saa højt paa Prisen er opsat“; i Samklang hermed staar, hvad Relationen har ytret om, at Ulfeldt havde ladet Henrik Møller faa Prisvarer for altfor godt Køb; det var ikke at se paa Statens Fordel og Bedste. Flere Anker have de varsomme Herrer ikke at fremføre mod Ulfeldt personlig, men disse Udtalelser røbe — Mistanken. Og den finder Næring ogsaa ved vor Eftertanke. Mon Ulfeldt virkelig ved disse storartede Leverancer og høje Priser blot skulde have haft den uegennyttige Hensigt at gøre nogle enkelte af sine Medmennesker rige? Hvor mon de Tiendepenge, som tidligere vare erlagte af Leverandørerne paa Rentekamret til Statskassen, nu havde fundet Vej? Hvad betingede Rigshofmesteren sig selv, naar han uden Rentemester akkorderede med Leverandørerne om Varernes Pris? Men Ulfeldt var

forsigtig, han blottede ikke sig selv; intet skriftligt kan vidne imod ham. Men hvad vidner for ham? Et saadant Vidne kunde den Frimodighed være, som han viste ved i et Brev af 19. Oktober 1650 at tilbyde „at svare for Kongen og Rigens Raad til alt det, han anklagedes for“; og den gode Samvittighed, han viste, ved at blive til Stede hele 9 Maaneder derefter[1]), maa ligeledes krediteres ham; men lige saa stærkt, om ikke stærkere, vidner da hans Flugt imod ham. Og vi maa sige, at hvis hans Forsvar ikke blev af en bedre Beskaffenhed end det, han præsterede 1654 i Sverig, den Gang han viste det Mod at lade Dronning Kristina dømme i Sagen, da var Forsvaret lidet bevendt. Han paastod her, at han for „det meget Tømmer“ havde „Admiralens og Kaptejnens Haand paa Holmen“; dette er, som vi have sét (Side 387), bogstavelig kun halv Sandhed; han paastod ogsaa, nærmest i Modstrid med dette nys anførte Udsagn, at Tømmeret var sendt til Glykstad (Side 384), og for yderligere at diskulpere sig tilføjede han, at „Kongen salig expresse havde forbudet ham at sige det (om denne Forsendelse) til Danmarks Rigens Raad eller til noget Menneske“. En saadan hemmelig Anvendelse af Statens Penge vilde ganske vist ikke mangle Sidestykke[2]), men han undgaar næppe her det, som han bebrejder sine Fjender, nemlig at nedbryde den salig Konges Avtoritet ved at gøre ham til sin Medvider. Men han lod ogsaa skriftlige Dokumenter vidne for sig, og hvilke ere da de betydningsfulde Aktstykker, hvorpaa han støtter sin Frikændelse? Naturligvis Generalkvitte-

[1]) Herfra maa vel trækkes de 3 Maaneder, han var i „Arrest“ for Dinaprocessens Skyld.

[2]) Egenhændige Breve VI, 105.

ringen af 18. November 1647, men ellers Ting, som aldeles ikke vedkomme den foreliggende Sag[1]). Det er dog ganske utilstrækkeligt til at „justificere en Administration“, mod hvilken der kunde rettes saa rammende Sigtelser. Og til det hele havde Rigshofmesteren den Ulykke, at han ikke som en anden Aristides kunde pege paa sin Fattigdom som det bedste Bevis for retfærdig Omgængelse med Statens betroede Gods; tværtimod, Ulfeldt var meget rig og var bleven det i en Periode, da hans „kære Fædreland“ var „i største Nød og Betryk“. Her bliver Mistanken lysvaagen.

Undersøgelsen havde egentlig gjort sin tilsigtede Virkning, inden den blev sat i Værk: Ulfeldt var bleven umulig, og han udtalte Dommen over sig selv. Hans Udlændighedstid var ingen lykkelig Tid, og selv dens største Triumf, Roskildefreden, mistede hurtig sin Sødme. Og medens Ulfeldt saaledes led sin selvvalgte Straf, syntes Sagen for alle de andre meddelagtige at skulle dø hen af sig selv. Som en Grund, der har været medvirkende hertil, kan det maaske anføres, at en Del af Hovedmændene vare døde paa den Tid, da Undersøgelserne førtes til Ende. Johan Bram døde 1. Januar 1646, Rasmus Jensen Helkande 10. Oktbr. 1648, Albert Baltser Berns i Avgust 1652, Jakob Madsen 21. Maj 1653; desuden døde Gødbert Bram 20. April 1655 og Sigfred

---

[1]) nemlig (foruden Dokumenter vedkommende den engelske Sag): Kongebrev af 7. April 1648 angaaende 15000 Rdlr. og et lignende af 12. Maj 1649 om noget Krudt, begge altsaa fra Frederik III's Tid og til Dels i Sifre; endelig: Kvittering, undertegnet 4. Novbr. 1649 af Kong Frederik, angaaende Ambassaden i Holland (Allens Papirer Nr. 23). — D. Mag. 5. R. II, 383.

Fris omtrent ved samme Tid[1]). Da Staten imidlertid endnu skyldte disse Mænds Dødsboer Penge, kunde Relationens Bemærkninger meget vel bruges til at begrunde en Afkortning i Fordringernes Beløb. Saaledes maatte Sigfred Fris'es Enke Margrete Pedersdatter (Kejtum) finde sig i at erlægge Tiendepenge af Tømmerets Værdi (i Følge Resolution af 19. April 1659), men fik saa sine Fordringer anerkændte i en Obligation af 1. Maj, og efter at hun (1663) var bleven gift med Krigskommissær, senere Borgmester Kristen Andersen Dverig, fik hun 1666 Bevilling paa, at Gælden maatte betales ved Udlæggelse af Jordegods. Jakob Madsens Fordringer vare efter Relationens Anvisning blevne klassificerede i: „avtoriserede", „ikke-avtoriserede" (f. Eks. med Lisbets Underskrift) og „det, som Ordrer er hos, men fattes Beviser". 19. Januar 1657 fik Enken Karen Ejlertsdatter Tilladelse til paa Rentekamret at gennemse sin Husbondes Beviser, Kvittancer og andre Dokumenter, hans Leverancer angaaende, for at hun kunde erfare, om hun kunde svare til de Antegnelser, som vare gjorte af Rigsraaderne, der vare forordnede til at gennemse samme Regnskaber. Hun indgav senere en Fordring for Tiden Novbr. 1642—1. Marts 1661 paa 46000 Rdlr., og det er ikke urimeligt, at der har fundet en Afskrivning Sted, thi 1668, da hun skulde svare paa nye Antegnelser, beklager hun sig stærkt: „Jeg udraabes for en rig Kone og haver næppelig til min Lives Ophold (og til) at stille min Mands udenlands Kreditorer til Freds." Samme Aar var hendes Fordring sunket til 33000 Rdlr. Men i

[1]) Han levede endnu 26. Febr. 1652, men hans Enke underskriver 29. Avgust 1655. — Ogsaa den kompromitterede Materialskriver Hans Numesen døde, medens Undersøgelsen stod paa.

de følgende Aar omrevideres hendes Regnskaber, og Revisionskommissionen i Kristian V's Tid har haft disse Afregninger for den 7. Avgust 1682[1]). — Det anførte maa tjene som Vidnesbyrd om, at vor Revisionskommissions Arbejde (i 1651—53) dog ikke var helt uden Betydning for den følgende Tid, om det end satte Frugt i al Stilhed. Men overalt, ligeoverfor levende saa vel som døde, synes man at være gaaet meget lempeligt frem. Den eneste, som der et Øjeblik blev taget haardt paa, var Henrik Møller, Ulfeldts særlig udkaarne; han blev arresteret i Juli 1651, ja Kongen skal have været saa vred paa ham, at han vilde lade ham bastonere. Det var dog ikke Leverancerne, der havde opvakt den kongelige Harme, men derimod en halv Snes Kanoner, som havde været nedgravede i Ulfeldts Have, og som Henrik Møller efter Ulfeldts Afrejse havde understaaet sig at ville udskibe[2]). Ulfeldt havde nemlig — i Følge Kongens Skrivelse til Rigsraadet af 13. Juli s. A. — tilladt sig uden Ordre at afhænde Kronens Kobberstykker til fremmede. Den Haandsrækning, som Henrik Møller nu havde villet yde ham herved, tillagde man saa stor Betydning, at den endog satte sit Spor i Lovgivningen; i en Anordning om ufornøden Overflødigheds Afskaffelse blandt Adelen af 24. Septbr. s. A. kommer helt uventet til Slutning den Bestemmelse: „Ingen Kobberstykker eller anden Munition maa herefter her af Riget udføres.“ Men da var Fortørnelsen imod Henrik Møller allerede

---

[1]) Afregninger S, 42. K, 18. J, 8. Nielsen, København V, 431. Karen var død 1674.

[2]) Disse „8 Ulfeldts Stykker“, som Leonora Kristine senere vurderede til 2000 Rdlr., udlaantes 1654 af Kongen til Felttøjmester Kristian Fris tilligemed et engelsk (Pris-) Skib (Sjæll. Indlæg).

forlængst bortvejret. Generaltoldforvalteren kunde ikke undværes ved Udstedelsen af en ny Toldrulle (13. Avgust), han fik Gang og Sæde foran alle Københavns Borgmestre og var ogsaa fremtidigt en højst betroet Mand, der bl. a. blev Medlem af Admiralitetskollegiet. Men paa „Relationen“ staar noteret: „Fremlagt og læst i Revisionskommissionen 10. Februar 1681, nok 22. Septbr. derefter.“ Gæmt var da ikke glemt. Henrik Møller dømtes til at betale en stor Sum Penge [1]), han kunde altsaa dog ikke undgaa at blive stemplet som den, der havde taget sig ulovlig Fordel. Og nu vare hans Pengesager i lige saa stor Uorden, som Statens havde været i hine for ham saa gyldne Aar.

Som det var at vente, satte Undersøgelserne ogsaa Spor i Administrationen, der modtog forskællige Forbedringer. 15. Novbr. 1652, omtrent samtidigt med, at Kommissionen i sin fornyede Skikkelse traadte sammen, udstedtes Befaling til Holmens Admiral om, at han herefter skulde tilstille Rentemestrene hver Uge en Ekstrakt over Indtægt og Udgift af Materialier paa Holmen; og naar der var sket en Leverance dér, skulde Rentemestrene straks have nøjagtig Kvittering lydende paa Varens Kvantitet og Kvalitet, for at det kunde føres til Bogs paa Rentekamret. En lignende Befaling udgik til Proviantskriveren angaaende Kornleverancen paa Provianthuset, dog med det Tillæg, at Skriveren skulde tilstille Rentekamret en Prøve af det leverede Korn. Da den nye Rigshofmester, der jo var udnævnt omtrent paa samme Tid, ikke saaledes som sin For-

[1]) Forordninger siden Recessen. Holm, Danmark-Norges indre Hist. II, Anm. Side 80. Se nu ogsaa Museum 1894, 2, 96.

gænger usurperede sig hele Finansstyrelsen, vare Rentemestrene altsaa genindsatte i deres tidligere Stilling, hvad Holmen angaar. Senere fik Søstaten en særlig Rentemester, der varetog den specielt financielle Side af Bremerholms Styrelse[1]).

[1]) Sjæll. Tegnelser XXXII, 441 f.

Fra hvilken Tid skriver Hovedmassen af vore Brudstenskirker sig?

Af

J. B. Løffler.

Pastor, Dr. Jacob Helms har i sin Afhandling „Nørrejyllands Granitkirker“, der er knyttet som Indledning til F. Uldalls Beskrivelser af Kirkerne i Rødding Herred, søgt at imødegaa en af mig fremsat Udtalelse om, at det langt overvejende Flertal af Landets med Natursten byggede Kirker forlængst var rejst, da vi henimod Slutningen af den romanske Periode lærte Teglen at kjende, eller, som jeg senere og noget varsommere har formet det, at Hovedmassen af vore med Natursten opførte Kirker synes at maatte henføres til det 12te Aarhundredes anden og tredje Fjerdedel (Udsigt over Danmarks romanske Kirker S. 14 og 95). Naar Pastor Helms, hvis Agt det er at hævde, at den almindelige Anvendelse af Brudstenen bør føres længere ned i Tiden, tyder disse Udtalelser saaledes, at det er min Mening, at Naturstenen „i det hele“ har udspillet sin Rolle i vor kirkelige Bygningskunst fra Tiden før Udgangen af det 12te Aarhundrede (S. III, Anmærk. ***)), da ligger dette, som det vil ses, aldeles ikke i mine Ord. Lad os f. Ex. sætte, at de tre Fjerdedele af vore Brudstenskirker vare

byggede før henimod 1170—Tiden fra hvilken det maa antages, at vort Kjendskab til Teglen skriver sig —, saa er det fuldt berettiget at sige, at Hovedmassen eller det langt overvejende Flertal var rejst, men ingenlunde, at Natursten ikke længer fandt nogen nævneværdig Anvendelse. At den af mig satte Tidsgrænse i det væsentlige er korrekt, derom synes at foreligge et ret vægtigt Vidnesbyrd i den Omstændighed, at Antallet af vore med Tegl byggede romanske Landsbykirker forholdsvis er saa forsvindende ringe, thi Grunden dertil kan i første Række kun søges i, at Trangen til Kirker i Hovedsagen var stillet, da Teglen blev kjendt. Med hvilken Iver man, hvor Lejlighed ret gaves, greb til det nye Byggemiddel, derpaa afgiver Kirken i Bjernede et fortrinligt Exempel. Bygningen, som tilhører Tiden før 1186, paabegyndte man med Kampestenskvadre, og af disse rejstes Kor og Absis, en betydelig Del af det runde Skib samt paa lidet nær de fire, store Søjler. Men saa pludseligt, uden ringeste Antydning af en Standsning i Arbejdet, ophøre Granitkvadrene, og man fortsætter med Tegl til Hovedmateriale, der endogsaa benyttes til det lille øverste Stykke af Søjlernes Skafter! Og da man, sikkert ligeledes før Udgangen af det 12te Aarhundrede, sætter Tvillingtaarnet paa Fjenneslevlille Kirke, saa tager man ikke det ringeste Hensyn til, at den Bygning, det gjælder om at smykke og give et anseligere Ydre, er opført med raa og kløvet Kamp, men rejser Taarnet af Tegl.

At imidlertid Naturstenen baade som den jordfundne Sten og som Brudstenen er bleven benyttet til Kirker samtidig med og efter, at Teglen havde funden Indpas hos os, have vi Beviser i Hænde for: men selv

om dette ikke var Tilfældet, saa maatte vi alligevel betragte det som givet, thi dels vilde det jo i og for sig være ufornuftigt at tro, at man i Almindelighed lige med Et slog Vrag paa Materialier, der fra Slægt til Slægt havde ydet god Tjeneste, og dels kom der undertiden en saare vigtig Faktor til at gjøre sig gjældende, en Faktor, som til alle Tider vil bibeholde sin Indflydelse, den nemlig, at det sine Steder var billigere at bygge med Naturstenen end med Teglen. I Stevns Herred, hvor Brudstenen fra den nære Klint den Dag i Dag af økonomiske Hensyn finder jævnlig Brug til Husbygning, kunne vi saaledes paavise Spidsbuen som oprindelig Vinduesafslutning i et Par Limstenskirker, og paa Øen Orø i Holbæk-Fjord træffe vi en Kirke af raa Kamp, hvor Vinduesbuen ligeledes er tilspidset. Denne sidste Oplysning, som jeg allerede har meddelt i mit ovenanførte Skrift, er fremsat som Exempel paa, hvorledes afsides Beliggenhed i Forbindelse med smaa pekuniære Vilkaar kan komme til at spille en betydningsfuld Rolle ved Valget af Byggemidlet, saaledes at de tidligst benyttede Stenarter fandt Anvendelse længe efter, at den letbehandlelige Tegl var bleven kjendt af vore Bygmestere (oaf. St. S. 14—15). Det er da ikke tilladeligt, naar Pastor Helms løsriver min Omtale af Orø Kirke fra den Forbindelse, hvori den forekommer, og benytter den som en indirekte Støtte for sin Formodning om, at blandt de jydske Granitkirker ere de af raa Kamp yngre end de af huggen. Saafremt det havde været almindeligt af økonomiske Hensyn at bruge f. Ex. den raa og kløvede Kamp som Hovedmateriale i Tiden efter ca. 1170, hvorpaa beror det da, at vi til Indfatninger om rundbuede Vinduer og Døre i Kirke-

bygninger af denne Stenart træffe Kamp, Limsten, Kildekalk, Faxekalk og Ahl, men saa at sige aldrig Tegl? Et Résumé af det her fremsatte vil altsaa i faa Ord komme til at lyde: Da Teglen i Løbet af det 12te Aarhundredes anden Halvdel bliver kjendt her hjemme, arbejder den sig i forholdsvis kort Tid frem til at blive vort Hovedbyggemiddel, men snart gammel Vane, snart de stedlige Forhold og snart — og ikke mindst — Pengespørgsmaalet komme til at bevirke, at flere af de tidligere anvendte Stenarter ikke helt gaa af Brug. Her til kan saa endnu føjes, at praktiske og kunstneriske Hensyn samt individuel Smag selvfølgelig i Fortid som i Nutid have gjort deres Indflydelse gjældende [1]).

Med særligt Henblik til de jydske Kvaderstenskirker af Kamp og udtalende, at den eneste sikkert daterede blandt dem, Gjellerup Kirke fra 1140, „ganske har Præget af at være en af Jyllands aller ældste“ (S. III, Sp. 2) [2]) — en Udtalelse, som Pastoren, hvad vi neden-

---

[1]) Det er med udelt Fornøjelse man ser, at Arkitekt M. Nyrop ved Opførelsen af det nye Raadhus i Kjøbenhavn i stor Mængde agter at benytte vor fortrinlige Limsten fra Stevns Klint, et Materiale, der i høj Grad fortjener at gjenoptages i i vor monumentale Bygningskunst.

[2]) Indskriften, som indeholder Opførelsesaaret, findes paa Dækstenen over Kirkens søndre Portal og lyder: *Anno mcxl incarnationis domini est hic fundata sub honore dei domus ista.* Til Fordel for sin Formodning om, at Bygningen hører til vore aller ældste Granitkirker, gjætter Helms paa, at der i Ordet *hic* muligvis ligger „en med en vis Tilfredsstillelse tilføjet Hentydning til, at man i denne Henseende her var kommen forud for andre Steder i Landet“, men denne Gisning forekommer mig mildest talt at være meget søgt. *Hic* staar her paa selv samme Maade som i Indskriften fra Bjernede: *Ebbo filius Scelmonis et uxor eius Rachanild construxerunt hic ecclesiam, quam postea filius eius Suno erexit lapideam in onore dei et s̄c̄e. Marie et s̄c̄i. Laurenci.* — Naar Helms med

for skulle se, paa en for ham yderst uheldig Maade senere hen selv afkræfter —, er den nævnte Forfatter af den Mening, at et Tidsrum af én à to Menneskealdre er for ringe til i det at tænke sig Hovedmassen af disse Bygninger opført. Hertil kan i Almindelighed svares, at det angivne Aaremaal er et langt Spand af Tid, i hvilket megen Udvikling kan foregaa, og at vi ad historisk Vej aldeles intet vide om, med hvilken Kraft der er arbejdet — det enkelte Monument taler jo atter og atter om en ofte forbavsende Ihærdighed —, men ganske særligt skal det fremhæves, at et blot nogenledes fyldigt Kjendskab til den af vore kirkelige Gjenstande, der med forholdsvis faa Undtagelser hidrører fra den ældre Middelalder og som Regel maa antages for at være samtidig med den Bygning, hvori den forekommer, Døbefonten, oplyser os om, at større Grupper af vore Brudstenskirker ere rejste indenfor en stærkt begrænset Aarrække, idet nemlig den samme Døbefonts-Typ eller særlig karakteristiske Enkeltheder lade sig paavise i vidtstrakte Egne, medens vi dels slet ikke, dels ganske undtagelsesvis træffe den i andre. Da det er min Hensigt at behandle vore Monumenter af den nævnte Art i et særligt Arbejde, til hvilket jeg har et meget omfattende Materiale, skal jeg her indskrænke mig til exempelvis at anføre følgende: Døbefonten, paa hvilken fire Dyrekroppe

---

Henblik til Gjellerup Stenen anfører, at der i en Afhandling af ham i Ny kirkehist. Saml. (II, 564) findes én Tegning af den og hos mig, i min Udsigt over vore romanske Kirker, „en anden senere“, da trænger denne Meddelelse af Hensyn til dem, der søge Oplysning om Stenens Udseende, til det Korrektiv, at H's Afbildning paa væsentlige Punkter er unøjagtig, medens min formentlig er saa omhyggelig, som man i Tegning kan gjengive den.

(Løver) udgaa fra to stærkt fremspringende Hoveder, findes i et betydeligt Antal af Midtjyllands Kirker. Den aftager stærkt nordefter fornemmelig holdende sig østover, og jeg fejler næppe, naar jeg angiver, at den nordligste forekommer i Hals Kirke (Kjær Herred)[1]). Om denne Typ, som Helms omtaler i Forbindelse med „vore kirkelige Mindesmærker fra Midten af 12te Aarhundrede", oplyser han, at den findes i Gjellerup Kirke „paa dens vistnok med Kirken selv samtidige Døbefont" (S. VII, Anmærk.[1]). Men naar Fonten med de fire Kroppe til de to Hoveder vistnok er oprindelig i Gjellerup, saa er den det jo vistnok ogsaa i alle de andre Kirker, og hvorfor da antage, at netop Gjellerup hører til de „aller ældste"? For Pastoren mener vel ikke, det gaar an at søge Udgangspunktet for nævnte Typ i Gjellerup? — Jeg skal endvidere oplyse om, at jeg paa et samlet Areal af ca. 8 □ Mils Størrelse blandt de derværende 25 Landsbykirker, af hvilke to have Fonter fra en nyere Tid, kan paapege en og samme Typ for de 15's Vedkommende, og yderligere denne Typ, om end mere spredt, i de omliggende Egne, samt at den forholdsvis sjældne Firkløver-Font forekommer 5 Gange i 9 til hverandre stødende Sogne, af hvis Kirker de to have Fonter fra Renaissancetiden og Begyndelsen af vort Aarhundrede.

Og det er jo ingenlunde blot fra den romanske Periode, at disse uafviselige, af Hr. Pastoren ikke raadspurgte Vidnesbyrd foreligge om, at meget omfattende Arbejder netop ere udførte indenfor et stærkt begrænset Aaremaal, at de Krav, som man i ét Sogn stillede til sin

[1]) Paa Sjællands Nordkyst i Fiskerlejet Hornbæk, hvis Kirke er opført i 1737, findes, morsomt nok, en romansk Døbefont af denne Typ, der utvivlsomt er kommen fra Jylland.

Kirke, hurtigt fandt Vej til de omliggende Egne. Se vi saalėdes hen til de fra den yngre Middelalder hidrørende Tilbygninger ved vore Landsbykirker, i Særdeleshed Taarnene, da kan det ikke undgaa vor Opmærksomhed, at visse Arter af Blindingsdekoration i Gavlene jævnligt ere knyttede til bestemte Egne af Landet, og gaa vi til Renaissansetiden, fra hvilken jo kun saare faa Taarne skrive sig, da se vi f. Ex., at da Frederik d. II i 1588 har ladet Slangerup Kirkes Skib opføre af nyt og Taarnet fra den tidligere Kirke delvis ombygge, saa dukker der i de omliggende Egne Taarne frem med ganske lignende Gavlprydelser i Skjævinge, Ølsted, Krogstrup og maaske flere Steder. Med overvældende Klarhed træder det her paaviste os paa andet Omraade imøde i sidst nævnte Periode eller, stærkere begrænset, under Christian d. IV's Regjering, thi hvilken Masseproduktion har der ikke overalt her hjemme i hans Dage fundet Sted alene med Hensyn til rigt udstyret Billedskærerarbejde, Altertavler og Prædikestole! Saare fristende var det nærmere at komme ind paa disse Forhold, som atter og atter lade sig dokumentere med fyldige monumentale Vidnesbyrd, men jeg skal her, i Henhold til det meddelte, indskrænke mig til at hævde, at Alt peger hen paa, at Opførelsen af vore Kirker, de ved dem foretagne større Forandringer og Udsmykninger, samt Anskaffelsen af flere af de betydeligste yngre Inventariegjenstande som Regel ere skete i Løbet af forholdsvis kort Tid indenfor de forskjellige Landsdele [1]).

---

[1]) Tanken ledes i denne Forbindelse uvilkaarligt hen paa Ovnene, som i vor Tid ere blevne opsatte saa godt som overalt i vore Kirker, thi Bekostningen af disse hidrører jo utvivlsomt ikke

I det Forhold, at Vinduerne i vore med Brudsten opførte Kirker ere meget smaa og saa godt som åltid afsluttede med en Rundbue, ser Helms ingen Hindring for at antage, at en Del af disse Bygninger tilhører en noget senere Tid end det 12te Aarhundredes Slutning. Denne Antagelse staar, som ovenfor vist, ikke i Strid med det af mig fremsatte; men naar Pastoren til Støtte for den og for at komme bort fra det paafaldende i, at vi ikke have et større Antal Brudstenskirker med spidsbuede Vinduer, udtaler, at Bibeholdelsen af Rundbuen bl. a. kan finde Forklaring deri, at den, især hvor Vinduets Overdel huggedes af én Stenblok, baade var den „naturligste og nemmeste“ (S. IV, Sp. 2), saa skal dertil ganske i Almindelighed bemærkes, at der for Arkæologen aldeles ikke vilde være noget unaturligt i at træffe Spidsbuen udhugget i én Sten, og at Nemheden — jeg forstaar derved Bekostningen (= Tiden) ved Forarbejdelsen — enten maatte komme til at stille sig ganske ens ved de to Bueformer eller, hvor Spidsbuen gjordes meget stejl, medføre en saa ringe Merudgift, at den blev aldeles forsvindende overfor hele Byggearbejdet, der jo særligt ved Granitkirkerne noksom røber, at Hensynet til hvad der var „nemt“ just ikke har spillet nogen fremtrædende Rolle. Man tænke blot paa Absis'erne, hvis enkelte Kvadre bleve krumhugne efter den fælles Radius! — At Rund-

derfra, at Befolkningen lige med Et er bleven greben af en saadan Kuldskærhed, at den virker forstyrrende paa Andagten, men fra, at naar man i det ene Sogn har faaet en saadan, saa gaar det ikke ret vel an at staa tilbage i det andet. Anskaffelsen af de smagløse, ofte ret kostbare Gravmonumenter paa Kirkegaardene peger i noget lignende Retning, idet Kjærlighed til den Afdødes Minde sikkert i mange Tilfælde ikke i første Række har været Drivfjeren til, at de rejstes.

buen med den romanske Periode ikke forsvinder fra Arkitekturen, trænger formentlig næppe til udførligere Omtale — jeg minder rént exempelvis om, at Døren paa vor pynteligste lille Bygning fra den senere gotiske Tid, Biskop Oluf Mortensens Vaabenhus ved Roskilde Domkirke, er rundbuet —, medens det selvfølgelig vilde have en Del Interesse at erfare, hvorledes det forholder sig med den af Brunius i Skaanes Kunsthistorie fremsatte og af Helms i hans Afhandling optagne Meddelelse om, at Borrie Kirke i Nærheden af Ystad i Aaret 1319 blev opført som et Kapel „i den reneste Rundbuestil". Jeg har forespurgt mig om denne Sag hos Sverigs Rigsantikvar, Dr. Hans Hildebrand, der samtidig med at erklære, at Kirken ifølge de foreliggende, af Brunius udførte Tegninger maa siges at være rént romansk, er lidet tilbøjelig til at tro, at den skriver sig fra en saa sen Tid som den angivne, og han tilføjer: „Jeg kjender ikke Indholdet af det Aktstykke, som Brunius citerer. Kan det ikke gjælde et Kapel, som er bygget i eller ved Borrie Kirke?" [1]) At Brunius' Meddelelser til Tider maa optages med nogen Varsomhed, er givet, og jeg skal her blot henlede Opmærksomheden paa hans Sammenblanding af de arkæologiske og historiske Forhold i Fjelkinge i Villads Herred med Flikinge i Torna Herred. — Hvad angaar Vinduernes ringe Størrelse, da mener Pastoren, at denne tildels ret vel kan forklares af Sikkerhedshensyn. Her i kan jeg til en vis Grad være enig, og jeg skal i saa Henseende meddele, at de fleste af Kirkerne i Stevns Herred kun have haft ét lille Vindue paa hver af Skibets Længdesider (Antallet er som Regel tre),

[1]) Jeg haaber til Sommer at faa Lejlighed til at gjøre mig bekjendt med denne Bygning.

men i første Række maa jo dog det lille Vindue i den ældre Middelalders Kirke opfattes som en Stilejendommelighed. I de Tilbygninger, man rejste, og ved de Omdannelser, man foretog, i den senere gotiske Periode, en Tid, fra hvilken Kjøbstæder og Herregaarde tale om alt Andet end Følelse af Tryghed, anbragtes forholdsvis store spidsbuede Vinduer; det krævede nu i Almindelighed den kirkelige Bygningskunst paa den Tid [1]).

Efter at have dvælet ved Vinduerne vender Helms, der ved sin Behandling af Æmnet ikke vil gaa ud fra et „almindeligt Skjøn", men fordrer „bestemte Kjendsgjerninger", sig til forskjellige arkitektoniske Enkeltheder for ogsaa ved Hjælp af dem at godtgjøre — hvad jeg jo forøvrigt intetsteds har bestridt —, at man har bygget med Kvadersten, efter at Teglen var bleven kjendt. Noget synderlig fyldigt og stærkt overbevisende Materiale venter Læseren sig paa Forhaand nu ikke her, idet Forfatteren strax udtaler, at „Spor" i saa Henseende „ikke ganske mangle" paa „enkelte" af dem (S. V, Sp. 2). Først henleder Pastoren Opmærksomheden paa Ribe Domkirkes vestre Portal, der er rundbuet og bygget af Kamp, og udtaler efter visse Enkeltheder det Skjøn, at den ikke kan henføres til en tidligere Tid end „noget" ind i det 13de Aarhundrede. Derefter anstilles en Sammenligning mellem Gjellerup Kirke, som Helms jo hen-

[1]) Jeg benytter her Lejligheden til at bemærke, at vore Landsbykirkers Taarne efter min Opfattelse, der støtter sig paa Iagttagelser, som jeg andetsteds vil komme ind paa, først og fremmest ere opførte som sikre Udkigspunkter. Kjøbstæderne og Adelsgaardene havde Volde, Palissadeværk og Grave til Beskyttelse, men for Landsbyen hed det i Ufredstider fornemmelig kun: Se dig godt for, at du i det mindste kan skaffe en Del af dit Gods til Side, før Fjenden er i Gaarden.

regner til de aller ældste, og den nord for Silkeborg liggende Grønbæk Kirke, som antages for at være betydelig yngre; men Motiveringen af denne Antagelse løber kun ud i, at der paa sidst nævnte Sted møder En „ligesom et Pust“ fra en senere Tid, og at vi ikke kunne „værge os for det Indtryk“, at Bygmesteren har været ikke „helt ukjendt“ med tidlig-gotisk Arkitektur. Døbefontens Firkløverform her beviser intet, da vi kunne paavise denne Form i ældgamle romanske Kirker. Naar Pastor Helms ved Omtalen af Lime Kirke (Rødding H.) skriver, „at vist næppe nogen anden af vore Kirkebygninger indeholder noget, der mere slaaende minder os om gammel Træbygningskunst“ (S. VII, Sp. 2) end det, vi se paa denne Kirkes Kor, da skal jeg i Forbigaaende bemærke, at dette kun røber, at han ikke har gjort sig bekjendt med min for Kirkeministeriet i „Sjællands Stiftslandsbykirker“[1]) meddelte Afhandling om St. Jørgensbjærg Kirke i Roskilde, hvor Trækirkens Konstruktion er saa nær gjengivet, at dens runde Hjørnestolper findes efterlignede i Sten saavel paa Skibet som paa Koret, samt at der blandt Lime Kirkes arkitektoniske Enkeltheder ikke findes en eneste, der kommer Træskærerkunsten saa nær

[1]) Helms har i sin Afhandling citeret dette Arbejde: „Sjællands Stiftslandsbykirker ved Clemmensen og Løffler“. Denne Maade at citere paa maa jeg afvise som ikke passende, da Værkets første Titelblad angiver, at Kirkerne m. m. ere „undersøgte og beskrevne“ af mig, og Indholdet af det andet Titelblad (S. V) lyder: „Sjællands Stiftslandsbykirker. Text af J. B. Løffler.“ Alle Afhandlingerne skyldes altsaa mig, og af Tavlerne har jeg udført den ene Halvdel, Arkitekt Clemmensen den anden. Et literært Arbejde anføres jo altid efter Forfatteren af Texten, uafset om denne ledsages af Plancher eller ej. Gjorde man ikke det, saa maatte man jo uvægerligen — og med større Ret, da mine Afhandlinger spænde over mere vidtstrakte Felter — citere: „Ribe Domkirke ved Heinr. Hansen og Jacob Helms“.

som den af mig i „Danmarks romanske Kirkebygninger“ omtalte og afbildede Karmsten fra Thorslevs Kirke. Yderligere skal jeg med Hensyn til Pastorens Aldersangivelser tilføje, at naar han i de smaa, halvrunde Legemer, som udgaa fra nogle af Rundbuerne i Blindingerne paa Grinderslev Klosterkirkes Absis, ser „et let kjendeligt og meget karakteristisk Træk af den sent romanske eller Overgangsstilen“, da har jeg forlængst — med Henvisning til Grinderslev — henledet Opmærksomheden paa, at et lignende lille Legeme forekommer paa en Sten fra en Frise, der har prydet Koret paa Kirken i Thorslunde, en gammel-romansk, med Kildekalk opført Bygning (Sjæll. Stiftslandsbykirker S. 26 og Tavle 33 Fig. E)[1]. Endnu skal jeg her med et Par Ord omtale Bur Kirke mellem Holstebro og Vem, med Hensyn til hvilken Helms opkaster det Spørgsmaal, hvorvidt vi i den „Egenhed“, at Koret har „samme Brede og Højde som Skibet“, have noget, der peger hen paa det 13de Aarhundrede (S. IX, Anmærk. †††). For mig staar det som utvivlsomt, at Forfatteren overfor denne paa sin Vis interessante lille Bygning har gjort sig skyldig i en betydelig Misforstaaelse, idet den nuværende Kirke i Bur kun kan opfattes som Rester — Absis samt et delvis ombygget, mod Vest forlænget Kor — af en forholdsvis meget anselig romansk Bygning, en Opfattelse, som finder Støtte i en lokal Tradition, der véd at fortælle om et „Kloster“ paa dette Sted.

[1]) Jvfr. V. Koch: Sallinglands Kirker S. 2, Sp. 2, S. 5, Sp. 2 og S. 6, Sp. 1. Forfatteren af nævnte Værk er i det hele tilbøjelig til med mig at hævde, at Helms rykker Grænsen for den almindelige Brug af de naturlige Stenarter i vor kirkelige Bygningskunst for langt ned i Tiden.

I Slutningen af sin Afhandling har Helms som et historisk Vidnesbyrd om, at man langt ned i Middelalderen lod sig nøje med en Kirke af Træ selv ved et anseligt Kloster, fremdraget Forholdene fra Eskilsø og Æbelholt; men Maaden, paa hvilken han har benyttet — eller rettere ikke benyttet — det foreliggende saavel arkæologiske som historiske Materiale, er i fler end én Henseende ret forbavsende. For det første omtaler Pastoren ikke med en Stavelse, at der paa Eskilsø i Roskilde-Fjord — Stedet, hvortil den franske Kannik Vilhelm paa Biskop Absalons Opfordring kom i 1162 og forblev som Abbed i godt en halv Snes Aar — den Dag i Dag findes Ruiner af en med Sten opført Kirke. Bygningen, der er bleven rejst med raa og raat tildannet Kamp til Hovedmateriale, mellem hvilket i det Indre en Del Kvadre af Kildekalk har fundet Anvendelse, havde en Længde paa ialt ca. 38 Al., og i Øst sluttede dens Kor med en halvrund Absis. Denne Bygning har jo sikkert allerede staaet, da Vilhelm kom til Stedet. I de nærmeste Aar før 1177[1]) flyttes Klostret fra Eskilsø, bl. a. fordi den var udsat for Oversvømmelse, til Æbelholt mellem Hillerød og Arre Sø, og Absalon, Stiftelsens trofaste Ven, opfordrer Sognefolket i Lynge og Helsinge til at kjøre Sten til Kirkens Fundamenter, inden de begyndte Pløjningen af deres Marker. Ej heller dette omtaler Helms med et eneste Ord, men siger kun, idet han i en Anmærkning og uden nogensomhelst Kommentar henviser til vedkommende Sted i Script. rer. Dan. (VI, 37): „Og særligt hvad Anlæggelsen af denne hans nye Klosters

---

[1]) Med Sikkerhed vide vi kun, at Flytningen foretoges, før Absalon blev udnævnt til Ærkebiskop. Suhm sætter Aaret til 1175.

Kirke angaar, vides det udtrykkeligt, at han er bleven støttet med Hensyn dertil af sin mægtige Ven Biskop Absalon". Naar vi nu ikke desto mindre erfare, at Klosterkirken i Æbelholt ved Vilhelms Død (1203) var af Træ, og at Koret til en anseligere Stenkirke blev indviet i 1210, saaledes at altsaa Paabegyndelsen af denne Bygning maa være sket omtrent umiddelbart efter, at den følgende Abbed, Rikard, var bleven udnævnt, da taler saare meget højlydt for, at vi staa overfor ganske særegne Forhold, og at vi vel nærmest i Vilhelms stærkt udviklede økonomiske Tilbøjeligheder maa søge Grunden til Bibeholdelsen af en sikkert som midlertidig opført Trækirke; men i ethvert Tilfælde kunne vi efter det foreliggende aldeles ikke benytte hele denne Sag som et af „historiske Kjendsgjerninger" støttet Vidnesbyrd om, hvor sént ned i Tiden Træet sine Steder blev fortrængt af Stenen som Byggemiddel. Det er altid uheldigt i et Arbejde at have overset visse betydningsfulde Forhold, men særligt dér, hvor disse træde hæmmende op overfor Paastande, man søger at forfægte.

Pastor Helms' Afhandling indbyder paa langt flere Punkter end de her paatalte til Kritik — Arkitekt V. Koch har i „Sallinglands Kirker" allerede paapeget ikke faa ganske uhøldbare Udtalelser —, men jeg tror ved nærværende Indlæg i Korthed at have fremdraget de for mig betydeligste. Hvad det for Pastoren i første Række maatte have kommet an paa, var det, at paavise nogle, ja blot enkelte, af Natursten rejste Landsbykirker fra den ældre Middelalder med gjennemførte og klart fremtrædende gotiske Enkeltheder, og det har han

ikke været i Stand til[1]). Men selv om han havde kunnet det, saa havde han jo alligevel ikke ført noget Bevis imod, at Hovedmassen af vore Brudstenskirker maa antages at have staaet, da vi i det 12te Aarhundredes anden Halvdel lærte Teglen at kjende.

Decbr. 1894.

---

[1]) Jeg tænker her altsaa ikke saa meget paa et Vindue, en Dør eller en Korbue med Spidsbuen til Afslutning — Spidsbuen kan paavises her hjemme før Udgangen af det 12te Aarhundrede —, men paa saadanne Former som Kapitæler, ornamentale Dekorationer og Ledføjninger, der bære Gotikens Stempel. Af den mindre kyndige Iagttager kan en spidsbuet Korbue undertiden opfattes som oprindelig Form uden i Virkeligheden at være det. I Løbet af den yngre Middelalder skete det nemlig ofte, at man brød den nævnte Bueaabning større og da ikke blot afsluttede den med en Spidsbue, men undertiden tillige indsatte de oprindelige Kragbaand i Centrumshøjden.

Litteratur og Kritik.

Ernst Robert Daenell: Die Kölner Konföderation vom Jahre 1367 und die schonischen Pfandschaften. Hansisch-dänische Geschichte 1367—1385. (Leipziger Studien aus dem Gebiet der Geschichte, herausgegeben von W. Arndt, K. Lamprecht, E. Marcks. 1. Bd. 1. Heft.) Leipzig (Duncker & Humblot) 1894. (174 SS.)

Det er i den sidste Tid ikke saa sjældent, at man i Tyskland til Emne for Doktordisputatser eller lignende akademiske Skrifter har taget et eller andet af Berøringspunkterne mellem Tyskland og Danmark i den senere Middelalder. Hvad der af saadanne Skrifter er fremkommet siden von der Ropps smukke Afhandling, som jeg i sin Tid anmeldte i dette Tidsskrift (4. R. VI), har dog ikke frembudt synderlig Interesse; de forskellige Forfattere har ladet sig nøje med at benytte de nærmestliggende Kilder, til nordiske Behandlinger har de kun haft et meget mangelfuldt Kendskab, og de har heller ikke fordybet sig saaledes i det valgte Emne, at de har formaaet at give noget væsentligt nyt. Af en helt anden Karakter er det Arbejde, hvis Titel staar over disse Linier, og skønt det synes at være Forfatterens Debutskrift, maa det regnes for en videnskabelig fuldtlødig Præstation. Det betegner sig som udgaaet fra Professor Lamprechts Seminar, og maaske har denne fremragende Historiker sin Del i, at Afhandlingen er blevet saa fuldendt; Hoveddelen af Æren maa dog sikkert tilkomme Hr. Daenell. Med største Flid har han sat sig ind i sit Emne, og han er desuden fuldstændig Herre over den Litteratur, hvori Emnet tidligere er blevet behandlet, deriblandt ogsaa den, der stammer fra Norden. Hvad han

har udfundet ved sine Undersøgelser, fremsætter han i en klar og udtømmende Fremstilling, der er ordnet særdeles overskueligt. Efter kort at have paapeget, hvorledes Freden i Stralsund kom i Stand 1370 og Hanseforbundet derved blev Panteindehaver af de skaanske Slotte for femten Aar, følger han de Forviklinger, som denne Besiddelse gav Anledning til i Valdemar Atterdags sidste Aar og siden, mens Margrethe styrede det danske Rige i sin Søn Olufs Navn, lige til det Øjeblik, da Dronningens kraftige Optræden tvang Hanseaterne til meget uvillig at tilbagegive Pantet. I talrige Anmærkninger anføres Beviserne for alt, hvad der fremstilles, og hvor der er noget, der giver Anledning til Tvivl, belyses dette udførlig.

Man vil vistnok forstaa, at netop jeg har gennemlæst dette Skrift med særlig Interesse. Det samme Emne, som Daenell her omhandler, har jeg jo for en halv Snes Aar siden fremstillet i mit Skrift om Dronning Margrethe; Kildematerialet er siden ikke blevet forøget, men hvad der hos mig kun udgjorde nogle Kapitler af et meget andet omfattende Arbejde, er af Daenell gjort til Genstand for en særlig monografisk Behandling, og jeg kunde da nok have Grund til at frygte, at denne Særundersøgelse maaske havde aabenbaret ret store Mangler i min flygtigere Fremstilling. Noget beroliget blev jeg vel ved at se den Anerkendelse, som Daenell yder min Bog i sin Fortale; i Modsætning til Schäfers og Reinhardts Fremstillinger af Forholdene under Valdemar Atterdag, der karakteriseres som „ganz kurz und unzureichend", betegnes min Skildring som „kurz und schön". Imidlertid betoner Forf. dog, at der nok lod sig give Tilføjelser til min Fremstilling, ligesom at hans Opfattelse lejlighedsvis afviger fra min, saaledes at jeg endnu ikke kunde føle mig helt sikker. Gennemlæsningen af selve Skriftet viste imidlertid, at de Afvigelser, Forf. hentyder til, kun drejer sig om Enkeltheder af saare ringe Betydning; jeg tør vel sige, at selv om han paa ethvert af disse Punkter havde Ret og jeg Uret, saa vilde min hele Skildring alligevel staa fast i alle sine Hovedtræk. Og endda er det naturligvis ikke saa, at Daenell har Ret paa alle Divergenspunkter. Naar han ikke kan tiltræde min Forkastelse

af en Efterretning hos Hvitfeld om Kongevalget efter Valdemar Atterdags Død, saa vil jeg jo ganske vist forbeholde mig at have en bedre begrundet Mening om Hvitfelds Kildeværd end den tyske Historiker; naar han (S. 140) lader mig med Urette tvivle om to Recessers rigtige Datering, beror det blot paa, at han har misforstaaet det hypothetiske i det danske Udtryk: „kunde vække Tvivl“, og overset, at jeg i den følgende Sætning netop imødegaar Tvivlen. I andre Tilfælde drejer Uenigheden sig om Ting, overfor hvilke der paa Grund af Kildernes Fattigdom kun kan opnaas en saa ringe Grad af Sandsynlighed, at det knap er værd at strides derom; atter i andre Tilfælde har Daenell sikkert nok Ret, som naar han henfører den første demokratiske Bevægelse i Lübeck til 1374, mens jeg angav 1376, o. l.

Et eneste Sted har Daenell en Polemik imod mig, der er lige saa grundløs efter Indholdet som uheldig i Formen. Han opregner (S. 110, Anm.) flere Angivelser fra Hanseaternes Klageskrifter, der skal bevise, at Dronning Margrethe har faaet Lod og Del i Udbyttet af de Sørøverier, der dreves af Høvedsmændene paa de danske Slotte, og efter at have nævnt, at man næppe kan bortfortolke dette ved med Munch at sige, at Dronningen ikke havde synderlig Magt over sine Lensmænd, fortsætter han: „Auch ist es verständlich, warum Erslev dieser Beispiele nicht und der Mitwirkung der Königin auch nirgends prägnant Erwähnung thut“. Altsaa, Hr. Daenell er spydig; han forstaar, at den patriotiske danske Historiker undgaar at nævne, at den højsalige Dronning „mit den Piraten den Raub teilte“. Dette maa vel være hans Mening, men Tanken er da højst underlig hos en Forf., der dog maa have set, at jeg netop gør mit bedste for at vise, at Dronning Margrethe begunstigede Kaprerierne, saalænge de passede til hendes Politik overfor Stæderne, „brugte Sørøverne til Skræmmemiddel overfor Hanseaterne“. Endnu løsere er dog Paastanden om, at jeg ikke udtrykkelig skulde have omtalt Dronningens Medvirkning; jeg ønskede jo intet heller end at kunne godtgøre denne, og jeg fortæller da ogsaa efter et hanseatisk Klageskrift, hvorledes noget i Sundet taget Gods „blev ført til

Varberg og delt i Dronningens Nærværelse, der selv tog det meste af Ladningen". Dette er netop Daenells første Exempel; hans næste anfører jeg i den tilsvarende Anmærkning (S. 460), hvor det godtgøres, at det kun er en Genganger af det forrige med fejlskrevet Aarstal; hans følgende Bevissteder har jeg med Rette ikke omtalt, thi de tilhører ikke blot Tiden efter 1385, men de drejer sig om Strandingsgods, ikke om Sørøverier. Paa dette Punkt har den tyske Forf. da unægtelig været meget letsindig; det bør dog tilføjes, at en Skødesløshed af denne Art vistnok er uden Sidestykke i hans ellers saa nøjagtige Skrift.

Kildematerialet til Oplysning om Hanseforbundets Forhold til Danmark er i det hele rigeligt og paalideligt, dertil udgivet paa den fortrinligste Maade i Koppmanns „Hanserecesser"; det er da ikke saa underligt, at en tysk og en dansk Forfatter kan fremstille Enkelthederne i Datidens Tildragelser saa godt som helt overensstemmende. Mærkeligere er det, at Daenell ogsaa er naaet til en Helhedsopfattelse, der kommer min overordentlig nær, og at det Syn, han har faaet paa Hanseaternes Magtstilling, er saa lidet afvigende fra mit; thi den Opfattelse, der fremtræder i mit Skrift, er meget forskellig fra den, der tidligere var gængse baade i Danmark og Tyskland. Begge Steder havde man en særdeles høj Mening om den Magt, Hanseaterne sad inde med; „de herskede med en Vælde over Havene, hvortil først vore Dage har vist os Mage i Englands Søherredømme; deres Udsendinge modtoges som Konger, foreskrev Nationerne Love og afgjorde Krig og Fred" (Allen). Ganske modsat betones dels i min „Dronning Margrethe", dels i min føranførte Anmeldelse af „de nyeste Bidrag til Erik af Pommerns Historie" Hanseforbundets politiske Svaghed; det er magtesløst overfor Norden, naar det ikke har Fyrster til Forbundsfæller; dets Forsøg paa ved Erhvervelsen af de skaanske Slotte at faa en Garanti for Opretholdelsen af Privilegierne falder meget uheldig ud, og Købmændene maa finde sig i endeløse Plagerier og Tynger, der kulminerer i Erik af Pommerns Indførelse af Sundtolden; de fredelskende Borgere viger stadig tilbage, naar det trækker op til Krig; selve Hanse-

forbundet er svagt i sin Organisation og Stæderne indbyrdes splidagtige.

At denne Opfattelse kunde faa Indpas i Tyskland, derom havde jeg kun ringe Haab, og dog er det den, som Daenell ogsaa er naaet til for det af ham behandlede Tidsrums Vedkommende. Naar han skal uddrage Facitet af de femten Aars Historie fra 1370 til 1385, saa betoner han med Rette, at Hansestæderne, ved at forlange Skaanes Slotte i Pant, især havde troet at opnaa, at deres Handelsrettigheder i Danmark nu blev opretholdte, og spørger da, om dette Haab var blevet opfyldt. Svaret er et ubetinget Nej (S. 145). Netop det modsatte af, hvad man havde haabet, var sket; Privilegierne var blevet overholdt ligesaa daarlig som nogensinde før, Købmanden havde lidt den største Skade; „es hätte kaum schlimmer zugehen können, wenn die Städte die Schlösser überhaupt nicht besessen hätten“. Oven i Kobet var netop Slottene blevet en Kilde til ny og truende Forviklinger med Norden, og da Hanseaterne gav Slottene tilbage, var det med den uudtalte Tanke, „dass ihre Inpfandnahme denn doch ein Misgriff gewesen sei, der weder politisch, noch merkantil, noch pekuniär die Stellung der Hanse in Dänemark wesentlich gefördert hatte“. Det er et Slutningsresultat, der lige til Ordene minder om, hvad jeg har faaet ud[1]). Ogsaa i Pointeringen af de enkelte Hovedtræk, der har medført dette Udslag, stemmer Daenells Opfattelse næsten altid med min. Han betoner atter og atter, hvor hjælpeløse Hanseaterne stod overfor Danmark og Margrethe, og han finder ligesom jeg Aarsagerne til deres passive Politik i Forbundets løse Sammensætning, i den stærke Interesseforskel mellem de vendiske Stæder paa den ene, de preussiske paa den anden Side, endelig i de demokratiske Bevægelser, der begyndte at røre sig rundt om i Hansebyerne[2]); men disse Forhold, som jeg i min Frem-

[1]) Dronning Margrethe S. 107: „.... det Resultat, at Overtagelsen af Skaanes Hovedslotte og Markedet fra Hansestædernes Side var et Fejltræk, der hverken politisk eller pekuniært havde svaret til Forventningerne“.

[2]) Det sidste Punkt er allerede fremhævet af tidligere tyske Gran-

stilling kun kunde antyde, belyser han udførlig og indgaaende. Paa denne Kant ligger overhovedet hans Bogs Hovedfortjeneste; gennem den faar man et Indblik i Hanseforbundets indre Organisation og dennes Mangler, som man tidligere har savnet. Men en Dansk vil tillige prise Forf. for den Upartiskhed, hvormed han har belyst Berøringerne mellem Tyskerne og et Nabofolk; det er et Særsyn ikke mindst i vore Dage, da de nationale Bølger gaar saa højt i Tyskland og saa stærkt ogsaa paavirker Historikerne i deres Fremstilling af svundne Tider.

Kr. Erslev.

Ludwig Schmitt (S. J.): **Der Karmeliter Paulus Heliä,** Vorkämpfer der katholischen Kirche gegen die sogenannte Reformation in Dänemark. (Ergänzungshefte zu den „Stimmen aus Maria-Laach" Nr. 60.) Freiberg i B. (Herdersche Verlagshdl.) 1893. (XI + 172 SS.)

At en katolsk Gejstlig, der beskæftiger sig med Danmarks Reformationshistorie, maa komme til særlig at lægge Mærke til den eneste Personlighed, der med virkelig Dygtighed optraadte som den katolske Kirkes Forsvarer mod den fremtrængende Lutheranisme, er saa naturligt, at man forsaavidt kun kan glæde sig over, at en saa fremragende Skikkelse som Lektor Paulus Heliæ har fundet en katolsk Biograf, saa meget mere som denne Mand efter Forfatterens Oplysninger hidtil har været saa godt som ukendt, ikke blot indenfor den katolske Kirke i Almindelighed, men ogsaa indenfor sin egen Orden. Forf., der har Ophold i Aarhus, er gaaet til sin

skere; Modsætningen mellem Preusserne og de vendiske Stæder er derimod næppe paapeget, i alt Fald ikke betonet af nogen før mig, og naar denne Modsætning ogsaa er blevet en Hovedtraad for Daenell, kunde der da nok have været Grund for ham til at henvise til mine Udtalelser derom. Overhovedet vil jo ganske vist en tysk Læser ikke gennem Daenells Fremstilling faa nogen Anelse om, i hvilken Grad hans Resultater falder sammen med de af mig tidligere fremførte.

Opgave med stor Omhu. Saa godt som hele den danske Litteratur om Emnet saavel som de københavnske Bibliotekers Haandskriftsamlinger ere med Flid benyttede; ja Forf. har end ikke skyet en Rejse til Holland og Belgien for om muligt at skaffe Oplysninger om Lektor Povls sidste Dage, desværre uden direkte positivt Resultat.

At der i Forfatterens Skrift skulde være fremdraget meget nyt Stof, var ikke til at vente efter den indgaaende Bearbejdelse af Emnet, som foreligger i afd. Biskop Engelstofts saa indholdsrige, for Opfattelsen af Paulus Heliæ saa epokegørende Levnedsskildring; men de to Forfatteres Standpunkt er saa forskelligt, at dette paa mange Punkter kommer frem ved Skildringen af Personligheden, selvfølgelig især i dogmatisk Henseende, hvor Pater L. Schmitt jevnlig polemiserer med sin Forgænger, hvis Fortjenester han forøvrigt paa andre Punkter stærkt fremhæver. Den dogmatiske Side af Sagen skal Anm. dog her ikke komme ind paa, det maa nærmest blive en Sag for Teologer af Faget. Hvad derimod Skildringen af Lektor Povls Personlighed angaar, da forekommer det Anm., at man gennem Forfatterens Fremstilling ikke faar et fuldt klart Billede af ham. Det ligger tildels i hele Behandlingsmaaden, som Forf. vistnok har tilfælles med den historiske Skole, han nærmest tilhører. Man savner den nyere Tids skarpe Kildekritik. Førstehaands-Kilder, store Uddrag af selve den omhandlede Persons eller hans Samtids Skrifter, Anførelse af Kilder af meget tvivlsomt Værd fra en langt senere Tid (Helvaders Silva chronologica f. Eks.) eller hele Uddrag af helt nye Forfatteres mere eller mindre subjektive Opfattelser af Begivenheder og Personligheder, alt opføres som Bevismateriale, tildels i Teksten selv; men midt under hele dette store Materiale taber Billedet af Manden selv i Klarhed.

Dertil kommer, at Forf. nærmest har Øje for Lektor Povls Stilling som katolsk Teolog; hans Forhold til Humanismen og til Erasmus Rotterodamus kommer ingenlunde til sin fulde Ret. Det er dog derigennem, at man faar Nøglen til Forstaaelsen af Paulus Heliæ i mange Henseender: hans stærke Fremhæven af grundige Studiers Betydning, hans Foragt for

den store Uvidenhed, han fandt hos mange af Kirkens Prælater og Præster, hans store Interesse for Oplysning, ikke blot i kirkelig, men ogsaa i human Retning, hvorved han selv bliver Forløberen for en mere humanistisk Behandling af dansk Historie i latinsk Sprog, og tillige bliver sin Tids ypperste danske Stilist, en Egenskab hos ham, der efter Anm.'s Mening ikke kan stærkt nok fremhæves. Naar man tager den Kamp i Betragtning, han maatte bestaa med et uudviklet Sprog, maa man ofte forbavses over den Kraft, han kan lægge i sit Udtryk, og den Dygtighed, hvormed han kan faa Tanken frem. I disse Hensender staar han, i alt Fald efter Anmelderens Opfatning, baade over Hans Tausen og den folkelig-udtværede Kristiern Pedersen med de mange Ord. Humanismen og Bekendtskabet med humanistiske Forfattere, navnlig Erasmi Skrifter, har aabenbart haft en meget befrugtende Indflydelse paa Paulus Heliæ og gjort ham skikket til paa en saa indgribende Maade at tage Del i Tidens Begivenheder. Den befrugtede hans Pen som hans Tale og gjorde ham en Tid lang til de unges Lærer og Fører, og deri, langt mere end i hans ydre Tilskikkelser, ligger det tragiske i hans Skæbne: han har vakt en stor Del af den Bevægelse, han senere selv kom til at bekæmpe; flere af de dygtigste og mest begavede af hans Disciple bleve de ivrigste Reformatorer. For dem som for en stor Del af sin Samtid kom han derfor til at staa som „Vendekaaben"; og han maatte komme til det. Der er netop gennem disse „frafaldne Karmeliterbrødre" kommet et personligt Element ind i Striden; den bliver heftigere og lidenskabeligere. Denne Lidenskabelighed omtaagede Blikket, og maatte gjøre det midt i Stridens Hede. Dem havde den humanistiske Luftning bidraget til at føre til Lutheranismen; for ham havde Humanismen, saa vidt man kan skønne, været et befrugtende Element i hans Udvikling, medens han i Virkeligheden vedblev at staa paa den katolske Kirkes Grund og i alt væsentlig bliver den katolske Kirkelæres Forsvarer. Men denne Humanismens Indvirkning paa Paulus Heliæ maa ikke trænges tilbage, naar man vil forstaa hele hans Udvikling og Personlighed.

I Slutningen af sit Værk har Forf. samlet nogle Træk til en Karakteristik af Paulus Heliæ, mest ved Uddrag af hans Skrifter. Han fremhæver stærkt hans paa Bunden milde Karakter, om end hans Harme over Uret og Vold ofte har indgivet ham glødende Ord, djærve („derbe") og heftige Udtryk. Dermed vil Forf. bevise det formentlig uberettigede i, at ikke blot hans første Biograf, Olivarius, men ogsaa „billigere og grundigere" Historikere, lige fra Engelstoft til Anmelderen, i den katolske Ordensmand have set den lidenskabelige Ivrer, der var opfyldt af et bittert, uforsonligt Had til Lutherdommens Befordrere. Nuvel, ingen har vel i nyere Tider villet benægte, at Lektor Povl paa Bunden af sin Karakter var en sandhedskærlig Personlighed. Men den Mand, der har forfattet det heftige „Svar til Hans Mikkelsen", Skibbykrøniken og meget andet, kan man ikke frikende for Lidenskabelighedens Fanatisme og for Had til hele den nyere Tids Bevægelser og derigennem til disses Bærere. Mærkeligt nok har Forf. ikke set, at naar man tager Lidenskabelighedens Brod fra Paulus Heliæ, — saa synker han meget betydeligt; thi saa vilde han paa mange Punkter blive en slet og ret Smædeskriver.

Det er ogsaa kun under Forudsætning af, „at Lidenskabernes Taage ofte har hildet hans Blik", at Anm. i Indledningen til Skibbykrønikens Oversættelse har kunnet give ham det „Ehrenzeugniss", som Forf. kalder det, at man dog synes at turde sige om ham, at han aldrig med velberaad Hu har villet forvanske Historien eller mod bedre Vidende har sagt andet, end hvad han i Øjeblikket ansaa for sandt; men jeg har tillige stærkt fremhævet, at det ofte er Partimanden, ikke Historikeren, der taler til os gennem den ejendommelige heftige Stil, og har i den Henseende henvist til mine Anmærkninger til Skibbykrøniken. Der er Grund for mig til atter at tage dette Forbehold. Thi i det følgende Ergänzungshefte zu den „Stimmen aus Maria-Laach" (Nr. 61) har Forfatterens Kaldsfælle, Pater Wilhelm Schmidtz fra Andreas-Kollegiet i Ordrup (Charlottenlund), i et kirkehistorisk Skrift om Forholdene i Danmark i Slutningen af Middelalderen med Henvisning til L. Schmitt's Skrift og til mine Ytringer kaldt Paulus Heliæ skarp, under-

tiden bitter i sin Dom, men dog „durchaus glaubwürdig“ [1]). Nej, det er Paulus Heliæ netop ikke, og kunde ikke være det, og det væsentlig af tre Grunde: fordi han ofte kun har haft urene Kilder, Fejdeskrifter og løse Rygter at holde sig til; fordi han lige saa lidt som sin Samtid besad kritisk Sans for at vælge og vrage, og, tilsidst og ikke mindst, fordi han selv stod midt i Stridens Hede som en af dens heftigste Kamphaner og i høj Grad var behersket af Øjeblikkets Stemning; derom afgiver Skibbykrøniken Vidnesbyrd nok. Selv kunde han paa Grund af alt dette ikke „veje og vrage“; det er vor Tids Sag med det nittende Aarhundredes stærkt udviklede historiske Kritik til Hjælper.

Det er derfor ganske rigtigt, hvad Forf. S. 152 bemærker, at Anm. ikke ubetinget forkaster enhver Beretning hos Paulus Heliæ, blot fordi Protestanterne tie derom. Forf. ser heri „et Fremskridt paa den objektive Historieskrivnings Gebet“. Desværre kan jeg ikke ubetinget give den ærede Forf. samme Ros for Objektivitet, især naar han kommer ind paa Skildringen af „die sogenannte Reformation in Dänemark“. Jeg turde saaledes, netop som objektiv Historiker, ikke skildre Hans Mikkelsen som „Christian II's onde Aand, der ved sine forgiftede Raad og Anslag havde bragt mange paa Skafottet“; thi herom véd man intet uden nogle ubevislige, i al Almindelighed holdte Insinuationer i et af Lektor Povls heftigste Fejdeskrifter, medens man lærer Hans Mikkelsen at kende fra helt andre Synspunkter gennem hele hans øvrige Færd og hans endnu bevarede, for en stor Del nu trykte Brevveksling. I og for sig kan det da heller ikke kaldes Ondskab, at han skal have haft stor Del i Kristiern II's Lovgivning, al den Stund Principperne i disse Love ere blevne knæsatte af følgende Tider, selv i katolske Lande, eller at han, den dygtige og driftige forhenværende Malmø-Borgmester og Købmand, selv giver sig af med at oversætte det nye Testamente. Heller

---

[1]) Der Einfluss der Religion auf das Leben beim ausgehenden Mittelalter, besonders in Dänemark, von Wilhelm Schmidtz, S. XIV—XV, Note 3.

ikke gaar det an i vore Dage i Mogens Gjø kun at se „den berygtede Adelsmand“, som ved Bevægelsen mod Tiggermunkene „kunde erobre sig saa mangen skøn Besiddelse“; han har da i alt Fald — saaledes som hans nu udgivne Jordebog udviser — fra Tiggermunke kun erhvervet sig Graabrødreklostret i Randers, som Kongen skænkede ham mod Afstaaelse af Klostret i Flensborg, som Kongen tidligere havde overladt ham, samt et Par Bøndergaarde, som han 1530 købte af Sortebrødrene i Vejle[1]); den Slags Ting har saamænd mangen Katolik ogsaa gjort sig skyldig i. Jeg vil ikke forsvare den Politik, Mogens Gjø som Rigshovmester af og til førte over for Tiggerklostrene, men personlig Fordel har aabenbart ikke været Hovedmotivet, og af den Grund at kalde en Mand, der rager saa højt op i sin Samtid som Mogens Gjø, „den berygtede Adelsmand“, vilde omtrent være det samme, som om man i et moderne tysk-katolsk Skrift vilde bruge det samme Udtryk om Fyrst Bismarck paa Grund af „Kulturkampen“. — Heller ikke vilde jeg, selv om jeg var Hans Tausens arrigste Fjende, med Forf. S. 105 lade Hans Tausen i det bekendte Optrin, da han reddede Rønnov fra Folkeskarens Forbitrelse, „spille den højmodige“; den Slags Domme vilde jeg overlade til den, der kan ransage Hjerter og Nyrer.

Det er kun et Par Eksempler, der her ere anførte; ogsaa paa andre Punkter kunde der være Anledning til at berigtige et og andet i Forf.'s Fremstilling. Hovedbetydningen af Skriftet er jo imidlertid det Kendskab, en tysk-katolsk Læsekreds derigennem kan faa til en betydelig, for den hidtil saa godt som ukendt Personlighed. Ogsaa for dansk Historieforskning er der dog Punkter i Forfatterens Fremstilling, der kunne faa nogen Betydning. Ved Omtalen af Lektor Povls Skrifter er der saaledes et og andet, som fortjener Opmærksomhed, ligesom der ogsaa meddeles adskilligt af Lektor Povls utrykte

[1]) Elline Goye's Jordebog, udgivet af Thiset, S. 386 ff. („Boskabet“ i Randers Kloster købte M. G. Nov. 1529 af Graabrødrene); 390. — Fra andre Klostre, især i Jylland, købte M. Gjø en Del Gods (omtr. 20 Bøndergaarde m. m.); heri synes ikke at være noget dadelværdigt.

Optegnelser i større Omfang end i Rørdams Historiske Kildeskrifters 1ste Bind. Fra katolske Kildeskrifter, der vistnok i Reglen ere ukendte af danske Historikere, meddeles nogle Oplysninger om Karmeliterordenen, der i det mindste indirekte kunne faa Betydning ogsaa med Hensyn til Lektor Povls egne Livsforhold. — S. 130 anfører Forf. saaledes en Fortegnelse fra Ordenens i Aaret 1462 i Bryssel afholdte Generalkapitel, ifølge hvilken der i dette Aar regnedes følgende 8 Klostre til Ordenens *provincia Daciæ:* Landskrone, Helsingør, Skelskør, Sølvitsborg, Varberg, Örebro i Sverig, Mariested (Sæby) og Aarhus. At Klostret i Sæby har hørt til Karmeliterordenen, er saaledes nu slaaet fast. Hvilken Orden Klostret i Sølvitsborg har tilhørt, har hidtil været ukendt[1]). At der i Lektor Povls Fødeby Varberg var et Karmeliterkloster, var endnu Engelstoft ubekendt[2]). Da Lektor Povl selv et Sted ytrer, at han havde været i Kloster fra Barn af, er det rimeligt at søge hans første Uddannelse netop i dette Kloster, der synes at have bestaaet indtil 1531, da det, efter at være opgivet af Brødrene, af Frederik I skænkedes til Varberg By[3]). — S. 132 oplyser Forf., at det paa et General-

[1]) Jvnf. Daugaard, S. 155, der efter et Dokument fra 1503 kalder det „Vor Frue"; i Eskild Gøyes Testament af 1505 (A. Heise, Familien Rosenkrantz's Hist. II, Dipl. S. 14) omtales ogsaa et Kloster i Sølvitsborg, men det kaldes her „St. Enevolds"; det havde imidlertid en „Prior" og „Brødre"; i Juli 1526 i et Brev til Søren Nordby, hvori der klages over, at denne havde beskattet det, kalder Frederik I det „vort eget Kloster udi Sølvitsborg" (Rigsarkivet, Danske Kong. Hist., Fasc 10). Det har saaledes, ligesom vistnok alle eller i alt Fald de fleste Karmeliterklostre, været stiftet af Kronen.

[2]) Ifølge *Magnus Matthiæ* (Rørdams Hist. Kildeskr. 2 R. II. 165) var det stiftet af Kristiern I 1471. Efter Forf.s S. 120 efter *Daniel, Vinea Carmeli*, Antwerp. 1662, 4to, anførte Ytringer faar man dog det Indtryk, at det allerede nævnes 1462; dog skal det maaske forstaas saaledes, at det først forekommer i senere Lister.

[3]) Fred. I's Registranter S. 359. Brevet er dog atter overstreget i Registranten. — Mester Svend i Skara, som Lektor Povl selv i „Svar til Kong Gustav" anfører som sin Lærer, er den

kapitel i 1513 blev bestemt, at Provincialerne skulde beklæde deres Embeder i 6 Aar, hvilket ved et Breve af Leo X Aar 1514 forandredes til, at Provincialerne herefter kun skulde vælges paa 3 Aar, og at de i Aaret 1513 valgte efter 3 Aars Forløb (altsaa 1516) skulde nedlægge deres Embeder. Denne Bestemmelse kunde maaske faa Betydning med Hensyn til det ikke helt betydningsløse Spørgsmaal, naar og hvorlænge Paulus Heliæ har beklædt Stillingen som Provincial (Forstander) for hele Provinsen *Dacia*. Dog er det efter de endnu foreliggende Data umuligt at afgøre, om den i Pave Leo's Breve af 1514 indskærpede Regel overhovedet har fundet Anvendelse i Norden.

Med Hensyn til Klostret i Helsingør er der derimod en Uklarhed hos Forf.; S. 25 anføres (efter Engelstoft), at det er det nuværende „Marienlyst“; S. 133 fortælles (efter Anm.), at Klosterbygningen endnu er bevaret som „en af de mærkværdigste i Danmark“; men paa „Marienlyst“ staar der jo ikke længere nogen gammel Klosterbygning. Sagen er, at Dr. Henry Petersens Oplysning i „Aarbøger for nord. Oldkyndighed“ 1879, S. 63 ff., at det er det nuværende store Hospital med den tilliggende Marie-Kirke, der har været Karmeliterklostret, har undgaaet Forf.'s Opmærksomhed. Han vilde af Dr. Petersens Afhandling tillige kunne have set, at Kristiern II ingenluude var saa fræk at lade Dyveke afbilde ved sin Side paa den Altertavle, han skænkede til Klostret; det angiver rigtignok den tyske Præst og Krønikeskriver Reimar Kock, der selv havde set Altertavlen; men denne findes endnu i Nationalmuseet, og Kvindefiguren fremstiller tydeligt nok — Dronning Elisabeth; hendes Vaabenskjold staar nedenunder. Der er Grund til atter at fremhæve dette, da ikke blot Forf., men ogsaa andre Historikere i nyere Tider synes at have overset denne Oplysning.

Om Lektor Povls Endeligt er der som bekendt i de senere Aar fremsat forskellige Gisninger. Da Indledningen til Anm.'s

samme som den senere Biskop Svend af Skara, først Skolemester, senere Domprovst, indtil han efter Biskop Mogens Haraldsens Flugt (1529) af Kong Gustav indsattes til Biskop (Gust. I's Registranter, passim).

Oversættelse af Skibbykrøniken allerede var sat og et Par Korrekturer læste, meddelte Arkitekt, Prof. Storck mig tilfældig, at han i sin Ungdom paa sin Fødeby Skibbys nu forsvundne Kirkedør havde læst Ordene: „Da Paulus Eliæ var Kirkeværge". Derved syntes forklaret, at Lektor Povls Krønike netop fandtes indmuret i Skibby Kirke. Ved en i Hast foretagen Undersøgelse fandt jeg i en Jordebog over Roskilde Kapitels Indkomster, at der virkelig i den katolske Tid svaredes en Afgift af Skibby Kirke til St. Laurentii Kapel i Roskilde Domkirke. Jeg troede deraf at turde slutte, at Skibby Kirke var henlagt under St. Laurentii Kapel, og at Lektor Povl, der ogsaa ellers i sine sidste Aar var nøje knyttet til Roskilde, maaske var bleven forsørget med St. Laurentii Præbende og saaledes maatte antages at have tilbragt sine sidste Dage i Ro i Roskilde. Jeg tænkte mig da nærmest, men fik ved Korrekturrettelsen ligefrem ikke Plads til at udvikle Tanken nærmere, at Lektor Povl som Indehaver af Præbendet var Landsbykirkens „Forsvar og Værn" og som saadan havde staaet nævnt paa den i hans Tid anskaffede Kirkedør. At nemlig „Kirkens Værge" ikke blot bruges om de bondefødte Værger for Landsbykirker, men ogsaa om selve Ihændehaveren af Præbendet, fremgaar i alt Fald af Forholdet ved Universitetets Kirker[1]).

Imod denne Opfattelse tog Dr. H. Rørdam straks til Genmæle[2]). Ved hidtil ukendte Brevskaber fra Gavnø Arkiv godtgjorde han, at Skibby Kirke paa Reformationstiden ikke stod under Roskilde Domkirkes, men under Kronens Patronat, ligesom han med temmelig stor Sikkerhed har godtgjort, at Lektor Povl i de paagældende Aar ikke kan have været Ihændehaver af Præbendet. Da Dr. Rørdam har fremlagt nye Oplysninger, medens jeg ikke har haft nye Bevismidler at fremlægge, men kun en anden Mands Erindring om en for snart 40 Aar siden forsvunden Kirkedør, har jeg hidtil ikke villet fortsætte Striden, skønt der var et og andet i Dr.

---

[1]) Jfr. Rørdam, Univ. Hist. I. 697; Kirkehist. Saml. 3 R. I. 803 og især II, 231 (Longomontanus er „Kirkeværge" for Fossie Kirke).

[2]) Historiske Samlinger og Studier, I, 320 ff.

Rørdams Fremstilling, hvorpaa jeg havde et andet Syn[1]). Da Sagen imidlertid nu atter foreligger, skal jeg her blot indskrænke mig til at bemærke, at jeg ikke kan anse Spørgsmaalet for fuldt afgjort ved Dr. Rørdams Indlæg. Selv om Skibby Kirke har staaet under Kronens Patronat og ikke været umiddelbart henlagt under St. Laurentii Kapel, staar der dog endnu tilbage, at der svaredes en Afgift af Kirken til Kapellet, at Lektor Povl kan tænkes for sin Virksomhed i Roskilde at have været aflagt med en eller anden hermed i Forbindelse staaende Indkomst, og at det jo nu en Gang er et ubestrideligt Faktum, at hans Krønike fandtes indmuret i Skibby Kirke. Der er saaledes en Forbindelse mellem Lektor Povl, Roskilde Kapitel og Skibby, uden at det endnu er muligt helt at udrede dette Forhold. Jeg tør derfor ingenlunde saa stærkt som Dr. Rørdam benægte Muligheden af, at Paulus Heliæ har staaet i et Forhold til Kirken, der har begrundet Indskriften. Og et maa jeg navnlig hævde, at hvis Navnet Paulus Eliæ virkelig har staaet at læse paa Kirkedøren — her har man Prof. Storcks bestemte Udsagn at holde sig til —, ja saa er det den bekendte Paulus Eliæ (Heliæ), der herved betegnes, ikke, som Dr. Rørdam antyder, en eller anden bondefødt Kirkeværge fra Sognet. Det vilde dog være et altfor mærkeligt Sammentræf, om der paa samme Sted, hvor den bekendte Paulus Eliæ's Krønike indmuredes, omtrent samtidig skulde have levet en Bonde af samme, ikke meget almindelige Navn, i samme Sogn og som samme Kirkes Værge. Jeg tør saaledes endnu ikke benægte Muligheden af, at Paulus Heliæ kan have

[1]) Jeg føler mig saaledes ingenlunde, saaledes som Dr. R., overbevist af Engelstofts Indvendinger (Nyt hist. Tidsskr. II, 509) mod den gamle Angivelse af Paulus Heliæ som Forfatter af Roskilde Kapitels Brev til Grev Kristoffer af 28de Oktbr. 1534. Jeg ser i og for sig hverken i Sprog eller Tone (f. Eks. den fuldstændig Lektor-Povl'ske Fremhæven af Straffene, der true Tempelranere) nogen Hindring for, at han kan have konciperet Brevet. Af de Udtryk, som Engelstoft anfører som Bevis for, at Brevet ikke kan være forfattet af ham, har jeg tilfældig stødt paa et *(e vestigio)* i Skibbykrøniken (Rørdams Udg. S. 28, Lin. 3 fr. n.).

staaet i et bestemt Forhold til Skibby Kirke, selv om man endnu ikke fuldt kan udrede dette Forhold[1]).

Derimod har Dr. Rørdam fremsat den Gisning, at Paulus Heliæ paa Grund af Trængslerne i Danmark har forladt sit Fødeland omtr. 1535 og søgt Ly i Nederlandene, hvor han da skulde være død. Man har nemlig et latinsk Epitafium over ham, forfattet af en Jyde, Christiernus Umbra Cimber. Om denne er det i nyere Tid blevet oplyst, at han i Marts 1535 levede i Løwen i Huset hos Professor i Græsk, Rutger Rescius, og søgte at komme i Forbindelse med Nikolaj Oláh (Nicolaus Olahus), Statssekretær hos Nederlandenes daværende Statholderinde, Dronning Maria af Ungarn. Hos denne højt ansete og fornemme Mand, en Slægtning af Ungarns tidligere Konge, Matthias Corvinus, selv tilsidst som Erkebiskop i Gran den ungarske Kirkes Primas og en Tid tillige kgl. Statholder i Ungarn, en højt begavet Mand, en Humanist af det reneste Vand, Beundrer og Ven af Erasmus, levede netop paa samme Tid en anden Jyde, Jakob Jespersen fra Aarhus, som Nikolaj Oláhs Lærer i — Græsk! At ogsaa Christiernus (Christianus) Umbra virkelig er kommen i et nøjere Forhold til Nic. Oláh, synes at fremgaa af, at ifølge et Brev til Nic. Oláh fra Marts 1537 „Christianus" lige saa vel som „Danus" (ɔ: Jakob Jespersen) havde ledsaget *Nicolai Olahi carmina*, som i dette Aar trykkedes i Løwen af Rutger Rescius, med rosende Digte af dem selv[2]).

At Christiernus Umbra Cimber, hvis Skygge-Navn formodentlig skriver sig fra Landsbyen Skygge i Aarhus Stift (Hids Herred, Kragelund Sogn), har været en Discipel af Paulus Heliæ, fremgaar temmelig tydeligt af Epitafiets Indhold, og det er vel derfor ikke urimeligt, med Pater Schmitt i ham at se en forhenværende Karmelitermunk; jeg tilføjer: maaske

[1]) Har han, som Engelstoft antager, i Aarene om 1534 holdt Forelæsninger ved Domkapitlet, saa har han faaet Løn, f. Eks. et Vikariat, derfor. Tiggerbrødre kunde have Præbender (Anders Glob, Vincens Kampe). Jfr. nærmere S. 447.

[2]) Monumenta Hungariæ historica XXV, 597, 598 (anførte af L. Schmitt S. 155—56). Om Jakob Jespersen, se Dr. Bricka's Meddelelser i Hist. Tidsskr. 5 R. IV.

oprindelig fra Klostret i Aarhus. Dette er for saa vidt interessant, som man derigennem faar et Indtryk af, hvor nær en Forbindelse der var mellem Lektor Povl, og vel i det hele Karmeliterklostrene, og Humanismen. At den Slags Folk søgte til Løwen, laa nær. Paulus Heliæ skriver selv 1527: „Udi Løwen i Brabant haver en Provst i disse Aaringer bygt et ganske Studium og købt der Rente til, saa der læres tre de ypperste Tungemaal, Hebraiske, Græske og Latine, af lærde Mænd, som ere rundelig forseede af samme Rente“ [1]). Han anfører dette som et Eksempel til Efterligning. Desuden oplyser Pater Schmitt os om, at der i Løwen vel ikke den Gang var noget Karmeliterkloster, men et siden 1469 bestaaende Kollegium. Der er derfor ganske vist et og andet, der kunde henlede Tanken paa Løwen som Opholdssted for Paulus Heliæ, og den Gisning, at hans Grav muligvis skulde findes i Løwen, er mig saa langt fra fremmed, at den er opstaaet hos mig selv, længe før Dr. Rørdam fremsatte den, nemlig straks da Dr. Bricka's nye Oplysninger om Christiern Umbra fremkom; men Holdepunkterne have dog forekommet mig temmelig svage. Vel mener Dr. Rørdam af Epitafiets stærke Henvisning til Gravstedet og af dets hele Tone at turde slutte, at det er en virkelig Gravskrift. Men ikke uden Grund gør Pater Schmitt opmærksom paa, at den Slags Digte i Reglen vare bestemte til at smykke, ikke Grave, men Bøger, og henviser til, at man netop fra de samme Aar har af Nic. Oláh selv 4—5 saadanne Epitafier over den forgudede Erasmus († 1536), saa godt som alle med bestemt Henvisning til Graven („hoc tumulo“ eller lignende). Alle have de da i alt Fald ikke kunnet indhugges paa Erasmi Ligsten. Desuden savner man i Epitafiet enhver som helst Hentydning til Landflygtigheden; ganske vist henvises til *„ingenui fata gemenda viri“*; men ved nærmere Eftersyn viser det sig, at der ved „den højt begavede Mands beklagelsesværdige Skæbne“ kun menes Døden, som ingen skaaner, ikke en Gang en saadan Mand [2]). Af

---

[1]) Ny kirkehist. Saml. II, 792.

[2]) At non funestum valuisti flectere fatum, non tibi Parca tuum parcit ob eloquium.

Gravskriftens Indhold tror jeg ganske vist, at man ikke tør slutte sig til, at Paulus Heliæ er død i Udlandet.

Desuden har Pater S. anstillet nøjagtige Undersøgelser i Belgien og Holland for at finde Spor af Paulus Heliæ, navnlig i Karmeliterklostrene, hvortil han nærmest maatte antages at være tyet, men uden Resultat. Han har tillige opsporet, at Nic. Oláhs Bibliotek for største Delen endnu findes i Franciskanerklostret i Eisenstadt (Kismarton) i Ungarn, hvor hans omtr. 1538 udkomne „Carmina", der ikke have været til at opspore paa større Biblioteker i Ind- eller Udland, da rimeligvis kunde findes, thi deri kunde der muligvis findes Oplysninger, i alt Fald om Chr. Umbra, men uden at have faaet Svar paa sin Forespørgsel, da Værket sluttedes. Hvis Forf. ad denne eller anden Vej gennem sine Forbindelser i Udlandet skulde kunne opnaa nye Oplysninger, vilde det være ønskeligt, om han vilde meddele dem i et eller andet dansk Tidsskrift, f. Eks. nærværende. Forf. vil dog ved det negative Resultat af sine Efterforskninger „ikke have udtalt det sidste Ord om Rørdams Hypotese", og det vil Anm. sandelig heller ikke. Interessant vilde det unægtelig være, om man skulde finde Lektor Povl i sine sidste Dage knyttet til en Kreds, der i anden Række tæller underordnede hjælpende Aander som Rutger Rescius og vore to jydske Humanister, Jakob Jespersen og „Kristen Skygge", men i første Række som Kredsens Hoved den fint dannede og, forsaavidt man i det høje Nord kan skønne om sligt, som Statsmand og Menneske og senere som Biskop og Statholder i Ungarn lige fortræffelige, milde og forsonlige Nicolaus Olahus og dennes Venner, den ligeledes fint dannede Humanist, Erasmus' Lærling og Beundrer, Cornelius Dupplicius Scepper, en Tidlang Kristiern II's Vicekansler, nu kejserlig Raad, fremtrædende Diplomat og tilsidst Medlem af den nederlandske Regering, en Mand, der med stor Virtuositet kunde tumle det latinske Sprog baade som Publicist i Kristiern II's Tjeneste og som humanistisk Digter, og hvem Lektor Povl i sit „Svar til Hans Mikkelsen" havde taget stærkt fat paa i Anledning af hans Forsvarsskrift for Kristiern II, om

han end tilskriver Hans Mikkelsen „Løgnene“ [1]); dernæst Mester Gotskalk Eriksen Rosenkrantz, tidligere Kristiern II's Kansler, nu ligeledes kejserlig Raad, en redelig og trofast Karakter, hvilket dog ikke hindrede, at han i Biskoppernes (af Paulus Heliæ forfattede?) Forsvarsskrift mod Kristiern II regnes sammen med Didrik Slagheck, Hans Mikkelsen „og andre Skalke“, — for ikke at tale om den fordrevne lundske Erkebiskop Johan Veze, ogsaa nu kejserlig Raad, der vel i Reglen ikke opholdt sig i Nederlandene, men forøvrigt hørte med til den her omtalte Vennekreds, en snu og dygtig Diplomat, som imidlertid af Paulus Heliæ i Skibbykrøniken kaldes „en stundesløs Vindmager, Døgenigt og Rænkesmed“. Det vilde ganske vist være interessant, om Paulus Heliæ skulde være havnet i denne Kreds, der i flere af sine Medlemmer repræsenterede Tidens højeste Aandsdannelse. Men hvilken Nemesis! Alle udfoldede de tillige netop i de paagældende Aar stor Virksomhed for at støtte Kristiern II's Slægt, mindst selvfølgelig Nikolaus Oláh selv, der som Statssekretær stod mere i Baggrunden. Forøvrigt omfatter dennes Vennekreds ogsaa mange andre af den erasmiske Tids bekendte Navne [2]).

Forfatteren har imidlertid ikke været tilfreds med det negative Resultat, hvortil han er naaet. Han forsøger selv en ny Gisning: at Paulus Heliæ er død en brat Død paa Grund af Voldsomheder, der i Kristian III's Tid skulle være udøvede mod Katolikerne. Først søger han ved Uddrag af Lektor Povls hidtil utrykte Optegnelser at gøre det sandsynligt, at denne har oplevet Københavns Overgivelse og den katolske Kirkes endelige Fald. De Fortolkninger, der her gives af Lektor Povls Ytringer, ere imidlertid saa kunstlede, at de i Virkeligheden aldeles intet bevise. Der staar da tilbage Bestemmelsen i Kristian III's Reces af 1536, at intet sundt og

---

[1]) Sechers Udg. S. 116. Ved en mærkelig „*incuria*“ kalder Pater Schmitt Corn. S. et Sted „Biskop“: gejstlig havde han aldrig været.

[2]) Nogle Oplysninger om den her nævnte Kreds, især de her nævnte Mænd, har jeg meddelt i Personalhist. Tidsskr. 2 R. VI, under Levnedsskildringen af M. Gotskalk Eriksen Rosenkrantz.

kraftigt Menneske under Dødsstraf maatte betle. „Paulus Heliæ“, tilføjer derpaa Forf., „var som Tiggermunk henvist til Almisser, som vel i hin Tid næppe kunde erholdes uden Betleri.“ Og da der saa i Palladius's Visitatsbog findes den Ytring om Munkene, der forholdt Menigheden Brugen af Kalken ved Sakramentets Uddeling: „Nu ere de Tyve uddrevne af Landet og en Part ophængte“ [1]), saa udbryder Forfatteren: „Kunde han (Paulus Heliæ) ikke maaske have hørt til denne Part hængte Munke?“

Bestemmelsen i Kristian III's Reces af 1536 angaar Ordningen af Fattigforsørgelsen i det hele; Betlen indskrænkedes til fattige syge Folk, der ikke kunde indlægges i Hospitalerne; intet karsk eller „ført“ Menneske tilstedes det derimod at betle under Livsstraf [2]). Tiggermunkene kunde imidlertid efter samme Reces, ligesom andre Munke, forlade Klostrene, hvis de vilde, men forbleve de derinde, skulde de være deres Formand hørige og lydige og føre et godt, ærligt og kristeligt Klosterlevned [3]). Først i Kirkeordinantsen af 1539 udstedes et almindeligt Forbud mod Tiggermunkene: de maatte hverken tigge eller prædike eller høre Skriftemaal; men de, som vare gamle og skrøbelige og ikke skikkede til et Embede i Kirken, maatte forblive i Klostret, hvor de skulde have deres Føde for Guds Skyld; dog skulde de aflægge Kappen og Klosterklæderne og ikke bespotte Evangelium [4]).

En gammel Tiggermunk som Paulus Heliæ kunde saaledes blive i sit Kloster lige til sin Dødsdag; man forlangte ikke, at han skulde afsværge eller opgive sin Tro, kun at han skulde aflægge Klosterklæderne og „ikke bespotte Evangelium“. Om en Mand som Paulus Heliæ vilde finde sig i disse Vilkaar, er naturligvis et andet Spørgsmaal. Hvis han overhovedet har oplevet 1536, er der derfor i og for sig ingen Umulighed i, at „Lektor Povl i Helsingør“, som han endnu kaldes omtr. 1530 i Satiren om Peder Smed og Adser Bonde, kan have levet sine

[1]) Visitatsbog. Heibergs Udg. S. 63. Grundtvigs S. 43.
[2]) Rørdam, Danske Kirkelove I. 7.
[3]) Sammesteds S. 5.
[4]) Sammesteds S. 80.

sidste Dage i sit Kloster i Helsingør, der bestod indtil 1541, da det omdannedes til et Hospital. Der er ingen som helst Grund til at tro, at en Mand som Paulus Heliæ skulde være bleven hængt som en omstrejfende Stodder. Om denne Skæbne skulde være timedes en eller anden stakkels ubekendt Munk, der, efter at have forladt sit Kloster, ikke har kunnet bjerge Livet uden ved at tigge, — ja det er jo muligt efter Palladius's Ytringer; dog maa man vel huske paa, at Palladius ingenlunde siger, at dette er sket i Kristian III's Tid; der kan sigtes til Udjagelsen af Tiggermunkene i Frederik I's Tid og derved fremkaldte Voldsomheder eller til lignende, som maaske kunne have fundet Sted under Grevefejden. Urokkeligt fast staar det imidlertid, at vi under hele den danske Reformationstids Kampe hidtil ikke kunne paavise et eneste faktisk Eksempel paa, at nogen har lidt Døden for sin Tros Skyld, uden et Par Graabrødre i Ystad 1532, af hvilke en blev dræbt under et Folkeopløb og to skulle være døde senere paa Grund af den Overlast, de havde lidt. Thi det stockholmske Blodbad og de dermed i Forbindelse staaende Voldsomheder, hvor katolske Prælater stemplede andre Katoliker som „Kættere“, kan man da ikke give Reformatorerne Skyld for, og hvor store Voldsomheder end Grevefejden, hvor to lutherske Fyrster kæmpede om Magten, gav Anledning til, saa hører man dog intet om, at en eneste Katolik er bleven dræbt, fordi han var Katolik. Under disse Forhold svinde unægtelig de mange „Greuelthaten“, der ifølge katolske Fremstillinger skulle være blevne udøvede i Danmark mod Katoliker baade før og efter 1536, meget betydelig ind i Sammenligning med de „Greuelthaten“, der andensteds have fundet Sted under Reformationstidens religiøse Kampe.

Forf.'s nye Gisning om Lektor Povls Endeligt vil neppe føre til Gaadens Løsning. Fra det Øjeblik af, at Lektor Povl i Slutningen af 1534 eller i Begyndelsen af 1535 afbryder Skibbykroniken midt i en Sætning, har han staaet for os som en Proteus-Skikkelse. Ingen har kunnet forsone sig med den Tanke, at en Personlighed, der i omtr. 17 Aar havde grebet saa stærkt ind i Tidens Røre, pludselig skulde forsvinde.

Man har snart set ham i en Kanniks, snart i en luthersk Præsts, snart i en fordreven, nu endogsaa i en hængt Munks Skikkelse; men hver Gang man har troet at faa Øje paa Skikkelsen og har villet gribe den, — er den smuttet os ud af Hænderne. Gisninger er der nok af. Lad nu Lektor Povl hvile i Fred, indtil der endelig en Gang fremdrages en faktisk Oplysning om ham. Efterforskningernes Omraade er jo nu blevet betydeligt udvidet, efter at Forf.'s Skrift har henledt den katolske Kirkes Opmærksomhed paa Sagen.[1])

[1]) Endnu kun en kort Bemærkning om et Punkt, der angaar Paulus Heliæ. Baade Engelstoft (Nyt hist. Tidsskr. II, 52, Not. 17) og tildels Rørdam (Hist. Saml. I, 322) benægte eller udtale Tvivl om, hvorvidt en Munk af en Tiggerorden kan være Domherre. For Graamunkenes Vedkommende er der et Par Eksempler, netop fra denne Tid: Kardinal Markus Vigerius, Kongerne Hans's og Kr. II's Protektor i Rom, var bl. a. forlenet med Domprovstiet i Ribe (Ny kirk. Saml. V, 748; jfr. Kinch, Ribe, S. 446 ff.); „Broder" Vincens Kampe, titulær Biskop af Grønland, fik af Roskilde Kapitel Udsigt til et Præbende og opnaaede et ved Frue Kirke i København (Grønlands hist. Mindesmærker III, 197; jfr. 894). — Efter Thiset (Adels Aarb. 1891, Glob [Due]) skulde den bekendte Anders Glob være identisk med Graabroder Anders Glob, der i Aarene 1481—1504 indtog en meget fremragende Stilling i Ordenen. Hvis dette er rigtigt, er der ikke længer nogen Tvivl; thi han havde adskillige Præbender; men tidligere har man (jfr. Stadfeldt, Beskr. af Randers S. 198) ikke turdet identificere dem. Dog synes den Omstændighed at tale for Identificeringen, at Mester Anders Glob stadig synes at have staaet i et godt Forhold til Ordenen; ham betroede saaledes Graabrødrene i Roskilde deres Bogsamling til Opbevaring, da de maatte opgive deres Kloster (Rørdam, Hist. Kildeskr. 2 R. I, 7; jfr. Kbhvns. Dipl. I, 376 og især II, 236).

A. Heise.

Fortegnelse over fremmed historisk litteratur fra året 1893

vedrörende Danmarks historie.

Ved **M. Mackeprang.**

I. Tidsskrifter.

Historisk Tidsskrift, udg. af den norske historiske Forening 3. R. 3. Bd. 1. H. Kra. S. 1—218.

Af indholdet fremhæves: K. Maurer. Nogle Bemærkninger til Norges Kirkehistorie. S. 1—113. — Hells og Sainovics's Rejse i Norden 1768—1769. Ved L. Daae. S. 114—46. — D. Thrap. Hans Hauges Fængsling. S. 147—67. — A. Olrik. Norske oldkvad og sagnkonger. S. 168—90. — A. Taranger. Tyske og engelske missionærer i Norge. En kort replik til professor Konrad Maurer. S. 191—211. — Smaastykker. N. Nicolaysen. Den norske bukkevise. S. 212—15.

Norsk militært Tidsskrift. 56. Bd. Kra.

Af indholdet fremhæves: Lejren ved Frederiksstad 1788. S. 262—67. — Barstad. Nordenfjeldske dragoner i 1718. S. 305—10. — Nogle aktstykker vedrørende begivenhederne om Örjesø i maj 1808. S. 405—22, 483—99.

Historisk tidskrift, utg. af svenska historiska föreningen genom *E. Hildebrand.* 13. årg. Sthm.

Af indholdet fremhæves: O. Sylwan. Niels von Oelreich såsom censor librorum. S. 123—56. (S. 128 omtales censuren af E. Pontoppidans roman Menozza.) — Hammarskjöld. Generalen, grefve Gustaf Wachtmeister, hans släkt och hans fälttåg. S. 197—256. — Hd.: Riksdagar och ständermöten i Sverige under medeltidens sista århundrade (1435—1520). S. 282—300. — C. F. L. Hogschild. Gustaf III, Sofia Magdalena och Christian VII 1788. S. 305—18.

Skånska samlingar, utg. för de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening af *M. Weibull.* 1891. I. 1—2. 1892. II. 1—2. Lund.

Af indholdet fremhæves: I I. 1. J. Kornerup och M. Weibull. Gumlösa kyrka. S. 1—26. — Till Wrams-Gunnarstorps historia. S. 43—54. — Snapphanorne i Halland 1679. (Bref af landshöfdingen i Halland Sven Andersson Ranck.) S. 54—56. — I I, 2. Anteckningar af Niels Axelsson Gyllenstierna. XX + 77 s. — I II, 1. Öfverste Niels Skyttes dagboksanteckningar. IV s. + s. 1—29. — Prosten Severin Schlyters anteckningar. Ur Borgeby kyrkoarkiv. II. Till Skånes biskopshäfd. 1637—1747. S. 35—52. III. Borgeby kyrkoherdekrönika. S. 53—77 (fra 1527). — I II, 2. Anders von Reiser och Lärkesholmsstiftelsen. 62 + 26 s. (R. var dansk godsejer og i lang tid dansk officer.)

Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte. 23. Bd. Kiel.

Af indholdet fremhæves: Eckermann. Die Eindeichungen südlich von Husum, in Eiderstedt und Stapelholm. S. 41—120. — Erinnerungen des General-Majors L. N. H. von Buchwald an seine Commandantschaft zu Altona im Dezember 1813. Mitgetheilt von A. Wetzel. S. 123—208. — A. Wolff. Bruder Lütke, ein vormaliger Bettelmönch, mit Proben seiner Poesien. S. 211—24. — Schleswig-Holsteinische Urkunden aus dem Lübeckischen Staatsarchiv, dem Lübeckischen Niederstadtbuch, dem Staatsarchiv in Schwerin und dem Rathsarchive in Wismar. S. 227—35. (Blandt andet et aktstykke om hertug Albrecht af Mecklenborgs indblanding i grevefejden.) — Zur Lebensgeschichte Caspar's von Saldern. Mitgetheilt von A. Wetzel. S. 273—304. — Lieboldt. Herzog Albrecht von Schleswig-Holstein und sein Grab in der Kreuzkirche zu Dresden. S. 307—12.

Hansische Geschichtsblätter. Hersg. vom Verein für Hansische Geschichte. Jahrg. 1892. Lpz.

Af indholdet fremhæves: W. von Bippen. Bremens Verhansung 1427. S. 61—77. — C. Wehrmann. Lübeck als Haupt der Hanse um die Mitte des fünfzehnten Jahrhunderts. S. 81—119. — H. Mack. Die Hanse und die Belagerung Stralsunds im Jahre 1628. S. 123—55.

Mittheilungen des Vereins für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde. 1893. 6. H. Nr. 1—6. Lübeck.

Af indholdet fremhæves: W. Brehmer. Gesandtschaft der Stadt Lübeck zur Krönung des dänischen Königs Friedrich III. S. 8—9. — W. Brehmer. Die Errichtung eines Altars für den Schonenfahrerschütting in der Marienkirche. S. 18—27. — J. Biernatzky. Ein Brief des Lübecker Rothgieszers Laurentz Strahlborn. S. 40—41. (Fra 1729, omhandlende støbningen af en kirkeklokke i Gelting.) — Wegnahme zweier Schiffe. Kämmereirechnung von 1620. S. 45—47. (Af Kristian IV.) — E. Baasch. Der holländische Resident le Maire in Lübeck 1659—60. S. 49—52. — Bruns. Ein Bruchstück des ältesten Rechnungsbuches der Lübecker Bergenfahrer. S. 77—80.

Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte. Bd. IX. 2. H. S. 295—463. Hmbg.

Af indholdet fremhæves: E. Baasch. Hamburgs Seeschifffahrt und Wahrenhandel vom Ende des 16. bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. S. 295—420. — W. Stieda. Hamburgische Gewerbetreibende im Auslande. S. 421—43. (I. Hamburgische Seidenweber in Kopenhagen und Stockholm.)

Jahrbücher und Jahresberichte des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde. 58. Jahrg. Schwerin.

Af indholdet fremhæves: W. Stieda. Rostocker Tonnen-Ausfuhr- und Einfuhr-Verbote. S. 23—30. — E. Wunderlich. Der Münzfund von Ganzlin, Dom.-Amts Lübz. S. 126—72. (S. 170—71 beskrives 9 slesvigske og holst. mønttyper fra Frederik I's tid.) — R. Beltz. Wendische Alterthümer. S. 173—231. (Med efterretninger om Jomsborg.) — A. Hofmeister. Hans Wilmsen Laurembergs Abgangszeugnisz von der Universität. Quartalberichte. S. 17—18.

Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri, utg. af Letterstedtska föreningen. 1893. Sthm.

Af indholdet fremhæves: H. Westergaard. Befolkningsspörgsmålet i nationalökonomiens historie. S. 1—20, 97—108. (S 19 ff. og s. 97 ff. behandles spørgsmaalets historie i Danmark.) — H. Schück. Marsk Stigs visorna. S. 20—44. — L. Bygdén. Kungshatt. En svensk folksägen i historisk belysning. S. 360—78 (Om slaget ved Brunkebjærg 1497.) — F. Jónsson. En kort udsigt over den islandsk-grönlandske kolonis historie. S. 533—59. — X.: Andreas Frederik Krieger. S. 573—88.

Deutsche Rundschau. Hrsg. von *J. Rodenberg.* Bd. LXXIV—LXXVII. Berlin.

Af indholdet fremhæves: I LXXIV. Bd. Neue Schiller-Briefe. Aus Ernst und Charlotte Schimmelmann's Briefwechsel mit Schiller und dessen Gattin. Mitgeth. von L. Bobé. S. 64—81. — I LXXV. Bd. R. von Liliencron. Die vier Schleswiger Runensteine. S. 48—59. — I LXXVII. Bd. L v. Hirschfeld. Ein Staatsmann der alten Schule. Aus dem Leben des mecklenburgischen Ministers Leopold von Plessen. Nach Staatsacten und Correspondenzen S 88—112, 249—71, 433—55. — R. Schleiden. Unterredungen mit dem Fürsten Metternich im Frühjahr 1850. S. 145—48.

II. Særskilt udgivne skrifter og afhandlinger.

J. Steenstrup. Bulletin historique. Danemark. (Revue historique. T. LIII. S. 119—35.)

Jahresberichte der Geschichtswissenschaft, im Auftrage der Historischen Gesellschaft zu Berlin hrsg. von *J. Jastrow.* XIV. Jahrg. 1891. Berlin.

G. Schjöth behandler litteraturen om Danmark og Norge fra oldtiden til vore dage i III, 206—34, H. Krause og A. Hofmeister litteraturen om hertugdømmerne i II, 275 ff.

R. Much. Goten und Ingvaeonen. (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. Hrsg. von E. Sievers. XVII. Bd. S. 177—225.)

S. 195 ff. oplysninger om Danmarks ældste beboere.

K. Penka. Die Heimat der Germanen. Lpz. 32 s. 4°.

Rudow. Wittekind der Sachsenherzog. Lpz.

L. Loth. La date de la destruction de Landevennec par les Normands. (Annales de Bretagne. T. 8. Nr. 2.)

L. Rummler. Die Ansiedlungen der Normannen im westlichen und südlichen Europa. Rogassen. 25 s. 4°. Program.

J. Lair. Étude sur la vie et la mort de Guillaume Longue-Épée, duc de Normandie. Paris. 77 s. 4°.

Med et tillæg af prof. J. Steenstrup om la „complainte de Guillaume Longue-Épée" og dens kritikere.

J. F. Böhmer. Regesta imperii. II. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Herrschern aus dem Sachsischen Hause. 919—1024. Nach J. F. Böhmer neu bearb. von *E. von Ottenthal.* 1. Lief. Innsbruck. S. 1—252. 4°. [919—73.]

W. de Gray Birch. Cartularium Saxonicum: Collection of charters relating to Anglo-Saxon history. Vol. III. A. D. 948—975, Appendix. London. XXXV + 696 s.

Adam's von Bremen hamburgische Kirchengeschichte. Nach der Ausgabe der Monumenta Germaniae übersetzt von *I. C. M. Laurent.* 2. Aufl., neu bearb. von *W. Wattenbach.* Lpz. (Geschichtsschreiber d. deutschen Vorzeit. XLIV. Bd.)

R. Breyer. Die Legation des Kardinalbischofs Nikolaus von Albano in Skandinavien. Halle a. S. S. 25—47. 4°. Program.

H. Bloch. Forschungen zur Politik Kaiser Heinrichs VI in den Jahren 1191—94. Berlin. *1892.*

Calendar of entries in the papal registers relating to Great Britain and Ireland. Papal letters. Vol. I. A. D. 1198—1304. Ed. by *W. H. Bliss.* London. V + 708 s.

Danmark omtales bl. a. s. 427.

B. Heberlein. Beiträge zur Geschichte der Burg und Stadt Wolgast. Wolgast. XVII + 444 s. *1892.*

A. Rische. Geschichte der Grafschaft Schwerin bis zum Jahre 1358. Eine Studie zur mecklenburgischen Geschichte. I. Ludwigslust. 64 s. Program.

L. Cordeiro. Berengella e Leonor, rainhas da Dinamarca. Lisboa.

A. von Gernet. Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter der Herrschaft des Deutschen Ordens bis zum Erwerb der Jungingenschen Gnade. Reval. 88 s. (O. m. t.: Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels. 1. H.)

Les registres d'Urbain IV (1261—64), d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican publ. par *L. Dorez* et *J. Guiraud.* 1. fasc. Paris. (S. 1—112.) 4°.

Les registres de Clément IV (1265—68), d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican publ. par *E. Jordan.* 1. fasc. Paris. (S. 1—112.) 4°. [1265—66.]

Les registres de Gregoire X et de Jean XXI (1271—77), d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican publ. par *J. Guiraud* et *L. Cadier.* Fasc. 1—2. Paris. (S. 1—216.) 4°.

Calendar of the Patent Rolls preserved in the Public Record Office. Edward I. A. D. 1281—1292. London. VIII + 707 s.

Les registres de Nicolas IV, d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican publ. par *E. Langlois.* 8—9. fasc. Paris. (S. 969—1301.) 4°.

1288—92, bilag og register.

F. Kuntze. Wizlaw III. Der letze Fürst von Rügen. Halle a. S. 52 s.

A. Stichert. Nikolaus II von Werle. 2. Th. Rostock. 32 s. 4°. Program.

Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen. Samlede og udg. af *C. R. Unger* og *H. J. Huitfeldt-Kaas.* 14. D. 1. H. Kra. (416 s.) [1312—1525.]

Calendar of the Close Rolls preserved in the Public Record Office. Edward II. A. D. 1313—18. London. VIII + 764 s.

J. N. Stcherbatscheff. „Danske Arkiver. Materialier til Ruslands ældre Historie, 1326—1690, opbevarede i København." Moskwa. VIII + 343 s. 4°.

Bogen er helt paa russisk.

Th. Lindner. Deutsche Geschichte unter den Habsburgern und Luxemburgern (1273—1437). 2. Bd. Von Karl IV bis zu Siegismund. Die allgemeinen Zustände. Stuttgart. XXII + 429 s. (Bibliothek deutscher Geschichte. Hrsg. von H. v. Zwiedineck-Südenhorst.)

J. P. Pavlowski. Geschichte der Provinzialhauptstadt Danzig von den ältesten Zeiten bis zur Säcularfeier ihrer Wiedervereinigung mit Preuszen. Danzig. VIII + 330 s.

Meklenburgisches Urkundenbuch. Hrsg. von dem Verein für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde. XVI. Bd. 1366—1370. Schwerin. 666 s. 4°.

O. S. Rydberg. Om det från Unionsmötet i Kalmar år 1397 bevarade dokumentet rörande de nordiska rikenas förening. Inträdestal. Sthm. 102 s. (K. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar. N. F. 10 bd. 1 h.)

1. udgave af den oprindelige indtrædelsestale og et tillæg til samme.

N. Baier. Zwei stralsundische Chroniken des 15. Jahrhunderts, hrsg. von den Altermännern des Gewandhauses zu Stralsund. Stralsund. XVI + 47 s.

Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256—1430. VII. Bd. Lpz. X + 659 s. [1419—25.] (O. m. t.: Hanserecesse. VII. Bd.)

Bremisches Urkundenbuch. Im Auftrage des Senats der freien Hansestadt Bremen hrsg. von *D. R. Ehmck* und *W. von Bippen.* 5. Bd. 2. Lief. Bremen. (S. 169—360.) 4°. [1420—27.]

S. J. Boethius. Om Engelbrekt Engelbrektsson och betydelsen af hans verk. Sthm. 28 s. (Föreningen Heimdals folkskrifter. 2.)

Urkunden-Buch der Stadt Lübeck. Hrsg. von dem Vereine für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde. 9. Th. 11.—13. Lief. Lübeck. (S. 801—1023.) [1458—1460.]

H. Oncken. Graf Gerd von Oldenburg (1430—1500), vornehmlich im Munde seiner Zeitgenossen. (Jahrbuch für die Geschichte des Herzogtums Oldenburg. Hrsg. von dem

Oldenburger Verein für Alterthumskunde und Landesgeschichte. 2. Bd. S. 15—84.)

F. Schmitz. Der Neusser Krieg. (1474—1475.) Inaug. Dissert. Bonn. 52 s.

P. Karge. Kaiser Friedrich's III. und Maximilian's I. ungarische Politik und ihre Beziehungen zu Moskau. 1486—1506. (Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Hrsg. von L. Qvidde. 9. Bd. Jahrg. 1893. 1. Bd. S. 259—87.)

Berører ogsaa Nordens forhold til Rusland.

C. Snoilsky. Svenska historiska planscher. I. 1499—1634. (Kongl. bibliotekets handlinger. 15. Sthm. S. 1—76.)

G. Forstén. „Russisk-danske forbindelser under Kristiern II." (Zhurnal ministerstva narodnago prosviestchenia. Febr. 1892.)

Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. 1. Bd. Bearb. von *A. Kluckhorn.* Gotha. IV + 938 s. (O. m. t.: Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. 1. Bd.)

Bindet, der gaar fra jan. til juli 1519, indeholder flere bidrag til Kristiern II's historie.

F. C. Dahlmann. Geschichte von Dänemark. 4. Bd. 1523—1559. Von *D. Schäfer.* Gotha. XX + 496 s. (O. m. t.: Geschichte der europäischen Staaten. Hrsg. von Heeren, Ukert und Giesebrecht. Lief. 55. 2. Abth.)

D. Schäfer. Zur Geschichte der Beziehungen Christian II von Dänemark zu den Herzögen von Lüneburg 1523—24. (Zeitschrift des Historischen Vereins für Niedersachsen. Jahrg. 1893. S. 334—36.)

H. Schück. Olavus Petri. Ett fyrahundraårsminne. Sthm. 66 s.

J. Mankell. Öfversikt af svenska krigens och krigsinrättningarnes historia. 2. del. Nyare tiden. 1526—1611. 1. bd. Krigshistoria 1526—1592. 1. h. Krigshistoria under Gustaf I's och Erik XIV's regeringsår. Sthm. VIII + 357 s.

Lidt om Forholde og Tilstande i Norge under dettes Forbindelse med Danmark, særlig om Bondens Vilkaar i begge Lande. (Folkevennen. Et Tidsskrift, udg. af Selskabet for Folkeoplysningens Fremme. Kra. N. R. 17. Bd. S. 187—224, 245—316, 320—39.)

Bilder ur svenska flottans historia. 1. Svenska flottans första stora sjötåg. (Forsvarsvännen. 1893.)

Zur Wittenberger Stadt- und Universitäts-Geschichte in der Reformationszeit. Briefe aus Wittenberg an M. Stephan Roth in Zwickau. Hrsg. von *G. Buchwald.* Lpz. X + 192 s.

S. 124 omtales Kristian III's forhold til bisperne.

Letters and Papers, foreign and domestic, of the reign of Henry VIII. Arranged and catalogued by *J. Gairdner.* Vol. XIII. P. II. 1538. London. L + 856 s.

Nuntiaturberichte Giovanni Morones vom deutschen Königshofe 1539—40. Quellen und Forschungen auf dem Gebiete der Geschichte. In Verbindung mit ihrem historischen Institut in Rom hrsg. von der Görres-Gesellschaft von *F. Dittrich.* 1. Bd. 1. Th. Paderborn. (IX + 243 s.) *1892.*

Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Actenstücken. Hrsg. durch das K. Preussische historische Institut in Rom und die K. Pr. Archiv-Verwaltung. I. Abth. 1533—1559. 3. Bd. Legation Aleanders 1538—1539. 1. Hälfte. Bearb. von *W. Friedensburg.* VII + 537 s. 4. Bd. Legation Aleanders 1538—1539. 2. Hälfte. Bearb. von *W. Friedensburg.* 637 s. Gotha.

Konung Gustaf den förstes registratur. Utg. genom *V. Granlund.* XIV. 1542. 434 + 43 s. XV. 1543. 645 + 64 s. Sthm. (Handlingar rörande Sveriges historia utg. af riksarkivet. 1. serien.)

G. V. Forstén. „Det Baltiske spörgsmaal i XVI. og XVII. århundrede (1544—1648). T. I. Kampen om Lifland.“ (Skrifter udg. af det hist.-filol. fakultet i St. Petersborg. 33. Bd. VIII + 717 s.)

Bindet er helt igennem på russisk.

G. V. Forstén. „Aktstykker og breve til det Baltiske spörgsmaals historie i XVI. og XVII. århundrede.“ 2. h. (Skrifter udg. af det hist.-filol. fakultet i St. Petersborg. 31. Bd. 183 s.)

Acts of the Privy Council of England. N. S. Vol. VI. 1556—1558. XXIX + 504 s. Vol. VII. 1558—1570. XXXVI + 483 s. Vol. VIII. 1571—1575. XXIX + 471 s. Ed. by *J. R. Dasent.* London.

Christian Hillebrandts Bericht über den Aufenthalt Bischof Hermanns von Dorpat in Moskau 1558—1559. Hrsg. von

A. Bergengrün. (Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- u. Kurlands. 15. Bd. S. 421—68.)

Med efterretninger om et samtidigt dansk gesandtskab i Rusland.

B. Taube och *S. Berg.* Forteckning öfver samlingen af originaltraktater i Svenska riksarkivet. (Meddelanden från Svenska riksarkivet. Sthm. 1893. XVII. S. 99—154.)

Indeholder traktater med Dmk. [1568--1809], Rusland og Polen.

Calendar of State Papers relating to Ireland of the reign of Elizabeth 1596 july—1597 december. Ed. by *E. G. Atkinson.* London. LXVIII + 594 s.

S. 145, 233 og 383 omtales, at der føres korn, krudt og ammunition fra Danmark til Irland.

Das Stammbuch Davids von Mandelsloh. Herausg. von *W. L. v. Lütgendorff.* Hamb.

Fra begynd. af det 17. årh. Flere medlemmer af det danske kongehus (bl. a. Kristian IV) og af den danske adel have indført deres navne og valgsprog i stambogen.

Rikskansleren Axel Oxenstjernas Skrifter och Brefvexling. Utg. af Kongl. Vitterhets-, Historie- och Antiquitets-Akademien. Senere afd. Bd. 5. Jacob de la Gardies bref 1611—1650. Utg. af *C. G. Styffe.* IV + 640 s. Bd. 6. Johan Banérs bref 1624—1641. Utg. af *P. Sondén.* VI + 915 s. Sthm.

W. B.: Skansen Lejonet vid Göteborg. (Meddelanden från Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförening. I, 1. S. 45—65.)

Optrykker en samtidig beretning om Gullbergs belejring af Kristian IV i 1612.

O. Klopp. Der dreissigjährige Krieg bis zum Tode Gustav Adolfs. 2. Ausg. des Werkes: Tilly im dreissigjährigen Kriege. 2. Bd. 1621—1628. Paderborn. XXVIII + 868 s.

J. Krebs. Schlesien in den Jahren 1626 und 1627. (Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens. 27. Bd. S. 150—203.)

Fortsat fra 25. bd.

K. Gädeke. Salzwedel im 30-jährigen Kriege. II. Th.: 1626—1627. Salzwedel. 12 s. 4°. Program.

Civil War Papers. Ed. with Introductions and Notes by *H. F. Morland Simpson.* (Miscellany of the Scottish History Society. I. Vol. S. 143—225.)

Danmark omtales bl. a. s. 144, 162, 164, 165, 173.

O. Meinardus. Protokolle und Relationen des brandenburgischen Geheimen Rathes aus der Zeit des Kurfürsten Friedrich Wilhelm. 2. Bd. 1643 bis Ende Dezember 1644. CXLII + 684 s. 3. Bd. Vom Januar 1645 bis Ende August 1647. 841 s. Lpz. (O. m. t.: Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven. 54.—55. Bd.)

F. Ogier. Journal du Congrès de Munster. Publ. par *A. Boppe.* Paris. XXXIX + 268 s.

Calendar of State Papers. Domestic series of the reign of Charles I. 1648—1649 (including undated Petitions, etc.). Ed. by *W. D. Hamilton.* London. XXIV + 507 s.

A. Hammarsköld. Svenska amiraler under sjuttonhundratalet. 1: Anton Johan Wrangel och Georg Herman af Trolle. (Ny illustrerad tidning 1893. S. 366, 373—74, 376—77, 382—83, 399—400, 412, 435, 437—38.)

A. Stille. Schering Rosenhane som diplomat och ämbetsmann. Lund. 144 s. *1892.* 4°. (Acta universitatis Lundensis. 1891—92.)

F. Hirsch. Otto v. Schwerin. (Historische Zeitschrift. Hrsg. von H. v. Sybel. 71. Bd. N. F. 35. Bd. S. 193—259.)

J. Weisz. Zur Vermittelungspolitik Cromwells zwischen Dänemark und Schweden im Jahre 1657. (Historisches Jahrbuch. Im Auftr. d. Görres-Gesellschaft hrsg. von H. Grauert. 14. Bd. S. 608—13.)

Lijfpensionen 1660. Medegedeelt door *M. G. Wildeman.* (De Navorscher. 43. Jaargang. S. 458—61.)

Bl. a. en pension til „Frederica Amelia con. Princesse van Denemarken“.

K. G. Lundquist. Sveriges krig med staden Bremen och politik i samband därmed åren 1665—1666. Akad. afh. Sthm. XII + 176 s.

Calendar of State Papers. Domestic series. Novbr. 1667 to Septbr. 1668. Ed. by *M. A. E. Green.* London. LIII + 730 s.

Danmark og danske forhold omtales bl. a. s. 8, 155, 414, 541, 545.

Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-protokol. 10. del. 1668. Utg. af *S. Bergh.* Sthm. VI + 615 s.

Calendar of State Papers. Colonial series. America and West Indies 1675—1676. Also Addenda 1574—1674. Ed. by *W. N. Sainsbury.* London. LXI + 595 s.

S. 151 et brev om Danmarks ret til St. Thomas.

C. I. Bergman. Danmarks sista affär på Gotland 1676—1679. Några blad ur öns historia. Inträdestal. Sthm. 25 s. (K. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar. N. F. 11. bd. 7. h.)

G. Hyltén Cavallius. Några blad ur Kongl. Kronobergs regementets krigshistoria. (Mewe 1626, Wittstock 1636, Landskrona 1677, Fraustadt 1706, Helsingborg 1710, Walkiola 1790.) Med anledning af nya fanors öfverlämnande till regementet på uppdrag af regementets chef samlad. Sthm. 47 s. *1892.*

Marquis de Vogüé. Une carrière diplomatique sous Louis XIV.: Pierre de Villars (Le correspondant. 1893. 25. juin.)

V. var gesandt i Kbh. fra 1683—85.

R. Fester. Die Augsburger Allianz von 1686. München. VIII + 187 s.

Behandler bl. a. også Sveriges forhold til Holsten-Gottorp.

A. Buchholtz. Beiträge zur Lebensgeschichte Johann Reinhold Patkuls. Riga. VIII + 255 s.

Konung Karl XII.s egenhändiga bref. Samlede och utg. af *E. Carlson.* Sthm. XLVI + 476 s.

B. Lundberg. De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Preussen från Poltavaslaget 1709 till fredsbrottet 1715. Akad. afh. Lund. 181 s.

Recueil des traités etc. conclus par la Russie. Publ. par *F. de Martens.* T. IX.: Traités avec l'Angleterre 1710—1801. CVII + 411 s. *1892.*

Et bref med chiffer från Magnus Stenbock. [1713.] Medd. af *R. Torpadie.* (Svenska Autograf Sällskapets tidskrift. 2. d. S. 104—05.)

J. N. Stcherbatscheff. „6 dokumenter vedrørende Peter den I's ophold i Danmark." Moskwa. 12 s. 4°.

Dokumenterne ere på russisk.

C. G. Malmström. Sveriges politiska historia från konung Karl XII.s död till statshvälfningen 1772. 2. uppl. delvis omarbetad. 1. d. Sthm. 490 s.

H. Jansson. Sveriges accession till hannoverska alliansen. Akad. afh. Sthm. 4 + 143 s.

O. A. Øverland. Illustreret Norges Historie. H. 112—22. Kra. (5. Bd. S. 1105—1632.) [1730—1796.]

Documents relatifs à l'histoire de Russie. T. 85—89. St. Petersbourg.

T. 85 (XII + 540 s.) indeholder engelske indberetninger fra jan. 1740—marts 1741. — T. 86 (XXV + 611 s.) franske aktstykker fra april 1738—okt. 1740. — T. 87 (XVIII + 555 s.) næsten udelukkende russiske aktstykker fra 1768—1769. — T. 88 (CX + 725 s.) franske aktstykker fra jan. 1807—april 1808. — T. 89 (LXXIII + 803 s.) franske aktstykker fra septbr. 1806—novbr. 1808.

Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags Protokoll från och med år 1719. 14. del. 1. h. 1742—43. Utg. af *C. Silfverstolpe.* Sthm. (336 s.)

Carl af Hessen. Optegnelser 1744—1784. Oversat fra fransk af *C. J. Anker.* Kra. VIII + 184 s.

Riksrädet grefve *A. J. von Höpkens* skrifter, samlade och i urval utg. af *C. Silfverstolpe.* II. bd. Bref (forts.). Statsskrifter. Sthm. 769 + VII s.

Politische Correspondenz Friedrich's des Grossen. 20. Bd. Berlin. 678 s. [Oktbr. 1760—Sept. 1761.]

B. v. Bilbassoff. Geschichte Katharina II. Deutsch von P. v. R. II. Bd. 1. Abth. Vom Regierungsantritt Katharinas 1762 bis 1764. VII + 615 s. 2. Abth. Forschungen, Briefe und Dokumente. 376 s. Berlin.

Fra generalfeltmarschal prins Carl af Hessens arkiv 1772, 1775, 1776, 1788 og 1789. Ved *C. J. Anker.* Tillægshefte til „Norsk militært tidsskrift's" 56. bd. Kra. 131 s.

H. Hüffer und *F. Arnheim.* Das Zerwürfnis Gustafs III. von Schweden mit seiner Mutter Luise Ulrike, der Schwester Friedrichs des Groszen, und die Gesandtschaft Anastasius Ludwig Menckens in Stockholm (1777—1782). (Forschungen zur Brandenburgischen u. Preuszischen Geschichte. 6. Bd. S. 377—450.)

S. 416 findes nogle hidtil ukendte efterretninger om forholdet mellem Sverige og Dmk.

P. Fauchille. La diplomatie Française et la ligue des neutres de 1780. (1776—1783.) Ouvrage couronné par l'Institut de France. Paris. XI + 619 s.

Från Tredje Gustafs dagar. Anteckninger och minnen af E. Schröderheim, G. G. Adlerbeth och G. M. Armfelt. Å nyo utg. af *E. Tegnér.* H. 1—2. *Elis Schröderheim's* skrifter till konung Gustaf III.s historia jämte urval ur Schröderheims brefväxling. 325 s. *1892.* H. 3—7. *G. G. Adlerbeth.* Historiska anteckningar. Efter originalhandskriften i Uppsala universitetsbibliothek å nyo utg. 1.—2. delen. XXXI + 284 s. og V + 409 s. *1892*—93. H. 8—10. *E. Tegnér.* Gustaf Mauritz Armfelt. Efter Armfelts efterlemnade papper samt andra handskrifna och tryckta källor. 2. uppl. II. bd. Armfeldt och Gustaf III. XI + 410 s. Sthm.

K. Warburg. Karl August Ehrensvärd. En lefnadsbild från Gustavianska tiden. Sthm. VII + 411 s.

Med efterretninger om maleren Juel og P. A. Heiberg.

A. Fryxell. Berättelser ur svenska historien. Fortsatta af *O. Sjögren.* Gustav IV Adolf. 49. del. Sthm. 392 s.

Svenska beskickningars berättelser om främmande makter år 1793. 1. Preussen, Polen. Utg. af *C. E. B. Taube.* Sthm. IV + 201 s.

A. T. Mahan. The influence of Sea Power upon French revolution and empire 1793—1812. Vol. I—II. London. XX + 380 s. og XVII + 428 s.

Histoire de mon temps. Mémoires du chancelier *Pasquier.* 1. Partie. T. I. 1798—1810. T. II. 1812—1814. Paris. XI + 536 s. og 458 s.

T. I. 305 ff. bidrag til Dmk.s historie.

A. Vandal. Napoléon et Alexandre I. L'alliance russe sous le premier empire. T. 2. 1809. Le second marriage de Napoléon; declin de l'alliance. Paris. 575 s.

A. Bloch. Affæren ved Berby 12. September 1808. (Værg dit Land. 1893—94. S. 3, 6—7.)

„Dansk felttogsplan mod Sverige 1809.“ (Militär. Wochenblatt. 1893. 1. Quartal. S. 183 ff.)

J. E. Sars. Grev Wedel og den norsk-svenske union. (Nyt Tidsskrift. N. R. 1. Aarg. S. 428—46.)

G. Björlin. Kriget i Norge 1814. Efter samtidas vittnesbörd framställdt. Sthm. 348 s.

A. Skavlan. Kulturbilleder fra Norges nyere historie. Kra. 172 s.

J. E. Sars. Unionen og Europa. (Nyt Tidsskrift. N. R. 1. Aarg. S. 539—59.)

Om Norges overtagelse af sin andel af den danske statsgæld.

Minnen ur Sveriges nyare historia, samlade af *B. von Schinkel.* 12. del. Carl Johan och hans tid (1828—1844). Författad af *O. Alin.* Senare afd. (1835—1844). Sthm. CXLVI + 274 s. (O. m. t.: *O. Alin.* Carl XIV Johan och rikets ständer 1840—1841. Historisk teckning.)

Studentminnen upptecknade af en gammal Lundenser. Sthm. 154 s.

S. 113—25: Studentpolitik.

De Bacourt. Une mission en Suède et en Danemark 1844. (Le correspondant. Août 1893.)

G. B. Malleson. The refounding of the German empire. 1848—71. London. XI + 326 s.

Moltkes kriegsgeschichtliche Arbeiten. Geschichte des Krieges gegen Dänemark 1848—49. Hrsg. vom Groszen Generalstabe, Abth. für Kriegsgeschichte. Berlin. X + 437 s. (O. m. t.: Moltkes militärische Werke. III. Kriegsgeschichtliche Arbeiten. 1. Th.)

Schlachten-Atlas des neunzehnten Jahrhunderts, vom Jahre 1828 bis 1885. 36.—37. Lief. Lpz., Wien, Iglau.

Indhold: Deutsch-dänischer Krieg 1848—50. Nr. 1. Das Gefecht bei Bau. 6 s. + 1 k. — Nr. 2. Die Schlacht bei Schleswig. 10 s. + 2 k. — Nr. 3. Die Schlacht bei Fredericia. 8 s. + 2 k. — Nr. 4. Das Gefecht bei Missunde. 4 s. + 1 k.

M. Dittrich. König Albert und seine Sachsen im Felde 1849, 1866, 1870—71. Vaterländische Gedenkblätter. Dresden. 125 s.

„Fægtningen ved og indeslutningen af Fredericia.“ (Revue militaire de l'Étranger. XXII. année. S. 422—80.)

Briefwechsel des Generals Leopold von Gerlach mit dem Bundestags-Gesandten Otto von Bismarck. Berlin. 355 s.

Rathlef. Bismarck und Oesterreich bis 1866 mit besonderer Berücksichtigung des Sybel'schen Werkes. Reval. 92 s.

L. Buchner. Kleine Schriften politischen Inhalts. Stuttgart. 352 s.

Genesis des dänischen Krieges 1864. S. 86—98.

Minarelli-Fitzgerald. Moltke und seine Einflussnahme auf die Operationen des Feldzuges 1864. (Organ der militärwissenschaftlichen Vereine. 1893. 3. H.)

R. S.: Feldzugsbriefe. I. Aus Schleswig-Holstein 1864. (Grenzbote. 52. Bd. I, 239—47, 423—30.)

Tre episoder i Konung Karl XV:s lif. Ur kommendör *Axel Adlersparres* efterlämnade papper ordnade och utg. af hans hustru. Sthm.

Af indholdet fremhæves: Konferensen på Ulriksdal. S. 29—68.

G. Hergt. Die Nordlandsfahrt des Pytheas. Inaug. Dissert. Halle a. S. 78 s.

F. Fita. La India oriental y la Groenlandia en los postreros años del siglo XV. (Boletin de la R. academia de la historia. T. XXI. S. 472—78. Madrid. 1892.)

Meddeler 3 aktstykker.

H. A. Schumacher. Olaus Magnus und die ältesten Karten der Nordlande. (Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. 28. Bd. S. 167—200.)

A. Collett. Gamle Christiania Billeder. Chra. 420 s. 4°.

B. Hansen. Flekkefjord før og nu. Flekkefjord. 44 s. *1892.*

O. Rygh. Oplysninger til throndhjemske Gaardnavne. (Det kgl. norske Videnskabers Selskabs Skrifter. 1891. Throndhjem. S. 153—262.)

Uddrag af Altens Kirkebøger 1705—1814. Ved *A. Hagemann.* Hammerfest. 58 s. *1892.*

Uddrag af Skjervø Kirkebøger 1748—1814. Ved *A. Hagemann.* Tromsø. 44 s. *1892.*

G. Goudie. A Norwegian mortgage, or deed of pawn, of land in Shetland, 1597. (Proceedings of the Society of antiquaries of Scotland. MDCCCXCII—XCIII. Vol. XXVII. S. 235—42.)

P. Olsson. Fornhandlingar rörande Jämtlands län. [1420—1490.] (Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift. 1. bd. S. 92—112.)

H. Hildebrand. Visby och dess minnesmärken. Med teckningar af R. Haglund. 3.—8. h. Sthm. (S. 45—136.) 4⁰.

E. Wrangel. Allhelgonakyrken i Lund. Det gamla och det nya templet. Lund. 47 s.

C. O. Arcadius. Gumlösa kyrka i Västra Göinge härad. Ett sjuhundraårsminne. Lund. 28 s. *1891.* (Boksamling, utg. af de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.)

W. Berg. Augustinerklostret i Konungahälla. (Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia. 5. Bd. S. 189—318.)

Slotsruinen på Ragnhildsholmen. (Meddelanden från Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförening. I, 1. S. 18—31.)

R. Hansen. Die Alheide in Jütland und ihre Besiedelung durch Pfälzer. (Globus. 64. Bd. Nr. 6—7.)

R. Hansen. Küstenänderungen im südwestlischen Schleswig. (Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' geographischer Anstalt. Hrsg. von A. Supan. 39. Bd. S. 177—81. 4⁰.)

Med 3 kort fra c. 1240, 1634 og 1892.

E. v. Bertouch. Die grossen nordischen Fluthen und deren Folgen. Wiesbaden. 41 s.

A. Gloy. Beiträge zur Siedelungskunde Nordalbingiens. Stuttgart. 44 s. (Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde. Hrsg. von A. Kirchhof. 7. Bd. S. 273—316.) *1892.*

C. Beseke. Der Nord-Ostsee-Canal. Seine Entstehungsgeschichte, sein Bau und seine Bedeutung in wirtschaftlicher und militärischer Hinsicht. Kiel. VII + 148 s.

Behandler ogsaa de ældre kanalanlæg.

J. Niemeyer. Urkundliche Beiträge zur Geschichte Ditmarschens aus den Jahren 1658 bis 1660. Meldorf. Program. S. 3—21. 4⁰.

A. Haas. Urkundliches Material zur Geschichte der Kirche in Bergen auf Rügen. (Baltische Studien. 43. Jahrg. S. 61—116.)

Med mange efterretninger om kirkens forhold til Roskilde bispestol.

A. Haas. Beiträge zur Geschichte der Stadt Bergen auf Rügen. Festschrift. Bergen. 160 s. 4⁰.

Allgemeine Deutsche Biographie. 35. Bd. Spalatin—Steinmar. 796 s. 36. Bd. Steinmetz—Stürenburg. 796 s. Lpz.

Af biografierne fremhæves: I 35. bd. O. Sperling, livlæge hos Kr. 4. og Fr. 3., † 1681; P. Sperling, skolemand. f. i Ekernførde, † 1633 i Hamborg; M. Stach. f. i Mähren. missionær i Grønland, † 1787; O. M. Stachelberg, kunsthistoriker, Brøndsteds rejsefælle fra 1810—12. † 1837; Tidemann Steen, lybsk admiral og borgmester, † c. 1441; H. Steffens, naturforsker og filosof, † 1845; A. Steffensen, skolemand. f. i Angel, † 1850; L. v. Stein, nationalokonom, f. i Ekernførde, † 1890; M. F. Steindorff, f. i Sydslesvig, slesvig-holstensk politiker, † 1869. I 36. bd. C. L. E. v. Stemann, retshistoriker og embedsmand, † 1876; C. v. Stemann, jurist, f. i Slesvig, † 1882; J. V. Stemann, theolog, f. i Kbh., † 1676 i Hamborg; N. Steno (Stensen), læge, † 1686; J. A. R. v. Stindzing, jurist, f. i Altona, † 1883; C. v. Stökken, f. i Rendsborg, † 1684 som generalsuperintendent over Slesvig og Holsten; C. og F. L. grever til Stolberg-Stolberg, det bekendte literære brodrepar, † 1821 og 1819; Louise grevinde til Stolberg-Stolberg, digterinde. † 1875. C. E. greve til Stolberg-Wernigerode. Kr. VI's fortrolige, † 1771; H. Th. W. Storm, digter, f. i Husum, † 1888; Klaus Störtebeker, vitaliebroder, † 1401; K. F. H. Strasz, digter og forfatter til den af Chemnitz omdigtede Slesvig-holstenske nationalsang, † 1864; K. F. Stresow, salmedigter, f. i Sundeved, † 1788 som provst på Femern; A. Strodtmann, digter og litterat, f. i Flensborg, † 1879; J. S. Strodtmann, skolemand, f. i Haderslev, † 1888; A. Struensee, generalsuperintendent i Slesvig og Holsten, † 1791; J. F. Struensee, minister, † 1772; K. A. v. Struensee, statsmand, † 1804; J. Struwe, mathematiker, f. i Holsten, † 1841; L. A. Struve, læge, f. i Altona, † 1828; J. Th. Struve, filolog, f. i Flensborg, † 1886; F. G. W. Struve, astronom, f. i Altona, grundlægger af Pulkovaobservatoriet, † 1864; P. F. Stuhr, historiker, f. i Slesvig, † 1851 som professor i Berlin.

Dictionary of national biography. Ed. by *S. Lee.* Vol. XXXIII. Leighton—Lluelyn. Vol. XXXIV. Llwyd--Maccartney. Vol. XXXV. Mac Carwell—Maltby. Vol. XXXVI. Malthus—Mason. London.

Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662. Bearb. u. hrsg. von *G. Toepke.* 3. Th. Register. Heidelberg. XII + 887 s.

Aeltere Universitäts-Matrikeln. 2. Universität Greifswald. Aus der Originalhandschrift unter Mitwirkung von G. Liebe, E. Theuner, H. Granier und H. v. Petersdorff hrsg. von *E. Friedländer.* 1. Bd. 1456—1645. Lpz. XXI + 635 s. (O. m. t.: Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven. 52. Bd.)

Die Matrikel der Universität Rostock. Hrsg. von *A. Hofmeister.* 3. Bd. 1. H. 1611—1651. Rostock. (168 s.) 4°.

J. B. Halvorsen. Norsk Forfatter-Lexikon 1814—1880. 34.—36. H. Mourly—Næsheim. Kra. (4. Bd. S. 129—320.)

Uddrag af „Bergens Borgerbog“ for Tidsrummet 1752—1800. Fortegnelse over de Haandværksmestre, som i dette Tidsrum har erhvervet Borgerskab i Bergen. Ved *J. Bøgh.* 31 s. (Bergens Museums Aarsberetning for 1891. Nr. 6. *1892.*)

J. Bøgh. Meddelelser om bergenske Guldsmede fra Midten af det 16de Aarhundrede til Laugets Ophævelse 1869. 56 s. (Bergens Museums Aarsberetning for 1892. Nr. 4.)

G. Norrie. Okulister og Oftalmologer i gamle Dage, særligt i Danmark. 48 s. og 3 tavler. (Nordisk medicinsk arkiv. 1893. Nr. 7.)

Blätter aus dem Stammbuch Jens Baggesen's 1787—1797. Hrsg. von *Th. v. Baggesen* und *E. Grupe.* Marburg a. L. 4°.

J. A. Moe. Provst Knud Wessel Brown, Sognepræst til Højland 1792—1826, en Troens Forkæmper i Rationalismens Tid. (Luthersk Ugeskr. 4. R. 17. Aarg. S. 272—81. 289—96, 305—09.)

A. Aubert. Professor Dahl. Et stykke av aarhundredets kunst- og kulturhistorie. Kra. 412 s.

K. Maurer. Vilhjálmur Finsen. (Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. XXXV. Bd. N. F. XVI. Bd. S. 1—10.)

B. T. Melsteð. Højesteretsassessor, Dr. Vilhjálmur Finsen. (Tidsskrift for Retsvidenskab, udg. af den Stang'ske Stiftelse i Christiania. 6. Aarg. S. 143—49.)

Niels W. Gade. Aufzeichnungen und Briefe, hrsg. von *D. Gade.* Autorisierte Ubersetzung aus dem Dänischen. Basel.

O. Dahl. Biskop Gunnerus's Virksomhed, fornemmelig som Botaniker, tilligemed en Oversigt over Botanikens Tilstand i Danmark og Norge indtil hans Død. (Det kgl. norske Videnskabers Selskabs Skrifter. 1891. S. 1—152. 1892. S. 1—61. 1893.)

G. *Niemann* und *F. v. Feldegg.* Theophilos Hansen und seine Werke. Wien. VIII + 145 s. Folio.

L. Schmitt. Der Karmeliter Paulus Heliä, Vorkämpfer der katolischen Kirche gegen die sogenannte Reformation in Dänemark. (Ergänzungshefte zu den „Stimmen aus Maria-Laach“. 60.) Freiburg i. B. XI + 172 s.

A. T. Bjørnstad. Sognepræst til Næsset i Romsdalen Elias Heltberg og hans personel Kapellan Henrik Lind. (Luthersk Ugeskrift. 4. R. 17. Aarg. S. 559—62.)

Omhandler en provsteretssag fra slutn. af det 18. årh

F. Ödberg. Om Anders Lorichs, k. Johan III's ständiga legat i Polen, och hans tid (1569—1584). Bidrag till svenska diplomatiens och den katolska reaktionens historia. Skara. S. 1—123. 4°. Program.

L. var født i Flensborg.

A. v. Minckwitz. Die kurfürstlichen Leibwachen zu Ross bis zur Errichtung des stehenden Heeres. Hrsg. von G. von Schimpff. (Neues Archiv für sachsische Geschichte und Altertumskunde. 14. Bd. S. 177--210.)

Med efterretninger om hertug Magnus (s. 177).

C. Ludwig Müller. (Zeitschrift für Numismatik. 18. Bd. 4. H.)

Schillers Briefe. Hrsg. und mit Anmerkungen versehen von *F. Jonas.* Kritische Gesamtausg. 1. Bd. 1772—87. VIII + 517 s. 2. Bd. 1788—89. 484 s. 3. Bd. 1790—94. 560 s. 4. Bd. 1794—96. 564 s. Stuttgart. 1892—93.

I 3. bd. findes brevene til hertugen af Augustenborg og grev Schimmelmann.

Briefe zu Schillerlitteratur. Hrsg. von *B. Seuffert.* (Vierteljahrschrift für Litteraturgeschichte. Hrsg. von B. Seuffert. 6. Bd. S. 613—19.)

S. 616—17 findes et brev fra fru Schiller til grev Schimmelmann.

O. A. Overland. Ole Skavhaug. Et Minde fra Verdalen. (Folkebladet. S. 187—90, 222.)

M. Smith. Familien Smith fra Tvedestrand. Kra. II + 34 s.

L. Bobé. Gräfin Louise Stolberg, nach ungedruckten Briefe. (Die Nation. X, 501--04.)

L. F. H. Weidemann. Stamtavle over Slegten Weidemann samt over Slegterne Sommerfeldt, Norgreen, Sørenssen, Nielsen m. Fl. Trondhjem. *1892.* 4°.

S. Borgh. Efterretninger om de norske Grene af Familien Wesseltoft. Kra.

Germanistische Abhandlungen zum LXX Geburtstag Konrad v. Maurers. Göttingen. V + 554 s.

Af indholdet fremhæves: K. Lehmann. Kauffriede und Friedensschild S. 49—64. – A. Petersen. Om Indmaningen i Danmark indtil Christian V's danske Lov. S. 151—84. — V. A. Secher. Nogle meddelelser om skurdsmænd eller skurdsnævninger og om udmældelsen af ransnævninger på landet i Jylland. S. 249—82.

J. Ficker. Untersuchungen zur Erbenfolge der ostgermanischen Rechte. 2. Bd. 1. H. Innsbruck. (S. 1—400.) (O. m. t.: Untersuchungen zur Rechtsgeschichte. 2. Bd. 1. H.)

C. G. E. Björling. Om Bötesstraffet i den svenska Medeltidsrätten. Akad. afh. Lund. 156 s.

Behandler også skånske lov.

Nils Stubs Optegnelsesbøger fra Oslo Lagthing 1572—1580. Udg. for det norske historiske Kildeskriftfond ved *H. J. Huitfeldt-Kaas.* 1. H. Chra. (128 s.) [1572 — juni 1576.]

Norske Herredags-Dombøger. Udg. for det norske historiske Kildeskriftfond. 1. Række (1578—1604). I. Dombog for 1578 ved *E. A. Thomle.* 2. H. Chra. (S. 161—355.)

F. Holtze. König Christian's V. Dänisches Gesetz als Vorbild für die preussische Justizreform 1713. Berlin. 28 s. (Schriften des Vereins für die Geschichte Berlins. 30. H.)

Jfr. Tidsskrift f. Retsvidenskab. 6. årg. S. 369 ff.

K. Maurer. Isländisches Kirchenrecht. (Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. XXXV. Bd. N. F. XVI. Bd. S. 251—70.)

K. Hegel. Städte und Gilden der germanischen Völker im Mittelalter. Eine Antikritik. (Historische Zeitschrift. Hrsg. v. H. von Sybel und M. Lehmann. 70. Bd. N. F. 34. Bd. S. 442—59.)

A. Doren. Untersuchungen zur Geschichte der Kaufmannsgilden des Mittelalters. Ein Beitrag zur Wirtschafts-, Social- und Verfassungsgeschichte der mittelalterlichen Städte. Lpz. XII + 220 s. (Staats- und socialwissenschaftliche Forschungen, hrsg. von G. Schmoller. 12. Bd. 2. H.)

C. Martinet. Le socialisme en Danemark. Paris. 114 s.

A. Hauch. Kirchengeschichte Deutschlands. 3. Th. 1. H. Konsolidierung der Deutschen Kirche. Lpz. (386 s.)

S. 69 - 149. „Die Gründung d. Kirche im norddeutschen Wendenland“ (hvorunder Danmark indbefattes).

C. Rolfs. Die beiden Boie. Ein Beitrag zu Reformations-Geschichte Ditmarschens. Lunden. 80 s. *1892.*

R. Ehrenberg. Altona unter Schauenburgischer Herrschaft. VII. Die Jesuiten-Mission in Altona. Altona. S. 1—61.

A. C. Bang. Dokumenter og studier vedrørende den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker. I. Universitets-program for 1ste semester 1893. Chra. 283 s.

E. Michelsen. Der Gustav-Adolfs-Verein in Schleswig-Holstein. Geschichte seiner Anfänge und ersten Blüthe bis 1865. Festschrift zum 50-jährigen Jubiläum des Schlesvig-Holsteinischen Hauptvereins der evangelischen Gustav-Adolfs-Stiftung in Kiel. Nach gedruckten und ungedruckten Quellen. Kiel u. Lpz. 56 s.

E. Chatelain. Le „livre" ou „cartulaire" de la nation d'Angleterre et d'Allemagne dans l'ancienne Université de Paris. (Mémoires de la société de l'histoire de Paris et de l'Ile de-France. T. XVIII.)

K. Seitz Aktenstücke zur Geschichte der früheren lateinischen Schule zu Itzehoe. V. Itzehoe. 44 s. Program.

A. Hirsch. Geschichte der medicinischen Wissenschaften in Deutschland. München u. Lpz. XIV + 739 s. (O. m. t.: Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. Neuere Zeit. 22 Bd.)

Også danske lægers — som Bartholins og Stenos — virksomhed skildres.

J. Paludan. Deutsche Wandertruppen in Dänemark. (Zeitschrift für Deutsche Philologie. 25. Bd. S. 313—43.)

J. Bolte. Die Singspiele der englischen Komödianten und ihrer Nachfolger in Deutschland, Holland und Skandinavien. Hmbg. VII + 194 s. (O. m. t.: Theatergeschichtliche Forschungen. Hrsg. von B. Litzmann. VII. H.)

C. Elling. Die Musik am Hofe Christian's IV von Dänemark nach A. Hammerich. (Vierteljahresschrift für Musikwesen. 9. Bd. S. 62—98.)

H. Jæger. Illustreret norsk litteraturhistorie. 1.—10. h. Kra. (S. 1—480.) *1892*—93.

Behandler Norges litteratur fra 1814 til slutn. af 30erne.

R. Steffen. Några strövärs i vår folklyrik. (Uppsalastudier, tillegnade Sophus Bugge på hans 60 åra födelsedag. S. 97—113. *1892.*)

R. O. Heslop. Northumberland Words. A glossary of words used in the county of Northumberland and on Tyneside. Vol. II. P. I. Ga to Mow. London. (14 s + s. 311—486.) (Publication of the English dialect society. Nr. 68.)

Pedersen. Aberglaube und Botanik in Dänemark. (Deutsche botanische Monatsschrift. 11. Jahrg. Nr. 4—5.)

A. Carstensen. Nordfrisische Sagen. (Am Urquell. Monatsschrift für Volkskunde. 4. Bd. 7. H.)

A. Gröning. Das Trinkhorn des Grafen von Oldenburg. (Am Urquell. Monatsschrift für Volkskunde. 4. Bd. 10. H.)

R. Hansen. Die Bauernhäuser in Schleswig. (Globus. 1893, Nr. 21.)

R. Hansen. Bauernhöfe auf der Insel Fehmarn im 16., 17. und 18. Jahrhundert. (Globus. 63. Bd. Nr. 6.)

K. Kålund. Det ældste vidnesbyrd om betydningen af ordet „husbrand“ i Dansk. (Arkiv for nordisk filologi. Utg. gennem A. Kock. 9. Bd. S. 86—88.)

V. Lauffer. Danzigs Schiffs- und Wahrenverkehr am Ende des XV. Jahrhunderts. Inaug. Dissert. Danzig. 44 s.

Vedtægter og Dokumenter fra det hanseatiske Kontor i Bergen og dettes enkelte Gaarde. Udg. af *Y. Nielsen.* Chra. 34 s. 1892. (Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandlinger for 1892. Nr. 7.)

Aktst. er hovedsagentlig fra det 17. årh.

Wasserzieher. Ein nordfriesischer Kalender. (Berichte des Freien Deutschen Hochstiftes zu Frankfurt a. M. N. F. 9. Bd. 2. H.)

Underdånigt betänkande af kommitterade för granskning af inskriptionerna å arméns fanor och standar. Afgifvet den 2. april 1892. Sthm. 150 s.

Smaastykker.

1.

Lidt om St. Anna rotunda.

Af H. D. Lind.

Som bekændt havde Kristian den fjerde i sin senere Regeringstid paabegyndt Opførelsen af en Kirke i den nordlige Del af København, den saakaldte St. Anna rotunda, der kom til at ligge „ved Østerport", omtrent der, hvor Sølvgadens Kaserne nu er. Denne „runde" eller „trinde" Kirkes Opførelse var ogsaa kommet godt i Gang; der var endog udnævnt en Sognepræst ved Kirken; der var paatænkt at give ham en Kapellan til Medhjælp, ligesom ogsaa Tømmer til disse to Præsters og til Degnens Vaaninger skaffedes til Veje. Tillige vare det nye Sogns Grænser blevne afstukne; hele det store St. Annæ Kvarter, hvoraf Baadsmandsboderne (Nyboder) udgjorde den overvejende Del, lagdes til Kirken, som af den Grund ogsaa under Tiden kaldes „Baadsmandskirken" [1]). Om selve Kirkebygningens Konstruktion og Udseende har man kun sparsomme Efterretninger. Ret beset kændes af samtidige Beskrivelser vel alene Jens Lavritsen Volfs fra 1654, som i

[1]) Bricka og Fridericia, Kristian IV's egh. Breve V, 366. Det meste af Sognet, med Undtagelse af Nyboder, blev senere, efter lange Forhandlinger, lagt til Trinitatis Kirke (Pontoppidan. Origines Hafn. 285). Mon Navnet „Runde Kirke" ikke med det samme er gaaet i Arv til Trinitatis fra St. Anna?

al sin Kortfattethed lyder saaledes[1]): „Udenfor Hs. Majestæts Have ser man den nye underlige Kirke, som staar i Bygning, hvis Skabelon er nedenfor trind som et Kompas med alle sine Streger, hvor der over hver Streg er muret og gjort en Hvælving paa Jorden, paa hvilken Hvælving alle Stolene nede udi samme Kirke sættes og gøres skal, og er udenpaa Kirken en Dør til hver Hvælving at gaa ind og ud af; samme Kirkes Skabelon er med 12 Gavle." — Da Kirkens Opførelse var sket under Korfits Ulfeldts Regimente som Statholder og Rigshofmester, har den Kommission, der skulde granske Ulfeldts hele Finansstyrelse (se foran Side 367 ff.), ogsaa fremdraget hans Forhold til St. Annas Bygning og har helliget Undersøgelsen deraf et særligt Afsnit i den befalede „Relation". De fleste af de Dokumenter, som Kommissionen har gennemset i den Anledning, ere til Stede endnu, og fra disse saa vel som fra Relationen vil der kunne hentes adskillige Træk, som give nye Oplysninger om den interessante Kirkebygning.

Allerede Kommissionen har beklaget, at Byggekontrakten ikke forefindes, men Kontraktens vigtigste Punkt maa have været, at Jakob Madsen paa Kristianshavn, Jonas Heinemark, Tolder i København, og Jørgen Andersen, Borger i Helsingør, paatage sig at lade Kirken „opmure og forfærdige" efter Kgl. Maj.'s Befaling. Akkorden omfattede vistnok Leverancen af Sten og Kalk og dernæst Arbejdet med at føre Murstenene i Land paa egne Pramme, at stable Stenene paa Dæmningen ved St. Annæ Skanse, ligeledes at losse Kalken, at læsse Kalk og Sten paa Vogne og opage disse Materialier til Kirken. Herfor skulde der betales Entreprenørerne 1 Rdl. 30⅔ Skilling for hver færdigmuret Kubikalen Mur. Men desuden skulde Kongen betale „Murmesterløn" til Mester Rasmus Nielsen, der havde overtaget Murerarbejdet[2]). — Efter at der

---

[1]) Encomion regn. Dan. 375. Af nyere Beskrivelser: O. Nielsen, Københavns Hist. og Beskriv. IV, 118 f.

[2]) Egenh. Breve IV, 394: „Med Murværket at fortinge kan det have en Anstand, indtil den ny (Over-) Bygmester (Leonhard Blasius) ankommer." 26. Avgust 1640.

var bygget paa Kirken fra 1640 til Slutningen af 1643[1]), standsede Svenskekrigen imidlertid hele Virksomheden. I 1645 befalede saa Rigshofmesteren Overtømmermanden Hans Ahnemøller at opmaale Arbejdet, for at Entreprenørerne kunde faa deres Afregning. Denne Opmaaling, der har ikke ringe Interesse, forefindes endnu[2]) og anføres nedenfor med nogle Forkortelser hist og her:

„Først Grunden om Kirkemuren, er rundtom udi sine 12 Kanter i Længden 312 Alen og i Dyben 2 Alen og 1½ Al. tyk, er . . . . 936 Al.

Nok Kirkemuren paa samme Grund, rundt om, paa samme Længde, 5 Kvarter tyk, 25½ Al. højt. — De første 10 Al. højt neden op fra Grunden er . . . . 3,900 Al.

Saa og ovenpaa samme Mur er opmuret 10 Al. højt og af samme Længde og Tykke . . . . 3,900 Al.

Nok øverst paa Muren er opmuret 5½ Al. højt og for[ne] Længde og Tykke . . . . 2,145 Al.

Nok er opmuret 24 Piller, som staa uden om til Kirkemuren. — De 12 Piller, som staar for Kanterne, ere rundt om efter Maalet 5½ Al. og med Grund og alt 27½ Al. højt. Da er hver Pille udi sin Højde og Tykke 151 Al. 1 Kvarter, er da for[ne] Skakpiller[3]) tilsammen . . 1,815 Al.

De andre 12 firkantede Piller er rundt om efter Maalet 4½ Al. og med Grund og alt 27½ Al. højt, er for hver Pille 123 Al. 3 Kv. 1,485 Al.

Skakmuren under Hvælvingerne ere 38 Al. lang, Murens Tykke 1 Al., Højden er med Grund og alt ud til Muren 4 Al. og indad til Sirkelet 1½ Al. Er en Hvælvingsmur 116 Al., beløber sig for for[ne] 26 Mur 3,016 Al.

Nok 22 Hvælvinger, hver Hvælving over for[ne] Mur udi sin

[1]) 24. Juni 1640 var der endnu ikke begyndt paa Byggeriet (Egh. Breve IV, 360). Bygningsregnskabet begynder 27. Juli s. A. (og gaar til 26. Maj 1646).

[2]) Afregninger K. 18, i. Rigsarkivet.

[3]) „Skak“ betyder: hældende (Molbech, Dansk Ordbog). Pillerne vare altsaa skraa Stræbepiller (Contreforcer). Jevnfør „Skakmur“ i det følgende.

Længde, Brede og Runde, er hver Hvælving efter Sirkelet 550 Al., tilsammen . . . . 12,100 Al.

Udi Hvælvingerne ere gjorte 22 Skiver[1]) indad Kirken, hver Skive udi sin Brede og Højde 11 Al. . . . . 242 Al.

Nok for hver Ende udaf for^{ne} 20 Hvælvinger og ind til Sirkelet er udliget og udmuret, kan beregnes enhver for 30 Al. . . . . 600 Al.

Nok udi 3 Hvælvinger, som Gangene gaar ind udi Kirken, er hver 20 Al. lang, 6 Al. bred efter Sirkelet, er 120 Al. tilsammen . . . . 360 Al.

Muren imellem Hvælvingerne ere 39½ Al. lang, Højden op til Muren 3 Al. og nedentil 1 Al. Da kan hver Mur beregnes for 158 Al., er for 26 Mur . . . . 4,108 Al.

Nok Muren under de øverste 23 Piller[2]) er 3 Al. dyb og 3 Al. tyk og 4 Al. lang, den første 1 Al. i Højden, den anden Al. højt -- 5½ Alen i Længden, den tredie Al. højt — 6½ Al. i Længden. Er neder enhver Pille 48 Al. Mur . . . . 1,104 Al.

Saa og en Mur under de 12 mellemste Piller, 2 Al. dyb, 3 Al. tyk. Den første Al. oventil 4 Al. i Længden. Den anden Al. nedentil 3 Al. i Længden. Er neder enhver Pille 30 Al. Mur . . . . 360 Al.

Og Grunden under hver af de 12 inderste Piller beregnet Dyben og i sin Firkant 15 Al. Mur . . . . 180 Al.

Nok trende Mure næst ved Koret, den ene 6 Alen høj, den anden 4½ Al. høj og i deres Længde 25 Al. Til det mellemste Piller 2 Al. høj, 1 Al. tyk . . . . . . 202 Al.

Nok 4 Mure næst ved Koret, som Gangene gaar ind til

---

[1]) Vistnok en Slags Plafond eller Medaillon, hvori Hvælvingens Ribber samledes; omtrent det samme, hvad der ellers kaldtes et „Spejl“.

[2]) Der var ikke alene Stenpiller, som huggedes af Kampesten, hvilke Lensmændene skaffede til Veje (Stenhuggerne Gert og Johan Borchman have arbejdet paa dem), men ogsaa Metalpiller, støbte i Hammermøllen ved Helsingør. Egh. Breve IV, 433. V, 338. Afregn. H, 117, c. Rigsarkivet.

Alteret, 5 Al. høj bag til Muren, 2 Al. Mur høj indad, 16 Al. langt . . . . 240 Al.

Den Mur i Koret, som Alteret og den Pille, som „Krysefixit“ kommer at staa paa, er 4 Al. dyb, 5½ Al. lang og 3 Al. tyk . . . . 66 Al.

Nok er opmuret 24 Anfanger[1]) i Muren, hver 12 Al. høj, ½ Al. tyk . . . . 144 Al.

Grunden under Taarnet, 13 Al. i hver Kant, er de 3 Kanter rundt om op til (Kirke-)Muren 39 Al. lang, 3 Al. dyb, 3½ Al. tyk . . . . 409½ Al.

Grunden under den fjerde Mur op til Kirken, 2 Al. tyk, 3 Al. dyb, 13 Al. lang . . . . 78 Al.

Grunden under de 4 Piller . . . . er under en Pillers Grund 36 Al. 3 Kvarter . . . . 147 Al.

Muren over Grunden op ad Taarnet er 26 Al. høj, 2½ Al. tyk, og uden om fra den ene Kirkemur til den anden Kirkemur er 36 Al. langt . . . . 2,340 Al.

Muren over Grunden næst op til Kirken fra Taarnet, 26 Al. høj, 1½ Al. tyk og 12 Al. lang . . . . 468 Al.

Muren over Grunden af Pillere er hver 26 Al. høj og i de 3 Kanter 7 Al. rundt om, er en Pille 182 Al. Mur 728 Al.

Oven i Taarnet er gjort en Svejbue[2]), 4 Al. høj, 7 Al. lang, 1 Al. tyk . . . . 28 Al.

Grunden under Trapperne, 3 Al. dyb, 1 Al. tyk, og er hver Trappemur i Længde efter den halve Runde 7 Al. 21 Al.

Den ene Trappe, 11½ Al. høj over Grunden . . . 80½ Al.

Den anden Trappe, er og Grunden 3 Al. dyb, 1 Al. tyk og efter den halve Rund 7 Al. lang . . . . 21 Al.

Og er samme Trappemur i Højden ovenpaa samme Grund 26 Al. høj, den halve Rund 7 Al. lang . . . . . 182 Al.

Nok tvende Hvælvinger i Taarnet, er hver Hvælving udi sin

---

[1]) Anfang = Anfänger = Kämpferstein er en Konsol, hvorpaa en Bueribbe hviler (Sanders, Wörterbuch der deutschen Sprache I, 861. Supplement 189). Her maa det forstaas om en Pilaster eller Licén (en fra Muren kun lidet fremspringende Søjle).

[2]) „Sveyboe“, det tyske Schwibbogen, er en Art Hvælvingsbue. Stieglitz, Encyklopädie der bürgerlichen Baukunst V, 82.

Vidde og Højde efter Sirkelen udi sin Firkant 144 Al., tilsammen . . . . 288 Al.
Til forne tvende Mure udmuret 8 Anfanger, hver beregnet til 26 Al. . . . . 208 Al.
Er lagt Gulv paa den nederste Hvælving, som kan beregnes for 55 Al., hvortil er forbrugt Mursten: 950, Kalk: 8 Tdr.
Herforuden er Anno 1641 paa den sønder Side af Kirken tvende Stykker Mur nederbrudt, hver 11 Al. langt, 9 Al. højt, 5 Kvarter tykt, den Tid, Hs. kgl. Maj. blev bestemt at ville have Vinduer og Døre under Hvælvingerne, som kan beregnes for 247½ Al. Mur. Udaf forne Mur, som blev nederbrudt, er Halvparten udaf Stenene og Kalken gaaet til Spilde, som kan beregnes for . . . . 123½ Al.
Summa Summarum, tilsammen . . . . 42,025½ Al.
Hver Alen beregnet til 1 Rdl. 30⅔ Sk. er 55,450 Rd. 30 Sk. (Undertegnet:) Hans Ahnemøller. Dette forskrevne Arbejd og Murværk er befalet at opmaales, paa det Afregningen derefter kan gøres. (Undertegnet:) Korfits Ulfeldt."

Endvidere kan anføres en Taksation af Mester Rasmus Nielsens Murerarbejde ved Kirken, underskreven af „I. R. S." (ɔ: Isak Rasmussen) og Jakob Pedersen, Murermestre, og Hans Ahnemøller, samt attesteret af Korfits Ulfeldt. Arbejdet vurderes heri til 10,916 Rdl. ialt. Samme Rasmus Nielsen havde 1641 ladet „overtække" de da opførte Mure med Mursten imod Vinteren, for Sne og Vandskyl; 1642 var der truffet en lignende Forholdsregel og tillige anbragt et „Skur" over Taarnet, og 1643 var tillige alle Hvælvingerne i Kirken blevne forvarede paa samme Maade. Mester Daniel Baltsersen, Tømmermand, indleverer en af Hans Ahnemøller ligeledes foretagen Vurdering af en „Stilling" (ɔ: Stillads) med „Fodstykker, Murbuer, Stolper og Krydsbaand, overklædt ovenpaa med Fyrredeler, at Murmesteren skal sætte Buer op til Hvælvinger" derpaa. I Arbejdsløn alene har Mester Daniel herpaa fortjent 599 Rdl. Paa denne store Stillads arbejdedes endnu i December 1643, men dermed gik hele Byggearbejdet i Staa. Kirken havde dog alt den Gang faaet sine 26 (eller 28) Døre; de forfærdigedes af Snedker Henrik Balke og blev beslaaede

af Smeden Adam Brandenborg „Klien"; han leverede store Hængsler til den store Kirkedør, til den dobbelte Kirkedør og til 24 Kirkedøre (under Hvælvingerne), som tillige fik dobbelte Laase; desuden forsynedes 2 Døre ved Trappen med dobbelte Laase „efter Kongens Hovednøgle"[1]). — Entreprenørernes hele Fordring lød paa 96,427 Rdl. ialt.

Kommissariernes Antegnelser til dette Bygningsregnskab bringe ikke meget nyt frem. Relationen er i Tvivl om, hvorvidt Entreprenørerne have Ret til at kræve „Murmesterløn", men kan intet afgøre, da Kontrakten mangler. Om de 2 Stykker Mur, som blev nedbrudte, bemærkes, at man ikke kan vide, om „den Forandring var foraarsaget af Murermestrene eller deres Forseelse med den Model[2]), som Kirken skulde forfærdiges efter". En Post paa 5,929 Rdl. til Stilladstømmer, Kalkebaljer o. s. v. vil Kommissionen ikke lade passere, derimod kan den ikke „referere noget vist" om Udgiften til „den store Stilling, som den store Hvælving skulde sluttes paa", til Ankere, Hængsler, Laase og Vinduesjærn samt til Stenpillerne i Kirken.

I Antegnelserne til Hans Ahnemøllers Opmaaling fremføres følgende Anker: „1. I Grunden synes os ikke at være afdragen det, som Kgl. Maj. selv i Begyndelsen havde ladet bekoste; 2. ikke afdraget Dørene og Vinduerne i Hvælvingerne, saa vel som Dørene og Indgang til Kirken i de første 10 Alens Højde fra Fundamentet; 3. ikke heller afdraget Vinduerne i de andre 10 Alens Højde rundt omkring al Kirken og Kongens Stol; 4. saa vel som Vinduerne og Døre paa Taarnet; 5. ej heller noget kortet, saa vidt alle Alne af Kirkens „Circumferentz" ikke kunne blive firkantede, formedelst den inderste Side af Muren efter Circulen falder i sin Circumferenti ikke saa vid som den yderste." — Paa Grund af disse Mangler ønskes en ny Opmaaling foretaget.

---

[1]) 21. Januar 1649 befales Holmens Mestersmed Hans Svitzer at taksere det Jærnværk, som Mester Kaspar Finke allerede har gjort til Anna rotunda (Sjæll. Registr. 22, 113).

[2]) 24 Juni 1640 havde Kongen skrevet: „Den Kirke kan intet begyndes paa, før jeg ser Skabelonen." Egh. Breve IV, 360.

Naar vi samle disse forskællige Smaatræk, som kunne fremdrages af det foreliggende Materiale, til ét Billede, maa vi i højeste Grad beklage, at dette af Kristian IV saa vel begyndte Byggeforetagende ikke blot blev standset, men endog overgivet til barbarisk Ødelæggelse. Vi kunne tænke os Kirken som en saare anseelig Bygning, opført i Kongens sædvanlige Stil, sandsynligvis af røde Mursten, hvis Flader afbrydes af Baand eller „Lister“ af gullandske Sten hele Bygningen rundt. Indfatningen om de mange Vinduer er ogsaa af samme Materiale[1]). Den tolvkantede, med fremspringende Stræbepiller prydede Rotunda maaler ikke mindre end 100 Alen i Gennemsnit og dækkes af et Tag, der i Straaleform skyder ud over de 12 Gavle, som bryde Tagskæggets Linie. Ved den ene Side af Bygningen, støttet op ad Kirkens Mur, hæver sig et slankt firkantet „Campanile“, hvorfra Klokkernes Røst lyder. Inde i det mægtige Rum bærer en Skov af omtrent 48 Stenpiller i 3 koncentriske Kredse (foruden 24 Pilastre) det hvælvede Loft; skønt dette er hævet omtrent 25 Alen fra Gulvet, vil Rummet paa Grund af sin Størrelse dog forekomme os noget lavt; men i øvrigt minder hele Anlæget om et andet Bygningsværk af samme Konge, Trefoldighedskirken i Kristianstad i Skaane, „hvor de bærende Fladers Størrelse i Forhold til de baarnes er reduceret til et Minimum“ [2]). Og tænke vi os det indre smykket med Alter, Krucifiks, Kongestol og alt Tilbehør og Solen kastende et stærkt Lys gennem de talrige høje Vinduer ind mellem de smækre Granitsøjler, da vil det hele staa for vort Blik som noget meget karakteristisk og tiltalende. — Men fattige Vandaler jævnede Bygningen med Jorden. Stilladsen blev fjærnet, da man (i 1658) havde Tømmeret behov. Ruinen solgtes, Jærnværket deri spredtes for alle Vinde; 4 Tønder Krudt maatte tages til Hjælp, før Klokketaarnet vilde vige Pladsen[3]), og de trofaste københavnske Borgere fik et Kastel i Erstatning for den forsvundne Kirke.

[1]) Egenh. Breve IV, 364.
[2]) Lübkes Kunsthistorie ved Lange, 2den Udgave, 513 f.
[3]) Sjæll. Tegnelser XXXIV, 391. 1658 hed det endnu: Den runde Kirke uden Østerport. Pontoppidan. Origines Hafn. 289.

Paa de noget fantastiske Tegninger, man har af St. Anna rotunda, f. Eks. Dahlbergs i Pufendorfs Værk om Karl Gustaf, afbildes Kirken uden Taarn. I Resens Inscriptiones Hafnienses findes et Kobberstik fra Aar 1657, forestillende Rundetaarn, set fra Tagene af Regensens Nabobygninger[1]). Til venstre for Rundetaarn ses Sundet i Baggrunden, og foran dette, begrænsede af Fæstningsvolde, bemærkes lange parallele Rækker af lave Huse, forbundne to og to med Mure, og med Gader imellem — utvivlsomt det ældste Billede af „Baadsmandsboderne uden Østerport“ eller „de nye Boder“ —, og foran disse Husrækker igen ses et firkantet Taarn, tilsyneladende af uregelmæssigt Bindingsværk, og med et pyramidalsk Tag. Efter Beliggenheden at dømme kan dette Taarn kun være St. Annas, omgivet af sin Stillads og kronet med sit „Skur“. Derimod er Kirken ikke til at opdage; have vi før haft Kirke uden Taarn, saa have vi her Taarn uden Kirke. Dog kunde en aaben Plads, beplantet med nogle Træer, til venstre for Taarnet, maaske tænkes at være en Kirkegaard; — 1654, 23. Januar indviedes (i Følge Holmens Kirkebog) Kirkegaarden ved den runde Kirke.

2.

Var fyrstinde Sofie af Rostock dansk prinsesse?

Af Hans Olrik.

Om fyrstinde Sofie af Rostock véd man kun meget lidt, og dog er den litteratur, der beskæftiger sig med hende, ikke så lille. Spörgsmålet om hendes oprindelse er i vort århundred særlig behandlet af P. W. Becker, Werlauff og Lisch [2]). Sidst-

[1]) Vistnok den Professorresidens, som forhen havde været Kansler Hr. Kristian Fris's Gaard og senere blev Grev Kristian Rantzovs (Danske Magasin 5. R. III, 184 f.).

[2]) P. W. Becker, De Sophia, Henrici III Burwini domini Rostochiensis uxore (disputats fra Borchs kollegium, Hafn. 1830). Hist. tidsskr. III, 17. Zeitschrift d. Vereins f. mecklenb. Geschichte IX, 122 f. X, 42—49.

nævnte har ført granskningen over den rostockske fyrstinde adskillig videre, end det var lykkedes hans forgængere; men da han med hensyn til hendes slægtforhold dog ikke har ramt det rette, skal dette emne endnu en gang tages op til drøftelse.

At Sofie var gift med fyrst Borwin III af Rostock, er utvivlsomt, og Lisch har fortjenesten af at have fastslået, hvornår hun levede: Under Borwins privilegiebrev af 15. Februar 1237 for Doberan kloster findes hendes segl, brugt som kontrasegl til Borwins; men allerede i foråret 1241 omtales hun som død, i det Borwin den 24. April dette år skænker klosteret Dargun en gave til hendes minde [1]). Sandsynligvis har Sofie ægtet Borwin i året 1236, da han blev myndig, og efter at have født ham 4 sönner er hun død, vistnok i begyndelsen af 1241. At Borwin skulde have giftet sig anden gang, vides ikke af nogen kilde, men er en langt senere tids vilkårlige digtning.

Det har hidtil været antaget af nyere historikere, at Sofie var en dansk kongedatter. Formodningen er bleven støttet ved den omstændighed, at kong Abel i sit privilegiebrev for Rostocks borgere (25. April 1251) betegner Borwin III som sin „gener“ [2]). Ligefrem at oversætte dette ord ved „svigersön“ går imidlertid ikke an. Abel kan ikke på nogen måde have været Sofies fader, da hun må have været jævnaldrende med ham, om ikke ældre. Det er da også almindelig erkendt, at „gener“ her som oftere andensteds må tages i videre betydning: „besvogret“ („måg“). Man har da villet göre Sofie til datter af Abels ældre broder Erik (Plovpenning); men kronologien taler næsten lige så stærkt herimod. Selv den ældre halvbroder Valdemar III, på hvem Suhm og Becker har peget hen, kunde umulig i året 1236 have en voksen datter. Alt dette har stået klart for Lisch;

---

[1]) Mecklenburg. Urkundenbuch I. 460 ff. 511 [nr. 463. 527]. Ernst af Kirchbergs mecklenburgske rimkronike fortæller, at Sofie var jordfæstet i Doberan (Westphalen, Monumenta inedita IV, sp. 772).

[2]) Mecklenburg. Urkundenbuch II, 7 [nr. 675].

men da han ikke tvivler på Sofies danske byrd, lader han hende være en (uægte) datter af Valdemar II. Dette støder ganske vist ikke an imod kronologien; men for øvrigt er det dog lidet sandsynligt. Valdemars datter med Berengaria hed nemlig Sofie, og det er ikke rimeligt, at han skulde have kaldt to døtre med samme navn. Der er i virkeligheden da også et vægtigt vidnesbyrd imod den antagelse, at Sofie var Valdemar Sejrs datter.

I det omtalte gavebrev til Dargun (1241) kalder Borwin III sin afdøde hustru „datter af Sveriges konge". Disse ord har været Lisch i vejen. Han formoder derfor, at den kapellan, som har affattet diplomet, har taget fejl af Danmark og Sverige [1]); men en slig antagelse er aldeles utilstedelig. I Valdemar IIs dage havde Danmark en sådan magtstilling i Østersølandene, at en forveksling med Sverige var umulig. Hvor megen vægt man i nordtyske og vendiske egne lagde på forbindelsen med Danmark, ses bl. a. af ejendommelige omskrifter på flere fyrstesegl: Helene, der var gift med Vilhelm af Lüneburg, nævner sig paa sit segl som „kong Valdemars søster", hendes sön Otto kalder sig „sön af Danerkongens søster", og hertug Wartislaw af Pommern, der var sön af Kasimir II og den danske prinsesse Ingerd, kalder sig „Danerkongens frænde" (consanguineus regis Danorum) [2]). En klerk i et lille fyrstendømme, der nylig havde været Danmark underlagt, kan da ikke have begået så stor en fejl som den, at sætte Sverige for Danmark, og det i et offenligt dokument.

Hvad der har bestyrket Lisch i hans formodning om Sofies danske byrd, er imidlertid fyrstindens eget segl (fra 1237), som han har fremdraget og ladet afbilde [3]). På dette segl ser man fyrstinden stå mellem blomsterranker og med et våbenskjold til hver side; billedet på skjoldet til höjre for hende er forsvundet ved slid, men har sikkert været

[1]) Zeitschr. d. Vereins f. mecklenb. Gesch. X. 48.

[2]) Seyler, Geschichte der Siegel (Leipz. 1894), s. 369.

[3]) Anf. sted, s. 42. Senere er denne afbildning atter bleven gengivet i Mecklenb. Urkundenbuch I. 462.

Rostocks grif; billedet på skjoldet til venstre er efter Lisch's fremstilling tre løver, ordnede i lighed med det danske kongevåbens løver.

Det er dog ved nöjere betragtning meget langt fra, at dette våbenskjold taler imod Sofies svenske byrd, som jo fremgår af hendes mands gavebrev til Dargun. Den samtidige svenske konge Erik Erikson (Læspe) har nemlig i sit kontrasegl, og dermed i sit skjold, 3 kronede leoparder, ordnede på samme måde som det danske kongevåbens løver, men uden søblade[1]); og dette våben stemmer netop med våbenskjoldet ved Sofies venstre side: Der ses ingen søblade, og i kraft af en nylig fremkommen afbildning af seglet[2]) er de heraldiske dyr ikke løver (med hovedet i profil), men derimod leoparder (med udadvendt ansigt)[3]). Det må da antages, at Sofie var søster til kong Erik Erikson. Derved bliver hun datter af kong Erik Knutson og Valdemar IIs søster Rikiza. Hun må da være født i tiden 1211—16, og dette kan passe godt med hendes giftermål ved år 1236. Hendes opvækst er snarest foregået i Danmark. — Når Erik Erikson førte de 3 leoparder i skjoldet, da var det for øvrigt sikkert nok en vis lempning hen imod det danske kongevåben. Faderen, Erik Knutson, havde i alt fald haft et helt andet skjoldmærke, nemlig to modstående leoparder. Erik Eriksons og Sofies søstersön, Valdemar Birgerson, gik endda et skridt videre i efterligningen af det danske våben, i det han tillige optog søbladene[4]).

Det tör da siges, at Sofie virkelig var en svensk, og ikke en dansk, prinsesse. Ligefuldt kunde Abel kalde hendes mand for sin måg; Abels fader og Sofies moder var jo nemlig søskende. Ernst af Kirchbergs mecklenburgske rimkrønike (fra o. 1378) omtaler også hendes svenske op-

[1]) B. E. Hildebrand, Svenska sigiller från Medeltiden I, pl. I.
[2]) Seyler, Gesch. der Siegel, s. 288.
[3]) Leoparderne på våbenskjoldet ved Sofies side synes dog ikke at være kronede, men denne forskel har liden betydning.
[4]) B. E. Hildebrand, anf. sted. H. Hildebrand i Antiquarisk tidskrift för Sverige VII, 1, s. 9.

rindelse, og senere forfattere, således Chemnitz i de mecklenburgske fyrsters genealogi, har endnu betegnet Sofie som svensk kongedatter [1]). Men man har rigtignok så fundet på at lade Borwin III indgå et andet ægteskab med Margrete, en datter af Erik Plovpenning. Denne prinsesse, der i virkeligheden aldrig har været til, har selvfølgelig afstedkommet megen forvirring. Lagerbring har [2]), forledet ved Crantz's Vandalia, gjort Sofie til Borwin IIs hustru, og dermed til Borwin IIIs moder, og under denne forudsætning fundet det rimeligst at lade hende være datter af Karl Sverkerson († 1167); men det er en rent fejlagtig opfattelse, og senere har formodningen om hendes danske oprindelse gjort forvirringen endnu större.

Man vil altså se, at fyrstinde Sofie har måttet flakke hjemløs om, og at man har anbragt hende snart hist, snart her. Forhåbenlig vil det interessante våbenskjold på hendes segl i forbindelse med hendes mands ord i det omtalte gavebrev dog nu have givet os klarhed over hendes udspring.

[1]) Kirchberg kap. 129, jfr. kap. 122; Westphalen, Monumenta IV, sp. 772, 766. II, sp. 1646.

[2]) Svea rikes historia II, 189 f.

Frederik II af Preussen og Dronning Juliane Marie.

Af

Edvard Holm.

Den, der i Rigsarkivet søger Oplysninger til Dronning Juliane Maries Historie, vil med Iver gribe efter den anselige Pakke Breve fra Frederik II af Preussen til Dronningen, som findes der. Aabner man den, vil man imidlertid maaske i første Øjeblik føle sig noget skuffet. Det tidligste Brev, den indeholder, er nemlig fra 25. April 1772, og hele Brevsamlingen er nærmest indskrænket til den Tid, da Dronningen var Kongefamiliens indflydelsesrigeste Personlighed. En Del Breve falde dog i Tiden, efter at hun af Kronprinsen var bleven styrtet 14. April 1784. Det sidste Brev er fra 29. Maj 1786, skrevet faa Maaneder før Frederik II's Død 17. August samme Aar.

Naturligvis er det beklageligt, at der ingen Breve er fra den tidligere Tid. Dronningens Stilling efter Struensee-Katastrofen gav hende vistnok særlig Betydning for den preussiske Konge; men Berøringen imellem dem var dog meget ældre, og der er ingen Tvivl om, at Frederik II i det mindste til en vis Grad med Deltagelse har fulgt hendes Skjæbne ogsaa i hendes yngre Aar. De stode hinanden nær, forsaavidt Juliane Marie

var hans Svigerinde; Frederik II var nemlig gift med hendes Søster, Elisabeth af Brunsvig. Det var et ulykkeligt Ægteskab, eller snarere i mange Aar kun et Ægteskab af Navn, da de ikke saas mere end et Par Gange om Vinteren i den korte Tid, Frederik II plejede at opholde sig i Berlin. Til Sanssouci og Potsdam kom Dronningen aldrig, han vilde ikke have hende derud. Til Trods for denne Ægteskabets Karakter følte han sig dog nøje knyttet til den brunsvigske Fyrstefamilie. Blot for at tage et enkelt Exempel, var Juliane Maries ene Broder Ferdinand den berømte Feltherre, der under Syvaarskrigen gjorde ham overordentlig Gavn ved sejrrig at holde Franskmændene Stangen i Vesttyskland. At Juliane Marie var bleven Dronning i Danmark og Norge, havde ogsaa været ham kjært. Næppe var Frederik V's første Dronning Louise død den 19. December 1751, førend der strax blev almindelig talt om, hvem der skulde afløse hende som Kongens Gemalinde. Ogsaa i den preussiske Kongefamilie var dette Æmne paa Bane. Frederik II's Søster, den svenske Dronning Louise Ulrike, der til Trods for det glødende Had, hun nærede til Danmark, dog gjerne vilde se sin Søster Amalie paa den danske Trone, skrev til Frederik II, om han ikke vilde virke derfor; men det afviste han kort, han vilde aabenbart ikke nu af med denne Søster, som han holdt meget af, og han fandt, at det ikke var nogen misundelsesværdig Lod for hende at skulle blive Stifmoder til Frederik V's fire Børn af første Ægteskab. Derimod tænkte han strax paa sin Dronnings Familie, og man ser ham ytre sin Forbavselse over, at det danske Hof ikke søgte en Brud for Frederik V i en Datter af hans egen Svoger, den dengang regerende Hertug Karl i

Brunsvig; det var, mente han, en velopdraget ung Dame. Han prøvede endog paa underhaanden at virke for, at Valget kunde falde paa en brunsvigsk Prinsesse, og han blev ogsaa tilfredsstillet i saa Henseende, da han fik at vide, at i Virkeligheden var det netop den hertugelige Familie i Brunsvig, som det danske Konseil og A. G. Moltke havde henledet Kong Frederiks Opmærksomhed paa, og at denne vilde tage en yngre Søster af Hertugen, Prinsesse Juliane Marie, altsaa hans egen Svigerinde, til Dronning[1]).

Da hun den 8. Juli 1752 holdt Bryllup med Kong Frederik V, var altsaa et Svogerskabsforhold knyttet imellem Hofferne i Kjøbenhavn og Berlin. Den ledende Statsmand herhjemme var dengang som velbekjendt J. H. E. Bernstorff. Frederik II og Bernstorff hadede hinanden af Hjærtet, og den preussiske Konges Nag imod den danske Minister var saa stort, at han af al Magt intrigerede imod ham for at faa ham styrtet. Blandt andet ønskede han netop ved Hjælp af Juliane Maries ældre Broder, Hertugen af Brunsvig, at overtyde den danske Konge om Nødvendigheden af at afskedige Bernstorff. Den Formodning ligger overordentlig nær, at han har tænkt sig Hertugen benytte Søsteren, den unge danske Dronning, som et Redskab dertil. Naar han tillige brugte to brunsvigske Prinser, deriblandt netop den ovennævnte Ferdinand, til snart efter Juliane Maries Komme til Danmark at rejse til Hoffet i Kjøbenhavn og skaffe sig Oplysninger om Ministrenes gjensidige Stilling og Forhold til Kongen, spillede Tanken om at mod-

[1]) Friedrichs des Grossen Politische Correspondenz, 8. og 11. Jan., 9. Feb. og 31. Marts 1752.

arbejde Bernstorff aabenbart ind med her. Denne blev imidlertid lykkeligvis siddende urokket, og man kan ikke spore den ringeste Antydning af, at Juliane Marie har ladet sig benytte til nogen Intrige imod ham. Overhovedet holdt hun sig som Kong Frederiks Dronning nøje til sine Pligter som Hustru og Moder, hun havde ingen Tanker om at spille en politisk Rolle. Til Vederlag blev hun behandlet af Kongens Omgivelser med al sømmelig Hensynsfuldhed.

Det er bekjendt, at Forholdet blev et helt andet, da Kristian VII kom under Struensees Herredømme, ligesom det ogsaa er vitterligt, at Juliane Marie og Karoline Mathilde ikke kunde udstaa hinanden. Da Frederik II havde hadet Bernstorff — mod hvem hans egen Minister Borch i Aaret 1767 endog spillede en meget dristig Intrige for at faa ham styrtet —, kunde man antage, at han vilde se med venlige Øjne paa den Mand, der omsider fik Bernstorff bort, nemlig Struensee, og han, som tidligere havde gjort Nar af Kristian VI paa Grund af hans stærke Religiøsitet, skulde man tro, vilde have følt sig tiltalt ved Struensees i høj Grad fritænkerske Meninger. Men til Trods for det saa Frederik II med dyb Foragt paa Struensee. Allerede det, at denne var en borgerlig Parvenu, forargede ham, og, hvor stærkt han end selv var et Barn af sin Tid, var han dog først og fremmest den praktiske Statsmand, der indtil Ensidighed, jeg kunde gjerne sige Bonerthed, saa ned paa den Tanke at ville styre en Stat efter nye økonomiske eller filosofiske Theorier, og en Reformgjerning som den Struenseeske maatte i hans Øjne være et Overmaal af Absurditet. Dertil kom vistnok ogsaa Ærgrelse over Svigerindens tilsidesatte Stilling ved Kristian VII's og

Karoline Mathildes Hof. Igjennem hele Livet var han en haard og ubarmhjærtig Dommer over dem, som han af en eller anden Grund fik noget imod, altid tilbøjelig til at tro det værste om dem. Saaledes da ogsaa med Hensyn til Struensee. At han opfattede ham som Karoline Mathildes Elsker, følger af sig selv, og det havde han god Ret til; men han troede fuldt ud alt, hvad der blev fortalt om hans onde Planer, at ville detronisere Kongen og selv gribe Magten. Hans bekjendte Skrift om Tiden fra 1763—1775 indeholder et stærkt Sted derom. Han skildrer her, hvorledes Dronningen og Struensee, for at Kristian VII ikke skulde opdage deres Forhold, gav ham Opium under Paaskud af, at det var et nødvendigt Lægemiddel for ham, og at den overdrevne Brug, de lod ham gjøre deraf, ganske forstyrrede hans Sjælsevner; han fremhæver det danske Folks berettigede Harme derover, som naaede sit Toppunkt, da det blev opdaget, at Struensee, for helt at faa Tøjlerne i Hænderne, stræbte efter at faa Kongen erklæret for at være ude af Stand til at regere. Derfor havde saa en Sammensværgelse dannet sig og Deltagerne i denne faaet Dronning Juliane Marie til at yde dem sin Hjælp for at frelse Landet[1]). Frederik II er imidlertid ikke bleven staaende ved denne Udtalelse. Der findes iblandt hans poetiske Arbejder en Samtale i de Dødes Rige imellem den bekjendte franske Statsmand Choiseul, Struensee og — Sokrates. Denne Samtale har vel nærmest til Øjemed at hudflette Choiseul; men det gaar ogsaa ud over Struensee. Han optræder uden Hoved — som de Danske havde hugget af ham —, og da Choiseul spørger ham,

[1]) Tom. VI. S. 50 (Udgaven 1846—56).

hvorfor man havde behandlet ham saaledes, skildrer han med megen Selvfølelse sin forbryderske Færd og ender med at sige: „De Danske, som ikke havde Forstand paa Macchiavelli, kunde ikke begribe det ophøjede i min Virksomhed, og efter at jeg faktisk havde været Konge *(vraiment roi)*, huggede man Hovedet af mig.“ Han skildrer sig selv som lignende Cromwell, Cæsar Borgia og Catilina, og han fremstiller sig som et stort Geni af den Slags, der vil udføre noget hidtil ukjendt og ikke bryder sig om, hvilke Midler der bruges. Men Sokrates skjønner ikke paa denne Storhed, han lader ham vide, at hvad Ixion og Prometheus havde lidt, vilde være altfor mildt til at straffe hans sorte Forbrydelser.

Vi kunne af slige Udtalelser slutte os til, med hvor megen Sympathi Frederik II har modtaget Budskabet om Katastrofen 17. Jan., der stillede Svigerinden paa den øverste Plads i den dansk-norske Stat. Hvorvidt der, medens det Struenseeske Herredømme stod paa, har været nogen Forbindelse imellem ham og hende, har man ikke hidtil vidst noget om. Naar Udgaven af hans „Politische Correspondenz“ naar op til den Tid, ville vi kunne se det. Men allerede Dagen efter Struensees Fald skrev Juliane Marie til ham om, hvad der var sket[1]), og rimeligvis har han da ogsaa svaret derpaa. En Kjendsgjerning er det i ethvert Tilfælde, at det ikke varede længe, inden den Brevvexling imellem dem begyndte, hvoraf vi nu kun have hans Breve tilbage. Om Dronningens egne Skrivelser existere, er meget tvivlsomt. Hun har, kan man se, i en af dem bedt ham om at brænde dem, og han har lovet hende at gjøre det.

[1]) Historisk Tidsskrift 4 R. II. S. 783 Note.

„Hvor usigelig høj Pris“, skriver han til hende i den Anledning, „jeg end sætter paa Deres Majestæts Breve, skulle de blive brændte, saaledes som De forlanger. Jeg forstaar helt vel, at den Stilling, hvori Deres Majestæt befinder sig, kræver den største Diskretion fra min Side, baade med Hensyn til det nuværende Øjeblik og, hvad Fremtiden angaar“; hun kunde, tilføjer han, være overtydet om, at der aldrig skulde undslippe ham et Ord, som ildesindede Mennesker vilde kunne gjøre en fordærvelig Brug af[1]). Et Brev, som hun skrev ikke længe, efter at Regeringsforandringen 14. April 1784 havde gjort Ende paa hendes Indflydelse, har han efter hendes Ønske sendt hende tilbage. Det er selvfølgelig muligt, at han, selv om han har lovet hende at brænde hendes Breve, dog ikke har gjort det, og at de findes i et af de preussiske Arkiver; men, om saa er, synes deres Tilværelse at være ukjendt for de tyske Historikere. Jeg behøver ikke at sige, at det vilde have en overordentlig Interesse for os, hvis de existerede; foreløbig maa vi med Hensyn til Dronningens Meninger og Udtalelser nøjes med, hvad man kan slutte sig til af Frederik II's Svar.

Naar Juliane Marie strax efter 17. Januar vendte sig til Svogeren i Potsdam, har det aabenbart været, fordi hun ikke var i Tvivl om, at han gjerne saa hende paa den Plads, hun var kommen til at indtage, og hun har tillige næret sin Tids almindelige Beundring for hans aandelige Storhed. Derfor mente hun ogsaa, da Forholdet til England blev spændt paa Grund af Karoline Mathildes Skjæbne, trygt at kunne henvende sig til ham

---

[1]) 7. April 1774.

om Raad, han gik villig ind paa at være hendes Raadgiver i denne Sag, og dermed var Brevvexlingen i fuld Gang for, som ovenfor nævnt, at vare indtil Slutningen af Maj 1786.

Frederik II holdt af at skrive Breve, og han var en fortrinlig Brevskriver. Han gav sig helt hen i sine Breve, det er deres første og store Fortrin; alt, hvad der fyldte ham, maatte frem i dem, Følelser og Stemninger imod Slægt og Venner ligesaa godt som Bitterhed og Ringeagt med Hensyn til hans Fjender, og i endnu højere Grad tumlede han sig om muligt i dem med sin vidunderlige Livlighed paa alle aandelige Omraader, baade æsthetiske, historiske, filosofiske og politiske, paa hvilke han i det hele holdt af at bevæge sig. Alt fremstilles med den ejendommelige klare, gjennemsigtige og tidt vittige Stil, der hørte med til det, hvori han var beslægtet med sit æsthetiske og filosofiske Ideal, Voltaire. For hvem der vil lære Datidens Aandspræg at kjende, gives der næppe nogen mere tiltrækkende og oplysende Læsning end hans Breve. At man tillige tidt frastødes ved Frivolitet, cynisk Spottelyst og undertiden ved en næsten forfærdende Pessimisme, formindsker selvfølgelig ikke den Belæring, man faar af dem. Tvært imod.

Hans Breve til Dronning Juliane Marie have — det kan enhver begribe — langtfra den Indholdsfylde eller den almindelig aandelige Interesse som hans Breve til berømte samtidige eller til fortrolige Venner. Men de ere dog mærkelige nok. Allerede deres store Mængde vækker Opmærksomhed. Det er forbavsende, at de ududgjøre et Tal af ikke mindre end 242, det vil med andre Ord sige, 17—18 i Gjennemsnit hvert Aar. Vil man sammenligne dette Tal med, hvad der er udgivet af

hans store Korrespondance med forskjellige Personligheder, overraskes man dobbelt ved Antallet.

Hvad var Grunden til, at han tilskrev hende denne Masse af Breve, og det selv paa Tider, da han var optaget af de alvorligste udenrigske Spørgsmaal? Var det af rent politiske Motiver, han skrev dem? Derfor kunde det tale, at Politik danner det gjennemgaaende Indhold af Brevene, i det mindste saalænge indtil Juliane Marie blev fortrængt af Kronprinsen. Naar man undtager hans Breve til Katharina II og til hans Broder Henrik, hans *„autre moi“*, som han har kaldt ham, vil man langtfra finde Politiken i den Grad beherske hans Breve til nogen anden. De indeholde stadig Skildringer af den politiske Stilling i Europa, saaledes som den skiftede og udviklede sig, og idelig ved Siden deraf Kritik af de forskjellige Staters Politik.

Men paa den anden Side maa man erindre, at han godt kjendte den dansk-norske Stats Svaghed. I en Oversigt over de europæiske Rigers Styrke, som han har givet i sit Skrift om Europas Historie fra 1775 til 1778, fremhæver han først Sverige under Gustav III som en svag Magt, der var ude af Stand til at angribe nogen. Derpaa hedder det: „Danmark havde en god Flaade og 30000 Soldater; men dets Svaghed gjorde, at det næsten ikke var Sverige overlegent.“ Han gaar ogsaa jævnlig i sine Breve ind paa Forhold, ved hvilke der fornuftigvis ikke vilde kunne være Tale om nogen Indgriben fra vort Fædrelands Side, og ved andre Lejligheder har man ondt ved at forstaa, hvorfor han skriver saa tidt, da nogle faa Breve vilde have været ganske tilstrækkelige, hvis det blot havde kommet an paa at give en Impuls i en eller anden Retning. Der er imidlertid ubestridelig

Breve, hvor hans Hensigt at paavirke Regeringen i Kjøbenhavn træder klart frem. For slet ikke at tale om saadanne, hvor han giver Raad, fordi han bliver anmodet derom, saa er det for Exempel ganske indlysende, at han flere Gange har villet hindre en Tilnærmelse imellem den dansk-norske Stat og det ham forhadte England og vel endog villet ægge til at stille sig i en vis Modsætning til denne Magt[1]). I et enkelt Tilfælde mærker man hans tydelige Stræben efter at knytte et personligt Baand imellem det danske Kongehus og hans egen Familie, og han har aabenbart i det hele ønsket at se en Opfattelse af de europæiske Forhold, der saavidt muligt faldt sammen med hans egen, raade i Kjøbenhavn; der kunde maaske dog komme Øjeblikke, da den gode Flaade og de 30000 Mand kunde gjøre deres Nytte. Dertil har han ment at kunne benytte sig af den Tillid og den Beundring, som Dronning Juliane Marie viste ham, hun, som kaldte ham *„mon pilote"* og ønskede at høre hans Opfattelse saa af det ene, saa af det andet Spørgsmaal. Vi kunne anse det for et tomt Galanteri, naar han skriver til hende, som om hun var den ene raadende i den dansk-norske Stat, som om det var hende, der havde sluttet Mageskiftet med Rusland eller det væbnede Neutralitetsforbund af 1780[2]), i det hele, som om hun var en Slags dansk Katharina II. Han kunde fornuftigvis ikke være ubekjendt med, at det var A. P. Bernstorff, der bestemte den danske Udenrigspolitik indtil 1780; men Korrespondancen vilde paa den

[1]) Saaledes under den amerikanske Kolonialkrig (24. Marts 1780).
[2]) Man se f. Ex. hans Ord i et Brev af 9. Decbr. 1778: *„Votre Majesté fait très bien de vouloir faire convoyer sa flotte marchande par des vaisseaux de guerre Danois."*

anden Side være helt meningsløs, naar han dog ikke havde antaget, at Dronning Juliane Marie vilde være et meget godt Medium til, at han igjennem hende kunde fremsætte sine Tanker paa en mere virkningsfuld Maade, end om han blot brugte sin Afsending i Kjøbenhavn dertil. Enkelte Spørgsmaal, som han kom ind paa, vare ogsaa af den Natur, at hendes Vilje maatte kunne tænkes her at have en afgjørende Betydning.

Alt dette er imidlertid ikke tilstrækkeligt til at forklare Brevvexlingens Karakter. Han har aabenbart havt en personlig Tilfredsstillelse af at skrive til hende, han har fundet, at han i hende havde en forstandig Korrespondent, og han har skrevet med et imod hende venligt Sind.

Jeg tænker herved mindre paa, hvad der maaske kunde gjøre et Indtryk paa den Læser, der ikke er fortrolig med hans Brevstil, nemlig paa de mange Behageligheder, han siger hende. Ligesaa bidende og hvas Frederik II kunde være, ligesaa vidt kunde han gaa i at sige Smigrerier i sine Breve. Det kan blive ligefrem kvalmagtigt. Brevene til Voltaire og til Katharina II indeholde Exempler nok derpaa; men vi møde det ogsaa til Gavns i det Sprog, han førte til Juliane Marie. Det er tiltalende, naar han kalder hende „min kjære Veninde“, eller naar han skriver, at hendes Breve ere som en god Venindes til en tro Ven; det tager sig meget net ud, naar han mindes gamle Dage, da han havde danset med hende; men det er ganske tomt, naar han kalder hende „den guddommelige Juliane“ eller „den uforlignelige Dronning“, og naar han udbryder: „Jeg vover at sige, at denne Brevvexling er noget enestaaende i Verden; men hvor træffer man ogsaa Ærefrygt indgydende Julianer.“

Man kan se ham stadig erklære, at hendes Udtalelser om de europæiske Forhold ere saadanne, at han er ude af Stand til at berigtige dem, hun har altid Ret i, hvad hun siger af sligt, og det hedder endog i et af hans Breve: „Det Billede, min uforlignelige Dronning udkaster af den chaotiske Tilstand i den europæiske Politik i Europa for Øjeblikket, er saa udmærket, at selv Kardinal Richelieu ikke vilde kunne have gjort det bedre.“ Men sit Højdepunkt naar han dog maaske, da hun sender ham en Medaillon af sig i Porcellæn. Da taber han rent Balancen. „Katholikerne“, skriver han, „ære ikke deres hellige Jomfru højere, end jeg vil ære denne Medaillon, dens Plads bør være i Venskabets Tempel i Spidsen for de faa hæderlige Mennesker, der have givet Exempel paa denne Dyd.“ „Jeg har kysset den,“ siger han i et andet Brev, „og jeg har givet den en Hædersplads i mit Værelse; der vil jeg hver Dag gjøre oprigtige Ønsker for den guddommelige Julianes Vel og Lykke.“ Slige Smigrerier ere ligesaa opstyltede som de deltagende Ord, han skriver til hende engang, da et Krudttaarn var sprunget i Luften i Kjøbenhavn og havde gjort en Del Ulykke. „Jeg forsikrer min uforlignelige Dronning,“ siger han, „at jeg ikke er kommen i mindre Bevægelse ved Ulykken i Kjøbenhavn, end om jeg selv var bleven rammet af den; jeg vilde have ilet Eders Majestæt til Hjælp, men Ulykken var allerede sket, og den lange Afstand gjorde det umuligt for mig at følge mit Hjærtes Røst, mine Klager nytte intet.“ [1])

Da alt sligt er en Floskelstil, man ogsaa kjender i andre Breve fra ham, kan der naturligvis ingen Vægt

[1]) 19. April 1779, jvf. 27. April.

lægges derpaa; men man maa dog ikke tage den Velvilje, som det skal udtrykke, for en blot Maske. Derom vidner den forbavsende Aabenhed og Uforbeholdenhed, hvormed han udtaler sig om baade samtidige Forhold og Personligheder. Han kunde umulig skrive, som han gjorde det, naar det ikke var sandt, hvad han et Sted udtaler til hende, at han fuldt ud havde Tillid til hende. Og hvorfor skulde han fremdeles skrive om alle disse Enkeltheder, deriblandt netop ogsaa om Begivenheder, der laa Preussens og Danmarks gjensidige Forhold fjærnt, naar han ikke havde følt en vis Tilfredsstillelse ved at skrive derom! Saaledes f. Ex. Meddelelser om Pugatschefs Opstand i Rusland og maaske endnu mere de Breve, han har sendt hende under den Bajerske Arvefølgekrig.

Jeg kan selvfølgelig ikke gaa nærmere ind paa denne Krig; jeg skal her kun nævne, at Josef II, der dengang var tysk Kejser, som sin Moder Marie Theresias Medregent fik kastet Østerrig ind i Forsøg paa at annektere en stor Del af Bajern, og at dette fremkaldte et aabent Brud med Frederik II, der ikke vilde taale en saadan Udvidelse af den østerrigske Magt og i Sommeren 1778 trængte ned i det nordlige Bøhmen efter en Felttogsplan, der i en forbavsende Grad ligner den, Preusserne fulgte 1866. Men Østerrigerne havde indtaget saa stærke Stillinger, at Frederik ikke kunde tvinge dem til et afgjørende Slag. Efter et Par Maaneders mindre Fægtninger trak han sig af Provianteringshensyn ud af det fuldstændig udspiste nordlige Bøhmen, og Kampen gik over til en Strid med Diplomatiets Vaaben, i hvilken han i alt væsenligt satte sin Vilje igjennem overfor Østerrig. Frederik II, der havde Rygstød i Rusland, var under denne

Konflikt Østerrig afgjort overlegen, der var ikke fjærneste Rimelighed for, at han vilde kunne faa Brug for Danmarks 30000 Soldater[1]), end sige for dets Flaade, og dog har han i de 10 Maaneder, Striden varede, fra da han var rykket i Felten, indtil Freden i Teschen blev sluttet i Maj 1779, skrevet ikke mindre end 30 Breve til Juliane Marie, altsaa 3 om Maaneden. Netop medens han ligger i Felten imod Østerrigerne, skriver han baade den 6te, den 10de og 18de Juli, den 1ste, 11te og 26de August. I det første Brev hedder det: „Jeg haaber, at min bedste Veninde snart skal høre tale om os; vi ere i stadig Aktion.“ I de følgende Breve fortæller han hende om Østerrigernes faste Stillinger, om hans Broder Henriks Fremtrængen fra Sachsen, og om hvorledes han haaber, at det derved kunde lykkes at faa Østerrigerne drevne bort, et Haab, som dog ikke skulde gaa i Opfyldelse. Ogsaa sætter han hende ind i Stillingen til Kejserinden af Rusland, af hvis Medvirken han venter sig meget, og da saa Fredsunderhandlingerne begynde, giver han hende Meddelelser om deres Gang, tilsatte snart med satiriske Bemærkninger om de mæglende Magter, snart med Ros over dem, og selvfølgelig med Grovheder om Østerrig. I et af de første Breve, han skrev, efter at han havde trukket sig ud af Bøhmen, fortæller han hende endog, hvilke Stillinger han havde ladet sine forskjellige Hærkorpser indtage; han vilde, skriver han, paa Grund af hendes Interesse for deres „fælles Fædreland Tyskland“ fortælle hende det vigtigste af, hvad der foregik ved

[1]) Jeg erindrer meget godt, at Karl af Hessen i *Memoires de mon temps* (Copenhague 1861) S. 81 hentyder til, at der maaske fra preussisk Side tænktes paa at faa Hjælpetropper fra Danmark, men det hele staar meget løst og er ganske uden Betydning.

hans Hær. En saadan Række Breve fra den umaadelig sysselsatte Konges Side lader sig aabenbart kun forklare, naar man antager, at han har havt en personlig Fornøjelse af at skrive til hende, at det har været ham en Slags Rekreation. Nogle faa Breve vilde have været tilstrækkelige til at sætte hende ind i det, der kunde have praktisk politisk Betydning. Det samme gjælder ogsaa om mange Breve, som han har skrevet om Forholdet mellem Østerrig og Rusland.

Naar vi nu efter disse almindelige Bemærkninger om Brevvexlingens Karakter gaa over til at se paa Stoffet i dem, da knytter der sig selvfølgelig størst Interesse til, hvad der vedrører vort Fædrelands Forhold.

Det var, har jeg allerede sagt, et enkelt Punkt i i disse, Spændingen til England efter Katastrofen den 17. Januar 1772, der fremkaldte det første Brev, vi have fra ham til Juliane Marie. Kong Georg III af England var i høj Grad opbragt over den Behandling, Søsteren Karoline Mathilde var bleven Gjenstand for, og de Forhandlinger, der førtes imellem Regeringerne i London og Kjøbenhavn, indtil Karoline Mathilde var ført til Celle, vare holdte i en alt andet end venlig Tone. Juliane Marie henvendte sig da til sin kloge Svoger i Potsdam for at bede ham om at mægle. Jeg er tilbøjelig til at tro, at Ministrene have været enige i, at hun burde gjøre dette Skridt. I det mindste meddelte hun dem de Breve, Frederik II skrev til hende i den nærmeste Tid derefter[1]). Det var med den største Venlighed, med de mest levende Udtryk af Deltagelse, at han tog imod Op-

[1]) Dette fremgaar af et Brev til Arveprins Frederik fra Schack-Rathlou 4. August 1772 (Pakke Betænkninger osv. i Tiden fra 1772—1781; Samlingen paa Raunholt).

fordringen til at mægle, og han erklærede sig villig til at paatage sig dette; men, tilføjede han, det vilde næppe behøves. Baade i det første og i de senere Breve beroligede han hende; han var overtydet om, at det fra Englands Side ikke vilde blive til andet end Ord og til en forbigaaende Misstemning, man skulde blot fra dansk Side vise en fast Holdning. Men ejendommeligt nok, det var ved Siden heraf dog, ligesom om han mente, at det kunde være ganske godt, om hun ikke troede Georg III og Englænderne altfor godt. Han skrev til hende i Slutningen af Juli 1772, at Kongen af England nok vilde slaa sig til Ro, men at man dog maatte være forberedt paa Intriger fra hans Side, da han følte sig fornærmet af hende personlig og af hele det brunsvigske Fyrstehus. Saafremt han selv hørte, at der i England tænktes paa noget ondt, skulde han nok give hende Underretning derom. Dette Brev satte den ængstelige Dronning i ikke ringe Uro; men den besindige Schack-Rathlau, som hun og hendes Søn meddelte det, tog Sagen med stor Fatning og viste, at der ikke var den ringeste Grund til at være bange for Intriger fra Englands Side i selve Danmark, det havde slet ingen farlige Forbindelser her. Desuden maatte man huske paa, at den preussiske Konge, hvis Holdning der forøvrigt var al Grund til at være taknemmelig for, var en bitter Fjende af England og ikke vilde være misfornøjet med, at Forholdet imellem det danske og det engelske Hof ikke var altfor godt[1]). Ligesom Frederik II i denne Tid havde ønsket, at man i Kjøbenhavn ikke gav for meget efter for England, saaledes ser man ham gjentagne Gange i de nærmest

[1]) Se den i Noten under forrige Side nævnte Pakke.

følgende Aar, naar den engelske Regering gav sit vrantne Lune imod vort Fædreland Luft, opmuntre Juliane Marie til bare rolig at byde den Spidsen.

Da det under det spændte Forhold til England drejede sig om den Behandling, Karoline Mathilde havde været udsat for, særlig om Ophævelsen af hendes Ægteskab med Kristian VII, kom Frederik II naturligvis ogsaa i sine Breve ind paa at skrive om hende, og hun er jævnlig paa Tale i dem lige til hendes Død i Celle 10. Maj 1775. Vi have ovenfor set, hvorledes han dømte om Struensee[1]); men hans Udtalelser om den ulykkelige Dronning ere om muligt endnu haardere. Det er, som om han forfulgte hende med et bittert Had. Hun er i hans Øjne kun en skjændig Kvinde, der baade havde begaaet Ægteskabsbrud og var meddelagtig i de andre grove Forbrydelser imod Kong Kristian VII, som Struensee var sigtet for. „Hun fortjener", skriver han, „kun Foragt . . . det forekommer mig, at Forbrydelser ingensteds bør finde Beskyttelse, og at en høj Byrd ikke bør tjene hende til Værn; hvis man opstillede det Princip, at Lovene kun kunde bruges i al deres Strænghed imod Folket, og at de store ustraffet kunne begaa de groveste Forbrydelser, vilde det være forbi med al Samfundsorden." Han finder da ogsaa, at det Højsind og den Ædelmodighed, som Juliane Marie havde vist mod hende, har været overordentlig stor. Men det var ikke nok med, hvad hun havde begaaet, hun vedblev efter hans

[1]) Derimod havde han, hvad der ogsaa andensteds fra er bekjendt, Sympathi for Struensees Broder, Karl August, der senere blev Minister i Preussen. I et Par af sine Breve til Juliane Marie lægger han et godt Ord ind for denne „*malheureux frère du grand coupable*", som han forsikrede, var „*un pauvre homme des lettres*" (6. og 19. Juli 1772).

Opfattelse stedse at være lige udsvævende og lige rænkefuld; han paastod, at han havde god Lejlighed til at vide Besked med, hvad hun tog sig for, da hendes Overhofmesterinde var en Søster til en af hans Ministre [1]). Man maatte, mente han, dobbelt ivrig holde Øje med hende, fordi hun var i Ledtog med Broderen, den engelske Konge. Voldsomst kommer hans Anklage imod hende maaske frem i et Brev, som han skrev den 15. Juli 1774. „Hun er“, hedder det her, „vistnok paa en Maade brouilleret med sin Broder Kongen, da hun stiller større Krav til ham, end han vil eller kan opfylde for hende; men dette vil dog ikke hindre Kongen i at intrigere for hende. Efter at hun har taget Bolig i Celle, har en Løber erstattet Struensee for hende som Elsker; men hun viser større Selvbeherskelse i dette Forhold end tidligere, og skjønt man veed god Besked dermed, træder dog ikke noget altfor offentlig frem. For øvrigt taler hun om sine tidligere skamløse Handlinger *(ses debordements)* med en Frækhed uden Lige, og jeg veed, at hun har sagt, at Eders Majestæt havde havt Grund til at lade hende fængsle, og at, hvis De havde opsat det 24 Timer, vilde den samme Skjæbne have rammet Dem, Madame. Hun har endog tilføjet, at hun havde villet lade Kongen erklære for udygtig til at regere og lade sig selv udraabe til Regentinde sammen med sin Læge. Eders Majestæt kan stole paa Sandheden af, hvad jeg her fortæller.“ Da Karoline Mathilde dør, ønsker han naturligvis Juliane Marie til Lykke med, at en Fjende nu var borte, som ikke vilde have ophørt med at arbejde imod Danmarks Vel, som stedse

---

[1]) Breve af 29. April, 6. og 19. Juli 1772, 4. Maj 1774.

vilde have søgt at skabe Splid imellem Danmark og England, og som, hvis Kong Kristian VII døde (hvad Gud forbyde), vilde have kunnet forstyrre Dronningens og hele Statens Ro[1]).

Ingen vil vel kunne læse disse voldsomme Udtalelser uden at føle sig uhyggelig berørt. Hvor frastødende er det ikke at se Frederik II tale om, at han brugte Karoline Mathildes egen Overhofmesterinde til igjennem sin Broder at fortælle ham alt det onde, hun vidste om sin Dronning! Og var det sandt, hvad han saa voldsomt anklagede denne for? Det har visselig ingenlunde altid været paalideligt, hvad han i sine Breve og Skrifter har sigtet andre for. Særlig Paastanden om, at Karoline Mathilde selv skulde have erklæret, at hun paa en forbryderisk Maade havde villet gjøre sig til Regent sammen med Struensee, kan man rolig se bort fra. Hvor almindelig udbredt end den Sigtelse imod hende og Struensee var, som der her hentydes til, hvor stærkt den end virkede til at ophidse Stemningen mod dem, saa er det vitterligt, at der ikke er fremført noget Bevis derfor; det var da heller ikke derfor, at Struensee blev dømt til Døden. Sigtelsen er tilmed urimelig allerede af den Grund, at Struensee ganske sikkert ikke vilde have vovet et saa dumdristigt Skridt; man huske paa hans Fejghed overfor de norske Matroser og Fodgarden. Og naar Frederik II endog lader Karoline Mathilde formelig prale af, at hun havde været med om at lægge slige Planer, er dette ikke blot i og for sig ganske utænkeligt; men det strider ogsaa mod den sandsynligvis troværdige Fortælling, at hun paa sit Dødsleje overfor Præsten

[1]) 15. Juni 1775.

Roques havde talt om den Uret, der blev gjort hende ved de Beskyldninger, som fremsattes imod hende[1]).

Men hvad man nu end vil dømme om Frederik II's Udtalelser om Karoline Mathilde, saa havde han utvivlsomt ved hele denne Sag vist stor Sympathi for Dronning Juliane Maries og i det hele den danske Regerings Holdning, han kunde med en vis Ret tale om den Interesse, han havde for Dronningens saavel som for Danmarks Lykke[2]). Og imidlertid var der ogsaa om et andet Forhold vexlet Breve imellem dem, der gav ham Lejlighed til at vise beslægtede Stemninger. Den 19. August 1772 foretog Gustav III i Sverige som vel bekjendt det Statscoup, der gjorde Ende paa Frihedstiden og lagde en stærk Kongemagt i hans Hænder. Han vidste godt, at Nabostaterne, baade Rusland, den dansk-norske Stat og Preussen, vilde se skjævt dertil, og at han udsatte sig for et Brud med dem. Men han vidste tillige, at Rusland var indviklet i en Tyrkekrig, og at det saavel som Frederik II desuden havde fuldt op at gjøre med Polens første Deling. Regeringen i Kjøbenhavn, mente han, vilde ikke gjøre noget paa egen Haand, og da den saa rustede sig i Henhold til tidligere Aftaler med Rusland, saa han det for saavidt ikke ugjerne, som han tænkte sig Muligheden af at kunne tilføje den et alvorligt Slag, inden andre Stater kunde blande sig i Kampen. Man kan visselig ikke fortænke ham i, at han var forbitret over den Iver, den dansk-norske Regering, saavelsom

---

[1]) Jvfr. dermed Hist. Tidsskr. 4 R. II. S. 826—27 Note og Schierns Bemærkninger om denne Fortælling.

[2]) 4. Maj 1774. I Brevet den 6. Juli 1772 taler han endog om den lykkelige Harmoni, der altid havde været imellem Danmark og Preussen.

den russiske, sekunderet af Preussen, havde vist for at bevare Frihedstidens for Sverige lidet lykkebringende Tilstande; men han var tillige optaget af Tanken om at bemægtige sig Norge, hvor han gjorde sig Illusioner om, at der var en udbredt Lyst til at komme bort fra Danmark. Saaledes traf baade han og Regeringen i Kjøbenhavn i Efteraaret 1772 temmelig alvorlige Rustninger, indtil man fra begge Sider som en Følge af Forhold, vi her ikke kunne gaa ind paa, mente, at det dog var bedst foreløbig at holde Sværdet i Skeden.

Under denne alvorlige Spænding havde Juliane Marie henvendt sig til Frederik II med samme Tillid, som hun havde vist ham i den nylig nævnte Sag. Hun kunde gjøre det fuldstændig trygt, thi skjønt Gustav III var Frederiks Søstersøn, følte denne Antipathi mod ham, og han holdt ingenlunde af, at Gustav havde givet sin Kongemagt en betydelig Forøgelse[1]). I samme Grad han i sine Svar paa Juliane Maries Breve viste sin Samstemning med den danske Regerings Opfattelse af Stillingen og med de forskjellige Forholdsregler, den traf, i samme Grad lød ogsaa hans Sprog beroligende. Han holdt Sverig for altfor svagt til, at det skulde vove en Krig, og han fandt, at man i Danmark havde valgt den rette Mand til at forsvare Norge, hvis det behøvedes, nemlig den særdeles dygtige General Huth. Kun under een Forudsætning vilde Gustav kunne gjøre stor Skade, det var, hvis der virkelig var et stærkt svensk Parti i Norge. Men i værste Tilfælde vilde dog dette Rige ikke

[1]) Ved Siden heraf kan det mærkes, at han, da han skrev til Juliane Marie om Statscoupet den 19. August, dog udtalte: „*Les états avaient rogné son pouvoir plus que le comportait la constitution du comte Horn.*“ (Brev af 13. September 1772.)

kunne gaa tabt for mere end een Vinter; naar Foraaret kom, vilde Rusland gjøre en kraftig Diversion imod Sverige, og han selv vilde da ogsaa komme til at optræde som den russiske Kejserindes Forbundsfælle; fra Frankrig kunde Gustav III ikke vente nogen Hjælp, skjønt det sikkert stod bag ved hans Foretagende, det var altfor finansielt ødelagt, det første Kanonskud, som den franske Hær affyrede, vilde medføre Statens Bankerot. Vistnok mente han, at Regeringen i Kjøbenhavn maatte være paa sin Post, men Grund til større Ængtelse var der ikke[1]), han troede ej heller, at Gustav vilde lade det komme til en Skilsmisse med sin Dronning, den danske Prinsesse Sofie Magdalene, undtagen hvis en Krig med Danmark virkelig udbrød[2]). Det Sprog, Frederik II saaledes førte i sine Breve til Dronningen, svarede ganske til, hvad han lod sine Diplomater udtale baade i Kjøbenhavn og Stockholm[3]). Senere, efter at denne Krigsfare var drevet over, gjorde han oftere i sine Breve sig en Fornøjelse af at komme med haanende Udfald mod sin svenske Søstersøn. „For ikke at være ledig“, skriver han saaledes engang, „har Kongen af Sverige lagt sig ud med sin Moder og opfundet uefterlignelige Moder for sine Svenskere.“ [4])

---

[1]) Breve af 13. og 27. September, 3. og 20. Oktober, 2. og 9. Novbr., 8. December 1772, 12. Januar, 6. Marts, 23. April 1773.

[2]) Brev af 3. Oktober 1772.

[3]) Depp. fra de danske Diplomater i Stockholm og Berlin af 18. December 1772 og 2. Januar 1773.

[4]) Brev af 12. Juni 1779. Dog har han aldrig tilnærmelsesvis i dem brugt saadanne Udtryk som dem, der findes i et Brev fra ham til Broderen Prins Henrik af 3. August 1777 (26de Bind af den store Oktavudgave af hans Værker No. 281); her kalder han Gustav III „*une vipère envenimée*“ og „*cette creature atroce*“.

Var det end nærmest disse udenrigske Forhold, der havde bragt Juliane Marie til at indlade sig paa Brevvexlingen med Frederik den store, saa ere dog ogsaa de indre Forhold i selve den dansk-norske Stat undertiden paa Tale i deres Breve. Saaledes fortæller Dronningen Svogeren om Rantzau Aschebergs og Ostens Fjærnelse fra Konseillet, som han ganske billiger. „Det er sikkert,“ skriver han i Anledning af Ostens Afsked, „at intet er uheldigere end Splid i Ministeriet, især under saa kritiske politiske Forhold som dem, hvori vi i Øjeblikket ere stedte.“ [1]) Forøvrigt berøres de indre Forhold i den dansk-norske Stat i flere Aar slet ikke i Frederik II's Breve, og Dronningen har altsaa, som det synes, ikke skrevet om sligt, ligesaa lidt som den preussiske Konge af sig selv har villet blande sig i den Slags Sager. Men senere kommer der en interessant Afvigelse derfra, og det var med Hensyn til A. P. Bernstorffs Afskedigelse i November 1780. Det er vitterligt, at denne nærmest var fremkaldt ved Guldbergs og Dronning Juliane Maries Frygt for, at Rusland, som Bernstorff var stødt an imod, skulde blive Danmark ugunstigt, naar han vedblev at være Udenrigsminister. Men der er tillige Grund til at formode, at Meningsforskjelligheder imellem dem og ham have gjort, at de ikke ugjerne grebe Lejligheden til at fjærne ham. Paa den Tid, dette skete, hed det desuden, at Frederik II havde havt sin Del deri, og dette var f. Ex. Meningen i Bernstorffs egen Kreds. Hans Svoger Frederik Leopold Stolberg skrev med rene Ord dengang fra Kjøbenhavn i flere Breve, at det var den preussiske Konge, der

[1]) Brev af 20. Marts 1773.

havde faaet ham afskediget, og at han som Redskab dertil havde brugt Dronning Juliane Maries Broder Ferdinand af Brunsvig[1]), der netop i Efteraaret 1780 var i Besøg hos Søsteren. Huske vi paa, hvad ovenfor er omtalt, at Frederik 27 Aar tidligere havde brugt den samme Ferdinand af Brunsvig, dengang han vitterlig søgte at styrte den ældre Bernstorff, knytter der sig unægtelig noget ret pikant til den brunsvigske Prinses forskjellige Besøg i Kjøbenhavn. Men var det med Rette, at denne Formodning om Frederik II's Medvirkning ved A. P. Bernstorffs Fald blev udtalt? Her søger man med Iver til den preussiske Konges Breve for at se, om de indeholde noget, der peger i den Retning. Det første Indtryk er, at de intet fortælle os derom. Ganske vist, Kongen siger, at han anser Bernstorffs Afskedigelse for at have været et saa godt som nødvendigt Skridt, hvis den gode Forstaaelse med Rusland skulde bevares, og han mener at kunne glæde Dronningen ved at udtale, at hele Europa bifalder Afskedigelsen som nyttig for Danmarks udenrigske Politik saavel som for dets indre Styrelse[2]). Men, hvad det drejer sig om i disse Breve fra ham, er væsenlig kun Forholdet til Rusland. Han havde selv med en paafaldende Begejstring hilset Katharina II's Plan om at danne det væbnede Neutralitetsforbund af 1780 under den store Søkrig vest paa, især fordi han haabede, at det skulde blive hans Uvenner Englænderne ubehageligt; det var, skrev han, en Plan, hvorfor hele Europa velsignede Kejserinden; han kjendte, hedder det med en Reminiscens for Oldtidshistorien, „intet skjøn-

[1]) A. D. Jørgensen: Regeringsskiftet 1784 (Kjbhvn. 1888) S. 122 og 123.

[2]) Anf. St. S. 135 og 137.

nere i Verdenshistorien, siden Pompeius havde renset Havene for Sørøvere" [1]). Bernstorff tog derimod Sagen anderledes. Han havde selv vistnok opstillet de folkeretlige Grundsætninger, som den russiske Kejserinde bag efter gjorde til sine; men han vilde, hvad der fra et dansk Standpunkt var fuldstændig statsmandsmæssig rigtigt, undgaa et Brud med Englænderne, han afgjorde derfor paa egen Haand det for Danmark værste Stridspunkt med dem og forholdt sig kjendelig kjølig til den russiske Forbundsplan. Af denne Grund var det, at han vakte Vrede i Petersborg. Men det synes dog paafaldende, at denne Divergens skulde have bragt Frederik II til at ville spille en Intrige imod ham, og for øvrigt kan man ikke i Bernstorffs Politik se noget, hvorved han er traadt i Modsætning til Frederik II's Interesser. Guldberg udtalte et Par Aar senere i et Brev til en politisk Ven, at Bernstorff havde villet have Preussen bragt til det point, som Seculum begyndte med [2]). Dette er en ganske uforsvarlig Tale af Guldberg. Der er ikke et Træk i hele A. P. Bernstorffs Politik, der kan opstilles som sigtende i den Retning. At han har anset Preussens stigende Magt for at være truende for Europa, er særdeles muligt. Det var som vel bekjendt hans Onkel og Læremester Johan Hartvig Ernst Bernstorffs Opfattelse, og denne har udtalt profetiske Ord om, hvilke Virkninger den preussiske Udvidelsespolitik vilde faa, som man nu kan se citerede af baade franske og tyske Forfattere. Men den Tid, da Preussens Magt kunde knækkes, var længst forbi, dengang A. P. Bernstorff virkede

[1]) 29. Maj og 16. Juli 1780.
[2]) A. D. Jørgensen anf. St. S. 154.

som Minister, det saa ingen bedre end han selv, og intet kunde ligge ham som Statsmand fjærnere end at tro paa Muligheden af, hvad Guldberg her har tillagt ham. Hvad der kan have været hans Hjærtes Ønske, er noget for sig, der ikke kan komme i Betragtning.

Trods alt dette er det imidlertid ingenlunde umuligt, at der har været noget sandt i det Rygte, Stolbergs Breve omtalte. Da Bernstorff paa flere Punkter var optraadt som fortsættende sin Onkels Politik, er det i og for sig ikke utænkeligt, at den mistænksomme Frederik II, der havde hadet Onklen, har været tilbøjelig til at mistro Brodersønnen[1]). Men det er tillige værd at lægge Mærke til et Brev, han tilskrev Juliane Marie den 12. August 1780, altsaa tre Maaneder før Bernstorffs Fald. Han hentyder her til Nyheder, han har faaet fra Danmark, der havde Betydning med Hensyn til Dronningen. Da de imidlertid ikke kunde gjælde for ganske sikre, havde han troet, at det var bedst at tale derom med hendes Broder Ferdinand, som stod paa Springet til at rejse til Kjøbenhavn. „Vi besluttede", skriver han saa, „at give Eders Majestæt Meddelelse derom ved en Mand, som ingen kunde ane det om" [2]). Ganske vist haabede han, at det var falske Formodninger, der havde givet Anledning til de Sigtelser, som indeholdtes i disse Efterretninger, men forudsat, at der var noget sandt deri, burde Dronningen efter hans Mening ikke være lige-

[1]) Det strider ikke herimod, at han, da A. P. Bernstorff i 1773 afløste Osten som Udenrigsminister, lykønskede Juliane Marie i den Anledning. Det kommer blot som en Høflighed, og den Gang havde Bernstorff endnu slet ikke spillet nogen politisk Rolle.

[2]) Der staar *„par l'homme deguisé qui est chargé de les lui remettre"*.

gyldig derved, det kunde ellers let blive for silde, hvis der hemmelig lagdes nogen Plan mod hende *(si quelque trame se forme à la sourdine)*. Det er aabenbart skjulte Fjender, han advarer Dronningen imod. Ved at læse dette Brev er jeg kommen til at tænke paa en Randbemærkning, der findes i Dorthea Biehls anden Redaktion af hendes Skildring af Regeringsforandringen 1784 og den nærmest foregaaende Tid, og som Rigsarkivar Jørgensen har aftrykt i sit Skrift „Regeringsskiftet 1784“[1]). Det hedder her, at den egentlige Aarsag til Bernstorffs Afskedigelse laa i, at han en Dag i Sommeren 1780 paa Fredensborg fortrolig havde talt med General Eichstedt, Kronprinsens Overhofmester, om de almindelig brugte Kabinetsordrers Skadelighed og om Kronprinsens Konfirmation. Han havde sagt, at man med forenede Kræfter burde modsætte sig Kabinetsordrerne. Men dette rapporterede Eichstedt strax til Guldberg, som blev overordentlig forbitret derover. Da det nu er vitterligt, at Bernstorff var en Modstander af det Regimente, som Guldberg i stigende Grad førte med Kabinetsordrer, støttet af Enkedronningen, ligger der sandsynligvis nok noget sandt bag ved denne Meddelelse, og naar omtrent samtidig Frederik II advarer Dronningen imod hemmelige Fjender, er det ifølge al Rimelighed et Rygte om Bernstorffs Opposition, som han har tænkt paa ved sit Brev, og hvorom han har talt med Prins Ferdinand af Brunsvig. Det er da ogsaa meget tænkeligt, at denne mundtlig har advaret Dronningen imod Bernstorff, hvor overflødigt dette end vistnok var. Naar Frederik II, som det vil erindres, i det ovenfor citerede Brev til Dronningen efter denne

[1]) S. 118.

Ministers Fald taler om de gode Virkninger, dette vilde have ikke blot med Hensyn til den udenrigske Politik, men ogsaa, hvad den indre Styrelse angik, er det et yderligere Vidnesbyrd om, at han har vidst Besked med, at Bernstorff ikke var enig i den Maade, hvorpaa denne ledede.

Omtrent samtidig var der kommet et Spørgsmaal op, som Frederik II i sit Ønske om at knytte det danske Kongehus nær til sig, lagde stærk Vægt paa at faa afgjort efter sit Tykke, det var Spørgsmaalet om Kronprins Frederiks Giftermaal. Uagtet denne i Efteraaret 1780 ikke endnu var mere end 12 Aar gammel, fandt Juliane Marie og Frederik II dog, at Tiden kunde være passende til at faa det afgjort, hvem han skulde giftes med, det kunde næppe være vanskeligt at faa den 12aarige Dreng til at gaa ind paa, hvad man foreslog ham. Den første Tanke var den, at han til Brud skulde have en Prinsesse af Würtemberg, en Søster til Storfyrst Pouls Gemalinde; derved vilde Baandet til Rusland formentlig blive knyttet fast, og baade Frederik II og den daværende danske Regering vare enige om at holde Forbindelsen med Rusland for at være af den allerstørste Vigtighed for dem begge. Frederik II udviklede i et Brev for Juliane Marie, hvor stærkt han anbefalede denne Ægteskabstanke til den russiske Regering. Men uheldigvis havde netop nu Kejser Josef II begyndt at underminere ham i Petersborg, og Resultatet blev, at Katharina II afviste dette Forslag, hun foretrak at faa den unge Prinsesse gift med den senere Kejser Frans II, et Vidnesbyrd foruden andre om, hvorledes hun nu gik over i den østerrigske Lejr. Næppe havde Frederik II faaet at vide, at Planen var slaaet fejl, førend han fore-

slog, at en Datter af hans egen Brodersøn, den senere Frederik Vilhelm III, skulde være Kronprinsens Brud. Juliane Marie gik med Iver ind derpaa, hun fik Kronprinsen til at samtykke, og alt syntes nu klappet og klart[1]). Man enedes siden om, at Forlovelsen skulde deklareres, saasnart Kronprinsen var bleven konfirmeret i Paasken 1784. Adskillige Breve fra Frederik II dreje sig om denne Sag[2]), der for øvrigt som vel bekjendt aldrig førte til noget, da Kronprinsen efter Regeringsforandringen 1784 ikke vilde vide noget af, at han skulde være bundet ved det Løfte, man havde faaet ham til at give som 12aarig Dreng.

Vi have set, at Frederik II allerede i Sommeren 1780 havde advaret Juliane Marie imod hemmelige Modstandere, og opfyldt som han var af Ønsket om at se hende bevare sin Indflydelse paa vort Fædrelands Regering, søgte han i de nærmest følgende Aar at skaffe sig Underretning om Partistillingen i de danske Regeringskredse for at kunne advare hende i Tide. I flere Breve kommer han tilbage til, hvad der forekom ham betænkeligt. Den 22. Juli 1781 skriver han, at han har hørt tale om et Komplot, der var opdaget i Kjøbenhavn, og

[1]) Med Hensyn til Opfattelsen hos den daværende dansk-norske Regering af Vigtigheden af at fremme en Tilknytning til Preussen, samtidig med at man stod i nøje Forbund med Rusland, henvises til Guldbergs Ord i hans bekjendte Betænkning af 6. Decbr. 1780: „Der er imellem Danmark og Preussen et nøje Venskab, grundet paa en stærk Alliance med det samme Rusland, og vor Fordel og Sikkerhed gjør det til en Pligt for os ikke alene at ønske, men og i Rusland befordre dette Baands Varighed. Ved dette middelbare Venskab med Preussen synes vor Sikkerhed at have naaet al menneskelig Fuldkommenhed“ (Giessing: Struensee og Guldberg S. 184 [Kjhhvn. 1849]).

[2]) Se A. D. Jørgensen anf. St. S. 132 ff.

interessant er det at se ham skrive den 11. April 1783, at han er bange for, at det kan komme til Forstyrrelser i Kjøbenhavn, naar Kronprinsen bliver erklæret myndig; tre Uger senere hedder det i et Brev fra ham: „Jeg, der er min uforlignelige Dronnings ret inderlige Ven, jeg beder og besværger Dem om med Aarvaagenhed at holde Øje med et Parti, som jeg har Mistanke om, er ved at danne sig i Danmark, og især at passe paa dem, der omgaas Deres Sønnesøn, for at ikke nogle Intriganters Ondskabsfuldhed skal fordærve hans uskyldige Hjærte. Jeg længes meget, det tilstaar jeg, efter at se det Tidspunkt, da han bliver myndig, gaa forbi, uden at ærgjerrige og ildesindede Folk bringe nogen Forstyrrelse. Min kjære Dronning ser, at dette Øjeblik nærmer sig, og jeg tvivler ikke om, at Deres Klogskab og Forsigtighed vil bringe Dem til at træffe saa gode Forholdsregler, at alt forløber til Deres største Tilfredshed.“ [1]) Hvor ængstelig Juliane Marie end plejede at være, følte hun sig til Uheld for sig selv imidlertid paa dette Tidspunkt fuldstændig tryg, og hun skrev til ham, at han kunde være ganske rolig. Han undlader saa naturligvis ikke at udtale sin Glæde over at høre, at hun havde forudset alle Muligheder, og at hun altsaa kunde føle sig sikker paa Fremtiden [2]).

Det er, vil man se, paa en ret interessant Maade, forskjellige Forhold og Sider af vor Historie i den saakaldte Guldbergske Tid afspejle sig i disse Breve, og den Stilling, den store preussiske Konge har indtaget som en Slags politisk Raadgiver for Dronning Juliane Marie, er for paafaldende, til at den bør være ukjendt.

---

[1]) A. D. Jørgensen anf. St. S. 149—50.
[2]) Brev af 29. Maj 1783.

Men hertil knytte sig saa ogsaa Breve af andet Indhold. Der er baade saadanne, hvori han kommer ind paa Familieforhold, og andre, hvor han griber Lejligheden til Almenbetragtninger af forskjellig Slags. I Anledning af et Besøg af en Søster, der var Enkehertuginde i Brunsvig, skriver han, at det har været et af de lykkeligste Øjeblikke i hans Liv. „Der er“, hedder det videre, „ingen sand Lykke i Livet undtagen den, der vedrører Hjærtets Følelser. Hvad der hører sammen med Forfængeligheden, er kun Røg, hvad der staar i Forbindelse med Rigdomme, er kun Graadighed, og hvad der tjener Menneskenes andre Daarskaber, er kun Skuffelser; Venskabet derimod er det eneste virkelige Gode, vi kunne have Glæde af i dette korte Liv.“ Og hvor pessimistisk lyder det ikke, naar han et andet Sted udbryder: „Verden er et stort Lotteri, hvori enhver haaber at vinde det store Lod; men saalænge Verden har staaet, ere alle Mennesker blevne bedragne i deres Forhaabninger.“ Langt talrigere ere dog de Breve, hvori han har udtalt sig om samtidige Forhold i den store europæiske Politik og om de forskjellige Regeringer. Noget egentlig nyt med Hensyn til hans Opfattelse paa dette Omraade give de selvfølgelig ikke, man kjender den tilstrækkelig andensteds fra. Men den uforbeholdne Maade, hvorpaa han, som tidligere berørt, ytrer sig om alt dette, giver dog adskillige Enkeltheder i dem Interesse, saaledes den Bitterhed, hvormed han stedse omtaler Englænderne, hvis Hovmod imod alle andre Nationer han finder ganske utaaleligt; ikke mindre fremtrædende er den Haan, han udtaler om den engelske Regerings Politik, særlig med Hensyn til Kolonierne i Nordamerika, som han forudsaa vilde have Tabet af dem til Følge. „Hvis“, skriver han et Sted,

„Englænderne slippe nogenlunde helskindede derfra, maa man tro, at der er et særegent Forsyn, som vaager over, at de taabeliges og vanvittiges Handlinger kunne faa et heldigt Udfald“ [1]). Ikke stort mindre spydig er han med Hensyn til Frankrig, der i hans Øjne var et Land, som var i fuldstændigt Forfald. Det var, siger han, for svagt til at spille en anden Rolle end den intrigante Tjeners i Komedien [2]). Men den Regering, som han føler mest Uvilje imod, er naturligvis Østerrig. Marie Theresia opfatter han vistnok ikke mere som pønsende paa ondt: tvært imod, han ønsker bare, at hun maa blive ved at leve, da hun tydelig nok søger at holde Sønnen, Kejser Josef II, tilbage. Thi denne er i hans Øjne den store Urostifter, der blot venter paa Moderens Død for at vende op og ned paa Forholdene i Europa, og han ser ham have Kaunitz ved sin Side, denne hans egen frygtelige Modstander fra Syvaarskrigens Tid, som han paastod, kun havde faa Ligemænd, hvad Skurkestreger angik [3]). Derimod staar Katharina II af Rusland for ham med en Glorie om Panden, hun er den store, den udødelige Katharina, hun hører til de Væsener, der synes at være fødte til at skabe Lykke. Alliancen med Rusland er ham derfor alt, og den haaber han at kunne efterlade de følgende preussiske Konger som en lykkelig Arv. Men uheldigvis skulde denne Herlighed ikke holde ud indtil Enden, han maatte til sin umaadelige Ærgrelse se Josef II fortrænge ham hos Katharina II, og hvorledes hun valgte at gaa sammen med Østerrig baade i Orienten og andre Steder. Saa er det da ogsaa ynkelig forbi

[1]) 24. August 1779.
[2]) 15. April 1775.
[3]) 12. Juni 1779.

med Katharinas mageløse Egenskaber, saa ser han, at det er Forfængeligheden, der raader hos hende, at om hun end kan fremsætte store Tanker, saa realiserer hun dem ikke; netop hendes Plan med den væbnede Neutralitet, som han havde lovprist i saa stærke Udtryk, er ham nu et Vidnesbyrd derom. Det er ogsaa med Spydighed, han taler om hendes Attraa efter at gjenrejse det græske Kejserdømme i Konstantinopel. Om hendes Alliance med Josef II siger han bittert: „Det er for højt for mig at dømme om de to Guders Færd“, og han er endog skarp nok til at sammenligne deres Politik imod Tyrkiet med en Aftale imellem et Par Landevejsrøvere, der ligge paa Lur efter en Rejsende, som de ville udplyndre[1]) — et Billede, som han, i Parenthes sagt, tidligere havde brugt om den Koalition imod ham selv, der fremkaldte Syvaarskrigen, men som han uheldigvis har glemt at benytte, hvor han i sine Skrifter har skildret sin, Ruslands og Østerrigs Optræden imod Polen. Kejserinden er for ham i denne Tid kun den umættelige, han betegner hende med Udtrykket „la pantocatrice“. For øvrigt svigter hans Lune ham ikke i Anledning af disse Skuffelser, og han kan i sit Forhold til Katharina II og Josef II sammenligne sig med en bedrøvelig Ægtemand, der var gjort til Hanrej af en lykkelig Galan. Den fra sin Optræden 1788 i Danmark bekjendte engelske Diplomat Elliot havde netop paa denne Tid havt den store Ærgrelse, at hans Kone tog sig en Elsker i en Baron Kniphausen i Berlin, og da det kom til en Duel mellem ham og Elskeren, blev han saaret. Med en Hentydning hertil skriver Frederik II: „Min Alder gjør mig mindre

[1]) 11. Oktober og 18. Februar 1783.

voldsom end Elliot. Denne stakkels Aktæon har duelleret med ham, der havde taget hans Kone fra ham, og er bleven saaret. Jeg nøjes med at se mig i Spejlet og betragte den Prydelse, hvormed Cæsar Josef har smykket min Pande" [1]).

Naar man har fulgt Frederik den stores Breve indtil Foraaret 1784, er man spændt paa at se, hvorvidt Regeringsforandringen 14. April 1784 vilde faa Indflydelse paa Korrespondancen. Det kunde ikke være andet, end at Virkningen maatte blive betydelig. Ikke alene var Juliane Marie fra nu af ganske uden politisk Indflydelse; men Frederik II maatte være forberedt paa, at Breve, som han nu skrev til hende, vilde blive aabnede undervejs. Altsaa om Politik vilde han ikke ytre sig mere; men derfor hørte han ikke op med at skrive til hende; hun modtog i den følgende Tid indtil hans Død ikke mindre end 29 Breve fra ham. Naturligvis taler han ikke ligefrem om, hvad der var sket 14. April; men man mærker tydelig hans Stemning i et Brev, som han skrev den 7. Juli 1784 [2]). Det hedder her: „Min kjære Søster fra Brunsvig har været her; vi have talt meget sammen om Deres Majestæt, men det har ikke været noget, jeg kan betro Papiret; jeg antager dog, at min kjære Dronning vil kunne gjætte, hvad vore Samtaler have drejet sig om." Ligesom man et enkelt Sted kan se ham snærte de daværende danske Ministre som „lettroende", saaledes føler man i et Brev hans Bitterhed over, at Kron-

---

[1]) 19. Juli 1783.

[2]) Det er paafaldende, at et Brev, han skriver til hende 10. Maj 1784, er affattet saaledes, at man skulde tro, at han dengang endnu ikke vidste noget om Regeringsforandringen, hvad dog er ganske utroligt.

prinsen efter 14. April havde vraget den preussiske Brud, han havde tiltænkt hende. Han skriver her: „Prinsen af Hessen vil rejse til Kjøbenhavn for at faa sin Datter gift med Kronprinsen og for om muligt at regere Danmark; han har mistet denne Charlatan St. Germain[1]), og for at trøste ham vil man lidt efter lidt sætte ham ind i Regeringssagerne. Det vil føre til en aabenbar Rivaliseren med Bernstorff, og saa vil det komme an paa, hvem der kan faa styrtet sin Modstander“ [2]). Denne Prins af Hessen var den bekjendte Landgreve Karl af Hessen, gift med Prinsesse Louise, Frederik V's yngste Datter af første Ægteskab. Han havde nogle Aar tidligere med Anbefaling fra Juliane Marie fulgt Frederik II under hans Felttog imod Østerrigerne 1778, og han var bleven meget venlig behandlet af Kongen, ligesom denne ogsaa i sine Breve til Juliane Marie havde omtalt ham paa en smigrende Maade. I Modsætning dertil var det Brev, vi her have gjort Bekjendtskab med, alt andet end venligt. Senere, da Frederik II mærkede, at Dronningen havde taget sig det nær, og at Prinsen af Hessen havde givet Forsikringer om, hvor langt det havde været fra, at han havde villet gjøre noget, der var ham imod, vilde han bortforklare sine Ord og kom med nogle høflige Udtalelser om Prinsen; men sin Opfattelse forandrede han næppe[3]). Dette er det eneste Sted i Brevene efter 14. April 1784, hvor han strejfer Forhold i Danmark saaledes, at hans Ord have nogen Interesse. Han kan en enkelt Gang klage stærkt over den alminde-

---

[1]) Naturligvis den for sine magiske Kunster bekjendte Greve.
[2]) 16. Oktober 1784. Se A. D. Jørgensen anf. St. S. 316.
[3]) 3. December 1784.

lige Tilstand i Europa, under hvilken man saa alle fornuftige og faste Regeringsgrundsætninger blive kuldkastede; men for det meste ere Brevene venlige Opmuntringer til Dronningen om at bære Livets Modgang med Resignation, han glæder sig over, hvor smukt hun udtaler sig om sin Stilling, over den ophøjede filosofiske Fatning, hun viser i sine Breve, og han kommer aldrig, hvad der ikke bør glemmes, med nogen Ytring, der kunde ægge hende. Tvært imod, han er stedse beroligende i sine Udtalelser, samtidig med, at han venlig spørger til hendes Helbred og fører forskjellig Smaapassiar. Som Helhed taget gjøre disse Breve et elskværdigt Indtryk, og have de ikke anden Betydning, have de dog i det mindste den, at de ere et tydeligt Vidnesbyrd om, at hans Venskab for Juliane Marie var oprigtigt. Selv da han tilsidst var saa svækket, at han ikke kunde føre Pennen, sendte han hende dog ved en andens Haand en venlig Hilsen. Det gjælder de to sidste Breve, hun har faaet fra ham.

De jyske Kirkebøgers Bidrag til Belysning af Krigen i Jylland 1657—59.

Af

Chr. Villads Christensen.

Den mest iøjnefaldende Frugt, som Provinsarkivernes Oprettelse foreløbig har sat, er den stærke Benyttelse, som gøres af de nu til de forskellige Arkiver indsamlede Kirkebøger. Ganske vist udgøre Kirkebøgerne kun den mindste og i historisk Henseende ingenlunde den vigtigste Del af det Materiale, som opbevares i Provinsarkiverne. Men det gælder i langt højere Grad om dem end om nogen anden Gruppe af Arkivalier, at de først nu ere komne til deres Ret og kunne bruges med fuldt Udbytte. De værdifuldeste Tingbøger og Skifteprotokoller vare allerede tidligere indsamlede til Rigsarkivet, og Bispearkiverne have al Tid været vel kendte og jævnlig benyttede. Men Kirkebøgerne vare derimod saa godt som værdiløse for Historikerne, saa længe de laa spredte omkring i Landets 1200 Præstegaarde. Dette Forhold er nu forandret, og de gamle Kirkebøger ere komne flittigt i Brug. Til en Begyndelse er det naturligvis særlig Genealoger og Personalhistorikere, der have kastet sig over dem, og disse ville jo ogsaa i Fremtiden afgive det største Antal

af Kirkebøgernes Benyttere. Men ogsaa Kulturhistorien vil kunne hente mange værdifulde Oplysninger ud af disse Bøger, og at selv en saa fjerntstaaende Videnskab som Krigshistorien kan drage Nytte af dem, skulle vi her gøre et Forsøg paa at vise ved at samle de Oplysninger, som de jyske Kirkebøger give om Svenskernes og de Allieredes Besættelse af Jylland i Aarene 1657—59. — Det skal dog strax bemærkes, at man ikke maa vente sig særlig store eller nye Resultater af en Undersøgelse, der ikke benytter andet utrykt Stof end Kirkebøgerne. Men da Krigsbegivenhederne i Jylland i de nævnte Aar ere i en paafaldende Grad ubekendte og Materialet til deres Historie meget sparsomt, ville dog selv de smaa Notitser, som her kunne fremdrages, formentlig have deres Interesse.

Kirkebøgernes Førelse blev almindelig paabudt ved Reskript af 17de Maj 1646, og det viser sig, at denne Befaling er bleven ret godt efterkommet af Præsterne. Forsaavidt der ikke allerede fandtes en tidligere paabegyndt Kirkebog ved Embedet, er altsaa en saadan bleven anskaffet i 1646 eller den nærmeste Tid derefter, og ved Krigens Begyndelse i 1657 tør vi nok antage, at en Kirkebog har været ført i enhver Præstegaard i Jylland. Men hvad der i disse Aar er nedskrevet af Præsterne, er nu for den langt overvejende Del gaaet til Grunde ved Skødesløshed og Uheld og Tidens ødelæggende Magt. Af Jyllands 550 Pastorater har i dette Øjeblik kun et Antal af 77 Kirkebøger i Behold, som gaa tilbage til Aaret 1660 eller tidligere. Disse 77 Pastorater ere fordelte temmelig ujævnt over Halvøen, idet Landet nord

for Limfjorden er forholdsvis bedst stillet i saa Henseende. Fordelingen er som følger:

Aalborg Stift 33 (deraf Aalborg By 2, Vendsyssel 14, Thy 9, Mors 7 og Læsø 1).

Viborg Stift 9.

Aarhus Stift 16.

Ribe Stift 19 (deraf Østkysten 7, Vestjylland 12).

Af disse 77 Protokoller[1]) indeholde de 44 Oplysninger, som mer eller mindre staa i Forbindelse med Krigen, for de flestes Vedkommende dog kun en enkelt, lejlighedsvis Notits. Men de 33 udvise intet direkte Spor af, at der paa den Tid har været Krig i Landet.

Indirekte kunne de derimod nok belære os om, at noget usædvanligt har været paa Færde; thi en stor Del af dem er slet ikke ført i større eller mindre Perioder af det paagældende Tidsrum. Det er jo bekendt nok, at en stor Mængde Præster mistede Livet under denne Krig[2]), og deres Efterfølgere kunde mangen Gang først tiltræde Embedet, naar nogenlunde rolige Forhold vare vendte tilbage. Denne præsteløse Tid afspejler sig hyppigt i Kirkebøgerne ved en Del ubeskrevne Blade for Aarene 1658—59 og Fremkomsten af en ny Haandskrift ved Aar 1660. Flere Gange er ogsaa en hel ny Kirkebog begyndt med dette Aar, uden at nogen ældre er opbevaret. Da man ikke kan antage, at det i 1646 paabegyndte Bind allerede paa den Tid skulde være

---

[1]) For Kortheds Skyld tales her stadig om lige saa mange Kirkebøger, som der er Pastorater. I Virkeligheden er Bindenes Antal noget større, da Præsterne vel som Regel, men ikke al Tid, have indført samtlige Ministerialia fra Pastoratet i ét Bind.

[2]) Se saaledes Kirkehist. Saml. 2. R. V, 119 ff.

udskrevet, er Anledningen til den nye Bogs Anskaffelse naturligvis den, at den ældre er bleven bortført eller ødelagt i Krigens Tid[1]).

Men selv om baade Præsten og Kirkebogen slap i Behold over den farlige Tid, er det forstaaeligt og tilgiveligt, om Embedsbogens Førelse under disse Vilkaar blev glemt. Ulykken var jo ikke alene Krig og Indkvartering, Udplyndringer og Kontributioner; men samtidig hjemsøgtes Landet af en Pest, der ryddede saaledes op i Befolkningen, at mange Sogne maa have staaet næsten øde. Hvorledes har det f. Ex. ikke set ud i Grimstrup Sogn ved Ribe, af hvis Beboere der i Aaret 1659 døde 168, i Aarre, hvor der i samme Tid døde 94, eller i Øsse og Næsbjerg, hvor der døde 186? Og Forvirringen gjordes endelig fuldstændig derved, at de overlevende i store Mængder forlod deres egen hærgede Hjemstavn for om muligt at finde et taaleligere Opholdssted i andre Egne. Saadanne „Flygtninge“ eller „Fordrevne“ omtales saa hyppigt i de tiloversblevne Kirkebøger fra hin Tid, at man faar Indtryk af, at denne Udvandring har været almindelig. Somme ere kun naaede til et af de nærmeste Sogne; men andre finde deres Grav milelangt borte fra deres gamle Hjem. Saaledes nævnes nogle Gange i Lading Kirkebog et Par Ægtefolk, „som vare af Fjenderne forjaget fra Brendstrup og vare komne til Fadstrup“, eller som „for Fjendernes Overvold var flygtet fra forne Brendstrup“. Brendstrup ligger i Tilst Sogn, der grænser op til Lading

---

[1]) Det er bekendt, at et ikke ubetydeligt Antal af danske Tingbøger og andre Arkivalier opbevares i Stockholm, hvorhen de i sin Tid ere førte af Svenskerne som Krigsbytte. Maaske der ogsaa kunde findes Kirkebøger iblandt.

Pastorat. I Maarslet døbes et Barn, hvis Moder er kommen fra Hørning, et Par Mil borte, „fra Hus af de umilde Polakker forjaget“, og i Billum ved Varde begraves „en landflygtig Kvinde af Timmerby“, formodentlig Tømmerby i det nærliggende Sneum Sogn. Men vi se ogsaa, at der i Skjoldborg Kirkegaard i Thy i 1659 begraves en gammel Kone fra Linneballe ved Vejle, „in exilio for de indbudne fremmede Gæster, Brandenburger og Polakker“.

Der var saaledes Forstyrrelse nok til at undskylde Kirkebogens mangelfulde Førelse i disse Aar, og flere Præster have ogsaa ligefrem udtalt, at det er Krigen, som er Skyld i Bogens Lakuner. I Øster Snede er Kirkebogen ikke ført fra August 1657 til Oktober 1659, men paa det hvide Blad har Præsten skrevet: „Anno 1657, d. 23de Augusti kom Svensken til Vejle og gjorde herudi denne dispendium.“ Præsten i Grimstrup bruger flere Ord for at sige det samme, idet han anfører ved Aar 1659: „De Døde kand ved Dag og Datum ikke noteris, baade for min egen Siugdoms Skyld saa og den farlig grasserende Død og Sognefolkenes Adspredelse for de umilde Krigsfolk mod Svensken med Dannemark den Tid allierede.“ Præsten i Ullits nord for Viborg har opgivet Kirkebogens Førelse i Juni 1658, men derefter anvendt Papiret til en Dagbog over Krigens Begivenheder i Sognet og til Regnskab over sine Udgifter i Anledning af Indkvarteringen. Kirkebogen for Stenderup ved Kolding er ikke ført i den første Del af 1659; paa den tomme Plads har Præsten skrevet: „In absentia mea in Middelfart.“

Imidlertid findes der ogsaa blandt de 77 fra hin Tid bevarede jyske Kirkebøger adskillige, der uden Afbry-

delse og uden noget Tegn paa Forstyrrelse ere førte gennem de tre Krigsaar, ganske som de ere førte før og efter. Ved første Øjekast ligger det nær at tro, at en saadan velført Kirkebog maa stamme fra et Sogn, hvor Krigens Ødelæggelser ikke ere naaede hen. Men denne Slutning vil dog ikke holde Stik i sin Almindelighed; thi blandt den Slags Bøger findes netop nogle af dem, der indeholde Fortegnelser om Svenskernes eller de Allieredes Tilstedeværelse i Sognet. Vi tør derfor heller ikke, hvor en saadan udtrykkelig Angivelse fattes, slutte noget af Bogens Tavshed og dens regelmæssige Udseende: Krigsfolkene kunne jo nok have været i Byen, selv om ingen af dens Karle blev skudt, og ingen af dens Piger maatte staa offentligt Skrifte —, og det er navnlig disse to Poster, som give Anledning til de fremmedes Omtale i Kirkebogen. Desuden er den ene Præst ikke saa meget skrivende som den anden; medens nogle af dem udbrede sig om Sognets Begivenheder baade paa Vers og Prosa, paa Latin og Dansk, nøjes andre med at udfylde de foreskrevne Rubrikker uden nogen Kommentar, omtrent som det gøres i vor Tids skematiske Ministerialbøger, og man aner da ikke, hvilke Begivenheder der muligvis ligge bag ved de magre Lister. Dette maa saaledes gælde om en stor Del af Vendsyssels Kirkebøger. Vi vide jo anden Steds fra, at Svenskerne vare deroppe, og i et Par af Kirkebøgerne (fra Hammer i Kær Herred og Alstrup i Hvetbo Herred) findes der ogsaa Spor af deres Nærværelse[1]). Men i en halv Snes lige saa gamle

[1]) Begge disse Tilfælde ere dog af tvivlsom Natur. De bestaa nemlig i, at der henholdsvis d. 13de og d. 27de Juni 1658 døbes to uægte Børn, til hvilke der i al Almindelighed udlægges „en Svenske“ eller „en svensk Soldat“ som Barnefader.

Bøger fra omliggende Sogne i Vendsyssel findes intet om dem. Denne Omstændighed beviser altsaa ikke, at der ingen Fjender har været i disse Egne; men dog tør vi nok anse saa mange Kirkebøgers Tavshed paa dette Punkt som et Vidnesbyrd om, at deres Ophold her har været mindre langvarigt og trykkende end i andre Dele af Jylland.

Der er endogsaa en enkelt Del af Landet, for hvis Vedkommende vi ville være tilbøjelige til at tillægge Kirkebøgernes Tavshed absolut Beviskraft. Det er Øen Mors. Fra denne Ø haves i Behold 7 Kirkebøger, indeholdende Optegnelser fra ialt 13 Kirkesogne, uden at der i en eneste af dem findes en Hentydning til Svenskerne eller de Allierede: ingen Voldsomheder omtales i Dødslisten[1]), ingen Svensker eller Brandenburger udlægges som Barnefader —, det kan sikkert kun forklares derved, at ingen saadanne have været paa Øen. Flere af Bøgerne ere tilmed ret udførlige, og f. Ex. Præsten i Alsted og Bjergby har været en meget meddelsom Mand.

Da vi imidlertid med Sikkerhed vide, at Svenskerne ikke kom nord for Limfjorden før et Stykke ind i Oktober 1657, kunne disse Svenskere i nærværende Tilfælde næppe være andet end et kærkomment Paaskud. — At de bleve brugte som saadant, er sikkert nok. En Pige i Kolding angav saaledes for Præsten, at Faderen til hendes Barn var „en Foerherre under de Svenske, som siges at være bleven død udi sidste Slag udi Fyen d. 14. Novbr. 1659“. Den Historie var jo saa nem at finde paa, og saa var Faderen med det samme ude af Verden. Men da Barnet skulde døbes, kom Gudmoderen uheldigvis med en anden Forklaring; Præsten kaldte da atter Pigen for sig, og nu tilstod hun ganske rigtig, „at forne Hans Jespersen var hendes Barnefader og ingen anden“.

[1]) Kun i Lødderup begraves $^{21}/_{4}$ 1659 „Jens Andersen i Faarup, som blev skudt“. Men der siges intet om, at det var en Soldat, som skød ham. Smlgn. Schade: Øen Mors, pag. 83.

der sikkert ikke vilde have undladt at omtale, hvad mærkværdigt der i disse Aar kunde have tildraget sig i hans Sogne. — Naar Øen Mors alligevel fik sin Del af Landets Lidelser, og f. Ex. Kapellaniet i Rakkeby maatte nedlægges, fordi det havde lidt meget under Krigen[1]), maa dette alene tilskrives de haarde Afgifter og Kontributioner.

I de 44 Kirkebøger, som indeholde Meddelelser om de fremmede Gæster, falde Oplysningerne i to forskellige Grupper. Den ene er de Beretninger om kirkelige Handlinger, som Præsten paa Embeds Vegne tilfører Kirkebogen, og i hvilke de fremmede omtales ligesom andre, for saa vidt de have spillet en Rolle ved de nævnte Lejligheder. Den anden Gruppe er Præsternes egne Tilføjelser, der egentlig ere Kirkebogen som saadan uvedkommende og ligesaa vel kunde have været optegnede et hvilket som helst andet Sted. Medens Oplysninger af førstnævnte Slags maa, hvad Paalideligheden angaar, betragtes som historisk Materiale af første Rang og sættes i Klasse med andre originale Aktstykker, er den sidstnævnte Gruppe naturligvis kun historiske Beretninger, hvis Forfattere, selv om de ere samtidige med Begivenhederne, ere den samme Kritik underkastede, som andre Historieskrivere. Naar f. Ex. Præsten i Grimstrup i 1659 skriver i Kirkebogen om Danmarks Allierede, „som vaar Kejserlige, Brandenburgerske og Polakkerne, af hver Slax 18,000 Mand", ere vi ikke forpligtede til at tro paa hans Angivelse i dette Punkt. Han taler jo her om en Ting, som han ikke kunde vide Besked om, og en Historiker i vore Dage har langt lettere ved

[1]) Kirkehist. Saml. 2. R. V, 139.

at skaffe sig Oplysninger om de Allieredes Styrke, end Præsten i Grimstrup havde i 1659. Den samme Præst viser ogsaa paa mange andre Maader, at han, naar han skriver i sin Kirkebog, føler sig mere som Forfatter end som Embedsmand. Saaledes har han søgt at karakterisere hvert af de tre Krigsaar ved en latinsk Overskrift, som han dog formodentlig først har udtænkt, efter at hele Krigen var forbi. 1658 kalder han „Anno regnante Sveco“, 1659 „Anno turbulenti seculi“ og 1660 „Anno restitutæ pacis“. Og da han i 1658 skulde notere det sørgelige Faktum i Kirkebogen, at der i dette Aar ingen Bryllupper havde været i Sognet, har han fundet en Tilfredsstillelse i at udtrykke dette ved følgende latinske Vers:

„Nota:
Impediunt castam Venerem copulamque per annum
Atque ultra populo bella cruenta meo.“

Det fyldigste Exempel paa Præsternes Historieskrivning i Kirkebøgerne haves dog fra Vinding og Vind Sogne i Ulfborg Herred. Her har Præsten ved smaa Notitser imellem Beretningerne om de kirkelige Handlinger fulgt Krigen fra dens Begyndelse indtil Slaget ved Nyborg. Skøndt Notitserne ere i Dagbogsform og ere indførte paa de Steder i Kirkebogen, hvor de kronologisk høre hen, ere de dog ikke nedskrevne strax. Det viser allerede den første af dem i 1657: „Den 1ste Juni skrev Kongen af Danmark Fejdebrev til Sverig. Men de Gæster, han indbød, vare onde at komme af med igen.“ Dette har Præsten altsaa først skrevet paa et senere Tidspunkt, da han havde gjort Erfaringer om Fejdebrevets Følger. Og det samme viser sig, naar han til sin Beretning om Svenskernes Bortgang til Fyen i 1658

føjer dette Lettelsens Suk: „Gud lod Danmark (sic!) aldrig se dennem mere. Amen.“ Her har han tydelig nok skrevet ud fra sin Viden om Slaget ved Nyborg det følgende Aar.

Ved de smaa Notitser, som der her er Tale om, faar denne Adskillelse dog ikke stor Betydning. Selv Præsternes egne Meddelelser angaa som oftest kun Begivenheder i deres egne Sogne, om hvilke de maa antages at vide tilstrækkelig god Besked, og naar de en enkelt Gang gaa derudover, kunne deres Fejltagelser let korrigeres. Vi ville derfor i det følgende betragte de forskellige Kirkebogsoptegnelser under ét.

Det første svenske Indfald.

Det tidligste Spor, som Krigen har sat sig i de jyske Kirkebøgers embedsmæssige Tilførsler, træffe vi i Stadil, nord for Ringkøbing. Her findes i 1657 følgende Notits: „1ste Avgust, en Løverdag, bleve 9 unge Mandspersoner skriftede og berettede, med to, som nyligen havde været til Alters, hvilke bleve affærdigede til Friderichs Stad hasteligen.“

Vi fejle næppe ved at sætte disse unge Karles hastige Bortkaldelse i Forbindelse med Krigsrustningerne. Og vi se da, at endnu den 1ste Avgust gaar Soldaternes Bevægelse den rigtige Vej: de sendes til Frederiksstad, altsaa syd paa mod Fjenden. Men naar vi næste Gang træffe Krigens Spor, er det allerede forandret, og den danske Hær strømmer da nordpaa, forfulgt af eller endogsaa bag efter de ilende Fjender. Dette blive vi Vidne til i Kolding et Par Uger senere, og Kirkebogens Optegnelser give os endnu en svag Genklang af de tumultuariske Optrin, som have betegnet dette Tilbagetog.

Den 14de Avgust blev en af Oberstlieutenant Ditlev Rantzovs Tjenere begravet, og d. 16de Avgust begravedes „Skarpretterens Hustru Catharina Fox, af en Rytter udi General Buchwalds Folks Dyrchtog ihjelstukken“. Dette „Dyrchtog“ gik som bekendt mod Frederiksodde, hvor Hæren strax efter blev indesluttet af de Svenske, der samtidig udbredte sig over det sydøstlige Hjørne af Halvøen. Den 23de Avgust kom de saaledes til Vejle og gjorde derved den før omtalte „Dispendium“ i Øster Snede Kirkebog, og næste Dag kom den første Afdeling af dem „med to Regiments-Kvartermestre“ til Hedensted. Hele Efteraaret igennem træffe vi dem i disse Egne, som naar en Mand, der „blev huggen fordærvet i Vedle Hule af en svensk Rytter“, begraves i Vinding (Holmans Herred) d. 23de Oktober, eller naar „Hr. Oberstlieutenant Bino hans sl. Frue Sophia Polychia, 27 Aar gl.,“ begravedes i Kolding i December Maaned.

Medens Svenskernes Hovedstyrke nu blev liggende for Frederiksodde, sendtes i September et Korps paa 700 Ryttere[1]) under Generalmajor Bøttiger nord paa for at underlægge sig det øvrige Jylland. Denne Rytterskares Tog har kun været en ilsom Fart over Landet, men har dog sat sig tilstrækkelige Spor til, at vi gennem Kirkebøgerne kunne følge dens Vej.

I Lading blev d. 13de Sept. „en Rytterdreng begravet. Hans Navn (som mig blev sagt) var Albert Frandssøn og var barnefødt strax ved Danzig.“ Det be-

---

[1]) Saaledes angives deres Tal i en Indberetning fra det nederlandske Gesandtskab i København af 11/10 1657 (Becker: Samlinger til Danmarks Historie under Frederik III, I, 385). Andensteds nævnes kun 500.

mærkes ikke udtrykkelig, at han var i svensk Tjeneste. men da Tid og Sted passe godt med Rytternes Marschrute, have vi her sikkert det første Vidnesbyrd om deres Tog. I Aarslev syd for Randers begravedes d. 2den Oktober en Mand, „som blev ihjelskudt af Rytterne". Der er vel heller ingen Grund til at tvivle om, at det ogsaa er svenske Ryttere, som have hans Død paa Samvittigheden. Men saa maa Udtrykket „ihjelskudt" dog forstaas saaledes, at han først efter nogle Dages Forløb er død af sit Skudsaar. Thi Rytternes Tog gennem Randersegnen har antagelig fundet Sted omkring Midten af September Maaned, og mere end en Ugestid vilde man næppe vente med den dødes Begravelse. Vi ville senere træffe et Exempel paa, at en Mand blev begravet 16 Dage efter, at han var „skudt" af Svenskerne, og i dette sidste Tilfælde vil Udtrykket „skudt" dog næppe sige andet, end at han paa den angivne Dag har faaet det Saar, der senere voldte hans Død.

I Kirkebogen for Blenstrup nord for Hobro finde vi Vidnesbyrd om Rytternes Tilstedeværelse i disse Egne i September Maaned 1657, og af et Brev fra Nørre Sundby. dateret d. 21de Sept., faa vi at vide, at Svenskerne. „som var Generalmajor Bøttigers og tvende andre Regimenter ved 500 Heste stærke", havde været i Aalborg kort før Brevets Afsendelse, „og var fuldkommen deres Forsæt, at de vilde lade gøre Flaade af Tømmer og samle saa mange Kaager, som de alle Sted ved Landet ved Søkanterne kunde bekomme, og saa hasteligen falde her over i Vendsyssel" [1]). Denne Plan mislykkedes dog, da de Danske endnu vare Herrer paa Limfjordens Nord-

[1]) Danske Samlinger I, 30.

side og havde truffet Foranstaltninger til at hindre Overgangen, og de Svenske vendte sig derfor mod Vest for at tiltvinge sig Adgang over den smalle Tange, som forbandt Harsyssel med Thy. Vi høre om deres Nærværelse i Lemvig, hvor en Mand ved Navn Niels Andersøn blev begravet d. 10de Oktober, „a Svecis interfectus“, og saa komme vi til Hovedbegivenheden under denne svenske Expedition: Fægtningen ved Agger den 3die Oktober 1657.

Efter at det øvrige Jylland uden for Frederiksodde var opgivet, havde man endnu haabet paa at kunne hævde Landet nord for Limfjorden. Niels Lykke til Elved var under 16de Avgust udnævnt til Øverstbefalende over disse Egne, og i det før nævnte Brev af 21de Sept. fortæller han, hvad han siden sin Ankomst til Vendsyssel har gjort til dets Forsvar. Det var lykkedes at forhindre Overgangen ved Aalborg, men Niels Lykke havde tillige sin Opmærksomhed henvendt paa det andet svage Punkt, Tangen ved Harboøre, og havde derfor sendt Oberstlieutenant Ziegler og Ritmester Jørgen Lykke, „som er født i Thy og vel kendt der“, ned til dette Punkt for at opføre en Skanse og kaste Grave, „hvor bedst fornøden gøres og hvor det snævreste er“. Antagelig er det da disse to Officerer, som have haft Kommandoen paa Skansen ved Vesterhavet; men Niels Lykke klager over, at de mangle Underbefalingsmænd, idet Oberstlieutenant Ziegler kun har to Kaptejner, en Lieutenant og en Kvartermester hos sig. Derimod er der Mandskab nok, og der kunde med Lethed rejses nogle Tusinde Bønder i Landet. — Hvor mange der i Virkeligheden kæmpede og faldt den 3die Oktober, vide vi ikke. Pufendorf siger, at Skansen forsvaredes af 1500

Bønder; men hans Angivelse synes noget upaalidelig, da han gaar ud fra, at de samme 1500 Mand ogsaa skulde forsvare Skanserne ved Nørre Sundby og Hals[1]). De faldne Bønders Tal angiver han til 800; Skippere, som kom fra Aalborg, og som en Maanedstid senere bragte Efterretning om Kampen til den danske Flaade i Østersøen, nævnede dog kun 400[2]), og i København angav man, ligeledes „efter Skipperes Beretning“, de faldnes Antal til 300[3]). Af Kirkebøgerne se vi kun, at alle Sogne i Thy sønden for Thisted havde sendt deres Mandskab til Skansen. Nordligere end Thisted træffes intet Spor af Kampen.

Den 3die Oktober rykkede da Generalmajor Bøttiger med sine 700 Ryttere frem mod Skansen, og Udfaldet blev, som det var at forudse i et Sammenstød mellem den Tids ypperste Krigere og en Skare af uøvede Bønder, der antagelig vare slet bevæbnede — de brugte Plovstangen som Vaaben, siger Pufendorf med en rhetorisk Vending — og i hvert Fald manglede tilstrækkelige Anførere. I de følgende Dage begravede Thyboerne deres unge Mandskab paa alle Kirkegaarde. Hvad Kirkebøgerne indeholde derom, er vel kun de lange Rækker af ensformige Bøndernavne; men man læser ikke uden Bevægelse Navnene paa disse Bønder, som stillede sig imod

[1]) . . . castellum excitaverant hostes, quod una cum aliis duobus castellis Sundbyensi & Halsensi quindecim amplius armatorum agrestium centuriæ insidebant (De rebus Caroli Gustavi. Nürnberg 1696, Pag. 335). Dr. O. Nielsen (Danske Saml. I, 57) omskriver Stedet saaledes, at Skansen „ligesom den ved Hals og Sundby“ forsvaredes af 1500 Bønder; men heller ikke dette giver nogen tilfredsstillende Mening.

[2]) Danske Magazin 5. R. 3. Bd. 130.

[3]) Becker, anf. St.

Karl Gustavs sejrsvante Soldater og lode Livet under Forsøget paa at værge deres Hjem. Og vel have de fortjent, at der ogsaa sættes dem et Minde,

„Ej Minde om en Glimredag,
Kun om et trofast Hjerteslag". ¹)

I Agger, som laa Kamppladsen nærmest, foregik Begravelsen først, og her er Listen over de faldne tillige længst. Kirkebogen meddeler derom følgende:

„Anno 1657, den 6te Oktober, blev begravne, som af Fjenderne blev nedlagt den 3die Oktober, efterskrevne:

Jens Christensen, Mikkel Jakobssøn, Jens Nielssøn, Christen Anderssøn og Jeppis Kone Søn (?), alle af Aalum. Item Søffren Jenssøn, Niels Bromand, Laas Søffrensøn og Niels Matsøn, Peder Poulssen, noch Christen, Niels Bromands Søn, alle af Vester Agger. Item Laas Lavritsen og hans Søn, Peder Lavritsen, Søren Trans, Niels Jenssøn og Peder Graffesens Qvinde og Christen Mikkelsøn, alle af Øster Agger. Noch Christen Matsøn paa Naabe og Mikkel Terkilsøn i Øster Agger."

Det er 20 dræbte fra det lille Agger Sogn! Hvordan har ikke Begravelsen d. 6te Oktober været paa Vestervig Kirkegaard, det næste Sogn fra Valpladsen og det folkerigeste Landsogn i Thy! Og Fortegnelsen giver os ikke blot Antallet og Navnene. Den viser os tillige, at unge og gamle have kæmpet Side om Side; thi Fædrene ligge dræbte tilligemed deres Sønner. Og den nøder os til den Antagelse, at ogsaa Kvinder have deltaget i Skansens Forsvar; thi blandt de døde nævnes jo „Peder Graffesens Qvinde" ²). Læsemaaden tillader ingen

¹) Indskrift paa Mindestenen over de i Kampen ved Brøns i 1849 faldne nordslesvigske Bønder.

²) Maaske tillige „Jeppis Kone"; men Meningen af dette Sted er ikke klar. Muligvis skulde der staa: Jeppis Kone o g Søn.

Tvivl, og det kan ikke være nogen Tilfældighed, at hun begraves samme Dag, som de faldne Mænd. Thi hun nævnes jo midt inde imellem dem og under den fælles Overskrift: „de af Fjenderne nedlagte“. Hendes Navn giver Følelsen af, at der har været Alvor i Thyboernes Forsøg paa at holde Fjenden ude, og dette saa lidet paaagtede Slag bliver en værdig Oprejsning til „de Forrædere af Thy“ for den Beskyldning for Fejghed, som de saa ofte have maattet høre[1]).

Den næste Dag begyndte Begravelserne i de fjernere liggende Sogne, og vi træffe da følgende Beretning i Kirkebogen for Helligsø og Gjetterup:

„Den 7de Oktober begrov jeg 6 Lig i Gjetterup Kirkegaard. De vare dræbte i det ynkelig Mord, som skete ved Vesterhav den 3die Oktober næst tilforn, som var:

Niels Jensen i Flarup og hans Broder Las Jensen i Gundtoftgaard, Jens Mouritsen i Gjetterup, Knud Jensen ibidem, Christen Pedersen i Knudsgaard i Kobb[erø] og Niels Christensens Søn i Kobberø, Thøger.“ [2])

Og under samme Dag findes i Kirkebogen for Skjoldborg og Kallerup:

---

[1]) Fægtningen stod ved Nabe, en lille By, som nu forlængst er opslugt af Havet. Den laa i Sognets sydlige Del paa den smalle Tange mellem Limfjorden og Vesterhavet. Begge de nævnte Kvinder vare derimod fra Sognets allernordligste Del (Aalum og Øster Agger), og det synes derfor ikke rimeligt, at de tilfældig kunne være blevne dræbte under Kampen.

[2]) Beretningen i Gjetterup Kirkebog er allerede omtalt af Pastor Trojel i Hist. Archiv 1881, I, 159. Hans Gengivelse af Notitsen er dog meget unøjagtig, idet han siger, at de 6 faldne vare Gaardmænd, og at de bleve dræbte ved Nabe, hvorom der intet staar i Kirkebogen, ligesom han lader Slaget finde Sted d. 7de Okt., skønt Kirkebogen har den rigtige Dato, 3die Okt.

„Den 7de Oktober begrov jeg her i Kirkegaarden Christen Staphensens to Sønner, Staphen og Anders; Staphen tjente i Nordentoft og Anders i Silstrup. Item Jens Christensens Søn Peder, som tjente i Silstrup. Item Knud Michelsen, født i Sønder Skjoldborg, som tjente i Thidsted. Item Jens Jørgensen i Hvostrup [Hornstrup?], begravet i Kallerup Kirkegaard.

Hvilke alle 5 blev ihjelslagen af Svenskens Folk ved den Kast[1]) ved Vestervig den 3die Oktober Anno 1657."

Og da Præsten ved Aarets Slutning opsummerer de dødes Tal, skriver han igen:

„Skjoldborg: Summa døde: 6 her i Sognet foruden de 4, som blev ihjelslaget ved Minderne ved Vestervig, som vare fødte her i Sognet og her begravne, men tjente uden Sognet. Kallerup: Døde 1, som af Svenskens Folk blev ihjelslaget for Minderne."

Endelig begravedes den 7de Oktober 4 Mandspersoner i Heltborg og 6 i Tilsted. Der nævnes intet om, hvor de havde fundet deres Død; men der er naturligvis ingen Tvivl om, at ogsaa de ere faldne „for Minderne".

Den 9de Oktober begynder en Række Begravelser i Thisted. De fortsættes til den 15de Oktober og omfatte ialt 12 Mandspersoner, ingen Kvinder. Der meddeles heller ikke her nogen yderligere Oplysning om deres Død: Præsten og alle hans Byesbørn have jo vidst det, men vi kunne blot formode, at de vare faldne i Kampen ved Agger.

Det sidste Vidnesbyrd om denne Kamp træffe vi endelig i Kirkebogen for Harring og Stagstrup, hvori der

[1]) Kast: Et Stykke omgrøftet Jord. (Kalkar.) Et forfaldent Dige. (Molbech.)

læses følgende: „Den 19de Oktober begravet Mads Pedersen i Kærup, som blev skudt ved Minderne“.[1])

Over den erobrede Skanse rykkede altsaa Svenskerne ind i Thy hin 3die Oktober, og det sejrrige Tog gik nu videre mod Nord og Øst. Endnu et Stykke op gennem Landet kunne vi følge dets Vej; thi den 8de Oktober begravedes „Jens Eriksen i Stagstrup, som blev skudt af Svenskens Folk paa Marken, som han kom fra Thisted“. Men denne Notits er det sidste sikre Vidnesbyrd, vi træffe i Kirkebøgerne, om Generalmajor Bøttigers Tog. De vendsysselske Kirkebøger tie ganske herom, og kun anden Steds fra vide vi, at Skanserne ved Nørre Sundby og Hals bleve erobrede og den Øverstbefalende Niels Lykke tilligemed Jørgen Lykke og flere Officerer taget til Fange[2]). Nu kunde der altsaa skrives i alle Jyllands Kirkebøger, som der staar i Grimstrups: Sveco regnante.

Hos Pufendorf findes et Kort over Danmark af den svenske General-Kvartermester Erik Dahlberg. Paa dette er angivet den svenske Hærs Marschruter under det hele Felttog samt dens „mansiones“ (Kvarterer). Disse sidste ere betegnede med Tal, begyndende med Nr. 1 ved

---

[1]) Der har været talt en Del om, hvorvidt Aggertangen paa dette Tidspunkt har været gennembrudt (saaledes „Tidsskr. f. popul. Fremst. af Naturvidensk.“ 1. R. 3. Bd. 318), og det svenske Rytteris Overgang er bleven anført som Bevis for, at der har været landfast Forbindelse. Dette er dog næppe rigtigt; det i Kirkebøgerne gentagne Gange forekommende Udtryk „for Minderne“ (ved Udløbene) tyder paa, at Tangen har været gennembrudt, hvilket ogsaa stemmer med Beretningen om, at en Bonde fra Harboøre ledsagede Svenskerne „gennem Vandet“ (Danske Mag. anf. St.), og med Kortet hos Pufendorf, der tydelig viser et Udløb fra Limfjorden til Vesterhavet.

[2]) Danske Mag. anf. St.

Stettin; ved den svenske Hærs Ankomst til Frederiksodde staar Tallet 22, og dette Tal gentages derpaa nord for Frederiksodde som Udgangspunkt for Generalmajor Bøttigers Tog. Ved Tilbagekomsten til Frederiksodde findes Tallet 46. Disse „mansiones“ kunne dog ikke betegne alle de Steder, hvor Rytterne have overnattet; thi dertil er Afstanden imellem dem ofte for stor. Der findes f. Ex. ingen Tal mellem Lemvig og Thisted, dernæst ingen mellem Thisted og Nørre Sundby; men paa begge disse Strækninger maa Svenskerne nødvendigvis have overnattet mindst én Gang. Ikke desto mindre beholde Tallene den Betydning, at de ved deres Rækkefølge kunne vise os den Vej, som de svenske Ryttere toge.

Det fremgaar da af disse Tal, at Svenskerne, efter at have indtaget Nørre Sundby og Hals, gik mod Nord saa langt som til Hellevad, men derpaa bøjede mod Vest igen og sloge ind paa den samme Vej, ad hvilken de vare komne. Ved et Sted, som paa Kortet betegnes med Navnet „Treskier“, og som efter Beliggenheden maa være Hovedgaarden Rævskærgaard i Aaby Sogn[1]), løber deres Tilbagetogslinie sammen med deres første Marschrute, og nu følge de denne gennem Hanherrederne og Thy til Lemvig. Imellem Lemvig og Viborg fjerne de to Linier sig noget fra hinanden, idet den ene gaar tæt

[1]) Stednavnene ere naturligvis ofte forkert stavede paa Dahlbergs Kort eller ganske misforstaaede. At „Treskier“ skal være Rævskær er allerede bemærket af Dr. O. Nielsen (Danske Saml. I. 57). Derimod har Dr. Nielsen ikke været opmærksom paa Tallenes Betydning, og forklarer derfor de to Linier, der mødes ved „Treskier“, saaledes, at Svenskernes Styrke her har delt sig i to.

syd om Venø Bugten, medens den anden slaar en Bue længere mod Syd over Tvis Kloster. Men fra Viborg følge de atter den forrige Vej og drage for anden Gang op til Aalborg, hvorfra de endelig foretage Tilbagetoget til Frederiksodde. — Det er unægtelig en stor Omvej for at komme fra Nørre Sundby til Aalborg, som det maa have været dem særlig magtpaaliggende at naa. Da de første Gang kom til Limfjorden, var det jo „fuldkommen deres Forsæt“ at gaa over Vandet, og nu kunde i hvert Fald de danske Stridskræfter ikke længer forhindre dem deri. Men det er jo muligt, at de, da det kom til Stykket, have fundet det for voveligt at føre de 700 Heste gennem den stærke Strøm, som gaar mellem Nørre Sundby og Aalborg. Den af Dahlberg angivne Rute er sikkert rigtig; men et bestemt Vidnesbyrd om, at Svenskerne ogsaa paa Tilbagevejen gik gennem Thy, vilde dog være meget kærkomment.

Vi tør ikke sige, at Kirkebøgerne give et saadant Bevis; thi Rytternes Tilbagetog har ikke sat sig saa tydelige Spor i dem som deres Ridt mod Nord. Der findes kun en enkelt Bemærkning i en Kirkebog fra Thy, som maaske refererer sig til denne sidste Gennemmarsch. Den lyder saaledes: „1657 den 7de Novbr. Laust Olufsøn Skrifver, som blev skudt ved Norindtoft, begravet i Harring Kirkegaard“. Uheldigvis staar der ikke, at han blev skudt af Svenskerne; men hvis vi antage dette, passer Tidspunktet ellers fortræffeligt. Niels Lykkes Tilfangetagelse i Vendsyssel siges at have fundet Sted den 28de Oktober[1]). Naar Svenskerne derefter ere gaaede mod Vest, vilde de netop passere Thy for anden Gang i

[1]) Vedel Simonsen: Elvedgaards Historie, I, 151—52.

Begyndelsen af November, og deres Tilbagekomst til Frederiksodde kunde med Rimelighed finde Sted i December Maaned, saaledes som det findes anført hos en senere Forfatter [1]).

Inden Svenskerne forlod Thy, havde de paalagt den Brandskat, som var den væsentligste Aarsag til deres Komme [2]). Ved Inddrivelsen af den have de rimeligvis ligesom senere Polakkerne [3]) henholdt sig til Præsterne; thi vi finde følgende Optegnelse af Præsten i Skjoldborg under 6te Decbr. 1657: „Og prædikede Hr. Peder i Snedsted. Thi jeg var i Aalborg hos Svenskens Commissarius Colle med Brandskatten efter hans strenge Skrivelse.“

Med velforrettet Sag kom Generalmajor Bøttiger i Slutningen af Aaret tilbage til Frederiksodde. Ogsaa her havde Svenskerne benyttet Tiden med Dygtighed og Held. Den 23de Okt. var Fæstningen bleven stormet

[1]) Wilse: Beskrivelse af Fredericia. Kbhvn. 1767. S. 102. Dr. Fridericias Angivelse (Adelsvældens sidste Dage. 294), at de allerede vare indtrufne i Lejren ved Frederiksodde inden Stormen den 23de Okt., kan derimod umulig være rigtig. Paa Dahlbergs Kort over den svenske Lejr ved Frederiksodde findes ganske vist de 3 her omhandlede Regimenter: Bøttiger, Wittenberg og Königsmark anførte. Men dette Kort betegner ikke Svenskernes Stilling umiddelbart før Stormen, derimod deres Lejrpladser i det hele Tidsrum fra den 23de Avg. til den 26de Okt. Og i den Kortet ledsagende Forklaring betegnes de 3 nævnte Regimenter udtrykkelig som „Legiones sub initium Septembr. ad occupandam provinciam Wensysulanam sub ductu Gen. Vig. Præf. Boddkeri missæ“.

[2]) „Tributis expediendis vacare ausi“ siger Pufendorf om de Bønder, der kæmpede ved Agger.

[3]) Se de to Breve i Helgenæs Kirkebog, meddelte af Bøttiger: Æbeltoft og Omegn, 58—59.

og den danske Hær tilintetgjort: 4000 Mand bleve fangne, Resten af Besætningen nedsablet.

De danske Fanger bleve i Følge Pufendorf førte til Wismar, hvor Karl Gustav paa den Tid opholdt sig. Men enkelte af dem træffe vi dog i den følgende Tid spredte omkring i Landsbyerne i det sydlige Jylland. Saaledes meddeler Grimstrups Kirkebog for 1657, at „en Soldat af Gyngherred i Skaane, n. Niels, fangen til Svensken i Frederiksodde, døde i Roest og blev begraven d. 12te December“. Og i Kirkebogen for Øsse og Næsbjerg læses, at den 21de Decbr. 1657 døde en af de danske fangne Soldater ved Navn Jakob.

Befolkningen i Frederiksodde blev rimeligvis uddreven af Svenskerne. Herpaa tyder den Mængde af Flygtninge fra Fæstningen, som vi nu i den følgende Tid træffe omtalte i andre Sognes Kirkebøger. Som det var at vente, finde vi dem først i de nærmest liggende Byer og da navnlig i Kolding. Allerede den 28de Novbr. begraves i Kolding en 70-aarig Kvinde, „hidkommen fra Frederiksodde“, og i Løbet af de næste to Aar følge mange andre efter, som ordret faa den samme Betegnelse. Men efterhaanden træffe vi dem ogsaa i helt fjernt liggende Egne af Jylland, saaledes i Sognene Aalsø og Hoed ved Grenaa, hvor de nævnes hyppigt i 1660. Her begraves „en liden Pige, 8 Aar gammel, af disse fordrevne Folks Børn, som var komne fra Frederiksodde“, „en fordreven Kvindes liden Søn“, „en stakkels Mand af disse fordrevne Folk fra Frederiksodde“ o. fl. — Ogsaa i andre Kirkebøger nævnes jævnligt „de fordrevne Folk“, men uden Angivelse af, hvor de vare komne fra.

Den 30te Januar 1658 blev Krigsskuepladsen forlagt til Øerne, da Karl Gustav med sin Hær gik over Isen

til Fyen. At han dog ikke tog alle sine Folk med sig, men efterlod tilstrækkelige Besætninger i Jylland, følger jo af sig selv, og Kirkebøgerne udvise tilmed, at de vare til Stede i ret rigelig Mængde og spredte over hele Landet. Det er tillige bekendt, at Karl Gustav ikke overholdt den Bestemmelse i Roskildefreden, i Følge hvilken hans Soldater skulde være ude af Danmark den 1ste Maj. I Jylland vedblev de at opholde sig hele Sommeren igennem, ja kom slet ikke ud af Landet, inden hans næste Angreb paa Danmark fandt Sted, saa de to Krige her gaa ganske ud i et. Vi skulle nu anføre Kirkebøgernes Vidnesbyrd om de Svenskes Tilstedeværelse i Jylland i Tidsrummet mellem Overgangen til Fyen og Udbruddet af den nye Krig i Avgust 1658.

Nord for Limfjorden viste Svenskerne sig igen i Begyndelsen af det nye Aar. Præsten i Skjoldborg bemærker den 8de Februar, efter at have indført en Begravelse i Kirkebogen: „Og samme Dag bleve de Kamsdorffer Compagnier inkvarteret her i Landene.“ I Thisted begravedes den 15de Febr. Ritmester Johan Chono, og paa Heltborg Kirkegaard er „en Rytter af Svenskens Folk“ begravet den 15de Marts[1]). I Aalborg blev en svensk Rytter begravet den 13de Marts; men en Maaned senere synes de dog at være dragne bort. Thi da der den 13de April døbtes et uægte Barn i Aalborg, til hvilket Moderen havde udlagt Fedder Jensen, Tolder paa Skagen, som Barnefader, tilføjede Præsten følgende Bemærkning i Kirkebogen: „Hun drog bort med de Svenske. Han

---

[1]) Ifølge Refs Herreds Tingbog forlod Svenskerne Thy den 2den Maj 1658.

formener sig fri at være, efterdi hun er bortrømt. Gud ved al Ting."

Længere syd paa træffe vi dem helt hen paa Sommeren. I Kirkebogen for Vester Velling findes saaledes følgende Notits under 1658: „Tredie Pinsedag, som var den 1ste Juni, blev Søren Rasmussens Søn i Løvskal, Jakob, begravet, som Fredagen tilforn blev skudt tilligemed (!) en svenske Ryttere, anno æt. 23". I Kolding blev den 13de Marts en Rytter, „nom. Frants Stephan af L. Hessen", ihjelskudt; den 29de April begravedes „Kongens Saddelmager af Sverig" og atter den 24de Maj en Rytter, som var bleven ihjelstukket i Kolding. I Tranbjerg i Aarre Sogn døbtes den 29de April en svensk Kvartermesters Barn, ved hvilken Lejlighed Præsten har noteret i Kirkebogen, at han fik 5 Rdlr. 20 ß i Offer. I Janderup og Billum nævnes en svensk Korporal og nogle Ryttere et Par Gange som Faddere ved Barnedaab, sidste Gang den 13de Juni. — Til Svenskerne kan formodentlig ogsaa regnes den „Diderich Salvaguarde", der i April 1658 nævnes som Fadder i Engum Kirkebog.

Den udførligste Underretning om Svenskernes Indkvartering i Jylland i denne Periode faa vi dog af Præsten i Vinding og Vind, der har indført følgende i sin Kirkebog:

„Den 2den November kom det Oberbechiske Regiment til Holstebro i Kvarter 1657.

1658 den 23de Januar kom Vinding og Vind Sogner fra det Oberbechiske til det Taubiske Regimente, og kontribuerede til Kaptejn Kanne, som logerede paa Tand[erup?].

Dom. 1 ante Paschatos [4de April] kom det Siferske (?) Regimente i Kvarter i Hammerum Herred og kontribuerede disse Sogner til hannem i femten Uger.

Den 4de Augusti kom disse Sogner under den darmstætiske Regimente udi 7 Uger, og havde vi da den strengeste

Indkvartering under de Svenske. Til Michaelis droge de til Fyen. — Gud lod Danmark aldrig se dennem mere. Amen."

Her har Indkvarteringen altsaa været næsten kontinuerlig gennem det hele Aar, og vi ere nu rykkede ind i den anden svenske Krig.

Det andet svenske Indfald og de Allierede i Jylland.

Den 5te Avgust 1658 afsejlede Karl Gustav med sin Hær fra Kiel, og den kortvarige Fred var atter brudt. For Jylland betød denne Forandring dog ikke meget, da Fjenderne ogsaa under Freden vare forblevne i Landet. Ja, Krigens fornyede Udbrud viste sig endog kraftigere end Fredstraktatens Bestemmelser til at befri Halvøen for de Svenske; thi nu skulde jo det afgørende Slag føres mod København, og Karl Gustav begyndte derfor snart at trække sine Tropper over til Øerne. De jyske Kirkebøger vise os, hvorledes Svenskerne i Løbet af Efteraaret mere og mere koncentreredes i Egnene om Frederiksodde.

Vi have set, at Regimenterne i Vinding og Vind forlode deres Kvarter ved Mikkelsdagstide 1658. I Vinding (Holmans H.) beretter Præsten, at Svenskerne allerede den 13de September (anden Dagen efter Dom. 14 Trin.) „begyndte at fly til Fyen for Polakkernes og Brandenburgernes Foruroelse". Dog træffe vi dem endnu den 19de Sept. i Grimstrup, paa hvilken Dag Præsten, efter at have indført en Begravelse i Kirkebogen, tilføjer et: „NB. Da uden Kirken fraplyndrede mig de Svenske mine Heste og Vogn og hvis der hos vaar, god for 50 S. Dlr." — I Odder begraves den 14de Oktober en

Mand, „ihjelskudt af de Svenske“, og det samme gentager sig den 4de November. Hans Drab er den sidste Bedrift, som Kirkebøgerne vide at berette om Svenskerne i Jylland.

I Efteraaret 1658 havde de Danske begyndt at gaa angrebsvis frem i det nordlige Jylland, og det lykkedes derfor ikke alle de svenske Tropper at naa over til Øerne. En Del af Oberst Putkammers Folk, som stode i Vendsyssel, bleve fangne[1]), og det maa være disse Fanger, der sigtes til, naar der i Kirkebogen for Budolfi Sogn i Aalborg meddeles, at den 5te Februar 1659 begravedes „en Proviantskrivers Barn af de fangne“ [2]). Derimod er det kun en senere Kombination, naar Præsten i Vinding (Holmans H.) skriver, at Svenskernes Bortgang til Fyen allerede den 13de September skyldtes Frygt for Brandenburgerne og Polakkerne. De Allierede vare paa dette Tidspunkt endnu langt borte, og først den 22de September overskrede de Holstens Sydgrænse[3]). I December Maaned naaede de Nørrejylland, og fra Begyn-

[1]) „Udgifter under Svenskekrigen 1657 og 58: ... Er udgiven endnu til en Kornet af Putkammers Regimente af Tolstrup Sogn efter Kvittans, som følger, og blev siden fangen paa Aalborghus til Brokkenhus's Regimente.“ Meddelt af P. Gaardboe i Jyske Saml. IX, 151.

[2]) Skansen ved Hals var i særlig Grad et Stridens Æble i denne Krig. Efter at være indtaget af Bøttigers Ryttere i 1657 blev den paany besat af de Danske i Sommeren 1658. Besætningen var 100 Md. under Kommando af Major Anders Lavridssen. Samme Aar blev den dog atter indtaget og sløjfet af Svenskerne under Oberst Putkammer, men derefter for tredie Gang sat i Stand af de Danske. I 1659 var Anders Lavridssen igen Kommandant i Skansen og afslog den 16de August et Angreb, som Svenskerne foretoge imod den fra Søsiden. (Jyske Saml. IX, 164—65, VIII, 366—67.)

[3]) Fridericia: Adelsværldens sidste Dage, 379.

delsen af 1659 vidne de jyske Kirkebøger højlydt om deres Tilstedeværelse.

Det er ikke nogen ny Bemærkning, men den bestyrkes gennem Kirkebøgernes Vidnesbyrd, at de Allieredes Herredømme i Jylland var langt haardere end de Svenskes — ganske vist kom de jo ogsaa tilsidst. Mange Præster have fortsat Førelsen af deres Kirkebøger uforstyrret under Svenskernes Herredømme, medens Afbrydelsen først begynder med de Allieredes Ankomst. Der mangler heller ikke Vidnesbyrd om, at Forholdet mellem de indkvarterede Svenske og Befolkningen paa sine Steder har været ganske fredeligt, som naar de svenske Officerer ofre saa rigeligt til Præsten i Grimstrup, eller naar svenske Soldater gentagne Gange nævnes som Faddere ved Bøndernes Barnedaab[1]). Et Exempel paa noget lignende for de Allieredes Vedkommende forekommer kun en enkelt Gang, men da var det rigtignok ogsaa saa fint som muligt. Det er ved en Barnedaab i Ribe den 9de Januar 1659, hvor der nævnes som Faddere: „Kurførsten, og stod hans Foder Marschalk. Førsten von Anhalt, og stod hans Capteen."

Under de Svenskes Herredømme høre vi Tale om Brandskat og Kontributioner, men ikke om egentlig

[1]) I en langt senere Kirkebog (for Ring og Føvling i Tyrsting Herred 1792—1814) er optegnet følgende: „Gaardmand Rasmus Jensen i den søndre Gaard i Brædstrup fortæller, at han har hørt gamle Folk tale om Svenskernes og Polakkernes Ophold her i Landet i Frederik den Tredies Tid. Svenskerne vare flinke Folk og vilde gerne arbejde med Bønderne. Polakkerne, som vare her for at jage Svenskerne ud, vare derimod røverske Folk, som toge med sig alt, hvad de kunde føre." — I et Brev fra 1658 siges om den svenske Salvegarde paa Hjermislevgaard: „Han var ingen ond Karl, ej heller skete her paa Gaarden nogen Gevalt eller Overlast." (Jyske Saml. IX, 144.)

Plyndring: Præstens Vogn i Grimstrup er det eneste Exempel, vi have truffet, paa voldelig frarøvet Gods. Men det bliver helt anderledes under de Allierede, ligesom disse ikke give Svenskerne noget efter i Henseende til Blodsudgydelse og Voldsomheder. I det Hele taget findes der i de bevarede Kirkebøger intet Udtryk for særlig Forbitrelse mod de Svenske; men des hyppigere træffe vi saadanne Udfald mod de Allierede i 1659. Præsten i Grimstrup noterer sit Tab af Heste og Vogn uden at benytte sig af stærke Ord; men naar den samme Mand taler om Forbundsfællerne, kalder han dem „de fremmede Gæster, som Gud haver sendt os hid ind til at straffe vore Synder retfærdeligen“. Og den veltalende Præst i Vinding og Vind skriver om Aaret 1659:

„Hvor megen Fare og Bedrøvelse vi have udstanden dette Aar, kan vi aldrig fortælle Efterkommerne.

For disse smaaes Skyld[1]) haver Gud visseligen sparet os saa meget Brød, at vi ere opholdte uden Hungersnød imod al menneskelig Tanke og Forhaabning.

Røven og Plyndren paastod dette Sommer i elleve Uger. Mit bedste Kvæg gik med i Løbet. 7 Hester og Hopper haver jeg tilsat i denne Krig til dette Aars Ende.“

Af en Optegnelse i Todbjerg Kirkebog se vi, at Bønderne benyttede Kirkerne som Gemmested for deres Gods i et forfængeligt Haab om, at Stedets Hellighed skulde holde Røvernes Hænder borte derfra. Men det viser sig, at ikke en Gang de indfødte Tyve have ladet sig skræmme af denne Foranstaltning, langt mindre de fremmede.

---

[1]) Præstens Bemærkninger ere indførte mellem Fortegnelser over døbte Børn.

3die og 4de Søndag i Advent „lader Rasmus Povlsen lyse efter 2 Kaaber, 2 Sengklæder, 2 Par Lagen, 4 Pudesvaar, 1 Klædetrøje og noget, som var købt til hans Kone til en Trøje; alt det var i en ny Sæk, som hans Broders Navn stod paa. Herforuden blev stjaalen fra hans Broder Jørgen Povlsen 2 Sengklæder og 1 brun Klæde Skørt, som der var i.

Item den Tyv, som gik udi Jørgen Povlsens Skrin og tog det fornemmeste, der udi var.

Alt dette blev tagen, førend Brandenburgerne eller Polakkerne brød Kirken."

Samtidig „lader Kirsten Smedkvinde lyse efter en ny Engelst Kaabe, 2 Skørter, 1 blaat og 1 brun, et nyt Snørliv af Bommersie, en Smaalagen, et nyt Haandklæde, var 4 Alen langt, en ny Pude, som alt var i en Sæk paa Kirken, foruden det, som blev stjaalen paa Vabens-Loftet. Den Nat, førend de Brandenburger drog her fra Byen, blev stjaalen fra hende en ny Sæk, som var 5 Skp. Rug udi. Sækken kunde ellers gaa 10 udi."

Endelig lyser Jens Skomand og Jens Hansen hver efter et Bitræ[1]).

Men selv om der ingen Røven og Plyndren havde fundet Sted, vilde Underholdningen af de fremmede Hære være tilstrækkelig til at ødelægge Landet. Det lære vi af Præsten i Ullits og Fovlum, der i Begyndelsen af 1659 har benyttet sin Kirkebog til Regnskab over sine Udlæg til de Indkvarterede. Regnskabet omfatter knap 6 Uger, fra 31te Januar til 10de Marts; men denne Tid har været tilstrækkelig til at ødelægge baade ham og Sognene. Det er ført paa en Blanding af Latin og Dansk, og ovenover har han skrevet: „Sit pax in terris nostris et prosperitas in palatiis nostris. Amen!" — et

[1]) Bitræ = Bistok, Bistade.

Ønske, som han ikke selv oplevede at se virkeliggjort.

Den 28de Januar fik han en Hr. Hoffmann i Kvarter, og senere fulgte flere Ryttere efter af Grev von der Naths Regimenter. Den 31te Januar sluttede han Accord med Hr. Hoffmann om at levere 2 Tønder Øl hver Uge samt Hvedebrød til Hr. Hoffmanns Bord: „Nil ultra." Den første Tønde Øl leverede han samme Dag, og snart kan han notere, at 4 Tønder ere fortærede. Den 15de Februar maatte han brygge 8 Tdr., og den 23de igen 3 Tdr. Øl. I Løbet af de 6 Uger havde han 3 Gange Bud i Viborg for at købe Humle (lupullus). Ved Siden af Øllet nævnes ogsaa Brændevin eller „vinum adustum" og navnlig en Mængde Vin. Den 14de Februar anfører han „vinum" uden Angivelse af Kvantum. Den 15de: „Optaget efter hans Begæring Flaskefoderen fuld af Vin, er 20 Potter." Den 17de: „Vinum pro 2 Dlr." Den 21de: „Vinum in Flaskefoder et una tonna." Den 9de Marts: „Vin for ottende Gang." — Af Spisevarer maatte han især købe Fisk, navnlig Sild (haleces), der forekommer meget jævnligt; fremdeles Aal, Helt og Ørred. Endvidere købte han Salt, Smør, Risengryn, Sæbe og Tobak (tubachum) og endelig en Mængde Kryderier: Safran, Nelliker, Ingefær, Peber, Kardemomme og Muskatblomme. I Regnskabet forekommer endvidere saadanne Udgifter som „ad milites confoygenses 10 ß". Da denne Post opføres umiddelbart efter en Meddelelse om, at han havde været i Viborg for at gøre Indkøb, have disse Soldater maaske ledsaget ham som Bedækning. For at skaffe Penge til alt dette maatte han sælge bort baade Korn og Løsøre: „Den 14de Februar fik han min Vogn for 16 Rdlr., anlovet med Haand og Mund", og Rug og

Hvede vandrede ugentlig til Viborg, snart „til Speceri“, snart „til Fisk“. Den 10de Marts afslutter han Regnskabet med følgende Ord: „Nu haver vi, siden Rytterne kom hid, brygget i ni Gange 16 Tdr. Øl[1]). Bønderne i disse tre Landsbyer have givet i Penge 80 Daler. Nu ere mine Sogne ødelagte i Bund og Grund (jam funditus eversæ sunt parochiæ meæ).“ Præsten skar derefter Struben over paa sig selv[2]).

Naar vi gennem Kirkebøgerne følge Forbundsfællernes Udbredelse over Jylland, viser det sig, at Polakkerne udelukkende have holdt sig til Østkysten. Vi træffe dem naturligvis i det stærkt udsatte Kolding, hvis gamle Kirkebog fra 1635, „Matriculæ Ecclesiæ Coldingensis“, viser saa mange Spor af Krigens Voldsomheder og Pestens Hærgninger. I Sommeren 1659 begravedes her „en Ungkarl af Heiselbalge, som blev skøt af Polakkerne udi Søren Haards Boe og deraf død, 26 Aar“; senere „en Karl, ihjelskøt af de Polakker, der han af Ukyndighed deres Vagt paakom“, og atter: „Povl Lamme, ihjelskøt af Polakkerne“. I samme Kirkebog træffe vi ogsaa Vidnesbyrd om Kampen den 26de Juni, da de Allierede forsøgte en mislykket Overgang til Fyen. Saaledes begraves den 30te Juni „en polsk Panna med stor Pomp og Spærres Brydelse“. Denne Panna er formodentlig den „Cnisus Christophorus de Russia, Regiæ Majestatis Poloniæ Garneiki Rithmagister“, til hvis Minde der endnu opbevares en Fane i Kolding Kirkes Vaabenhus[3]). Og hvori den „Pomp og Spærres Brydelse“ har

[1]) Bynæ (?).
[2]) Wibergs Præstehistorie.
[3]) Tauber: Breve fra Kolding, S. 27.

bestaaet, som nævnes ved hans Begravelse, kunne vi faa at vide af en udførlig Beretning om en lignende polsk Begravelse, som ved samme Tid foregik i Aarhus Domkirke[1]). Den 1ste Juli begraves i Kolding to andre Officerer: „Oberstlieutenant Johan Badenhaupt, skøt for Middelfar den 26de Juni og døde næstfølgende Dag til Husfogdens, 53 Aar“, og „Major Krachow under de Brandenborgiske“. Mikkelsdag 1659 begraves atter en af Polakkerne i Kolding. Fremdeles træffe vi dem i Kollerup og Øster Snede nord for Vejle, i Hvirring vest for Horsens, i Odder og Maarslet og i Aarslev syd for Randers, hvor det meddeles, at en Mand fra Byen, som var død i 1659, maatte føres helt til Hornslet for at blive begravet „formedelst Polakkernes Haardhed“; endelig i Vejlby ved Grenaa, hvor de allerede nævnes den 16de Februar 1659, da tre af dem vare tilstede i Kirken. Sammen med Polakkerne maa vel ogsaa nævnes den „Tørch“, der blev udlagt som Barnefader af en Pige i Skødstrup. — Nord for Randers høre vi intet om Polakkerne; kun helt oppe fra Vendsyssel kommer et enligt Vidnesbyrd af tvivlsom Art. Det er fra Hammer Sogn, hvor Præsten ved et uægte Barns Daab skriver i Kirkebogen: „Og beskyldte hun at skulle være Fader til dette Barn en Pollacke ved Navn Peder.“ Det ser næsten ud, som om ogsaa Præsten betvivler, at denne Peder har været en Polak. — Det vestligste Sogn, hvor vi træffe Polakkerne omtalt, er Vester Velling mellem Viborg og Randers. Den Notits i Kirkebogen, som giver os Oplysning om deres Tilstedeværelse her, er dog saaledes medtaget af Fugtighed, at kun enkelte Ord kunne

[1]) Marmora Danica II, 98. — Jyske Saml. VII, 195.

læses: „Skut . . . mordiske Viis . . . kaldtes Wentzel, et fromt Gemyt, en Polak.“ Bemærkningen om, at denne Wentzel var „et fromt Gemyt“, er den eneste anerkendende Ytring i Kirkebøgerne om vore Forbundsfæller.

Brandenburgerne udbredte sig over Øst- og Midtjylland, men baade mod Nord og Vest gik de længere frem end Polakkerne. De nævnes lige som disse i Kolding, Øster Snede, Maarslet, Todbjerg og Vejlby, hvor de endogsaa kom før Polakkerne, nemlig den 2den Februar 1659. Men desuden nævnes de i Viborg og flere Steder i Himmerland, saaledes i Aars, Store Brøndum og Gunderup. Paa Vestkysten forekomme de i Lemvig samt den ene Gang i Ribe, da Kurfyrsten nævnes som Fadder. Nord for Limfjorden haves kun et enkelt, usikkert Vidnesbyrd om dem. Det er i Skjoldborg i Thy, hvor en Pige til Barnefader udlægger „en Karl, som de Brandenburger havde slaget, saa at han var deraf død“ [1]).

De Kejserlige holdt sig væsentlig til Vestkysten. I Grimstrup og Aarre havde en Afdeling af dem under Oberstlieutenant Albert von Thas deres Kvarter i Januar 1659. Flere af de fremmedes Børn bleve døbte af Præsten i denne Tid, ligesom der ogsaa døde et Par af Soldaterne: en blev begravet paa Kirkegaarden, en anden nedlagt i en Kaalgaard. Senere træffes de Kejserlige i Estvad, Borbjerg og Stadil samt i Vinding og Vind, hvorfra vi som sædvanlig faa de fyldigste Oplysninger:

[1]) At der blev udskrevet Kontributioner til de Brandenburgske saa langt nord paa som i Hvetbo Herred (Secher: Om Vitterligheden S. 49), beviser jo ikke, at de selv have været deroppe.

„Den 4de Februar Anno 1659 kom det kejserlige Regimente, som kaldes det alte Czarniske, til Kvarter udi Uldborg Herred, og fik Vinding Baron Pet. Albert de la Fosse hans Kompagni i Kvarter, 124 Heste stærk. Vind Sogn fik et Kompagni, som en reformert Oberstlieutenant, cognomine Smit, kommanderede og var 105 Heste stærk. Deraf blev Vind Sogn saa forarmet, at det aldrig mere synes at komme paa Fode.

Den 6te Maj bortmarscherede det kejserlige Regimente, kaldes der alte Garniers. Paa 3die Pinsedag [ɔ: 24de Maj] angik den store Marschering rundt om os. Gud bevarede os dog uden stor Skade, alligevel vi vare hart deran."

Udenfor Vestjylland træffes de Kejserlige sammen med Brandenburgerne i Himmerland. I Nørholm blev saaledes en Kvartermester af Grev von der Naths Regiment ihjelskudt af en Rytter ved Navn „Frarara", og det var ligeledes Ryttere af samme Regiment, som paaførte Præsten i Ullits hans mange Trængsler. Nord for Limfjorden nævnes de Kejserlige ikke, lige saa lidt som i Østjylland syd for Mariager — dog med Undtagelse af Kolding, der jo laa paa alles Vej, og hvor de forbundne Tropper samledes ud paa Efteraaret til et fornyet Angreb paa Fyen.

Ned mod dette Hjørne af Jylland gaar nu de allierede Hæres Strøm ligesom tidligere de Svenskes, og det øvrige Jylland befries efterhaanden for deres Nærværelse. Endnu i Avgust træffes de dog i Viborgegnen, idet en Kvartermester, som laa i Skern Mølle, den 14de Avgust blev ihjelskudt af en Rytter i Viborg. Men det er et Tegn paa, at Hærene samles, naar Præsten i Harte og Bramdrup ved Kolding skriver den 7de September, at Gudstjenesten paa denne Dag blev forhindret i begge hans Sogne af Hærenes Gennemmarsch (concionem utrobi-

que Mavortis impediunt transitus). Dog var det først den 4de November, at de allierede Hære gik over til Fyen[1]).

Saaledes var Jylland endelig befriet for de besværlige Gæster, og hvad der efter den Tid forekommer om Krigens Gang i de jyske Kirkebøger, er kun en Genklang af Begivenhederne paa den fjernere Skueplads. Mærkeligt nok har ikke nogen af Bøgerne et Ord tilovers om den afslaaede Storm paa København, medens flere af dem have fundet Anledning til at mindes Slaget ved Nyborg. Med en Beretning om dette Slag slutter Præsten i Vinding og Vind sine Optegnelser, og i Kirkebogen for Vester Velling findes følgende Randbemærkning, der dog er skrevet med en anden Haand end den sædvanlige:

„NB. Die 14de Novbr. Conflictus in Fionia penes Neoburgum, in qvo occubuit Svecus, laus Deo in æternum. Totus ejus exercitus cæsus et captus est, exceptis Graff von Sultzbach Generalissimo et ejus Legato Generali Horn[2]) cum unico famulo buccinatore."

Men ogsaa direkte Virkninger af dette Slag naaede over til Jylland. I Kolding begraves den 29de November en Fændrik Ulrich von Wichenfeld og en Lieutenant Hans Wolsch, der begge vare „forblevne i Slagtning ved Nyborg". Og helt oppe i Thy træffe vi Kampens Spor, naar Præsten i Skjoldborg slutter Listen over de døde i 1659 med følgende Ord:

„Noch derforuden døde Ærlig og Velbyrdig Mand S.

---

[1]) Fridericia, 451.
[2]) Skulde være Stenbock. Horn blev fanget med de andre (Pufendorf, 568).

Mogens Høg til Tuodbøl, paa den 5te Dag efter at hand var dødelig skut og saaret i Striden mod Rigens Fjender, i Oden[se] i Fyen, Anno 1659 den 14de November[1]). Gud give hannem med alle hellige udvalde en glædelig og ærefuld Opstandelse paa den Store Jesu Christi Aabenbarelses Dag."

[1]) Tallet er tilføjet senere og passer heller ikke med hans Dødsdag.

Dr. J. J. Dampe

og Attentater paa Enevælden i 1820.

Af

J. C. Johansen.

Den franske Revolutions Efterdønninger sporedes sent og svagt i Danmark. Folkets store Masse levede efter en langvarig Krig i Aarhundredets første Decennier under ugunstige Vilkaar; Kampen for Tilværelsen var haard, hver især havde andet at bestille end at drøfte saa abstrakte Emner som Frihed og Menneskerettigheder. Selv i intelligentere Kredse drejede Interesserne sig mere om Kampene paa „det danske Parnas“ og om de Øhlenschlægerske Heltes Sejrsgang over det kongelige Teaters Bræder end om de politiske Kampe og Sejre, der andetsteds satte Lidenskaberne i Bevægelse. Kongen var afholdt af sine Undersaatter og havde paa sin Side en oprigtig Overbevisning om, at „Ingen uden Vi alene kan være i Stand til at bedømme, hvad der er til Statens og Folkets sande Gavn“. Derfor vaagedes der omhyggeligt over, at de elskede Undersaatter ikke skulde anfægtes af moderne Strømninger. Ganske kunde der dog ikke dæm-

mes op for disse, og af det følgende vil fremgaa, at flere Mænd af den dannede Klasse have næret ikke ringe Sympati for de nyere Ideer om Statsstyrelse.

Der indtraf imidlertid kun et enkelt Tilfælde, hvor denne Sympati fik et saadant Udslag, at Myndighederne fandt sig foranledigede til at gribe energisk ind, nemlig Dr. Dampes Forsøg paa at stifte et Selskab med det Formaal — eventuelt ved Opstand — at faa indført en fri Forfatning.

En nærmere Undersøgelse vil dog vise, at hans Planer vare saa barnagtige og han selv saa lidet farlig for Staten, at det var umuligt andet, end at Forsøget maatte kvæles i Fødslen. Naar han desuagtet fik en Straf, der nu synes altfor streng og inhuman, da maa Forklaringen søges deri, at netop de Mænd, der stode i Spidsen for Staten, havde et særdeles aabent Blik for, at Tidsaanden gik imod den absolute Kongemagt, som de følte sig særligt kaldede til at værne om med al mulig Strenghed. Men derved bliver Dampes Historie ganske interessant, skønt han i og for sig var et Menneske uden stor Betydning. Hans Bestræbelser i oppositionel Retning give nemlig et godt Indblik i Datidens adminastrative Forhold og give et Billede af de alt andet end fine Midler, som Magthaverne benyttede sig af for at slaa Frihedsideer til Jorden. Den følgende Skildring er hovedsagelig baseret paa Aktstykker forefundne i Rigsarkivet og Politiets Arkiv. Endvidere er der benyttet nogle spredte Artikler i forskellige Blade samt Dampes egen Bog „Fortælling om mit Fængsel i haardeste Grad“ (Kjøbenhavn 1858). En Del biografiske Oplysninger stamme særligt fra „Kjøbenhavnsposten“ 1841. I en Række Numre af Bladet har A. P. Liunge skrevet en

Afhandling om Dampe, og Indholdet er berigtiget af denne selv i samme Blad for 1848 (Nr. 288—90).

I.

Trinitatis Sogns Kirkebog udviser, at Skræddermester Jacob Frandzen Dampe og Hustru Anna Gertrud, født Lund, fik en Søn døbt i Sognets Kirke d. 17. Januar 1790, og at han i Daaben fik Navnet Jacob. Det er den senere Statsforbryder, hvorom Historien drejer sig.

Om hans første Barndomsaar vides ikke andet, end at han voksede op hos Forældrene, der boede i Vognmagergade og vare Smaakaarsfolk. D. 1. Juli 1799 satte Faderen ham i Metropolitanskolen, til Dels med Understøttelse af en Kontrollør Stauning ved Fredriks Hospital, der havde fattet Interesse for Barnet. Skolens Rektor, Professor Nissen, giver den unge Dampe det Vidnesbyrd, at han var et meget godt og særdeles udviklet Hoved, flittig og ordentlig i sin Opførsel og gjorde meget god Fremgang, indtil han allerede i Oktober 1804 dimitteredes til Universitetet med Hovedkarakteren Laudabilis. Han gav sig til at studere Teologi og blev Kandidat i 1809 med bedste Karakter. Jævnsides hermed har han tidlig lagt sig efter Sprog og Litteratur og omfattet Studiet heraf med særlig Interesse. Medens han endnu var Discipel i Metropolitanskolen, forfattede han en Komedie og indsendte den til det kongelige Teater. Vel blev den naturligvis ikke antagen til Opførelse, men han opnaaede at faa en anerkendende Skrivelse fra Teaterdirektionen. Som Student skrev han et Sørgespil, hvoraf nogle Scener ere blevne optagne i Tidsskriftet „Minerva“, og vandt Universitetets Guldmedalje for en æstetisk Afhandling. I Aaret 1811 udgav han „Forsøg til Op-

løsning af Problemer i den danske Retskrivning", der vakte en vis Opsigt og viser, at Dampes Talent gik i sproglig Retning. Mange af de af ham foreslaaede Forandringer ere netop blevne gennemførte i den nyeste Tid. Han blev i 1810 udnævnt til Adjunkt ved Vordingborg Middelskole, men Udnævnelsen blev tilbagekaldt, fordi Dampe efter at have gjort en Rejse til Byen paa upassende Maade ytrede Misfornøjelse med sin Ansættelse. (J. Suhr, Historiske Efterretninger om Vordingborg Latinskole 1825, S. 46.) Det følgende Aar konstitueredes han, og 1812 fik han Udnævnelse som Adjunkt ved Slagelse lærde Skole. Forinden havde han dog forgæves søgt en ledig Lærerplads ved Metropolitanskolen. Rektor Nissen havde i sin Erklæring om hans Ansøgning udtalt, at han ej mente at kunne anbefale den, „da han ej tiltroede ham saadanne Egenskaber, som ved en saa stor Skole og med Hensyn til dens Ungdoms Kultur maa synes dobbelt ønskeligt hos en Lærer ved den fremfor de fleste andre Skoler".

Dampe maatte altsaa foreløbig nøjes med den beskednere Plads i Slagelse. Lærervirksomheden kunde dog langtfra udfylde hans Tid. Med utrættelig Flid arbejdede han videre, og allerede i 1812 kunde han disputere for Doktorgraden. Hans Disputats („Conspectus et æstimatio ethicæ Corani") findes indgaaende anmeldt i „Dansk Literaturtidende" Nr. 37 for 1812 af Peter Erasmus Müller, daværende Professor i Teologi, senere Sjællands Bisp. Han siger, at Disputatsen vidner om et sjældent Kendskab til det arabiske Sprog og de fleste i dette trykte Bøger. Fra den historiske og filosofiske Side mener Anmelderen derimod, at Skriftet fortjener mindre Ros.

Omtrent samtidig med at Dampe blev ansat ved Slagelse Skole, var han bleven gift med Dorthea Kirstine Boye, Plejedatter af Justitsraad Boye. Som saa mange andre af Dampes Handlinger har denne saa tidlig indgaaede Forbindelse næppe været videre overlagt fra hans Side og kom snart til at volde ham mange Sorger. Der synes ikke at have været noget aandeligt Slægtskab mellem de to Ægtefæller, og at dømme fra Hustruens Ortografi og Stil i forskellige Andragender, der haves fra hendes Haand, stode hendes Skolekundskaber og almindelige Begavelse paa et ret lavt Trin. En af hans Medlærerer, senere Rektor C. Arnesen, bemærker (i en Skrivelse til Dampes Defensor i 1820), „at Dampe i Slagelse levede ingetogent, arbejdede uafbrudt og anvendte sin Fritid til Læsning og Udarbejdelser. Hans huslige Forhold vare allerede dengang mindre gode og ikke ganske lykkelige. Han led stadig krænkende Næringssorg, skønt han selv var yderst flittig og sparsommelig, men hertil synes endnu mere nagende Kummer at være kommen. Saaledes savnede Dampe engang ved Hjemkomsten fra en Kjøbenhavnsrejse i 1815 flere Stykker Indbo, hørende til Familiens første Fornødenheder.“

Hans Forhold til en ældre Lærer, Pastor Fuglsang, var vistnok heller ikke helt tilfredsstillende, da Dampe, allerede før Ansættelsen i Slagelse, skal have haft Differenser med ham; men iøvrigt skildres han baade af sine Medlærere og Disciple som en nidkær og dygtig Lærer, der forstod at vække Lyst, Iver og Interesse for Undervisningen, og fra hin Tid foreligger der ikke et eneste Vidnesbyrd om, at han skulde have udtalt sig nedsættende om Religion eller Regering.

Efterhaanden som Familien voksede, blev Udkommet

haardere og haardere for den unge Adjunkt, der maatte paatage sig anstrengende Arbejde. Desuagtet fandt han dog Tid til ogsaa at pleje sine mange aandelige Interesser, bl. a. dramatisk Kunst og Digtning.

I 1815 overtog han Redaktionen af „Avis for 10 Kiøbstæder“, et mindre Blad, der foruden uden- og indenlandske Efterretninger samt korte Anmeldelser om Kunst og Videnskab tillige indeholdt Anekdoter, Digte eller smaa Artikler af blandet Indhold, som oftest forfattede af Dampe selv. Han holdt meget af at være vittig og satirisk, men allerede her viste det sig, at hans Forsøg i den Retning i Reglen vare uheldige og bragte ham paa Kant med de Slagelse Borgere. Saaledes gengiver Bladet engang Indholdet af en i „Skilderiet“ optagen Artikel om Dyrenavne paa Kroskilte, og Dampe tilføjede — hvad han ikke skulde have gjort —: „Her ved Slagelse have vi ikke synderlig mange mærkværdige Navne, med mindre det skulde være „Papegøjen“, der formodentlig har sit Navn efter de mange Damer, der spadsere her forbi til Skoven om Somren.“ Denne dristige Spøg vakte almindelig Uro i Lejren. I Bladets næste Nummer findes en fingeret Samtale mellem Redaktøren og en Ven, der kommer og vækker ham tidlig om Morgenen. Paa Dampes Spørgsmaal, om der er noget alvorligt paa Færde, fortæller Vennen ham da, at der trækker et Uvejr op over Redaktørens Hoved, idet hele Skørtekønnet i Slagelse er rede til at kaste sig over ham med Ildtang og Negle paa Grund af Spydigheden om Papegøjen. Redaktøren bemærker, at det vel ikke er saa farligt, da han mener at have gjort den Erfaring, at Fruentimmerne ikke bryde sig synderligt om at kaldes Papegøjer, naar man blot siger „smukke“ Papegøjer.

Vennen fortsætter imidlertid, at det ikke alene er Damerne, men ogsaa deres Riddere, som ere vrede, og kommer derpaa frem med et Par Artikler fra sidstnævnte, som ønskes optagne i Avisen. Dampe erklærer, at hans Blad staar aabent for alle og optager Artiklerne, hvoriblandt følgende, som øjensynlig ikke er lavet af ham selv, men tilsendt fra en af Avisens Læsere:

Efterlyses

en Hanpapegøje. Den er at kende paa sin gabmundede, næsvise, ubetænksomme og meningsløse Plapren, sine stribede Ben, lysegraa Hale, mørkegraa Ryg og Vinger, rødt Bryst og smudsig hvid Hals, sort Hoved. Hvo, som maatte træffe paa den, anmodes om at opgive det i Slagelse Avis, da man, ked af dens utaalelige stødende Vaas, ønsker at stække dens Vinger og saaledes befri dens Medborgere for denne Pluddermadses ubeskedne Pludren.

Neden under Avertissementet tilføjer Dampe, at han agter at engagere Indsenderen til at skrive Artikler for den lavere Almue. I et følgende Nummer af Bladet gør Dampe dog uforbeholdent Afbigt, idet han bekendtgør, at han har erfaret sine Medborgeres billige Harme over de Udtryk, der kunne have Hensyn til Slagelse Damer, hvorfor han tilbagekalder disse ubesindige Ord og beder sine Medborgere og Medborgerinder ikke at regne ham dem videre til onde. Afbigten var dog, som senere Udfald i Bladet vise, næppe oprigtigt ment.

Enkelte af Dampes samtidige have ment, at denne og enkelte andre smaa Kontroverser med Byens Beboere skulde have bragt ham paa en saadan Fod med disse, at han blev udelukket fra det gode Selskab, og at Opholdet i Byen som Følge heraf blev pinligt for ham. Rimeligvis er der dog ogsaa kommet andre Aarsager til.

Hvorledes det nu end forholder sig, allerede et Par Maaneder efter frasagde Dampe sig Redaktionen af Bladet, og næste Aar, 1816, tog han uden at have faaet anden Ansættelse sin Afsked som Adjunkt i Slagelse og drog til Kjøbenhavn.

II.

I Hovedstaden oprettede Dampe et Institut, en Art Realskole, for Sønner af bedre Familier. Det havde i Begyndelsen god Fremgang, og flere af Datidens bekendte Mænd kom paa forskellig Maade i Berøring dermed, saaledes Professor R. Nyerup, hvis Søn var Elev i Institutet. Faderen overværede flere Gange Eksamen og udtalte sin største Agtelse for Dampes Indsigt og Talenter. Professor Finn Magnussen ses at have været Censor ved Eksamen i Historie og Geografi. Pastor Michelsen ved Holmens Kirke har personlig kendt flere Elever og bevidner, at de vare godt underviste. Men Fortsættelsen svarede ikke til denne lovende Begyndelse. Dampes rastløse Aand lod ham ikke nøjes med eet Forehavende; han satte efterhaanden flere Jærn i Ilden og tog sig som Følge heraf mindre af Skolen. Den kom snart i Forfald og ophørte fuldstændig i den første Halvdel af Aaret 1820.

Blandt de andre Ting, som Dampe havde for i dette Tidsrum, kan anføres, at han, sammen med Professor Sander, udsendte Indbydelse til et Deklamationskursus for Elever af begge Køn. Det kom dog ikke i Gang, skønt Planen vakte en Del Omtale. Fremdeles skrev han en Del, mest polemiske, Artikler til forskellige Blade og forsøgte sig atter her som Satiriker, ligesom før med afgjort Uheld. Ved Disputatser paa Universitetet optraadte han jævnlig som Opponent. Han var et fremtrædende

Medlem af Læseselskabet „Clio", en Slags Klub, hvor der ved Siden af Kortspil og andre selskabelige Adspredelser holdtes ugentlige Foredrag, Disputatser og dramatiske Forestillinger. Klubben talte dengang blandt sine Medlemmer flere fremragende Personligheder, som Dampe her stiftede nøjere Bekendtskab med; bl. a. Pram, Nyerup, Gudenrath, Baggesen, Wendt, Finn Magnussen, J. K. Høst, Søofficererne Jessen og Sølling. Den blev næppe uden Grund anset for at være et Samlingssted for Mænd med frisindede Anskuelser, og det er rimeligt at antage, at der her hos Dampe er lagt den første Grund til de Ideer om politisk Frihed, der senere kom ham saa dyrt at staa. Klubbens Foredrag og Disputatser angik dog ikke politiske Emner, men holdt sig til mere abstrakte Spørgsmaal. Dampe, der yndede Paradokser, indbød saaledes engang til Disputats om 22 af ham forfattede Teses til Forsvar for Selvmord. Sekretær Gudenrath var ordentlig Opponent, og den gamle juridiske Docent blev helt maalløs af Harme, da Dampe erklærede, at alt, hvad den ærede Opponent fremførte, gik i en Cirkel. Da „Clio" gik saa vidt i Retning af det underholdende, at der blev Tale om at afholde Baller, var Dampe, støttet af Baggesen og en hel Del yngre Medlemmer, en ivrig Forkæmper derfor. Det gav imidlertid Anledning til Selskabets Forfald. De fleste ældre Medlemmer vilde ikke være med til slig Ungdommelighed, hvorfor man blev enig om at nedsætte en Komité under Forsæde af J. K. Høst til at ordne Sagen. Ved Afstemningen blev der afgivet lige mange Stemmer for og imod Terpsichores Kunst, og Høst gjorde da Udslaget til Fordel for Ungdommen, men underskrev, som han siger, derved Selskabets Dødsdom, idet et stort Antal ældre og mere ind-

flydelsesrige Medlemmer bleve saa forargede, at de udtraadte og dannede et nyt Selskab, „Nordia“.

Mest offentlig Opmærksomhed tiltrak Dampe sig dog, naar han lejlighedsvis prædikede i Hovedstadens Kirker. I Aarene 1818—19 blev han næsten Modeprædikant. Det fortælles i „Kjøbenhavnsposten“ (1841 Nr. 228), at han med skaanselsløs Djærvhed angreb Tidens Sløvhed og Sædernes Fordærvelse. Særlig drager han til Felts mod det smukke Køns Fordærv og Følgerne heraf for den da levende og kommende Slægt. Næppe nogensinde før er der fra en kjøbenhavnsk Prædikestol tordnet saaledes mod Kvindernes Forfængelighed, Letsindighed og Usædelighed, hvis sørgelige Følger skildres med de mørkeste Farver. Tordentalernes Indtryk paa Tilhørerne, eller vel navnlig paa Tilhørerinderne, skildres som meget opbyggeligt. Graad og Skrig genlyde i den propfulde Kirke, og flere Kvinder bæres afmægtige bort. Prædikenerne betegnes som en Slags „moralske Besværgelser“, fremsatte i et kraftigt, ofte begejstret Sprog. Ogsaa fra anden Side foreligger der Vidnesbyrd om Dampes oratoriske Evner. Høst siger om ham, at han var en ægte Folketaler, havde en flydende Tunge, hensynsløs Dristighed og dertil var begavet med Stentorstemme.

Dampes Rasen mod det smukke Køn kan vistnok henføres til en bestemt Aarsag, idet en enkelt Kvinde har stemt ham bitter mod det hele Køn. Hans Hustru synes ikke i nogensomhelst Retning at have passet for ham, og Samlivet med hende blev tilsidst aldeles utaaleligt. Rygtet gik, at hans huslige Ulykker vare af allerværste Art. I et Brev fra Krarup til P. Hjort (P. H.'s Breve I, S. 62) findes saaledes anført om Dampe: „uxorem in adulterio cum suo ipsius patre deprehendit“, hvad

han iøvrigt selv giver Oplysning om, idet han i 1820, efter at være blevet fængslet, i en Ansøgning til Kongen anfører som undskyldende Moment for sine Handlinger, at de vare begaaede i en fortvivlet Sindsstemning, særlig hidrørende fra, at han fandt sin Hustru i sin Faders Arme. Beskyldningen kan dog ikke anses for bevist; thi Dampe havde en altfor livlig Fantasi, der let bragte ham i Ekstase, hvorunder han var saa godt som utilregnelig. Og hvad Rygtet angaar, kan det meget let være foranlediget af Dampe selv. Han vides at have raadført sig om Sagen med J. K. Høst, der sagtens har bragt den videre. Vist er det imidlertid, at Ægtefællerne tilsidst bleve separerede, men rigtignok paa Hustruens Foranledning. Separationsbevillingen, der er dateret 6. Oktober 1819, lyder efter den vanlige Formular kun paa „Gemytternes Uoverensstemmelse“. Konen skulde beholde Børnene, og Dampe til deres Forsørgelse og Opdragelse udrede et maanedligt Bidrag af 18 Rdl. 64 Sk. i Sølv.

Efter Separationen synes Dampes Fader foreløbig at have taget sig af Svigerdatteren og Børnene, medens omvendt Dampe jun. paatog sig at sørge for sin Moder, der ogsaa forlod sin Mand. Det ses imidlertid af et Brev, som senere fandtes blandt den unge Dampes Sager, at Faderen har nedlagt en bestemt Protest mod at have staaet i utilladeligt Forhold til Svigerdatteren. Det hedder i dette kraftige, men i temmelig usammenhængende Udtryk affattede Brev, at Faderen altid har været villig til at opofre Formue for sit eneste Barn. Hans Ønske er derfor, at Sønnen „vil handle mere rolig end sidste Gang, han beskyldte sin Kone,“ og Faderen mod sin Vilje maatte tage Del deri. „Handler

Du med Rasenhed,“ skriver denne endvidere, „da skal dine Fjender faa den største Hævn over Dig.“ Svigerdatteren havde kun henvendt sig til ham om Raad, fordi hendes Mand foragtede hende, og Svigermoderen skældte hende ud, hvad enten hun fortjente det eller ej.

Der kan dog næppe være Tvivl om, at Dampe selv har næret Overbevisning om Brøden. At han ikke søgte Skilsmisse af denne Grund, men lod Hustruen fremkomme med Begæring om Separation, er jo let forklarligt, og at han lod hende beholde Børnene, var muligvis simpelthen begrundet i, at han under sine daværende Omstændigheder ikke saa sig i Stand til at opdrage dem.

Efter Separationen har Hustruen iøvrigt gentagne Gange faaet Understøttelse af Kongen, ligesom hun ogsaa efter Mandens Fængsling ansøgte om, at det Bidrag, som han skulde have betalt hende, maatte blive udredet af Statskassen, da hun ellers ikke var i Stand til at opdrage Børnene. Med Bemærkning om, at hun ikke har Krav derpaa, indstiller Kancelliet hende dog til lidt Understøttelse af Hensyn til hendes ulykkelige Stilling. Myndighederne kunne altsaa næppe have fæstet Lid til Beskyldningen i det Omfang, hvori Dampe fremsætter den.

En anden Følge af Dampes Paastand var, som alt nævnt, at han bevægede sin Moder, der var svagelig, endog noget aandssvag, til at forlade sit Hjem. Dampe maatte derfor fremtidig ogsaa forsørge hende, hvilket han efter alles Udsagn gjorde paa en meget opofrende Maade, skønt han efterhaanden var hensunken i den yderste Fattigdom. Hans Hovederhverv, Institutet, var af Mangel paa Elever i Begreb med at ophøre, og hans

litterære og journalistiske Virksomhed indbragte ham saa godt som intet. „Publikum vil ikke købe andet end bitter Opposition“, skriver han senere til sin Defensor, „og til Gengæld dog tilsidst lade Forfatteren sulte, samtidig med at han maa bære det hele Had af dem, mod hvem han har opponeret.“

Som Følge af disse Sorger og Ulykker blev hans Sind mere og mere bittert og pirreligt. Alt, hvad han fra nu af foretager sig, peger hen paa, at en fortvivlet Sindsstemning efterhaanden gjorde sig til Herre over hans Fornuft. Hans medfødte Oppositionslyst blev yderligere udviklet og maatte ytre sig paa den ene eller anden Maade.

III.

I September 1819 fandt der nogle Optøjer Sted i Kjøbenhavn, den saakaldte Jødefejde, i hvilken Anledning Politiet maatte skride ret kraftigt ind. Dampe vides ikke at have taget Parti hverken for eller mod Jøderne, men midt under Optøjerne holdt han i Helliggeistkirke en Prædiken om Frihedens Overensstemmelse med Kristendommens Aand, der vakte megen Opsigt, men uheldigvis blev udlagt som tilsigtende at nedbryde den Agtelse, der skyldtes Øvrigheden, saa at Prædikenen, i alt Fald indirekte, kunde bidrage til at nære de Uroligheder, der netop fandt Sted paa dette Tidspunkt.

Nutildags synes denne Prædiken ret uskyldig. Den fremtræder som en Lovtale over Friheden, der dog aldrig — som der siges — kommer paa den Tanke at gaa mod Loven, thi den vilde da komme til at gaa mod sig selv. Den ved, at uden Lov er der ingen Stat, og uden Stat vilde alt det gode, som Staten skænker, blive

tilintetgjort. Det er Frihedsfølelsen, der faar Kristendommens første Forkyndere til at optræde til Trods for Trusler, Fængsel og Død, ligesom det er Frihedsfølelsen, der bragte Protestantismens Helte til at kæmpe mod Magten for saaledes at gengive os Kristendommen i sin oprindelige Renhed. Senere spørges der i Prædikenen — og her stikker Hestefoden vel lidt frem —, om Tilhørerne aldrig have følt en indre Drift, der opfordrede dem til at sætte sig imod den mishandlende mægtige, til — Loven ukrænket — paa en eller anden Maade at rive ham Sværdet af Haanden og byde hans Indflydelse Trods. Sluttelig opfordres Tilhørerne til at kæmpe for Sandhed og Ret samt Menneskenes Vel og tilintetgøre det onde — stedse Loven ukrænket —, hvor de kunne, og hvor de finde det i større eller mindre Grad i deres egen Kres. Endelig priser Taleren Frihedsvennernes Død og Eftermæle, idet han særlig dvæler ved Jesus, Paulus og Luther, samt ganske almindelig ved alle og enhver, der havde kæmpet og lidt for Frihedens Sag.

Prædikenen behagede imidlertid ikke de kirkelige Myndigheder. Biskop Münter forlanger straks gennem Stiftsprovst Clausen en Koncept af den, hvilket Dampe dog ikke vil indlade sig paa, idet han svarer Stiftsprovsten, „at, da der vel kan drages til Ansvar for en holdt Tale, men ikke for en før Talen skreven Koncepts Beskaffenhed, saa finder han sig ikke foranlediget til at opfylde hans Højærværdigheds Forlangende“.

Fortørnet over dette Svar anmoder Biskoppen nu Kancelliet om at skride ind mod Dampes Overhørighed. Følgen heraf var, at det indtil videre blev forbudt Dampe at bestige Prædikestolen. Dampe lod da Prædikenen trykke. I Lovens Medfør skulde et Eksemplar

af det trykte Skrift tilstilles Censor, inden Salg maatte finde Sted. Censor sendte Prædikenen til Kancelliet med Forespørgsel, om den maatte trykkes, og dette indgik med en Forestilling til Kongen, hvori det hedder, at Prædikenen skønnes at gaa ud paa „at fremstille en kristens Pligt til med Kraft at værne om sin og andres Frihed mod den undertrykkende Magt, og af denne almindelige Pligt gør Prædikanten særdeles Anvendelse med Hensyn til de Forhold, hvori hans Tilhørere leve, og fremdrager, at der ikke vil mangle dem paa Eksempler paa misbrugt Magt, og at man uden Hensyn til egen Fare bør rive den mægtige det Sværd af Haanden, som han misbruger, samt at de ved Sammenhold kunde bringe Magten til at skælve“. Kancelliet fristes til at tro, at Dampe ved sin Tale har haft det skændige Forsæt at opflamme og nære den Tøjlesløsheds Aand, som, kort før Talen blev holdt, viste sig i en saa hæslig Skikkelse. Teksten til Aftensang bemeldte Søndag — Pauli Brev til Galaterne, V. Kapitel, 16—24 Vers — frembyder aldeles ikke nogensomhelst Lejlighed til at behandle saadanne Genstande, tværtimod fordømmes deri Kiv, Vrede, Trætte, Tvedragt og Partihad. Vel indskærper Dampe i sin Prædiken flere Gange, at Loven bør agtes, men hans Hensigt er mistænkelig og røber i hvert Fald Mangel paa Overlæg og Varsomhed.

Enden paa Historien blev, at Kancelliet gav Ordre til, at Oplaget af den trykte Prædiken skulde tages i Forvaring af Politiet, hvorhos der afæskedes Biskop Münter en Erklæring om, hvad der iøvrigt burde gøres i det foreliggende Tilfælde. I Henhold til hans Indstilling blev det da for stedse forbudt Dampe at tale fra Prædikestolen.

Dampe besluttede nu at benytte sin Ret som Doktor i Filosofien til at holde offentlige Foredrag. I Begyndelsen af April 1820 lod han bekendtgøre i Adresseavisen, at han den 10. April Kl. 8 Aften i Lille Kongensgade 85 vilde holde en Tale, indeholdende Bevis for, at det maatte være tilladt at undersøge den Augsburgske Trosbekendelse, hvilket skulde være Indledning til en Række Taler om samme Emne. Adgangskort til de første Taler skulde koste 1 Rdl., dog kunde der ogsaa faas særskilte Kort til hver enkelt Tale, og der vilde blive tilstedt uformuende fri Adgang.

Manuskriptet til Foredraget havde Dampe forud sendt Censor til Gennemsyn. Censor fandt ikke, at der var noget stridende mod Lovgivningens Ord, men bemærkede, at Titlen ikke var heldig, fordi den angav sig at være en Drøftelse, som højere Autoriteter muligvis vilde finde uheldig; han henstillede derfor, at Talen angaves at være en Undersøgelse angaaende Konfessionen. Dampe rettede sig herefter, og Foredraget blev holdt.

Politidirektør Kierulff havde beordret to af Politiets Personale, Bræstrup og Eberlin, til at paahøre Talen og derom indgive en Beretning. Denne gik ud paa, at der var ca. 100 Tilhørere i Lokalet, mest Folk af de lavere Klasser, faa studerende og kun ganske enkelte Teologer. Dampe udviklede, at Religionen var ethvert Menneskes vigtigste Anliggende; intet kunde derfor have større Interesse end at faa at vide, hvilken Religion der var den sande. Talerens Granskninger havde overbevist ham om, at Luther ikke havde været ganske fri for Fejl. Hensigten var nu at fremstille Resultatet af disse Granskninger. Taleren opkastede saa det Spørgsmaal, om

det var berettiget at anstille en saadan Undersøgelse, og besvarede det bekræftende. Ingen gejstlig eller verdslig Øvrighed var berettiget til at foreskrive Regler eller paalægge Indskrænkninger i Trossager; man burde vove Liv og Blod for at forsvare sin Frihed i saa Henseende. I Sammenhæng hermed opfordrede han Tilhørerne til ikke at lade sig behandle som Kvæg eller lade sig indbilde, at Teologerne havde Monopol paa at undersøge, hvad man skulde tro.

Foruden denne Politirapport foreligger der endvidere en til Justitsminister og Kancellipræsident Kaas indsendt Beretning, hvori to Personer ved Navn Jansen og Seerup, meddele omtrent det samme, dog med Tilføjende, „at de anse Dampe for en skønt begavet og talentfuld Mand, som er geraadet paa Afveje i Henseende til Anvendelsen af hans Indsigter og Gaver. I sin Tale sagde han med rette, at der kun var faa af hans Tilhørere, der forstod den Augsburgske Konfession, men derfor var det uklogt af ham at træde frem for saa uoplyste Folk for at lede dem til Kundskab om, hvad der mulig endnu kunde være at rette paa Konfessionen. Hvis Talen var holdt for studerende, vilde der ikke være stort at sige dertil, da de fleste da kunde vrage Indholdet og beholde Kærnen, saafremt der da var nogen. Men naar Dampe træder frem for et ulærd public med saadanne Ting, leder han let den letsindige til Religionsforagt og foraarsager den redelige kristne Samvittighedsskrupler, der berøve ham den for ham saa vigtige Samvittighedsro for Tid og Evighed.“

Allerede Dagen efter, at Foredraget var holdt, tilstillede Kancelliet Biskop Münter sidst omtalte Rapport til behagelig Efterretning, hvorpaa Bispen omgaaende

fremkom med Indstilling om at foretage „noget“ mod Dampe — hvad, kunde han som ulovkyndig ikke foreslaa —, for at slige Foredrag ikke skulde nedbryde Agtelse for Religionen og undergrave den Augsburgske Konfession. Endnu samme Dag æskede Kancelliet Universitetets Betænkning. Der kom faa Dage efter et Svar, der gik ud paa, at Dampe vel havde Ret til at holde filosofiske Foredrag, men ikke teologiske, med mindre det teologiske Fakultet havde anset ham for dertil bekvem. Men alt dette havde dog kun Hensyn til akademiske Foredrag og ikke til Taler for et blandet Publikum.

Gennem Politidirektøren fik Dampe nu Ordre til at standse disse Foredrag. Inden Ugen var omme, satte han imidlertid Maskineriet i livlig Bevægelse igen. Censor fik en Forespørgsel fra ham, om det var ham tilladt at bekendtgøre i Adresseavisen, at „Tale mod den Mening, at Folket skal betragtes som utænkende, som yderligere Overgang til vigtige Tænkningsmaterier, vil blive holdt offentlig af Doktor Dampe“. Censor lod atter Forespørgslen gaa til Kancelliet, som øjeblikkelig svarede benægtende. To Dage efter, den 7. April, fremkommer Dampe saa med et langt underdanigst Promemoria, hvori han meddeler, at han som Videnskabsmand og Skribent ikke vil aflade at forkynde og udbrede, hvad der synes ham at være Sandhed, paa alle mulige Veje og Maader, som han dog vil gøre konform med Lovens og Øvrighedens Vilje. Da der nu oftere har fundet Kollision Sted mellem Øvrigheden og de af ham valgte Maader, og da de underordnede Autoriteter — alle hæderlige Mænd og lovkyndige, som maa antages at være godt indviede i den styrende Magts Principer —

ikke paa hans gentagne Spørgsmaal have kunnet give Besked, og da han antager at Kancelliet ønsker at befordre Kundskab til Loven hos alle Borgere og i Særdeleshed gerne vil vejlede en Borger, der drives af saa gode Motiver som han, saa tillader han sig at anmode det kongelige danske Kancelli om at maatte blive værdiget Svar paa følgende Spørgsmaal:

1) Om han har fortabt sin Ret som Doctor Philosophiæ og Artium Magister til at lære offentlig i Filosofien og bekendtgøre saadant?

2) Hvis han endnu har denne Ret, hvad hører da til Filosofi? Grænsen mellem Filosofi og Teologi trænger vistnok til nøjere Bestemmelse, om den kan gøres; thi selve Dogmatiken bestaar blot af Filosofi, Historie og Filologi.

3) Om han har Ret til at lade trykke Skrifter, der indeholde Bedømmelse af Dogmer i den kristelige Religion?

4) Om han har Ret til at lade trykke Skrifter, der indeholde Bedømmelse af Dogmer i den Augsburgske Trosbekendelse og de øvrige Symboler? Dette Spørgsmaal indbefattes vel under det foregaaende, men han har dog Anledning til at opkaste det for sig selv.

5) Om han har Ret til at forelæse eller foredrage et trykt Skrift og offentlig indbyde til at overvære slig Handling?

6) Om han har Ret til at forelæse et trykt Skrift privat for Venner af sig og Sandheden?

7) Om han har Ret til at tale om den Augsburgske Trosbekendelse og de øvrige Symboler med og til Venner af sig og Sandheden hos sig selv og hos andre.

Kancelliet svarer den 25. April, at Dampe maatte

henvende sig til Universitetsdirektionen angaaende Tvivlsspørgsmaal om Grænserne for hans Rettigheder som akademisk Docent, samt at man ikke kunde indlade sig paa at besvare de øvrige Spørgsmaal. Han maatte selv skønne, hvad der var lovligt eller ej.

Dampe giver ikke hermed tabt. Tværtimod, nu gaar det først rigtig løs med Avertissementer, som han ønsker optagne i Avisen angaaende Foredrag. Den ulykkelige Censor fik paa een Gang tilsendt 14 saadanne Avertissementer med Tilføjende, at Dampe ikke skulde blive træt, indtil han fandt et Emne, hvorover det maatte være ham tilladt at tale. Med Hensyn til disse Emners Natur skal som Kuriosum anføres, at Politidirektøren den 29. Maj forespørger Kancelliet, om det kan tillades Dampe at holde Foredrag over det første Ark af Professor Hornemanns Plantelære. Kancelliet sender, som sædvanlig, Forespørgslen videre til Universitetsdirektionen, der svarer, at Dampe ved sine Prædikener og Foredrag over den Augsburgske Konfession har opvakt Formodninger om, at han har Lyst til at forvirre og fordærve Menigmands Begreber, og at Hensigten med hans mange senere bebudede Foredrag sikkert har været det samme skjult under en anden Form, hvorfor Tilladelsen bør nægtes ham.

Dampe forfattede nu et Skrift: „Videre foregaaende Fakta Ytringsfriheden vedkommende“. Det indeholder en skarp Kritik og Klage over Kancelliet, navnlig over at det har frataget ham Retten til at prædike og tale fra Katedret. Censor kunde naturligvis ikke lade sligt passere og foranledigede Skriftet beslaglagt. Dampe fremkom derefter med et i heftige Udtryk affattet Andragende til Kancelliet om, at hans Forhold i det hele

maatte blive undersøgt ved Retten. I Henhold hertil blev han ved kgl. Resolution af 12. Juli 1810 sat under Tiltale ved Hof- og Stadsretten dels for den 12. September forrige Aar i Helliggejstkirke at have prædiket og senere udgivet i Trykken samme Prædiken — „Hvorvidt er Frihed i Ord og Handling overensstemmende med Kristendommens Aand?“ — og dels for senere at have forfattet et Skrift: „Videre foregaaende Fakta Ytringsfriheden vedkommende“.

Den 17. Oktober 1820 faldt Dommen. I Præmisserne hedder det, at Dampe ikke kan antages forsætligt at have villet opmuntre til de Uroligheder, der fandt Sted, da han holdt sin Prædiken. Derimod har han ikke valgt sit Emne efter Dagens Tekst, men selv valgt et Emne, som, i Betragtning af Tidspunktet, hvor Gemytterne vare forudstemte for Uroligheder, ikke var rigtigt. Derved har han kunnet give Anledning til Misforstaaelse lige over for Tilhørere, der ikke vare oplyste nok. Tiltalte besad ikke den Skønsomhed i at vælge og det Overlæg i at behandle sit Emne, som er fornødent for en offentlig Taler; en offentlig Lærerplads i Staten kan kun betros den, som ikke i offentligt Foredrag modvirker Statens Øvrighed. Med Hensyn til Skriftet: „Videre foregaaende Fakta Ytringsfriheden vedkommende“ var der kun trykt et Korrektur-Eksemplar, som Dampe sendte til Censor blot for at faa at vide, om det vilde blive rettet, idet Censor ved tidligere Lejligheder havde gennemset Dampes Manuskripter. Skriftet var altsaa ikke udgivet, men Dampe maatte dog gøres ansvarlig for utilbørlig Skrivemaade mod Autoriteterne. I Henhold hertil idømte Retten ham en Mulkt af 40 Rdl. Sølv, samt paalagde ham at udrede Aktionens Omkostninger.

Han forlangte Dommen appelleret til Højesteret, hvor Sagen dog aldrig blev foretagen, thi forinden dette kunde ske, var han sat under Tiltale og dømt for langt mere kompromitterende Foretagender.

Dampe havde under disse Kontroverser søgt en Audiens hos Kongen for at retfærdiggøre sig. Audiensen blev ham imidlertid nægtet. Dampe havde opnaaet at blive i høj Grad „missliebig“, thi Fredrik den Sjette afslog, som bekendt, saa godt som aldrig at høre, hvad selv den ringeste af hans Undersaatter maatte have at forebringe ham, og Dampe betragtede derfor Afvisningen som den haardeste af de Krænkelser, der overgik ham; han siger, at han følte sig uhørt beskæmmet derover.

IV.

Ved Nytaarstid 1820 fratraadte Justitsraad Hvidberg sit Embede som Politidirektør i Hovedstaden, rimeligvis fordi man fandt, at han ikke havde vist tilstrækkelig Konduite under de tumultariske Optrin mod Jøderne det foregaaende Efteraar. Hans Efterfølger blev Højesteretsassessor, Etatsraad Kierulff, en indsigtsfuld Mand, der godt forstod at forene Humanitet med kraftig, bestemt Optræden og dertil var besjælet af megen Iver for at virke i sit nye Kald.

Politidirektørens nærmeste foresatte var vel Justitsministeren, men han stod tillige i direkte Forbindelse med Kongen, hos hvem han vistnok daglig mødte for at afgive Referat om alt, hvad der faldt ind under hans Virkekreds. Og denne Virkekreds var af ikke ringe Udstrækning, thi Kierulff opfattede det som sin Mission ikke alene at vaage over Stadens, men ogsaa over Statens indre Sikkerhed med alle til hans Raadighed staaende

Midler. Man vil maaske i vore Dage undres over disse Midlers Natur, der blandt andet bestode i et temmelig omfattende Spionsystem, idet han for gode Ord, Løfte om Befordring eller klingende Mønt, alt efter Omstændighederne, søgte at skaffe sig saadanne Oplysninger, som ikke let lode sig tilvejebringe ad anden Vej.

Kierulff havde et godt Blik for at vælge de rette Personer. Man maa ikke tro, at disse udelukkende hørte til de saakaldte tvivlsomme Eksistenser, — tværtimod — Politidirektøren var tillige diplomatisk anlagt; han forstod enten paa en tiltalende Maade at bibringe Personer, der stode højt i deres Medborgeres Agtelse, den Overbevisning, at Hensigten helliger Midlet, naar det gælder om at tjene Staten, eller han fik indflydelsesrige Personer til halvt ubevidst at skaffe sig saadanne Oplysninger, som han i Øjeblikket havde Brug for. Det forlyder endog, at han paa denne Mande skal have benyttet sig af selve Majestæten.

Det var denne Mand, som nu ret snart skulde komme til at tage sig af Dampes Foretagender. I Midten af August 1820 fik han fra Justitsminister Kaas Underretning om, at Ministeren havde faaet at vide, at der i Kjøbenhavn eksisterede et Selskab, hvis Hensigt var at indføre en Konstitution. Som Hovedmænd angaves Blok-Tøxen og Dampe, ligesom det hed sig, at en Del Officerer af Prins Christians Regiment hørte til Selskabet, den saakaldte Jærnringsforening, saaledes kaldt, fordi Medlemmerne som indbyrdes Kendetegn bare en Jærnring paa højre Haands Pegefinger. Justitsministerens Hjemmelsmand var Professor, Overlæge Wendt ved Almindeligt Hospital, med hvem det anbefaledes Kierulff at sætte sig i nærmere Forbindelse.

Politidirektøren efterkom Opfordringen; men Wendt synes i Begyndelsen ikke at have været særlig villig til at indlade sig med ham. Kierulff omtaler i nogle detaillerede Optegnelser, som han har gjort om de i det følgende skildrede Begivenheder, at han maatte foreholde Wendt det urigtige i at stoppe paa Halvvejen; som god Borger og Medlem af Frimurerordenen, hvis Tendens netop var at bistaa den lovlige Øvrighed, havde han endog Forpligtelse til at assistere denne i at opretholde Ordenen. Wendts Indvendinger gik navnlig ud paa, at han ved at paatage sig et sligt Hverv let kunde komme i en „Myretue", der kunde paadrage ham alle Slags uberegnelige Ubehageligheder. Kierulff beroligede ham imidlertid med, at hans Navn aldrig skulde blive nævnt i denne Forbindelse, i det mindste ikke uden hans Samtykke. Wendt erklærede sig da omsider villig til efter bedste Evne at være Politidirektøren behjælpelig med at skaffe Oplysninger om Jærnringsforeningen. Foreløbig udtalte Wendt som sin Formening, at en Del af „Clios" Medlemmer hørte til denne, og at det blandt andet var ham bekendt, at Dr. jur. J. K. Høst bar Ringen.

Kierulff satte nu først „Clio" under Observation, idet en Person ved Navn Marquardsen (som af andre Aarsager alt stod i Politiets Sold) samt Politifuldmægtig Eberlin, der bægge vare Medlemmer af „Clio", fik Paalæg om at holde Øje med Klubben. Ligeledes blev det anbefalet Wendt at komme der jævnligt, især paa Tider, der ikke vare bestemte for de sædvanlige Sammenkomster, for at erfare, hvem der da kom der, og hvad man foretog sig. Dernæst søgte Politidirektøren gennem Wendt at faa Høst til at „operere i Sagen". Han raader Wendt til at indlade sig nærmere med Høst, hvilket dog maatte

gøres meget forsigtigt paa Grund af dennes „velbekendte upaalidelige Karakter“. — Det var Kierulff bekendt, at Høst var i Pengetrang og søgte et Laan; han foreslog derfor Wendt at forstrække ham dermed for hans (Kierulffs) Regning for paa denne Maade at vinde hans Fortrolighed. Lykkedes dette, skulde Wendt foreslaa Høst at gaa direkte til Justitsministeren og aabenbare denne, hvad han vidste; Kierulff mente nemlig, at det vilde finde mere Tiltro hos Høst, naar Kaas stillede ham en Belønning i Udsigt.

Alt sker efter Kierulffs Beregning og Ønske. Allerede den 22de August gaar Høst til Justitsminister Kaas og fortæller, at der i Kjøbenhavn agiteredes for at indføre en Konstitution efter norsk Mønster, samt at han var villig til at give visse Oplysninger. Kaas underretter straks Kierulff derom med Tilføjende, at det egentlig ikke var Meningen, at han (Kaas) direkte vilde blandes ind i den Sag, hvorfor han da ogsaa havde henvist Høst til Politidirektøren. Det var jo imidlertid netop, som det skulde være. Høst indfinder sig ganske rigtig næste Morgen hos Kierulff og giver ham nedenstaaende Oplysninger:

Selskabet havde eksisteret et Par Maaneder. Medlemmernes første Tegn var et grønt Baand, dernæst en Knappenaal anbragt paa et bestemt Sted og endelig Ringen, som man havde valgt, fordi den ikke vilde vække Opsigt, da den aldeles lignede Ringe, der brugtes som et bekendt Middel mod Gigt. Ringen var bleven ham tilbudt af Blok-Tøxen og Dampe for en Maanedstid siden, og ved samme Lejlighed havde de anmodet ham om historiske Data til et Skrift, der skulde vise, hvorledes Regeringsformen i Danmark var bleven forandret ved

Suverænitetens Indførelse, og hvorledes Folket dengang var blevet fralistet sine Rettigheder. Dette vilde Høst dog ikke indlade sig paa. Blandt Medlemmerne fremhævede han en Landinspektør Roosen, der skulde være temmelig formuende, og Underkirurg Kildahl Lund, der var en meget virksom Hverver. Tøxen og Dampe pukkede stærkt paa deres militære Forbindelser. Han mente, at Foreningens Forbillede var det saakaldte „Deutsche Bund“, der organiseredes i Tyskland under Napoleons Dynasti. Den, som indtraadte i Foreningen, kendte og havde egentlig kun at gøre med den, der havde hvervet ham og den, som han atter selv maatte hverve, hvorfor heller ingen regelmæssige Sammenkomster fandt Sted.

Umiddelbart derefter kommer Wendt og fortæller, at han har været i „Clio“ de nærmest foregaaende Aftener. Her havde han truffet ovennævnte Roosen og Dampe samt talt med sidstnævnte et Par Gange om politiske Sager. Dampe havde ytret, at det ikke blev godt, før man erholdt Frihed i Danmark, samt sagt, at Liunge, der hørte til Foreningen og bar Ringen, i næste Nummer af „Harpen,“ vilde aftrykke nogle Brudstykker af General Quirogas Tale ved Aabningen af Cortes i Madrid. Talens Indhold kunde nemlig opfattes som Skitse til den Reform, man agtede at indføre[1]).

[1]) Disse Brudstykker i „Harpen“ (Nr. 4, 1820) lyde som følger: „Hvor Hæren blot er en Voldsherres Værktøj, der gives ingen Ære, ingen Hæder for dens Sønner. Men hvor den er Eet med Folket, som Mandens Arm med Legemet, der findes ingen skønnere Pryd end Krigerdragten. At anse Hæren for det modsatte af Folket er en stor Vildfarelse. Hæren er Folkets Værge, Folkets Skjold; thi den er dannet af Folkets blomstrende Kraft, og den underholdes ved dets Arbejde. Naar jeg siger: „Folket“, saa adskiller jeg Nationen fra det, som man kalder Pøbel. Men ved Pøbelen forstaar jeg alt, hvad der ej vil

Paa Grundlag af disse foreløbige Oplysninger sendte Kierulff faa Dage efter (24de August) en Beretning til Kongen om, hvad han havde erfaret. Derefter havde han en Samtale med Kaas, som straks vilde have Blok-Tøxen og Dampe arresterede, hvilket Kierulff dog modsatte sig, idet han anførte, at den Smule, man vidste, stammede væsentligt fra Wendt og Høst, som paa nærværende Stadium let kunde tilintetgøre deres Udsagn ved en simpel Benægtelse. Han ansaa det tillige for uædelt og uklogt ligeoverfor disse to Personer, da det kunde medføre store Ubehageligheder for dem, ligesom det ogsaa vilde bevirke, at ingen for Fremtiden indlod sig paa at meddele det offentlige noget. Han forestillede endvidere Justitsministeren, at det nærværende Tidspunkt var saaledes, „at der blot behøvedes et enkelt uforsigtigt og voldeligt Skridt som Løsen for at bringe Sagen til Modenhed, thi det kunde ikke dølges, at den almindelige Mening var for repræsentativ Forfatning. Det eneste, Folk for Øjeblikket frygtede, var de Følger, som en

---

underkaste sig Sæder, Orden og lovmæssig Lydighed. Imod denne Pøbel maa da Folket bruge sit Nationalsværd; det er: den lovmæssige Hær. Vi Spaniere ville vedligeholde den gamle Ære, som hele Europa har tilstaaet os: at være Jærn-Mænd! Men netop derfor ville vi ej heller nogensinde fornedre os til politiske Drengestreger, hvilket et Nabofolk kun alt for ofte har gjort. Vi have villet en konstitutionnel Statsforfatning; denne er indført, og alle vore Ønsker ere opnaaede. Hvad vi nu have at gøre, det er Genoprettelsen af Fædrelandets Vel! Ingen Spanier vil have en Konge, som kun er et Skyggebillede. Vor Konge har alle de Forrettigheder, som kunne forenes med en fri Forfatning. En Konge af Spanien kan alt, saasnart han er enig med sit Folk. Bægge have kun een Fordel, bægge kende kun een Lykke og een Hæder. Dette er den statsretlige Trosbekendelse, som enhver har besvoret. Vi leve og dø for vor Religion, vort Fædreland, vor Forfatning og vor Konge!“

Revolution kunde medføre, men naar det, man befrygtede netop skete, vilde intet mere være i Stand til at standse Begivenhedernes Udvikling.“

Kaas tog her som altid tilbørligt Hensyn til Kierulffs Forestillinger, og de enedes om, at der indtil videre ikke skulde gøres andet end at tilvejebringe mere detaillerede Oplysninger saa hemmeligt som muligt.

Det varede ikke længe, før der kom en ny Kilde til Efterretninger om Jærnringsforeningen. Den 25de August om Aftenen modtog Kierulff en egenhændig Skrivelse fra Kongen, hvori denne meddelte ham, at Chefen for Generaladjutantstaben, Generalmajor Bülow, af den afskedigede Kaptajn Top af Livjægerkorpset var bleven underrettet om, at Blok-Tøxen og Dampe vare indlemmede i et Selskab, der vilde gøre Revolution, og at de som Tegn paa, at de hørte til „Klikken“, bare en Gigtring paa den højre Haand, samt at Blok-Tøxen flittigt besøgte Gældsarrestanterne og formodentlig ogsaa vilde sætte sig i Forbindelse med de øvrige Fanger. Top var villig til at give General Bülow nøjere Underretning om alt. — Foranlediget ved dette Brev begav Kierulff sig næste Morgen til Fredriksberg Slot og satte sig i Forbindelse med Bülow. Resultatet af deres Forhandlinger blev, at Top skulde hverves og dernæst opfordres til at sende Politidirektøren Meddelelser gennem Oberstløjtnant Lytzen af Kongens Adjutantstab. Sidstnævnte bevægede lidt senere endnu to Officerer af Prins Christians Regiment, nemlig Kaptajn Morgenstjerne og Løjtnant Rheinlænder, til at interessere sig for Sagen. Rheinlænder var særlig egnet til at „operere“; han var Barndomsven af Dampe og stod paa venskabelig Fod med Tøxen, der ogsaa havde opfordret ham til at bære Jærnringen, hvilket han dog ikke havde villet.

For at komme de farlige Statsforbrydere til Livs havde Kierulff altsaa nu faaet organiseret baade et civilt og et militært Efterretningsbureau. Det første ledede nærmest af ham selv med Wendt og Høst som Medhjælpere. Officererne Top, Morgenstjerne og Rheinlænder synes derimod at have aflagt Beretning til Oberstløjtnant Lytzen; fra hans Haand foreligger der i hvert Fald meget detaillerede Optegnelser om alt muligt, hvad de daglig meldte ham, ofte i en ret kuriøs og humoristisk Stil, der tyder paa, at han ikke er helt fri for at more sig lidt over alle de interessante Ting, som hans gode Ven Kierulff efterhaanden faar at vide.

Efter det store Apparat, som Politidirektøren satte i Bevægelse, ansaas den meget omtalte Jærnringsforening aabenbart for en Sammensværgelse af første Rang. Paa allerhøjeste Sted har man Indtrykket af, at den er et Selskab, der vil gøre Revolution, og naar en af Lederne — vistnok udelukkende af en let forklarlig Medfølelse — besøger Gældsarrestanter, udlægges dette, som om han ogsaa kan ventes at ville sætte sig i Forbindelse med andre Fanger, naturligvis i farlig Hensigt. Intet Under derfor, at Kierulff i Begyndelsen kunde blive noget nervøs, uagtet han ellers var en fornuftig Mand.

Det vilde blive altfor vidtløftigt endog blot tilnærmelsesvis her at gengive alt, hvad Politidirektøren kom til Kundskab om gennem sin store Stab. Det er ogsaa overflødigt, thi meget var intetsigende, i alt Fald med Hensyn til Sagens Kærne. Derfor skal der nedenfor kun gives en Oversigt over de væsentligste Momenter deraf samt anføres enkelte Biomstændigheder, der kunne antages at have særlig Interesse.

V.

En af de første Forholdsregler, som Kierulff traf, var at forelægge sine hemmelige Medhjælpere en Række Spørgsmaal, hvorpaa de skulde indsende skriftligt Svar. Eksempelvis skal her ordret gengives den Besvarelse, som Top indsendte. Den lyder saaledes:

Spørgsmaal.	Svar.
1. Hvem staar for Tingen?	Hovedmanden er egentlig Blok-Tøxen. Doctor Dampe og Landinspecteur Roosen ere kun hans Medhjælpere; flere Formænd veed jeg ikke.
2. Hvor de især samles?	Paa de sidste 8 Dage har de ikke samledes paa noget bestemt Sted. De søger en bequem Leilighed til Sammenkomster.
3. Hvad er Planen?	Endnu er ingen fast Plan lagt, dog hverver Tøxen til at iluminere paa næstkommende Prinds Christians Geburtsdag, og haaber derved (efter hans eget Udtryk) at aabne Folkets Øine.
4. Hvorledes vil de udføre deres Plan?	Ved at lokke Misfornøiede af alle Stænder og i Tieneste værende Militaire paa deres Side. Denne Ting troer Tøxen end at være saa meget lettere, saafremt man inden 31te October ville nøde Landboerne til at betale Afgifter, da han siger at have Kundskab om, at man vil gøre Oprør, om man ved Rettens Midler eller Tvang vil inddrive saadant.

5. Naar skulde Planen gaa i Udførelse?	Da et tilstrækkelig Antal endnu ikke er i Foreningen (som de kalder det), saa er ingen Tid bestemt. Dog stoler man inden Prinds Christians Geburtsdag at have kunnet fatte en Bestemmelse, og har, indtil videre Forandring finder Sted, denne Dag den Ære at være bestemt til slig Skiendsels Daad.
6. Hvilke Militaire forlade de sig paa?	Prinds Christians Regiment og Livregimenterne. De Officerer, som ere tiltraadte Foreningen (efter Tøxens egne Ord), ere af 2. Liv. Regt. Pr. Lieut. Stokfleth og Lieut. Svendsen; L. Bartels af Jydske og Capt. Frohboese, Lt. Brandt og Lt. Rheinländer af Pr. Christians Regt.
7. Er der ingen rige Folk, som understøtter dem?	Nei. Det er fortvivlede Personer til Hobe, som selv have forspildt deres Lykke, og haaber ved en egenskabt Vælde at spille en Rolle.
8. Om de Svenske have nogen Deel i dette?	Saavidt jeg endnu har kunnet erfare, bestemt ingen.
9. Det nærmere til Erfaring om Capt. Møller paa Mollerup.	Man blamerer hans Forhold, at han for at have talt om Folkeopstand er sat under Tiltale, og beklager i ham en Aandsbroder.
10. Hvad er Tegnet?	Jern-Ringen, efter det opgivne Symbol; dog ere ikke Alle, som bære dette Tegn, indviet i Planens skøndt i Hensigtens Hemmeligheder; thi man hverves endog til at bære Tegnet for at faa dette i Mode, idet

		man ikke skiuler, at det er Tegnet paa en antisouverain Gemytsbeskaffenhed.
11.	Hvilke samle sig hos Landinspecteur Roosen?	Samlingerne er der indtil videre ophørte.
12.	Hvem søger Tøxen Selskab med hos Mini?	Tøxen kommer ikke mere til Mini, da han der skylder Penge. Standquarteret er forlagt til Gianelli paa Hiørnet af Østergade og Kongens Nytorv.
13.	Gør de Eed og hvilken?	Det har jeg endnu ikke kunnet erfare.
14.	Hvor Arkivet er?	Hos Tøxen for Tiden, dog er det ikke at stole paa, at det bestandig der vil have sit Forblivende.

Kbhvn. 8. Sept. 1820.

Alexander [1]).

Det er værd at lægge Mærke til, at Kierulff ogsaa frygter for, at de Svenske skulde have en Finger med i Spillet. I saa Henseende bliver han imidlertid beroliget, idet ingen af de indkomne Besvarelser ved noget at berette derom.

Forøvrigt er der temmelig god Overensstemmelse mellem disse; særlig ere de militære Agenter enige om, hvem de angive som mistænkelige blandt deres Kamme-

[1]) I Begyndelsen underskreve de „opererende“ deres Breve og Meddelelser med et fingeret Navn. Professor Wendt kaldte sig saaledes „Christensen“ og Top havde valgt „Alexander“, engang imellem med Tilføjelse „den Lille“. Senere benytte de deres rigtige Navne.

rater. Ret pudsigt er det ogsaa, at Top og Rheinlænder gensidigt angive hinanden som Personer, paa hvem Sammensværgelsen kan forlade sig. Den ene har altsaa foreløbig ikke vidst Besked med den andens Ansættelse i det hemmelige Politis Tjeneste. Af civile Personer blev der ogsaa angivet eller antydet forskellige mistænkelige, navnlig blandt „Clios“ Medlemmer. Det var dog ikke alene i Kjøbenhavn; ogsaa i Provinserne bare Folk Jærnringe. Der nævnes saaledes: Assessor Sørensen til Bredehage, Forpagter Knipschildt i Præstø, Kammeraad Aschlund i Nykøping p. S., Kirkesanger Schiødtz i Kallehave. De to sidstnævnte skulde endog fra Hovedstaden have faaet en større Sending Ringe til Uddeling i deres Hjemstavn. Paa Grund af denne sidste Efterrerning begyndte Kierulff da ogsaa at knytte Forbindelser med enkelte Personer paa vedkommende Egne for at faa Oplysning om, hvormeget Bevægelsen havde grebet om sig der.

Politiet fik forholdsvis hurtigt mange andre mærkelige Ting at vide. Valget af en Jærnring som Kendingstegn skulde betyde: „Jærnkraft til at afkaste Jærnaaget“; ifølge en anden Version laa dog den symbolske Betydning i den Omstændighed, „at Staten var gammel og led af Gigt, derfor skulde der anvendes Jærnkur“. Meningen med det hele var i Korthed den, at Selskabet her som i Spanien og Neapel skulde se at faa indført en Konstitution, da man antog, at der var Stemning derfor blandt en stor Del af Folket. Som Indledning til dette Formaals Fremme vilde man prøve paa at sætte et Antal Cirkulærer af den norske Forfatning i Omløb, og i Pressen skulde der optages Artikler, der kunde vække den rette Aand, saaledes f. Eks. Quirogas Tale og en af Tøxen forfattet „Ode til Sandhed“, der rigtignok alt een Gang

af Censor var bleven strøget i „Harpen“, men man haabede desuagtet ved en eller anden Snedighed at kunne faa den optagen i et offentligt Blad.

Blok-Tøxen agiterede ivrigt, som Top siger, for „at aabne Folks Øjne“ ved Hjælp af en Illumination paa Prins Christians Fødselsdag d. 18. September. Man antog, at Prinsen nærede liberale Anskuelser og var gunstigt stemt for at faa indført en fri Forfatning i Landet. Kaptajn Frohboese vilde fejre Dagen ved et stort Aftenselskab og havde givet Løfte om at illuminere; det samme havde mange af „Clios“ Medlemmer, og man haabede, at disse saa godt som alle vilde være med dertil. En saa loyal Demonstration som at illuminere paa Tronfølgerens Fødselsdag mente Tøxen, at Politiet umuligt kunde finde Aarsag til at forbyde.

Politiet syntes imidlertid meget ængsteligt for, at denne Illumination skulde finde Sted, og pønsede paa at faa den forpurret. Det blev imidlertid overflødigt. Kaptajn Frohboese trak sig først tilbage. Han havde været saa uforsigtig en Dag, da Officererne samledes til Parolen i Gothersgadens Eksercerhus, at oplæse Quirogas Tale for en Del af dem. Dette var kommet Regimentschefen for Øre, hvorfor Frohboese i den Anledning fik en Irettesættelse. Kaptajnen meldte sig da syg og opgav baade sit Aftenselskab og Illuminationen. Med „Clios“ Medlemmer gik det ikke bedre; da det kom til Stykket, var der ingen, der havde rigtig Lyst dertil, og Planen blev opgiven.

Angivelserne variere mest med Hensyn til Foreningens Omfang, idet Medlemsantallet anslaas fra 50 til flere Hundreder. Top siger, at der i Virkeligheden var forholdsvis faa, men at Blok-Tøxen — som almindelig an-

saas for Hovedlederen — gerne vilde give det Udseende af, at der var mange, særlig ligeoverfor Proselyter. — Iøvrigt beklagede han sig over, at Almuen ikke viste Sagen tilstrækkelig Interesse. Han var misfornøjet med Pøbelens Optræden mod Jøderne; Pøbelen skulde kun bruges til at ængste de smaa Despoter, d. v. s. det kgl. danske Kancelli, thi dets Despotisme var værre end nogensomhelst anden. Han ytrede ogsaa, at Planen med Jærnringsforeningen maatte have „en højere Tendens“; der skulde navnlig indvirkes paa Borgere og Videnskabsmænd og fremfor alt paa Militæret.

Om Dampe hed det, at han var af den Anskuelse, at man som Regel ej skulde indlade sig med Embedsmænd. Særlig skulde man vogte sig for de unge nygifte Embedsmænd; thi de vare „timide“ og kunde let blive Spioner. En ung nygift Officer ansaa han for aldeles ubrugelig, „med mindre han da var ulykkelig gift“. Derimod skulde man især lægge an saavel paa det borgerlige som det egentlige Militære, blandt hvilket han vidste, at Blok-Tøxen havde mange Venner. Naar man blot kunde formaa 5—600 Mennesker til at samle sig paa Slotspladsen eller Kongens Nytorv, vilde der strømme mindst lige saa mange til af sig selv, og alt vilde gaa meget let. Han var meget begejstret for denne Ide og ønskede sig „Sværdet i Haand for at kunne virke“. Dampe var ogsaa misfornøjet med Pøbelens Forhold under Optøjerne mod Jøderne. Han ærgrede sig over, at den havde ladet sig prygle af Politiet og ikke slaaet Ruderne ind hos Justitsministeren og Politidirektøren i Stedet for hos Jøderne. Til Wendt havde han fortalt, at han vilde have forsonet sig med sin Skæbne, hvis der ikke var blevet lagt ham Hindringer i Vejen for at prædike, tale og skrive. Nu

var der ikke andet for ham at gøre end at blive „Konstitutionsmand ligesom enhver anden tilsidesat“.

Det var den Slags Efterretninger, der strømmede ind til Kierulff. Hvad han derimod ikke kunde skaffe sig Oplysninger om, var Stedet, hvor den hemmelige Forenings Medlemmer samledes, og hvorledes de i det hele taget havde organiseret sig — af den gode Grund, at der overhovedet ikke eksisterede nogen Organisation eller holdtes Møder. Fra „Clio“, der var mistænkt som et Slags Sammenholdspunkt, kom der ingen Nyheder af Betydning; det eneste skulde da være, at Medlemmerne anstillede Betragtninger over, hvorfor Politifuldmægtig Eberlin nu var bleven saa flittig Gæst i Klubben, da han ellers aldrig kom der. De mistænkelige Officerer i Prins Christians Regiment forholdt sig rolige; naar undtages den lille Episode med Kaptajn Frohboese, forlød det kun, at snart denne, snart hin, som tidligere vidstes at have baaret Ringen, nu atter havde aflagt den. Dette opgaves ogsaa at være Tilfældet med forskellige andre Personer, især da det rygtedes, at Politiet var paa Spor efter Foreningen, idet to Isenkræmmere vare kaldte op paa Politikamret for at afgive Erklæring om, hvormange Jærnringe de i den seneste Tid havde solgt. Herover syntes Isenkræmmerne at være blevne saa forskrækkede, at de foreløbig ikke mere vilde sælge denne Vare.

Kort sagt, det meste af hvad Politidirektøren fik at vide om Jærnringsforeningen maa karakteriseres som temmelig løs Tale og Snak, især naar der tages fornødent Hensyn til, at Angiverne naturligvis gerne vilde gøre deres Meddelelser saa interessante som muligt og derfor nok have benyttet ret kraftige Farver. Kierulff har tilfulde indset dette, hvad der fremgaar af en Beretning,

som han indsendte til Justitsminister Kaas den 19. September. Han giver først en meget nøje Beskrivelse af, hvorledes hele Efterretningstjenesten er sat i Scene, og omtaler dernæst alt, hvad der er kommet til hans Kundskab, med omhyggelig Redegørelse for, hvorledes det er sket; kun nævner han ikke de forskellige Angivere ved Navn, men betegner hver især ved et Chiffer, idet han som Aarsag hertil anfører, at han har lovet dem ubrødelig Tavshed med Hensyn til deres Navne og Livsstillinger. Efter denne objektive Fremstilling af Sagen ender han med at bemærke, at han ikke absolut kan indestaa for Sandheden, da meget er meddelt ham paa anden og tredie Haand. Han formener, det er bedst roligt at afvente Begivenhedernes Gang, da han finder, at der endnu ikke er tilstrækkelig Anledning for det offentlige til at skride ind, hvilket først bør gøres, „naar det kan ske med fornøden Effekt".

I Anledning af denne Beretning skriver Kaas samme Dag til Kierulff, at hvis Sagen virkelig var alvorlig, maatte han anse det for rigtigst enten ved en retslig Undersøgelse og uden Hensyn til, at visse Personer derved kunde blive kompromitterede, at faa konstateret, hvad Politidirektøren var kommen til Kundskab om, og dernæst lade Tøxen og Dampe sætte under Tiltale eller ogsaa belægge disse to Personer med Varetægtsarrest, hvorhos man da tillige blev nødt til offentligt at bekendtgøre, at denne Foranstaltning var truffen, fordi de ansaas for farlige for den offentlige Sikkerhed.

I en omgaaende Svarskrivelse fraraader Kierulff bestemt, at der for Øjeblikket anstilles nogen retslig Undersøgelse, da de skyldige i saa Fald kun kunde fældes

ved Angivernes Udsagn. Dette var imod de Løfter, han havde givet dem, og, som han bemærker, respekteredes disse Løfter ikke, „vilde ingen for Fremtiden stole paa hans Ord, og Politiet vilde aldrig kunne sikre sig nogen værdifuld Assistance blandt Publikum". Det blev da ved, at man fremdeles kun forholdt sig iagttagende.

Af hvad der i det foregaaende er skildret, faar man atter og atter Bekræftelse paa, at der allerede dengang i de bedre Samfundsklasser — Officerskorpset ikke undtaget — næredes frisindede Anskuelser og Ønsker om at faa indført en fri Forfatning. Mellem Venner dristede man sig endog til at vedkende sig disse Anskuelser, men dermed ophører ogsaa Dristigheden. Naar en Politifuldmægtig viser sig i en Klub, forstummer straks al Tale om slige Emner, og naar Politidirektøren forhører hos Isenkræmmerne, om de sælge mange Gigtringe, vover ingen længere at bære saadanne.

Imidlertid fortsættes Spejdersystemet, nu dog væsentligst rettet mod enkelte Personer, nemlig de formentlige Hovedmænd Blok-Tøxen og Dampe samt Landinspektør Roosen og Kompagnikirurg Kildahl Lund. De to sidstnævnte ansaas for farlige, fordi de antoges at repræsentere henholdsvis Kapitalmagten og den mere virksomme Agitation. De gaa dog snart ud af Spillet, idet Kildahl Lund, som det synes ved Wendts Bestræbelser, opgiver at agitere for udelukkende at beskæftige sig med Forberedelsen til Eksamen, og Roosen maa rimeligvis være kommen paa bedre Tanker, da han snart ophører at give Anledning til Omtale. Tilbage var der egentlig kun Tøxen og Dampe, som følgelig kunde skænkes saa meget mere Opmærksomhed.

VI.

Det vil her være paa sin Plads at dvæle lidt ved de Personer, der paatoge sig at gaa det offentliges Ærinde. Først Professor, Dr. med. Johan Christian Wilhelm Wendt, R. af D. Da Politidirektøren, som før nævnt, omsider ved mange Overtalelser havde faaet Bugt med hans Betænkeligheder, opfatter han det aabenbart som sin Pligt „som loyal Borger og Frimurer“ at meddele alt, hvad der kommer til hans Kundskab, uden nogetsomhelst Forbehold. Han har i den Anledning sendt Kierulff mangfoldige Breve, der bære Vidnesbyrd om, at han efterhaanden kom til at staa i et meget kordialt og fortroligt Forhold til ham. Wendts Virksomhed bestod navnlig i at bringe de forskellige iagttagende og iagttagne Personer i nærmere Forbindelse med hverandre paa en saadan Maade, at det ikke vakte Opsigt. Han indbyder dem f. Eks. tilligemed andre Gæster til sit Hjem, hvor de jævnligt samles til, hvad man kan kalde „polititjenstlige“ Frokoster og Middage. Ved saadanne Lejligheder faldt der mere eller mindre frimodige Ytringer om politiske Forhold, og herom fik Politidirektøren straks nøjagtige Referater.

Wendt er almindelig bekendt for at have besiddet ikke alene en hæderlig Karakter, men ogsaa et meget varmtfølende Hjerte; han vilde gerne gøre godt overalt, hvor han saa sig i Stand dertil. Dette træder ogsaa stærkt frem i hans talrige Breve til Kierulff. Han betoner stærkt, at hvad han udretter for Politiet, sker ikke af Vindesyge; han vil ikke høre Tale om at forlange nogetsomhelst for sig selv. Derimod er han f. Eks. en overmaade varm Talsmand for Høst, hvis uheldige Pengeforhold han søger at bøde paa ved sin Indflydelse

hos Kierulff. Undertiden kommer det til Syne, at han føler Samvittighedsnag over den Rolle, han spiller. Han søger paa en vis Maade at gøre Bod derfor ved i andre Retninger at tage sig af de af Politiet udsete Ofre, idet han støtter dem baade med materiel Hjælp og virkelig gode Raad. Særligt anvendte han megen Flid for at bringe Dampe til at blive et nyttigt Individ for Samfundet. Alt i alt kunde man føle en vis Sympati for Wendt, hvis han ikke havde vist en saa svag og uselvstændig Karakter, der saa at sige fuldstændigt lod sig hypnotisere af Politidirektørens stærkere Vilje. Derved blev han dennes lydige Redskab og bidrog meget til at bringe Ulykke over Dampe, der i god Tro saa op til ham som en Ven og Beskytter.

En Modsætning til Wendt var den afskedigede Kaptajn af Kongens Livjægerkorps Carl Frederik Ludvig Top. Han er bleven indviet i Sagen og tilbudt Ringen af en eller anden fordums Kammerat, rimeligvis ovennævnte Kaptajn Frohboese, og iler med at gøre sin Viden frugtbringende. Han lader sig ikke alene betale for at være Spion, men han er ogsaa i Ordets fuldeste Betydning, hvad man kalder „agent provocateur“. Han søger direkte at lede Ofrene i Fordærvelse; han er indsmigrende og forekommende i sit Væsen, lader, som han i et og alt bifalder deres Planer, og opmuntrer til at udføre dem. Naar Wendts Bestræbelser for at bringe Dampe til at opgive sine tvivlsomme og mislige Forehavender en Gang imellem synes at skulle krones med Held, bliver Top helt ulykkelig ved Tanken om, at Spillet skal tabes. Det er ogsaa ham, der til syvende og sidst overleverer Dampe i Retfærdighedens Hænder.

Et Mellemstandpunkt indtager Dr. jur. Jens Kragh

Høst. Det var en bekendt Personlighed, der alt tidligere havde gjort sig bemærket om end ikke paa den heldigste Maade. Han havde været Assessor i Hof- og Stadsretten, men var bleven dømt fra Embedet, fordi han gav sig af med at skrive Indlæg i Rettens Sager. Dette forhindrede dog ikke, at Regeringen overdrog ham saa delikate Hverv som at være politisk Agent i Udlandet eller saa betroede Poster som at redigere „Statstidende“ (1812—1813). Han havde i det hele udfoldet en betydelig Virksomhed som Forfatter og som Redaktør af forskellige Tidsskrifter. I disse lod han ofte Folk med frisindede Anskuelser komme til Orde, og det er maaske en af Aarsagerne til, at Kierulff anser ham for noget upaalidelig. Ikke desto mindre gør Politidirektøren ganske særlige Skridt for at sikre sig Bistand af Høst, der i Begyndelsen ikke synes at være overdrevent tjenstivrig, thi Kierulff maa minde ham om, at han skal „tage Parti og sige alt, hvad han ved“. Høst undskylder sig med, at han maatte nærme sig forskellige Personer med megen Forsigtighed, for at de ikke skulde opdage hans Forbindelse med Politiet, men lover iøvrigt at melde alt, dog med Forbehold af, at han ansaa det for „lovligt og moralsk“.

Hvad der særlig har fristet Høst, var den Udsigt, der bødes ham til Hjælp i hans yderst sørgelige Pengeomstændigheder. Efter at han første Gang har været hos Kierulff, skriver han til Wendt og beder Vennen om at lade vedkommende (Politidirektøren) vide, „at hans Ønske er et bestemt og sikkert Løfte om en til hans egen Personlighed og hans talrige Familie nogenlunde forholdsmæssig Vartpenge, indtil han maatte faa et passende Embede. Gaar dette Ønskes Opfyldelse i

Langdrag," slutter Høst, „saa kommer den for sildigt." Wendt sender Brevet til Kierulff og anbefaler varmt at komme den stakkels Høst til Hjælp saa snart som muligt, „da han skal betale Husleje og har tvende Sønner, der skulde staa til Konfirmation". Politidirektøren var da heller ikke uvillig til at hjælpe. Blandt hans Optegnelser findes en (udateret) Koncept til en Indstilling til Kongen, hvori det hedder:

„Den Person, som med mest Nytte skulde kunde bruges til at skaffe fuldstændigt Lys over Jærnringsforeningens Hensigter og Omfang m. m., er forrige Hof- og Stadsretsassessor, Dr. jur. Jens Kragh Høst. For imidlertid at kunne sikre sig hans fulde Virksomhed i at developpere Foreningen, tillader jeg mig at ytre, at det vilde være nødvendigt snarest at forskaffe ham, der med en Familie af Kone og 6 Børn er i højst trængende Omstændigheder, hvad han behøvede for at kunne leve, medens han opererede, samt at indvæve hans Interesse i Sagens Udfald, saa at han var aldeles afhængig af denne. De Løfter og Forhaabninger, som i denne Henseende blive ham givne, maatte derfor efter min allerunderdanigste Formening være affattede i en saadan Form, at den kunde skaffe ham Garanti for Opfyldelsen under enhver mødende Omstændighed. Hvad jeg derfor tillader mig at foreslaa, er, at Dr. jur. J. K. Høst maatte tilstaas en vis Sum maanedlig, saalænge han i den nævnte Henseende opererede, og, naar han skaffede saadanne Oplysninger til Veje om den omhandlede Forenings Hensigter, Planer, Forhandlinger m. m., som kunde sætte det offentlige nogenlunde i Stand til at handle, skulde han ej alene tilsiges Løfte om en passende Befordring under Toldfaget, men endog en vis aarlig Underholdning, indtil han befordredes, til at paatage sig Udarbejdelsen af en eller anden Del af Fædrelandets Historie."

Høst har derefter indgivet et Andragende, hvorpaa Svaret er følgende Skrivelse fra Kongen til Kierulff, dateret 28de September 1820.

„I Anledning af Jens Kragh Høst's Ansøgning da har Du at tilkendegive ham, at vi antage hans Tilbud med de i Forslag bragte Udarbejdelser og bevilge ham derfor 100 Rdl. i Sedler hver Maaned, indtil han kan erholde en for ham passende Betjening. Disse Penge ville vi lade ham tilflyde ved Dig. Frederik R."

Formelt faar Høst altsaa denne Understøttelse til Brug for historiske Udarbejdelser, og tvende saadanne[1]) ere da ogsaa udgivne af ham i de nærmest paafølgende Aar. Han har imidlertid ogsaa gentagne Gange senere faaet anden Hjælp fra samme Kilde, dels Smaasummer gennem Wendt, dels større Beløb fra Kierulff selv, hvem han jævnlig maatte ty til, naar Nøden trykkede ham. Man ser det bl. a. af et Brev til Kierulff dateret 26de Marts 1821. Høst fortæller heri, at han vel af alle Kræfter arbejder paa at spare ham for de idelige Pengeoverhæng, men da han for Øjeblikket er aldeles hjælpeløs og ikke kan søge Audiens hos Kongen, „rent ud sagt af Mangel paa Fodtøj", saa paakalder han atter Kierulffs Godhed og beder om at maatte faa endnu et Forskud for April Maaned saa stort som muligt foruden det paa 20 Rdl., som han alt har modtaget. Kierulff har da rimeligvis atter talt hans Sag paa allerhøjeste Sted, thi en Maanedstid efter sender Kongen Politidirektøren et Brev med indlagte 300 Rdl., hvoraf Høst skal have 200 Rdl. og Top Resten. Endnu mange Aar derefter har Høst fremdeles trukket Penge paa samme Konto. I Februar 1835 skriver han saaledes fra Roeskilde til Wendt og beder ham besørge et Brev til Kierulff, hvori

[1]) „Udsigt over de 5 første Aar af Christian VII's Regering" (1821) og „Struensee og hans Ministerium" (1824).

han anmoder om, at der maa blive tilstaaet ham et større Pengebeløb til Dækning af forskellige Udgifter.

Hvad Høst udrettede i Politiets Tjeneste, stod dog ikke i Forhold til den rundelige Betaling, han fik derfor. Han synes langtfra at have været saa tjenstivrig som f. Eks. Wendt og Top, snarere tilbageholdende og forsigtig. Der findes ingen skriftlige Beretninger fra ham; hans Meddelelser ske altid mundtligt, enten til Kierulff selv eller ogsaa gennem Wendt. Han ses heller ikke paa nogen Maade at have forledt dem, som han paatog sig at iagttage, til at begaa lovløse Handlinger. Derimod var han ofte i Stand til at give Politiet Oplysning om, hvilke mistænkelige Skrifter, Afhandlinger o. l. Hovedpersonerne i Sammensværgelsen havde i Sinde at indsmugle i Pressen, og derved kunde den offentlige Censor i Tide averteres. Men denne Side af Høst's Virksomhed bragte i og for sig heller ikke Ulykke over nogens Hoved; det drillede kun vedkommende — ganske særlig Blok-Tøxen —, at saadanne Skrifter m. m. altid bleve undertrykte.

Kort sagt, man faar det Indtryk, at Høst har ment at kunne forsvare for sin Gud og Samvittighed at benytte Politiet som en ganske god Malkeko, men han har næppe med sin gode Vilje villet gøre Fortræd og har sikkert omfattet sit Hverv med temmelig megen Uvilje. Kierulff har aabenbart fra Begyndelsen af ventet sig mere af Høst, der var en dygtig Jurist med udstrakte Forbindelser og følgelig særlig egnet til at samle saadanne Data, som Politiet ønskede for at kunne skride virksomt ind. Senere maa han have indset, at Høst ikke svarede til Forventningerne. Naar han alligevel fremdeles vedblev at sikre sig hans Tjeneste i „det offent-

liges Tarv“, er det maaske, fordi han har anset det for mest diplomatisk at holde Høst oven Vande, for at han ikke skulde gaa over i Fjendens Lejr.

Medens Wendt, Top og Høst mere eller mindre have staaet i direkte Forbindelse med Politidirektøren, kan det samme ikke paavises med Hensyn til Kaptajn Morgenstjerne og Løjtnant Rheinlænder. De synes i hvert Fald kun at have aflagt Beretning til Oberstløjtnant Lytzen, og det er ikke usandsynligt, at Aarsagen til, at de indlode sig paa at spionere, var et Tryk, der udøvedes mod dem af Lytzen, der, som alt omtalt, var Adjutant hos Kongen. Han har oprindelig givet dem det Hverv at skaffe sig nærmere Oplysninger om Kammerater, der ansaas for mistænkelige; men da det snart viste sig, at der ikke var megen Fare at frygte fra den Kant, blev der ikke meget for dem at bestille i saa Henseende. Fra Morgenstjerne foreligger der ganske faa og intetsigende Efterretninger; Rheinlænder derimod viser sig temmelig brugbar paa anden Maade, nemlig ved at iagttage Blok-Tøxen og Dampe, der vare hans fortrolige Venner. Intet tyder paa, at disse to Officerer ere blevne betalte med Penge, Løfter om Forfremmelse eller andre Fordele.

Endnu bør tilføjes, at nogle af de formentlig farlige Individer, saasom Blok-Tøxen, Dampe, Kildahl Lund og Roosen, i lang Tid bleve fulgte overalt, hvor de færdedes i Byen, af Politiets underordnede Betjente. Der foreligger meget detaillerede Rapporter om, hvad Klokkeslet vedkommende gik ud og kom hjem, hvem de havde besøgt o. s. v. Det lagde de paagældende naturligvis snart Mærke til, og Dampe blev saa forbitret derover, at han truede med at lade „de lange Lømler“,

der fulgte ham i Hælene, forsvarligt afbanke. Dette rapporteredes til Kierulff af Wendt, der dog samtidig benyttede Lejligheden til at forestille ham det unyttige og uheldige i slige Foranstaltninger fra Politiets Side.

VII.

Som alt antydet vare de allerfleste Jærnringsmennesker skikkelige Folk, der omvendte sig i Tide, saa at det egentlig kun var Blok-Tøxen og Dampe, som kom til at spille en vis Rolle. De mange Spioner rettede derfor tilsidst udelukkende Opmærksomheden paa dem og navnlig da paa førstnævnte, som mistænktes for at være Lederen.

Blok-Tøxen var en Mand, der nok kunde drille Myndighederne. Det foregaaende Aar havde han siddet i Varetægtsarrest i nogen Tid som sigtet for at have forfattet og bragt i Cirkulation en Mængde trykte Eksemplarer af et anonymt Brev til Kongen, hvori denne opfordredes til at give Landet en fri Forfatning efter norsk Mønster. Han maatte imidlertid atter løslades, da man ikke kunde samle tilstrækkeligt Bevismateriale mod ham. I Folks Omdømme gik han imidlertid for at være den rette Ophavsmand, og det omgav ham i ligesindedes Øjne med en vis Prestige; det var en Mand, som Politiet enten var bange for eller ingen Vegne kunde komme med.

Kierulff fik ret snart Bekræftelse paa, at Blok-Tøxen gennemskuede Politiets hemmelige Virksomhed og ikke var saa langt fra at gætte, hvordan det hele hang sammen. Han fortæller det selv i sin Beretning af 19. September til Justitsministeren.

Den 5. September havde der været en af de før omtalte Frokoster hos Wendt. Næste Dag fik Kierulff

Referater, først af Wendt selv og sent om Aftenen tillige af Lytzen, der kom og fortalte ham, at Løjtnant Rheinlænder om Formiddagen havde besøgt Tøxen og ved denne Lejlighed faaet at vide alt, hvad der var foregaaet hos Wendt.

Som Wendts Gæster nævnes i Politidirektørens Beretning Blok-Tøxen, Dampe, Høst, Dr. Gustav L. Baden og Professor Nyerup. Samtalen havde drejet sig om Konstitution, hvoraf Blok-Tøxen var en ivrig Tilhænger. Han trøstede sig med, at Statsmaskinen herhjemme absolut maatte gaa i Staa, thi naar Landboerne ej kunde betale Skatter, var der intet at lønne Embedsmænd med. Naar det kom saa vidt, maatte alt være forberedt. Han vidste, at adskillige Landboere i Jylland samt i Holbæk Amt ej kunde betale Skatter, og „at sende Militæret derhen var det samme som Nul“. Han talte ogsaa om nogle Aftryk af Norges Konstitution, der sikkert kunde ventes hertil inden Ugens Udgang. De skulde da averteres til Salg i Avisen, dog under en anden Titel end den rette. Nyerup og Baden (tvende agtværdige Embedsmænd, som Kierulff kalder dem) opponerede mod Tøxens Ideer. Baden bemærkede bl. a., „at om en Konstitution end var erholdelig, vilde det dog lede til Danmarks Opløsning, fordi de øvrige Magter ej vilde taale det“. Blok-Tøxen havde hos sig en Lommebog i Oktav, hvoraf han oplæste for Gæsterne sin „Ode til Sandhed“, der var bleven strøgen i „Harpen“, hvorover han var meget forbitret. Ligeledes oplæste han en Klage, som han i den Anledning havde opsat til Kancelliet. Han haabede i hvert Fald at faa Oden indrykket i „Vestsjællands Avis“. Det mest interessante var imidlertid, at Blok-Tøxen fortalte, at han var omgiven

af Spioner. En saadan havde tilbudt sig at renskrive for ham og været meget paatrængende. En mystisk Person havde tiltalt ham ved Vesterport og advaret ham mod Politiet, o. s. v. Da Rheinlænder næste Dag besøgte ham, udlod han sig endvidere med, at Rheinlænder formodentlig skulde passe paa ham (Tøxen), Wendt paa Dampe, og Høst paa en eller anden tredie Person. En anden Gang havde Tøxen sagt til Rheinlænder, „at Politiet alligevel ikke saa let skulde fange ham, thi om saadanne mere tvivlsomme Sager talte han aldrig — end ikke med sine bedste Venner — undtagen under fire Øjne“. Man kan derfor forstaa, at Blok-Tøxen træder stærkt i Forgrunden, og at Kierulffs Bestræbelser gaa ud paa at komme paa det rene med, hvad han foretager sig.

I Slutningen af September blev Blok-Tøxen meget syg,og maatte holde Sengen i flere Uger, men desuagtet turde Politiet dog ikke tabe ham af Sigte. Det skaffede sig nøjagtig Underretning om alt, hvad han foretog sig fra Sygelejet. Hver Dag er der et Rykind i Blok-Tøxens Hjem ikke alene af Wendt, Høst, Top og Rheinlænder, men ogsaa af mange andre Personer. Inden Dagen er omme, har Kierulff da som Regel Beretning om, hvem der har været hos Tøxen, og hvad der i det hele taget er passeret. Af disse mange Beretninger faar man fremdeles ikke nogetsomhelst Indtryk af, at den bestaaende Statsstyrelse var udsat for Fare; men man kan derimod af dem danne sig et fortræffeligt lille Genrebillede af det Liv, som en dansk Litteratus og Oppositionsmand dengang førte.

Forinden Blok-Tøxen naaede saa vidt, d. v. s. at blive Litterat og Politiker, ser man ham først som ung

Soldat ved Slesvigske Jægerkorps[1]), derpaa som Adjunkt ved Metropolitanskolen og senere som Overlærer ved Holmestrands Skole, hvilken Stilling han opgiver, da han ikke kan taale Norges Klima. Saa vender han tilbage til Danmark, tjener nogen Tid i Kongens Livjægerkorps, bliver derpaa Landmand og faar en Gaard paa Sjælland. Den maa han imidlertid gaa fra og lander da atter i Hovedstaden, hvor han nu ernærer sig kummerligt ved litterær og journalistisk Virksomhed. Wendt, der under Tøxens Sygeleje næsten daglig besøgte ham i den tredobbelte Egenskab af Ven, Læge og „Iagttager", skriver til Kierulff, at Sygdommens virkelige Aarsag var Næringssorg og ligefrem Nød. Foruden megen anden Gæld stod han i Restance for Husleje og kunde snart vente at blive kastet paa Gaden. Indtægter var der slet ingen af; Konen gik omkring og borgede og laante Smaabeløb, hvor hun kunde.

Den syge forstod imidlertid ikke alene at skaffe sig Venner, han forstod ogsaa at benytte dem. I dette uordentlige og fattige Hjem træffer man, foruden dem, der kom i Politiets Ærinde, Mænd som Rektor Arnesen, Kammerjunker Scholten, Løjtnanterne Brandt og Brockdorff samt flere andre. De besøge ham jævnligt og ere rede til at hjælpe dels ved at yde, hvad de selv formaa, dels ved at tale hans Sag hos indflydelsesrige Folk. Der maa have været noget tiltalende og sympatetisk ved Blok-Tøxen, og det laa rimeligvis i, at man følte sig tiltrukken af hans livlige Aand og mange Interesser.

Wendt og Rheinlænder vise sig her fra deres bedste Side. Førstnævnte yder ham ofte Hjælp af sin egen

[1]) Selvbiografi fra en Ansøgning, som han skrev under sin Sygdom,

Lomme og foranstalter Indsamlinger til ham blandt Frimurerne. Rheinlænder er ikke bange for at gøre det samme blandt Officererne i Prins Christians Regiment. Kildahl Lund og Mægler Gedde gaa omkring hos forskellige velstillede Folk med Anmodninger fra ham om Pengelaan, uagtet der vanker Ubehageligheder, naar deres Bestræbelser ikke altid krones med Held. Den affable Top viser sig ogsaa hensynsfuld mod Blok-Tøxen, bl. a. ved at sende ham — for Politiets Regning — 6 Flasker god Portvin til at styrke sig paa. Det havde i Begyndelsen kostet Top lidt Besvær at stifte Blok-Tøxens Bekendtskab; efter at det var lykkedes, maatte der vises ham smaa Opmærksomheder for at vinde hans Venskab og Tillid. Med Hensyn til Vinen skal i Forbigaaende bemærkes, at Blok-Tøxen Dagen efter at have modtaget den betror Rheinlænder, at han ikke kan forsvare at drikke mere end to Flasker af en saa kostbar Vin, saalænge han var i saa skrækkelig Pengetrang, hvorfor han ønskede, at en eller anden vilde afkøbe ham de fire andre. Den godmodige Rheinlænder skaffer ham da ogsaa Vinen solgt.

Om Sygdommens Gang foreligger der daglige Bulletiner, som var det en fyrstelig Person, det drejede sig om. Det fremgaar af disse, at Blok-Tøxen et Par Gange i Oktober Maaned ikke har været meget langt fra at ende sin jordiske Tilværelse. Wendt er helt ulykkelig over al den Jammer og Elendighed. Den joviale Lytzen glæder sig derover; nedenstaaende lille Uddrag af hans Optegnelser karakteriserer hans Maade at se Sagerne paa.

„Onsdag d. 4. Oktober. Rheinlænder oplivede meget mit Humør Dags Middag, som havde været medtaget fra i Gaar Aftes. R. havde (uagtet Brugen af Iglerne etc.)

fundet Blok-Tøxen i Dag meget elendig og ligegyldig for alt samt syntes, at hans Kræfter var i en prægtig Aftagende. Han havde paalagt R. at gaa til Fritz Jørgensen, Uhrmager paa Østergade, for at anmode ham om at komme til sig.“ Jørgensen havde trykket sig ved at gaa, da han var bange for Smitte, men tilsidst gik han dog, og Lytzen faar ham bagefter til at komme op til sig for at fortælle, hvad Blok-Tøxen vilde. „Jørgensen angav kun nogle ligegyldige Ting, men oplivende for mig blev dog hans Samtale, idet han forestillede mig, at B. T. lagde for Døden, og at han havde fundet ham som en Kandidat, der ej havde langt tilbage, forinden han naaede sine Fædre, der for længe siden havde tiltraadt den lange Rejse.“ — Endelig afslutter Lytzen Dagens Gerning Kl. 9 Aften med et fromt Ønske for B. T., idet han skriver: „Morgenstjerne har besøgt Frohboese, han sympatiserer med B. T., er elendig som en Lazarus; han vil nu bestemt søge om at blive indlagt paa det militære Hospital. Enten den Karl lever eller dør, tror jeg er det samme, naar blot Fanden vilde tage B. T. — Amen.“

Det skete dog ikke dengang; Patienten bedredes i Løbet af nogle Dage. Men et Par Uger derefter var der atter Udsigt til, at Lytzens Ønske kunde gaa i Opfyldelse. Sygdommen fik saamegen Overhaand, at Blok-Tøxen opgav at tage Medicin eller nogetsomhelst andet; alle troede, at han laa paa sit yderste. Saa faar han pludselig den lyse Ide at sende sin Søn til „Slukefter“ paa Strandvejen for at hente „gammelt Øl med en Pind i“. Naar det blandedes med lidt Mælk og Vin, afgav det, som han ytrede, „en velsignet Drik, det eneste, han kunde nyde“. Det hjalp ogsaa. I Begyndelsen af November bedres hans Tilstand kendeligt; Lytzen skriver

gentagne Gange, at nu kan man desværre vente, at han om faa Dage vil være rask nok til at gaa ud.

Ligesom det gaar op og ned med Sygdommen, saaledes ogsaa med Vennernes Bestræbelser for at skaffe ham lidt bedre materielle Vilkaar. Intet forslaar til ham, og hvert Øjeblik maa der atter udsendes „Brandbreve“, som Lytzen kalder dem (d. v. s. Anmodninger om Pengelaan eller Gaver), bl. a. til Danneskjold, Schimmelmann og Møsting. Af sidstnævnte faar han omsider 50 Rdl., hvorimod de to andre intet ville rykke ud med, og herover er Blok-Tøxen meget forbitret. Det er morsomt at se de forskellige Faser af hans Sindstilstand. Naar der kommer Penge ind, oplives den kendeligt. „Saa leves der højt i hans Hjem“, hedder det i Rapporterne, „der steges og brases.“ Han politiserer, er kras og revolutionær i sine Udtalelser. Han glæder sig saaledes overordentlig over den Bog, som Heiberg nylig havde udgivet i Paris om det danske Monarkis Forfatning og den tilranede Suverænitet. Han praler af at have virket energisk for Konstitution, Frihed og Lighed, fortæller, at det var ham, der i sin Tid havde skrevet om Konstitution i de norske Blade, og er stolt over, at Politiet ingen Vegne kunde komme med ham. Men efterhaanden som Pengene forbruges, og Familien atter maa begynde at suge paa Labben, falder Humøret; han bliver mere og mere spagfærdig og tavs.

Naar Sygdommen af og til skænker ham nogle Dages Fred, begynder han at skrive Artikler til Bladene om forskellige Samfundsbrøst, der ere komne ham for Øre. Det gik f. Eks. ikke rigtig til, mente han, med Bespisningen paa Frederiks Hospital, og det skulde offentlig frem enten i „Skilderiet“ eller „Politivennen“. Han

vidste, at Kongen læste disse Blade og i Grunden var glad ved engang imellem at kunne faa at vide, hvad der passerede i Smug. Men Bladudgiverne vilde ikke altid optage hans Artikler. Herom beretter f. Eks. Lytzen den 20de Oktober:

„Hvad B. T. vilde have indrykket i „Skilderiet" hentydende paa Mangor [1]), har Udgiveren nægtet at give Plads i samme. B. T. har dygtig skældt ham ud for dette og sagt, at hans Skilderi var slet og ikkun for det meste opfyldt med, hvad den elendige Karl og Flynder Guldberg under Navn af Ivan Bartol skriver og forlanger trykt paa forreste Side med udmærket stor Stil for ret at lade sit dumme og flove Tøj lyse frem. B. T. havde forsøgt at faa det i „Politivennen", men samme blev ej der modtaget, da Bladet var sluttet; han lod det derfor bringe til Liunge, og vil man da i „Harpen" læse det, naar ej (som B. T. siger) den næsvise Dreng Danchel nægtede det trykket; men skulde dette ske, vil B. T. straks i en Ansøgning sende det til Hans Majestæt og bede allerhøjstsamme lade sit Kancelli eller 1ste Justits-Col. bedømme, om det er et saadant Skrift, der strider mod Trykkefrihedens Love; derved opnaar B. T., hvad han i Særdeleshed ønsker, nemlig at gøre Hans Majestæt opmærksom paa Uhyret M." —

Blok-Tøxen er i Besiddelse af et vist Galgenhumør, der ikke let svigtede ham. Der er næppe Tvivl om, at han godt vidste, hvad han skyldte Æren af de mange flittige Besøg, som Kierulffs Medhjælpere aflagde ham, og det har

---

[1]) En afsk. Major Mangor, der havde Ansættelse som Fattigbestyrer. — Blok-Tøxens Artikel om ham blev tilsidst optagen i „Politivennen" Nr. 253, 1820 med Overskrift „Fattigbestyrerdjævlen".

aabenbart moret ham nu og da at lade dem løbe med et eller andet, som han ønskede bragt videre. Han er saa klog, at han aldrig udtaler sig nedsættende om Kongen — tværtimod. Engang, da det i Sygdommens første Periode saa allersortest ud for ham, tog hans Kone Mod til sig og gik uden hans Vidende og Vilje til den offentlige Audiens hos Kongen for at klage sin Nød. Udbyttet var 30 Rdl., som hun triumferende bringer sin Mand, der har ligget og raset over hendes lange Fraværelse. Nu bliver Blok-Tøxen uendelig rørt over den gode Konge, hvilket han tolker for Wendt, da denne besøger ham senere op ad Dagen. Han indser, at han ikke altid har baaret sig rigtig ad, og at han har staaet sig selv i Lyset. Den første Frugt af denne Selverkendelse er, at han aflægger Jærnringen (den ondskabsfulde Lytzen tilføjer dog, at det kun er, fordi han er bleven saa afpillet, at den ikke længere kan hænge fast paa Fingren) og vil søge Audiens, saasnart han bliver rask, for at faa et Embede. Han lod endvidere kort Tid derefter sin Hustru indsende en Ansøgning om Tilladelse til at holde Kaffehus og var meget spændt paa, om den vilde blive bevilget.

Blok-Tøxen var i det hele taget Opportunist om en Hals, og man kan ikke sige andet, end at han gjorde sine Sager godt. Han drog al mulig Fordel af Spioneriet og fik vedkommende til at gøre baade det ene og andet for sig. Naar han, som det af og til hændte, blev spurgt, hvorledes det gik med Jærnringsselskabet, gav han det diplomatiske Svar, at han ikke kunde virke, før han blev rask og kunde komme ud. Men da han endelig kom ud blandt Folk igen, var han — bortset fra nogle enkelte Lejligheder, da Naturen gik over Optugtelsen — saa loyal en Undersaat som vel muligt; han attraaede

nemlig meget ivrigt et Embede under Rentekamret, der netop var blevet ledigt ved en Paludans Død. Det fik han dog ikke, men derimod tyde adskillige Julemærker paa, at han kort efter ligesom Høst fik en eller anden Statsunderstøttelse, d. v. s. blev købt. Det er muligt, at han før sin Sygdom var en af de farligste Personer til at virke for Jærnringsforeningen eller andre mislige Forehavender. Men senere voldte han ingen Bryderier. Tilbage staar det da at vise, hvad Dampe, den anden Hovedmand, foretog sig og udrettede.

VIII.

Dampe var i Somren 1820 endnu værre stillet end Blok-Tøxen. Han var jo forpligtet til at betale et temmeligt stort Underholdningsbidrag til sin fraseparerede Hustru og havde paataget sig at sørge for sin Moder, hvem han havde faaet indlogeret et Sted i Byen. Han havde saa godt som ingen Indtægter og vidste næppe, hvorfra han skulde faa det allernødvendigste. Han var i det mindste en enkelt Gang uden Tag over Hovedet og maatte overnatte paa Kongens Nytorv. Hen paa Efteraaret, omtrent samtidig med at Blok-Tøxen laa syg, naaede hans Elendighed sit Højdepunkt. Top beretter om ham, at han „ser utaalelig ud i Paaklædning som Geni, hvilket han giver med skæve Støvler, to, tre Huller paa hver“. Hans Bogsamling, der var hans kæreste Eje, blev berøvet ham for Gæld, og af „Clio“ blev han udslettet paa Grund af resterende Medlemsbidrag. Wendt viser ogsaa her sit gode Hjerte ved at hjælpe Dampe ud over de værste Vanskeligheder, saa at han ikke gaar helt til Grunde eller lider den Kval at se sin Moder komme paa Fattigvæsenet. En Smedemester Jørgensen i Store Helliggejst-

stræde, hvis Søn i sin Tid havde gaaet i Dampes Skole, fattede ligeledes Medlidenhed med Moder og Søn. Han understøttede Moderen med Penge og lod Dampe hver Dag spise til Middag hos sig.

Dampes pirrelige og heftige Karakter traadte under disse Omstændigheder usædvanlig stærkt frem. Han blev mere og mere umedgørlig og begyndte at ruge over utopiske Ideer. Efter at Blok-Tøxen var bleven syg, agiterede han ikke videre for Jærnringsforeningen; han mente, at ad den Vej kom man nu ingen Vegne. Han afbryder omtrent helt Forbindelsen med Tøxen og besøger ham kun en enkelt Gang under hans lange Sygdom. Men ikke desto mindre nærede Dampe fremdeles megen Beundring for ham. En Dag i September havde Wendt et af sine Frokostselskaber og beholdt Dampe hos sig til Middag. De drak en Flaske Vin, og for at prøve Dampe foreslog Wendt, at de skulde drikke „Danmarks gode Konges Skaal“. Det gjorde Dampe meget beredvilligt, men udbragte derefter paa sin Side Blok-Tøxens Skaal med den Motivering, at hans store Kundskaber i Finansvæsenet passende kunde benyttes til at lade ham erstatte Collin som Finansminister.

Ved Oktober Kvartals Begyndelse lykkedes det Dampe at faa udgivet et lille Blad „Iagttageren“, der skulde udkomme to Gange om Ugen. I det første Nummer findes en satirisk Artikel om Byen Pampludrias Politi, hvis Betjente faa Ordre til at anholde alle, der gaa med Stropperne udenpaa Støvlerne, da dette var et ydre Tegn for Mænd med revolutionære Hensigter. Artiklen, der oven i Købet bar Overskriften „Jærnringen“, fik mærkværdig nok Lov til at passere Censuren, uagtet Kierulff flere Dage i Forvejen var underrettet om, at den

var i Opmarche. Derimod havde Blok-Tøxen ikke set den, forinden den kom i Bladet. Det ærgrede ham, da han fandt, at en saadan plump Satire kun kunde bidrage til at spolere alt, og han spaaede, at Dampe nok vilde ende med at løbe sig en Staver i Livet. Ogsaa andre af Dampes Omgangskreds misbilligede Artiklen. Kierulff fik saaledes Beretning om et Aftenselskab hos Boghandler Beeken, hvor bl. a. Dampe, Kildahl Lund, Dr. Baden og Høst vare til Stede. Talen var falden paa „Politiet i Pampludria", og Dampe havde maattet høre forskellige Bemærkninger om det urimelige i at skrive saadanne Ting. Han var herover bleven saa opbragt, at han havde forladt Selskabet med den Ytring, at han ikke oftere vilde komme sammen med slige fejge Personer. Næste Dag udeblev han da ogsaa fra en Frokost hos Wendt, hvor han atter vilde træffe de fleste af Vennerne.

Dampes ilde Lune blev endnu værre, efter at Hof- og Stadsretten d. 17. Oktober havde frakendt ham Retten til at prædike og udøve jus docendi. Top traf ham den paafølgende Søndag hos Wendt og melder til Lytzen, at han var i høj Grad fortvivlet over sin Dom. Wendt vilde beholde ham hos sig den Dag for at „soulagere ham, da han frygtede for, at Dampe skulde blive tosset". Det blev han omtrent ogsaa i den nærmest paafølgende Tid. Han gik omkring ikke alene hos Venner og Bekendte, men endog paa offentlige Steder og udviklede sine revolutionære Ideer for hvem, der gad høre paa ham. Han talte endog om at ville udstede Indbydelser til et nyt Selskab med det Formaal at fremtvinge en ny Forfatning. Kierulff havde megen Lyst til at se noget af Dampes Skriveri, men det var ikke saa let. Han havde bl. a. skrevet et Digt paa Tysk med Titlen „Brutus",

der prædikede Hævn over Tyranner. Han læste det op for Wendt, og Kierulff fik Indholdet at vide. Men han vilde helst læse selve Digtet, og Wendt maatte se at skaffe det, hvilket tilsidst lykkedes. I den Anledning skrev han til Kierulff:

„Her sender jeg Dem efter given Løfte en tro Afskrift af de bevidste tyske Vers. For Guds Skyld! brug den meget varsomt, saa at Dampe ikke paa den fjerneste Maade faar Mistanke mod mig, ellers er jeg sandelig leveret. Jeg holder det for hellig Murerpligt at gøre alt, hvad De, gode Broder, til vor gode Konges og Landets Vel i denne for mig yderst fatale Crisis ønsker; men jeg bliver — det kan jeg ikke nægte — ofte bange og er lidt hed om Ørene, naar jeg tænker mig den Mulighed at blive røbet og at se en Brutus for mig!"

Digtet lød saaledes:

„Brutus! das war ein tapfrer Mann —
Habt Ihr den Nahmen gehört.
Er war zu Rom, da war auch der Tyrann,
Hört den Nahmen tausendmahl noch!

Es grämte ihn tief in die Seele hinein —
Habt Ihr davon gehört —
Dass ein Tyrann sollte im Leben seyn —
Hört davon tausendmahl noch!

Der Gedanke der drückte ihn schwer —
Habt Ihr jetzt so was gehört —
Ein Tyrann einathmet die Luft, wie er,
Höret, ja höret davon!

Wenn Blut das Vaterland retten kann —
Habt Ihr Solches gehört —
Ist die Rettung nicht fern, und bald fort der Tyrann,
O! höret, o! höret davon!

Damit Du nicht mehr kommest hier —
Habt Ihr davon gehört —
Zur Sicherheit folg ich nach 'Ades mit Dir,
Höret, o! höret davon.

Für einen den Tod nicht fürchtenden Mann —
Habt Ihr davon gehört —
Giebt es auf Erden keinen Tyrann,
Höret, o! höret davon.

Reich mir die Hand! in den Tod mit mir!
Habt Ihr davon gehört!
Verschmähst Du die Hand, sieh! ich reiche sie dir,
Höret, o! höret davon!

Elender! Du kannst sie nicht verschmähen,
Habt Ihr davon gehört!
Du musst, ja Du musst nun mit mir gehen,
Höret, o! höret davon.

Sobald nur gebietet ein freier Mann,
Habt Ihr davon gehört!
In den Tod ihm gehorchen muss der Tyrann,
Höret, o! höret davon!

Hier hab' ich den Dolch, und der will Blut,
Habt Ihr davon gehört!
Sieh hier deinen Herrn nur durch meinen Muth,
Höret, o! höret davon!

Er stiez ihn nach Hades, weg warf er das Joch,
Habt Ihr die That gehört!
Tyrannen! bebt! es sind Brutusse noch,
Hört das tausendmahl donnernde Wort!"

Ellers var det, som sagt, ikke saa let at faa fat i Dampes Frembringelser. En Nat, da Wendt ikke kan sove, faar han i saa Henseende en lys Ide, som han meddeler Kierulff næste Dag:

„En stor Del af Natten har jeg tilbragt søvnløs, tænkende paa vores Kraftmand. Endelig fik jeg følgende Tanke. Dampe logerer for nærværende Tid i Studiestræde Nr. 54, 3. Sal hos en fattig Jøde. Dampes nuværende Periode (da han harmes over hans Dom) er den frugtbringendste hos ham paa Revolutionsideer. Jeg er overbevist om, at han sammensmører hver Dag en ny Plan, den ene værre end den anden. — Alle disse Mscripta kan han dog umuligen bære hos sig eller gemme dem hos Smeden. Mange maa ligge omkring i hans Værelse eller ere løseligen gemte der. — Jødekonen er tækkelig, og D. er ingen Kostforagter, lad hende saa meget som muligt udenfor. — Jøden kender Penge! — Hvad synes De om denne Tanke? Jeg mener, i denne Tid løber han sig lettest en Stave i Livet, thi han er altfor gal! — Glem ikke hans gamle Moder, thi ved hende hænger hans hele Sjæl. — Han lever for det meste af Konditor-Punsch og hans Smeds Middagsmad, man kan altsaa sige med Horats om ham:

Pane egeo, jam mellitis potiore plurentis."

Det bør imidlertid ikke forglemmes, at Wendt, samtidig med at han saaledes troede at opfylde sin Pligt som god „Borger og Murer" ved at bistaa det offentlige, tillige og i endnu højere Grad viste sin gode Vilje til at bringe den forvildede paa bedre Veje. Naar Dampe rasede allerværst, kunde Wendts blide og hjertelige Ord dog nogenlunde berolige ham. Henimod Slutningen af Oktober synes Wendts Paavirkning at have frembragt et gunstigt Resultat; det lykkes ham nogenlunde at lede Dampes Tanker i en anden Retning, hvorover han meget glæder sig. Han skriver til Kierulff, at han har fattet oprigtig Godhed for Dampe, og „at det var Synd, at et

saa talentfuldt Menneske, der som Taler virkelig kunde blive begejstret og begejstre andre, skulde gaa tabt for Samfundet og Staten". Han har beskæftiget Dampe bl. a. med at skrive en „Vejledning i Sygepleje" og senere en „Kort til Hjerterne gaaende Piece om naturlig Religion". Dampe mente, at Middelstanden følte Trang til en saadan Religion, da den ved enhver anden Gudstjeneste maatte føle, hvor søvnagtig det gik til, thi Præsterne vare lunkne. Da Udkastet til Piecen var færdigt, indbød Wendt som saa ofte tilforn Dampe en Dag alene til Middag, for at de kunde tale derom. „Vi spiste Sagosuppen og Ribbenstegen", skriver Wendt, „og bagefter foreslog jeg Dampe at drikke et Glas Vin, men han var i den Grad optagen af sin Afhandling, at han bad om Pen og Blæk; Papir havde han hos sig." Wendt lagde sig saa paa Sofaen og lod, som om han sov; imidlertid skrev og deklamerede Dampe, indtil Pigen kom med Kaffen. Medens denne blev nydt paa Forhøjningen ved Vinduet, red Kongen netop forbi med sit Følge. „Han har ogsaa Trang til Religion", bemærkede Dampe og tilføjede: „han skal for mig altid være den bedste Borger i Staten, men aldrig Konge, thi han har for mange Abekatte omkring sig." [1]) Efter Kaffen bad Dampe Wendt om at følge med til hans gamle Moder, og her saa Wendt ham „som et godt Barn, hvem man af Hjertet maatte holde af".

Det lykkedes dog ikke Wendt for Alvor at bringe Dampe til Fornuft; Forandringen til det bedre var kun forbigaaende. Da Blok-Tøxen blev rask og begyndte at

[1]) Dampe havde netop paa dette Tidspunkt skrevet en Fortælling til sit Blad om „Abekattene og deres Konge", der blev strogen af Censor.

gaa ud, kom der snart gennem det militære Efterretningsdepartement Meddelelse om, at Dampe atter havde talt med ham og bragt forskellige Ting i Forslag sigtende til at udstede Opraab til Folket o. s. v., hvortil Blok-Tøxen dog stillede sig fuldstændig afvisende. I det hele havde Kierulff næppe fæstet synderlig Lid til Wendts Beretninger om Synderens Omvendelse. Men heller ikke fra Høst, der sagdes at nyde Dampes „juridiske Fortrolighed“, og af hvem der altsaa nærmest kunde ventes bestemte Oplysninger, fremkom der saadanne, uagtet det meldtes, at han jævnlig kom sammen med Dampe.

Det er nu forstaaeligt nok, at Høst, der maa antages at have været et ret klart Hoved, ikke fandt Anledning til at repetere al den forvirrede og meningsløse Snak, som Dampe fremkom med. Høst forholdt sig, som tidligere berørt, i det hele taget passivt, hvad der maaske var Aarsag til, at han ikke var langt fra selv at blive stillet under Observation. Hen paa Efteraaret var han begyndt at holde historiske Forelæsninger i „Clio“, og det ses, at Top eller Rheinlænder stadig overværede disse og aflagde Melding derom til Lytzen. Saaledes hedder det f. Eks. i Lytzens Optegnelser for 26de Oktober. „Top har i Gaar Aftes hørt Forelæsninger hos Høst; han læste over den spanske Revolutions Historie, holdt Lovtaler over dens Fremgang, Aand og Orden, samt Berømmelse over dens Hovedpersoner. I Dag havde Top hørt Høst læse over Christian d. 5tes Historie, ved hvilken Anledning han holdt Lovtaler over Griffenfeldt og hans fine Politik, og gjorde Høst nogle Sidehug til Suveræniteten.“

Det tør formodes, at Kierulff ved at læse slige Beretninger er kommen til det Resultat, at Høst næppe

førte rent Brød i Posen. Han var aabenbart ikke den Mand, der kunde ventes at ville vise Nidkærhed for at fange Statsomvælteren i hans egne Garn. Men en saadan Mand var Top. Fra det Øjeblik, han begyndte at tage Dampe under særlig Behandling, kommer der Fart i Tingene.

Henimod Slutningen af Oktober ser man, at Top ogsaa indbydes til Wendts Frokoster og Middage. Dampe stifter her nærmere Bekendtskab med den Person, der desværre saa godt forstod at modarbejde Wendts gode Hensigter. En af de første Gange, de vare trufne sammen hos Wendt, fulgtes de ad ved Bortgangen. Top udbad sig den Ære at nyde en lille Forfriskning med Doktoren hos en Konditor. De gik til Michaelis i Kronprinsensgade, hvor Dampe var kendt og, som det sagdes, noget charmeret i Konditorfruen. Ved et Glas Punsch gav han nu Top et foreløbigt Begreb om sine Planer, udviklede for ham, hvorledes den nye Forening skulde indrettes, og hvem han mente at kunne faa til Medlemmer. Wendt og Kildahl Lund havde vel ikke ganske billiget Planen, ja endog fraraadet den, men Dampe mente, at de nok vilde give deres Samtykke. En anden Mand, som Dampe var meget glad for, da han repræsenterede den saakaldte Middelstand, var Smedemester Jørgensen i St. Helliggejststræde, „en rask Karl, der før havde talt mod Regeringen og i den Anledning maattet give Møde for Politidirektøren, men som herlig havde klaret sig“. Foruden ham var der en anden Smed Mittag og en Guldsmed Timmermann. Dampe smigrede sig med snart at kunne faa en 5—600 Mennesker indviede i Hemmeligheden, hvorefter Selskabet paa en beskeden Maade skulde opfordre Publi-

kum til at afgøre, om det vilde have Suverænitet eller repræsentativ Forfatning.

Alt dette var Vand paa Tops Mølle. I de første Dage af November ses han i fuld Gang med at hjælpe Dampe med at renskrive Plan og Indbydelse til Selskabet. Dampe betroede ham endvidere, at han alt for et halvt Aars Tid siden havde haft noget lignende for med Høst, og at hver af dem gemte Halvdelen af, hvad der var skrevet dengang.

Dampe synes at have været meget forsigtig med sine Papirer. Den 8. November melder Top til Lytzen, „at Dampe gemmer alle til Sagen henhørende Dokumenter i et stort Franskbrød, som han har i Lommen, — i en Peberbøsse eller i Piben af en Lysestage“. Paa den anden Side ser man, at Top ogsaa er meget ængstelig for, at andre skulle faa Nys om disse Gemmesteder og spolere Sagen for ham, idet han udbeder sig, at „Wendt paa ingen Maade faar at vide, hvor Dampe vil bevare sine Papirer“. Det varer da heller ikke længe, før Top tilbyder Dampe at gemme alle de skriftlige Sager for ham, hvilket Dampe troskyldigt gaar ind paa.

Dette var Begyndelsen til Enden. Top og Dampe arbejde paa at faa ovennævnte Plan og Indbydelse udfærdigede og renskrevne, men Top trækker Tiden ud for at faa Lejlighed til at sende Kierulff en Afskrift. Man ser, at han endog søger Audiens hos Kongen, rimeligvis for at forklare, hvilken god Gænge det hele nu var kommet i. Derimod undgaar han omhyggeligt at komme i Berøring med Wendt, som da personlig opsøger Top og beder ham være sig behjælpelig med at faa Dampe til at slaa sine dumme Tanker ud af Hovedet, hvilket Top ogsaa lover, men ganske sikkert med den Bagtanke

ikke at holde det. Wendt skriver den 6. November til Kierulff, at han har aftalt med Top at bringe Dampe til Fornuft: men for Resten ærgrer han sig over Dampe, som han aldrig ret kan stole paa, og erklærer, at han er led og ked af det hele. Det volder ham Tidsspilde og kunde let udsætte ham for Kongens Mishag og Medborgeres Omtale, hvis saadanne tarvelige Hoveder som Blok-Tøxen og Dampe gjorde ham til Genstand for en Artikel i deres Blade.

Samme Dag indsender Top ogsaa en Beretning, hvori han meddeler, at Dampe skynder paa ham og vil have, at alt skal ske snart, men foreløbig vilde han dog kun have Top til at skaffe et Værelse, hvor man under Paaskud af at ville stifte et Velgørenhedsselskab kunde holde Klub, ryge en Pibe Tobak og drikke et Glas Øl, tilsyneladende i al Uskyldighed.

Det af Dampe og Top affattede Program havde følgende Ordlyd[1]):

„Alene paa Retfærdighed og Agtelse for alles Rettigheder bygges frie Regeringsindretninger“ [2]).

Den, der tænker som Mand og som Menneskeven, ønsker Retfærdighed og Folkets Vel mere end sit eget Vel.

Saa lærer en indre Stemme i det ædle Hjerte, saa lærer Fornuftens og Religionens hos den, der har Religion.

Den, der tænker som Mand og som Menneskeven, ønsker det gode udrettet ved godt, naar det kan ske.

Men den, der tænker som Mand, frygter kun een Ting: at gøre Uret. Farer frygtes kun af foragtelige fejge og elendige Slaver.

---

[1]) Dette og de i det følgende gengivne Dokumenter ere Kopier af dem, der bleve forefundne hos Dampe, da han senere arresteredes.

[2]) Ludvig XVIII i sin Proklamation til Franskmændene af 25de Oktober 1820.

Der er Nationer i Syden, hvor en Del af Folket nylig har med Magt forandret Regeringsformen.

Der er og mange i Norden, hvem det synes, at en Forandring i Regeringsformen er højst ønskelig og vigtig for at afvende og bøde paa megen offentlig og privat Elendighed. foruden dette, at der gives Regeringsformer, der ere værdigere for frie Mennesker end en uindskrænket Enevoldsmagt.

Vi bedømme her ikke disse Meninger eller de andre Nationer. Men af det Eksempel, de have givet, følger ikke. at vi skulle derfor ogsaa forene os og med Magt forandre Regeringsformen, men vi skulle følge Retfærdighedens Stemme. Retfærdighedens Stemme skal følges af Folket og af Kongen.

Retfærdigheden skal forebygge Magtens Anvendelse og Borgerkrig. Retfærdigheden skal for bestandig sikre Landets Rolighed og Lykke.

Vi forlange ikke Forandring i Regeringsformen, men vi nævne Retfærdighed, og det skal ske, at vi erholde den. — Norden bruger Retfærdighed, hvor Syden skrider til Magt og Krig. Thi saadant er Folket i Norden, at naar det indser. hvad der er retfærdigt, da staar og falder det derfor, og saadan er Herskeren i Norden, at Ordet Retfærdighed vækker hans Ærefrygt. Vi staa og falde for Retfærdighed alene, thi Retfærdighed er noget guddommeligt. Vi staa og falde endnu mere derfor, naar Statens Vel staar i Forbindelse dermed.

Vi sige ikke, at Regeringsformen skal forandres. Vi sige, at en Nation har Ret til at bestemme Regeringsformen og til at forandre den, om den vil. Thi Kongen har Ret til at bruge den Magt, der er ham givet, men Kongen var et Menneske, før han fik Magten ligesom efter den Tid, og intet Menneske kan give sig selv Magt over et helt Folk.

Kongen har altsaa Magten af Folket. Folket giver Magten; Folket gør Indretningen med Regeringen. Alt dette maa Folket have Ret til, efterdi Kongen har modtaget disse Bestemmelser af Folkets Haand.

Folket er til alle Tider. De enkelte Slægter af Folket, som leve, afløse hinanden. Ingen enkelt Slægt raader over det hele Folk eller over de andre Slægter. Vi raade ikke

over vore Efterkommere eller over det danske Folk til alle Tider. En enkelt Slægt har indrettet Regeringen og givet Kongen Magten. Men denne Regeringsindretning bestaar ikke, fordi hin Slægt havde at byde over os, men fordi vi antoges at have givet vort stiltiende Samtykke. Indretningen bestaar hidtil ved det nuværende Folks Vilje.

Vor Slægt betragtes da som den, der har gjort den nuværende Statsindretning, men den har ingensinde forpligtet sig til aldrig at ophæve den, heller ikke kan nogen enkelt Borger have forpligtet sig dertil, saasom det ikke staar i nogen enkelt Borgers Magt.

Dersom den nuværende Statsindretning bestaar ved den nuværende Slægts Vilje, saa kan den ogsaa kun ophæves ved den nuværende Slægts Vilje. Det er det nuværende Folks Rettighed efter forandrede Ideer at kunne forandre den Indretning hos sig selv, som det har gjort for sig selv.

Det danske Folk har i 1820 samme Ret til at forandre Regeringsformen, som det havde i 1660, i hvilket Aar Folket forandrede Regeringsformen.

Her er Folkets Ret, og her er Kongens Ret. Den, som gaar udenfor sin Ret, handler uretfærdigt. Den, som bruger sin Ret, skal have Retfærdigheden til Skjold.

Dersom Folket gaar ind i Kongens Ret, bruger det Vold og Oprør. Dersom Kongen gaar ind i Folkets Ret, bruger han Vold og Tyranni og Anmasselse.

Kongen har Ret til at gøre alt, hvad der følger af hans Magt, men han har ikke Ret til selv at bestemme, hvad Magt han skal have, thi ellers maatte han kunne give sig selv Magt, og ingen kan give sig selv Magt over sine Medmennesker, saasom de alle ere oprindelig lige, men den overdragne Magt kan han benytte. Alt, hvad han gør udenfor dette til selv at bestemme sin egen Magt, er udenfor hans Ret.

Den, som antager dette, maa antage, at Folket er Kongens oprindelige Slave, uagtet Kongen dog oprindelig kun er et enkelt og svagt Menneske blandt Folket. Han maa antage,

at en Samling af Mennesker er oprindeligen og ved Naturen given i et Menneskes Vold, hvilket er en oprørende Tanke.

Folket maa da kunne bruge sin Ret til at forandre Indretninger, og ethvert Indgreb i denne Ret, som i enhver Ret, er Vold.

Men naar et Folk gør en Indretning, da maa det handle som ethvert Selskab. Det maa stemme; det maa vælge deputerede til at stemme; det maa udøve sin Stemmerettighed; Flerstemmighed maa gælde.

Denne Flerstemmighed kan vælge eller forkaste den ene eller den anden, den gamle eller nye Regeringsform, men hvad Folket vælger, staar fast.

Vi forlange, at Folket i Fred skal bruge sin Ret til at stemme.

Vi forlange det, fordi det er retfærdigt og atter retfærdigt.

Vi forlange det, fordi i en Tid, da Begreberne mægtigt have forandret sig — saa mægtigt, at der rundtom fremkommer den ene Revolution efter den anden —, da har Folket om nogen Tid den første Anledning til at sætte sin Ret i Udøvelse.

Vi forlange det, fordi Retserkendelsen, der altid nødvendig maa haabes, forebygger Borgerkrig og betrygger Staten for bestandig for det, der hos andre Nationer er Ret.

Vi forlange det, fordi ingen Magt i Europa kan uden Blusel undslaa sig for at erkende denne Ret og den retfærdige Paastand af dens fredelige Brug, fordi derved hæves alle de Indvendinger, som fra europæiske Magter ere gjorte mod dette: at en Del af Folket med Magt gør Forandring, i Stedet for dette: at hele Folket bruger fredeligen sin Ret.

Vi erklære, at vi staa og falde for Retfærdigheden mod Vold, thi Vold, fra hvilken Side den end kommer, opløser Staten, og da i lige saa høj Grad, om den kommer fra Tyrannerne som fra Oprørerne.

Vi erklære, at Folket har samme Ret mod Tyranniets Vold som Kongen mod Oprørernes Vold.

Vi erklære, at vi have samme Ret mod Kongen, om han

gjorde Indgreb i vor Ret, som han, om Folket gjorde Indgreb i hans. Dette følger af alle Begreber om Ret.

Vi forlange at Folket frit skal bestemme eller vælge deputerede til at stemme om Regeringsformen.

Dette erklære vi højt og vige ikke fra hinanden, men bestaa med hinanden til det yderste, indtil det er opfyldt.

Enhver, der elsker Retfærdigheden og Statens Vel mere end Livet er med os. Enhver hvem disse Ting og alt højere er ligegyldigt, enhver, der er fejg og bange Slave, enhver, der lever et nedrigt Liv kun for Gunst og Fordel, kort, enhver uægte Nordboer og uægte Dansk uden nordisk Kraft og Retsind frygte og vende sig bort!

Endvidere opsattes der et Skrift, hvis Indhold er en mere direkte Opfordring til at indtræde i Selskabet samt Fremstilling af dets Plan. Det lyder som følger:

Er De beredt til i Forening med flere hundrede Brødre offentligt at møde for at forlange, at Folket uhindret maa stemme, om den gamle Regeringsform skal bestaa eller en ny vælges og hvilken ny?

Er De beredt til at møde saaledes bevæbnet ikke til Angreb mod nogen, men til mod al mulig Vold?

Er De beredt til at modstaa, ikke alene Vold, men og alle lokkende falske og bedrageriske Forestillinger fra de mægtige og at blive fast ved det, De nu engang for alle selv erkender, nemlig at Folket har Ret til at stemme om Regeringsformen, at alt Indgreb i denne Ret ikke kan komme fra nogen retmæssig Magt, men alene fra Vold, og at al Vold berettiger til Forsvar og Værge?

Er de beredt til, om De end blev som den sidste tilbage, at forblive under Vaaben, saalænge indtil Folkets Ret er erkendt og udøvet, og hellere at opofre Livet end Retfærdigheden?

Et Haandtag er ubrødeligt Løfte paa ærlige og kraftfulde Nordboeres Vis.

Æreløs hvo der sviger!

I Samfundet af Nordboere for Ret.

Enhver kan optage i Samfundet den, han kjender som Mand af Ære, der hellere lader sit Liv end bryder sit Løfte. Den, som optages, giver ved Haandtag Løfte om Opfyldelse af Samfundets fire Forpligtelser og tegner sit Navn paa Listen; den optagende sit ved Siden af og indestaar for den optagne som for sig selv.

Plan.

Naar Samfundet har mødt, udstedes Proklamation til Folket og Afæskning til Kongen af hans Erklæring, om han erkender Folkets Ret.

Naar denne erkendes, foranstaltes Stemmen over hele Riget eller Udvælgelse af deputerede til at stemme om, hvilken Regeringsform der skal bestaa eller vælges.

Imidlertid indbyder Samfundet de Borgere, som ville med Afløsning forblive under Vaaben, til Værge mod alt Indgreb, saalænge til Regeringsform er valgt og fra alle Sider erkendt.

Men erkendes ikke Folkets Ret af Kongen inden 24 Timer, da betragtes han som den, der vil bruge Vold. Og denne Vold tvinger til en kortere Fremgangsmaade.

Samfundet indbyder da alle Hovedstadens Borgere til øjeblikkelig ved offentligt Raab at stemme om Antagelse af fri Regeringsform.

Derpaa udstedes Opfordring til alle andre Landets Borgere paa det snareste at følge Hovedstadens Eksempel. De, som ikke inden en bestemt kort Tid indsende Beretning om Udfaldet af Stemningen, anses for selv at have frabedt sig deres Stemmeret.

Imidlertid forblive alle de, der ved offentligt Raab have erkendt Folkets Ret, under Vaaben, og saadanne Forholdsregler tages, hvorved al videre Vold tilintetgøres. En Proklamation om det, der er foregaaet, og om Kongens Forhold udstedes til alle Europas Magter.

Er fri Regeringsform af Folket indført, vælges Mænd til nøjere at udkaste den, hvis Forsamlinger og Debatter blive offentliggjorte. Hvorefter hele den valgte Regeringsform træder i Kraft.

Som alt nævnt havde Top disse Skrifter i sit Værge i nogen Tid. Derved fik han Lejlighed til at vise Kierulff dem og til at tage Afskrifter deraf. Efter at have faaet dem tilbage foreviste Dampe dem efterhaanden ikke alene for alle Politiets Hjælpere, Wendt, Høst og Rheinlænder, men ogsaa for Smeden Jørgensen, i hvis Hjem han jo som Regel spiste til Middag. Jørgensen fandt, at det kunde være rigtig rart at faa en saadan Forening; han følte sig aabenbart smigret ved Tanken om at komme i Selskab med de fine Navne, som Dampe nævnede ham. Han fik Lov til at beholde Papirerne et Par Dage for at vise dem til andre af sin Omgangskreds.

Dampe vilde ogsaa gerne have de militære Underklasser gjort bekendte med sine Planer og henvendte sig i den Anledning særlig til Rheinlænder, der imidlertid undskyldte sig med, at Skrifterne laa over Soldaternes Horisont; de maatte have noget mere fatteligt. Dampe forfattede derfor et Par nye Opraab, der kom til at se saaledes ud:

Der er et enkelt taabeligt Menneske, som kalder sig Konge. Han med sine Kreaturer kan gøre mod os al den Uret, de ville, vi have ingen Ret imod dem, og de sige, at vi ere fødte til at være deres Slaver.

Men Menneskene ere alle af Naturen lige, de fødes alle ens, og Gud har aldeles intet Mærke sat, at den ene skulde være Slave af den anden.

Have de Borgere, der for mange Aar siden have levet, gjort en saadan Indretning, da kunne de Borgere, der nu leve, kaste den omkuld; thi de Borgere raade ikke over dem, der nu leve.

Det er en slet og nedrig Indretning, at det ene Menneske skal være Slave af det andet, som ikke er bedre Men-

neske; at det ene Menneske skal gøre mod det andet, hvad det vil. Ligesaa godt kunde man være overladt til Røverne, som plyndre paa Landevejen. Kongen har saaledes plyndret os alle i 1813.

Der maa være Lov i Landet og Loven overholdes.

Men Kongen og Kreaturerne give slette Love og overtræde Lovene. Deraf følge hundrede Elendigheder.

Vi ville ophæve Slaveriet og Elendigheden, som trykke os alle.

Vi ville være med at give Love, vi ville, at de overholdes, vi ville staa under Lov og ikke lade os træde i Støvet af enkelte Mennesker, vi ville ikke være Slaver, vi ville være frie, frie Mænd med Lov.

Friheden leve!

Frihed eller Død!

Soldater! paa den ene Side se I Frihed og Medborgerne, Eders Brødre, som have lidt med Eder, Folket, med hvilket enhver Soldat staar, og den fælles Ære tilligemed Borgerne at have befriet Fædrelandet for Slaveri og Elendighed; — paa den anden Side se I Lænker og Trældom og de Umennesker, der have traadt paa Eders Nakke, og den Skam at være Haandlangere for Folkets Fjender og Undertrykkere.

I det andet Opraab er Indledningen enslydende med sidste Stykke af det foregaaende, hvorpaa der fortsættes:

Ja, kan nogen Soldat bære den Vanære i nogle Uslingers Tjeneste at træde paa Medborgeres, paa lidende Medbrødres Lig; thi kun over deres Lig skal Elendigheden vedblive at bestaa.

Vælger!

Brave danske Mænd og Krigere! rækker Borgerne, Eders Brødre, Haanden! Op til fælles Kamp mod knejsende elendige, som ville træde paa os alle! De skulle nedtrædes i Støvet som et vissent Rør!

Frihed over Danmark!

Op alle Danske! op alle kække og gæve Nordboere! Op!

Spanien, Neapel og Portugal have længe nok været i alle Hjerter, — hvor langt er der fra Hjerterne til Handlingerne?

Der skulde altsaa nu tænkes paa et Lokale. Dampe kunde imidlertid ikke bestride Udgifterne hertil, men den opofrende Top var villig til at gøre alle fornødne Udlæg; han lod indrykke et Avertissement i Adresseavisen, og efter de indkomne Billetter lejede han og Dampe et Par Værelser i Brolæggerstræde Nr. 73. Top betalte Lejen for en Maaned, og alt var nu klart til at lade Foreningen løbe af Stabelen.

Kierulff lader paa det daværende Tidspunkt til at have været temmelig urolig. Navnlig laa det ham stærkt paa Sinde at faa opklaret, hvorledes det egentlig forholdt sig med den „røde“ Smed i Helliggejststræde, om det virkelig var tænkeligt, at Dampe gennem ham havde skabt sig Tilhængere blandt Middelstanden. I den Anledning maatte Wendt, skønt han var „ked og led af det hele“, atter holde for. Den 12. November skriver han til Kierulff, at han efter Løfte havde tilbragt den foregaaende Aften i „det bestandig Borgerlige Selskab“ for at sondere Stemningen. Han beroliger straks Politidirektøren med, at Jørgensen ikke er Medlem. Der var ca. 80 Mennesker til Stede. Wendt giver sit Murerord paa, „at Medlemmerne af dette Selskab, der netop bestod af Kærnen af Borgerne, saasom Slagtere, Bagere, Smede osv., ikke ere disponerede til at modtage Dampes første Mælk, hverken den religiøse eller politiske“. Ved Bordet sang de Fædrelandssange af Ingemann og talte om deres gode, elskede Konge. Wendt tilføjer, „at naar Dampe netop stoler paa denne Klasse, beviser det, hvor ubetydelig han er. Han vil aldrig faa Indpas hos dem. Blok-Tøxen og tusinde Damper ville umuligt kunne tage

deres loyale og naturlige Følelser bort.“ Sluttelig siger Wendt, at man aldeles ikke har noget at frygte, men kun skal passe paa, at Dampe i sin eksalterede Tilstand ikke gør dumme Streger, der kunne faa sørgelige Følger. Allerede et Par Dage derefter maa Wendt imidlertid være kommen paa det rene med, at Dampe ikke alene havde begaaet dumme Streger, men at Sværdet hang i en Traad over hans Hoved. Man ser det af nedenstaaende Brev, som han sendte til Kierulff, umiddelbart før Dampe blev arresteret. Dets usammenhængende Form og rørende Indhold vise noksom, at det er skrevet i heftig Sindsbevægelse ved en eller anden Efterretning om, at Dampe ikke stod til at redde.

Gode Broder!

Som Murer med Murerhjerte! siger jeg Dem, tag Dampe, men anse ham som et forkert Menneske, der ved Nød, Elendighed, ulykkeligt Ægteskab, Fremtids Sorg og mørke Udseende vover alt. Arrester ham; men bed hos vor ejegode Konge for ham, at han kommer bort med passende Rejsepenge. Det er nødvendigt for Kongens høje Person, for andre brave Mænd, for os, at han sættes under Formundskab, men De vil vist allerede ved det første Præliminær-Forhør finde, at hans Hjerte, naar de forkerte Lidenskaber ere standsede, er et Barns. Tag ham blødt; i Lidenskabernes Krysninger er han farlig. Husk paa hans gamle Moder — og saa tag ham til Dem som et Menneske, der er paa gale Veje og kunde gøre stor Fortræd, men ogsaa som en videnskabelig Medbroder. Lad ham i Arresten faa det godt; underret ham om hans gamle Moder, at hun er hos mig, og De vil sandelig vist sande mine Ord, at D. vil ofte græde for Dem! Vi skylde vor gode Konge og vore gode Medborgere, at et forkert Menneske, udrustet med Tale-Evner og en Slags Luthersk Kraft, ikke vildleder de svage til at gøre blodige Optrin. Gør for den Stakkel, hvad De kan, hos vor gode

Konge; bliver han lovformigen tiltalt og straffet, gaar jeg af Dage. Mit Hjerte kan ikke taale det, ligesaa lidt som det kan taale, at han handler efter hans Fantasi! Villig vil jeg taale, at mine Fjender og Medcolleger bagtale mig, dertil er jeg vant; men paa den venstre Side af mit Bryst har endnu ingen Stemme sagt mig, at W— Du er en slet Karl.

Mange overilede dumme Streger har jeg gjort, — som Recensioner imod mine Lærere i Sundhedscollegiet, men det fortryder mig. Men jeg har ikke at bebrejde mig nogle slette!

Gør nu i Guds Navn — jeg vidner mod et svagt, sindsrørt Menneske. J. Wendt.

P. S. Blide og gode Br.!! De maa selv forhøre ham, tænkende paa vor store Mester i Østen — men ingenlunde maa en Danchel (?) eller andre Kraftexaminatorer inquirere ham.

Tager De ham blødt, har De alt.

Brevet stiller Wendts Forhold til Dampe i det klareste Lys. Man ser, hvor vanskeligt det er for ham at berolige sin Samvittighed. Han kan ikke frigøre sig for den Tanke, at han har gjort sit til, at den ulykkelige nu muligvis er hjemfalden til Lovens fulde Strenghed.

Top fik det indrettet saaledes, at der ikke behøvedes at føres Vidner mod Dampe; han skulde gribes paa fersk Gerning med alle de kriminelle Papirer hos sig den første Gang, det paatænkte Selskab skulde samles.

Dampe berammede det første Møde til Torsdag den 16. November Kl. 8 Aften, d. v. s. han anmodede de Venner og Bekendte, som han og Jørgensen gjorde Regning paa, om at indfinde sig i Lokalet i Brolæggerstræde til nævnte Tidspunkt. Selv gik han den paagældende Aften hen og hentede Top, hos hvem han bl. a. fik en Passer til at tegne en Cirkel, hvori de nødvendige Navne skulde optegnes; derved vilde han undgaa, at den

enes Navn kom til at staa foran den andens. Derpaa begave bægge sig til Jørgensen og toge ham med til Mødestedet.

Man kan tænke sig den stakkels Dampes Overraskelse, da de ved Ankomsten hertil i Stedet for de ventede Medlemmer traf Politiadjudant Boelman med to Betjente, der straks erklærede alle tre for anholdte og foretog en Undersøgelse af deres Person, hvorved Dampes Indbydelsesskrift, Opraab og flere Papirer kom for Dagen og bleve ham fratagne. Saa førtes de anholdte til Raadhuset, hvor alt var beredt til deres Modtagelse. Med allerhøjeste Bemyndigelse havde Statsminister Kaas forud beskikket Politidirektøren og Hof- og Stadsretsassessor Hans Georg Bentzen til eventuelt at optage de fornødne Forhør over Dampe m. fl. I Henhold hertil blev der da endnu samme Aften holdt Forhør over dem med det Udfald, at Dampe erklæredes for Arrestant, medens Top og Jørgensen fik Lov til at gaa med Paalæg om at forholde sig tavse. Under 18. November blev der dernæst udfærdiget Kommissorium for Politidirektør Kierulff og Assessor Bentzen til at anstille nærmere Undersøgelse i Sagen.

Dampes Arrestation vakte uhyre Opsigt. Der kom snart vilde Rygter i Omløb, og Myndighederne synes at have været noget i Forlegenhed med at faa dem neddyssede. I en Skrivelse af 19. November 1820 henstiller Udenrigsminister Rosenkrantz til Statsminister Kaas, hvorvidt nærmere Meddelelse til ham angaaende Forhørene over Dampe skønnes fornøden af Hensyn til Korrespondancen med Udlandet, samt om der ikke i Statstidende burde indrykkes noget om Sagen, for at de hamborgske og andre Blade ikke skulde være de første til at bringe

Sagen til offentlig Kundskab her i Landet. Denne Skrivelse sender Kaas samme Dag til Kierulff méd den Bemærkning, at han finder det passende at underrette Rosenkrantz om det videre, som i Sagen passerer, for „at man i Udlandet ikke skal fæste for megen Tillid til de mange Rygter, hvoraf Byen er opfyldt. saasom at man hos den paagrebne Smed har fundet eftergjorte Nøgler til alle Arrester og Straffeanstalter for at sætte Forbrydere i Frihed. — at Slagterne og Bryggerkarlene vare vundne for Dampes Plan, at flere gejstlige og militære hørte til Foreningen mod Kongen m. m., ja, at der endog var arresteret 7 Personer foruden Dampe". Kaas mener ligeledes, at det vilde være godt at lade noget indføre i Statstidende. „Men hvad skulde det være", spørger Kaas, „naar man ikke derved tillige tillagde Sagen altfor stor Vigtighed?" Han beder derfor Kierulff om at prøve paa at klare denne Vanskelighed.

Man finder nu ogsaa i Statstidende af 20de November 1820 en offentlig Bekendtgørelse fra Politidirektøren om, hvad der var passeret. Politiet havde erfaret, at et lidet Selskab, om hvis Formaal der ej var gjort anordnet Meddelelse, havde lejet Værelser i Brolæggerstræde og berammet Møde d. 16de November. Ved dette Møde bleve nogle Personer anholdte, blandt hvilke en vis Dr. Dampe fandtes at være i Besiddelse af nogle Papirer af saa lovstridig Natur, at der var fuld Anledning til at belægge ham med Arrest og anstille nøjere Undersøgelse; men af denne som af de forefundne Papirer selv fremlyste det allerede tilstrækkeligen, at Dampes Planer og Forsætter ikkun vare Fostre af hans ophidsede Fantasi og ikke havde fundet nogen Understøttelse hos andre. Denne Meddelelse blev optagen ordret i de øvrige Blade,

og dermed har Pressen rimeligvis maattet lade sig nøje; man finder i alt Fald ikke, at den giver nogensomhelst anden Skildring af Begivenheden.

Wendt maa endnu engang sættes i Bevægelse for at sondere Stemningen. Han skriver til Kierulff, at han den 22de November gik omkring i Byen for at se, hvad Virkning den offentlige Beretning i Statstidende havde haft paa Folk. Han kommer til det Resultat, at den havde beroliget den store Hob, der gjorde sig de gyseligste Forestillinger. Man begyndte nu at ynke den stakkels Dampe, der dog var saadan en fortræffelig Prædikant. Videnskabsmændene og en Del af Embedsstanden havde den Anskuelse, at Dampe var en uskadelig Person, der var bleven ulykkelig ved forskellige Uheld. Man haabede, at Regeringen, især i „disse Tider", midlertidig vilde tage ham under Varetægt og ikke gøre videre af Sagen, saa vilde han snart blive glemt.

Wendt er ogsaa bleven noget beroliget for sit eget Vedkommende. Han mener, at den ordentlige Levemaade, som Dampe nu fører i Arresten, vil stemme hans Sind til Rolighed. Han kunde desuden ikke have fortsat ret længe paa samme Maade som hidtil, tilføjer Wendt. „Dagen før han blev arresteret, havde han ikke en Skilling i Lommen. Den følgende Dag vilde han være bleven husvild, og hans Moder vilde om et Par Uger have fristet samme Skæbne. Han drev fra et Punschested til et andet; han førte et uordentligt Liv; kort sagt, han var ikke mere til at raade eller vejlede."

Blok-Tøxen slaar fuldstændig Haanden af Dampe. Et Par Dage efter Arrestationen træffer han Rheinlænder og udtaler for ham, at Autoriteterne nu skulde gaa grundigt til Værks og ej begaa en saadan Tossestreg

som at landsforvise Dampe, da han saa fra Amerika, Norge eller ligegyldigt hvor vilde skrive og fortælle alt muligt. Ligeledes mente Blok-Tøxen, at det vilde være dumt at sende ham til Bidstrup, thi naar han havde været der et Par Aar, vilde Lægerne nok give ham Klogskabs-Attest, og saa kunde han begynde forfra igen. Nej, han burde hensættes i Kastellet og aldrig slippes løs.

Hos Myndighederne har der efter det første Forhør vistnok været nogen Vaklen, om der overhovedet skulde gøres et stort Nummer ud af Sagen. Naar alt kommer til alt, har det maaske gjort baade Kaas og Kierulff ondt at gaa strengt til Værks mod Dampe, men Frygten for at vise sig svag ligeoverfor et om end nok saa intetsigende Attentat paa Enevoldsmagten var for stor. „Overalt hvor jeg kommer", skriver Kaas til Kierulff, „endog i Kancelliet, finder jeg den Mening som gældende, at Retten maa have sin Gang, og for alting Sagen ikke afgøres pr. modum resolutionis."

Den eneste, som Dampe drog med sig i Ulykke, var Smed Jørgensen, og det var nærmest hans Enfoldigheds Skyld. Dagen efter Dampes Arrestation gik han op til Top for at høre dennes Mening om Sagen og erklærede, at han ikke paa nogen Maade vilde gøre Dampe ulykkelig; han vilde i Forhøret bestemt nægte at have set eller kendt Doktorens Papirer, selv om han skulde blive nødt til at bekræfte det med en falsk Ed, som han da haabede, Vor Herre maatte forlade ham. Denne og lignende Dumheder foraarsagede, at han ogsaa blev arresteret og sat under Tiltale, hvad der oprindelig næppe havde været paatænkt.

Straks efter Dampes Anholdelse blev der foretaget en Husundersøgelse hos ham, og alle hans Ejendele toges

i Forvaring af Politiet. Det har ikke været noget vidtløftigt Arbejde. Efter den optagne Inventarieliste bestod hele hans jordiske Eje af et Par gamle Benklæder, en Klæde- og en Skobørste, en hvid Peberbøsse, en Daase med Viksvoks, et Fyrtøj med Svovlstikker og et Lommetørklæde samt nogle ubetydelige Papirer uden Interesse. Et af dem blev dog fremlagt i Retten og lød saaledes:

Dilemmer, hvorved der enten maa svares Ja eller Nej, og dog bægge Dele lede til absurda.

a.	
Enten bør Undersaatterne af en uindskrænket Regent taale alle mulige Befalinger af denne Regent.	Antager man *a*, saa maa det taales, om en saadan Regent befaler de urimeligste Ting f. Eks. at fornægte al Religion, at lade være at tale, at lade nogen Ting trykke, at gaa baglænds som Krebsefolket ved Japan.
b.	
Eller ikke.	Antages *b*, da have Undersaatterne i visse Tilfælde Ret til at gøre Oprør.
a.	
Enten maa enhver Konge af Undersaatterne taales ved Regeringsroret.	Antages *a*, da er ethvert Forsøg paa og til en Caligulas Afsættelse ulovligt.
b.	
Eller ikke.	Antages *b*, da have Undersaatterne Lov til i visse Tilfælde at afsætte deres Konge.

Ligeledes foretoges der en Husundersøgelse hos hans Moder, hvor der lige saa lidt fandtes Papirer eller andet af Betydning for Sagen.

IX.

I Henhold til det Kommissorium, der var udfærdiget for Politidirektør Kierulff og Assessor Bentzen, optoges der derpaa en Række Forhør, under hvilke samtlige Personer, der havde set Dampes Skrifter eller staaet i nærmere Forbindelse med ham, bleve afhørte. Allerede efter to Ugers Forløb kunde Kommissionen afslutte sin Virksomhed, og den 4de December indsendtes Forhørsprotokollen til Kancelliet med en Følgeskrivelse, hvori der gives et Uddrag af denne.

Dampe nægtede under det første Politiforhør at have været Forfatter til Papirerne, der fandtes hos ham. Han opgav at have fundet dem ved Nikolaj Taarn og samlet dem op uden at vide, hvad de indeholdt. Efter at der derpaa i de nærmest paafølgende Dage var bleven afholdt Forhør over flere Personer, der angave at have faaet Papirerne foreviste af Dampe, og deres Forklaringer vare blevne oplæste for ham, erklærede han sig omsider den 27de November villig til at give en sandfærdig Forklaring, der gik ud paa følgende. Flere Aar tilbage i Tiden havde han haft andre Meninger end de gængse i Religionsanliggender, hvorfor han mod sin Families Ønske ikke vilde søge Præstekald. Senere lod han sig dog overtale dertil og søgte forskellige Kald, men saa indtraadte der netop en huslig Kalamitet, der medførte, at han blev løsrevet fra alt, hvad der var ham kært her i Livet. Hans Tendens til at give sin Mening til Kende i Religionsanliggender opstod da atter hos ham; han gjorde Skridt for at kunne holde Taler om den Augsburgske Konfession, og da der i saa Henseende ved flere Lejligheder lagdes ham Hindringer i Vejen, følte han sig forurettet. Dette i Forbindelse med de i Europa passerende

Begivenheder foranledigede, at han gav sig til nøjere at tænke over Statsstyrelsen, og hvorledes en Statsforandring overensstemmende med Retsprinciper bedst kunde ske. Resultatet var, at han for 3—4 Uger siden forfattede det S. 619 opførte Skrift og renskrev det med Fraktur for at gøre det ukendeligt. Indholdet meddelte han flere Bekendte. Han antog, at de skænkede det Bifald, og da Smed Jørgensen flere Gange slog paa, om de ikke skulde have en Forening, var det hans Hensigt at oprette en saadan, hvor Skriftet skulde debatteres. Han vilde først have et almindeligt borgerligt Selskab, hvor nævnte Skrift skulde fremlægges, men i dette almindelige Selskab skulde der efter Tid og Omstændigheder dannes et indre Selskab, hvis Benævnelse skulde være: „Samfundet af Nordboere for Ret“. For dette indre Selskab havde han forfattet Plan og Forpligtelsesformular (Dokument S. 623). Hensigten med det første Møde var blot, at de tilstedeværendes Navne skulde optegnes i en Cirkel. Han ventede, at der foruden Top og Jørgensen vilde møde Dr. Høst, Prof. Wendt, Løjtnant Rheinlænder og Guldsmed Timmermann. Ande havde han ikke gjort Regning paa. Jørgensen havde vel talt derom til en Smedemester Mittag, men han vilde betænke sig. En Løjtnant Brandt og Litteratus Blok-Tøxen troede han nok vilde indtræde i Selskabet, men han havde endnu ikke faaet talt med dem. De S. 625—27 aftrykte Skrifter vare kun Udkast, der ikke vare bestemte til Brug førend paa et langt senere Tidspunkt, naar Selskabet var kommet i Stand. Han vilde da gøre dem til Genstand for nøjere Prøvelse og foretage betydelige Rettelser, da de ikke vare overensstemmende med hans Principer.

Hovedindholdet af de Forklaringer, som Smedemester

Jørgensen afgav, er følgende: Hans Søn gik i ca. 1½ Aar i Dampes Skole, men han tog Sønnen ud af den sidste Sommer, da Drengen intet lærte. Derefter havde han intet med Dampe at gøre før henimod Flyttedagen, da han uopfordret ydede Dampes Moder en Understøttelse paa 18 Rdl. og tilbød Dampe at spise til Middag hos sig, hvilket Dampe ogsaa daglig gjorde med Undtagelse af et Par Gange, da han angav at være hos Wendt. Nogen Tid efter at Dampe kom i hans Hus, talte denne om at ville forandre Regeringsformen, og at Kongen skulde afstaa Suveræniteten, hvorhos han spurgte, om Jørgensen vilde støtte ham, samt oplæste Programmet, der i nogle Dage var i Jørgensens Værge. Kort Tid efter talte Dampe om at oprette et Selskab, hvoraf Wendt, Høst, Top og flere skulde være Medlemmer. Jørgensen erindrede ogsaa, at Dampe talte om flere Afdelinger i Selskabet, at der skulde aflægges Ed, samt at Dampe oplæste en Opfordring til Soldaterne for ham. Senere fik han at vide, at Dampe havde lejet Værelse til Selskabet. Da Dampe kom til Middag den 16de November, meddelte han Jørgensen, at der skulde være Møde om Aftenen, og der blev truffet den Aftale, at han skulde blive afhentet af Dampe og Top. Iøvrigt bemærkede Jørgensen, at Dampe straks, da han kom i hans Hus, begyndte at tale om Religionen paa en Maade, som Jørgensen fandt sund og klar. Han fattede megen Tillid til Dampe, og uagtet han ikke indsaa den rette Mening af dennes Skrifter, troede han dog, at naar Mænd som Høst og Wendt bifaldt dem, maatte der være noget rigtigt deri. Han nægtede bestemt at have haft fjerneste Tanke om at begaa Voldsomheder, men derimod indrømmede han at have haft Lyst til en Forandring i

Statsstyrelsen, allerede inden Dampe kom i hans Hus; dog var det ej af den Aarsag, han søgte Dampe. Ligeledes indrømmede han at have sagt til Dampe, at der maatte skrives fatteligt for Soldaterne, samt at han paa Dampes Opfordring havde vist Programmet til Timmermann og Mittag og talt derom til andre. Endvidere indrømmede han, at han til en Soldat af Prins Christians Regiment havde sagt, hvad Dampe havde fortalt ham, nemlig at Officererne ved Regimentet vare misfornøjede, og at der skulde stiftes et Selskab til Forandring af Regeringsformen, samt spurgt, om Soldaterne, naar de fik rigtigt Begreb derom, vilde støtte Borgerne.

Top, Wendt, Høst og Rheinlænder afgave en temmelig summarisk Forklaring om de i det foregaaende fremstillede Fakta. Om deres virkelige Motiv til at indlade sig med Dampe og deres Forhold til Politidirektøren blev der af gode Grunde ikke spurgt. De angave i det væsenlige samstemmende, at de havde ment at burde holde Øje med Dampe for at afholde ham fra hans vilde Ideer. Særligt forklarede Top, at da Dampe havde vist ham sine Skrifter, besluttede han sig til nærmere at iagttage hans Forehavender og derpaa handle efter Omstændighederne. Det var Tops bestemte Hensigt at hindre Dampe i at realisere sine Ideer eller foranledige Skade derved paa anden Maade. Hvis Top ikke havde indladt sig med ham, kunde muligvis andre have gjort det, hvis Hensigter ikke vare saaledes beskafne. Dette var ene og alene Grunden til, at han hjalp Dampe med at afskrive Indbydelserne, besørge Avertissementet om Lokale, modtog de indkomne Billetter, leverede Dampe 10 Rdl. til Forudbetaling af Værelserne og indfandt sig der om Aftenen. — Iøvrigt vare Wendt og Høst enige om, at

Dampes revolutionære Ideer egentlig først havde taget Fart, efter at der var faldet Dom over ham ved Hof- og Stadsretten, og endnu mere efter at han forgæves havde søgt Audiens hos Kongen. Wendt erklærede derhos, at Dampes Heftighed undertiden ytrede sig paa en saadan Maade, at hans hele Forhold grænsede til en Slags Sindsforvildelse, der dog atter forlod ham, naar hans Tanker lededes i andre Retninger. Rheinlænder var af Dampe bleven udspurgt, om man kunde regne paa Soldaterne, der sikkert maatte være misfornøjede. Det var Dampe om at gøre at faa de subalterne Officerer med; Stabsofficererne kunde det dog alligevel ikke nytte at tænke paa.

Blok-Tøxen mødte ogsaa for Forhøret. Han angav, at han havde kendt Dampe i flere Aar, men ikke haft videre Omgang med ham, naar undtages sidste Sommer, da Dampe undertiden besøgte ham. Dampe talte ved disse Lejligheder om politiske Genstande paa en saa eksalteret og besynderlig Maade, at Blok-Tøxen ansaa hans Ideer for at være særdeles forvirrede. Blandt andet fantaserede han om at besætte Rundetaarn og derfra udstede Proklamationer for at bevæge Regeringen til at give en Konstitution. Dampe udlod sig ogsaa om Stiftelsen af et politisk Selskab og opfordrede Blok-Tøxen til at indtræde, hvad han dog ej vilde indlade sig paa.

Dampe havde i det hele intet at bemærke til Vidnernes Forklaringer, og alt blev saaledes hurtig klappet og klart til at sætte ham og Jørgensen under Tiltale uden at fortrædige andre Personer.

Kommissionen gør i Slutningen af sin Indberetning opmærksom paa, at Dampe saa vel som Jørgensen havde vedgaaet, at de i afvigte Sommer tilligemed flere andre

havde baaret en Jærnring, der skulde være et udvortes Tegn paa friere Ideer i politisk Henseende, og hvormed Hensigten var efterhaanden at gøre Regeringen bekendt med de herskende Stemninger. Dampe fastholdt, at Ideen var kommen fra Blok-Tøxen alene, og at den ikke havde staaet i Forbindelse med Dampes senere Opfordring til at indtræde i et Selskab. Men da Kommissionen kun var beordret til at undersøge Dampes Selskab, havde man ikke uden nærmere Ordre turdet indlade sig paa at undersøge, hvilke andre Personer end Dampe og Jørgensen der havde baaret Ringen.

Samtidig med Kommissionsindberetningen sendte Kierulff imidlertid en særlig Skrivelse til Kancelliet angaaende Jærnringsselskabet. Han bemærker i denne, at han som Politidirektør har haft Lejlighed til at følge det i dets Gang og Foretagender og fremhæver bl. a., at Blok-Tøxen var Ophavsmanden, samt at flere Officerer havde baaret Ringen. Synderlig udbredt troede han dog ikke Foreningen havde været, og hidtil havde han ej fundet tilstrækkelig Grund til at foretage nogen Undersøgelse. Hvis man ved en saadan ikke kunde opnaa at drage nogen til Ansvar, vilde det virke meget skadeligt, bl. a. „fordi den Kredit, hvori Blok-Tøxen stod blandt sine Tilhængere, og Meningen om den Klogskab og Forsigtighed, han brugte i sine Foretagender, derved vilde styrkes“. Han slutter med at udtale, at han ikke tror sig beføjet til at andrage om at foretage noget bestemt Skridt mod Foreningen. — Der blev heller intet foretaget, og Jærnringsselskabet er dermed definitivt ude af Sagaen.

Umiddelbart efter Undersøgelsesforhørets Afslutning androge baade Dampe og Jørgensen om, at deres Brøde

maatte blive afgjort ved Kongens Naade. Det er sikkert Wendt, der har bibragt Dampe den Tanke, at han vilde slippe billigst, hvis han kunde undgaa, at Sagen gik til Doms. Forskellige Omstændigheder tyde paa, at Wendt med Hensyn til dette Spørgsmaal har raadført sig med Kierulff og vejledet Dampe i Overensstemmelse med dennes Ytringer. Wendt havde jævnlig Tilladelse til at besøge Dampe i Arresten, og man kan se, at deres Samtaler have drejet sig om dette Anliggende, idet Dampe fra Fængslet har sendt Breve til Wendt, hvori han udtrykker sin Taknemlighed for hans gode Raad og Bestræbelser for at formilde hans Skæbne.

Dampes Ansøgning fylder flere Folioark. Han gør opmærksom paa, at det var i et for mange Mennesker uheldsvangert Tidspunkt, da en Masse nye Ideer stod i Modsætning til Dynastiernes gamle Systemer, at den hele Tidsalders Ideer havde grebet og betaget ham, hvorfor han haaber, at Hans Majestæt vil finde en saadan Fejl hos et enkelt Menneske tilgivelig. Han har ikke fulgt nogen personlig Tilbøjelighed eller Forkærlighed for Konstitution, men han har med redeligt og sandhedskærligt Sind eftergransket, om Nationerne maaske havde nogen Grundrettighed, og hvorvidt Retfærdigheden heri kunde følges. Dernæst udvikler han Resultatet af sin Granskning, nemlig at der ikke skulde ske mindste Krænkelse af den Lydighed, der skyldtes Loven, eller Indgreb i den Forfatning, der retmæssig bestod, ligesaa lidt som i Hans Majestæts lovlige Magt og Rettigheder. Han mente kun, at Nationen havde Ret til at stemme om Forandring, men han vilde, det skulde ske i Ro og Fred uden nogensomhelst Vold. Han ønskede varmt, hvad han — om end urigtigt — ansaa for Fædrelandets

Vel. Han bemærker, at det kunde jo let hænde, at Suveræniteten ønskedes bibeholdt ved Folkets Stemmer, og dette kunde da maaske netop blive Suverænitetens faste Støtte og for evigt sikre Landet mod alle politiske Storme. „Jeg kaster mig i dette Øjeblik for Deres Majestæts Fødder“, skriver han, — „og anraaber om, hvis jeg har næret en urigtig Mening, at den urigtige Mening da ikke med den største Strenghed maa betragtes. Af et rent Hjerte er den urigtige Mening udsprungen, ikke af uretlig Følelse, men tværtimod af Kærlighed til Ret. Ikke af Lyst til Vold (thi da kunde jeg have valgt det samme som hine andre Nationer i Syden), men tværtimod af Lyst til at betrygge Rolighed for bestandig.“ Med Hensyn til Udtrykkene i hans Proklamation til Soldaterne: „der findes et enkelt enfoldigt Menneske o. s. v.“, kaster han sig paany for Hans Majestæts Fødder og paakalder hans Højmodighed. Udtrykkene vare løbne ham i Pennen sammen med politiske Ideer, uden at han et eneste Øjeblik havde tænkt paa Hans Majestæts Person. Han mener, at det med nogenlunde velvillig Fortolkning nok kunde forenes med Ærefrygten for Hans Majestæts personlige Egenskaber, som altid maa betragtes uafhængig af politiske Meninger. Endvidere undskylder han sig med, at vedkommende Papirer vare halvfuldendte Udkast, kun bestemte til at vises ét Par gode Venner. Disse Skrifter bleve ham pludselig berøvede; i næste Time vilde han maaske have slettet det halve eller hele deraf. Han var selv misfornøjet med disse Udtryk og anmoder derfor Hans Majestæt om naadigt at ville overse dem.

Han anfører ogsaa sine fortvivlede private Forhold som undskyldende Moment. Tilsidst øjnede han ingen

anden Udvej end at give sit beklemte Hjerte Luft for Hans Majestæt, der dog ikke vilde høre ham, hvad han følte som en meget tung Krænkelse. Derfor kom der Bitterhed i hans Pen, og hans Tanker kastede sig da fra Religionen paa Politik; men hans Sjæl holdt dog urokkelig fast paa Kærlighed til Retfærdighed og Sandhed; ingen Ulykke har tilintetgjort hans Hjertes Renhed, hvilket er det eneste, som Gud nu har givet ham Lejlighed til at fremlægge for Hans Majestæts Trone. — Han siger derpaa, at Fængsel for ham er værre end Død, værre end alt baade formedelst hans naturlige Tilbøjeligheder, og fordi det standser den Virksomhed, ved hvilken han føler hos sig selv, at han kan være sine Medmennesker til Gavn. Idet han anraaber Hans Majestæt om Naade, ansøger han allerunderdanigst om, at Sagen mod ham ikke maa afgøres ved Aktions Anlæggelse, men at den i alle Tilfælde maa ene blive afgjort ved Hans Majestæts Naade. Fremdeles fremkommer han med en Bøn, hvis Opfyldelse vilde gøre, at han med Taknemlighedens Taarer vilde kaste sig for Hans Majestæts Fødder, nemlig at Naaden vilde bøje sig derhen, at Forvisning af Hans Majestæts Riger og Lande maatte blive den ham tilkendte Straf. Det samme Sindelag, som maaske foraarsagede hans Uoverensstemmelse med een Statsforfatning, kunde netop gøre ham til den bedste Borger under en anden. Det var ogsaa blevet hævdet af udmærkede lovkyndige, at Landsforvisning var den mest passende Straf for den Slags Forseelser. Han anraaber om, at han ikke maa behandles strengere end f. Eks. P. A. Heiberg. Det Par ufuldendte Ord, som han løst havde henkastet paa et Stykke Papir, kunde aldeles ikke sammenlignes med de

Udtryk, som Heiberg havde benyttet i en Mængde offentlige Skrifter.

I sin over Sagen indgivne Forestilling af 13de December 1820 til Kongen udtaler Kancelliet, at det anser det for tilstrækkelig klart, at Dampe for det første har tilladt sig formastelige Udtalelser om Hans Majestæt og Landets Konstitution og for det andet gjort sig skyldig i den Misgerning, der omtales i Lovens 6—4—2[1]). Den efter denne Artikel forskyldte Straf kunde dog formildes ved, at Dampe dømtes til simpel Livstraf efter Forordningen af 27de September 1799 §§ 19 og 25. Dampes forskellige Undskyldningsgrunde afviser Kancelliet i en udførlig Begrundelse som dels intetsigende dels ligefrem stridende mod de i hans Skrifter med største Bestemthed fremsatte Udtalelser. Med Hensyn til Smed Jørgensen bemærkes, at han vel er uden Dannelse og af ringe Forstandsevner, men det er dog klart, at han har vist en saadan Vilje til at befordre Dampes oprørske Hensigter, at han ej kan undgaa at straffes, om end ikke lige med Dampe, saa dog med anden høj Straf.

Fremdeles omtales de andre Personer, navnlig Professor Wendt, som Dampe havde meddelt sine oprørske Hensigter, og som tilsyneladende havde billiget og begunstiget dem. Kancelliet anser det imidlertid for sandsynligt, at disse Personer kun have haft den gode Hensigt at bevogte Dampe, som de ansaa for farlig, og enten bringe ham bort fra hans fantastiske Ideer eller om

[1]) „Hvo som enten med Raad eller Daad lader sig finde at ville bringe nogen Forandring i Kongens absolute Arveregering, straffes paa lige Maade“, d. v. s. ved den i 6—4—1 foreskrevne Straf: have forbrudt Ære, Liv og Gods, den højre Haand af ham levende afhugges, Kroppen parteres og lægges paa Stejle og Hjul, og Hovedet med Haanden sættes paa en Stage.

fornødent gøre Anmeldelse derom, og skønt det vel efter Loven er Pligt for enhver, der faar Kundskab om deslige Foretagender, straks at aabenbare dem, finder man dog, at det vilde være ubilligt at drage dem til Ansvar. Kancelliet indstiller derfor, at der ikke sættes andre under Tiltale end Dampe og Jørgensen. Det formoder dog, at Hans Majestæt paa Grund af „det uforstandige og urimelige, ja næsten afsindige i Dampes Planer" vil i sin Tid finde Anledning til at fritage ham saa vel som Jørgensen for den Livsstraf, som bægge sandsynligvis ville blive idømte. Derimod finder Kancelliet det betænkeligt, at Kongen inden Sagens Paakendelse selv bestemmer Straf. Særlig vilde det af Hensyn til fremmede venskabelige Stater være aldeles utilraadeligt og uforsvarligt at lade Dampe afsone sin Brøde ved Landsforvisning, thi han havde ikke blot vist Utilfredshed med den bestaaende Regeringsform, men ogsaa søgt at virke til voldsomme Foretagender mod Regeringen, hvilket gjorde ham farlig i ethvert Borgersamfund. Fremdeles vilde det næppe undgaas, at mange fik den Opfattelse, at Dampe og Jørgensen ved Domstolene kunde have haft Udsigt til en mildere Behandling end den, de havde faaet ved at underkaste sig Kongens Naade, thi evigt Fængsel var den mildeste Straf, som Kancelliet i saa Fald kunde tilraade Hans Majestæt at ikende dem. — Endelig mener Kancelliet, at Mængden ved en arbitrær Afgørelse let kunde ledes til at anse den hele Konspiration for meget farlig og betydelig, hvorimod dens Usselhed og Foragtelighed vilde blive bekendt, naar Sagen forfulgtes ved Domstolene[1]).

[1]) Blandt de Aktstykker i Dampes Sag, der nu opbevares i Rigsarkivet, findes nogle Udkast til ovenstaaende Forestilling, som

Kancelliet indstiller sluttelig, at Sagen mod Dampe og Jørgensen behandles ved en Kommission, hvortil foreslaas Landsover- samt Hof- og Stadsretsassessorerne Michael Lange, Hans Georg Bentzen og Niels Leth Schiønning. Kongen bifaldt Kancelliets Indstilling. Den foreslaaede Kommission traadte følgelig sammen, og Generalfiskal Wiwet beordredes til paa Embedsvegne at tiltale Dampe og Jørgensen for det af dem begaaede „Crimen perduellionis et læsæ majestatis". Som Defensorer for de tiltalte beordredes henholdsvis Højesteretsadvokat J. W. Treschow og P. E. Sporon.

Generalfiskalen udvikler i sit Indlæg, at Dampe er overbevist om, samt selv har tilstaaet: 1) at være Forfatter til de fornævnte Skrifter, 2) at have villet forandre Konstitutionen og den bestaaende Regeringsform, 3) at have villet befordre Oprør og sætte sine Planer igennem ved List eller Magt, og 4) at have villet rejse ikke alene Borgerne, men ogsaa Militæret. Hvad der forstørrer Arrestantens Forbrydelse og gør ham til et farligt Menneske er, at han har forberedt Gemytterne ved at holde Prædikener og Taler og deri udbredt Meninger stridende mod Religionen for derved at trække den mindre oplyste Mængde af Befolkningen ind i sine Interesser, samt at han under Skin af at stifte et velgørende Selskab har

Kaas ses at have ladet cirkulere mellem Kancelliets Medlemmer, og hvorpaa hver især af disse har skrevet sine Bemærkninger. Det er ganske interessant at se, at Kaas har stillet sig nogenlunde velvillig til Dampes Ansøgning, idet han henstiller til sine Kolleger, at Sagen afgøres ved kongelig Resolution. Det strander imidlertid paa A. S. Ørsted, der bestemt holder paa, at Sagen afgøres ved Dom, da han finder, at Kancelliet ikke paa nogen Maade kan indstille mildere Straf end evigt Fængsel. Det er gennemgaaende Ørsteds Opfattelse, der kommer til Orde i den endelige Redaktion af Forestillingen.

søgt at lokke den fattige og trængende Del derind, medens den sande Hensigt var at kuldkaste Suverænitet og Regeringsform. Straffen var foreskreven i Lovens 6—4—1, 2 og 3, og Generalfiskalen fandt højeste Grund til at paastaa disse Straffebestemmelser anvendte paa Arrestanten. Hvad Jørgensen angik, da havde han været vidende om Dampes Planer, bistaaet ham i hans Gerning og opmuntret ham dertil, hvorfor han burde ikendes samme Straf.

Dampes Defensor, Højesteretsadvokat Treschow, havde i den forholdsvis korte Tid, der var levnet ham til Udarbejdelsen af sit Forsvarsskrift, foretaget en meget grundig Undersøgelse af Dampes hele foregaaende Liv, hvilket han belyste med Vidnesbyrd indsamlede hos en Mængde Personer, som Dampe tidligere var kommen i Berøring med. Saa godt som alle bevidnede overensstemmende, at han var godt begavet, arbejdsom og nærede megen Interesse for Videnskab. Ingen havde nogensinde bemærket, at han befattede sig med Planer om politiske Omvæltninger. Alle omtale hans sørgelige huslige Forhold og formene, at de vare Aarsag til hans Ulykke.

Defensor siger nu, at hvis Dampe med klar Indsigt ikke alene havde næret de angivne Hensigter, men ogsaa agtet at udføre dem, vilde Defensor ikke have været i Stand til at forsvare ham, thi han havde da maattet tale mod sin Følelse og Overbevisning. „Hvis mit Øje derimod har opdaget den ulykkelige,“ — fortsætter han — „der er bleven vanvittig over en Fornærmelse, saa uhyre og saa unaturlig, at Pennen vægrer sig ved at nedskrive den, hvem derefter en fjendtlig Skæbne har forfulgt med Sorg paa Sorg og pint med alle Livets

Trængsler, da vil mit og hver dens Hjerte, hvem dette Syn møder, aabne sig for Medynk, og i Stedet for at fælde og fordømme det skrøbelige Menneske stræbe at rejse det og gengive det til sig selv og Menneskeheden."

Defensor gennemgaar derefter udførlig de sørgelige Omstændigheder, som have bragt Dampe paa Afveje, om hvis Ulovlighed han ikke kunde gøre sig Forestilling efter sin Betragtningsmaade, og paastaar, at Dampe i sin Opfattelse af Retmæssigheden af Statsforandringer og Maaden, hvorpaa de skulde udføres, har været greben af en fiks Ide, der i Virkeligheden gjorde ham utilregnelig med Hensyn til den foreliggende Sag, selv om hans øvrige Forhold ikke beviste Sindssygdom. Defensor vender sig derefter mod Generalfiskalens juridiske Bedømmelse af de Handlinger, der lægges Dampe til Last. Generalfiskalens Anke, at Dampe skulde have haft til Hensigt at forandre Suveræniteten og den bestaaende Regeringsform, er ikke bevist. Dampes Hensigt har kun været at foretage Afstemning derom. Det eneste, hvorpaa Dampe kan fældes, er hans egen Forklaring (Tilregnelighed forudsat) i Forening med Programmet. De øvrige Skrifter kunne ikke antages at have indeholdt Udtryk for Dampes Vilje, han var selv misfornøjet med Indholdet, og de skulde underkastes betydelige Rettelser og nøjere Drøftelse. Det samme gjaldt om selve det egentlige Program, og derhos fremgik det af dettes Indhold, at Dampes Hensigt kun havde været at formaa Majestæten til at lade stemme om Suverænitetens Vedvaren. Naar man saa hen til de forhaandenværende Forhold i Europa, vilde en upartisk Iagttager maaske endog undre sig over det Maadehold, der er vist i Skriftet. Tops, Rheinlænders, Wendts og Høsts Forklaringer gik alle ud

paa, at Dampes revolutionære Ideer vare fremkomne i eksalteret Tilstand nær Vanvid. Dertil kom, at alle disse Personer, skønt de vistnok i en god Hensigt havde villet tjene Regeringen, dog netop derfor havde fremlokket og fremkunstlet en Fortrolighed med Dampe, der vistnok havde udklækket Ideer hos ham, som han ellers ikke vilde have fattet; især hvis de vare blevne misbilligede af Mænd, han agtede. Der var al Grund til at tro, at hvis Dampe havde fremført sine Ideer og Skrifter for ældre Bekendte og sande Venner, vilde han have mødt kraftig Opposition og afstaaet derfra eller holdt Sagen indesluttet i sig selv. Deraf følger, at Justitsen ikke bør betjene sig af disse Mænd som Vidner. De have sat Justitsen i Stand til at følge Dampe og have med eller mod deres Vilje bestyrket ham i hans Forsæt og bragt ham i Fordærvelse. Med Hensyn til Sigtelsen for Oprør og for at rejse Borgere og Militær bemærker Defensor, at noget saadant aldeles ikke havde været Dampes Mening. Han siger netop, at han vilde undgaa Vold. Naar man i det hele taget ser hen til det umodne og forvirrede i Dampes Ideer og de Midler, han havde at virke med, synes al Tale om Oprør at maatte bortfalde, thi Dampe var i saa Henseende uden Plan og Forstand, uden Indflydelse, uden Penge og Venner og Forbindelser, ved hvilke han kunde virke. En Konspirant som Dampe kan kun kaldes en Satire, hvorfor der bør vises Skaansel mod et af Ulykke forfulgt og af Vanvid betaget Menneske, der har været uheldigt nok til at forvirre sig paa denne Vej. Der vilde overhovedet ikke være blevet noget af Konspirationen, hvis Top ikke havde givet Dampe 10 Rdl. til at leje Værelse for, Jørgensen opmuntret ham til at lave et Selskab, og

Wendt, Rheinlænder og Høst givet Løfte om at komme. Denfensor nedlægger derfor Paastand om, at Dampe enten blev ganske frifunden eller i det højeste anset med en passende korrektiv Straf efter Kommissionens nærmere Bestemmelse.

Jørgensens Defensor, Højesteretsadvokat Sporon, nedlagde samme Paastand for sin Klient, idet han undskyldte ham med, at han ikke havde havt nogen klar Bevidsthed om, hvad han foretog sig, og tilmed var bleven bestyrket i omhandlede Selskabs Tilladelighed, ved at Mænd som Wendt, Høst m. fl. vilde deltage deri.

I sin Replik gjorde Generalfiskalen bl. a. gældende, at Top, Wendt, Rheinlænder og Høst ikke af Justitsen havde været satte til at bevogte Dampe, og at den overhovedet ikke havde været vidende om hans lovstridige Handlinger, før han blev anholdt.

Gennem sin Defensor fremlagde Dampe selv et langt Forsvarsskrift for Retten, hvori han skildrer hele sit foregaaende Liv med meget grelle Farver og ligesom i Ansøgningen til Kongen fremhæver sine mange Ulykker. Han bemærker bl. a.: „Om jeg var vanvittig, vil jeg lade andre afgøre, men jeg tror, jeg burde være det.“ Han beder ogsaa her om at maatte blive sammenlignet med P. A. Heiberg, der blev dømt til Landsforvisning for i en Aarrække at have skrevet, trykt og udbredt Oppositionsskrifter med velberaad Hu. Han slutter med at erklære, at han ikke selv kan udtale sig om sit Værd som Litterat, Taler eller Skribent, men mener dog, at det vilde være slet Forstillelse, hvis han sagde, at han ej ansaa sig for egnet til at kunne gavne Folket paa offentlige Baner, naar han blev sat i rette Virksomhed paa rette Sted. „Landsforvisning paa Livstid“, siger han

tilsidst, „kunde, hvad Straffens Kvantitet angaar, ikke være urimelig for mig at haabe som Straf, og hvad Kvaliteten angaar, da er den overensstemmende med Forseelsens politiske Beskaffenhed. Vistnok er det Kongen selv, der i Sagen er fornærmet, men den samme Regent tilgav med en bestandig lovprist Højmodighed M. C. Brun. At August tilgav Cinna var en saa ophøjet Handling, at den syntes Corneille at være en Tragedie værdig."

Kommissionens Dom[1]) faldt den 14. Februar 1821. I Præmisserne hedder det med Hensyn til Tilregnelighedsspørgsmaalet, at de af Defensor i saa Henseende fremhævede Momenter (at Dampes Ideer om de Genstande, hvorfor han var tiltalt, i det hele bare Præget af en i høj Grad eksalteret Fantasi, og at han ved Samtaler om disse Anliggender ofte blev saa heftig, at det grænsede nær til Vildelse) ikke kunde godtgøre, at Straf ikke skulde kunne anvendes paa ham, thi det var ej alene i hine heftige Øjeblikke, at disse Ideer beskæftigede ham. Deres Udførelse var i lang Tid Genstand for hans Betragtninger, ligesom hans Skrifter ogsaa viste, hvorledes han nøje havde udtænkt, hvad der kunde lede til det Maal, han havde for Øje. Da han imidlertid ikke havde gjort sig skyldig i nogen udvortes Vold eller havde foretaget andet end at formaa nogle andre til at indtræde i det omhandlede Selskab, vilde Generalfiskalens Paastand om Straf overensstemmende med Lovens 6-4-1 og 2 ikke kunne tages til Følge, hvorimod Dampe vilde være at anse med simpel Livsstraf efter Forordningen af 27. September 1799 § 1 jvf. § 25. Jørgensen fandtes

---

[1]) Kollegialtidende 1821, Side 235.

som delagtig i alle Dampes Planer og Forehavender at burde lide samme Straf.

Bægge de domfældte aquiescerede ved Dommen. Ingen af dem og navnlig ikke Dampe har troet, at det var saa slemt ment, som det saa ud til. Heri er Dampe bleven bestyrket ved Udtalelser af Wendt, der fremdeles fik Lov til at besøge ham i Fængslet og ved disse Lejligheder lod ham forstaa, at han kunde vente sig megen Naade fra Kongens Side, naar først nogen Tid var gaaet. Dampe har klynget sig til dette Haab og sikkert ment at frembringe en gunstigere Stemning for sig ved ikke at appellere Dommen, men foreløbig spille den angergivnes Rolle.

X.

Paa Kancelliets Indstilling blev Kommissionens Dom ved Resolution af 7. Marts 1821 formildet til, at Dampe og Jørgensen bægge skulde hensættes paa Livstid i Fængsel paa Christiansø under streng Bevogtning. Det maa have været et haardt Slag for Dampe, thi han havde sikkert levet sig ind i den Tro, at Benaadningen var kommen til at lyde paa Landsforvisning. — Dengang det blev afgjort, at han skulde sættes under retslig Tiltale, havde han straks, forinden Kommissionen endnu var traadt sammen, sendt en lang Skrivelse til Kaas, hvori han bad Ministeren om at udvirke, at han fik Landsforvisning. „Min Tanke er mindre henrettet til, hvad Kommissionens Dom maatte blive,“ skriver han, „end til Naaden, til hvilken min hele Sjæl og mit Haab er henvendt. Men for at erholde Naaden tyer Tanken til en Talsmand som Skytshelgen, der er Naadens Kilde nær . . . Hvad jeg bønfalder om, er enten at udslettes

rent af Livet eller at tilbringe det til Nytte for mine Medmennesker, hvilket ikke lader sig gøre i Gravfængslet . . . Men dersom jeg kan være til Nytte noget Steds, da maa Deres Excellence nødvendig fortjene Tak af de Mennesker og Brødre, paa hvad Side af Jordkloden det end maa blive, blandt hvilke jeg kan virke godt i Stedet for at henslæbe en unyttig Tid og hentæres af Græmmelse.“

Hvorvidt Dampe virkelig vilde have foretrukket Dødsstraffen for Benaadningen til livsvarigt Fængsel, maa staa hen, men Brevet til Kaas er i hvert Fald et Udtryk for, hvilken Pine det var for hans urolige Aand at skulle afsondres fra Omgang med sine Medmennesker. Et Steds paa Jorden maa han dog kunne gøre Nytte og blive forstaaet — den Tanke arbejder sig fastere og fastere ind i hans Hjerne, jo mere han føler Ensomhedens Kvaler. Det er umuligt for ham at forsone sig med sin Skæbne; han kan ikke komme bort fra den Tro, at Indespærringen kun er rent midlertidig, og da Aar paa Aar glider hen, uden at Befrielsens Time slaar, bliver han tilsidst fuldt og fast overbevist om, at hans Fængsel er mere haardt og barbarisk end den værste Forbryders. Dette var dog langt fra Tilfældet.

Efter at Dommen var falden, hensad Dampe endnu i længere Tid i Politiarresten paa Raadhuset, da det viste sig, at Fængselslokaliteterne paa Christiansø ikke vare i Orden. I Begyndelsen af Juni bestemtes det, at Jørgensen alene skulde føres derhen, og Dampe anbringes i Kastellet, indtil der var opført et nyt Fængsel paa Øen. I Politiarresten nød han forskellige Begunstigelser; han kunde saaledes faa Bøger og Skrivematerialier og modtage enkelte Besøg, bl. a. af Wendt. Man ser ogsaa,

at hans Moder, der døde samme Sommer, besøgte ham i Arresten og tog Afsked med ham, forinden han flyttedes til Kastellet. Her synes han at være bleven stillet under mindre gode Vilkaar. Efter hans egen Beretning bleve Skrivematerialier nu nægtede ham. (Hans talrige Bønskrifter og Andragender fra hin Tid bevise dog, at Forbudet mod at skrive ikke har været absolut.) Han fik heller ikke mere Lov til at tale i Enrum hverken med sine Børn[1]) eller Wendt, naar det nogle enkelte Gange tillodes dem at besøge ham. Han paastaar endog at have tilbragt 1½ Aar i Kastellet uden at trække frisk Luft, og da dette omsider blev ham tilstaaet en Time daglig, fik han ingen Glæde deraf, da han ikke maatte komme udenfor Fængselslokalet uden at paalægges Lænker, hvad han ikke vilde finde sig i. Denne haarde Behandling tilskriver Dampe den Omstændighed, at Kommandanten i Kastellet, General Lorentz, bar Nag til ham og vilde hævne sig, fordi Dampe en Gang i et offentligt Blad havde omtalt Generalens inhumane Behandling af Studenterkorpset, hvis Chef han var. Dampes Beskyldning er sikkert ubeføjet, thi han fortæller bl. a. ogsaa, at Lorentz en Gang imellem kom og saa til ham, satte sig ned hos ham i hans Fængsel og snakkede med ham. I et Brev fra Wendt til Kierulff hedder det ogsaa, at „gamle Lorentz sørger for Dampe som en Fader og stræber at bortvende hans Sind fra Fru Politica“. I samme Brev bemærker Wendt dog, at Lorentz er meget forsigtig, thi det er ikke nok, at Vagtmesteren er til Stede under hans Besøg hos Dampe, der skal være

---

[1]) Moderen, Dampes fraseparerede Hustru, døde et af de første Aar, han hensad i Kastellet.

endnu en Person nærværende. Bøger kunde Dampe faa i stor Udstrækning, bl. a. fra Universitetsbiblioteket, og gennem Wendt tilbyder endog Kaas at laane ham Bøger fra sit eget Bibliotek.

Set fra den mere materielle Side kunde Fangens Behandling ikke give ham rimelig Grund til Klage. Af forskellige Regnskaber ser man, at Kierulff ikke kan beskyldes for at have stillet sig afvisende til Wendts Bøn om at behandle Dampe godt i Fængslet. Medens han hensad i Politiarresten, blev der saaledes ved Politidirektørens Foranstaltning lejet Sengklæder til ham, og han udstyredes med forskellige Beklædningsgenstande til et Beløb af i alt 159 Rdl. 3 ℔ 2 β i Sedler og Tegn. Til sit Underhold fik han daglig 4 ℔ i Sølv og 1/4 Pot Rødvin. Da han henflyttedes i Kastellet, blev der tilstaaet ham daglig 3 ℔ Sølv i Kostpenge og 30 Rdl. aarlig til Lys og Brænde, og han udrustedes atter med Beklædningsgenstande til et Beløb af 44 Rdl.

Han kunde disponere over sine Penge, som han vilde, købe sin Mad, hvor han vilde, og have sin Arrest oplyst og opvarmet efter Ønske. Endelig havde han en militær Oppasser til at besørge Rengøring og Ærinder m. m.

Under hele sit Fangeliv blev Dampe paa ingen Maade stillet under ugunstigere materielle Vilkaar end de her antydede, og alt i alt maa man sige, at han i enhver Henseende er bleven behandlet som politisk Fange og ikke som simpel Forbryder. Det eneste, han maaske kan have at beklage sig over, er den strenge Bevogtning. Man maa imidlertid huske paa, at en saadan netop var foreskreven ved den kongelige Resolution, og desuden forspildte Dampe selv de Chancer, han kunde

have havt til at faa lidt mere Frihed, ved jævnlig at gøre mere eller mindre vellykkede Forsøg paa at sætte sig i Forbindelse med Omverdenen. Man har bl. a. hans egen Beretning om flere saadanne, hvorpaa der i det følgende skal gives enkelte Eksempler, idet der dog maa tages fornødent Hensyn til, at han, lig saa mange andre Fanger, søger at gøre sig selv interessant og med sin livlige Fantasi vistnok af og til forveksler, hvad han havde udtænkt, med hvad der virkelig skete.

Det første Aar i Kastellet sniger sig langsomt hen for den ulykkelige Fange, der fremdeles lever i spændt Forventning om snart at komme ud. Det regner ned med Bønskrifter og Andragender til Wendt, Kierulff, Kaas, Kancelliet og selve Kongen. Allerede nogle faa Maaneder efter, at hans Skæbne var bleven afgjort ved den kongelige Resolution af 7. Marts, sender han en Skrivelse til Kancelliet, dateret 27. Juni 1821, med Anmodning om at fremme en vedlagt Ansøgning til Kongen, hvori han atter anraaber om, at det maa tillades ham at rejse i Landflygtighed til Amerika. Der blev ikke taget Hensyn dertil, men Wendt trøstede ham med, at dette rimeligvis laa i, at der var hengaaet for kort Tid siden Domfældelsen, og at der muligvis kunde aabne sig bedre Udsigter for ham til Kongens Fødselsdag, d. 28. Januar 1822. Dampe klynger sig til dette Halmstraa og tænker foreløbig ikke paa andet end at holde Pinen ud saalænge. Henad Juletid skriver han baade til Wendt og Kaas for at minde dem derom. Han beder Wendt om at støtte hans Bøn hos Kaas, omtaler, at han endnu har Grund til at haabe paa Landsforvisning; ellers vilde Kaas ikke have ladet ham omskrive den sidste Ansøgning. (Den gik oprindelig ud paa, at hans Dødsstraf

maatte blive eksekveret.) „Ingen i Verden“ — slutter han — „har saaledes sin hele Sjæl heftet til en vis Tid, som den ulykkelige i Fængslet Aar og Dag igennem har til det Millioner Gange i Tanken fornyede Tidspunkt, hvormed — om ej med Vished saa dog med Rimelighed, ved alles Mening om Rimelighed — hans Frelse er forbunden.“

I Brevet til Kaas kaster han sig atter bønfaldende for Hans Excellences Fødder, „overstrømmet af Taarerne af sin Elendighed, nedbøjet, søndertrykt af sine Lidelsers Vægt, bleg og udmattet af de uendelige Genvordigheder, som det har behaget Forsynet i en Række af Aar stedse fordoblet at tilskikke ham“. Han kalder Kaas for sit Haab, sin Velgører, sin Støtte og sin Frelser og siger, at hans Trøsteord hidtil have opholdt hans Liv under en Byrde, der synes større, end et Menneske kan udholde. Dernæst omtaler han, hvilket Tordenslag det var for ham, da der kom kongelig Resolution paa Dommen. Wendt havde imidlertid trøstet ham med, at Hans Excellence havde sagt, at det nok vilde blive godt. Det var „søde, himmelske Trøsteord, som udstrømmede fra Godheden selv“, tilføjer han. — Indholdet af Bønskriftet er iøvrigt ganske som sædvanligt; man faar ogsaa her Underretning om, at han haaber at kunne gøre Nytte paa en eller anden Halvkugle til Gavn for Tusinder, som han kunde opbygge og begejstre for Dyden, eftersom Erfaringen har vist, at han besidder saadanne Egenskaber, at Menneskene, naar han vil tale, strømme til for at høre ham. Han haaber, at Hans Majestæt for disse Tings Skyld maatte anse det værd at gøre ham til Menneske igen, og hvis Kaas kan udvirke dette, vil „en frelst ulykkeligs Taknemligheds Taarer være hans

Løn, og hans Navn vil evig uudslettelig med Ildskrift være indgravet i hans Hjerte. Dersom en Videnskabsmand, frelst af den ophøjede, selv kundskabsrige, oplyste og ædle Videnskabsmand nogensinde kan gavne Menneskene paa Kundskabens Vej, da ville alle saadanne Arbejder udgøre ligesaa mange Lovtaler over Deres Excellence."

Men Dampes Forhaabninger bleve atter grusomt skuffede, og hans Bitterhed retter sig nu særlig mod Kaas, fordi denne viser ham en tilsyneladende Deltagelse, der kun tjener til at vække falske Forhaabninger hos ham. I Mangel af bedre Udsigter begyndte han saa at interessere sig for snart at blive overflyttet til Christiansø, hvor han ventede sig mere Frihed. Det skred imidlertid langsomt frem med Opførelsen af den nye Fængselsbygning, og han maatte endnu i lang Tid finde sig i Ensomheden i Kastellet. Ifølge hans Fængselserindringer fik han dog omsider nogen Adspredelse, ved at ukendte Medmennesker fattede Medlidenhed med ham. Han sendte engang Oppasseren i Byen for at købe Kager til sig, og de bragtes ham indpakkede i en Avis. Da det ikke var ham tilladt at faa Dagblade, bad han gennem Oppasseren Konditorjomfruen om fremdeles at pakke hans Kage ind i Avispapir. Idet hun derved fik at vide, at det var til en stakkels Fange, begyndte hun at samle Aviser, som det lykkedes hende at faa indsmuglet til ham om Søndagen. Denne Trafik fortsattes i al den Tid, Dampe sad i Kastellet, og han blev derved holdt nogenlunde underrettet om, hvad der foregik i den øvrige Verden. Det hjalp allerede noget til at opfriske hans mørke Sindsstemning, men endnu mere opmuntrende blev det for ham, da en ung Pige, der hørte hjemme hos Arrestforvareren, begyndte at interessere sig for ham. Hendes

Værelse stødte umiddelbart op til hans Værelse, og en Underholdning kom foreløbig i Stand ved at benytte Kakkelsovnsrørene som Talerør. Det næste Skridt var, at Adolfine — saaledes kalder Dampe hende — kom ind til ham, naar Arrestforvareren var fraværende, ja en Aften lykkedes det hende endog ubemærket af Skildvagten at tage en Spadseretur med Dampe i Kastellet. Han fandt i hende en medfølende Sjæl, for hvem han kunde udøse sit Hjerte. Baade i Ord og Gerning viste hun ham Sympati. Hun var villig til at besørge hemmelige Ærinder for ham og bringe Bud til han Bekendte. Hun skaffede ham bl. a. Skrivematerialier. Han tænkte ogsaa paa at benytte sig af hendes Hjælp til at flygte, men Adolfine tøvede dog med at gaa ind derpaa, da hun syntes, det maatte være umuligt for ham at komme ud af Landet.

Deres Samkvem blev tilsidst opdaget, og det gik ud over dem bægge. Adolfine blev mishandlet, og Dampe henflyttet i en anden Arrest, hvortil Nøglen fremtidig opbevaredes hos Lorentz selv. Den Periode, der nu fulgte i Kastellet, beskriver Dampe som den haardeste af hans lange Lidelseshistorie. Han var nu fuldstændig afskaaren fra Adolfine og havde opgivet ethvert Haab om Frihed og Lindring. Vel lykkedes det hende atter en sjælden Gang at komme i Forbindelse med ham, men det var ikke det samme som før. Derimod opfandt de et sindrigt Middel til at vedligeholde en skriftlig Forbindelse. Dampe slog forsætlig sin Vandkrukke itu og benyttede i dens Sted en Flaske, i hvilken han anbragte en Prop af graat Papir. I Proppen var der Plads til andet Papir. Naar der nu skulde bringes frisk Vand til ham, tilbød Adolfine Oppasseren at hente Vand for ham

ved Posten og kunde da ubemærket skifte Papirsproppen. Paa denne Maade kunde Dampe ikke alene korrespondere med hende, men endog skrive Artikler til Bladene. Troværdigheden heraf som af adskillige andre af Dampes Beretninger er vist temmelig ringe. Iøvrigt blev den lille Idyl med Adolfine pludselig afbrudt, ved at han uventet kom til Christiansø. Han saa aldrig Adolfine mere, bemærker han vemodigt i sine Fængselserindringer, da hun døde under hans Ophold der.

I Somren 1826 var det nye Statsfængsel paa Christiansø endelig færdigt, og Dampe overførtes dertil. Her fortæller han, at han fik det noget bedre. Kommandanten paa Øen, Kommandør Wulff, synes at have været mere medgørlig end Lorentz i Kastellet. Dampe fik Lov til under Bevogtning af en Soldat at spadsere i Fængselsgaarden eller paa Pladsen udenfor Bygningen. Han glædede sig særligt over, at han fik Tilladelse til at bruge Pen og Blæk, og gav sig foreløbig til at skrive Vers og komiske Fortællinger, som han, i Mangel af et bedre Auditorium, oplæste for en af Soldaterne ved Navn Rolf. Han fik ogsaa Lov til at gaa i Kirke, rigtignok ledsaget af en Soldat med dragen Sabel, hvilket dog faldt bort, da Præsten gjorde Forestillinger derom.

Paa sin Vandring ned til Stranden og Klipperne var det ganske naturligt, at han kom til at tænke paa Flugt. Han har da ogsaa en lang Fortælling om, hvorledes han ved Rolfs Hjælp fik indledet Underhandlinger med et forbifarende engelsk Skib om at blive tagen om Bord og ført til England. Skipperen lovede at sende en Baad ind til Stranden til den Tid, Dampe plejede at spadsere der. Uheldigvis blev Dampe netop den Dag

ført ud senere end sædvanligt, og Skipperen maatte sejle bort med uforrettet Sag.

Det lykkedes ham ogsaa at faa en hemmelig Brevveksling i Gang med sin Datter i Kjøbenhavn. Han forfattede Skrifter, som han sendte til hende i Haab om at faa dem udgivne for derved at skaffe sig Penge til Flugt, der var hans stadige Tanke. Han kunde ogsaa lægge lidt op af sine Fængselspenge, men det forslog ikke. En enkelt Gang blev Brevvekslingen imidlertid opdaget, og han hørte i det hele aldrig noget til disse Skrifters Skæbne. Men alt i alt var Opholdet paa Christiansø taaleligt, i det mindste i Sammenligning med Kastellet. Han bevarer ogsaa Kommandør Wulff i taknemlig Erindring. Wulff gjorde, hvad der stod i hans Magt, for at mildne Fangens haarde Lod. Dampe fortæller, hvorledes han endog opnaaede at komme paa Bal. Det var Kommandantens Fødselsdag, og Dampe havde i Dagens Anledning forfattet et lille Skuespil, der forherligede en Krigsbedrift, som Wulff havde udført i sine yngre Dage. Stykket blev opført, og Dampe fik Lov til at være til Stede. Bagefter skulde der danses, og det blev ham ogsaa tilladt at være med her og danse til langt ud paa Natten.

I 1832 blev der indrettet en Karantæneanstalt ved Christiansø, og i den Anledning blev Dampe midlertidig overført til Kjøbenhavn, hvor han atter fik Ophold i Kastellet. Lorentz var imidlertid bleven tammere med Aarene, og Dampe fik flere Begunstigelser, end han havde ventet. Han fik Lov til at spadsere paa Volden, og hans Børn, hvoraf det yngste nu var 13 Aar, fik Tilladelse til at besøge ham. Denne Glæde var dog kun kort, thi Lorentz blev kort efter afløst af General du

Plat, som skærpede Tilsynet. Derfor dukkede Dampes stadige Haab om Flugt atter op. Han havde rigtignok ingen Adolfine til at støtte sig, men Nøden gør opfindsom. Han skildrer meget omstændeligt, hvorledes han om Natten underminerede Gulvet i sit Fængsel for at bane sig en Udgang. Arbejdet gik ganske godt fra Haanden, men saa blev det desværre afbrudt — Dampes interessante Fængselsoplevelser afbrydes altid paa det mest spændende Sted —, idet han om Efteraaret atter blev ført til Christiansø. Her gik det som før. Han begyndte atter paa at skrive et eller andet Værk, og naar det var færdigt, betror han sig til en eller anden paa Øen for at faa det sendt til sin Datter, der skal besørge det videre. Enten gaar det tabt, eller Hemmeligheden bliver røbet, og han paadrager sig skarpere Tilsyn. Tilsidst opgiver han da at skrive mere. Det eneste Skriveri, som han ikke opgiver, er med større eller mindre Mellemrum at forfatte Ansøgninger om Frihed eller Formildelse af sit Fængsel, alt til ingen Nytte.

Dette er i korte Træk Indholdet af Dampes Skildring af sit Fængselsliv. Hvormeget der er Virkelighed, maa staa hen; det kan kun paavises for enkelte Begivenheders Vedkommende, at der ligger noget til Grund derfor. Under Dampes første Ophold i Kastellet fik Politidirektør Kierulff saaledes en anonym Meddelelse om, at der foregik underlige Ting derude. Dette kan maaske have sigtet til hans Æventyr med Adolfine og givet Anledning til, at det blev opdaget. Hvor de Skrifter bleve af, som Dampe omtaler, at han fra Tid til anden sendte sin Datter, faar man Forklaring paa af et Brev skrevet i November 1831 fra Krigsraad og fhv. Garnisonskirurg paa Christiansø Johan Clemens Curdts til Kongen. Brev-

skriveren erindrer først om, at han i August 1829 viste Hans Majestæt nogle Dokumenter forfattede af Dampe, og dernæst meddeler han, at samme Dampe atter i afvigte Sommer havde sendt ham et engelsk Manuskript med Anmodning om at besørge det til en Boghandler i London; Dampe mente derved at kunne faa Midler i Hænde til at flygte. Curdts var stadig bleven forhindret i personlig at nedlægge dette Skrift for Hans Majestæts Fødder, men mente nu ikke længere at burde opsætte det. Han tilføjer, at han ikke har givet Anledning til, at „denne taabelige, onde og urolige Mand har kastet sin ubehagelige Fortrolighed paa ham“, og sluttelig beder han om, at „hans Navn ogsaa denne Gang maa vorde fortiet“. I sine Fængselserindringer omtaler Dampe Curdts som en Mand, der viste ham megen Velvilje, og hvem han fuldt ud kunde stole paa.

Curdts's Brev og Manuskriptet[1]) sendte Kongen til Politidirektøren, i hvis Arkiv det findes endnu tilligemed flere andre Ting, som Dampe har skrevet paa Christiansø, bl. a. en lang paa Tysk affattet Skrivelse til en ædelmodig engelsk Skibskaptajn med Anmodning om at hjælpe en ulykkelig Fange til Flugt. Det staar naturlig-

---

[1]) Det begynder med en Slags Fortale, hvori Forf. forklarer, hvorledes han ved Indiskretion af en Pige er kommen i Besiddelse af en „Antecatetephor“, opfunden af en Dr. Edwards i London. Ved dens Hjælp kan han høre alt, hvad der foregaar i Verden, og dette skal nu komme Læseren til gode. Selve Indholdet bestaar i diverse Skildringer af mærkværdige Ting, f. Eks. hvorlunde en Abbed tabte sine Tanker paa Gaden og derover blev fortvivlet; hvorledes Tyrken Ismael, der er fængslet, fordi der ingen Vandfald er ved Skalholt paa Island, mister sit Hoved uden fire italienske Juristers Hjælp, osv. osv. I hele Værket synes der ikke at være en eneste sund eller fornuftig Tanke.

vis i Forbindelse med Historien om det engelske Skib, der skulde sende en Baad i Land for at tage ham om Bord. Det ses ikke, hvorledes denne og andre Skrivelser fra Dampe ere komne i Kierulffs Hænder; det synes kun, at han nu som tilforn har været ret godt underrettet om Fangens Bedrifter. Mærkeligt er det, at Kommandanterne paa Christiansø ikke have faaet Underretning om adskillige Ting, som Dampe saaledes foretog sig bag deres Ryg. Har Kierulff undladt det af Hensyn til de Personer, fra hvem han havde sin Visdom, eller af Hensyn til Fangen, hvis sørgelige Skæbne maaske dog er gaaet ham lidt til Hjerte?

Af de mange Ansøgninger og Bønskrifter, som Dampe indsendte baade om det ene og andet, findes flere endnu, og man kan af dem og deres tjenstlige Behandling danne sig et Begreb om adskillige Forhold vedrørende hans Fængsel paa Christiansø. Man faar Bekræftelse paa, at de forskellige Kommandanter paa Øen i det hele have behandlet ham saa godt, som Omstændighederne tillode, samt at de have været uvidende om flere af de Synder, han havde paa sin Samvittighed. Bliver han en enkelt Gang greben i noget utilladeligt, ere de endog saa godmodige at gaa i Forbøn for ham.

Han havde ikke været ret længe paa Christiansø, før han sendte en saakaldt Supplik paa flere Ark til Kommandør Wulff. Som sædvanlig sparer han ikke paa Smiger. „Den tænkende Aand, som De forbinder med Søkrigerens højmodige Karakter,“ skriver han, „ere Egenskaber, der ere den fornemste Genstand for en Videnskabsmands Beundring, og det indgyder den bønfaldende ulykkelige Mod og Haab samt giver ham Dristighed til med Pennen at ytre sin Bøn om Lindring.“

Dampe fortæller derpaa, at de Mennesker, han ser, kun ere Malerier og Billedstøtter for ham. Han ved og kender intet uden Klippesten, Vand og Himmel. I syv Aar har Dampes Hjerte nu været sammenpresset af disse skrækkelige Pinsler. Gennem en lang Udvikling, hvori han fremhæver Kommandør Wulffs Humanitet, Skarpsindighed og praktiske Blik til at vejlede den upraktiske Filosof, bønfalder han da tilsidst om, at Wulffs Værk ikke maa være halvgjort — thi da vil Filosofen og Videnskabsmanden gaa den sikre Død imøde —, men at han maa blive gengivet til Menneskeheden, og Midlet dertil vilde være, at Samtale blev ham tilladt. Wulff forespørger straks gennem Admiralitetet, om Samtale maa tillades Dampe. Ved Samtale forstaar Wulff, at Dampe ligesom Smed Jørgensen maa opholde sig, hvor han vil i Fæstningen uden Bevogtning til Solnedgang. Wulff tilføjer, at saalænge Dampe har været paa Fæstningen, har han opført sig meget ordentligt og skikkeligt, og Kommandanten indser, hvor haardt det maa være for ham at være berøvet menneskelig Omgang. Resultatet af denne Indstilling blev, at det overlodes Kommandanten at tilstaa Fangen den Frihed, der efter Omstændighederne kunde bestaa med Vedligeholdelse af god Orden og behørigt Tilsyn.

Dampe fik herefter Lov til at tale med Folk, og det maa antages for en Tid at have gengivet ham nogenlunde til Menneskeheden, som han kalder det. Men i Længden var det ikke nok; efterhaanden som Aarene gik, blev Frihedstrangen saa voldsom, at han ikke længere kunde udholde Fængslet, men søger Døden, d. v. s. gennem en Ansøgning. Selvmord, som han i sin Tid forsvarede i „Clio“ i 22 Teses, vilde han dog ikke be-

gaa. En medvirkende Aarsag til hans Fortvivlelse har rimeligvis været den Omstændighed, at hans Lidelsesfælle Jørgensen netop paa dette Tidspunkt var bleven benaadet paa Foranledning af en gift Datter, der havde indsendt et Bønskrift til Dronningen. Jørgensen og Dampe vare iøvrigt strengt afsondrede fra hinanden paa Christiansø.

Dampes Ansøgning lyder som følger:

Til Kongen!

Deres Majestæts Karakter er: enten at behandle Deres Undersaatter efter Lovene eller med en Skæbne, der er mildere, men ikke med en Skæbne, der er værre end den, Lovene bestemme.

Beviset herfor

er den allerunderdanigste Ansøgning, som jeg i sin Tid har indsendt til Deres Majestæt, den eneste, som jeg nogensinde har indgivet min Dom vedkommende, nemlig den, som jeg allerede havde indgivet, førend Deres Majestæts Foged forkyndte mig Dommen, paa hvilken Forkyndelse jeg ikke indgav nogen ny, men erklærede til Deres Majestæts Foged, at jeg henholdt mig til den allerede indgivne Ansøgning.

I bemeldte Ansøgning har jeg ladet det været mig magtpaaliggende udtrykkelig at erklære, at Fængsel er for mig værre end Døden, og at i det Tilfælde, at jeg kunde befrygte det første, da foretrak jeg hellere Døden.

Efter at siden Fængsel var blevet min Lod, har jeg indgivet nogle allerunderdanigste Ansøgninger, hvis Genstand var det, som jeg i denne Stilling maatte attraa, nemlig min Frihed, og som altsaa ikke staa i nogen Modsigelse med hin ovenmeldte Ansøgning.

Min Dom, der blev forkyndt at være efter Lovene, bestemte mig Døden.

I Stedet for denne har jeg erholdt den Skæbne, som jeg, uden til nogen Tid at modsige mig selv, har erklæret for værre end Døden.

Jeg gentager Begyndelsen af min nærværende allerunderdanigste Ansøgning.

Deres Majestæts Karakter er: enten at behandle Deres Undersaatter efter Lovene eller med en Skæbne, der er mildere, men ikke med en Skæbne, der er værre end den, Lovene bestemme.

Heraf følger, at Deres Majestæt har i Henseende til mig afveget fra Deres Karakter.

Jeg beder Deres Majestæt ikke at vredes paa mig elendige, at jeg nedkastet i Afgrunden siger, maaske ubehageligt, men for mig nødvendigt, følgende Sandhed:

Naar Undersaatterne behandles med en Skæbne, der er værre end den, Lovene bestemme, da er den almindelige Benævnelse herpaa Grusomhed.

Er Deres Majestæt da en grusom Monark? — Nej, Deres Rygte blandt Kongerne modsiger det.

Heraf drager jeg den Slutning, at den Behandling, som Deres Majestæt har ladet mig lide, har gjort Deres Majestæt ondt.

Jeg slutter, at det gør Deres Majestæt endnu mere ondt at betænke, at jeg har lidt den Skæbne, som jeg har erklæret for værre for mig end den ved Lovene bestemte, nu i ti Aar.

Endelig at jeg i denne Tid har lidt og lider den i dens strengeste Grad, næsten uden Lindring eller Barmhjertighed.

Deres Majestæt!

Jeg knæler og bønfalder Deres Majestæt,

I Deres Majestæts ophøjede Rygtes Navn,

I Religionens Navn, som aabner den evige Naade for de Konger, der herske med Mildhed,

I Europas og Efterslægtens Navn, for hvilken Deres Krones Glans er og skal være en Genstand for Beundring, i hvilken Deres Majestæts vidtberømte Mildhed, der er uforenelig med Træk af Grusomhed, er den første Perle.

Jeg bønfalder allerunderdanigst:

At den Skæbne, som jeg lider værre end efter Lovene, maa formildes til den, der efter Lovene var mig bestemt.

Maatte mit Jammerskrig under mit Fængsels Pinsler trænge til Deres Majestæt, for at jeg kunde opnaa denne Formildelse!

Jeg nærer saa meget mere Haab om Opfyldelsen af denne min allerunderdanigste Bøn, som det, jeg anraaber om, er: blot at behandles efter Lovene, et Gode, som Deres Majestæt ellers tilsikrer enhver Undersaat, og som jeg ved ingen foranlediget Ytring, Bøn eller Ansøgning har forspildt.

Allerunderdanigst
J. J. Dampe, Dr.

Christiansø, d. 29. Juli 1830.

Ansøgningen er rimeligvis aldrig naaet til Kongen; Admiralitetet har uden Bemærkning sendt den til Kancelliet, hvor den har faaet Paategningen: „henlægges".

Overensstemmende med hvad Dampe selv meddeler, opdagedes det engang, at han korresponderede med sin Datter. Den 2. November 1833 indberetter den daværende Kommandant, Kommandør Paludan, til Admiralitetet, at Fæstningens Murer den foregaaende Dags Aften havde bragt ham et Brev affattet i Chifferskrift, som Dampe havde leveret ham til videre Besørgelse. Næste Dag fremstilledes Dampe for Kommandanten, og i Garnisonsauditør Gethers Nærværelse blev Brevet forelagt ham. Efter nogen Vægring tilstod han, at han havde skrevet det. Det ulovlige heri blev foreholdet ham, og han opfordredes til at dechiffrere Brevet. Dette gjorde han, og der nedsattes nu et Garnisonsforhør, hvoraf Kommandanten fremsender en Udskrift tilligemed det originale Brev. Det indeholdt en Begæring fra Dampe til Datteren om at besørge et vedlagt Skrift i Trykken; hvad der indkom derved skulde være til bedste for hende. Kommandanten bemærker, at Dampe saaledes paa underfundig Maade har misbrugt de ham til-

staaede Koncessioner ved at indlede utilladelig Korrespondance, hvorfor han er strafskyldig. Kommandanten har derfor indskrænket disse Koncessioner, saa at Fangen nu ikke maa tale med nogen paa sin Spadseregang, hvis Omfang desuden er bleven indskrænket. Men Paludan røber dog sin Medynk for Dampe ved følgende Tilføjelse: „Dersom det høje Kollegium naadigst og med højstsammes sædvanlige Mildhed vil lade det bero ved dette og ikke ved strengere Forholdsregler gøre den ulykkelige tolvaarige Fange end ulykkeligere, saa vil vist den ham viste Højmodighed og naadige Behandling i Forening med et strengt Tilsyn afholde ham fra gentagne Forsøg. Han har hidtil baaret sin ulykkelige, men velfortjente Skæbne med Resignation og Rolighed; maatte derfor denne hans Brøde blive mildt afsonet, da den dog er motiveret, som det af Forhøret synes at fremgaa, af Forsorg og Kærlighed til hans uforsørgede Datter.“

Kancelliet tager ogsaa her Kommandantens Henstilling til Følge, og der foretoges ikke videre ved Sagen. Det er den eneste officielle Beretning fra Christiansø om, at han har foretaget sig noget utilladeligt, og der er derfor Grund til at antage, at han ikke oftere er bleven greben i Ulovligheder.

XI.

Tiden gik, og Dampe naaede omsider i Fangenskabet den Alder, hvori man begynder at indse sin Ungdoms Daarskaber. Tretten lange Fængselsaar vare forløbne, inden han kom saa vidt; men saa tøver den 44 aarige Mand heller ikke med at meddele Kongen — som sædvanlig i Form af en Ansøgning —, at han nu er fuldstændig omvendt.

Ansøgningen (dateret 9. Juli 1833) begynder med en lovende Indledning: „De allerværste, skadeligste og fordærveligste Meninger, som nogensinde have udbredt sig i Verden, har man dog set saa kunstigen forsvarede med Skingrunde og falske Slutninger, at mangfoldige Mennesker derved ere blevne forførte og ere komne til at hylde Sætninger, som ikke alene vare urigtige, men endog havde skadelige og fordærvelige Følger. Saaledes, Deres Majestæt! forholder det sig ogsaa med vore Tiders saakaldte liberale Meningers System, formedelst hvilket jeg elendige er i Fængsel. Det er bygget af Voltaire og Rousseau, som derved fremkaldte den franske Revolution. Smitten af disse to fordærvelige Skribenter, der frit læses i Deres Majestæts Stater, anstak mig (saa vel som mange af min Tidsalder, Europas Lande rundt) som en ung Mand.“ Derpaa beskriver Dampe, hvorledes han i tretten Aar har bejamret og begrædt disse ligesaa falske som fordærvelige Sætninger. De henrev fordum hans unge Blod i Kraft af den store Svaghed, som i alle Aarhundreder har vist sig hos Menneskeslægten, nemlig Mangel paa Evne til at skelne Sandhed fra Vildfarelser, naar disse ere udbredte og forsvares med et bedragerisk Skin af Fornuft.

Han anraaber nu om, at disse Betragtninger maa stemme Hans Majestæt til Barmhjertighed og Naade. Som sædvanligt undlader han ikke at anføre, at han forventer at kunne blive til Gavn for sine Medmennesker, men nu er det ikke længer som politisk eller religiøs Taler et eller andet Sted i Verden; nu vil han kun virke som Videnskabsmand, bl. a. ved at udnytte sine Kundskaber i det vanskelige arabiske Sprog til at overføre dets mange uoversatte Skatte i den europæiske Litteratur.

Dette Andragende opnaaede at blive taget under Overvejelse, men heller ikke mere. Admiralitetet afgiver vel Erklæring om, at der, medens Ansøgeren har været paa Christiansø, ikke er passeret noget, som kunde give Anledning til at fraraade hans Løsladelse, men Kancelliet dristede sig endnu ikke til at indstille den farlige Forbryder til Benaadning.

Der hengik atter Aar. Den stakkels Fange bliver mere og mere sløvet; der synes nu at være udbredt en vis Sagtmodighed over hans hele Væsen. Saa vakte Frederik den Sjettes Død pludselig nye Forhaabninger i hans Sind. Han sender straks en Ansøgning (d. 26. Decbr. 1839) til den nye Konge. „Idet Folket med Fryd hilser det nye Skue af Deres Majestæts Regering, og da Naade og Mildhed ere de første Straaler deraf, saa vaagner ogsaa et Haab hos den ulykkelige, som nu har siddet i Fængsel paa tyvende Aar. Dette lange Tidsrum, som har været en uafbrudt Kæde af Suk, Taarer og Lidelser, har været tilstrækkelig til at udrydde det Sindspræg hos mig, som fordum i en ung Alder paadrog mig min Skæbne.“ „Og dersom Deres Majestæt“ — fortsætter han — „vil røres ved mine lange og tunge Lidelser, saa turde en ulykkelig Videnskabsmand mulig driste sig til at paakalde endnu en Følelse til Gunst for sig, nemlig den, som plejer at opstaa ved at se en Videnskabsmand af beviste Kundskaber aldeles tilintetgjort i Henseende til Frugten og Nytten af disse. Haabet lysnes i hans Sjæls Mørke ved Tanken om at vinde denne Følelse for sig hos en Fyrste, der selv er en saa udmærket Videnskabsmand, i hvem Landet og alle Videnskabsmænd glæde sig ved at se Videnskabernes varme Ynder, og hvis Navn — som det med Vished kan for-

udsiges — vil i Historien vinde en forøget Glans ved dette skønne Attribut.“

Dampe opnaaede endelig, at hans Bøn blev tagen under alvorligere Behandling. Der blev afæsket den daværende Kommandant, Ellbrecht, en Erklæring, der gik ud paa, at, bortset fra det af Fangen i Slutningen af Aaret 1833 gjorte Forsøg paa utilladelig Korrespondance med sin Datter, ved Kommandanten aldeles intet, der kan lægges ham til Last under hans lange Fangenskab paa Christiansø. Kancelliet fandt imidlertid ogsaa Anledning til at forhøre sig hos Kierulff, som nu tituleres Chef for Kjøbenhavns Politi og Kystpolitiet. Han fandt dog Sagen for betænkelig til at kunne tilraade Fangens Frigivelse. I en Svarskrivelse af 17de Juni 1840 bemærker han: „Naar det tages i Betragtning, at de Ideer, som Dampe dengang omgikkes med, netop nu mere end nogensinde ere de fremherskende og altsaa, saafremt de ej vare ganske opgivne af ham, hvilket ej med Vished kan vides, vilde finde rigelig Næring i Tidens Aand, saa er hans Løsladelse ikke uden Betænkeligheder og det saameget mindre, naar der endeligen tages Hensyn til, at han ved sin Løsladelse uden Ressourcer til at leve og med Afbrydelse af hans Forbindelser med Fortiden end mere kunde fristes til at søge sine Subsistentsmidler ved at optage sine gamle Ideer og kaste sig i Armene paa dem, der ere ligesindede med ham, og hvor han som Martyr for en Sag, de anse for god, sikkert vilde finde en villig Optagelse.“

To Dage efter at Kierulff havde indsendt sin Betænkning, indkom der yderligere fra Dampes fire Børn i Forening en Ansøgning, hvori de søge Kongen om Naade og Frihed for deres gamle Fader. I Anledning af denne

paalægger Kongen Kancelliet at afgive en Betænkning, der indkom den 7de Oktober, og indeholder en meget detailleret Fremstilling af Dampes Proces, Domfældelse og Benaadning. Endvidere anføres, at Dampe selv har indsendt en Ansøgning af samme Indhold som Børnenes, og at Kancelliet i den Anledning har indhentet Erklæringer fra Kommandanten paa Christiansø og Chefen for Kjøbenhavns Politi. Betænkningen slutter med, at Kancelliet paa Grund af Politichefens Udtalelser har fundet Betænkelighed ved at indstille Dr. Dampes Ansøgning til Bønhørelse, og at det af samme Aarsag for Tiden heller ikke kan anbefale Børnenes Andragende, men anser det for rettest, at Sagen udsættes til Hans Majestæts Kroningsfest næste Aar, til hvilken Tid der i Forbindelse med den almindelige Benaadning af Forbrydere ogsaa vilde kunne tages under Overvejelse, hvorvidt Forholdene da maatte gøre Dampes Løsladelse tilraadelig.

Da Afslaget paa Dampes Ansøgning kom til Christiansø, bad Kommandanten Præsten om at forberede den stakkels Fange derpaa, i den Grad frygtede han for, at Budskabet vilde sønderknuse ham. I sin Fortvivlelse greb Dampe atter Pennen, og inden Aaret er omme, sender han atter to Ansøgninger (daterede 10de December) til Kongen. I den ene anmoder han om, at han maa faa sin Frihed paa Betingelse af, at han ikke maa opholde sig i noget af de til den danske Regering hørende Lande. Den anden indeholder en Bøn om, at hans Fangenskab maa formildes saa meget som muligt paa det Sted, hvor han er, dog med Tilføjelse, at han — medmindre han fik sin fuldstændige Frihed — ikke vilde betragte det som nogen Formildelse at blive fjernet

fra sit nuværende Fangested, som mangeaarig Vane har gjort til det mindst tunge blandt de tunge.

Ansøgningerne, der iøvrigt vare affattede saaledes, at de maatte have rørt en Stens Hjerte, fik af Kancelliet kun Paategningen: „udsættes". Dampes Taalmodighed skulde sættes paa Prøve en Stund endnu, indtil han endelig det følgende Foraar opnaar, om ikke fuld Frihed, saa dog en væsentlig Forbedring i sit Fangenskab. Initiativet ses at være udgaaet fra Kongen selv, der dengang opholdt sig i Slesvig. Der findes nemlig (dateret 22de Maj 1841) en Indstilling fra Kancelliet om betinget Frigivelse, hvori det bl. a. hedder: . . . . . . „Kancelliet er imidlertid ved undertegnede dets Præsident, Gehejme-Stats- og Justitsminister Stemann nu blevet underrettet om, at det er Deres Majestæts allerhøjeste Vilje, at bemeldte Dr. Dampe skal løslades, imod at han tager Ophold paa Bornholm, og i Overensstemmelse med den allerhøjeste Befaling har man under D. D. udfærdiget hosfølgende, allerhøjeste Rescript til Kommandanten paa Christiansø angaaende hans Løsladelse . . . . ."

Det faldt i Kronprinsens, senere Frederik den Syvendes, Lod at overbringe dette Budskab til Christiansø. Prinsen var dengang paa Rejse for at hente sin Brud, og paa Vejen anløb Kongeskibet Øen. Dampe fortæller i sine Fængselserindringer, hvorledes Skibets Ankomst vakte Røre paa Øen, hvilket han dog ikke brød sig meget om. Først da Kommandanten havde meddelt ham, at Kronprinsen overbragte en kongelig Resolution om, at hans Fængsel var forvandlet til Forvisning, blev han ogsaa interesseret deri. Tilfreds var han vel ikke, thi han havde haabet mere. Kommandanten syntes at frygte for, at der skulde mangle noget i hans Tak til Prinsen.

og bad ham om ikke at blande denne Tak med nogen Ytring af Misnøje. Dampe giver ogsaa en rørende Skildring af, hvilket Indtryk det gjorde paa ham, da Underofficeren for første Gang i $20^{1}/_{2}$ Aar ikke aflaasede hans Dør. For første Gang kunde han gaa ud og bevæge sig frit, hvor han vilde paa Klippeøen. Hvor snæver den end var, var det ham dog en Nydelse. Han blev endnu en fjorten Dages Tid paa Christiansø og fik Beviser paa, at der ikke manglede Mennesker baade blandt høje og lave, som havde Følelse for hans Lidelser. Derefter bosatte han sig i Rønne. Der er intet videre at berette om hans syvaarige Ophold i denne By, hvor der blev tilstaaet ham samme Beløb til Underhold, som han havde haft i Fængslet. Han begyndte naturligvis straks at beskæftige sig med litterære Sysler og skrev bl. a. nogle Oder og Digte, der udkom i Trykken, men i temmelig forvansket Form paa Grund af Censur; Kancelliet hævdede nemlig, at han endnu var underkastet saadan som Følge af Kommissionens Dom i 1820. Den samme Skæbne skal være overgaaet et Skrift „Opraab til Danmarks Borgere", en Jeremiade over hans Lidelser, som han udgav i Rønne 1844.

Dampe undgik ikke at blive „interviewet". Saaledes findes der i „Fædrelandet" Nr. 641 for 1841 en af Jærnbanedirektør Schram forfattet Artikel med Overskrift „Et Besøg hos Dr. Dampe i Rønne". Paa Hjørnet af en snæver Gade, der fører til Havnen i Rønne, — hedder det — ligger et lille uanseligt Hus, i hvis Kælder der bor en Smed og i Stuen Dr. Dampe. Schram tøvede lidt, førend han gik ind for at hilse paa „denne mærkelige og ulykkelige Mand", da han frygtede for at saare hans fine Følelser. Endelig tog han Mod til sig og

bankede paa Døren, der var lukket med en Klinke. En lille Mand i en ussel og smudsig Klædedragt med uredt Haar, der halvt beskyggede de endnu levende, men melankolske Øjne, aabnede Døren.

Dette var den Mand, hvis kraftige Aand engang havde fattet den mægtige Tanke at forandre Danmarks Statsforfatning. Dette var den Mand, der i tyve Aar havde afsonet den Brøde at være forud for sin Tid. Stuen havde kalkede Lervægge og var temmelig rummelig, men med sit yderst tarvelige Møblement, der kun bestod af et lille, gammeldags Tebord, hvorpaa fandtes Pen, Blæk og Papirer, samt af to usle Stole, havde den en uhyggelig Lighed med et Fængsel. Schram var saa rørt, at han ikke straks kunde tale. Dampe udtrykte sin Glæde over endnu at leve i sine Medborgeres Erindring. Iøvrigt var Samtalen kort og uden Interesse. Dampe undgik alle Hentydninger til sin Stilling, men udtalte sin Taknemlighed over den Naade, der var bleven ham til Del. Schram meddeler dernæst forskellige Smaaanekdoter, han hørte om Dampe i Rønne, samt fortæller, at Dampes Ydre bar Præget af hans lange Fængselsliv; naar han sad ned, var Stillingen sammenbøjet, de endnu fyldige Kinder viste en besynderlig Vibreren, naar han smilte, hvilket man kunde se, han ikke var vant til. Dog saa han ikke ældre ud, end han var (51 Aar); han syntes at kunne arbejde længe endnu med Aand og Kraft for at gøre Verden delagtig i de ophøjede Tanker, der havde krysset hans ualmindelig begavede Hoved, siden Lovens strenge Arm traf ham i hans kraftigste Alder. Nogle sagde, at han arbejdede paa et filosofisk Værk, andre, at han oversatte Klassikerne; dog fandtes ingen trykte Bøger i Stuen, men kun beskrevne Papirer.

Da Schram gik om Bord paa Skibet til Kjøbenhavn, kom Dampe ned til Havnen, simpelt, men anstændigt klædt, og trykkede hans Haand med Inderlighed.

Denne tilsyneladende lidt ironiske, men i det hele taget alt andet end usympatetiske Skildring bragte Dampe i Fyr og Flamme. Det ironiske i den mærker han dog ikke, men paa den besynderlige, bitre Maade, der er ham egen, giver han sig i sine Fængselserindringer til med ret grove Skældsord at gendrive Punkt for Punkt alle de Bagateller, der vedrøre hans ydre Fremtræden.

Iøvrigt lykkedes det ikke Dampe at gøre sig bemærket hverken ved litterær eller anden Virksomhed. Han var i Virkeligheden hensunken i Glemsel, da han endelig ved Tronskiftet i 1848 kom ind under den almindelige Amnesti for politiske Forbrydere. Han tog til Kjøbenhavn og fik rimeligvis foreløbigt Ophold hos sine Børn. Senere blev der paa Finansloven tilstaaet ham en aarlig Understøttelse af 360 Rdl., som i 1862 paa Indstilling af Folketingets Finansudvalg blev forhøjet til 500 Rdl.

Dampes Ideer vare nu virkeliggjorte, for saa vidt som Landet havde faaet en fri Forfatning, men den nye Tids Mænd kunde ikke bruge ham; ingen synes at have lagt Mærke til ham, skønt han nok prøvede paa at fremstille sig som Martyr for Frihedens Sag. Han maa i det hele taget have staaet temmelig isoleret og har næppe kunnet skaffe sig fortroligere Omgang uden for Børnenes Kres. Hans tidligere saakaldte Venner, Wendt, Høst, Blok-Tøxen — Top ikke at forglemme —, vare alle døde, men det var maaske godt for Dampe. Det vilde næppe have været velgørende for hans Sind atter at træffe dem.

Kort efter hans Frigivelse fremkom der i „Historie

og Digtning" (1848) en særdeles sympatetisk Afhandling om Dampe, skreven paa Grundlag af de S. 556 omtalte Artikler i Kjøbenhavnsposten for 1841. I Afhandlingen fandtes enkelte aldeles uvæsentlige Fejl og Misforstaaelser, hvilket foranledigede Dampe til ligesom overfor Meddeleren i „Fædrelandet" i et meget heftigt Sprog at tage til Genmæle derimod[1]). Navnlig viser han sig i høj Grad irriteret over, at hans Handlinger af Forfatteren, som af alle andre, søges undskyldte ved hans meget ulykkelige huslige Forhold. Man erindre, hvor ofte Dampe under sit Fangenskab har benyttet sig af hin Familiekatastrofe som undskyldende Moment. Nu forsikrer han derimod, at hvad han gjorde var aldeles uafhængigt deraf og skete med velberaad Hu udelukkende af Hensyn til Folkets Ret. Tendensen er tydelig nok. Han vil nu absolut være Martyr. Akkurat samme Tone gaar der igennem den Bog, som han udgav i 1858 under Titlen „Fortælling om mit Fængsel i haardeste Grad". Den er skreven overordentlig naivt, upaalidelig og fuld af Overdrivelser.

Dampe udgav ogsaa fire Taler over Religionen (Kjøbenhavn 1850—51), der nærmest synes at være Opkog af de Forelæsninger, han i sine yngre Dage vilde have holdt over den Augsburgske Konfession, samt skrev (i „Morgenposten" Nr. 115—18 for 1854) nogle ubetydelige politiske Artikler om politiserende Embedsmænds Afskedigelse, som han naturligvis finder utilstedelig, og om Folkets Berettigelse til at fordre en Minister afskediget.

Dette er alt, hvad man ved om Dampes Optræden for Offentligheden i den Snes Aar, han levede efter sin Tilbagekomst til Kjøbenhavn, og det var dog ham, der

---

[1]) Kjøbenhavnsposten Nr. 288—90, 1848.

var saa fast overbevist om, at han under gunstige Forhold vilde kunne virke til Gavn og Opbyggelse for sine Medmennesker.

Efter et haardt Sygeleje døde Dampe d. 22de December 1867 paa Kjøbenhavns Kommunehospital, næsten 78 Aar gammel. Hovedstadens Blade omtale Dødsfaldet med nogle faa Linier uden videre Kommentar; kun Fædrelandet bemærker, at han opnaaede en vis Navnkundighed som Martyr for Enevældens Spøgelsefrygt. — Disse faa Ord ramme netop Hovedet paa Sømmet.

Blok-Tøxens snurrige Jærnringsforening og Dampes barnagtige, meningsløse Selskab vare alt andet end farlige for det bestaaende Samfund; det vare jo baade Politiet, Dommerne og Kancelliet paa det rene med. Disse Foretagender behøvede altsaa ikke at gøre de øverste Statsmyndigheder nervøse; af den Aarsag var det ikke nødvendigt at gaa saa energisk til Værks. Det var ej heller Hensynet til, at Loven skulde ske Fyldest, som dikterede de strenge Forholdsregler mod Dampe, ligesaa lidt som egentlig Uvilje mod ham; gennemgaaende var hans Person snarere Genstand for de forskellige Myndigheders Ynk end for deres Frygt. Det var noget ganske andet — Frihedsspøgelset, som fulgte ham i Hælene, der betog dem med overnaturlig Rædsel.

Det er den dybere Grund til, at Dampe maatte tilbringe 28 Aar i Fangenskab. Men forskellige andre Aarsager bidroge dog ogsaa til at styrte ham i Ulykke. Hans Evner og Anlæg stode i absolut Misforhold til hans Ærgerrighed og brændende Attraa efter at spille en fremragende Rolle. Der er ingen Tvivl om, at han har næret altfor høje Tanker om sig selv. Hans Forældre og senere hans Hustru stode jo paa et Dannelsestrin,

der var betydelig lavere end hans. Men ogsaa andre Mennesker troede han sig overlegen. Der fandtes hos ham en næsten kvindelig Forfængelighed, der berøvede ham al Selvkritik og forledte ham til at omgaas med Ideer, som han manglede alle Betingelser for at gennemføre. At lade hans sørgelige huslige Forhold bære Broderparten af Skylden for hans andre Genvordigheder er næppe rigtigt; det er vanskeligt at afgøre, hvad der her er Aarsag og hvad Virkning.

Dampe kan saaledes ikke gøre Fordring paa Sympati som historisk Person. Derimod kan man ikke undgaa at skænke den ulykkelige Mand sin Medfølelse, thi som Menneske betragtet havde han mange gode Egenskaber. Ingen kan frakende ham Begavelse; den unge Student, der saa hurtigt opnaaede de akademiske Grader og vandt Universitetets Guldmedalje, den dygtige og nidkære Lærer, Taleren og Prædikanten, der ikke alene selv blev begejstret, men ogsaa kunde begejstre andre, burde ikke være gaaet til Grunde. Alle, der kende ham, bevidne, at han var kærlig og opofrende mod sin svage Moder, trofast og ærlig mod sine Venner samt i Besiddelse af et varmtfølende Hjerte for alt, hvad der var stort og godt. Skade at han, som Højesteretsadvokat Treschow siger, ikke traf ældre og sande Venner i den mest kritiske Periode af sit Liv. De vilde nok have overbevist ham om, at han kun løb Panden mod en Mur til Skade for sig selv og uden at gavne en Sag, der før eller senere maatte sejre i Kraft af sit eget Værd.

Nogle Bemærkninger om Ejler Brokkenhus's historiske Kalenderantegnelser.

Af

Gustav Bang.

Blandt Kilderne til den danske, særlig den fynske Adels Personalhistorie i det 16. Aarhundrede indtager Ejler Brokkenhus's Kalenderantegnelser[1]) en saa fremtrædende Plads, saa mange Efterretninger staar og falder med deres Autoritet, at nedenstaaende lille Undersøgelse over Graden af den Værdi, der maa tillægges en Del af disse Antegnelser, ikke vil være uden al Berettigelse.

De falder naturligt i to Klasser, adskilte med den 26. Oktober 1584, den Dag Ejler Brokkenhus fik forærende det Eksemplar af Povl Ebers Kalendarium, i hvilket Notitserne er indførte; forud for denne Dag ligger omtrent en Tredjedel af alle Notitserne, efter den to Tredjedele. Udgiveren bemærker[2]): „Antegnelserne af den første Klasse maa enten have deres Kilde i mundt-

[1]) Udgivne af Joh. Grundtvig i Fynske Samlinger VI S. 291—464, efter Originalen i Karen Brahes Bibliotek i Odense.

[2]) Anf. St. S. 297.

lig Tradition eller i ældre Kalendarier, eller — hvad der er det rimeligste — skyldes begge disse Kilder. Antegnelserne af den anden Klasse kunne være, og ere rimeligvis ogsaa, for største Delen optegnede samtidig med Begivenhederne, det vil sige saasnart vedkommende Antegnere have erholdt Kundskab om dem, og denne sidste Klasse synes saaledes at maatte tillægges en noget højere Grad af Paalidelighed end den første Klasse."

Den sidste Bemærkning er vist fuldstændig ubestridelig, og det er ogsaa utvivlsomt rigtigt, at Optegnelserne af første Klasse hidrører fra en Forening af mundtlig Tradition og ældre Optegnelser. Men Spørgsmaalet bliver da, hvilken af disse to Kilder der har ydet størst Kontingent; thi det følger af sig selv, at ligger der ældre Optegnelser til Grund for Størstedelen af disse Notitser, saa vil de kun i yderst ringe Grad staa tilbage for Optegnelserne af anden Klasse, nemlig for saa vidt som der er en Mulighed for, at Ejler Brokkenhus kan have gjort Fejl under Afskrivningen; men er omvendt mundtlig Tradition Hovedkilden, maa man anvende en ganske anden Varsomhed under Benyttelsen af disse Efterretninger end overfor de senere. At det er denne sidste Mulighed, der for Størstedelen af dette Afsnits Vedkommende er den rette, har jeg ved en Gennemgang saavel af Grundtvigs Udgave som af Størstedelen af Originalen faaet et bestemt Indtryk af.

For det første finder man i dette Parti en Del Optegnelser, der ikke kan have faaet den Form, hvori de foreligger, før efter, ofte endog adskillige Aar efter 1584. Naar det saaledes hedder: „13. Dec. 1576 blev Fru Pernille Gyldenstjerne, Jakob Rosenkrans's født", da maa dette være nedskrevet efter 1599 d. 17. Juni, Jakob

Rosenkrans's og Pernille Gyldenstjernes Bryllupsdag, og Originalen viser, at Ordene „Fru“ og „Jakob Rosenkrans's“ ikke er et senere Indskud. Af lignende Grunde kan det fastslaas, at t. Eks. Notitsen 13. Juli 1538 er skrevet efter 1594, Notitsen 5—10. Novbr. 1560 efter 2. Juni 1586, Notitsen 10. Febr. 1564 efter 27. Okt. 1594 o. s. fr. Undertiden kan Tidspunktet for Nedskrivningen noget nærmere bestemmes: Notitsen 19. Apr. 1552: „blev Ermegaard Gyldenstjerne Truid Bjørnsøns født paa Iversnæs“, er saaledes skrevet efter d. 20. August 1587, men før Truid Bjørnsøns Dødsdag i Sommeren 1590[1]); var den fra en senere Tid, vilde der vel have staaet „Ermeg. Gyldenstj. sal. Tr. Bjørnsøns“.

Imidlertid beviser denne Snes Optegnelser iblandt henimod 250 endnu intet; de kan jo være rene Undtagelsestilfælde. Herimod er der dog een Omstændighed, der taler: Karakteren af de meddelte Personalefterretninger for Tiden henholdsvis før og efter 1584. En Optælling af dem, idet dog Begivenheder i det danske Kongehus og andre Fyrstehuse er forbigaaede, viser nemlig følgende Tal:

	Fødsler (subsid. Barnedaab).	Giftermaal.	Dødsfald (subsid. Begravelser).
—1550	82	6	6
1551—70	42	7	40
1571—84 $^{26}/_{10}$	32	78	76

Personalefterretningerne for de vilkaarlig valgte Aar 1590—95 falder derimod saaledes:

Fødsler (subsid. Barnedaab).	Giftermaal.	Dødsfald (subsid. Begravelser).
38	56	116

Ejler Brokkenhus's Interesse for Familieforøgelser

[1]) Eller 1597; se ndf. S. 694 Anm. 4.

har altsaa i Aarene før 1584 været i stadig Aftagen, men i Tiden efter 1584 holdt sig omtrent som i Perioden umiddelbart før dette Aar; hans Interesse for Giftermaal er stærkest i Aarene nærmest før 1584; Interessen for Dødsfald er i stadig Stigen og overskygger i Tiden efter 1584 Interessen for de andre Begivenheder.

Denne Vekslen, der umulig kan være tilfældig, peger stærkt i den ovenfor angivne Retning. Ejler Brokkenhus har i Aarene fra 1584 til sin Død, dels efter samtidiges Beretning, dels vel ogsaa, om end i mindre Maalestok, efter egen Erindring, optegnet Personalia om Folk, han kendte og interesserede sig for; paa det fjerneste Stadium ligger deres Fødsel, senere kommer deres Giftermaal og endelig tilsidst deres Død.

Der er endnu en Omstændighed, der yderligere svækker Sandsynligheden af de tabte Kalendarier som Hovedkilde for Ejler Brokkenhus's Notitser. I Tiden efter den 26. Oktober 1584 er den kun paa enkelte Steder fravegne Formel for hans Fødselsmeddelelser denne: „Den og den Dag blev NN. forløst og fik en Søn (Datter), hed NN., i det og det Tegn“; denne Maade at udtrykke en Verdensborgers Ankomst paa antyder, at for ham har Hovedinteressen været, ikke hos Barnet, der blev født, men hos Moderen, der fødte. Men hvor Notitserne angaar Folk, der var fødte, før han begyndte sine Optegnelser, har hans Hovedinteresse, især længere tilbage i Tiden, været hos Barnet, og konsekvent — skønt selvfølgelig ubevidst — bruger han saa Formlen: „Blev NN. født“. „Forløst“ træffes første Gang under d. 28. Oktbr. 1563; derefter følger 19 Gange „født“, een Gang „forløst“, 4 Gange „født“ osv., idet „forløst“ stadig trænger sig mere og mere frem ved Siden af „født“. En lig-

nende Varieren af Udtrykket spores jævnlig i de adelige Familieoptegnelser, der falder i to Afdelinger, af hvilke den første er et Tilbageblik paa tidligere Begivenheder, den anden bestaar af Optegnelser, førte samtidig med de omtalte Familieforandringer.

Alt dette, de Notitser, der ifølge deres Form maa være nedskrevne sent, Personalefterretningernes Indhold og Varieringen af de Udtryk, hvormed en Fødsel angives, alt dette fjerner i høj Grad Sandsynligheden for, at Ejler Brokkenhus i noget stort Omfang har benyttet ældre, nu tabte Kalenderantegnelser, forudsat da, at han ikke af en større Mængde Efterretninger vilkaarlig har udvalgt og nedskrevet dem, der særlig interesserede ham, fordi han kendte de paagældende Personer, og derpaa har omredigeret dem og givet dem en tidssvarende Skikkelse. Men en saadan Fremgangsmaade ligger saa fjernt fra, hvad vi er vant til at træffe hos Tidens personalhistoriske Antegnere, stemmer i hvert Fald saa lidet med hele Karakteren af Ejler Brokkenhus's Samlerværk, at vi vistnok har Lov til at udelukke denne Mulighed og tage de ovenfor omtalte Forhold til Indtægt for den Anskuelse, at mundtlige Meddelelser har været Kilden til det overvejende Antal af hans Notitser for Tiden før 1584.

Ved at gennemgaa den øvrige personalhistoriske Litteratur fra det 16. Aarhundrede finder man imidlertid to Rækker Optegnelser, med hvilke Ejler Brokkenhus's viser en saa paafaldende Lighed, at den ikke kan være tilfældig; det er hans to Svogre Niels Fris til Hesselager og Ørbæklundes Familienotitser[1]) og Klavs Bille til Borrebys latinske Kalenderantegnelser[2]). Dog har ingen

[1]) Trykte i Magazin til den Danske Adels Historie I S. 61—64.
[2]) Udgivne af Weeke i Danske Samlinger 2. R. V S. 56—67.

af dem været Ejler Brokkenhus's Kilde. Hvad først Niels Fris's angaar, saa viser de, sammenlignede med Ejler Brokkenhus's, trods den store Overensstemmelse, dog visse Forskelligheder, som ikke kunde forklares, hvis den sidste Optegner havde haft sin Svogers Haandskrift liggende foran sig, da han nedskrev sine Efterretninger om dennes Børn; undertiden tilføjer han Timen for vedkommende Barns Fødsel, undertiden giver han en hos Niels Fris manglende Stedsangivelse, undertiden forveksler han Datoer. En af disse Forvekslinger synes iøvrigt netop at kunne antyde, at Efterretningen stammer fra en mundtlig Kilde: Johan Fris's Fødsel den 30. November 1580 har han først nedskrevet under den 30. September; senere har han opdaget, at han manglede Begivenheden paa dens rigtige Plads, hvor han da har indført den, men uden at overstrege den paa det forkerte Sted. Den Skrift og det Blæk, hvormed disse Antegnelser er skrevne, godtgør ogsaa med Sikkerhed, at de er indførte paa forskellige Tider. Ejler Brokkenhus's Kilde har sagtens dels været hans første Hustru, dels Meddelelser, han efterhaanden har faaet om Forandringer i Svogerens Familie. Overensstemmelsen mellem de to Berettere hidrører da fra deres næsten lige nære Adgang til fyldig og nøjagtig Kundskab om de paagældende Begivenheder. — Heller ikke Klavs Billes Optegnelser kan have været Kilde for Ejler Brokkenhus; ogsaa imellem dem er der talrige Forskelligheder, som ikke vilde kunne forklares, hvis den ene havde skrevet ud af den anden; desuden er de for Klavs Bille og Ejler Brokkenhus fælles Efterretninger, ogsaa for Tiden før 1584, øjensynlig af den sidste nedskrevne paa forskellige Tidspunkter. Men et vist Slægtskab er der, og der er ogsaa i Ejler Brokkenhus's Kalen-

darium den mærkelige Omstændighed, at saa godt som alle disse Notitser er anbragte paa et bestemt Sted i Bogen, umiddelbart efter Datoens trykte Tekst; de udgør saa at sige Stammen i Bogen. Som den fælles Kilde ligger det nær at tænke paa Klavs Billes bekendte lærde Søstre Birgitte og Elisabeth, der i en Aarrække boede i Ejler Brokkenhus's Hjem, og af hvilke i hvert Fald den første vides paa et langt senere Tidspunkt at have omfattet Kalenderen med Interesse[1]).

En Gennemgang af Originalen giver enkelte Vink til Forstaaelse af Kalenderantegnelsernes Oprindelse, men heller ikke mere. Størstedelen af Optegnelserne er indført under den Dato, paa hvilken Begivenheden er indtruffen; men der var saa god Plads i Kalenderen, 2—3½ store Kvartsider til Dagens i Regelen lidet talrige Optegnelser, at disse har kunnet spredes, saa det kun i de færreste Tilfælde er muligt at godtgøre, i hvilken Orden Notitserne for vedkommende Dag er skrevne; dog fremgaar det, at et stort Antal Optegnelser fra Tiden før den 26. Oktober 1584 er indførte langt fremme i Tiden, adskillig flere end de, om hvilke det samme, som ovenfor vist, af indre Grunde kan godtgøres.

Det er imidlertid ikke alle Notitserne, der findes antegnede paa Kalenderens Datoplads; særlig fra Tiden før 1584 findes talrige Angivelser paa de hvide Blade i Begyndelsen og Slutningen af Bogen. Det er dels de udaterede Noter, der naturlig har deres Plads her, dels adskillige daterede, i hvilke dog Angivelsen ved Søndag eller Helligdag paa intet Sted er reduceret til Maaneds-

[1]) En Del af Notitserne for Tiden efter Ejler Brokkenhus's Død er skrevne med hendes Haand.

dag. Blandt disse Optegnelser findes der sex Rækker Notitser, der hver for sig kun angaar en enkelt Slægt[1]).

Til disse Efterretninger er der meget, der taler for, at Ejler Brokkenhus har haft skriftlige Kilder; at navnlig Meddelelserne om Slægten Galt stammer fra Optegnelser af et af Slægtens Medlemmer, er vel endog utvivlsomt; her er hele Vejen med Undtagelse af et enkelt Sted brugt den underlige Form for en Dagsangivelse at opgive Ugedagen, men ikke at betegne Datoen nærmere. Galtlisten er ogsaa skrevet paa een Gang; det samme gælder Meddelelserne om Bryskerne, Sehestederne og Gyldenstjernerne; i Brokkenhus- og Skramlisterne er derimod tilføjet henholdsvis et og to Data efter de øvrige. Er der altsaa en stærk Sandsynlighed for, at disse Angivelser skyldes skrevne Familieoptegnelser af Medlemmer af vedkommende Slægter, saa er dog den Mulighed ikke udelukket, at flere af dem hidrøre fra mundtlige Meddelelser af Familiemedlemmer, nedskrevne af Ejler Brokkenhus efter Diktat og for Hurtigheds Skyld indførte paa samme Sted i Bogen. Paa lignende Maade findes der i denne Del af Originalmanuskriptet flere Par Meddelelser, der, skønt indbyrdes sammenhængende og

[1]) Det er Notitserne 1517 27/2, 1518 9/2, 1521 7/4, 1526 17/4, 1530 21/9, 1532 1/4 [læs 2/4], 1552 ud. D. om Familien Brokkenhus; 1529 ud. D., 1530 9/6, 1533 22/5, 1534 26/4, 1541 6/4, 1554 24/10, 1555 6/3 [læs snarere 27/2] om Familien Skram; 1549 5/2, 1553 12/1, 1556 19/4, 1558 29/8, 1560 22/2, 1561 25/8 om Familien Sehested; 1551 1/7, 1554 1/12, 1555 25/2 om Familien Gyldenstjerne; 1541 26/7, 1544 13/1 [læs 14/1], 1595 [læs 1545] 23/5, 1547 4/2, 1549 11/6, 1552 13/6, 1568 22/11 om Familien Bryske; 1530 ud. D., 1532 ud. D., 1534 ud. D., 1536 ud. D., 1538 ud. D., 1540 14/3, 1543 ud. D., 1546 ud. D. om Familien Galt.

samtidig nedskrevne, dog ikke behøver at hidrøre fra nogen skreven Kilde, saaledes Notitserne om Niels Kaas's Kanslered 1571 og Peder Gyldenstjernes Marsked 1576, Helvig Hardenbergs Fødsel d. 28. Marts 1540 og Giftermaal 1558.

Alle Sandsynlighedsgrunde taler altsaa for, at Ejler Brokkenhus's Efterretninger om Tiden før den 26. Oktober 1584 hovedsagelig er naaet ham ad mundtlig Vej. Man kan vel i det hele nære en ret høj Grad af Tillid til disse Angivelser, men de har dog under deres Vandring fra Begivenheden til Nedskrivningen været udsatte for Fejlhuskning og Misforstaaelse, saa man maa være mere varsom i Benyttelsen af dem end af de senere Optegnelser[1]).

[1]) Et Par Fejl i Grundtvigs Udgave skal ved denne Lejlighed berigtiges. S. 398 under den 8. Oktober 1592 skal læses „Kaassis“ i Stedet for „Krassis“. — S. 350 Anm. 6 skal læses Niels Bild i Stedet for Niels Bille. — Karen Gyldenstjerne blev ikke, som S. 308 Anm. 2 angivet, i 1571 gift med Axel Gyldenstjerne, men omkr. 1568 med Holger Ottesøn Rosenkrans (sml. Bricka og Gjellerup: Den danske Adel I. S. 128 Anm. 1).— Den Sidsel Andersdatter, der døde ugift 1581 eller 82, er selvfølgelig ikke, som S. 340 Anm. 3 formodet, identisk med Bjørn Andersøns Datter Sidsel; sidstnævnte var født d. 30 Marts 1568, blev d. 25. Februar 1588 gift med Godslef Budde og døde først d. 3. Februar 1619. — At Anne og Margrethe Lavridsdøtre, som angivet S. 352 Anm. 3, har været Døtre af Hans Lavridsøn Baden, synes ogsaa lidet rimeligt; der kendes vist intet andet Eksempel paa, at Lavridsøn er blevet betragtet som Slægtsnavn for Familien Baden. Flemminge i den foreg. Anm. er en Trykfejl for Slemminge. — Fru Anne Styggesdatter sal. Lavrids Brokkenhus's er ikke, som angivet S. 393 Anm. 5, en Datter af Stygge Hansøn, men af Hans Stygge til Holbækgaard. — 2 Steder har Udgiveren reduceret Ejler Brokkenhus's Dagsangivelse forkert: 1532 3. Paaskedag skal være 2. April (i St. for 1. April), og 1544 Mand. før Antonii skal være 14. Januar (i St. for 13. Jan.); hvorvidt 1530 „S. Matheus

En Undersøgelse af de Steder, hvor Ejler Brokkenhus bevislig har begaaet Fejl, taler til Fordel for denne Opfattelse, idet de er forholdsvis langt hyppigere i den første end i de to sidste Tredjedele af hans Optegnelser. Tydeligst og sikrest illustreres dette ved den Gruppe ganske ejendommelige Fejl, han begaar ved for een og samme Begivenhed at opgive Maaneds- og Uge- eller Helgendag i Strid med hinanden, som hvor han (S. 313) lader Mikkel Brokkenhus være født Onsdagen den 28. Decbr. 1554, skønt denne Dag var en Fredag. Der er af den Slags Fejl 13 i det første Afsnit, 14 i det sidste[1]); Hyppigheden er med andre Ord dobbelt saa stor før som efter 1584.

Det er altsaa et ikke helt ringe Antal Skødesløsheder, vi ad denne Vej kan paapege hos Ejler Brokkenhus, og der er andre, som endnu mere umiddelbart falder os i Øjnene, som hvor han fortæller den samme Begivenhed paa to forskellige Steder (t. Eks. 1585 d. 13. og d. 23. August) eller lader Lisbet Bryske blive født d. 14. Oktober 1586 og Moderens Kirkegang efter hendes

---

Dag Onsd. før S. Michaelis Dag" (!) skal være d. 28. Septbr. eller d. 21. (som hos Udgiveren), kan være tvivlsomt; dog synes den sidste Dato at maatte foretrækkes.

²) Nemlig 1500 14/5, 1538 26/7, 1544 16/7, 1549 7/6, 1549 12/8, 1550 13/8, 1554 22/1. 1554 28/12, 1556 13/1, 1566 29/7, 1568 8/6. 1577 6/3. 1580 6/9, 1585 22/11, 1585 29/12. 1586 14/10, 1588 17/3, 1588 20/7. 1590 31/5, 1590 9/5, 1592 24/4, 1594 9/10, 1594 19/11, 1598 26/10. 1600 18/6, 1601 27/6, 1601 15/8. En nærmere Undersøgelse af et mindre Antal af disse Tilfælde giver et Indtryk af, at Ugedagsangivelsen som oftest er at foretrække for Maanedsdagen (eller Aarstallet?), men jeg har for ringe Materiale til at kunne opstille nogen Regel herom. — Jeg skylder Dr. Bricka Tak for at have henledt min Opmærksomhed paa dette Punkt og stillet sine Excerpter desangaaende til min Raadighed.

Fødsel finde Sted d. 12. December Aaret i Forvejen. Det Spørgsmaal paatrænger sig da, hvilket Værd Ejler Brokkenhus overhovedet har som historisk Kilde, om han i det hele staar over eller under de andre samtidige Berettere.

Besvarelsen af dette Spørgsmaal er forbundet med megen Vanskelighed og vil altid for en Del komme til at bero paa et Skøn, men man kan dog komme Sagen nær ind paa Livet ved at foretage en Prøve med et Antal Steder, hvor Ejler Brokkenhus's Opgivelse er i Strid med andre Kilders Data. At udtømme disse Steder er næsten uoverkommeligt, og i mange Tilfælde er Afgørelsen af, hvem der har Ret, umulig, fordi Kilde staar imod Kilde, uden at der taler mere til Fordel for den ene end for den anden; men en Del af Forsøgene vil dog give Resultat, enten i den ene Retning eller den anden.

Der er først og fremmest et betydeligt Antal Steder, hvor to indbyrdes uafhængige Kilder har samme Dato for en Begivenhed, medens en tredje afviger; at i saadanne Tilfælde de koinciderende Beretninger er korrekte, er en Selvfølge; saaledes naar Ejler Brokkenhus (S. 317) som Korfits Ulfelds Dødsdag opgiver $^{14}/_{3}$, Kristen Nielsøn Juel[1]) ligeledes $^{14}/_{3}$, men Morten Pedersøn[2]) $^{12}/_{3}$; Samstemmighed mellem Ejler Brokkenhus og Klavs Bille er derimod ikke nok til at bygge et Bevis paa, endsige da mellem saadanne Forfattere som Pontoppidan og Hofman.

Der er fremdeles Steder, hvor flere Kilder afviger

[1]) Kirkehist. Sml. 2. R. V S. 354.
[2]) Kirkehist. Sml. 2. R. III S. 491.

fra hverandre i Angivelsen af en Bryllups- (eller Daabs-) Dag; hvor ingen anden Omstændighed er tilstede, er den Dato at foretrække, der falder paa en Søndag. Saaledes naar Ejler Brokkenhus (S. 410) lader Markus Billes og Susanne Brokkenhus's Bryllup finde Sted 1594 d. 13. Oktober (Søndag), medens Jakob Madsøn[1]) opgiver d. 11. Oktober (Fredag); her er den første Angivelse[2]) utvivlsomt at foretrække frem for den sidste, skønt ogsaa Jakob Madsøn stod Begivenheden nær, idet han selv viede Parret. — Derimod er der ingen Grund til at foretrække Klavs Billes Angivelse[3]) af Datoen for Hans Spegels og Hilleborg Lindenovs Bryllup: 1586 $^{22}/_{5}$ (Søndag) for Ejler Brokkenhus's (S. 355): $^{23}/_{5}$ (Mandag), thi sidstnævnte Dag var 2. Pinsedag, og dette bemærkes udtrykkelig af Ejler Brokkenhus.

En Art Kilder, hvis Afvigelser fra Ejler Brokkenhus det sjældent lønner sig at undersøge, medens deres Samstemmighed med hans Angivelser har Beviskraft til Fordel for hans Troværdighed, er Ligprædikenerne. Disse Biografiers Fødsels- og tildels ogsaa Bryllupsdatoer fortjener som bekendt gennemgaaende en ganske overordentlig ringe Tillid; Dødsdatoerne derimod er som oftest korrekte, men da de bevarede Ligprædikener fra det 16. Aarhundrede ikke er synderlig talrige, kommer de til at spille en underordnet Rolle i Sammenligning med Almanakoptegnelser, Familienotitser o. l.

— Jeg har altsaa forsøgt at gøre en Stikprøve i Ejler Brokkenhus's Meddelelser ved paa Maa og Faa at udtage

---

1) Visitatsbog ed. Crone S. 241.

2) Den støttes iøvrigt af Peder Kristensøns Optegnelse i Kirkehist. Saml. 3. R. II S. 519.

3) Danske Saml. 2. R. V S. 62.

33 af de Tilfælde, hvor der var Divergens mellem ham og en anden Beretter, og saa vidt muligt undersøge, hvem af dem der havde Ret. Denne Prøve har givet følgende Resultat:

Ejler Brokkenhus's Datum	er rigtig	7 [1])
— — —	kan med tilnærmelsesvis Sikkerhed antages at være rigtig	4 [2])
— — —	er sandsynligvis rigtig	6 [3])
	For E. B.'s Troværdighed	17

[1]) 1554 $^{28}/_{3}$ (Er. Banner †) imod $^{27}/_{3}$, Morten Pedersøn i Kirkehist. Sml. 2. R. III S. 492. — 1556 $^{21}/_{12}$ (Kr. Fris f.) imod $^{14}/_{12}$ (?), Kr. Juel i Kirkehist. Sml. 2. R. V S. 348. — 1563 $^{14}/_{3}$ (Korfits Ulfeld †) se ovfr. — 1569 $^{14}/_{11}$ (Frans Brokkenhus †) imod $^{6}/_{10}$, Morten Pedersøn anf. St. S. 503. — 1594 $^{13}/_{10}$ (Mark. Bille g. m. Susanne Brokkenhus) se ovfr. — 1596 $^{15}/_{2}$ (3 Bryllupper) imod 1595 $^{15}/_{2}$, Tage Krabbe i Suhms Nye Sml. III S. 45. — 1601 $^{6}/_{12}$ (Ped. Basse g. m. Sofie Parsberg) imod $^{4}/_{12}$, Lisbet Sehested i Thottske Sml. 4, 1885. Kgl. Bibl.

[2]) 1584 $^{2}/_{5}$ (Margr. Fris f.) imod 1587 $^{2}/_{5}$, Niels Fris i Mag. t. den danske Ad. Hist. I S. 64. — 1590 $^{19}/_{7}$ (Morten Skinkel g. m. Sidsel v. Melen) imod Septbr., Jak. Madsøns Visitatsbog ed. Crone S. 106. — 1592 $^{7}/_{1}$ (Birg. Banner †) imod 1591, Jak. Madsøn anf. St. S. 265. — 1593 $^{1}/_{10}$ (Jak. Ulfeld †) imod $^{8}/_{10}$, Inskription i Vindinge K., Hofman, Adelsmænd II S. 221.

[3]) 1558 $^{4}/_{1}$ (Klavs Bille f.) imod 1557, Optegnelse i Kirkehist. Sml. 2. R. V S. 349. — 1574 $^{1}/_{8}$ (Ove Lunge g. m. Anne Sehested) imod $^{25}/_{7}$, Ligpræd. over O. L. i Karen Brahes Bibl. (Naar A. H. Nielsen: Embedsmænd i Aalborg 2. Tillæg S. 2 ifølge Aalborg Gildebog lader dem blive gifte i Aalborg Pinsedag 1572, er det en Forveksling med deres Trolovelse, der if. Ligpræd. fandt Sted i Aalborg 1572, men 3. Pinsedag.) — 1585 $^{9}/_{5}$ (Kr. Fris g. m. Mette Hardenberg) imod $^{10}/_{5}$, Ligpræd. i Bricka og Gjellerup: Den danske Adel I S. 156 (sml. Anm.). — 1586 $^{23}/_{5}$ (Hans Spegel g. m. Hilleborg Lindenov) se ovfr. — 1586 $^{16}/_{10}$ (Hans Stensøn g. m. Margr. Basse) imod $^{12}/_{10}$ eller $^{13}/_{10}$ (?), Biogr. over H. St., Bricka og Gjellerup anf. Skr. S. 394, 395. — 1595 $^{14}/_{6}$ (Anne Fris †) imod $^{19}/_{6}$, Niels Fris anf. St. S. 64.

Ejler Brokkenhus's Datum er forkert	6 [1])
— — — er sandsynligvis forkert . . .	1 [2])
Imod E. B.'s Troværdighed	7
E. B. har to Datoer, af hvilke en er rigtig	2 [3])
En Afgjørelse umulig	3 [4])
— — —, men Forskellen er rent diminutiv (nogle faa Timer eller saa)	4 [5])
Indifferente . . .	9

1) 1554 22/1 (Jakob Fris f.); E. B.'s nærmere Angivelse (Fred. f. Povls D. ɔ: 19/1) er rigtig, se Kr. Juel anf. St. S. 347. — 1565 19/6 (Herluf Trolle †), skal være 25/6, se t. Eks. Mort. Pederson anf. St. S. 495, N. Hemmingsøns Ligpræd. i Breve til og fra Herl. Trolle og Birg. Gjøe ed. Wad I S. XXV—XXVI. — 1585 22/11 (Ejler Grubbe †); ingen af de 2 Datoer, hvori E. B.'s Angivelse (22/11 [Mandag før Karen], den Søndag før Karens Dag [21/11]) spalter sig, er rigtig, heller ikke 23/11. Villads Brøns i Rørdam: Hist. Sml. II S. 182; derimod Natten 19-20/11, Peder Vinstrups Ligprædiken. — 1586 29/9 (Dorte Heyst †); D. H. blev 1593 6/9 g. m. Otte Emmikson (Ejl. Bro.), hvis Død i 1594 hun overlevede (Jakob Madsøn anf. St. S. 258). — 1586 14/10 (Lisbet Bryske f.), se ovfr.; hertil kan føjes, at hendes Broder Iver fødtes 1587 12/4. — 1595 23/5 (Kristence Bryske f.), læs 1545, se ovfr. S. 688.

2) 1555 22/2 (Preben Bild f.); snarere 1556 22/2, se Ligprædiken i Bricka og Gjellerup anf. Skr. S. 398, jfr. 408.

3) 1548 25/3 og 21/6 (Ove Lunge f.); 25/3 rigtigt if. Ligprædiken i Karen Brahes Bibl. — 1580 30/9 og 30/11 (Johan Fris f.); 30/11 rigtigt if. Niels Fris anf. St. S. 62.

4) 1538 26/7 (Søndag før Olai, sic!) (Henr. Fris g. m. Margr. Bild); Kr. Juel anf. St. S. 344: Søndag efter Olai. — 1590 5/7 (Truid Bjørnsøn begr.); Kr. Staphensøn i Sml. t. jydsk Hist. og Top. V S. 71: 25/6. — 1597 11/4 (Niels Kaas til Staarup †): Kr. Staphensøn anf. St. S. 77: 20/4.

5) 1540 25/3 (Lisbet Bille f.); Klavs Bille anf. St. S. 60: 26/3. — 1553 12/1 (Sten Maltesøn Sehested f.); Ligpræd. i Bricka og Gjellerup anf. Skr. S. 2: 11/1. — 1590 18/5 (Fred. Fris f. og †): Niels Fris anf. St. S. 63: 19/5. — 1591 24/1 (Klavs Glambæk †) Ligpræd. i Bricka og Gjellerup anf. Skr. S. 292: 25/1 Kl. 2 1/2 Morgen.

Dette Resultat maa antages nogenledes rigtigt at angive Forholdet mellem den Værdi, Ejler Brokkenhus's Notitser har i Sammenligning med de andre samtidige personalhistoriske Optegneres. Det taler stærkt til førstnævntes Fordel; hvor 17 Stemmer er for, er der kun 7 imod ham. I Forening med, hvad vi ovenfor har set, viser det os vel, at vi staar overfor en Kilde, der langtfra er renset for al Skødesløshed og alle Fejl, men paa den anden Side synes det dog at antyde, at hans Optegnelser i ringere Grad end de fleste lignende Værker fra det 16. og Begyndelsen af det 17. Aarhundrede skæmmes af disse Pletter.

Litteratur og Kritik.

J. O. Opel: Der niedersächsisch-dänische Krieg. 3. Bd. Der dänische Krieg von 1627 bis zum Frieden von Lübeck (1629). Magdeburg (A. & R. Faber) 1894. (749 SS.)

Ikke mindre end 15 Aar ligger imellem Udgivelsen af 2det og 3dje Bind af den nu afdøde Prof. Opels store Værk om den nedersachsiske-danske Krig. Sygdom hos Forf. har spillet sin Rolle for Forsinkelsen, men naar man ser hen til de overordentlig omfattende, til Grund liggende Studier, bliver denne ogsaa i og for sig forstaaelig. Prof. O. har øjensynlig ikke skyet nogen Anstrengelse for at benytte det arkivalske Materiale; Arkiverne i London, Haag, Brüssel, Wien, Berlin, München, Dresden og flere andre Steder have staaet til hans Raadighed enten ved personlige Undersøgelser eller ved Meddelelser derfra, men ikke mindst har dette gjaldt vort eget Rigsarkiv. I Henseende til Kilderigdom staar Værket derved fuldt paa Højde med Gindely's ved hans Død afbrudte store Arbejde om Trediveaarskrigens Historie, og ingen af de senere Perioder af denne har hidtil fundet en Fremstilling, til hvilken man kan vende sig med lignende Tryghed. Det er muligt, at nogen trykt tysk Literatur er undgaaet Forf., men i det hele maa det dog siges, at han ogsaa for dens Vedkommende har faaet alt væsentligt med, navnlig fra den store Mængde lokale Tidsskrifter.

Ogsaa i en anden Henseende fortjener Værket ubetinget Anerkjendelse. Det er i god Forstand objektivt, bærer ikke

som saa mange andre tyske Arbejder om Trediveaarskrigen en bestemt Farve, præget af Tilslutning til en af de to religiøse Bekjendelser, der da kæmpede med hinanden. Derimod kan det ikke nægtes, at den samme Anke, der har kunnet rettes mod de to foregaaende Bind, ogsaa træffer det her foreliggende, en altfor stor Bredde, der ikke lader Forskjellen træde frem paa de vigtige og uvigtige Begivenheder og som ofte kvæler Indtrykkets Friskhed, og trods den uhyre Mængde interessante Detailler, der har staaet til Forf.'s Raadighed, er det ikke lykkedes ham at give sin Fremstilling hverken egentlig Farverigdom eller større dramatisk Liv.

Det er Tiden fra Begyndelsen af Aaret 1627 til Freden i Lübeck, som dette Bind behandler. For de særlig tyske Anliggender knytter Hovedinteressen sig til Udviklingen af Wallensteins Magtfylde, den derved vakte Misstemning mod ham, Kejserens og Spaniens Planer mod Nordtyskland og Østersøen og Opløsningen indenfor den nedersachsiske Kreds. For Danmarks Vedkommende handler Bogen om Kristian IV's Forsøg paa at holde Kampen oppe Syd for Elben efter Ulykken ved Lutter am Baremberge, dernæst om Tillys og Wallensteins Indfald i Halvøen, om Kongens Bestræbelser for at redde hvad der kunde reddes og endelig om Fredsforhandlingerne i Lübeck.

Ogsaa med de danske trykte Hovedkilder er Forf. bekjendt; han har baade benyttet Erslevs Udgave af Aktstykkerne til Rigsraadets Historie og den nye Udgave af Kristian IV's egenhændige Breve[1]), endvidere forskjellige mindre Bidrag til Krigens Historie, foruden selvfølgelig Jahns ældre Fremstilling. Dog er han, hvad der vel ogsaa er ret rimeligt, ikke i samme

[1]) Det sidste bør fremhæves ogsaa af den Grund, at en svensk Forf. — Prof. M. Weibull — i sit Festskrift fra ifjor, Gustaf II Adolf och Christian IV 1624—1625, Lund 1894, mærkelig nok kun citerer Molbechs Udgave. Om dette Skrift skal for øvrigt lejlighedsvis bemærkes, at det med sin Forf.'s stærke skandinaviske Sympatier og sin Velmenthed overfor Kristian IV langtfra tilstrækkelig har faaet den dybe Modsætning frem, der paa det behandlede Tidspunkt skilte de to nordiske Riger fra hinanden.

Grad, som Tilfældet er med Forholdene i Tyskland, gaaet ind paa at skildre Detaillerne af Krigen i Danmark og navnlig ikke af den Elendighed, som det fjendtlige Indfald fremkaldte paa Halvøen. Store Fejl har han dog ikke begaaet, kun virker det pudsigt, naar Slagelse henlægges til Fyn[1]). Det maa ogsaa siges, at Opels Bedømmelse af Kristian IV's Stilling i det hele træffer det rette; med megen Styrke og megen Sympati forsvarer han ham mod de Bebrejdelser, der baade af Datiden og senere ere blevne rettede mod ham for at have forsømt Hensynet til sine Forbundne og Trosfæller ved paa egen Haand at have sluttet Freden i Lübeck; han hævder, at disse Forbundne havde støttet ham saa slet, at det kun var naturligt, at han benyttede Omstændighederne til at redde sit eget Rige. Fra et dansk Standpunkt kan der jo heller ikke være Tale om i den Anledning at bebrejde Kongen noget; hans Brøde laa i Krigens letsindige Begyndelse.

Det er ikke her Hensigten at gaa ind paa mange Enkeltheder; kun to Punkter skulle fremdrages.

Det er bekjendt nok, at det habsburgske Huses Planer mod Østersøen spillede en meget stor Rolle i 1628, og disse Planer have i den nyere Tid fremkaldt flere indgaaende Specialundersøgelser[2]), lige saa vel som Opel nu har behandlet dem. Hovedmomenterne i den habsburgske Politik vare Kejserens Ønske om at skabe sig en Flaade og Spaniens Bestræbelser

---

[1]) Naar derimod en Anmelder i Litterarisches Centralblatt 1894 S. 1527 har rettet den Bebrejdelse imod ham, at han ikke har forstaaet, at Nordtranders maa være Randers, er det Anm., der er paa Vildspor. Talen er om Landsbyen Nørretranders i Nærheden af Aalborg.

[2]) Mares, Die maritime Politik der Habsburger in den Jahren 1625—28 (Mittheilungen des Instituts f. oesterreich. Geschichtsforschung Bd. 1—2). Reichard, Die maritime Politik der Habsburger im 17. Jahrh., Berlin 1867. Gindely, Die maritimen Pläne der Habsburger und die Antheilnahme Kaisers Ferdinand II. am polnisch-schwedischen Kriege während d. Jahre 1627—29 (Denkschriften d. k. Akademie d. Wissensch. zu Wien, Philos.-hist. Cl. Bd. 39).

dels for at understøtte Polen mod Sverig, dels for at unddrage Holland Handelen paa Østersøen ved at knytte Forbindelser med Hansestæderne. Det blev disses Utilbøjelighed hertil og Stralsunds af Kristian IV og Gustav Adolf støttede heltemodige Kamp mod Wallensteins Angreb, der bragte de store Planer til at strande. Men hvad der hidtil ikke har været fremdraget, hverken af Opel eller andre, er, at de habsburgske Planer ogsaa vare rettede mod Nordsøen, og at de her faldt sammen med Kejserens, Wallensteins og Spaniens Forhandlinger med Hertug Frederik III af Gottorp [1]).

Hertugen af Gottorp havde ikke støttet Kristian IV, da Ulykkerne brød ind over Hertugdømmerne og Kongeriget. Han holdt sine Tropper tilbage, da de Kejserliges og Ligisternes Hær rykkede over Elben i Juli 1627. Der bør dog til Undskyldning for hans Fremgangsmaade ses hen til, at han virkelig havde Ret, da han gjorde gjældende, at han fra Begyndelsen af Krigen havde reserveret sig mod at optræde mod Kejseren; Aktstykker i Rigsarkivet vise, at han kun paa den Betingelse havde underskrevet Lauenburgrecessen af 25. Marts 1625, der blev Udgangspunktet for Bruddet. Han desavouerede ogsaa sin Broder Hertug Adolfs Forhandlinger med Wallenstein om Overdragelsen til ham af Flensborg Amt. Men Neutralitet fuldt ud bevarede han ikke. Det er faktisk, at han i Foraaret 1628 gav Wallensteins Øverstkommanderende paa Halvøen Torqvato Conti de Oplysninger, han kunde skaffe, om Kristian IV's tilsigtede Angrebsplaner mod Hertugdømmernes Østkyst, og at en Afsending fra ham til Kejseren havde Ordre til at love denne Sikkerhed mod mulige danske Anfald. Imidlertid havde han set sig i høj Grad skuffet i sine Forhaabninger om, at hans Lande skulde unddrages Krigens Byrder. Trods Løfterne fra Wallensteins Side om Frihed for Besværinger og trods de Salvaguardiebreve med den kejserlige Ørn, der opsloges forskjellige Steder i de gottorpske Besiddelser som Værn for deres Ukrænkelighed, tyngede Indkvarteringerne forfærdelig her lige saa vel som i den kongelige Del. En

[1]) Jeg har dog selv antydet dette Forhold i min Artikel om denne Hertug i Dansk biografisk Lexikon V, 331.

gottorpsk Opgjørelse vistnok fra Efteraaret 1627 regner den kejserlige Styrke i Hertugdømmerne til over 23600 Md. Fodfolk foruden 14 Kompagnier Rytteri og anslaar Udgifterne til deres Underhold for 6 Maaneder „efter den gjorte Ordinans" til henved 2 Mill. Rdl. En udateret Klage fra Overhofmesteren og Kansleren Ægidius v. d. Lancken udmaler, hvorledes Kompagnier paa 25—30 Md. ere forsynede med Officersstabe, som om de vare komplette, og „Traktamentet" beregnes, som om der var 300 Md. Menige[1]). Hertugens Politik gik under disse Forhold ud paa at opnaa saa megen Lindring som muligt[2]). Men ved Siden deraf havde hans Interesse længe før Krigens Udbrud været optaget af at udvide Handelen paa hans Yndlingsby, det 1619 grundlagte Friedrichsstadt. Disse to Hensyn spillede nu ind i hans Forhandlinger med Wallenstein 1628.

Ikke for intet havde denne i Jan. 1628 ladet sig tillægge Titel ikke alene af det baltiske, men ogsaa af det oceaniske Havs General. Det oceaniske Hav var Nordsøen, det store Hav i Modsætning til Indhavet Østersøen. Og som den Station, hvorfra hans Herredømme over Nordsøen skulde udgaa, havde han valgt Friedrichsstadt. Der havde allerede i flere Aar været Forhandlinger mellem Hertugen og den spanske Statholderinde i Brüssel om Handelen paa denne By: nu optog Wallenstein disse Forhandlinger, men knyttede dertil Bestræbelserne for at oprette en kejserlig Flaade. Han benyttede dertil to Befuldmægtigede Dominikanerpateren Nicolaus Janssen og Gabriel de Roy, der førte Titel af commissarius generalis commerciorum imperii[3]). Begge opholdt sig i Aug. og Septbr.

[1]) Aktstykk. i Rigsark. Jvfr. om det sidste Forhold P. Lauridsens Afhandling: Bidrag til Haderslev Amts Historie og Beskrivelse i Sønderjydske Aarbøger 1891 S. 280.

[2]) Jvfr. Gindely, Waldstein II, 91 ff.

[3]) Se om den førstes tidligere katholske Propaganda i Danmark Bricka og Fridericia, Christian IV's egh. Breve I, 321, og om den sidstes senere Virken i den spanske Handels Tjeneste Fridericia, Danm. ydre polit. Hist. 1629—60 I, 150 f. Jeg har urigtig i den ovfr. anf. Artikel i Biograf. Lexikon betegnet Janssen som Jesuit.

1628 i Friedrichsstadt og gjorde herfra Hertugen detaillerede Forslag. Wallenstein vilde i Følge disse paa forskjellige Steder af Slesvigs Vestkyst, men især i den nævnte By, lade bygge 24 Krigsskibe, for saa vidt som Hertugen for sin Part ogsaa vilde bygge saadanne; Skibene skulde dog tillige kunne bruges i Koffardifart. Men ved Siden deraf skulde der i Friedrichsstadt oprettes et Saltkompagni; dets Skibe skulde føre Korn derfra til Spanien og føre Salt tilbage fra dette Land til Wismar. Man ser, hvorledes Nordsø- og Østersøplanerne stod i nøje Forbindelse med hinanden; Wismar var den Østersøby, som Wallenstein maaske stærkest havde kastet sit Øje paa som Flaadestation og Handelsby, og den laa jo territorialt indenfor Omraadet af hans eget nye Hertugdømme Meklenburg. Til Gjengjæld stillede nu Janssen og de Roy Hertugen Lettelser i Indkvarteringen i Udsigt, saa fremt han vilde gaa ind paa at medvirke til de omtalte Planer. I og for sig havde disse næppe heller noget afskrækkende for Frederik III; vel vilde han ganske vist derved endnu yderligere krænke Neutraliteten overfor Kristian IV, mod hvem Krigsskibene sikkert skulde benyttes, men paa den anden Side kunde det hele fremme hans Politik, saa vel hans kommercielle som den, der gik ud paa at frigjøre hans Land. Der foreligger ogsaa Optegnelser af hans betroede Minister Ægidius v. d. Lancken, hvorefter der skulde underhandles paa det foreslaaede Grundlag, men man burde allerførst have Wallensteins egen Underskrift paa Løfte om Indkvarteringens Ophør undtagen paa nødvendige Steder, og dér burde Hertugen da have den civile Myndighed over Garnisonerne; desuden forlangtes forskjellige Lettelser med Hensyn til Skibenes Størrelse og Kejserens Konfirmation paa Aftalerne. Imidlertid blev hele Sagen til intet, snart kom Fredsunderhandlingerne imellem; men den har dog sin Interesse som Led baade i de habsburgske maritime Planer og i den gottorpske Politik i det 17de Aarhundrede. Stadig holdt denne sig Muligheder aaben.

Det andet Punkt, som her skal omtales, gjælder Fredsunderhandlingerne i Lübeck. Forf. slutter sig her bestemt til den Opfattelse, som Anm. i sin Tid har gjort gjældende, at

Fredsunderhandlingerne have haft en hemmelig Historie, foranlediget ved Wallensteins Bestræbelser for at komme til en Afslutning paa langt gunstigere Betingelser for Danmark end dem, som der fra først af officielt var Tale om fra Kejserens Side, og at de hemmelige Forhandlinger have været det afgjørende Moment i hele Situationen. Opel har som Bevis paa Wallensteins Stemning og Hensigter for første Gang fremdraget en Skrivelse fra ham til Kejseren, dat. Güstrow 20. Febr. (ny St.) 1629. Wallenstein tilraader i den meget bestemt Freden; han fremhæver, at en saadan à tout prix ønskes af de danske Rigsstænder, særlig af de Adelige, som have Godser i Jylland og som se disses fuldstændige Ruin for Øje og tilmed frygte Tabet af deres Privilegier, hvad enten Kongen eller Kejseren vinder. Kristian IV vil derimod ikke en Fred, uden at han faar sine Lande tilbage; thi han haaber ved Hjælp af sine Forbundne at tilbageerobre dem og med det samme at gjøre sit Kongerige arveligt; derfor er ingen Fred mulig, hvis man ikke giver Jylland, Slesvig og Holsten tilbage, men gjøres dette, vil Kongen ikke alene slutte Fred, men ogsaa med hele sit Hus slutte Forbund med Kejseren; hurtig bør man imidlertid gjøre dette Tilbud og se hvad Resultatet vil blive. Det skal her bemærkes, at hvad Wallenstein anfører om Kongens Planer med Hensyn til en Forfatningsforandring i Danmark ikke har noget Tilknytningspunkt i andre Kilder, men Brevet er i høj Grad karakteriserende for dets Affatters Politik, der væsentlig ledede af Frygten for, at Gustav Adolf skulde forbinde sig med Kristian IV og navnlig anfægte hans egen Besiddelse af Meklenburg. Kejseren gik imidlertid ingenlunde strax ind paa sin Feltherres Tanker, han vægrede sig bestemt ved at samtykke i Tilbagegivelsen af de erobrede Landsdele uden stor Pengeerstatning. Men Wallenstein veg paa Trods heraf ikke tilbage fra sine Hensigter. Det kan nu her med Sikkerhed godtgjøres, at han allerede den 2. Marts — samme Dag som officielt vidtgaaende Fordringer stilledes fra kejserlig Side og endnu før de vare overleverede — har ladet de danske Kommissarier i Lübeck vide, at han ikke mente det saa alvorligt. Anm. har i sin

Tid (Danmarks ydre polit. Hist. I, 47 f.) fra Arkivalier i Dresdener Arkivet godtgjort, at de hemmelige Forhandlinger vare begyndte i første Halvdel af Marts. Han kjendte dengang ikke et Brev, som Kommissarierne Kristian Friis, Jakob Ulfeldt og Albert Skeel allerede den 5. Marts skrev fra Lübeck til Statholderen Frands Rantzau [1]). I Følge dette havde Wallensteins Subdelegerede Generalvagtmesteren Hannibal v. Schaumburg den 2. Marts om Aftenen Kl. 4 ladet dem vide, om to af dem samme Aften vilde mødes med ham; i en Sammenkomst en Time senere meddelte han dem da efter Wallensteins Vilje og Befaling, at „efterdi han formærkede, der vilde forløbe allehaande, som denne Traktation kunde forhindre, og iblandt andet de Punkter, som os samme Aften skulde leveres. vilde blive haarde og svære, om vi ikke da vilde lade os befalde, at han hemmelig à part med os talte"; de skulde ikke bryde sig om Punkterne, thi Wallenstein vilde ikke staa paa en Del af dem. De danske Kommissarier erklærede sig strax villige til Forhandling og lovede at holde Tavshed dermed, da de formodede, at der var Uenighed derom. Schaumburg sagde da, at han næste Dag vilde rejse til Wallenstein i Güstrow og komme igjen om 4 Dage, og svor paa, at Feltherren arbejdede ivrig hos Kejseren paa Fred. Saaledes vare de hemmelige Underhandlinger aabnede, og naar Opel synes at mene, at Kristian IV foreløbig ikke har faaet nogen Besked derom, da strider det ikke alene med Brevet til Frands Rantzau, men ogsaa udtrykkelig med Tilføjelsen i det om, at de have skrevet til Kongen om Sagen. Det er desuden lykkedes at finde selve de Artikler, som efter 3—4 Ugers Forhandlinger formuleredes som aftalte mellem Schaumburg og de danske Raader, og som hidtil kun kjendtes af Antydninger af Ægidius v. d. Lancken i Breve til Kurfyrsten af Sachsen. De ere daterede 29. Marts (g. St.) og gaa væsentlig ud paa følgende: Der sluttes et evigt Venskab mellem Kejseren og Kristian IV; den sidste lover ikke at blande sig i det romerske Riges Sager, for saa vidt som det angaar

[1]) Danske Kongers Hist., Fasc. 88 b.

Kejseren, ikke at gjøre Indgreb i dennes Regering og ikke at anmasse sig noget Stift og Ærkestift; til Gjengjæld forpligter Kejseren sig til ikke at blande sig i Kongens Kongeriger eller hvad der hører hans Souverainitet til. Kejseren tilbagegiver Kongen Jylland, Slesvig og Holsten uden Erstatning, kun med Forbehold af sin Lensret over Holsten. Fangerne løsgives. I Freden optages paa den ene Side Spanien, Polen og de tyske Fyrster, paa den anden Side Frankrig, England, Sverig og de forenede Nederlande, hvis de ønske det. Kongen indrømmer det gottorpske Hus Femern og giver Afkald paa alle andre Fordringer i og udenfor Riget, som kunne stamme fra Krigen. Endvidere hedder det, at omendskjønt Kristian IV indstændig har forlangt, at det udtrykkelig skulde indrykkes i Traktaten, at Kejseren ikke vil besvære nogen Fyrste eller Stand imod hvad der er Ret, saa vil han dog ikke fastholde det, men nøjes med sin Tillid til, at Kejseren uden en saadan Erklæring ikke vil besvære nogen[1]). Det var disse Artikler, som Kristian Friis og Albert Skeel overbragte til Kongen, og som blev Grundlag for den endelige Fred.

At en fremmed Forsker skulde have udtømt vort Arkiv, vilde være en urimelig Fordring, og at hans Arbejde saaledes kan suppleres, er derfor ingen videre Anke. Trods Værkets formelle Svagheder fortjener det i høj Grad Ros for den overordentlige Flid, som ligger til Grund for det, og det maa kun beklages, at dets Forf. saa kort har overlevet Fuldendelsen af sit store Arbejde.

J. A. Fridericia.

[1]) Artiklerne findes i Rigsark., Lübeck, Fredsforhandlingerne 1629.

Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds i Tidsrummet 1770—1827. Meddelelser af Arkiverne paa Pederstrup og Brahe-Trolleborg, udg. paa Foranledning af Hofjægermester, Lehnsgreve C. E. Reventlow ved Louis Bobé. Første Bind. (O. m. T.: Geheimestatsminister, Grev Christian Ditlev Frederik Reventlows Breve og Dagbogs Optegnelser i Udvalg.) Kjøbenhavn (Lehmann & Stage) 1895. (LIII + 291 SS.)

Det er to hidtil meget lidt bekendte herregårdsarkiver, der have afgivet indholdet af det nu foreliggende bind af dette værk, der er bestemt at skulle efterfølges af 3 lignende, indeholdende breve fra J. L. Reventlow, fra Louise Stolberg, hendes mand og svoger, samt breve til den reventlowske familie, særlig fra E. Schimmelmann og hans kone, fru Løvenskiold, C. Wendt, Baggesen og Reinhold. Allerede navnefortegnelsen er lovende, og det alt udkomne indeholder også så meget til oplysning om C. D. F. Reventlows karakter og tænkemåde, at det vil blive læst med interesse af alle, der ønske at kende ham og hans tid. Det er ikke muligt at udtale nogen dom om den form for udgivelsen, der er valgt, før hele værket foreligger. Men hvis der, hvad vel er sandsynligt, findes breve fra Louise Stolberg til broderen, vilde det have været hensigtsmæssigt at have meddelt disse sammen med hans breve til hende. Nu skal man fra den ene korrespondents udtalelser slutte sig til den andens, og det halve kendskab til disse, som man derved får, vil ikke forøge nydelsen ved i fremtiden at skulle læse brevene selv. Udgiveren har i det hele ikke gjort meget for at lette læsningen; der savnes henvisninger, når den samme sag omtales på flere steder, især både i Reventlows breve og i hans dagbøger. De tilføjede anmærkninger svare langtfra på alle de spørgsmål, som selv nogenledes kyndige læsere gøre til dem[1]). Ud-

[1]) Det er så godt som udelukkende de personer, der nævnes, som anmærkningerne oplyser om; men der er mange andre ting, der behøve forklaring. Når der s. 75 tales om de store ting, kongen gør for det ostindiske kompagni, er dette uforståeligt for dem, som ikke vide, at han dækkede en meget stor

giveren besværliggør brugen af dem, ikke blot ved på den nu almindelige kedsommelige måde at tilføje dem bag i bogen, men endnu mere ved ikke en gang i teksten at anbringe et mærke, der siger os, om der findes en anmærkning. Når man så gang efter gang har bladet efter forgæves, holder man til sidst op at søge, også hvor der findes oplysninger. Endelig er der forudskikket en kort skildring af den reventlowske slægt og af selve C. D. F. Reventlows liv, i hvilken der dog er taget mærkeligt lidt hensyn til, hvad der kunde læres af selve de meddelte aktstykker.

Det eneste, vi høre om R.'s ungdom, er, foruden bemærkninger i brevene til hans forlovede, nogle erindringer, som han har nedskrevet på sin 77årige fødselsdag[1]) om sit og sin broder Ludvigs ophold ved gymnasiet i Altona, så vidt ses kan fra 1762—64. Han var ved sin ankomst dertil 14, broderen 11 år. Udgiveren har sammenfattet det væsentlige af denne beretning i den sætning: „R.'s hovmester var en brutal mand, der tilføjede sine elever hårde legemlige mishandlinger og tillige søgte at indprente dem had til forældrene og fødelandet og lokke dem til at lade sig hverve i den preussiske hær“ [2]). Han vilde dog sikkert have været lidt mere varsom i sine udtryk, hvis han havde vidst, at denne hovmester var en ingenlunde ubekendt mand, nemlig den senere prokansler ved universitetet og biskop i Århus Hector Frederik Janson[3]). Der havde været så meget mere grund dertil, som R., hvis beretning i det hele er noget uklar, ikke udtrykker sig nær så bestemt; han kalder ham „en forunderlig lunefuld, jeg frygter for at sige slet, hovmester, der ofte meget mishandlede os i sine hypokondre luner“; men det ses tillige,

sum, som det havde mistet ved bedrageriske embedsmænd. — S. 95 er der en hentydning til det forsøg, der formentlig blev gjort fra svensk side på at stikke flåden i brand. — Vi få s. 119 ff. ikke at vide, at Stolbergernes og det holstenske ridderskabs vrede hidrører fra fdn. 15. Decbr. 1802.

[1]) S. 261 ff.

[2]) S. XXX.

[3]) Worms leksikon over lærde mænd III.

at R. den gang har holdt af ham og stræbt at holde ham skadesløs, da han antog, at han forurettedes af hans fader. Når han beskylder Janson for at have sat ondt for forældrene og overtalt R. til at tro, at stifmoderen, som han siden fattede den største kærlighed til, vilde forgive ham, må det mærkes, at her var også et andet „ondt menneske“ med i spillet. Hvad endelig det angår at gå til Preussen — om at lade sig hverve er der slet ikke tale —, da er det vist, at R. den gang nærede stor beundring for Frederik II. Werlauff har bemærket det i sit eksemplar af Bergsøes bog om ham; han siger, at han klædte sig ligesom den preussiske konge, skyede fruentimmer og vilde derfor ikke lade sig præsentere ved hoffet. Beundringen for Frederik II har altså i det mindste holdt sig længere tid efter, at han ikke påvirkedes mere af Janson. Der må mere til, end her foreligger, før man kaster så stærk en skygge over en mand, hvis navn hidtil har været uplettet, og selv om man ikke vil tage dette hensyn, er det kun lidet sandsynligt, at Janson efter en sådan opførsel mod en dansk lensgreves sønner få år efter (1766) skulde være bleven ansat i København og der have gjort en hurtig karriere. Ret mærkeligt er det også, at han, uagtet han vel var tysk født, skulde have lært sine elever foragt for fædrelandet; han regnedes altid senere til og benyttedes af det danske parti.

Vist er det dog, at de to unge Reventlower ikke have befundet sig vel i Altona, ligesom forholdene i familien den gang næppe have været heldige; det antydes oftere mere end det ligefrem siges, at faderen har været under uheldige indflydelser i dette tidsrum. Men den øvrige del af C. D. F. R.'s lange liv har til gengæld været lykkeligt som få menneskers, og dette er ikke helt en tilfældighed, men det beror på hele hans karakter og livsopfattelse, og det er især den her omhandlede bogs fortjeneste at give os midler til at lære denne at kende ganske anderledes, end vi før have gjort. R. har været en i ordets gode forstand enfoldig mand. Når vi læse hans breve, især dem til grevinde Louise Stolberg, er det, som vi så ham ind i hjærtet. Da han 1811 blev sendt til Norge, skrev hertug Frederik Christian af Augustenborg til

Møsting, at han håbede ikke, hans hverv var af politisk art; ti „til et sådant er han i mange henseender ikke skikket; allerede hans ligefremme karakter, der ikke er i stand til forstillelse og snuhedens kunst, gør ham ubrugbar til politisk virksomhed“ [1]). Hertugen var ikke hans ven og har ikke villet sige noget fordelagtigt om ham ved disse ord; han har også ret i, at R. næppe vilde have været nogen god diplomat; men netop fordi disse ord af en fjendes mund virkelig ere sande, sætte vi pris på dem. R. var den samme enfoldige mand, da han forlod statens tjeneste, som da han trådte ind i den, ude af stand til nogen dobbelthed eller tvetungethed.

Hvad der bevarede ham mod alt sådant, var hans fromme sind. Udgiveren meddeler, at man i Holsten sagde: „From som en Reventlow“; han har i ethvert tilfælde ikke savnet dette familietræk. Det er mærkeligt at se, hvorledes biblens ord ere gåede ham i blodet; når hans sind kommer i bevægelse, taler han med salmernes og profeternes ord; således i et brev til søsteren, da Bernstorff 1780 var bleven afskediget: „Scepteret synes at være veget fra Juda, og Filisternes og Kananiternes konger at ville dele det mellem sig. Men brøler kun I løver efter rov, jubler I stærke over vor svaghed! Endnu lever herren! Og han vil udfeje eder som skarn, ikke forlade det land, som han elsker. De fejge skulle ikke evindelig herske over os, heller ikke de, som ikke vide, at herren er vort skjold, med hvem vi flytte bjærge og sønderslå porte ... I nøden jubler jeg, ti herren forlader ikke, og folket har ikke syndet mod denne retfærdige“ [2]). Da søsteren, der var meget varmblodig, formodentlig har forarget sig over, at Bernstorffs venner intet gjorde for at forhindre hans afrejse, skriver han i et senere brev: „Så vidt skulle de komme og ikke videre. Har du læst, hvorledes den mand, der vilde støtte [3]) pagtens ark, blev ihjelslagen af herren? Det er skrevet os til lærdom.

[1]) 25. Aug. 1811. Rigsarkivet.

[2]) S. 54.

[3]) Udgiveren har her læst det meningsløse „stürzen“ i stedet for „stützen“ (s. 57). 2. Samuel 6. 6.

Hvad han vil holde, det holder han, og hvad falde skal, det falder. Enhver passe det embede, han har, og hjælpe ikke udenfor sit kald visdommens ophav."

Kærnen i R.'s gudsfrygt er glæden, og at være glad er for ham den rette gudsdyrkelse. Dette udtales mangfoldige gange i hans breve, f. eks. når han skriver til søsteren: „Den, der har et taknemligt og tilfreds hjærte, fører Gud som en god fader en velopdragen søn. Der er fuldt op af glæde, lidelsen er ikke vor klage værd. Syng! syng min sjæl jubelsange for den evige!.. Lad os ikke være sløve i glæden; den er den saligste af alle følelser og vil være en tro ledsagerinde til himlen"[1]). Ved en anden lejlighed har han, „drukken af glæde, sunget sit hjærtes lovsange under den hellige eg"[2]). Han håber på, at det tusindårige rige vil gå foran den evige salighed, og at det vil gøre os skikkede til glæden, ligesom skærsilden gør katolikerne skikkede til hellighed. „Ti nu kunne vi jo ikke i to timer overlade os til glæden uden at blive øre i hovedet; hvad vilde det blive til i himlen, hvor glæden helt skal omfatte os og indeslutte hele vort væsen"[3]). — Kort før kronprinsens konfirmation skrev han til søsteren, at både folk i almindelighed og han selv havde godt håb til ham, der havde forandret sig meget, og han — „danser gerne; den, der ikke elsker glæden, elsker ikke det gode"[4]). Denne tro på glæden både som et godt menneskes ret og pligt er kraften i hans liv; den kan måske stundom i de gode dage bryde noget uvornt frem; men det er rørende og gribende at se, hvorledes den ikke svigter ham, når sorgerne komme og han mister sine kære. Han trøster sig da med mindet om, hvad de have været for ham, med håbet om at møde dem, og de ere egentlig slet ikke skilte fra ham. „Den Guds engel, som Gud har givet ham til hustru, har han ofte, efter at hun var gået

[1]) S. 51.
[2]) S. 67. Tekstens ord: „Unter der heiligen Eiche habe ich, trunken von Freude, Lobgesange meinem Herzen gesungen" synes vanskeligt forståelige. Er her ikke en fejllæsning?
[3]) S. 81.
[4]) S. 82.

bort, i fryd og sorg trykket til sit bryst", og mangen gang har han gået op og ned ad sit gulv med Ludvig og talt med ham om det gode, han kunde udrette. Når han så var trøstet og styrket ved dem, forlod han dem, ikke i sværmeri, men i varme følelser og med ædru sind[1]). Jeg skal endnu afskrive de ord, han på sin 79årige fødselsdag skrev i sin dagbog, og med hvilke denne ender: „Du har, nådige Gud! ladet mig indtræde i mit 80de år, fri for smerter og sygdom, med en 50årig mands kraft, og du har mere og mere dels løst, dels sønderrevet de bånd, der knyttede mig til det jordiske liv, for at drage mig nærmere til dig. Du har givet mig kraft til at bære mine bitreste smerter, mildnet dem og lært mig at indse, at mine bitreste lidelser tjene til mit bedste" [2]).

R. vilde ikke blot selv tjene Gud ved at være glad, han vilde ogsaa hjælpe andre til at gøre det. Selv i denne filantropiens tid skal man lede om nogen, der således fortjener at kaldes en menneskeven som han; her er jo som bekendt ikke tale om følelser eller ord, men han var, for at bruge et af tidens udtryk, opfyldt af den virksomste gavnelyst. Den lyser ikke mindre ud af de breve, han skrev i en alder af 24—25 år, end af hans udtalelser i hans høje alderdom. — Jeg skal her ikke tale om, hvad han har udrettet i statens tjeneste; herom giver nemlig den her omhandlede bog meget få, for ikke at sige slet ingen, nye oplysninger. Fra den egentlige reformtid findes der ingen dagbøger, og de, R., dog med mange afbrydelser, har ført efter 1801, ere kun meddelte i udtog, og det er netop, hvad der angik statsrådets og rentekamrets behandling af sagerne, der er udeladt, formodentlig af hensyn til pladsen. Dette må i høj grad beklages, og det vilde være ønskeligt, om disse dagbøger kunde blive fuldstændig trykte. Uddraget indeholder væsentlig kun meddelelser om hans personlige forhold til forskellige mænd. Han er ikke længer så begejstret for kronprinsen, som han før har været; denne påtager sig ofte i en hast at decidere det, som han burde lade

[1]) S. 266.
[2]) S. 270.

gå sin ordentlige gang. Han mener, at forandringen er indtrådt efter krigen og udbryder: „Han er ellers så god og vis; hvor ulykkeligt, om denne forfængelighed selv at afgøre alt skulde skille ham fra den ros, som han fortjener“[1]). Med de statsrådsmøder, der holdtes i København, medens kronprinsen var i Kiel, var han meget misfornøjet, og disse må heller ikke have kunnet blive enige om ret meget, siden et arvefæsteskøde på en bondegård måtte forelægges kronprinsen, fordi der var uenighed om, hvorvidt afgiften var stor nok. — Også med hertugen af Augustenborg var han meget utilfreds, hvad iøvrigt er vel bekendt. Han ønsker, at han vilde blive mere ved jorden med sine høje tanker, mindre elske den rene filosofi og grammatikens spidsfindigheder og mere elske den sunde menneskefornuft og den eneste abstrakte nyttige videnskab, matematiken, da vilde han gå sikrere frem end nu ved sin Platners[2]) og Moldenhawers ledetråd. — Mere påfaldende er det at se, at R. i dette tidsrum var misfornøjet med Colbiørnsen og fandt det urigtigt, at hans strid med kancelliets præsident Moltke blev afgjort således, at Moltke måtte anse sig for forurettet. Det lyder dog meget påfaldende, når det om disse to mænd hedder, at de begge, „når de holdes i deres skranker, ere uundværlige uagtet deres store indbildning om deres talenter og deres ildesindethed“. Mon ikke det sidste ord skulde være „ilsindethed“? Det vilde i ethvert tilfælde passe bedre[3]).

Vi vende tilbage til de oplysninger, brevene kunne give os om R.'s virksomhed i hans glanstid før 1800. Det var ikke, fordi han havde lyst til embedsvirksomhed, han søgte statsansættelse. Han nævner aldrig Rousseau, men ingen af dennes disciple har kunnet elske landlivet højere, end han gjorde. Det var forældrene, især stifmoderen, og deres trofaste ven og rådgiver C. Wendt, der havde været hans og

---

[1]) S. 233.

[2]) Ernst Platner, hertugens lærer i filosofi og hans orakel hele hans liv igennem. Allgem. Deutsche Biogr. Se endv. Baggesens og Reinholdts brevveksling på mangfoldige steder.

[3]) S. 248. Dagbogen er skrevet på dansk.

broderens hovmester, som bevægede ham til at søge statstjeneste. Det brev, han har skrevet til Wendt, og hvori han udvikler fordelene ved landlivet, men dog giver efter for hans og forældrenes ønske, er måske det i hele samlingen, der mest vidner om hans klarhed og den dygtighed, hvormed han kunde udvikle en sag[1]).

Han blev 1773 auskultant i kommercekollegiet, 1774 deputeret i dette kollegium og 1776 i bjærgværkskollegiet. Men dette synes ikke at have forhindret, at han den meste del af året opholdt sig på Lolland, hvor han havde begge hænder fulde med at drive sine ejendomme og arbejde for sine bønder. Først 1780 tog han stadigt ophold i København[2]). Han sukkede da: „Gode Land, at jeg skal forlade dig! det gør ondt! Kains søn byggede den første stad, det føler jeg.“ Ved hoffet følte han sig utilpas; Guldberg sagde dumheder, når han snakkede om rentekammersager, Rosencrone (udenrigsministeren) og Godske Moltke[3]) vare „Fratzen“. Ved hoffet er der kun falskhed. En dag, da han gik op på slottet, mødte han en morder, der så skikkelig ud, men ved hoffet så han „djævelske øjne oversmurte med honning, men djævelen skinnede igennem“.

Spørge vi så, hvorfor han da opgav landlivet, så var grunden ene den, at han vilde være, hvor han bedst kunde arbejde for menneskers lykke. Der var vistnok den gang mange, for hvem dette var opgaven; men der er dog en forskel mellem dem og R. De fleste betragtede sagen fra statens standpunkt; folkeformerelse, oplyste borgere, rigeligere skatteindtægter, alt dette skulde gøre staten stærkere. Jeg tror ikke, at der i R.'s udtalelser findes noget sted, der kunde tyde på, at dette var hans hovedhensigt. Det er bestandig de enkelte mennesker, han tænker på, det er dem, han vil hjælpe til

[1]) S. 30.

[2]) Om hans ansættelse i søkommissariatet m. m. findes interessante oplysninger s. 60 f.

[3]) Udgiveren har formodentlig ret i, at det er denne, der menes med Gotsched s. 99. Det er ikke noget bevis på R.'s menneskekundskab, at han satte Moltke så lavt.

sådanne vilkår, at de kunne få mere glæde af livet. Kan det blive til gavn for staten, er det godt, men er det nødvendigt, må den bringe ofre for at nå det; det er det eneste store formål. Hvad der kan bidrage dertil er stort, hvad der har andre øjemed er småt. Det er ham en stor gerning i søkommissariatet at drage omsorg for, at kosten på skibene kan blive bedre. Han tænker på de mange matroser, som det vil komme til gode, og han jubler, da han får lejlighed til at lade bygge et fyrtårn på Anholt; hvor mange menneskeliv kan det ikke redde! — Da han endelig er kommet igang med sit livs store opgave, fylder den ham med glæde: Ingen Dansk har fået så herlig en lod, ingen har været så lykkelig, som han er det![1])

Det er sikkert heri, vi både må se R.'s storhed og hans begrænsning. Når hans menneskekærlighed var sat i bevægelse, grebes han af en begejstring, der kunde sætte alle hans ævner i virksomhed og overvinde alle hindringer; i alt, hvad der lå udenfor dette område, vare sikkert mange andre ham overlegne. Han har næppe havt synderligt menneskekendskab. Vel var han ikke som søsteren, der kun så engle og djævle på jorden, men ikke mennesker, men han han har dog havt langt mere forstand på, om folk have været gode eller onde, end på, om de vare dygtige eller udygtige. Det røber ikke blik for de virkelige forhold, når han 1811 kan glæde sig over, at velstanden i Danmark er vokset under krigen i de arbejdende og erhvervende stænder, medens kun embedsmænd og kapitalister lide[2]). I året 1813 udtaler han, at hele Evropas politik, vor egen undtagen, er ham imod. Danmarks politik fandt han nemlig ærlig og alle de andres uærlig. De have, siger han, handlet mod vor konge som Satan mod Kristus og budt ham lande i Tyskland, der tilhøre deres venner, som nu ofre sig for dem, og som de nu snart ville forlade, som de have forladt Hamborg, for at han skulde afstå Norge eller dele af det[3]). — Han trak sig tilbage, fordi han var misfornøjet

[1]) S. 70, 79, 83, 90.
[2]) S. 143.
[3]) S. 145, 148.

med forordningen af 5. Januar 1813 og hele den ordning af det fortvivlede pengevæsen, som hans gamle ven Schimmelmann gennemførte. Vi få ikke at vide, hvorfor denne var ham i så høj grad imod; men han har uden tvivl delt Holstenernes uvillie over, at rigsmønten skulde indføres og bankhæftelsen pålægges også i hertugdømmerne.

Den øvrige del af sit liv levede han så som godsejer på Lolland, ligeså optaget af at udflytte nogle bøndergårde, udskifte et overdrev eller få bønderbørnene lært at synge flerstemmigt, som han havde været af den omordning af landboforholdene, der skulde give hele landet et andet udseende og blive grundvolden for hele fremtidens udvikling. Det var jo også kun midler og måde, der havde skiftet, formålet var endnu det samme, at gøre mennesker så lykkelige, som de kunne blive. Han er fader for sin store familie og for 4000 mennesker, på hvis religiøse tænkemåde, oplysning og velfærd han kan virke meget. Tiden kan ikke slå til for ham, det er, som havde dagen kun 6 timer.

Dette afsnit af hans liv var vistnok meget lykkeligt; han så det, han i ungdommen havde såt, blomstre og bære frugt. Han havde den gang været meget trykket af den gæld, han måtte gøre for at bringe godset på fode; den var for mange år siden bleven betalt, da han solgte sin gård i København. Han har vel nu også fået skik på sine forvaltre, der i begyndelsen vare det værste „Geschmeis" under solen. Da han var 73 år gammel, var det kun hans ønske, at han måtte leve, til han havde fået indrettet en bedre ordning af korntørringen og udgivet sin bog om forstvæsenet. Den 11. Oktober 1827 døde han 79 år gammel.

Overfor en mand som R. er det med uvillie, man taler om hans fejl. Hvor det hele liv er så helstøbt og så harmonisk, er det næsten, som var det småligt at lede efter fejlene. Se vi hen til hans hovedgerning, der jo netop nylig atter er bleven fremstillet og belyst fra alle sider, har den havt den sjældne skæbne, at arkiverne ere blevne granskede, de hemmelige hjul, der drev arbejdet, opledte, og dog har det været lutter ros og beundring, der lød, kritiken, som i vore dage

ellers intet skåner, har ikke dristet sig til at pille et eneste blad af R.'s æreskrans. Ikke des mindre tør vi ikke dølge, at også han har havt sin svage side, og den viser sig især i et vist praleri, som i og for sig kan være meget uskyldigt, men som følges af en mangel på mod og kraft i de afgørende store øjeblikke; især har han ikke været situationen voksen under de krigerske begivenheder, han oplevede.

I et brev fra 1781 skriver han til søsteren, der var vred over, at han og Ludvig tjente den daværende regering: „Vi ere mænd uigennemtrængelige for begær efter strålende ære, uigennemtrængelige for lyst til fordel, som ikke kunne påvirkes af vin og kvinder, mænd, som føle sig, når der er nød på færde, føle dristigt, dog stille mod til at fremme det gode, at modstå det onde; vi støtte os ikke på vore egne kræfter, men på Guds velsignelse“ [1]). Dette kan være sandt nok; men vi holde ikke ret af at høre ham selv sige det; han er ellers som oftest fri for de klingende floskler, hvori Klopstocks samtidige behagede sig. — Om begivenhederne d. 14. April 1784 fortæller han, at han aftenen iforvejen gik til sengs i den tanke, at han kunde blive arresteret; men ved selve udførelsen af planen var han „modig som en løve eller, fordi der kun egentlig var en ung løve mellem os, modig som en isbjørn“ [2]). Der har næppe været megen grund til at være bange forud, og heller ikke lejlighed til at lægge stort mod for dagen. Når udgiveren siger: „Det skal endog være kommet til en ligefrem håndgribelig scene mellem ham og enkedronningen“ [3]), er det mig ubekendt, hvorpå denne påstand, der sikkert er urigtig, bygges. Det hele afgjordes jo i statsrådet, hvor hverken han eller enkedronningen var tilstede.

Engeltstofts beretning om hans modløshed d. 2. April 1801 er vel bekendt, og det nytter kun lidt, at udgiveren taler om, at den skriver sig fra hertugen af Augustenborg, der var R.'s uven, når han selv anfører et brev fra dennes

---

[1]) S. 64.
[2]) S. 86.
[3]) S. XXXVI.

kone, der siger netop det samme[1]. D. 3. April skrev han til sin søn; brevet begynder: „Kære Christian! Måske og og sandsynligvis er dette det sidste brev, som jeg sender dig. Min velsignelse følge dig, du gode søn, og alle dine søskende . . . . Denne dag vil sandsynligvis være den sidste i den afgørende kamp, og byen vil blive bombarderet også i sine længst bortliggende dele. Alles mod er fortræffeligt, men vi ere overvundne og må sandsynligvis dø på vore ruiner . . . Alt er tabt“ o. s. v.[2]. Det er visselig ikke på den måde, man ønsker, at de højest stillede skulle tænke og tale, når et folk kæmper for sin tilværelse. — I 1807 forlod han København, inden belejringen begyndte.

Det er ikke meningen at beskylde R. for personlig feighed. der jo næsten er en sjældenhed mellem mænd. Han har vist en anden slags mod, som måske vilde have svigtet mange af de tapreste helte fra d. 2. April, når han gennemførte de store reformer trods den uvillie, de vakte hos flertallet af hans standsfæller, og endnu mere, når han uagtet den store kærlighed, han nærede til sin slægt og især til søsteren, den ene gang efter den anden udsatte sig for hendes ikke skånsomme vrede. Han vilde ikke give hendes svoger L. Stolberg administrationen over Grevskabet Rantzau i året 1789, fordi en anden ansøger var bedre skikket dertil, og han modstod hendes og alle sine holstenske venners vrede over forordningen 15. December 1802, der pålagde landskatten i hertugdømmerne, også på de adelige godser, der mistede deres skattefrihed for fremtidige skatters vedkommende[3]. Jeg tænker mig nærmest, at der i krigen selv har været noget, der har oprørt R. Hele hans virksomhed gik ud på den fredens gerning, der ved den vilde blive forstyrret; han kunde vel beundre heltemodet; men i sig selv følte han intet af den løftelse, det giver et folk at kæmpe for sin tilværelse.

Grunden hertil har vel også været, at han kun halvt

[1] S. 286 anm. 114.
[2] S. 114.
[3] S. 111. 119. 123.

hørte til det danske folk. Det, som driver et folk til modigt forsvar, er jo ikke, at det vil beholde sit land, sin konge o. s. v., men det er de umiddelbare følelser af fædrelandets værd og betydning. Han kan nok prise Danmark, „det danske folk er vel det mindste, men det bedste folk“, han beklager den stakkels søster, der bor i hertugdømmerne, „et afskyeligt land, hvor al fællesånd er udslukt, og hvor der bliver skumlet over enhver regeringshandling ... Vel os, vi stakkels dumme Danske, som ikke have spist af kundskabens træ på godt og ondt og endnu bestandig prise os som det lykkeligste folk“ (1811)[1]. Men det er landet, folket, kongen, han føler sig knyttet til, ikke nationen. Han har ret betegnende sagt: „Når den danske ånd herskede i Danmark, følte jeg mig tysk, når den tyske ånd regerer i Tyskland, føler jeg mig dansk. Den ånd, jeg taler om, er selvbehagets“ (des Eigendünkels)[2]. — R. var i modsætning til sine søskende ikke literært interesseret[3]. Han taler ikke meget om, hvad han læser; men hvor det nævnes, er det tysk literatur. Tysk har sikkert også udelukkende været talesprog i hans hus, og jeg er ikke nær så sikker på som udgiveren, at det er „grebet ud af luften“, når Engelstoft fortæller om en datter af ham, der på et hofbal forbavsede kronprinsen ved ikke at kunne tale dansk. Lærere, kammerjomfruer o. s. v. have sikkert været tyske, og det smule dansk, børnene have lært, har sagtens været vestlollandsk, en dialekt, der ikke vilde tage sig ud på et hofbal.

Det er aldeles afgjort, at det 1784 var det tyske parti, der sejrede over det danske; men det er lige så afgjort, at var dette ikke sket, vilde landboreformerne ikke have fundet sted; men det kan ikke undre os, at det altid har forekommet det danske folk som en ydmygelse, at dette store fremskridt skyldes fremmede, og ydmygelsen bliver ikke mindre, når disse, som Reventlowerne, høre til en slægt, der burde være

[1] S. 166. 142.
[2] S. 191.
[3] Det ser helt mærkeligt ud, når han s. 41 taler om „Mein Gedicht an Stolberg“.

blevet dansk, men som i mange led havde bevaret sin tyskhed på dansk grund.

Hvad her er meddelt har langt fra udtømt indholdet af Reventlows breve og optegnelser. Men forhåbentlig har det kunnet give læserne en forestilling om, hvor mange træk til et levende billede af ham her er leveret. Men just fordi det har været et fortjenstligt arbejde at udgive denne bog, vilde det også være ønskeligt, at det var sket på en måde, som var fuldt tilfredsstillende. Det vil ikke undre nogen, der kender de vanskeligheder, der ere forbundne med udgivelsen af aktstykker, at der findes fejl i en bog, som, så vidt vides, er en yngre forfatters første arbejde i denne retning; men der er for mange af sådanne steder, der se så påfaldende ud, at de burde have vakt udgiverens mistanke, og der er ikke få fejllæsninger af en sådan beskaffenhed, at en opmærksom læser selv kan rette dem uden at have set manuskriptet. — Foruden hvad der alt er påpeget i det foregående, skal jeg nævne nogle eksempler. S. 70 står der: „Fürchte nicht, dass wir je Plusmasters, das ist wider unsere Natur, aber Jux Verderbers von gantzem Herzen“, en sætning, der er mig uforståelig. — Det samme er tilfældet med ordet „Rotznäsgens“, et kælenavn for R.'s børn (s. 74). — S. 94 „Riderød“, et øgenavn. Hvis det er skrevet således, burde det være forklaret, at det formodentlig er: ridder Rød, en betegnelse for et upålideligt, troløst menneske. — S. 112 „k u p h i s c h oder paulisch oder lutherisch“. Skal være kephisch, af Kefas, 1. Kor. 1, 12. — S. 124: „variantis variantibus“, formodentlig: variatis variandis. — S. 150, den 10de linie fra neden er der en trykfejl, der gør meningen uforståelig, og som bør rettes i et følgende bind. — Det værste ved den slags fejl er, at de gøre læseren usikker; er der så mange, og det tør vel siges så slemme, frygter man for, at der er flere, og jeg vil ikke nægte, at der har været mange steder, også hvor man kunde få en mening ud, hvor jeg har været bange for, at der var læst fejl.

Om anmærkningerne er der alt talt. Det skal kun tilføjes, at der er en sådan, der er urigtig. S. 140 fortæller R.,

at der ved kongens kroning blev sunget en sang, hvori der stod: „Magt, som vold og svig har vundet, duggens dråbe lig forgår“, og han tilføjer: „Hvordan mon T..... har været tilmode ved den sang?“ I anmærkningen hertil står: Thaarup, rigtignok med spørgsmålstegn. Men T. er den svenske gesandt Tawast, hos hvem de anførte ord jo nok kunde vække adskillige tanker. — Det kunde vel også 216 være anført, at det er urigtigt, når R. antager, at P. A. Heibergs kone 1801 var frugtsommelig.

Når en samling aktstykker som denne, der angår danske forhold, forelægges et dansk publikum, kan det gå an, om der end findes fejl og mangler i den. Vi have mange midler til at rette det urigtige og udfylde det ufuldstændige. Men det er udgiverens hensigt, at de to sidste bind tillige skulle udkomme på Tysk. I så tilfælde må de, hvis de skulle kunne benyttes af fremmede, være ledsagede af rigeligere oplysninger, og hvis de skulle gøre den danske historiegranskning ære, bør teksten være behandlet med større omhu.

L. Koch.

Fortegnelse over dansk historisk litteratur fra året 1894

vedrörende Danmarks historie.

Ved **M. Mackeprang.**

I. Tidsskrifter.

Danske Magazin. 5. Række. 3. Bd. 2. H. S. 97—192. Kbh. 4°.

C. F. Bricka. Fire Breve fra Christiania, skrevne af Johan Frederik Bartholin i Aarene 1763—82. S. 97—104. — E. Holm. Depeche af 12. (23.) April 1767 fra Gehejmeraad C. v. Saldern og Generalmajor Filosofof til den russiske Regering. S. 104—15. — C. F. Bricka. Efterretninger om den danske Flaade i Efteraaret 1657. S. 115—51. — Smaastykker. E. Holm. Et Par Breve vexlede mellem Kong Kristian VI og Kronprins Frederiks Hofmarskal Adam Gottlob Moltke angaaende Prinsens formentlige Udsvævelser. S. 151—54. A. Leigh-Smith. Et Brev om General Armfeldts Tilbagetog over Tydalsfjeldene i Januar 1719. S. 154—55. — C. S. Christiansen. Udsigt over en del af brevstoffet i Jens Bircherods dagbøger. S. 156—82. — H. F. Rørdam. Aktstykker til Universitetets Historie i Tidsrummet 1661—1732. S. 182—92.

Historisk Tidsskrift. 6. Række. 4. Bd. 3. H. S. 483—813. 5. Bd. 1. H. S. 1—273. Kbh.

Af indholdet fremhæves: O. Blom. Om Brugen af Bøsser og Bøssekrudt i Hansestædernes Krige mod Valdemar Atterdag. S. 483—518. — A. Tuxen. Overfaldet paa Hamburg 1686. S. 519—62. — J. Jónsson. Fæstebondens kår på Island i det 18. århundrede. S. 563—645. — Litteratur og Kritik. P. Lauridsen: R. Mejborg. Nordiske Bondergaarde i det XVIde, XVIIde og XVIIIde Aarhundrede. 1. Bd. Slesvig. Tillæg til 1. Bd. S. 646—72. — J. Steenstrup. Danske Helgeners Levned. 1.—2. H. (Skrifter udg. af Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse.) S. 672—90. — M. Mackeprang. Fortegnelse over fremmed historisk litteratur fra

året 1892 vedrörende Danmarks historie. S. 691—711. — Smaastykker. H. C. Bering Liisberg. Er Christian IV død i Taarnkammeret paa Rosenborg? S. 712—21. J. Steenstrup. I hvilket Aar døde Svend Estridsson? S. 722—29. J. Steenstrup. Dobbelte Navne. — Erik Lam. — David. S. 729—41. J. Steenstrup. Fotevig. S. 741—47. C. F. Bricka. Naar fødtes Digteren Henrik Hertz. S. 747—50. — P. M. Stolpe. En Familiehistorie fra det 18. Aarhundredes Midte. S. 1—44. — J. Paludan. Ere Toveviserne danske eller svenske? S. 45—62. — L. Koch. Struensees Parti. S. 63—120. — En Brevvexling mellem Andræ og Krieger under Londonerkonferencen 1864. Udg. med orienterende Bemærkninger af P. Andræ. S. 121—82. — P. Lauridsen. Om Bispedømmet Slesvigs Sognetal i Middelalderen. S. 183—222. — M. K. Zahrtmann. Til Belysning af Bornholmernes Opstand mod de svenske 1658. De danske Kilder. S. 223—42. — Litteratur og Kritik. A. Tuxen: Das Leben der Prinzessin Charlotte Amélie de la Trémoïlle, Gräfin von Altenburg (1652—1732). Erzählt von ihr selbst, eingeleitet, übersetzt und erläutert von R. Mosen. S. 243—53. — M. Mackeprang. Fortegnelse over dansk historisk litteratur fra året 1893 vedrörende Danmarks historie. S. 254—73.

Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. II. Række. 9. Bd. 1.—3. H. Kbh.

Af indholdet fremhæves: A. Olrik. Skjoldungasaga i Arngrim Jonssons Udtog. S. 83—164. — F. Uldall. Om Vinduerne i de jydske Granitkirker. S. 213—324.

Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udg. af Generalstaben. 6. Bd. 4. H. S. 341—472. Kbh.

Af indholdet fremhæves: Kancellipræsident Kaas's Breve til Niels Rosenkrantz under hans Sendelse til det franske Hovedkvarter 1813. S. 341—74. — Niels Rosenkrantz's egenhændige Breve til Frederik VI, Juni—Avgust Maaned 1813. S. 375—416. — Frederik VI's Breve til Niels Rosenkrantz i Juni—Avgust Maaned 1813. S. 417—22. — Frederik VI's Brevvexling med Statholderen i Norge, Juni—Avgust Maaned 1813. S. 422—452.

Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi. Redaktion: C. Bruun, A. Hovgaard, P. F. Rist. Aarg. 1894. 1.—2. Halvbd. Kbh.

Af indholdet fremhæves: I 1. halvbd. V. Bang. Tobakken i Fortiden, særlig i Danmark i det syttende og attende Aarhundrede. S. 1—22, 99—118. — J. Martensen. Om Holberg og den efter Kong Frederik den Femtes Thronbestigelse gjenoprettede danske Skueplads. S. 23—56. — Breve til og fra bekjendte Mænd og Kvinder. I. Breve til Balletmester August Bournonville. Mdl. af C. Bournonville. S. 57—64. — Fra Peder Hjorts Ophold i Rom 1818—19. Mdl. af I. Falbe Hansen. S. 65—118. — Kongsted Rasmussen. Generalforsamlingen i Brændevinsbrænderlauget 1803. S. 119—28. — M. Fibiger. Adolf Fibiger. Et Livsbillede fra Frederik den Sjettes Dage. S. 129—72. — E. Gigas. Nogle historiske Antegnelser til Oehlenschlægers St. Hansaften-Spil. S. 173—212. — J. C. W. Hirsch. Danske Adelsmænd i Wallensteins Lejr. S. 213—41. — F. Krarup.

Axel Juel, Kommandant paa Dansborg 1681—85. S. 242—74. — Brev fra en Student til hans Fader, da Svenskerne laa for Kjøbenhavn i Aaret 1700. Mdl. af C. S. Christiansen. S. 275—76. — Brevvexling fra August Hennings' Reise i Jylland i Efteraaret 1779. Ved J. Bloch. S. 277—340. — C. F. Paludan. Blade af de danskvestindiske Øers Historie. Tildels efter utrykte Kilder i Arkivet paa St. Thomas. S. 341—65. — J. Martensen. Om Pernilles korte Frøkenstand. S. 366—80. — I 2. halvbd. L. Daae. Peter Frederik Suhm og den Angellske Familie. S. 1—22. — C. L. Tuxen. Et Blad af Dansk-Asiatisk Kompagnis Historie. S. 23—40. — Breve til og fra bekjendte Mænd og Kvinder. III. Breve fra Werner Hans Frederik Abrahamson Læssøe til hans Moder. S. 67—72. IV. Breve til Maleren C. V. Eckersberg. Mdl. af I. W. Morch. S. 188—202. — F. Meidell. To Pengematadorer i Danmark i det 17. Aarhundrede. S. 73—111. — En Officers Optegnelser. Af Dagbøger og Breve fra Aarhundredets Begyndelse. Ved E. G. E. Bodenhoff. (Officeren er generalmajor F. G. v. Müller, † 1882.) S. 137—87, 218—81. — En Ansøgning fra 1772. S. 203—04. — T. Stein. Christen Christensen, Dansk Medaillør. Biografisk Skizze. S. 205—17. — Bag det kongelige Theaters Kulisser 1836. Mdl. af F. V. Christensen. S. 282—84. — Af en Degns Liv og Levnet. Mdl. af Grove-Rasmussen. S. 285—333. — Af Henrik Steffens' Dagbog i Aaret 1794. Ved L. Daae. S. 334—37. — M. K. Zahrtmann. Lybækkerne paa Bornholm. S. 340—63. — G. Bang. Fru Sofie Lykke, en Adelsdame i det 16. Aarhundrede. S. 364—78. — n— m—: Om Oprindelsen til Stednavnet Korinth. S. 379—80.

Danskeren. Tidsskrift for Land og By. Udg. af J. Jungersen, F. Nygård og L. Schrøder. XI. Bd. S. 193—380. XII. Bd. Kolding.

Af indholdet fremhæves: I XI. bd. L. Schrøder. Fra Agger og Harboøre. S. 231—46. — H. Rosendal. Grundtvig og Sønderjylland. S. 257—83 og XII. bd. S. 31—64. — F. Wexelsen. Et „Vennemøde“ i en norsk Fjeldbygd. S. 321—30. — I XII. bd. L. Wagner. Fra Ernst Triers Ungdom. S. 106—15. — Brudstykker af Breve fra E. Dalgas. Mdl. af L. Schrøder. S. 188—90. — M. Mørk. N. F. S. Grundtvigs Naturopfattelse. Fædrelandssangen. S. 193—205. — H. Brun. Fra mine første halvtredje Aar i Kristiania. S. 257—92, 321—60. — L. Schrøder. Den danske Højskole. Foredrag. S. 361—72. — Indhold af Maanedskriftet Danskerens tolv Bind. VIII s.

Vort Forsvar. Organ for Foreningen til Forsvarssagens Fremme. 14. Aarg. Kbh. Folio.

Af indholdet fremhæves: J. Clausen. Cai Ditlev Hegermann Lindencrone. — P. N. Nieuwenhuis. Generalløjtnant Cai Ditlev Hegermann Lindencrone. Nr. 341. — H. Clausen. Erindringer om Krigen 1864. Nr. 341—42, 46. — En østrigsk Officers Beretning om Kampen ved Sankelmark. Nr. 345. — L. le Maire. Generalløjtnant Peter Frederik Steinmann. Nr. 346. — O. Vaupell. Billeder af Mindestenene fra Krigen 1848—50 rundt om Flensborg Fjord. Nr. 348—49. — O. Vaupell. Grev Henrik Holck. Dansk Oberst og tysk General-Feltmarskal, Herre til Ravnholt. Et Tidsbillede fra 30-Aarskrigen. Nr. 350—51. — Løjtnant Anker. Nr. 351. — Svenskerne paa Kronborg. Nr. 353. — C. Vaupell. Erindringer fra mit

Lazaretliv. Mdl. af O. Vaupell. Nr. 354—56. — Lesser. Om 9de Infanteriregiment. Nr. 355. — A. Larsen. Lidt om Begivenhederne i Holsten i Efteraaret 1813. Nr. 357, jfr. Nr. 359. — O. Vaupell. Oberst Frederik Ludvig Brock. Nr. 365. — O. Vaupell. John Christian Schrødersee. Nr. 366.

Samlinger til jydsk Historie og Topografi. 2. Række. 4. Bd. 2.—3. H. S. 117—356. Aalborg.

Af indholdet fremhæves: J. Olsen. Varde og Omegn, særlig med Hensyn til de kejserliges Indfald 1627. S. 117—51, 280—344. — D. H. Wulff. Bidrag til Aalborg Bys Historie. S. 152—229. — C. V. Christensen. Nogle Meddelelser om Nørbækgaard. S. 230—79. — I. P. Bøttiger. Om Stifterinden af Hansted Hospital Dorthe Hansdatter. S. 345—49. — Privilegium for Indbyggerne i Hjerting, Ho og Oxby paa at søge Erhverv ved Sejlads. Mdl. af V. Bang. (Fra 1688.) S. 350—51. — V. Bang. Lidt mere om Familierne Trellund og Baggesen. S. 352—54.

Sønderjydske Aarbøger. 1894. Udg. af H. P. Hanssen-Nørremølle, G. Johannsen og P. Skau. Flensborg.

Af indholdet fremhæves: G. Johannsen. Jakob Plaetner. S. 12—16. — J. Ottosen. P. Hiort Lorenzens besøg i København ved nyårstid 1843. S. 17—32. — H. V. Clausen. Nordslesvig 1863—93. Den nationale stilling på landet. S. 33—146. — A. D. Jørgensen. Markær kloster i Angel. S. 147—56. — De „47“. S. 157—60. — Nogle Uddrag af R. Mejborgs Bog: Slesvigske Bøndergarde (1500—1800). Ved Forfatteren. S. 161—244. — F. Barfod. P. H. Lorenzens danske tale. S. 245—46. — I. Ulrik. Vort Folks Sydgrænse. S. 247—48. — A. D. Jørgensen. Kong Kristian VIII. og den danske sag i Nordslesvig. S. 249—83. — N. N. Oversigt over historisk litteratur fra året 1893 vedrørende Sønderjyllands historie. S. 284—304.

Sunnanfari. Mánaðarblað með myndum. Ritstjori: J. Þorkelsson. III. Nr. 7—12. IV. Nr. 1—6. Kpmh. 4°.

Af indholdet fremhæves: Ó. D.: Einar Hjörleifsson. S. 49—51. — Séra Páll Pálsson. S. 59—60. — Ó. D.: Arni Magnússon um galdra. S. 63. — Arni Magnússon i Ögri og Kristín Guðbrandsdóttir. S. 65—66. — Elztu skáldsögur sem snerta Ísland á útlendum málum. S. 70—71, 77—78, 3—6. — Clausen etazráð. S. 73. — S. M. Jónsson. Erlendúr Pálmason i Tungunesi. S. 75—76. — V. Briem. Helgi Magnússon i Birtingaholti. S. 76—77. — Einar Baldvin Guðmundsson. S. 90. — K. S.: Dr. Þorvaldur Thóroddsen. S. 9—10. — Þ. Gíslason. Jón Ólafsson. S. 17—18. — Ó. Dov. Tveir fræðimenn. S. 25—28. — Íslendíngar i tveimur dönskum leikritum. S. 30—31, 38—39, 46—47. — Þ. E.: Benidikt Gröndal. S. 33—35. — Landvarnir á Íslandi. S. 37—38. — Páll Pálsson amtsskrifari. S. 41—42.

Personalhistorisk Tidsskrift. 3. Række. 3. Bd. Kbh.

Af indholdet fremhæves: F. Krarup. Gabriel Milan og Somme af hans Samtid. S. 1—52. — Hans Jensen Grønbechs Slægtebog. Mdl. af E. A. Thomle. S. 52—64. — H. W. Harbou. Nogle Bemærkninger om Familierne von der Lippe i Norge og Danmark. S. 65—71. — J. C. Joensen. Lidt om Familien Egedes Efterkommere

i Grønland. S. 71--79. — Breve fra Jernværksejer Jakob Aall til Sorenskriver (tilsidst Amtmand) G. P. Blom 1815—1840. Udg. af L. Daae. S. 81—98. — Optegnelser om Familien Pritzier. Mdl. af H. J. Huitfeldt-Kaas. S. 98—103. — Fremmede Adelsslægter i Danmark. Ved L. Bobé og C. E. A. Schøller. V. Vieregg. S. 103—18. — Thiset. Bidrag til den danske Adels Slægthistorie. V. Rosenkrantz-Slægtens Erhvervelse af Tange. S. 119--23. VI. „Fru Anne Holgers". S. 124—26. VII. Frost — von Frost. S. 163—74. VIII. Markmand-Slægterne. S. 174—88. — V. Bang. Nogle Oplysninger om Steen Steensen Blichers Forfædre. S. 126—30. -- C. S. Christiansen. Udsigt over en del af brevstoffet i Jens Bircherods dagbøger. S. 131—44, 194—214. — E. A. Thomle. Nogle Oplysninger om de ældste Slægtled af Familien Garmann i Norge. S. 145—62 — P. K. Thorsen. En Oplysning om Sprogmanden Jens Høysgaard. S. 189. — E. A. Thomle. Nogle Bemærkninger i Anledning af „Lidt om Familien Egedes Efterkommere i Grønland". S. 190—92. — G. Bang. Peder Gyldenstjernes Ungdomsliv. S. 192—94. — Rektor Hans Holmboes Selvbiografi, mdl. og afsluttet ved D. Thrap. S. 217—49. -- Melchior Augustinussøns Annaler (1670—1705). I Uddrag ved L. Daae. S. 250—80. — F. C. Sommer. Er Præsten Anders Svendsen i Soderup Stamfader til Slægten Hvass? S. 281—86. — S. A. Sørensen. Jørgen Rohweder, kaldet Steinberg. En dansk Partigjænger under Torstenson-Fejden. S. 287—301. — C. Bruun. Nogle Bemærkninger om Retten til Efternavn, i Anledning af Navnet du Plessis de Richelieu. S. 302—12. — Tillæg. H. F. Grandjean. Dødsfald i Danmark 1893. 24 s. — W. Rasch. Dødsfald i Norge 1893. 17 s.

Soransk Tidsskrift, udg. af det Soranske Samfunds Bestyrelse. 2. Bd. 2. H. Kbh.

Af indholdet fremhæves: P. Hennings. Fortegnelse med tilføjede biografiske Notitser over de i Tidsrummet 1873—93 fra Sorø dimitterede Studenter. S. 1—43. — F. C. Matthiesen. Rektor P. K. Blichert 1828—94. S. 44--52. — Fortegnelse over de i Aarene 1890—94 afdøde Medlemmer af Soransk Samfund. S. 83—94.

Kirkehistoriske Samlinger. 4. Række. 3. Bd. 2.—3. H. S. 209—640. Kbh.

Af indholdet fremhæves: V. Bang. Fra Kirketvangens Tid. S. 209—10. — En Parallel til Salmen „Du Herre Christ". S. 210. — Provst Aleth Hansens Erindringer om hans første Præstevirksomhed i Husby i Angel. Ved H. F. Rørdam. S. 211—75. — Kr. Erslev. Akterne i Processen mellem Erik Menved og Jens Grand. S. 276—304. — H. Olrik. Når blev biskop Valdemar tagen til fange? Kritik af en nylig fremkommen kronologisk Undersøgelse. S. 305—24. — Bidrag til Ledøje og Smørum Sognekalds Historie. S. 325—44. — Kirke- og kunsthistoriske Møder afholdte i Aaret 1893. J. Lange. Oprindelsen til den nuværende Domkirke i Roskilde. S. 347—63. H. F. Rørdam. Roskilde i Reformationstiden. S. 363—94. — Smaastykker. D. H. Wulff. Om Retten til at holde Ligprædiken. S. 407—21. H. Olrik. Tilföjelser og rettelser til „Bidrag til Danmarks kirkehistorie, hentede fra Clairveaux og Citeaux". S. 421—25. Rektorerne ved Aalborg Skole 1574—1684. S. 425—28.

E. V. Lose. Smaating om Skeby-Otterup Sogne. S. 428—32. — H. F. Rørdam Om Valfarterne til Kippinge før og efter Reformationen. S. 433—86. — H. F. Rørdam. General-Kirkeinspektions-Kollegiets ældste Forhandlinger. S. 487—518. — H. F. Rørdam. Blade af Waisenhusets ældste Historie. (Fortsættelse.) S. 519—62. — Efterretninger fra Laaland. S. 563—608. — W. Woll. Træk af romersk-katholsk Propaganda i forrige Aarhundrede. S. 609—17. — L. Daae. Af Provst, Mag. Peder Langes Optegnelsesbog. S. 618—30. — Smaastykker. En Præsts Advarsel mod Kortspil. S. 631—34. En forhenværende Præst søger militær Ansættelse. S. 634—37. Præsteskabets Udgift i Sjælland til den svenske Konge Carl Gustav i Kjøbenhavns Belejrings Tid, funden iblandt en gammel Præsts Papirer. S. 637—38. Om Stenstrup og Ollerup Præstekald i Fyn. S. 638—39. Et lille Bidrag til M. Klavs Christoffersen Lyskanders Historie. S. 639—40.

Dansk Kirketidende. Udg. af J. H. Monrad og L. J. Moltesen. 1894. Kbh.

Af indholdet fremhæves: J. H. Monrad. F. A. Holstein og N. F. S. Grundtvig. Nr. 24. — J. H. Monrad. Grundtvig og Fredrikskirken. Nr. 41. — P. Riemann. Bagger og Grundtvig. Nr. 43.

Vor Ungdom. Tidsskrift for Opdragelse og Undervisning. Udg. af H. Trier og P. Voss. Aarg. 1894. Kbh.

Af indholdet fremhæves: J. Collin. L. Lund og hans Forfattervirksomhed. S. 15—26. — A. E. Eriksen. Rektor Benjamin Dass. Et bidrag til norsk skolehistorie. S. 349—416. — C. C. Clausen. En Læsebog fra Aar 1800. S. 711—20. — F. Dahl. F. C. Granzow. 1838—1894. S. 725—28.

Højskolebladet. 19. Aarg. Kolding. 4°.

Af indholdet fremhæves: J. Vedel. Et Minde om Kold. Nr. 5. — I. P. Lauesgaard. Anders Jensen Meldgaard. „Sigurd Lind“. Nr. 7. — S. Müller. Carl Bloch. Nr. 9—10. — H. Rosendal. Poul Martin Møller. Nr. 11—12, 14, 16—18. — M. Eskesen. 1794 — 30. Marts — 1894. Nis Lorenzen Lilholt. Nr. 13. — I. G. Pinholt. Af en Landsbyskolelærers Levned. Gravers Orloff. — N. Hansen. Otto Jakobsen. Forstander for Frerslev Højskole ved Fredriksborg, senere Præst i Nykjøbing på Mors og i Börglum. Nr. 17, 20 — F. Nygard. Hans Tausen. I Anledning af hans 400-Aars Fødselsfest. Nr. 18—21. — L. Schrøder. Om Ernst Trier. Nr. 22—32. — H. Nutzhorn. Hans Svejstrup. Nr. 24. — E. T. Kristensen. Lidt mere om Orloff. Nr. 27, jfr. Nr. 28. — H. Nutzhorn. Andrea Gelert Franks. Nr. 34. — H. Rosendal. Grundtvigs Højskoletanke. Nr. 36. — J—n.: Forstander Rs. Hansen, Vældegaard. Nr. 36. — P. S. Støvring. Søren L. Meldgaard. Nr. 37. — H. R. Egebjerg. Jens Lund og Sofie Lund. Fem og tyve Aars Højskolevirksomhed i Vejstrup. Nr. 40. — V. Pinholt. Den vestjydske Klitplantnings Historie og Udvikling. Nr. 42, 44. — M. Eskesen. Henriette Gubi. Nr. 44. — O. O. Barfod. Thomas Rørdam. 1836—1894. Nr. 45. — P. Andresen. Et Par Ord om Sten Blicher som Landmand. Nr. 49.

Friskolens Tidende. Ugeblad for Hjem og Skole. Udg. af Kl. Berntsen. 2. Aarg. Assens.

Af indholdet fremhæves: S. Rasmussen. Ernst Trier. Nr. 7—8. — Danske Minder i Normandiet. Nr. 17. — Balles Lærebog og „de stærke Jyder“. Nr. 35.

Dania. Tidsskrift for Folkemaal og Folkeminder, udg. for Universitets-Jubilæets danske Samfund af O. Jespersen og Kr. Nyrop. 2. Bd. 3. H. S. 289—364. 3. Bd. 1. H. S. 1—48. Kbh.

Af indholdet fremhæves: I 2. bd. E. Gigas. Om dekorerede Fornavne paa Dansk. S. 289—94. — M. Kristensen. Bidrag til den jyske litteraturs historie. III. Den nyeste tid (efter 1850). S. 295—312. — Kr. N.: Oprindelsen til en dansk salme. S. 333—37. — H. F. Feilberg. Håndværkerskikke. S. 339—41. — H. F. Feilberg. Sagnfornyelse. S. 351. — I 3. bd. Th. A. Müller. Et par studier fra Læsø. S. 1—20. — H. F. Feilberg. Nogle uddrag af ældre bøger. S. 36—41. — E. Gigas. Mere om dekorerede Fornavne paa Dansk. S. 42—45.

Aarbog for dansk Kulturhistorie. 1894. Udg. af P. Bjerge. Kolding. 208 s.

Af indholdet fremhæves: P. Hansen. Ole Skovløber. S. 1—29. — Bondestandens Kaar i det sydlige Jylland i Midten af det attende Aarhundrede. Mdl. af O. Nielsen. S. 30—54. — H. F. Feilberg. Et Kapitel af Folkets Sjæletro. S. 55—125. — Christen Simonsens Historier. Ved P. Bjerge. S. 126—61. — N. Rasmussen-Søkilde De jordegne Bønder i gamle Dage. S. 162—208.

Tilskueren. 11. Aarg. Kbh.

Af indholdet fremhæves: K. Madsen. Viggo Johansen. S. 215—35. — A. Oppermann. Et Stebarn i Administrationen. S. 235—46. — To Breve fra Brødrene Kierkegaard. Mdl. af E. Collin. S. 236—40. — A. Oppermann. Dalgas og Hedeplantningen. S. 425—49. — C. Th. Sørensen. Kielertraktaten. S. 591—607. — C. St. A. Bille. Det national-liberale Parti. S. 737—63.

Studenterbladet. Redig. af C. Behrens. 1894. Nr. 1—39. Kbh. 4°.

Af indholdet fremhæves: J. H. Lorck. I Anledning af „Genboernes“ Jubilæum. Nr. 1. — A. Sørensen. Kristian Mantzius' sidste optræden i „Genboerne“. Nr. 2—3. — Otto: Vilhelm Thomsen. Nr. 8. — H. Olrik. Justérmester Ernst Bruun. Nr. 25. — Martin: Regensliv. Nr. 28. — S. Schandorph. Studentererindringer fra Slutningen af Halvtreserne. Nr. 30, 32. — K. B.: Endnu lidt om Ploug. Nr. 32. — N. Nielsen. Et Overblik. Nr. 33 (Kvindernes adgang til universitetet). — G. Hetsch. William Sporon. Nr. 37. — S. L.: Christian Lund. Nr. 38. — Konferentsraad Wegeners Vise. Mdl. af O. Zinck. Nr. 39.

Tidsskrift for Kunstindustri. 10. Aarg. Kbh. 4°.

Af indholdet fremhæves: F. J. Meier. Gamle Lofts- og Vægdekorationer i „Erichsens Palais". S. 1—20. — R. Mejborg. Nogle Arbejder udførte af Landsbyhandværkere omkring Ar 1800. S. 37—43. — A. Thiset. Om danske By- og Herredsvaaben. S. 71—83, 183—98. — H. C. Bering Liisberg. Audienshuset og Kongens Gemak paa Frederiksborg før og efter Branden i 1665. S. 84—99. — L. Fenger. Fløjstangen paa Børsen. S. 127—29. — P. Brock. Dansk Emaillemaleri. S. 129—31. — P. Krohn. Kunstindustrimuseets Sommerudstilling 1894. Den magnussenske Samling. S. 137—43. — *Xης.*: Det Lykke'ske Elfenbens-Chatol. S. 160—62. — E. H.: Fem og tyve gamle danske Sølv-Arbejder paa Kunstindustrimuseets Sommerudstilling. S. 162—67.

Tidsskriftet *Bogvennen,* udg. af Foreningen for Boghaandværk. MDCCCXCIII. Kbh. 1894. 4°.

Af indholdet fremhæves: H. O. Lange. Bidrag til Lübecks Bogtrykkerhistorie i det 15. Aarhundrede. S. 1—24. — H. O. Lange. En dansk astrologisk Tabel fra vor Bogtrykkerkunsts ældste Tid. S. 36—37. — F. H.: Afdøde danske Boghaandværkere. I. Hans Christian Henneberg. S. 44—50. II. Jens Jørgensen. S. 50—51.

Naturen og Mennesket. Illustreret Maanedsskrift for Naturkundskab og Naturbeskrivelse. 11.—12. Bd. Kbh.

Af indholdet fremhæves: I 11. bd. A. Olrik. „Den lille Rødhætte" og andre Æventyr om Mennesker, der bliver slugt levende. S. 24—39. — H. F. Fejlberg. Drager, Lindorme og Slanger i Folkets Tro. S. 164—95. — I 12. bd. P. Levin. H. C. Andersen og Naturen. Et Kapitel af Naturskildringernes Historie. S. 273—85. — O. Sommer. Gamle Kjen Degns. En Levnedsbeskrivelse fra den vilde Hede. S. 339—57. — A. Oppermann. Naaletræernes Indvandring i Danmark. S. 402—15.

Tidsskrift for Toldvæsen. 12. Aarg. Kbh.

Af indholdet fremhæves: Overtoldinspektør Neuhaus. S. 7—8, 96—97. — B. Petersen. Personalia ved Ebeltoft Toldsted. S. 191—201. — X. „De gode gamle Dage", en Stump Kulturhistorie. S. 237—38. (En interessant konduiteliste fra 30erne.)

Haandværkerbladet. Fællesorgan for dansk Haandværk og Industri. 11. Aarg. Kbh. Folio.

Af indholdet fremhæves: Carl Hansen. Nr. 13. — Af en Borgerforenings Liv. Nr. 26. — En gammel Haandværkerstiftelse. Nr. 27. — C. V. Nielsen. Professor Hetsch og Tegneundervisningen. Nr. 28—29. — Bødkerlavet i Odense. 50-aarigt Jubilæum som Mester i dette Lav. Nr. 34. — Jakob Nielsen. Nr. 37. — Snedkernes Lavshus i Kjøbenhavn. Nr. 53. — Nicolai Hald. Nr. 60. — Det tekniske Selskab i Odense. 1844—1894. Nr. 92. — A. N. Dragsted. Nr. 95.

Hospitalstidende. Optegnelser af praktisk Lægekunst fra Ind- og Udlandet. 36.—37. Aarg. 4. Række. 1.—2. Bd. Kbh.

Af indholdet fremhæves: I 1. bd. V. Haderup. Om Struensees Medicinalreformer. S. 386—88, 409—11. — G. Norrie. Historiske

Notitser. I. Hvorledes anbragte man Sindssyge for 100 Aar siden. S. 486—90. II. Kjøbenhavns Sindssygeanstalt i forrige Aarhundrede. S. 790—94. — E. Ehlers. Den spedalske Sygdom paa Island. S. 984—98, 1015—1022. (Også dens historie.) — P. Schmidt. Spedalskhed paa Færøerne i det 17de Aarhundrede. S. 1041—42. — I 2. bd. G. Norrie. Historiske Notitser. III. Lægehonorarer i Danmark i gamle Dage. S. 205—16. — Adolph Hannover. S. 739—43.

Ugeskrift for Læger. 5. Række. 1. Bd. Kbh.

Af indholdet fremhæves: F. Levison. Ligbrændingens Historie i Danmark. Nr. 16. — G. Friis. En forglemt Opdager. Nr. 24. (En skolelærer Plet, der 1791 foretog forskællige vaccinationer för Jenner.) — J. Petersen. Adolph Hannover. Nr. 29. — J. Petersen. Ludvig Israel Brandes. Nr. 38.

Illustreret Tidende. XXXV. Bd. (1. Oktbr. 1893—30. Septbr. 1894.) Kbh. Folio.

Af indholdet fremhæves: O. Vaupell. Hans Helgesen. Nr. 1. — A. Thorsøe. Andreas Frederik Krieger. Nr. 2. — J. Fabricius. Concertforeningen. Nr. 4. — W—d.: Niels Juel Simonsen. — E. Schiødte. Carl Bøgh og Carl Rasmussen. Nr. 6. — J. Clausen. Fra det store kongelige Bibliothek. Nr. 7. — J. E. Wilberg. Altertavlen i Bregninge Kirke paa Ærø. Jfr. Nr. 12. — Don Fulano. Assistenshuset. Nr. 8. — E. Schiødte. Professor C. F. Aagaard. Nr. 9. — A. Thorsøe. Peter A. F. S. Vedel. — C. Bergsøe. Erindringer om Fru Heiberg. Nr. 11. — Anton Klubien. Etatsraad Ph. W. Heyman. — C.: Etatsraad Anker Heegaard. — S. Michaëlis. Etatsraad Gustav Lotze. Nr. 14. — N. Bøgh. Cai Hegermann-Lindencrone. — I. F.: C. F. Schørring. — Litograf I. V. Tegner. Nr. 15. — Molbo. Mols. Nr. 16. — J. Nørregaard. Ernst Trier. Nr. 18. — S. Schandorph. Lidt om F. L. Liebenberg. — Generalpostdirektør Lund. Nr. 19. — Grev O. S. Danneskjold-Samsøe. — Ph. Weilbach. Frederik Christian Lund. Nr. 20. — O. Vaupell. Peter Frederik Steinmann. Nr. 23. — Jul. Chr. Gerson. Nr. 24. — Lars Kruse. Nr. 25. — O. Jespersen. Professor Vilhelm Thomsen. Nr. 26. — Erindringer om Kunstakademiets Skoler for et halvhundrede Aar siden. Af en Elev fra den Tid. Nr. 28. — V. Koch. Gotfred Burman Becker. — E. Schiødte. Erik Henningsen. Nr. 29. — A. Sørensen. Frederik Skouboe. Nr. 30. — F. v. Jessen. Dalgas. Nr. 31. — N. V. Dorph. Godfred Christensen. Nr. 32. — C. Lehmann. Kammerherre F. Wolfhagen. Nr. 33. — Ph. Weilbach. David Monies. — J. Schiøtt. Jacob C. F. Nielsen. Nr. 34. — N. Bøgh. Julie Sødring født Rosenkilde. — O. Hansen. Gabriel Sibbern. Nr. 35. — B. St. J. C.: Det store nordiske Telegraf-Selskab 1869—1894. Nr. 36. — E. Schiødte. Peder Mørk Mønsted. Nr. 38. — E. Blaumüller. Hans Adolf Brorson. — Robert Watt. — E. Collin. Fritz Hultmann. Nr. 39. — F. D.: Frederik Granzow. Nr. 40. — Einar Chr.: Kammerherre Fallesen. Nr. 42. — S. Michaëlis. Aksel Hansen. Nr. 43. — F. v. Jessen. Af en gammel Officers Erindringer. Nr. 44. — J. Petersen. Adolph Hannover. — V. Møller. Richard Kaufmann. Nr. 46. — F. v. Jessen. Det apostoliske Vikariat i Danmark. Nr. 48. — K. Madsen. Professor Etatsraad Lorens Frølich. Nr. 49. — J. Petersen. Ludvig Brandes. — V. Pedersen. Vallekilde Højskole. Nr. 53.

Nordstjernen. Illustreret Ugeblad. 1. Oktbr. 1893—30. Septbr. 1894. Kbh. Folio.

Af indholdet fremhæves: Marmorkirkens Historie. Nr. 3. — I. Raunkiær. En Hædersmand. (Etatsraad Alfred Hansen.) Nr. 12. — Jul. S.: Kjøbenhavns Borgerrepræsentanter. Nr. 16—19, 21. — Lars Kruse. Nr. 28. — Enrico Dalgas. Nr. 33. — Jakob C. F. Nielsen. Nr. 35.

II. Særskilt udgivne skrifter og afhandlinger.

Salmonsens store illustrerede Konversationslexikon. En nordisk Encyklopædi. Redig. af *C. Blangstrup.* 43.—72. H. (2. Bd. S. 865—1142. 3. Bd.) Kbh.

Benzoëfedt—Canada.

Danmarks Historie i Billeder, udg. af A. Jakobsen. (Med Tekst af *W. Mollerup* under Medvirkning af S. Müller og F. W. Horn.) 17.—20. H. Sp. 104—31. Kbh. Tværfolio.

A. Olrik. Sakses oldhistorie. Norröne sagaer og danske sagn. En literaturhistorisk undersøgelse. Kbh. X + 316 s. (O. m. t.: Kilderne til Sakses oldhistorie. En literaturhistorisk undersøgelse. II.)

H. Olrik. Danmarks Historie i den ældre Middelalder (fra Sven Tveskæg til Valdemar Sejr). Kbh. 51 s. *1893.*

Særtryk af „Danmarks Historie i Billeder".

Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte, udg. ved *Kr. Erslev* i Forening med *W. Christensen* og *A. Hude* af Selsk. for Udg. af Kilder til dansk Historie. 1. Bd. 1. H. (1085—1327.) Kbh. XXI s. + s. 1—240.

Regesta diplomatica historiæ Danicæ. Cura societatis regiæ scientiarum Danicæ. Series II. Tomus posterior. II. Ab anno 1558 ad annum 1574. Kbh. S. 289—576. 4°.

Corpus constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kgl. Breve Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558—1660. Udg. ved *V. A. Secher* af Selsk. for Udg. af Kilder til dansk Historie. 3. Bd. 4.—5. H. S. 481—804 + VII s. 4. Bd. 1. H. S. 1—160. Kbh. [1616—24.]

A. Larsen. Dansk-norske Heltehistorier. 1648—1700. Kbh. 192 s.

Ulrik Kristian Gyldenløve. — Henrik Bjelke. — Hans Schack. — Jens Kofoed Pederssön. — Niels Pallesen Rosenkrans. — Kurt Sivertsen Adelaer. — Ulrik Frederik Gyldenløve. — Niels Juel.

J. A. Fridericia. Adelsvældens sidste Dage. Danmarks Historie fra Christian IV's Død til Enevældens Indførelse (1648—1660). Kbh. 12 (upag.) + 550 + LXVII s.

A. D. Jørgensen. Peter Schumacher Griffenfeld. II. Del. Kbh. 572 s.

E. Holm. Danmark-Norges Historie under Kristian VI (1730—1746). 2. H. (O. m. t.: Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720—1814). 2. Bd. 2. H.) Kbh. S. 385—766 + s. 49—119 + XIX s.

(Frisenberg.) Fra Krigen 1807—14. En dansk Officers Optegnelser. Udg. af hans Datter. Kbh. 124 s.

A. Tuxen. Den paatænkte Overgang til Skaane 1809. (Militært Tidsskrift. 23. Aarg. S. 321—67.)

Frederik den Sjettes Udsoning med Napoleon. Breve fra Cancellipræsident Kaas under hans Sendelse til det franske Hovedkvarter i Maj og Juni 1813. Udg. af Generalstaben. Kbh. 56 s. 4°.

N. Neergaard. Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie 1848—1866. Med Portræter af ledende politiske Personligheder. 19.—20. H. (2. Bd. S. 169—296.) Kbh.

S. N. Mouritsen. Vor Forfatnings Historie fra 1859 til 1866. Kbh. 146 s.

11. Regiment ved Sankelmark. (Dansk Skyttetidende. 1893. Nr. 315.)

Aktstykker.

H. C. D. Müller og *T. B. Cold.* Valgene 1866—1894. En statistisk Oversigt over Valgene til Rigsdagens to Thing i ovennævnte Tidsrum. Kbh. 64 s.

Rigsdags-Aarbog 1893—94. Udg. af *C. Rasmussen.* 4. Aarg. Kbh. 122 s.

C. Bruun. Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner. 41.—42. Lev. (3. Del. S. 529—624.) Kbh.

Gamle kjøbenhavnske Huse og Gaarde i Tegninger af *A. Larsen* med Text af *E. Schiødte.* Udg. af Foreningen Fremtiden. 1. H. Kristianshavn. Kbh. 36 s. 4°.

O. Staggemeier. Jordebog for Nyborg Købstad. 2. Del. Historiske Efterretninger. Odense. X + 98 s.

T. P. Lund. Svendborg Kjøbstad 1869 til 1893. Svendborg. 160 s.

A. Poulsen. Svindinge Kirke med dens Præster, Degne og Ejere. Nyborg. 61 s.

O. Nielsen. Historisk-topografiske Efterretninger om Skodborg og Vandfuld Herreder. 4.—7. H. Kbh. S. 241—568 + V s.

F. R. Friis. Et Par Optegnelser om Uraniborg. Med en Efterskrift. Kbh. 20 s.

A. Clemmensen. Beskrivelse og Tegninger af Øster-Marie Kirke med særligt Hensyn til den oprindelige Form. Kbh. 16 s. + 12 tavler. 4°.

Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn gefið ut af hinu íslenzka bókmentafélagi. II. Bd. 5. H. III. Bd. 4. H. S. 577—768. Kpmh. *1893.*

Íslenzkar ártíðaskrár eða obituaria Islandica. Med athugasemdum eptir *J. Þorkelsson.* Gefið út af hinu íslenzka bókmentafélagi. 1. H. Kpmh. S. 1—128.

C. Ryberg. Om Erhvervs- og Befolknings-Forholdene i Grønland. (Geografisk Tidsskrift. 12. Bd. S. 87—110, 113—31.)

P. Eberlin. Zeniberetningens Oprindelse. Kbh. 8 s.

Dansk biografisk Lexikon, tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537—1814. Udg. af *C. F. Bricka.* 57.—64. H. (8. Bd. C. F. Holst—T. Juul.) Kbh. 645 s.

Danske Helgeners Levned. Oversatte af *H. Olrik.* Udg. af Selskabet til hist. Kildeskrifters Oversættelse. 3.—4. H. Kbh. S. 193—422.

Abbed Vilhelm. S. 193—289. — Nils. S. 291—316. — Anders. S. 317—28. — Thøgers levned. S. 331—38. — Munken Arnfasts digt om Knud konges jærtegn. S. 339—47. — Nogle optegnelser om Knud hertug. S. 348—68. — Hellig Margretes skrinlæggelse. S. 369—73. — Jærtegnene ved Erik Plovpennings grav i Ringsted. S. 374—403.

H. R. Hjort-Lorenzen og *A. Thiset.* Danmarks Adels Aarbog. 12. Aarg. Kbh. XX + 499 s. 16⁰.

H. Petersen. Danske adelige Sigiller fra Middelalderen. Afbildningerne tegnede af *E. Rondahl.* 4. H. S. 21—32. Tavle XXVI—XXXIV. [1356—71.] Kbh. Folio.

E. F. S. Lund. Danske Portræter. Et Prøvehefte. Kbh. 40 s. og 4 portr. 4⁰.

Kjøbenhavns Universitets Matrikel. udg. af *S. B. Smith.* 1667—1740. 7.—8. H. Kbh. (2. Bd. S. 481—611.)

A. Sörensen. Studenterne fra 1869. Biografiske Oplysninger i Anledning af Studenter-Jubilæet 1894. Kbh. 43 s.

Korte Efterretninger om Disciple fra Rønne Skole i Tiden fra 1823—93. (Indbydelsesskrift fra Rønne lærde Skole. XXXVII s.)

C. S. de Roepstorff. Meddelelser om danske Forstkandidater. 2den omarbejdede Udg. af „Forstlig Stat". I. Tidsrummet 1798—1824. (Tidsskrift for Skovvæsen. VI. Bd. Række B. S. 93—162.)

Ved Aarsskiftet. Nekrologisk Oversigt. (Tidsskrift for Søvæsen. N. R. 29. Bd. S. 16—31.)

R. Petersen. Fire Livsbilleder. Kbh. 235 s.

Af indholdet fremhæves: Werner Abrahamson. S. 1—82. — Moritz Arndt og hans Forhold til Danmark. S. 141—85. — Poul Møller. S. 187—235.

A. Abrahams. Minder fra mine Forældres Hus. Kbh. 108 s.

Stamtavle over Familien Bille. Kbh. 1 ark patent. *1893.*

Geheimekonferensraad Bræstrups efterladte Papirer fra 1813—1814. Udg. af *T. Bræstrup.* Kbh. IX + 262 s.

E. Bøgh. Erindringer fra mine unge Dage. Kbh. 396 s.

I. P. Bang. Om Trosartiklernes Begreb. En Undersøgelse af den synkretiske Strids dogmatiske Problem. Kbh. 172 s.

Med bidrag til Jørgen Callisens historie.

W. Carstensen. Mellem franske Kammerater. Ungdomserindringer. Kbh. 328 s.

Stamtavle over Familien Dahlerup og dens Sidelinier. 2. forøg. Udg. Trykt som Manuskript. Kbh. 40 s.

L. Schrøder. Enrico Mylius Dalgas. En Levnedstegning. (Hedeselskabets Tidsskrift. 1894. S. 37—52.)

Generalpostdirektørerne Hs. Excell. Grev O. S. Danneskjold-Samsø og Justitsraad N. H. Lund, tvende Nekrologer og et skitseret Tidsbillede af Postvæsenets Udvikling i de sidste 60 Aar. (Almanak for det danske Postvæsen 1895. IV. Aarg. S. 87—116.)

M. Fibiger. Et Kvindeliv. Ilia Fibiger. Kbh. 140 s.

Til Minde om Frederik Markus Frederiksen. Trykt som Manuskript. Kbh. 72 s.
Ikke i boghandelen.

C. F. Hansen. Tournée-Minder. Optegnede efter Hukommelsen. Med et Forord af *S. Schandorph.* Odense 154 s.

H. Hornemann. Efterkommere paa Sværdsiden efter Hans Hornemann, Kjøbmand og Raadmand i Næstved, samt Meddelelse om andre Hornemann'ske Slægter. Trykt som Manuskript. Kbh. 68 s.

H. Kau. Jens Peter Junggreen. Et Bidrag til Nationalitetskampens Historie i Nordslesvig. Med et Forord af Pastor *Mørk-Hansen.* Kbh. 160 s.

F. L. Liebenberg. Nogle Optegnelser om mit Levned. Kbh. 152 s.

Etatsraad, Apotheker Ernst Gustav Lotze. (Archiv for Pharmaci og Chemi. 1. Bd. S. 25—27.)

H. A. Malling. Efterladte Erindringer og Betragtninger. Kbh. 169 s.

V. Andersen. Poul Møller. Hans Liv og Skrifter. Efter trykte og utrykte Kilder. Kbh. 416 s.

Livs- og Krigserindringer fra 1850—64. Af en gammel Feltpræst. Kbh. 334 s.

P. F. Koch. Carl de Neergaard, Etatsraad, Ejer af Gunderslevholm, Castrup og Charlottendal Hovedgaarde og Godser, hans Liv og Virken. Kbh. 65 s.

A. Nielsen. Seminarieliv i Fyrrerne. Ungdomsminder. Kbh. 188 s.

J. Vahl. Slægtebog over Afkommet af Christjern Nielsen, Borgmester i Varde o. 1500. 11.—13. H. Kbh.

F. Opffer. En Journalist fra vore Dage. Trykt som Manuskript. Køge. 16 s.

Ikke i boghandelen.

M. Mørk-Hansen. Til Minde om E. F. Nobel. Trykt som Manuskript for Slægt og Venner. Kbh.

Ikke i boghandelen.

L. H. F. de Fine Olivarius. Stamtavler over Slægterne Olivarius og de Fine med personalhistoriske Efterretninger om disse Slægter. Gjennemsete og fuldstændiggjorte af Genealogisk Institut i Kjøbenhavn. Kbh. 86 s. 4°.

I. Petersen-Bjergaard. Minder fra et Bondehjem i Jylland. Kbh. 68 s.

S. Kjær. Præsten i Vejlby Søren Jensen Quist, hans Slægt og Samtid. En gammel Kriminalhistorie. Kbh. 248 s.

K. J. V. Steenstrup. Dr. phil. Hinrick Johannes Rink. (Geografisk Tidsskrift. 12. Bd. S. 161—66.)

L. Andersen. J. J. Rosendal. Et Mindeskrift. Kolding. 39 s.

Brev fra General Olaf Rye. (Dansk Skyttetidende. 1893. Nr. 314—15.)

Fra 27. april 1848.

H. F. Rørdam. Peter Rørdam. Blade af hans Levnedsbog og Brevvexling. 3. Del. 1. Afd. (1856--66.) Kbh. 276 s.

W. Scharling. Slægterne Scharling—Lund 1581—1893. Professor, Dr. theol. Carl Emil Scharling og Hustru Anna Petrea Abild Lunds Slægtstavler. Trykt som Manuskript. Kbh. 96 s.

T. Sehested. Cantsler Christen Thomesen Sehested. En Beretning. Kbh. 240 s.

J. W. Sødring født Rosenkilde. Erindringer fra min Barndom og Ungdom ved M. F. Sødring. Kbh. 242 s.

L. Schmitt. Hans Tavsen eller den danske Luther. (Nordisk Ugeblad for katholske Kristne. 42. Aarg. S. 593—97, 609—14, 25—33, 49—53, 73—83, 710—13, 35—40, 810—20.)

N. J. Termansen. Foredrag og Optegnelser. Med et Forord af L. Schrøder. Kbh. 110 s.

G. Brandes. Vilhelm Thomsen. (Centauren. Studenternes Kalender for Aaret 1895. S. 38—43.)

F. Hjort. Beretning om Slægten Thura gjennem 300 Aar. Med 9 Portraiter og 1 farvetrykt Vaaben. Odense. 72 s.

L. Schrøder. Ernst Trier. Bidrag til Oplysning om hans Levned. Kolding. 96 s. 4⁰.

E. Trier. Fem og tyve års skolevirksomhed i Vallekilde. II. Min förste hustru. Trykt for venner. Kbh. 50 s.

Assessor pharmaciæ Salomon Meyer Trier. (Archiv for Pharmaci og Chemi. 1. Bd. S. 121—22.)

Stamtavle over Descendenterne efter Hørkræmmer i Kjøbenhavn, Agent Mads Jakobsen Tvermoes, R. af Dbg., og Hustru Anna Catharina f. Mohr. Kbh. 9 s.

A. Wilde. Lidt Rejseliv i Europa. Kbh. 132 s.

L. E. Wulff. Stamtavle over Familien Wulff og dens Sidelinier. Trykt som Manuskript. Kbh. 20 s. 4⁰. *1893.*

Stamtavle over Familien Zimmer. For Familie og Venner. Nykjøbing F. 22 s.

G. N. Kringelbach. Den civile Centraladministration 1848—1893. Udg. af Rigsarkivet. XIV + 274 s.

H. Matzen. Forelæsninger over den danske Retshistorie. Offentlig Ret. II. Proces. 176 s.
Ikke i boghandelen.

Forarbejderne til Kong Kristian V.'s danske Lov, udg. ved *V. A. Secher* og *C. Stochel* af Selsk. for Udg. af Kilder til dansk Historie. 7.—8. H. (2. Bd. S. 321—595 + VI s.) Kbh.

K. Ottosen. Vor Folkeskoles Oprindelse og Udvikling. Et Folkeskrift. Horsens. 191 s.

J. Larsen. Sjællands Stifts Skolemøder 1844—94. Med et Par Ord om de første Foreninger og Møder af danske Lærere. Udg. af Mødets Bestyrelse. Kbh. 32 s.

H. Rosendal. Danmarks Folkehøjskoler og Landbrugsskoler 1844—1894. Meddelelser fra Skolerne, udg. af Foreningen for Højskoler og Landbrugsskoler i Anledning af Halvhundredaars-Jubilæet. Odense. 184 s. 4°.

H. Rosendal. Nogle Bidrag til Rødding Höjskoles Historie. Efter trykte og utrykte Kilder. Kolding. 180 s. 4°.

O. Kalkar. Ordbog til det ældre danske Sprog (1300—1700). Trykt ifølge Foranledning af Universitets-Jubilæets danske Samfund. 22. h. Kbh. (3. bd. S. 113—92.) (Mælkbubbert —Nat.)

H. F. Feilberg. Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål. Udg. af universitetsjubilæets danske samfund. 11.—12. h. Kbh. (2. bd. S. 1—128.) (I—kirkegård.)

P. K. Thorsen. Sprogarten på Sejerø. Udg. af universitetsjubilæets danske samfund. 3. (slutnings-) h. Ordforråd. Kbh. S. 121—210.

Östnordiska och latinska medeltidsordspråk. Peder Låles ordspråk och en motsvarande svensk samling. Utg. för „Samfund til udg. af gammel nordisk litteratur". I. Texter med inledning utg. av *A. Kock* och *C. af Petersens.* 4. h. (slutning). Kbh. (VIII + 148 s. + s. 251—83.)

Vægter-Versene i deres ældre og yngre Skikkelse udg. ved *V. Fausbøll.* Med Afbildninger af Vægtere fra forskjellige Tider. 3. forøg. Opl. Kbh. 32 s.

E. T. Kristensen. Danske Sagn, som de har lydt i Folkemunde. Udelukkende efter utrykte Kilder samlede og tildels optegnede. II. Afd. Ellefolk, Nisser og adskillige Uhyrer samt religiøse Sagn, Lys og Varsler. Aarhus. 592 s.

E. T. Kristensen. Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv, som det er blevet ført i mands minde, samt enkelte oplysende sidestykker fra øerne. 5.—6. afdeling. Kolding. 304 og 416 s.

O. Borchsenius. Hjemlige Interiører. Bidrag til dansk Literaturs Historie. Kbh. 358 s.

T. Lund. Om Kulturhistorie. Kbh. 50 s.

P. Hansen. Den danske Skueplads. Illustreret Theaterhistorie. 28.—32. H. Kbh.

F. R. Friis. Bidrag til dansk Kunsthistorie. 2. H. Kbh. S. 65—128.

Brandmajor Fuchs og Glaskammeret paa Rosenborg. S. 65—72. — Kunstnerfamilien van Mander. S. 73—99. — Optegnelser om Christiansborg Slots Brand 1794. S. 100—114. — Guldsmed Peter Kyhl og Naturselvtrykket. S. 115—20. — Philippus Hainhofer. S. 121—25. — Nykjøbing Slot. S. 126—28.

Tegninger af ældre nordisk Architektur. Udg. af *V. Dahlerup, H. J. Holm, O. V. Koch* og *H. Storck.* 3. Saml. 1. Række. 6. H. Kbh. 3 tavler. Folio.

J. Helms. Danske Tufstens-Kirker. 1. Bd. De med vulkansk Tuf fra Rinen byggede Kirker i Tyskland, Holland og især i Danmark. Med Bemærkninger om den rinske vulkanske Tuf af *J. F. Johnstrup.* VIII + 222 s. (Også med fransk titel og et résumé.) 2. Bd. Nitten vestjydske Landsbykirker under Ledelse af *H. Storck* opmaalte og fremstillede. Med et Kort over Kirkerne paa den jydske Halvø. VIII s. + 70 tavler. Kbh. Folio.

L. Schrøder. Danmarks Hjælpekilder og Næringsveje. Historiske Fremstillinger. 1. Række. Ved Udv. for Folkeoplysnings Fremme. Kbh. 324 s.

O. Nielsen. Meddelelser om Vintapperlavet i Kjøbenhavn 1694—1861 samt Vinhandlerforeningen 1862—94. Udg. af Vinhandlerforeningen for Danmark i Anledning af 200 Aars Dagen den 22. December 1894. Kbh. 286 s.

Ikke i boghandelen.

N. H. Bay. Randers ældre Kjøbmands-Liiglaugs Historie fra 1693 til 1893. Aarhus. 126 s. *1893.*

H. P. Hansen og *N. L. Hedelund.* Aalborg Amts Landboforening i 50 Aar til 6te Avgust 1894. Et kort Uddrag af denne Forenings Historie og af en tilsvarende Virksomhed i Begyndelsen af Aarhundredet. Aalborg. 116 s.

C. Mansa. Morsø Landboforening 1844—94. Bidrag til dens Historie ved 50 Aars Jubilæumsfesten i Nykjøbing. Trykt som Manuskript. Kbh. 21 s.

Det store nordiske Telegraf-Selskab 1869—1894. Beretning om Selskabets Tilblivelse og de første 25 Aar af dets Virksomhed. Udg. ved Foranstaltning af Selskabets Bestyrelse. Kbh. 296 s. + 4 kort. 4°.

Danske Typografers Organisationshistorie, udg. i Anledning af den typografiske Forenings fem og tyveaarige Jubilæum. Kbh. 240 s.

De danske fængselselskaber. (Nordisk Tidsskrift for Fængselsvæsen og praktisk Strafferet. Årg. XVII. S. 177—200.)

F. Bajer. Dansk Fredsforenings Historie. Udg. af Dansk Fredsforening. (Dansk Fredsforenings Smaaskrifter. Nr. 8.) Kbh. 52 s.

A. Hammerich. Kammermusikforeningen. 1868—1893. Notitser og Statistik. Kbh. 68 s.

Ikke i boghandelen.

G. Norrie. Jordemodervæsenets Udvikling i Danmark. (Tidsskrift for Jordemødre. 4. Aarg. S. 125—33. 5. Aarg. S. 1—7, 27—35.)

E. Dam. Vajsenhusapotheket i Kjøbenhavn 1736—1742. (Nordisk farmaceutisk Tidskrift. 1. Aarg. S. 441—53.)

H. Degenkolv. Oplysninger om Orlogsværftet. Trykt som Manuskript. Kbh. 32 s.

Ikke i boghandelen.

T. Søegaard. En Festdag i 11. Bataillons Historie. (Militær Tidende. 4. Aarg. Nr. 7.)

T. Berg. Den 1. almindelige danske Skyttefest 1862. (Dansk Skyttetidende. 1894. Nr. 408—09.)

Meddelelser fra Nationalmuseets anden Afdeling. Den danske Samlings historiske Deel. Særskilt Aftryk af „Berlingske Tidende". Kbh. 32 s.

Ikke i boghandelen.

Katalog over den Arnamagnæanske Håndskriftsamling. udg. af Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat. II. Bd. 2. H. Kbh. XXVI s. + s. 506—766.

S. III—XXVI. En biografi af Arne Magnusson og efterretninger om hans bibliothek og håndskriftsamling.

Smaastykker.

3.

Om en af Professor J. B. Løffler skreven arkæologisk og historisk Kritik.

Af Jacob Helms.

Det Stykke af Professor Løffler, som under Overskriften „Fra hvilken Tid skriver Hovedmassen af vore Brudstenskirker sig?“ findes optaget i det sidst udkomne Hefte af Historisk Tidsskrift (nærværende Bind S. 411—25), er, som dets Læsere ville have set, helt igennem en Kritik af den Afhandling af mig „Om Nørrejyllands Granitkirker“, der som en Indledning staar foran i det af Kirkeministeriet udgivne Folioværk om Rødding Herreds Kirker ved J. F. C. Uldall. Da det af det paa dette Værks Titelblad staaende Aarstal „1884“ fremgaar, at min nævnte Afhandling allersenest maa være skreven i dette Aar, vil det sikkert forekomme ogsaa andre end mig, at Professor L. i sin „i Decbr. 1894“ skrevne Kritik ikke burde have forholdt sine Læsere enhver Oplysning om, hvor længe det var siden, at hin Afhandling var fremkommen. Ved at være blevne underrettede derom vilde Læserne nemlig bedre have været i Stand til at se, at der var nogle Krav, de ikke med Rette kunde stille til et allerede saa tidligt udført Arbejde, ligesom ogsaa, at der vare andre, som nu i en højere Grad maatte stilles til en først saa sent fremkommen Kritik. Eksempelvis kan i denne sidste Henseende nævnes: en i det hele mere behersket Fremstilling og en fuldt paalidelig Gengivelse af det, der deri er blevet fremdraget af det kriticerede Arbejde.

I Slutningen af sin Kritik skriver Professor L.: „Hvad det for Pastoren i første Række maatte have kommet an paa, var det at paavise nogle, ja blot enkelte, af Natursten rejste Landsbykirker fra den ældre Middelalder med gjennemførte og klart fremtrædende gotiske Enkeltheder, og det har han ikke været i Stand til." Herved maa jeg først gøre den lille Bemærkning, at jeg ikke helt klart ser, hvorfor der her blot maa være Tale om Kirker fra den „ældre" Middelalder, og dernæst oplyse, at da den samme Anke over min nævnte Afhandling allerede tidligere har været fremsat af Arkitekt V. Koch i Indledningen til Værket om Nørre Herreds Kirker, 1893, er den alt bleven imødegaaet af mig i en ret omstændelig Redegørelse, som er trykt allerede i samme Aar, men som først nu nylig er fremkommen i Folioværket „Danske Tufstens-Kirker" (1894), I, S. 117—22. Til denne maa jeg da i saa Henseende henvise Læserne. Ganske vist findes der imidlertid nu i Professor Løfflers Kritik ogsaa omhandlet adskilligt, der ikke er berørt af Arkitekt Koch, og hvorom jeg derfor heller ikke er kommen til at udtale mig der. Men ogsaa nu vil jeg ikke gøre det her uden for et enkelt Tekststykkes og en Anmærknings Vedkommende. Thi med en Kritik, der, trods dens sene Fremkomst, er skreven paa en saadan Maade, som det ved de nedenfor blot fra to Steder i den fremdragne Eksempler skal eftervises, at denne er, har jeg hverken Tid eller Trang til at indlade mig mere. Da imidlertid mange af Historisk Tidsskrifts Læsere næppe ville have saa let ved at dømme om de her foreliggende arkæologiske Spørgsmaal og om de anvendte Bevismidlers Værd og derfor ville være udsatte for at tillægge de af Professor Løffler fremsatte Udtalelser og Domme en Vægt, som ikke tilkommer dem, mener jeg dog, at der er Grund for mig til ved efterstaaende Paavisninger at gøre det klart, af hvilken Beskaffenhed denne Kritik i Virkeligheden i det hele er. Jeg har derfor valgt at holde mig alene til en enkelt i Kritikken omhandlet Sag, der — i Modsætning til det meste andet, som der dér tales om — er af den Beskaffenhed, at det vil være alle Læsere let muligt selv at kunne kontrollere og vurdere, hvad der er skrevet derom baade af Professor L.

og af mig. — I den her nede under Siden følgende Note skal jeg derhos gøre Rede for, hvorledes det forholder sig med en mig i en ret skarp Form af min Kritiker tildelt Tilrettevisning og med de nærmere Oplysninger, som han i den Anledning har givet Læserne [1]).

---

[1]) I den under S. 421 staaende Anmærkning skriver L. med Hensyn til nedennævnte Værk: „Helms har i sin Afhandling citeret dette Arbejde: „Sjællands Stiftslandsbykirker ved Clemmensen og Løffler.“ Denne Maade at citere paa maa jeg afvise som ikke passende, da Værkets første Titelblad angiver, at Kirkerne m. m. ere „undersøgte og beskrevne“ af mig, og Indholdet af det andet Titelblad (S. V) lyder: „Sjællands Stiftslandsbykirker. Tekst af J. B. Løffler.““ Hertil maa jeg nu først svare: hvorfor dog denne saa skarpt formulerede Tilrettevisning til mig alene? Saa vidt jeg ved, er jo nemlig den af mig benyttede Maade at nævne Værket paa: med de to Navne, og disse stillede i den anførte Orden, den helt almindelige, og det af den letforstaaelige Grund, som da allermindst kan være Professor L. selv ubekendt, at paa „Værkets første Titelblad“ — andre vilde vel kalde det dets andet Titelblad — de to Navne, og saaledes ordnede, staa forholdsvis øverst paa Siden, og det altsaa er dem, der møde Øjet først. Som Følge deraf staa derfor disse Navne opførte saaledes, og uden nogen yderligere Gentagelse af J. B. Løfflers Navn, paa alle de Steder, hvor jeg har kunnet finde Værket nævnet, ogsaa af andre Forfattere, i de Skrifter, jeg har ved Haanden (d. e. i Værket om Nørre Herreds Kirker S. 2 og 27; i „Fortegnelse over det kgl. Kunstakademis Bibliothek“, 1889, S. 46; og endelig i Værket om Rødding Herreds Kirker S. 25, hvor det imellem to Streger staaende Stykke, der begynder med Ordene „Le Ministère danois des Cultes“, nemlig — hvad ganske vist Prof. L. ikke har kunnet vide — ikke er skrevet af mig, men af afdøde Kontorchef Burman Becker). Alligevel skal jeg her meget villigt indrømme, at det forekommer ogsaa mig, at der ved Ordningen af hint Titelblads Legende ikke er blevet vist Prof. Løffler som Forfatter baade af hele Teksten og af Halvdelen af Tegningerne det helt skyldige Hensyn ved den Plads, som der dér er blevet givet hans Navn, og jeg tilstaar ogsaa, at, da det er Teksten, jeg det paaankede Sted har henvist til, maa jeg nu snarest antage, at det kun er, fordi min Tanke har været stærkt optaget af det, jeg da skrev om, at jeg ikke

Øverst paa S. 423 skriver Professor L. saaledes: „I Slutningen af sin Afhandling har Helms som et historisk Vidnesbyrd om, at man langt ned i Middelalderen lod sig nøje med en Kirke af Træ selv ved et anseligt Kloster, fremdraget

er kommen til at være ret opmærksom paa det nu her nævnte Forhold, og derfor ogsaa jeg er kommen til at citere Værket med de to Navne, saaledes som disse først staa at læse paa Titelbladet. — Men paa den anden Side: Naar Prof. L., idet han nu saa længe efter paataler dette, fremhæver, at der paa det „første Titelblad“ staar, at Kirkerne ere undersøgte og beskrevne af ham, burde han saa helt have fortiet den Omstændighed, som dog saa øjensynligt har foranlediget hin min Fremgangsmaade, denne nemlig, at der paa dette Titelblad oven over de af ham fremhævede Ord staar „opmaalte af A. L. Clemmensen og J. B. Løffler“? Og naar L. for at gøre det uforsvarlige ved min Adfærd end mere indlysende, endnu derhos tilføjer, hvad der staar paa „det andet Titelblad“, kan dette saa kaldes fuldt korrekt skrevet, naar dette saakaldte „andet Titelblad“ i Virkeligheden kun er et bag efter Bladet med Fortalen staaende „Smudstitelblad“ foran Værkets ene Part, nøjagtigt tilsvarende til et lignende, der senere (S. 49) følger foran dets anden? — Endvidere skriver L. saa: „Et literært Arbejde anføres jo altid efter Forfatteren af Texten, uafset om denne ledsages af Plancher eller ej.“ Som vi nys have set, slaar dette „altid“ jo ikke altid til. Og umiddelbart derefter tilføjer L. saa endnu tilsidst: „Gjorde man ikke det, saa maatte man jo uvægerligen — ja med større Ret, da mine Afhandlinger spænde over mere vidtstrakte Felter — citere: „Ribe Domkirke ved Heinr. Hansen og Jacob Helms“.“ Selv om der her bortses fra forskellige andre Mangler ved denne Slutning, er det her anbragte Argument, foruden at være vildledende, tillige over for det, som Spørgsmaalet ved hele denne Sag drejer sig om, aldeles intetsigende, og det af den Grund, at paa Værket om Ribe Domkirke er de her omhandlede Navnes indbyrdes Stilling paa Titelbladet netop den modsatte af den, som der er givet dem paa „Stiftslandsbykirkernes“ Titelblad, idet nemlig Tekstforfatterens Navn der, og det med særlig fremhævet Skrift, er sat oven over Heinr. Hansens og de to andre Kunstneres. Derfor maa ved Ribe Domkirke netop den samme Grund, som har ledet ogsaa andre end mig til ved hint Værk ikke at nævne J. B. Løfflers Navn først eller alene, bringe dem, der citere dette, til at nævne Forfatterens just saaledes.

Forholdene fra Eskilsø og Æbelholt." Den, der læser dette og saa tillige straks efter læser den lange Række af Udsættelser, som L. der gør ved Maaden, paa hvilken jeg der har fremdraget Forholdene fra Eskilsø, vil vistnok straks ikke have let ved at tro, hvad jeg nu her maa oplyse, at jeg aldeles ikke der har fremdraget nogensomhelst Forhold fra Eskilsø, og at saaledes alle de nævnte Mangler ere af Prof. L. paaviste ved noget, der fra min Side slet ikke er til. Og dog forholder dette sig saaledes. Vil Læseren gennemgaa hele min Afhandling, vil han finde, at der deri ikke findes omtalt nogetsomhelst vedrørende den nævnte Ø i Roskilde Fjord uden alene det, at jeg S. XX Sp. 1 har sagt, at Klosteret i Æbelholt ved 1175 var „blevet flyttet hertil fra Eskilsø". Men idet nu Prof. L. gaar ud — ikke fra noget, jeg har skrevet, men — fra, hvad kun han selv der har skrevet, tager han deraf Anledning til at fortælle ret omstændeligt om, naar det var, at den franske Kannik Vilhelm paa Biskop Absalons Opfordring kom til Eskilsø, — om, hvor længe han forblev der, — om Levningerne af en tidligere derværende Stenkirke, — om dennes Materiale, dens Længde, dens halvrunde Absis, — om, at den jo sikkert allerede havde staaet, da Vilhelm kom til Stedet; fremdeles nærmere om Tiden for Opbruddet derfra og om, at Grunden dertil bl. a. var den, at Øen var udsat for Oversvømmelse. Men da nu „Pastoren ikke med en Stavelse omtaler" alt dette, saa ser Professor L. allerede for det første deri et klart Vidnesbyrd om, at „Maaden, paa hvilken han har benyttet — eller rettere ikke benyttet — det foreliggende saavel arkæologiske som historiske Materiale, er i flere end én Henseende ret forbavsende". Det overlades nu til Læseren selv at dømme herom. Ja havde der saa endda kunnet nævnes nogen tænkelig Grund til, at jeg burde have talt om „Forholdene fra Eskilsø" eller om Levningerne af Stenkirken der! Men jeg i alt Fald kan ikke optænke mig nogen saadan. Thi at der har været mange Stenkirker for Haanden rundt om paa Sjælland allerede før den Tid, har jeg i alt Fald ingensteds ytret Tvivl om, og saa dernæst — er det jo slet ikke det, Talen er om her.

Men ogsaa med Hensyn til den efter Overflytningen til Æbelholt der opbyggede Kirke skal min Benyttelse eller rettere Ikke-Benyttelse af det foreliggende Materiale ikke mindre være „i flere end én Henseende ret forbavsende“. Hvad der her særligt vækker min Kritikers Forbavselse, er min Adfærd over for det Brev af Biskop Absalon, hvori han „opfordrer Sognefolket i Lynge og Helsinge til at kjøre Sten til Kirkens Fundamenter, inden de begyndte Pløjningen af deres Marker“, — at jeg nemlig ikke, saaledes som Professor L. nu har gjort, har udtrykkelig anført dette, men kun hentydet til det i Teksten og henvist til Stedet, hvor det findes, i en Note. Saaledes skriver Prof. L. herom: „Ej heller dette omtaler Helms med et eneste Ord, men siger kun, idet han i en Anmærkning og uden nogensomhelst Kommentar henviser til vedkommende Sted i Script. rer. Dan. (VI, 37): „Og særligt hvad Anlæggelsen af denne hans nye Klosterkirke angaar, vides det udtrykkeligt, at han blev støttet med Hensyn dertil af sin mægtige Ven Biskop Absalon.““ Jeg tilstaar, at jeg ogsaa her ikke ret forstaar, hvad Meningen er med hele denne Udsættelse eller med, at det skal være noget sært graverende, at jeg heller ikke her har fyldt min Afhandling med dette eller hint muligvis i sig selv meget interessante, men som er af ingen eller dog kun rent uvæsentlig Betydning for Besvarelsen af det foreliggende Spørgsmaal. Ved det, som Professor L. skriver snart efter, bringes jeg dog til at formode, at han i den omtalte Opfordring til at køre Sten har set noget, der skulde tyde paa, at det, uagtet Kirken ved Abbed Vilhelms Død 1203 kun var af Træ, dog fra først af havde været Meningen at bygge den af Sten. Naar jeg ser hen til, hvad vi i det hele have Grund til at mene om slige Forhold paa den Tid, vil heller ikke jeg i mindste Maade finde det usandsynligt, at man, da det laa for at bygge Æbelholt Klosters Kirke, kan fra først af have haft en saadan Tanke eller dog et saadant Ønske. Men i Bispebrevets Ord kan jeg rigtignok ikke finde noget udtalt om en saadan Hensigt. Det hedder jo ikke deri, at det var Sten til at bygge Kirken med, Bønderne skulde køre, men tværtimod udtrykkeligt, at det var

til at lægge dens Grundvold med („ad jaciendum ecclesiæ fundamentum“), og vi maa vistnok forstaa Brevets Ord saaledes, at det var for dette Formaals Skyld, at de skulde sørge for, at de nu ogsaa tilkørte „lapides congruos“, d. e. Sten af en dertil passende Størrelse og Beskaffenhed. Og hertil maa jeg da føje først dette, at som jeg antog, da jeg for 11—12 Aar siden skrev hin Indledning, saaledes antager jeg endnu, at der ogsaa ved Opførelsen af vore gamle Trækirker er blevet brugt et Underlag af større Marksten, — men dernæst dette, at selv i det Tilfælde, at der havde foreligget det mest uimodsigelige Vidnesbyrd om, at man fra først af havde tænkt paa at bygge Kirken i Æbelholt af Sten, saa erfarede vi jo dog deraf ikke det mindste om, at det ved den Tid skulde være noget ellers næsten uhørt hos os, at der endnu da byggedes Kirker af Træ, og endnu mindre vilde der da derved være rørt eller rokket ved de saa godt afhjemlede Efterretninger om, at ikke blot 1203 var Klosterkirken der af Træ, men at ogsaa endnu 1238 var den gamle Trækirke i Brug der.

Anderledes ser derimod Prof. L. paa Sagen. Af den Omstændighed, at der 1210 var en ny Stenkirke under Opførelse i Æbelholt, hvis Kor da blev indviet, slutter L. — uden fyldestgørende Grund og næppe i god Overensstemmelse med den eneste forhaandenværende Skriftkilde —, „at altsaa Paabegyndelsen af denne Bygning maa være sket omtrent umiddelbart efter, at den følgende Abbed, Rikard, var bleven udnævnt“, og af denne Slutning og, som jeg formoder, tillige af den omtalte Stenkørsel, faar han saa dernæst dette Resultat ud, at „saare meget taler højlydt for, at vi staa overfor ganske særegne Forhold, og at vi vel nærmest i Vilhelms stærkt udviklede økonomiske Tilbøjeligheder maa søge Grunden til Bibeholdelsen af en sikkert som midlertidig opført Trækirke“.

Heller ikke med Hensyn til disse Spørgsmaal antager jeg dog, at Læserne ville i samme Grad som Prof. L. have fundet det „ret forbavsende“, at jeg ikke „har benyttet det foreliggende saavel arkæologiske som historiske Materiale“ ganske paa den Maade, som L. her har vist, at jeg efter hans Mening burde have benyttet det, men at jeg derimod hellere har fore-

trukket at lade mig vejlede af saadanne Oplysninger fra hin Tid om Forhold af denne Art som af den, at da Cistercienserne ved 1170 skulde til at bygge det nye Klosters Kirke i Løgum, stod det tvivlsomt, om de kunde faa Raad til at bygge den af Tegl, eller om de maatte nøjes med en Trækirke (Script. VIII, 15 „... ad fabricam ecclesiæ de lignis sive de lateribus juxta vires suas construendam"), — og at jeg da fremfor alt har foretrukket at følge den gamle og utvivlsomt samtidige Forfatter af Abbed Vilhelms Levned, der siger os, at det, som foranledigede Opførelsen af den større Stenkirke, var den Omstændighed, at Vilhelm snart efter sin Død kom i stor Anseelse som en Helgen, ved hvis Grav der skete mange underfulde Helbredelser. I Syner og Drømme havde derhos Brødrene og andre ofte hørt den afdøde Abbed selv klage over, at det kun var i en lille Trækirke, han laa begravet, hvor kun faa kunde komme til at nyde godt af hans Hjælp (Script. V, 485—86). Men heraf har jeg intet kunnet erfare om, at det skulde have været „Vilhelms stærkt udviklede økonomiske Tilbøjeligheder", det skyldtes, at man i hans Dage nøjedes med en Trækirke, og heller ikke om, at det var just „omtrent umiddelbart efter" den følgende Abbeds Tiltrædelse, at Stenkirken blev paabegyndt, hvorimod jeg meget mere deraf har fundet Grund til at antage, at der dog er gaaet nogen Tid hen, inden den efterhaanden stigende Tilstrømning til den afdøde Abbeds Grav og Rygtet om hans egne Klagesuk over Kirkens Lidenhed bevirkede, at man tog fat paa Arbejdet. At „saare meget" skulde tale „højlydt" for, at vi med Hensyn til de omhandlede Spørgsmaal her „staa overfor ganske særegne Forhold", har jeg intetsomhelst kunnet erfare om.

Efter den nu omtalte Udtalelse af Prof. L. fortsættes saaledes: „men i ethvert Tilfælde kunne vi efter det foreliggende aldeles ikke benytte hele denne Sag som et af „historiske Kjendsgjerninger" støttet Vidnesbyrd om, hvor sént ned i Tiden Træet sine Steder blev fortrængt af Stenen som Byggemiddel." Mit Svar hertil er først dette, at hvad der engang er „historiske Kendsgerninger", faar vel Lov til at blive ved at være det, hvad for forskellige nærmere Omstæn-

digheder der saa end maatte kunne paavises at staa i Forbindelse med dem, — og dernæst dette, at da det, der har „foreligget“ Prof. L., er saa forskelligt fra det, som har foreligget mig, er det jo saare let forstaaeligt, at det, han har faaet ud af sit „Materiale“, er en Del forskelligt fra det, jeg har faaet ud af mit. I alt Fald nærer jeg ingen Frygt for her at gentage, hvad jeg i sin Tid ganske simpelt og ligefrem har skrevet i hin Indledning, at det er „historiske Kendsgerninger“, at den førstopførte Kirke i Æbelholt endnu kun var af Træ, — at det først var imellem 1203 og 1210, at der blev begyndt paa en Stenkirke der, og endelig, at hin ældre Trækirke der endnu var i Brug mindst til 1238. — Man kunde her spørge om Grunden til, at Prof. L. ikke med et Ord har berørt denne sidste Kendsgerning lige saa lidt som det, jeg ved samme Lejlighed har oplyst om, at i to anselige nordtyske Byer, der stode de datidige danske Forhold saa nær som Lybek og Bremen, indviedes der endnu 1163 og 1253 ny opførte Trækirker, som næppe have været smaa Bygninger, da den i førstnævnte Stad var Mariekirken, og den i Bremen var Dominikanernes Kirke. Prof. L.'s fuldstændige Tavshed herom bliver saa meget mere paafaldende, som han har fundet sig foranlediget til umiddelbart efter de sidst anførte Ord at slutte sin Omtale af Trækirkespørgsmaalet med følgende Udtalelse: „Det er altid uheldigt i et Arbejde at have overset visse betydningsfulde Forhold, men særligt dér, hvor disse træde hæmmende op overfor Paastande, man søger at forfægte.“

Med disse Ord af Prof. Løffler selv kan ogsaa jeg fra min Side her afslutte Opgjørelsen af dette lille Mellemværende.

Jeg vil benytte Lejligheden her til endnu med et Par Ord at nævne baade en sent bygget og en sent benyttet Trækirke, som jeg ikke har faaet omtalt i Indledningen til Værket om Rødding Herreds Kirker. Da det bekendte Cistercienserkloster i Reinfeld i det østlige Holsten blev anlagt 1186, byggedes — som det erfares af et 1196 af Provsten Sido i Neumünster skrevet Brev — Kirken der af Træ. (Se R. Haupt: Die Vize-

linskirchen, 1884, S. 105.) Den anden Kirke, jeg her vil nævne, er den i Allerup paa Fyn, en Milsvej Sydøst for Odense. Da der 1306 skænkes Aflad til dens Opførelse af Sten (Script. I, 296: „nam lapidea extruebatur"), kan dette jo ikke vel forstaas anderledes, end at den indtil da har været af Træ. — Derimod savner jeg hidtil Oplysning om, hvor vidt der haves nogen paalidelig Hjemmel for, hvad der læses i Traps Beskrivelse af Danmark, 2. Udg. VI, S. 23, at St. Olai Kirke i Aarhus var en Trækirke, der først 1548 „faldt sammen af Ælde".

4.

Obentraut-Pyramiden ved Seelze.

Af F. J. Meier.

Som det uden Tvivl vil være mange af dette Tidsskrifts Læsere bekjendt, var den tyskfødte Hans Michael von Obentraut Generallieutenant i dansk Tjeneste under Christian IV.'s Indfald i Tyskland i Trediveaarskrigens Tid. Han var født 1574 i Stromberg i Nedre-Pfalz, tog tidlig Krigstjeneste og sloges i Ungarn mod Tyrkerne. I 1619 traadte han ind i sin Landsherre Churfyrste Frederik V.'s Hær, kæmpede tappert i Pfalz mod Spinolas Italienere og Spaniere og sluttede sig, efter at Frederiks korte og bedrøvelige Rolle var udspillet, til Mansfelds og Christian af Halberstadts Skarer. Disse bleve oprevne af Tilly, og Christian IV. af Danmark rykkede i Felten mod Liguens berømte General. I den danske Hær, som 7. Juni 1625 brød op fra Itzehoe, finde vi Obentraut som Generallieutenant i Rytteriet. Hans personlige Tapperhed og enkelte hæderfulde Krigsbedrifter — som da han lykkelig undsatte den haardt betrængte Fæstning Nienburg (ved Weser, midtvejs mellem Bremen og Hannover) — gjorde ham snart yndet af Soldaterne, som kaldte ham „tyske Mikkel". Efter forskjellige smaa Skærmydsler, der udfægtedes efter Christian IV.'s ulykkelige Fald paa Hamelns Volde, stod der 4. Nov. (ny Stil) 1625 ved Seelze, halvanden Mil fra Byen Hannover, en varm Rytterfægtning mellem en Del af Christian IV.'s Hær — som anførtes af Obentraut og Hertug Frederik af Sachsen-Altenburg —

og Tillys Krigsfolk; i denne Træfning fandt den nævnte Hertug Døden, Obentraut blev meget haardt saaret, faldt i Fjendens Hænder og døde samme Dag. Tilly, med hvem han fordum havde fægtet mod Tyrkerne, lod hans Lig bringe til Slottet Calenberg og der balsamere.

I Febr. 1626 bleve baade Hertug Frederiks og Obentrauts Lig udvexlede mod en fangen Oberst af Tillys Hær. Obentrauts Lig blev stedet til Hvile foran Alteret i St. Georgskirken (den saakaldte Marktkirche) i Hannover. Hans Rustning og Banner bevaredes længe i nævnte Kirke, men skulle nu findes i den nærliggende Neustädterkirke i samme By.

Paa Stedet, hvor Obentraut blev dødelig saaret, rejstes der senere (naar?) et Monument til hans Ære og Amindelse. Det er en omtrent 20 Fod høj, firkantet Pyramide af Sandstenskvadrer, med temmelig lille Basis, derfor med lidt stejlt opstigende Sider, staaende paa et lavt, kvadratisk, lidt fremspringende Fodstykke; den bærer øverst oppe en Stenkugle med et Jernkors. Paa den af Pyramidens Sider, der vender mod Nord, ses den Faldnes Vaabenskjold og derunder følgende Indskrift:

D E O
O. M. S.
Hoc monumentum intrepido ac nobilissimo heroi Dno.
Joh. Michael ab Obentraut, Equ. Reg. Dan. regis
Christiani IV
Equitum locum tenenti Generali
qui hic die Martis 25 VIII br. (gammel Stil)
Ao. 1625 fortiter pro patria et libertate occubuit.
F. F.

Monumentet er oftere restaureret — sidste Gang 1888 — men er dog en Del medtaget af Vind og Vejr og stærkt overgroet med Lav. Indskriften er dog endnu meget tydelig. Det staar omtrent et Bøsseskud fra Landsbyen og Jernbanestationen Seelze, tæt ved Landevejen fra Hannover til Wunstorf og ikke langt fra Banelinien mellem disse to Byer.

Rettelser.

6. Rækkes 4. Bd.

S. 690 L. 7 f. o. amotor, læs: amator.
- 764 Sp. 2 L. 6 f. o. Harbo, H. C., læs: Harbou, A.
- 767 - 2 - 10—11 f. o. Johan Adolph, Hertug af Gottorp, 429, 434, 533, læs: Johan Adolph, Hertug af Gottorp, 429, 434. — Johan Adolph, Hertug af Pløen, 533.

6. Rækkes 5. Bd.

S. 5 L. 11 f. n. Holger Sehested, læs: Holger Skeel.
- 255 - 13, 10 og 8 f. n. } M, læs: Mdl.
- 256 - 27 f. o. } M, læs: Mdl.
- 271 - 19 f. n. oldnordiske, læs: oldnorske.
- 448 - 5 - - Menozza, læs: Menoza.

Navneregister.

(Ved Carl Fredstrup.)

Udsigt over den danske historiske Forenings Regnskab for Aarene 1893 og 1894 og Virksomhed i Aarene 1894 og 1895.

Regnskabet for 1893.

Indtægt:

1) Kassebeholdning 1. Jan. 1893	1242 Kr.	64 Ø.
2) Medlemsbidrag	1982 —	75 -
3) Indbetalt af et som livsvarigt optaget Medlem	50 —	„ -
4) Solgte Skrifter	152 —	13 -
5) Bidrag fra det Classenske Fideikommis	200 —	„ -
6) Renter af Foreningens Kapital	350 —	„ -
7) Renter fra Landmandsbanken	62 —	16 -
8) Godtgjørelse for Særtryk	18 —	„ -
	4057 Kr.	68 Ø.

Udgift:

1) Forfatterhonorarer	555 Kr.	„ Ø.
2) Bogtrykkerarbejde	731 —	59 -
3) Et lithograferet Kaart	30 —	„ -
4) Papir	285 —	„ -
5) Bogbinderarbejde	87 —	30 -
6) Budets Løn og Procenter	59 —	8 -
7) Forskjelligt	57 —	4 -
8) Indsat i Sparekassen (livsvarigt Medlems Kontingent)	50 —	„ -
	1855 Kr.	1 Ø.
Kassebeholdning 31. Dec. 1893	2202 —	67 -

Regnskabet for 1894.

Indtægt:

1) Kassebeholdning 1. Jan. 1894	2202 Kr.	67 Ø.
2) Medlemsbidrag	2698 —	10 -
3) Solgte Skrifter	70 —	90 -
4) Bidrag fra det Classenske Fideikommis	200 —	„ -
5) Renter af Foreningens Kapital	350 —	„ -
6) Renter fra Landmandsbanken	58 —	67 -
	5580 Kr.	34 Ø.

Udgift:

1) Forfatterhonorarer	1276	Kr.	„	Ø.
2) Bogtrykkerarbejde	1512	—	7	-
3) Ætsning af et Kaart	5	—	„	-
4) Papir	606	—	34	-
5) Bogbinderarbejde	175	—	66	-
6) Budets Løn og Procenter	120	—	58	-
7) Forskjelligt	52	—	9	-
	3747	Kr.	74	Ø.
Kassebeholdning 31. Dec. 1894	1832	—	60	-

Foreningen har siden sidste offentlige Meddelelse udgivet:

For 1ste Halvaar 1894: Historisk Tidsskrift, 6te Række, 5te Binds 1ste Hefte (S. 1—273). Juni 1894.

For 2det Halvaar 1894: Historisk Tidsskrift, 6te Række, 5te Binds 2det Hefte (S. 273—482). Febr. 1895.

For 1ste Halvaar 1895: Historisk Tidsskrift, 6te Række, 5te Binds 3dje Hefte (S. 483—812). Juni 1895.

Paa Aarsmødet d. 29de Maj 1894 gjenvalgtes det af Bestyrelsen udtraadte Medlem, Professor E. Holm. Paa Aarsmødet d. 23de April 1895 valgtes til Medlem af Bestyrelsen Professor Kr. Erslev i Stedet for den efter Tour udtraadte Underbibliothekar S. M. Gjellerup, der frabad sig Gjenvalg. Bestyrelsen bestaar nu i Juni 1895 af Professor, Dr. jur. J. C. H. R. Steenstrup, Arkivar, Dr. phil. C. F. Bricka, Underbibliothekar, Dr. phil. J. A. Fridericia, Professor, Dr. phil. E. Holm og Professor, Dr. phil. Kr. Erslev. Af disse er Professor Holm Foreningens Formand, Arkivar Bricka dens Sekretær.

Foreningen, som i Febr. 1894 talte 877 Medlemmer, har siden ved Dødsfald mistet 19 Medlemmer, og 30 have udmeldt sig, men til samme Tid er der indtraadt 25 nye Medlemmer, saa at den i Juni 1895 har et Medlemsantal af 853, af hvilke 185 betale halvt Kontingent, de 125 som Medlemmer af den norske og de 60 som Medlemmer af den svenske historiske Forening.

Fortegnelse

over

den danske historiske Forenings Medlemmer.

(Juni 1895.)

De med * betegnede erlægge som Medlemmer af den norske eller svenske historiske Forening kun halvt Kontingent til den danske Forening.

*Åkerhielm, L. Friherre. Stockholm.
*Aall. Th., Bureauchef. Christiania.
*Aars. J., Skolebestyrer, Christiania.
*Aas, A. K., Skoleinspektør, Frederiksstad.
Adeler. C. S. T. Baron.
Adler. B. D., Grosserer.
Ahlefeldt-Laurwigen. C. J. F. Greve, Kammerherre, t. Langeland.
Ahlefeldt-Laurvig-Bille, C. J. Grevinde, t. Egeskov.
*Alin, O., Professor, Upsala.
*Andersen, S. C., Generalkonsul, Christiania.
Andersen. A. H., Sognepræst t. Ølstykke (Frederikssund).
Andersen, P. O. A., Cand. jur.
Andersen, C. A., Sagfører.
Andersen. N., Sorenskriver, Thorshavn.
*Andersson, A., Kand., Upsala.
Ankjær. R. A. E., Rektor, Aalborg.
*Annerstedt, C., Universitetsbibliothekar, Upsala.
Arlaud, A., fhv. Kontorchef.
*Arnesen, K. A., Sognepræst t. V.-Thoten, Norge.
*Arnheim, F., Dr. phil., Berlin.
Arup, P., Læge, Slangerup (Frederikssund).
*Aubert. L. M. B., Dr. jur., Professor, Christiania.
Aumont, A., Cand. phil.

Baagøe, Cand. theol., Aarhus.
Bache. C. P. M., Kammerherre, Stiftamtmand.

Bache, N., Skoledirektør.
*Barhke, A. S., Geschworner, Ringve (Throndhjem).
Bagger, J. H., Højesteretssagfører.
Bang, J. H., Professor.
Bang, P. C., Oberst.
Bang, H. V. T. F., Sognepræst t. Kirke-Hvalsø.
Bang, C., Kasserer.
*Bang, A. C., Dr. theol., Statsraad, Christiania.
Bang, G., Cand mag.
Barfod, F.
Barth, A., Fuldmægtig.
Barth, H. G. D., Sognepræst t. Tostrup (Ringsted).
Bauer, V. L., Skibskapitajn.
Bay, V., Overretssagfører.
Bay, E., Enkefrue.
Beauvois, E., Corberon, Frankrig.
Beck, J. C. T., Byskriver, Svendborg
*Beer, M., Sorenskriver, S.-Fron, Norge.
Begtrup, H., Cand. theol., Askov Folkehøjskole.
Behrens, C., Cand. phil.
*Bendixen, B. E., Skolebestyrer, Bergen.
Benzon, V., Læge.
Berendsen, J. M., Cand. jur.
Berg, S., Apothekbestyrer, Fuglebjerg.
*Berge, C. R., Boghandler, Christianssand.
*Bergh, K., Overretssagfører, Bergen.
*Bergh, J., Højesteretsadvokat, Throndhjem.
*Bergh, J., Advokat, Christiania.
*Berghman, G., Dr. med., Stockholm.
Berthelsen, C., Stud. theol.
Bertouch-Lehn, J. J. S. E. Baron, Kammerherre, t. Sonderkarle.
Besthorn, R., Dr. phil.
Bidstrup, J., Lærer.
Bjerge, P., Folkehøjskolelærer, Askov Folkehøjskole.
Bille, C. St. A., Kammerherre, Amtmand, Holbæk.
Bille, F. E., Kammerherre, Gesandt, London.
Bille-Brahe, J. C. Baron, Gehejmeraad, Kammerherre.
Bing, A., Proprietær.
Bing, H., Fabrikant.
Bing, L., Vexellerer.
Bing, H. M., Bankkasserer.
Birch, P. C., Plantageejer.
*Birkeland, M., Rigsarkivar, Christiania.
*Blackstad, J., Lagmand, Christiania.

Blangstrup, J. C., Kapitajn.
Blegvad, M., Realskoleforstander, Tranebjerg, Samsø.
Bloch, V. A., Rektor.
Bloch, J., Arkivsekretær.
Blom, O. E., Oberst i Artilleriet.
*Blom, A., Adjunkt, Christiania.
Bobé, L., Cand. phil.
*Boeck, Th., kgl. Fuldmægtig, Christiania.
Boldt, H. V., Translatør.
Bonnesen, E., Cand. phil.
Borch, G. F., Dr. med.
Bornemann, C., Kammerjunker, Cand. jur.
Borup, L. C., Borgmester.
Boserup, J. J., Læge, Borup.
Branner, C., Cand. mag.
Bregendahl, K. A., Kammerassessor, Fuldmægtig i det stat. Bureau.
Breinholt, N. B., Proprietær.
Bricka, C. F., Dr. phil., Arkivar i Rigsarkivet.
Bricka, G. S., Overlærer, Frederiksborg.
Brix, C. C., Etatsraad.
*Brock, A., Skolebestyrer, Throndhjem.
Brock, P., Dr. phil., Inspektør ved Rosenborg-Samlingen.
Brockenhuus-Schack, L. Greve, Kammerherre, Amtmand, Svendborg.
Bruun, C. W., Dr. phil., Justitsraad, Overbibliothekar ved det store kgl. Bibliothek.
Bruun, A., Adjunkt, Herlufsholm (Næstved).
Bruun, L. J., Kammerassessor, Toldforvalter, Ærøskjøbing.
Bruun, C. A., Journalist.
Bræstrup, C. L. T., Herredsskriver, Vejle.
Brøndsted, P. O., Læge, Aarhus.
Brønniche, H. F., Overlæge.
Budtz, T. E., Herredsfuldmægtig, Hjørring
Busck, A., Cand. polyt.
Busk, Lærer, Odense.
Bøgh, N., Professor.

Calundan, C. C. F., Arkivsekretær.
Carstens, P. A., Fabrikdirektør, Aalborg.
Carøe, C. F., Kredslæge.
*Caspari, J., Cand. mag., Christiania.
Casse, P., Overretsprokurator.
Cederfeld de Simonsen, C. C. S., Provst, Randers.

Cederfeld de Simonsen, H. C. J., Kammerherre, t. Erholm og Søndergaarde (Odense).
Christensen, W., Arkivassistent.
Christensen, J., Sagførerfuldmægtig.
Christensen, N. O., Grosserer.
Christensen, P., Premierlieutenant i Ingeniørkorpset.
Christensen, S., Stud. mag.
Christensen, C. V., Arkivassistent, Viborg.
Christensen, Lærer, Græshave (Nakskov).
Christiansen, C. S., Cand. mag.
Christiansen, Enkefrue.
Clausen, J., Bibliotheksassistent.
Clausen, E., Translatør, Lærer, Kjøge.
Cold, D. H. O., Dr. med., Justitsraad
*Collett, A., Bureauchef, Christiania.
la Cour, J. C., Kapitajn, Skoleforstander, Lyngby.
Crone, M. A. C., Pastor emeritus.

*Daae, L., Dr. phil., Professor, Christiania.
Dahl, F. P. J., Sognepræst t. Kallehave (Vordingborg).
Dahl, Kammerherreinde, Moesgaard (Aarhus).
Dahl, F. J., Cand. jur.
Dahl, N. S., Grosserer.
Dahlenborg, J. C. L., Rektor, Aarhus.
Dahlerup, H., Herredsfoged, Roskilde.
*Dahll, L. C., Oberst, Christiania.
Dall, J., Bogholder.
Dall, C. E., Stud. mag.
Dam, C. F. E., Cand. pharm.
Damgaard, A. K., fhv. Stiftsprovst, Odense.
Danneskiold-Samsøe, H. Grevinde, Gisselfeld.
Delbanco, H. V., Premierlieutenant i Ingeniørkorpset.
*Delgobe, C., Ingeniør, Christiania.
Deuntzer, J. H., Dr. jur., Professor ved Universitetet.
Dithmer, L. N. M., Auditør.
Dons, Kapitajn, Daurup.
Dreyer, F., Kancelliraad, kgl. Hof-Bogtrykker.
*Drolsum, A. C., Universitetsbibliothekar, Christiania.

Eckardt, J. C. F., Etatsraad, Ørumgaard (Horsens).
Eegholm, H. A., Isenkræmmer.
*Ehrensvärd, A. Greve, Tosterup, Skaane.
*Ekstrand, A., Oppebørselskommissær, Stockholm.

Elmquist, A. F., Overlærer, Nykjøbing p. F.
Elmquist, P., Stud. mag.
Engelsted, C. S. M. N., Dr. med.
*Erichsen, A. E., Rektor, Stavanger.
Erslev, K., Dr. phil., Professor ved Universitetet.
Erslev, J., Forlagsboghandler.
Esmann, V. A., Provst, Sognepræst t. Hellested (St.-Heddinge).
Estrup, J. B. S., Godsejer.
v. Euch, J., Biskop.

Fabricius, H. H. E., Borgmester, Skjelskør.
Falkenstjerne, F. F., Cand. theol.
*Falsen, C., Generalkonsul, Arkangel.
Fenger, H. M., Lic. theol., Præst.
Fenger, L. P., Professor, Stadsarkitekt.
Feveile, R. S., Kapitajn, Klokker.
Fibiger, J. H. F., Pastor emeritus.
Fiedler, O. J., Læge, Skjelskør.
Fischer, C., Entreprenør.
*Fleischer, Overtoldkontrollør, Christiania.
*Fliflet, N., Overretssagfører, Hamar.
Fog, B. J., Dr. theol. & phil., fhv. Biskop.
Fogh, E., Bogholder.
Forchhammer, J. N. G., Dr. phil., fhv. Rektor.
*Forstén, Professor, Stockholm.
Fraas, J. P. C., Rektor, Nykjøbing p. F.
Fredstrup, C., Stud. mag.
Fridericia, J. A., Dr. phil., Underbibliothekar ved Universitetsbibl.
Friederichsen, P., Jægermester, Kjærstrup (Maribo).
Friis, C. C. J., Cand. phil.
Friis, P., Seminarielærer, Skaarup (Svendborg).
Friis, Tandlæge, Hjørring.
Friis, A., Stud. mag.
Frijs, C. E. Krag-Juel-Vind-, Greve, Kammerherre, t. Frijsenborg.
Frijs, M. C. Krag-Juel-Vind-, Greve, Kammerherre.
Frisch, Cand. mag., Lyngby.
Funder, G., Brygmester, Aarhus.
*Fürst, V., Grosserer, Christiania.

Gaardboe, A. P., Sognefoged, Aalbæk (Frederikshavn).
Gad, G. E. C., Universitetsboghandler.
Gad, O., Cand. phil.
Gamél, A., Etatsraad, Grosserer.
*Gamborg, E., Politimester, Drammen.

Geleff, N. K. D., Kommunelærer.
Gertz, M. C., Dr. phil., Professor ved Universitetet.
Gjellerup, S. M., Underbibliothekar ved Universitetsbibliotheket.
Gigas, E., Dr. phil., Bibliotheksassistent.
Glad, J., Bogholder, Kjøge.
Goos, A. H. F. C., Dr. jur., Geh.-Etatsraad.
Gotschalck, E. G., Ritmester.
Gram, A. V., fhv. Adjunkt.
*Grandinson, K. G., Dr. phil., Lektor, Örebro.
Gredsted, V., Justitsraad, Hospitalsinspektør.
Gregersen, H. P., Skolebestyrer.
Groothoff, A. V. H., Amtmand, Rønne.
Grove, G. L., Arkivsekretær.
Grundtvig, J. D. N. B., fhv. Kontorchef.
Grüner, A. P., Overretsassessor.
Grünfeld, F., Dr. med., Overlæge.
Grønbech, H. E., Cand. mag.
*Grönblad, C., Stud., Upsala.
Grønborg, Lærer, Mellerup (Randers).
Güntelberg, I., Frøken.
Gyth, P. A., Herredsfuldmægtig, Kalundborg.

Haagen, Frøken.
Hage, A., Hofjægermester, Oremandsgaard.
Hage, J., Godsejer, Nivaagaard.
*Hagemann, A., Forstassistent, Alten, Finmarken.
Hagen, S. A. E., fhv. Musikhandler.
Hagerup, E., Boghandler.
Hagerup, Kand., Kolding.
Halkier, H. B., Højesteretsadvokat.
*Halvorsen, J. B., Bibliotheksamanuensis, Christiania.
Hamann, V., Cand. jur.
Hambro, Baron, London.
*Hammar, A. N., Sognepræst t. Allerum, Skaane.
Hammerich, A., Dr. phil.
Hammerich, O. J. N., Cand. phil.
Hammershaimb, V. U., Provst, Sognepræst t. Lyderslev.
*Hansen, J., fhv. Provst, Christiania.
Hansen, L. C., Provst, Sognepræst t. Ramløse.
Hansen, J. S., Sognepræst t. Husby (Ringkjøbing).
*Hansen, N. S., Overretssagfører, Ibestad, Nordland.
Hansen, C. B. V. F. T., Borgmester, Nykjøbing p. M.
Hansen, H. H. E., Justitsraad, Apotheker, Hobro.

Hansen, C. N., Cand. phil., Kolding (Skive).
Hansen, R., Skoleforstander, Vældegaard.
Hansen, J. T., Arkitekturmaler.
Hansen, Holger, Søminemester.
Hansen, B., Dr. theol., Præst.
Hansen, C., Assistent ved Statsbanerne, Aarhus.
Hansen, V., Farvehandler.
Hansen, S., Cand. phil.
Hansen, P., Folkehøjskoleforstander, Vallekilde.
Harbou, F. H. W., Kapitajn i Generalstaben.
Harder, F. C. C., Kammerraad, Kancellist i Civillisten.
Hasselager, A. K., Overlærer, Herlufsholm (Næstved).
*Hauan, J. A., Lensmand, Hammerfest.
Hauberg, P., Musæumsinspektør.
Hauch, A. G. Ø., Overlærer, Roskilde.
*Hazelius, G., Stud., Upsala.
Hedemann, C. E., Gouvernør for de dansk-vestindiske Øer, Oberst.
Heering, A., Grosserer.
*Heffermehl, A. V., Sognepræst t. Hisø (Arendal).
Hegel, J., Boghandler. *(Foreningens Kasserer.)*
Heiberg, G. T. S. R., Provst, Roskilde.
Heide, A., Cand. jur., Fuldmægtig.
Heiden, F., Præst, Fredericia.
Heise, C. A. L., Dr. phil., Rektor, Viborg.
*Helland, G., Cand. phil., Bergen.
Helms, J., Professor, Skolebestyrer.
Helweg, M., Frue, Oringe (Vordingborg).
*Henrichsen, C., Rektor, Bergen.
Henriques, L., Vexelmægler.
Herbst, C. F., Justitsraad, Musæumsdirektør.
Hertel, H., Redaktør.
Heymann, F., Brygger.
*Hildebrand, H., Rigsantikvar, Stockholm.
*Hildebrand, E., Dr. phil., Lektor, Stockholm.
Hindenburg, G. T., Overretsassessor.
Hjort, J. M. L., Provst, Sognepræst t. Elmelunde
Hiort, H. J., Grosserer.
Hiort, N. B., Stud. mag.
*Hiortdahl, T., Professor, Christiania.
Hirschsprung, H., Dr. med., Professor, Kommunelæge.
Holbeck, H. S., Adjunkt, Rønne.
Holberg, L., Dr. jur., Overretssagfører.
*Holck, O. E., Skoledirektør, Hamar.

Holck-Winterfeldt, G. C. F. Greve. Kammerherre. t. Stamhuset Fjellebro.
Holm, P. E., Dr phil., Professor ved Universitetet.
Holm. J. J.. Boghandler.
Holm. J. H. T.. Læge.
Holm. C., Amtsforvalter. Randers.
Holm. V. V., Cand. theol.
Holmgaard, M., Partikulier, Viborg.
Holst. J., Boghandlermedhjælper.
v. Holstein. C. F. F., Cand. jur.
*Holta, O.. Brugsejer, Skien.
Holten. J. J., Kammerjunker, Birkedommer, Hørsholm.
Hoppe. J. C., Kammerherre, Amtmand. Randers.
Hornemann, G. M, Arkivassistent.
Hoskiær, P.. Overretssagfører.
Hude, Anna, Dr. phil., Arkivassistent.
*Huitfeldt-Kaas. H. J., Arkivfuldmægtig, Christiania.
Hvass. A. N.. Overretssagfører.
Høeg. J. C., Provst. Sognepræst t. Hunseby (Vejle).
Høffding. E., Stud. jur.
Höhlbaum. K., Dr. phil., Professor, Giessen.
Høiby. C., Assistent.
*Holaas. A., Foged, Sætersdalen.
Høst, A. F., Etatsraad, Universitetsboghandler.
Høst. C., kgl. Hof-Boghandler.

Jacobsen, C., Brygger.
Jacobsen, L. C. E., Fuldmægtig i Finansministeriet.
*Jacobson. L. T., Landmaaler, Eskildshem. Sverrig.
Jansen. C. J., Forpagter, Hverringe (Kjærteminde).
Jansen. P. H. G. T.. Kommunelæge.
Jantzen, A. T., Sognepræst t. Gjentofte
Ibsen. E., Overlærer, Sorø.
Jensen. K., Boghandler.
Jensen. S. H., Distriktslæge. Fanø.
Jensen, C. C., Bogholder.
Jensen. V.. Overretssagfører.
Jensen. H., Birkefuldmægtig, Rude (Skjelskør).
Jensen. H., Partikulier. Haraldslund (Aalborg).
Jensen. O., Boghandlermedhjælper.
Jermiin. H. H., Kapitajn. Stamhusbesidder. Ausumgaard.
Jetsmark, J., Konferensraad.
Jochimsen, T., Stadsingeniør.
Jónsson, F., Dr. phil., Docent ved Universitetet.

Jordening, B. W., Intendant i Søetaten.
Jordening, C. A., Apotheker, Nørre-Sundby.
Isberg, S. V., Etatsraad, Grosserer.
Juul, C. F. A. Baron, Kammerherre, t. Lundbæk og Mundelstrup-gaard (Aarhus).
Juul, C. Sehestedt, Hofjægermester, t. Ravnholt (Odense).
Iversen, M., Cand. mag.
Jørgensen, T. A. B., Herredsfoged, Odense.
Jørgensen, A. D., Dr. phil., Rigsarkivar.
Jørgensen, C. P. J., Dr. phil., Adjunkt.
Jørgensen, S., Lærer, Kistrup (Faaborg).
Jørgensen, P., Vinhandler.
Jørgensen, J. C., Cand. phil., Direktør.
Jørgensen, L., Cand. jur.

Kaalund, P. E. K., Dr. phil., Bibliothekar ved den arnemagnæanske Samling.
Kalkar, K. O. H. T., Sognepræst t. Himmelev (Roskilde).
Kall, M. D. N., Postmester.
Kall, R., Premierlieutenant i Artilleriet.
Kalmer, P. E., Dr. med., Landfysikus, Christianssted.
Kampmann, H. C., Postmester, Kalundborg.
*Kardell, S. J., Lektor, Östersund.
Kattrup, F., Borgmester, Sorø.
Kauffmann, H., Adjunkt, Randers.
Kielsen, S. T., fhv. Overlærer, Fredensborg.
Kjer, C. L., Overretssagfører, Aarhus
Kirchhoff, J. M. H., Kammerherre, Oberst.
Kirk, O., Cand. jur., Faaborg.
Kirketerp, M. V., Overretsassessor, Viborg.
*Kjær, A., Underbibliothekar, Christiania.
Klein, C. S., Dr. jur., Kammerherre, Overpræsident.
Klubien, Enkefrue
Knudsen, C., Grosserer.
Knudtzon, N. H., Grosserer.
Koch, E. F., Dr. phil., Provst, Sognepræst t. Hovlbjerg (Aarhus).
Koch, J. G. C. F., Etatsraad, Borgmester, Odense.
Koch, P. F., Højesteretsassessor.
Koch, H. L. S. P., Provst, Sognepræst t. Glostrup.
Koch, P. F., Etatsraad, Godsforvalter, Vemmetofte.
Koch, H., Adjunkt, Herlufsholm (Næstved).
Koch, H. L. E., Præst, Odense.
Koefoed, J. L. R., Statsraadssekretær.
Kofoed, C., Cand. polit.

Koppel, V., Cand. mag.
*Koren, C. B., Cand. mag., Christiania.
Kornerup, L. F., Skibsbygmester.
Kraft, A., Dr. phil., Arkivassistent.
Krag, O., Cand. jur.
Kragelund, Amtsfuldmægtig, Hjørring.
Kranold, C. J. C. F., Kammerherre, Oberst.
Krarup, J. F., fhv. Registrator.
Kretz, F. E., Bureauchef ved Rigsdagen.
Krieger, W., Partikulier.
Kring, K. C., Sognepræst t. Kobberup.
Kringelbach, G. N., Arkivar i Rigsarkivet.
Kristensen, M., Cand. mag., Lystrup (Aarhus).
v. Krogh, C. C., Kammerherre, Ritmester.
Kruse, M., Institutbestyrerinde.
Krüger, C. J., Professor, Skolebestyrer, Helsingør.
Kühle, S. A. v. d. Aa, Kapitajn, Bryggeridirektør.

*Langaard, C., Grosserer, Christiania.
Langballe, J. E., Prokurator, Randers.
Lange, Nanna, Cand. mag.
Lange, T. H., Herredsfoged, Vejle.
Langkilde, H. P. E., Etatsraad, Juulskov (Odense).
Langkilde, C. V., Partikulier.
Larsen, H. F., Overretssagfører.
Larsen, E. F., Hojesteretsassessor.
Larsen, V. L., Sognepræst t. Seest (Kolding).
Larsen, A., Kapitajn.
Larsen, C. L., Grosserer.
Larsen, J., Skoleinspektør.
*Lassen, W., fhv. Bureauchef, Christiania.
Lassen, J. M., Oberst i Artilleriet.
Lassen, J. S. V., Dr. jur., Professor ved Universitetet.
Lauridsen, P., Skoleinspektør.
Lauritzen, Stud. mag., Aalborg.
Laursen, L. R., Arkivassistent.
Lautrup, C. L. A., Overretsassessor, Viborg.
Leemejer, J., Inspektør.
Lesser, J. A. L., Kapitajn i Generalstaben.
Levin, S., Distriktslæge, Farsø.
Levin, P. T., Cand. mag.
Licht, C., Murmester.
Liebe, C. C. V., Højesteretsadvokat.
Liisberg, H. C. B., Assistent ved Rosenborg-Samlingen.

Lind, H. Ø., fhv. Adjunkt, Randers.
Lind, Th., Boghandler.
Lind, H. D., Sognepræst t. Rynkeby (Odense).
Lindberg, A. V., Etatsraad, Bogholder i Ordenskapitlet.
Lindbæk, Stud. mag.
*Linder, N., Lektor, Stockholm.
Lindhberg, Konsulinde, Fredensborg.
Linnemann, S., Konferensraad, Nationalbank-Direktør.
Linnemann, A., Overretssagfører.
*Ljunggren, G., Professor, Lund.
Lohse, O. C., Overlærer, Horsens.
Lorentzen, L., Assistent ved Statsbanerne.
Lorenzen, M., Cand. mag.
Lorenzen, H. R. Hiort-, Etatsraad, Stiftsskriver, Roskilde.
*Lous, K., Højesteretsadvokat, Christiania.
Lund, C. C., Postinspektør.
Lund, H. C. A., Cand. mag.
Lund, T. P., Borgmester, Svendborg.
Lund, T., Dr. phil., Professor.
Lund, T. A., Birkedommer, Silkeborg.
Lund, F. C., Proprietær, Aldersro (Kalundborg).
*Lund, A. D., Forstmester, Namsos, Norge.
*Lund, C., Cand. jur., Christiania.
Lund, W., Godsexpeditør, Aalborg.
*Lundh, O. G., fhv. Arkivfuldmægtig, Christiania.
Lunn, V., Ingeniør.
Lybecker, J. L., Boghandler.
Lyngbye, C. A., Skolebestyrer.
Lynge, H. H. J., Kancelliraad, Boghandler.
Lütken, C. F., Dr. phil., Professor ved Universitetet.
Løffler, J. B., Professor.
Løvenskiold, C. L., Gehejmeraad, Overhofmarskal, Kammerherre.
*Løvvig, C., Lensmand, Førde, Norge.

Macqueen, J. R., Brookhouse, Sussex, England. (Livsvar. Medl.)
Mackeprang, C. M., Cand. mag.
Madsen, P. A., Stud. mag.
*Malmström, C. G., fhv. Rigsarkivar, Stockholm.
Mansa, C., Godsejer
Marstrand, J. N., Bagermester.
*Martens, A., Sanitetskapitajn, Bergen.
*Martens, I W. S., Kand., Bergen.
*Matthiesen, L., Frøken, Christiania.
Matzen, H., Dr. jur., Professor ved Universitetet.

Mejborg, R., Professor.
Meidell, F., Kapitajn.
Meier, F. J., Dr. phil.
Meinert, A. V., Pastor emeritus.
Melbye, C. C., Cand. jur., Skjelskor.
Melchior, Grosserer.
Melchior, M., Prokurist.
Meldahl, F., Kammerherre, Etatsraad, Prof. ved Kunstakademiet.
Melsteð, B. T., Cand. mag.
Meyer, A., Justitsraad, Amtsvejinspektør, Randers.
*Meyer, T., Grosserer, Christiania.
Meyer, M. A., Overretssagfører.
Meyer, C.
Meyer, H. W., Dr. med., Etatsraad.
Meyer, R., Stud. jur.
*Michelsen, J. A., Konsul, Bergen.
Michelsen, P., Privatsekretær, Orebygaard (Saxkjøbing).
Mohr, H. C., Cand. phil.
Mollerup, W., Dr. phil., Musæumsassistent.
Mollerup, H., Læge.
Moltke, E. G. Greve, Kammerherre, t. Norager (Slagelse).
Moltke, F. Greve, Kammerherre, t. Bregentved.
Moltke, F., Kammerherre, Birkedommer, Fredensborg.
*Montan, E. V., Dr. phil., Professor, Stockholm.
Mossin, A., Cand. mag., Herlufsholm (Næstved).
Mouritzen, S. N., Lærer, Morup (Vejle).
*Munk, S., Cand. mag., Christiania.
*Munthe, C. O., Kapitajn, Christiania.
Müffelmann, H., Proprietær, Lyngby.
Müller, H. C. D., Sognepræst t. Herfølge (Kjøge).
Müller, V. C. T., Kontorchef i Overformynderiet.
Müller, C. Paludan-, Godsforvalter, Gyldenholm (Slagelse).
Müller, V., Cand. phil.
Møller, O. L., Dr. med., Stiftsfysikus, Aalborg.
Møller, E., Grosserer.
Møller, N., Cand. jur.
Møller, H. L., Dr. phil., Skolebestyrer.
Møller, F., Grosserer.
Møller, A., Bogholder, Faaborg.

Neergaard, C. C. E., Frue, Svenstrup (Aalborg).
Neergaard, E., Oberst, Nyborg.
Neergaard, G. V., Cand. jur., Kolding.
Neergaard, C. P., Musæumsassistent.

Neergaard, A. M. E. A., Etatsraadinde, Gunderslevholm (Næstved).
Neergaard, N., Redaktør, Aarhus.
Nellemann, S., Højesteretsadvokat.
Nellemann, J. M. V., Dr. jur., Justitsminister.
*Nicoll, J., Cand. jur., Christiania.
Nielsen, O., Dr. phil., Raadstue-Arkivar.
Nielsen, G., Fabrikant.
Nielsen, H., Cand theol., Aarhus.
*Nielsen, Y., Dr. phil., Professor, Christiania.
*Nielsen, K. K., Overlærer, Lillehammer.
Nielsen, F. K., Dr. theol., Professor ved Universitetet.
Nielsen, H. H., Cand. jur.
Nielsen, H., Overretssagfører.
Nielsen, J., Lærer.
Nielsen, Lundsgaard-, Lærer, Hojrup (St.-Heddinge).
*Nilsson, A., Lieutenant, Malmö.
Nissen, A., Grosserer.
*Nisson, W., Redaktør, Christiania.
Nisted, M., Skolebestyrerinde, Randers.
Nutzhorn, H., Cand. theol., Askov Folkehøjskole.
Nyborg, J. P., Kapitajn, Aalborg.
Nyholm, C. C. V., Højesteretsassessor.
Nyrop, C., Professor.
*Nyström, J. F., Lektor, Upsala.

*Odhner, C. T., Dr. phil., Rigsarkivar, Stockholm.
*Olbers, M., Kamerér, Göteborg.
Oldenburg, V., Birkedommer.
Olesen, A., Sagfører, Nørre-Sundby.
Olrik, A., Dr. phil.
Olrik, P. C. S., fhv. Konsul. (Livsvar. Medl.)
Olrik, H., Dr. phil., Professor.
Olrik, J., Stud. mag.
*Olsen, F., Bibliotheksamanuensis, Christiania.
Olsen, C. C., Postmester, Kolding.
Olsen, F., Postkontrollør.
*Olsen, O., Kæmner, Frederikshald.
Oppermann, A., Lektor ved Landbohøjskolen.
*Otto, A., Kontorchef, Christiania.
Ottosen, J., Cand. mag.
Oxholm, C. A. G. O'N., Kammerherre, Rosenfeld.

Paludan, J., Dr. phil., Professor ved Universitetet.
Pappenheim, M., Dr. jur., Professor, Kiel.

Paulsen, A. F. W., Bestyrer for Meteorologisk Institut.
*Paus, C., Proprietær, Christiania.
*Pedersen, S., Klokker, Drammen.
Pedersen, R., Professor ved Universitetet.
Pedersen, Lærer, Nexø.
Petersdorff, C. A. Greve, Kammerherre, t. Roepstorff (Odense).
Petersen, H. G., Overpostmester.
Petersen, A., Lærer.
Petersen, T. E., Konferensraad.
Petersen, K. T., Apotheker.
Petersen, Lærer, Østermariæ (Nexø).
Petersen, R., Sognepræst t. Grevinge.
Petersen, K. N. H., Dr. phil., Musæumsdirektør.
Petersen, J., Dr. med., Professor ved Universitetet.
Petersen, Lærer, Odder.
Petersen, P. T., Stud. mag.
Philipsen, G., Boghandler.
Piper, V. C., Bagermester.
Plesner, J. E., Stud. mag.
Plum, P. A., Dr. med., Professor ved Universitetet.
*Posse, A. Greve, Stockholm.
Poulsen, R., Gaardejer, Skjelby (Nykjøbing p. F.).
Povlsen, A., Folkehøjskoleforstander, Ryslinge (Odense).
*Prebensen, N., Amtmand, Norge.

Randrup, F. E. M., Prokurator.
Rasmussen, S. J., Kapitajn.
Rasmussen, O., Gaardejer, Islemark.
Reedtz-Thott, K. T. T. O. Baron, Konseilspræsident, Udenrigsminister, t. Gavnø.
Regenburg, T. A. J., Dr. phil., fhv. Stiftamtmand.
Reinau, C. A., Provst, Sognepræst t. Glumsø (Ringsted).
Reitzel, C., Boghandler.
Reitzel, Th., Boghandler.
Repholtz, M. G. P., fhv. Højesteretsassessor.
Ricard, C. F., Departementschef i Justitsministeriet.
Richter, J. C. L., Sognepræst t. Vejen (Askov).
Ring, H. H., Kontorchef.
*Ring, L., Korpslæge, Christiania.
Rist, P. F., Oberstlieutenant.
Rohmell, O. J., Læge, Roskilde.
Rosendal, H., Folkehøjskoleforstander, Lyngby.
Rosenstand, F. V. F., Geh.-Etatsraad, Kabinetssekretær hos H. M. Kongen.

Rosenørn, M. H., Gehejmeraad, Kammerherre.
Rosenørn-Lehn, E. Baron, Kammerherre, t. Hvidkilde.
Rosenørn-Lehn, Baronesse.
Rosenørn-Teilmann, I. C., Frøken, t. Stamhuset Nørholm (Varde).
Rosing, H. P. M., Overlærer, Sorø.
Rothe, P. C., Dr. theol., fhv. Stiftsprovst.
Rubin, M., Kontorchef under Kjøbenhavns Magistrat.
Ræder, J. G. F., Justitsraad, Kontorchef under Kjøbenhavns Magistrat.
Rørdam, H. F., Dr. phil., Sognepræst t. Lyngby.
Rørdam, T. S., Dr. theol. & phil., Biskop.

*Sagen, L. C., Adjunkt, Christianssand.
Salomon, J., Fuldmægtig i Kjøbenhavns statist. Kontor.
*Sars, J. E., Dr. phil., Professor, Christiania.
Scavenius, C. S., Kammerherre, t. Klintholm.
Scavenius, H. S. B. E., Hofjægermesterinde, Basnæs (Skjelskør).
Scavenius, L., Kammerherreinde, Gjorslev.
*Schartau, E. W. B., Sognepræst t. Strö, Sverrig.
*Scheel, A. V., Højesteretsassessor, Christiania.
Scheel, L. V., Pakhusforvalter.
Scheel, F. C. R. Greve, Kammerherre, t. Stamhuset Rosenkrantz, Rygaard.
Schepelern, F. C. G., Sognepræst t. Tønning (Horsens).
Scheuer, A. P. J., Stud. mag.
*Schjelderup, W. M., Overretssagfører, Bergen.
Schiørring, E., Kjøbmand, Nibe.
*Schjøth, H., Overlærer, Christiania.
Schlegel, J. F., Gehejmeraad.
Schleisner, P. A., Dr. med., Etatsraad.
Schmidt, L. H., Pastor emeritus.
Schmidt, V., Dr. phil., Professor.
Schmidt, L. F., Adjunkt, Horsens.
Schoning, Student.
Schou, C., Frk., Stud. mag.
Schousboe, V. C., Biskop, Aalborg.
Schrøder, L., Folkehøjskoleforstander, Askov.
Schwanenflügel, H., Dr. phil.
Schwartzbrem, L. H. P., Provst, Sognepræst t. Slagslunde.
Schwenn, P. R. H. T., Overretssagfører, Aarhus.
*Schybergson, M. G., Professor, Helsingfors.
*Schück, H., Professor, Lund.
Schäfer, D., Dr. phil., Professor, Tübingen.
Scholler, C. E. A., Jægermester, t. Margaard (Odense).

Schønberg, K., Boghandler.
*Schøning, S. J., Telegrafstationsbestyrer, Namsos, Norge.
Secher, V. A., Dr. jur., Provinsarkivar.
Sehested, H., Hofjægermester, t. Stamhuset Broholm (Svendborg).
Sehested, Th., Frøken.
*Selmer, J., Byfoged, Hammerfest.
*Silfverstolpe, C. G. U., Kammerherre, Stockholm.
*Simonsen, P., Kjøbmand, Christiania.
Simonsen, O., Cand. mag., Vejle.
Skeel, S. F. E. O., Kammerherre, t. Birkelse (Aalborg).
*Skjoldborg, J. G., Amtmand, Lillehammer.
Sloman, E., Skolebestyrer.
Smith, S. B., Dr. phil., Overbibliothekar ved Universitetsbibl.
Smith, A. Leigh-, Kapitajn i Artilleriet.
Sommer, C., fhv. Distriktslæge.
Sporsén, S., Cand. jur.
*Stabell, H., Redaktør, Frederiksstad.
Stage, C., Boghandler.
*Stang, E., Statsminister, Christiania.
*Steen, F. M. B., Sorenskriver, Førde, Norge.
Steenstrup, J. C. H. R., Dr. jur., Professor ved Universitetet.
Steenstrup, M. G. G., Dr. phil.
Steffensen, H. C., Generalauditør.
*Steinnordh, J., Dr. theol. & phil., Linköping.
Stemann, C. E., Hofjægermesterinde, Helsingør.
Sthyr, H. V., Dr. theol., Biskop, Nykjøbing p. F.
*Stille, A., Docent, Lund.
Stoltenberg, R. v. Plade, Frøken.
*Storm, G., Dr. phil., Professor, Christiania.
*Stråle, G. H., Brugspatron, Stockholm.
Struer, H., Laboratorieforstander.
Strylın, H. C., Cand. mag.
*Strøm, C. A., Lensmand, Throndenæs (Throndhjem).
Strøm, Th., Overlærer, Jægerspris (Frederikssund).
*Strøm, H. M., Sorenskriver, Stavanger.
Strøm, R., Etatsraad, Nationalbank-Direktør.
Strøm, V., Cand. mag.
Svegaard, P., Boghandler, Sorø.
Svendsen, N. S., Sagfører, Ringsted (Sorø).
*Sylvan, O., Dr. phil., Docent, Lund.
Sylow, N. C. H., Dr. jur., Borgmester, Korsør.
Sødring, M. F. C. A., Cand. jur.
*Søraas, M. S., Skolebestyrer, Christiania.
Sørensen, S. A., Oberstlieutenant, Helsingør.

Sørensen, C. T., Kapitajn.
Sørensen, A., Professor, Skolebestyrer, Hobro.
Sørensen, N., Lærer, Frederikshavn.

*Tamm, O., Godsejer, Tvetaberg, Sverrig.
Tang, N., Folkehøjskolelærer, Mellerup Folkehøjskole (Askov).
*Taranger, A., Arkivassistent, Christiania.
Tarp, J. S., Sognepræst t. Lunde.
*Taube, B. Friherre, Arkivar i Rigsarkivet, Stockholm.
*Thaulow, F., Læge, Skjærdalen, Ringerige.
Theisen, K., Skoledirektør.
Therkelsen, A., Direktør for Kjøbenhavns Belysningsvæsen.
Therkelsen, S., Frøken, Horsens.
Thiele, F. A., Borgmester, Skanderborg.
Thiele, J. R., Cand. jur., Assistent ved den kgl. Kobberstiksamling.
Thiset, A., Arkivsekretær.
Thomassen, C. F., Klokker.
*Thomle, E. A., Arkivfuldmægtig, Christiania.
Thomsen, V., Dr. phil., Professor ved Universitetet.
Thorkelin, B. F. J., Oberst.
Thorsen, P. K., Cand. mag.
Thorkildsen, Kand., Porsgrund.
Thorsøe, A., Dr. phil.
*Thrap, D., Sognepræst, Christiania.
Thrige, S. B., Professor.
Thygesen, J., Cand. jur., Lykkesgaard (Kolding).
Thyregod, C. A., Lærer.
Tiemroth, C. L. K., Læge, Nykjøbing p. F.
Tietgen, C. F., Gehejmeetatsraad, Bankdirektør.
Tommerup, P., Sognepræst t. N.-Tranders (Aalborg).
Torm, E., Frue.
Torup, J. F., Cand. philol.
Trier, L., Cand. phil.
Trier, H., Cand. phil.
Trier, C. A., Stud. mag.
*Trolle-Bonde, C. Greve, Trolleholm, Sverrig.
Tuxen, A., Kapitajn.
Tuxen, S. L., Skolebestyrer.
Tvermoes, R., Grosserer.

*Unger, C. R., Dr. phil., Professor, Christiania.
*Urbye, C. A., Sorenskriver, Eker, Norge.
Urne, A., Fuldmægtig i Finansministeriet.
Ussing, J. L., Dr. phil., Professor ved Universitetet.

Waage, G. H., Cand. jur.
*Wachtmeister, H. G. Greve, Årup, Sverrig.
Wad, G. L., Provinsarkivar, Odense.
Wad, C. D., Assistent ved Statsbanerne, Fredericia.
Vahl, J., Underbibliothekar ved det st. kgl. Bibliothek.
Valentiner, M., Frøken.
Valeur, C. T., Enkefrue.
Warburg, C. A., Fabrikejer.
*Varenius, O., Lic. phil., Upsala.
*Warmuth, C., kgl. Hof-Musikhandler, Christiania.
Wassard, C. S., Overretssagfører.
*Wedberg, J. O., Justitieråd, Stockholm.
Vedel, E., Kammerherre, Amtmand, Sorø.
Vedel, P. A. F. S., Dr. jur., Geh.-Legationsraad, Direktør i Udenrigsministeriet.
*Vedeler, G. F., Kapitajn, Horten.
Weeke, F. H. C., Underbibliothekar ved det st. kgl. Bibliothek.
*Weibull, M., Dr. phil., Professor, Lund.
Weitemeyer, H., Cand. mag.
West, F. J., Arkivassistent.
*Westling, G. O. F., Rektor, Sundsvall.
*Westrin, T., Dr. phil., Arkivamanuensis, Stockholm.
*Westrum, A., Lærer, Levanger, Norge.
Westrup, J. S., Kapitajn.
*Wetlesen, E., Cand. theol., Selbo Sanatorium, Throndhjem.
Wiese, G. C. C., Overretssagfører.
Wiese, K. P. J., Adjunkt, Sorø.
*Wieselgren, H., Bibliothekar, Stockholm.
Vilhelmsen, C., Boghandlermedhjælper.
Willer, M., Varemægler.
*Willmann, A., Direktør, Vermdön (Stockholm).
Villumsen, H., Folkehøjskoleforstander, Bælum (Aalborg).
Wimmer, L. F. A., Dr. phil., Professor ved Universitetet.
Vind, S. G. H., Hofjægermester, t. Sanderumgaard (Odense).
Winding, A., Almuelærerinde.
*Winge, A., Konsul, Christiania.
Winning, M., Frøken.
*Winterhjelm, K., Redaktør, Stockholm.
Vinther, J. N., Lærer, Birkerød.
*Winther, T., Overlærer, Drammen.
Winther, Lieutenant, Brahetrolleborg (Sorø).
*Vogt, L. J., Toldinspektør, Frederikshald.
Wolff, P., Cand. jur., Assistent i Finansministeriet.
Wroblewski, O. B., Boghandler.

Wulff, L. E., Kontorchef i Indenrigsministeriet.
van Wylich, P. F. N., Straffedommer.
*Væringsaasen, H., Gaardbruger, Elverum, Norge.

Zahle, N., Institutbestyrerinde.
Zahle, P. C., Sognepræst t. Vallensved (Næstved).
Zahrtmann, P. T., Boghandler.
Zeuthen, L., Overretssagfører.
Zytphen-Adeler, C. Baron, Arkivar i Udenrigsministeriet.

Øllgaard, F. A. M., Birkedommer, Hillerød.
Østerberg, F., Cand. phil.
*Østgaard, H. R., Lensmand, Lom, Norge.
*Øverland, O. A., Cand. phil., Christiania.

Kjobenhavn. Adelig Klub.
Arbejderforeningen af 1860.
Athenæum.
Garnisonsbibliotheket.
Genealogisk Institut.
Generalstaben.
Højesteret.
Industriforeningen.
H. M. Kongens Haandbibliothek.
Krigsministeriets Bibliothek.
Kvindelig Læseforening.
Metropolitanskolen.
Musaion, Læseselskab.
Officersskolen.
Provinsarkivet for Sjælland.
Regensens Læsestue.
Rigsarkivet.
Rigsdagens Bibliothek.
Skandinavisk Antikvariat.
Statistisk Bureau.
Studenterforeningen.
Studentersamfundet.
Udenrigsministeriet.
Aalborg Garnisons Officers-Bibliothek.
Kathedralskole.
Aarhus Garnisonsbibliothek.
Kathedralskole.

Askov Folkehøjskole.
Bergen. Den gode Hensigt, Selskab*.
Historisk Forening*.
Kommunebibliothek*.
Musæum*.
Christiania. Athenæum*.
Det Deichmanske Bibliothek*.
Den kgl. norske Marinekommando*.
Det kgl. norske Rigsarkiv*.
Storthingets Bibliothek*.
Studentersamfundet*.
Det kgl. norske Frederiks Universitet*.
Christianssands Stiftsseminarium*.
Christianssunds lærde og Realskole*.
Drammens lærde og Realskole*.
Faaborg og Omegns Læseforening.
Fredericia Garnisonsbibliothek.
Latinskole.
Frederiksborg lærde Skole.
Frederikshalds Stadsbibliothek*.
Göteborgs Musæums Bibliothek*.
Hamborgs Stadtbibliothek.
Verein für hamburgische Geschichte.
Herlufsholms Skole.
Horsens lærde Skole.
Jellinge Seminarium.
Karljohansværns Marinebibliothek*.
Kolding Latin- og Realskole.
Kronborg Garnisonsbibliothek.
Lund. Den akademiske Forenings Bibliothek*.
Den historiske Forening*.
Smålands Nations Bibliothek*.
Universitetsbibliotheket.
Moss Middelskole*.
Nykjøbing Kathedralskole.
Lolland-Falsters Stiftstidende.
Det Classenske Bibliothek.
Odense Folkebibliothek.
Kathedralskole.
Fyns Stifts Læseforening.
Det militære Bibliothek.
Provinsarkivet for Fyn.
Fyns Stiftsbibliothek.
Randers lærde Skole.

Reykjavik lærde Skole.
Ribe Kathedralskole.
Roskilde Kathedralskole.
Rønne lærde Skole.
S. Francisco. Dania, Forening. (Bogense.)
Skaarup Seminarium (Svendborg).
Skiens Latinskole*.
Slagelse Realskole.
Sorø Akademi.
Stavanger Kommunebibliothek*.
Stockholm. Högre Lärarinneseminariet*.
Jakobs lägre Elementarläroverk*.
Norra Latinläroverket*.
Det kgl. svenske Rigsarkiv*.
Kgl. Vitterhets-, Historie- och Antiqvitets-Akademien*.
Östermalms Läroverk*.
Strø og Holbo Herreders Læreres Læseforening (Frederiksværk).
Thisted Realskole.
Throndhjem. Det kgl. Videnskabernes Selskab*.
Tromsø kommunale Bibliothek*.
Upsala. Den historiske Forening*.
Smålands Nations Bibliothek*.
Studenterkorpsets Bibliothek*.
Södermanland-Närikes Nations Bibliothek*.
Vejle Skolevæsen.
Vemmetofte Klosters Bibliothek.
Vexiö högre allmänna Läroverk*.
Viborg Kathedralskole.
Læseselskab.
Provinsarkivet for Nørrejylland.
Vinding Læseforening (Vejle).

Den danske historiske Forenings Vedtægter.

(Vedtagne 10de Maj 1876 paa Foreningens Aarsmøde.)

§ 1.

Formaalet for den danske historiske Forening er dels at vække historisk Aand og Interesse i Almindelighed, dels at fremme historisk Kunst og historiske Studier, nærmest med Hensyn til Fædrelandet og dets Litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk Tidsskrift. Dettes Indhold skal fornemmelig bestaa af originale historiske Afhandlinger; tillige kan deri optages historiske Anmeldelser og Kritiker, utrykte Breve, Dokumenter og andre historiske Bidrag. Ved Siden deraf kan særskilt udgives større historiske Arbejder.

§ 3.

Ordentligt Medlem af Foreningen er enhver, som anmelder sig for Bestyrelsen. De ordentlige Medlemmer betale et aarligt Bidrag af 4 Kroner eller en Gang for alle 50 Kroner. De ere stemmeberettigede en Maaned efter Anmeldelsen.

Æresmedlemmer, som ikke erlægge Kontingent, kunne udvælges paa Foreningens Aarsmøder. Medlemmerne erholde de Skrifter, som Foreningen udgiver.

§ 4.

Den historiske Forenings Hovedsæde er i Kjøbenhavn. Her ledes dens Virksomhed ved fem Bestyrere, der vælges paa 5 Aar af Foreningen paa dens Aarsmøder med Flertallet af de tilstedeværendes Stemmer. Hvert Aar udtræder det ældste Medlem. Den udtrædende kan vælges paa ny. Bestyrelsens Medlemmer afgjøre, hvad der skal optages i Tidsskriftet, fordele Forretningerne imellem sig og vælge en Formand. Bestyrelsen samles paa Formandens Indbydelse, saa ofte som et af dens Medlemmer forlanger det.

§ 5.

En af Bestyrelsen antagen Kasserer aflægger aarligt Regnskab, som, efter at være revideret af to dertil valgte Revisorer, fremlægges paa det næste Aarsmøde.

§ 6.

I Løbet af hvert Aars andet Kvartal holdes i Kjøbenhavn efter offentlig Indbydelse fra Bestyrelsen et Aarsmøde. I dette vælges Medlemmer af Bestyrelsen og Revisorer, og Bestyrelsen gjør Rede for Udførelsen af sit Hverv. I dette aarlige Møde afgjøres tillige de Forslag og Andragender fra Medlemmer i Foreningen, som maatte være indsendte til Bestyrelsen inden Marts Maaneds Udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert Bind af det historiske Tidsskrift en nøjagtig Beretning om Foreningens Virksomhed og pekuniære Forhold ligesom ogsaa en Fortegnelse over dens Medlemmer. Extraordinære almindelige Møder afholdes, naar enten Bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 Medlemmer i en til Bestyrelsen stilet Skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse Vedtægter kunne alene ske i Foreningens Aarsmøder. Forslag til saadanne Forandringer fra Medlemmernes Side maa indgives til Bestyrelsen inden hvert Aars 1ste Marts. Baade i dette Tilfælde, og hvis Bestyrelsen vil foreslaa Forandringer, maa de 14 Dage før Mødet bekjendtgjøres for Medlemmerne. Underændringer til foreslaaede Ændringer skulle anmeldes for Bestyrelsen 3 Dage forinden Mødets Afholdelse. For at give Beslutninger, som forandre Vedtægterne, Gyldighed, maa i det mindste 30 Medlemmer, Bestyrelsen iberegnet, være tilstede i Mødet og $^{2}/_{3}$ af de tilstedeværende billige Forandringen.

§ 8.

Et Exemplar af disse Vedtægter skal medfølge ethvert Bind af Historisk Tidsskrift.

A. Larsen. Bidrag til det militære Lægevæsens Historie under Christian IV.'s Regering. (Militærlægen. 1. Aarg. S. 169—82.)

H. Degenkolv. Tillæg til Haandbogen „Den danske Flaade 1807—1889". Kbh. 18 s.

C. Søltoft. Officerskolens Ordning og Virksomhed fra dens Oprettelse indtil 1893. Program ved Officerskolens 25-aarige Jubilæum d. 1. Maj 1893. Kbh. 58 s. 4⁰.

Ikke i boghandelen.

„Fra 48". Udstilling fra Aarene 1848—1850. Arrangeret af Foreningen Fremtiden og Industriforeningen. Katalog. Kbh. 157 s.

Bøger indsendte til Redaktionen.

Meddelelser fra Krigsarkiverne, udg. af Generalstaben. 6. Bd. 4. H. Kbh., det Reitzelske Forlag.

Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af *S. Birket Smith.* 2. Bd. 1667—1740. 7. H. Kbh., Gyldendalske Bogh.

Det Kongelige norske Videnskabers Selskabs Skrifter. 1892. Throndhj.

Dombog for 1580, udg. for det norske historiske Kildeskriftfond ved *E. A. Thomle.* Chra.

Otte Brudstykker af den ældste Saga om Olav den hellige, udg. for det norske historiske Kildeskriftfond ved *Gustav Storm.* Chra.

Johan Fritzner, Ordbog over det gamle norske Sprog. Omarb., forøg. og forbedr. Udg. 24—25. H. skrofast—stríð. Kra., den norske Forlagsforening.

J. B. Halvorsen. Norsk Forfatter-Lexikon 1814—1880. 37. H. Næss—Ottesen. Kra., den norske Forlagsforening.

Historisk Tidsskrift, udg. af den norske historiske Forening. 3. Række. 3. Bd. 1. H. Kra.

Uddrag af diplomatiske indberetninger om unionens forberedelse og tilblivelse 1814. Ved *C. J. Anker.* Chra., J. Dybwad.

Historisk Tidskrift, utg. af svenska historiska föreningen genom *E. Hildebrand.* 14. Årg. 1. H. Sthm.

Meklenburgisches Urkundenbuch, herausg. von dem Verein für meklenburgische Geschichte u. Alterthumskunde. XVI Bd. 1366—1370. Schwerin.

Bøger indsendte til Redaktionen.

Frederik den Sjettes Udsoning med Napoleon. Breve fra Kancellipræsident Kaas under hans Sendelse til det franske Hovedkvarter i Maj og Juni 1813. Udg. af Generalstaben. Kbh., det Reitzelske Forlag.

Thyra Sehested, Cantsler Christen Thomesen Sehested. En Beretning. Kbh., G. E. C. Gad.

Axel Olrik, Sakses oldhistorie — norröne sagaer og danske sagn —. En literaturhistorisk undersøgelse. (O. m. T.: Kilderne til Sakses oldhistorie. II.) Kbh., G. E. C. Gad.

Vilh. Andersen, Poul Møller. Hans Liv og Skrifter. Efter trykte og utrykte Kilder. Kbh., G. E. C. Gad.

Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af *S. Birket Smith*. 2. Bd. 1667—1740. 8. H. Kbh., Gyldendalske Bogh.

Kort Udsigt over det philologisk-historiske Samfunds Virksomhed. Octbr. 1891—Octbr. 1894. (38.—40. Aarg.) Udg. af Samfundets Bestyrelse ved *C. Jørgensen*. Kbh.

Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder, især i det 17. Aarhundrede, udg. af *Holger Rørdam*. 2. Bd. 2. H. Kbh., G. E. C. Gad.

Meddelelser fra Krigsarkiverne, udg. af Generalstaben. 7 Bd. 1. H. Kbh., Reitzelske Forlag.

Johan Fritzner, Ordbog over det gamle norske Sprog. Omarb., forøg. og forbedret Udg. 26. H. stríða—taka. Krist., den norske Forlagsforening.

Dombog for 1585, udg. for det norske historiske Kildeskriftfond ved *E. A. Thomle*. Christ.

Constantius Flood, Listerlandet. Skildringer og Optegnelser fra

ældre og nyere Tid. 3. gjennemseede og øgede Udg. Krist., P. T. Malling.

Historisk Tidskrift, utg. af svenska historiska föreningen genom *E. Hildebrand.* 14. Årg. 2.—4. H. Sthm.

Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-protokoll. 11. D. 1672. Sthm., P. A. Norstedt & söner.

Ur Fältmarskalken Fabian Wredes papper. Historisk publikation af *Carl Wibling.* Lund, Gleerupska Universitetsbokh.

L. Fr. Läffler, Om de östskandinaviska folknamnen hos Jordanes. Förberedande meddelande. (Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkliv. XIII. 9.) Sthm.

Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte u. Alterthumskunde. 59. Jahrg., hrsg. von *H. Grotefend.* Schwerin.

Hist. Tidsskrift. 6. R. 5. Bd. 3. H. 1895.

Bøger indsendte til Redaktionen.

Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds i Tidsrummet 1770—1827. Meddelelser af Arkiverne paa Pederstrup og Brahe-Trolleborg. udg. ved *Louis Bobé*. 1. Bd. Kbh., Lehmann & Stage.

K. C. Rockstroh. Et dansk Korps' Historie 1701—1709, i Italien 1701—3, i Ungarn 1704—9, efter utrykte Kilder. Kbh., Gyldendalske Boghdl.

Johan Fritzner. Ordbog over det gamle norske Sprog. Omarb., forøg. og forbedret Udg. 27.—28. H. takfall—vápnfimi. Krist., den norske Forlagsforening.

Historisk Tidsskrift. udg. af den norske historiske Forening. 3. Række. 3. Bd. 2. H. Krist.

J. B. Halvorsen. Norsk Forfatter-Lexikon 1814—1880. 38. H. Ottesen—Pettersen. Krist., den norske Forlagsforening.

Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-protokoll från och med år 1719. 14. D. 1742—1743 (II). 2. H. Sthm., P. A. Norstedt & söner.

Historisk Tidskrift. utg. af svenska historiska föreningen genom *E. Hildebrand*. 15. Årg. 1895. 1. H. Sthm.

G. Lindström. Anteckningar om Gotlands medeltid. II. Sthm., P. A. Norstedt & söner.

Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-protokoll. XII. 1675—1678. Sthm., P. A. Norstedt & söner.

Viktor Loebe. Mitteilungen zur Genealogie u. Geschichte des Hauses Putbus. Putbus.

Dette Blad bortskæres ved Indbindingen.

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 06562 4929